

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TROELS-LUND

Dagligt

Liv i

Norden

1

GYLDENDAL

DAGLIGT LIV I NORDEN

TROELS-LUND

Dagligt Liv i Norden

i det sekstende Århundrede

BIND I
LAND OG FOLK
BØNDER- OG
KØBSTADBOLIGER

GYLDENDAL

Dagligt Liv i Norden i det sekstende Arhundrede

6. udgave ved

ERIK KJERSGAARD.

1. udgave udsendtes 1879-1901.

Nærværende udgave er optrykt efter

4. udgave (1914-1915),

dog således, at retskrivningen er

bragt i overensstemmelse med den nugældende.

Typografisk tilrettelægning: Austin Grandjean.

Bogen er sat med Linotype Baskerville

og trykt i Nordisk Bogproduktion A.S. Haslev.

Printed in Denmark 1968.

19680

Indhold

Manden og værket af Erik Kjersgaard	7
-------------------------------------	---

FØRSTE BOG: LAND OG FOLK

Land

Danmarks og Norges størrelse og omrids .	63	Klima	87
Skovvækst .	68	Dyreliv i Danmark .	95
Sandflugt	81	Dyreliv i Norge .	103

Folk

Folkemængde	121	Befolkningens nationalitet	135
Befolkningens fordeling .	123	Finner .	137
Byer	126	Tyskere .	144
Aldersklasser .	130	Tatere	148

Rejse i Norden

Rejse i Norden	159	Herberger .	185
Vogne	161	Hotel .	193
Veje	176	Fjeldstuer	194
Hovedruter	181	Frygt for rejsende	200

ANDEN BOG: BØNDER- OG KØBSTADBOLIGER

Bønderboliger

Bjælkehuse .	210	Ildsted .	228
Vinduer .	211	Skorsten .	233
Tag .	214	Renlighed .	243
Stue	218	Senge	250
Lysforhold .	225	Nydannelser .	259

Købstadboliger

Forsvarsanstalter	273	Kirker	298
Gader	279	Drikkevand	303
Brolægning	282	Byers naturforhold	308
Svin i gaderne	290	Folkesygdomme	310
„Hemmelige huse“	295	Vægtere	318

Købstadboligernes ydre

Gavl mod gade	323	Glasruder	358
Bindingsværk	335	Karnapper	362
Stenhuse	341	Svale	365
Tagbeklædning	346	Gadenavne	369
Ildebrand	353	Indskrifter	370

Købstadboligernes indre

Gadedør	374	Skabe	438
Køkken	377	Skærmbret	442
Bryggers	385	Bænkedyner	444
Dagligstue	388	Stole	446
Kakkelpotter	395	Borde	460
Kakkelovn	400	Bordtæpper	463
Kamin	408	Tapeter	466
Himmelseng	411	Den tæppesmykkede hal	475
Dyner	417	Vinduer	476
Lærredslagener	420	Loft	478
Natdragt	425	Gulv	479
Morgenvask	426	Nipssager	485
Håndklæde	428	Sejrværk	487
Kammerpotte	430	Ure	488
Slagbænke	433	Storstue	490
Kister	437	Badstue	492
Udgiverens note	503	Supplerende litteratur- fortegnelse ved Lilli Friis	552
Henvisninger og anmærk- ninger	505		

Manden og værket

I kontorchef *Henrik Ferdinand Lunds* hjem på Gammeltorv i København – i *Troels-Lunds* barneværelse – stod to mahognistole, en ved hvert vindue. „De udgjorde en slags æresvagt, idet de egentlig hørte til de fire andre, der stod om divanbordet ud for sofaen inde i „salen“. Alle seks bar de fælles uniform: indlagte lyse billeder i ryggen og sort hestehårsbetræk på sædet. Hvidt bandolér og bjørneskindshue kunne ikke gøre stærkere indtryk på mig. Tidligt havde den moderligt myndige stemme indgydt mig en sådan respekt for dem, at jeg ikke rørte dem, men kun ærbødigt kærtegnende lod blikket glide omkring dem.“

Men en morgen – i marts 1848 – lokkede et trompetsignal den otte-årige Troels ud af sengen. Han entrede en stol på bare fødder, flåede rullegardinet til side og fulgte med øjnene et hestetrækkent batteri på vej over Gammeltorv mod Frederiksberggade og Vesterport – mod krigsskuepladsen i Slesvig. En ung officer hilste sin lille fætter godmorgen og farvel.

Forældrene kom ind, den vege, blide fader – den viljefaste moder.

„Kunne du se ham?“

„Ja, han vinkede til mig.“

„Nå, så skynd dig i seng igen.“

„Uklart, men stærkt fornåm jeg i et nu, at der var noget, hvorfor hjemmet veg og bøjede sig, som for noget endnu større.“

I denne episode indgår mange af de elementer, der skulle præge Troels-Lunds forfatterskab. Der er en præcision i gengivelsen af synsindtryk parret med en legende fantasi; armstole opleves som skildvagter. Man konstaterer en stærk binding til hjemmet – følelser, han greb tilbage til, da han som moden mand forklarede sin kritiker, tyskeren Dietrich Schäfer, hvorfor han skrev kulturhistorie:

„Kender De den følelse, nedslået af modgang, træt og mismodig

at træde ind i Deres hjem? De møder måske slet ingen, men blot synet af det vante virker beroligende, disse genstande taler tavst og stille ... Et lysskær blot, en kendt duft og tanken vugges på vej til: „husker du det!“ og „husker du dengang!“ medens tiden ophører, et nu omspænder alt lige ned til dengang, man selv som barn i en lignende stue standsede i sin leg og undrende så på en solfyldt luftstribe som denne. Før man aner det, er trætheden vejet, det tunge blevet let, livsmod og kraft atter vendt tilbage.“

Overhovedet blev barndommen og dens indtryk en stærk inspirationskilde for Troels-Lund. Det gjaldt det rent konkrete, som når han mente, at der bag hans levende, myldrende, stemningsladede billeder af folkemasser i 1500-tallet lå en oplevelse af torvedagene, som de o. 1850 udfoldede sig neden for husets vinduer.

Men det gjaldt også hans syn på menneskets hele udvikling. I næstsidste bind af „Dagligt Liv i Norden“ – „Livsbelysning“ – i realiteten en sammenfatning af nogle årtusinders idéhistorie, rakte han indledningsvis sin læser en nøgle til forståelse: „... alt, hvad vi vil få at se, er ikke blot menneskehedens hidtidige udvikling, men tillige delvis vor egen. *Det er dine og mine tanker fra barnsben indtil nu, som vi her møder, blot i fastere form og forstørret gengivelse.*“

Og atter et træk fra denne marts morgen 1848: „... der var noget, hvorfor hjemmet veg og bøjede sig, som for noget endnu større.“

Den tillokkende dragning fra et gennemforsket og trygt, men også hæmmende miljø mod et rum med ukendte grænser og muligheder – det blev for Troels-Lund noget evigt afgørende. Det var, hvad 1500-tallets mennesker havde oplevet, da naturvidenskaben besejrede Bibelen og satte den faste jord i drift gennem universet.

Endelig: trompeter og det hestetrukne batteri! Eftertiden har i Troels-Lund foretrukket at se alene forkæmperen for fremskridt og civilisation. Han er blevet fremhævet som det fredsommelige, ærkedanske modstykke til den brovtende, preusserblå storgermanisme. Han skal have foretrukket kulturens historie fremfor den politiske, fordi denne kun var en march på stedet – opretholdt „af den samme lave moral som for århundreder siden.“ Men vurderingen er skæv. Troels-Lund var absolut ikke uinteressert i politisk historie, og han forblev en militant dansk patriot.

Beskrevet i få ord kunne Troels-Lund virke modsætningsfyldt. Han dvælede ved det forgangne, ved sine og folkets minder, og

„Der foregik meget af interesse på Gammeltorv. Dagligdags og dog hver dag nyt var myldren af bøndervogne, der i tætte rækker kom, holdt og kørte bort igen ... Omkring springvandet sad valbykoner i flere rækker med deres fjerkræ og æg ... hvor så det ikke fornøjeligt ud i solskin, lige fra sjoerne, der tog tag og legede sammen ovre på hjørnet, til de muntre kuske, vælige heste og valbykonerne, der nikkede venligt til hinanden, mens de drak en spølkum kaffe.“ (Troels-Lund: Et Liv). – Troels-Lund boede i ejendommen længst til venstre. (Københavns Bymuseum.)

dog delte han 1800-tallets massive begejstring for fremskridt. Han voksede op i et kristent hjem og blev teolog, men forlod sin barnheds tro for at udvikle en personlig religiøsitet af humanistisk præg. Han var politisk konservativ i en tid, da intelligensen ellers blev trukket mod venstre. Han var som historiker selv-lært uden fast tilknytning til det akademiske formskærerlav; han tilstræbte folkelighed, men blev først accepteret i videre kredse, da han havde fuldført sit livsværk.

Men alle disse konflikter, denne åbenbart dårlige tilpasning til tiden og omstændighederne, synes ikke at have kunnet svække en medfødt optimisme, et naturligt anlæg for velbefindende og en udtalt humoristisk sans. Han mødte modgang, men opretholdt en elskværdig indstilling over for tilværelsen i alle dens former, ventede sig det bedste af den – og fik det.

Af oprindelse tilhørte han storborgerskabet. Familien Lund – jyske bønder og kræmmere – var indvandret til hovedstaden i 1700-tallets slutning, da den florissante handel lokkede med høje profiler. Englænderkrigen og statsbankerotten havde skåret toppen af velstanden igen; men man sad tilbage med gode formuer, gode ejendomme på byens bedste strøg og en vis position.

Faderen Henrik Ferdinand Lund – med en stor stilling i Nationalbanken – giftede sig to gange. Første gang med *Petrea Kierkegaard*, efter hendes tidlige død med sin noget ældre slægtning *Anne Cathrine Lund*. Der var fire børn af første ægteskab, tre af det andet. Yngste lillebror var Troels – født 1840.

I sine – aldrig afsluttede – erindringer skildrer Troels-Lund sit store barndomshjem på Gammeltorv og de glade feriedage i Bakkehuset på Frederiksberg, hvor familien lejede sig ind om sommeren. Mængden af huskede indtryk er uoverskuelig – et lille skub, en replik – læg mærke til den mand dér, det er Oehlenschläger. En legetøjsballon – man havde aldrig set magen – en gave fra H. C. Ørsted. Der er erindringer om drengestreger med krudt og hjemmelavede bomber, om uhyggen under koleraepidemien 1853. I det hele taget – han var stærkt modtagelig for indtryk, også sådanne som den forårsfriske fornemmelse i munden af nykærnet smør fra køer, der efter vinterens staldfodring atter er drevet på græs.

Han var en dreng med hang til oplevelser, fantasier og spekulationer, legede vildt og voldsomt, drev om i Søndermarken med hun-

Bakkehuset kendes bedst som bolig for Kamma og Knud Lyhne Rahbek, men har dog set mange andre – også ret kendte – beboere, idet københavnske spidsborgerfamilier om sommeren indlejede sig i de rummelige om end upraktiske og forfaldne bygninger. Den fløj, hvor familien Lund tilbragte en snes somre, er nu nedrevet, medens nabofløjen, hvor N. F. S. Grundtvig boede, eksisterer endnu. Huset ses her midt i billedet, der er malet i 1826. De høje popler i haven gjorde et stærkt indtryk på Troels. Foran ses grønne marker, hvor nu Carlsberg-bryggerierne ligger, og bag huset Søndermarken, der i 1840'rne var groet sammen til et uplejet og upasset vildnis – alt sammen en storartet tumbleplads for Troels og hans legekammerater. (Bakkehusmuseet. Ole Woldbye fot.)

den Sluf – et helt kapitel er viet denne dejlige bastard – gjorde sine iagttagelser på Københavns gader, men brød sig ikke om ting, der ikke gav fantasien næring. Det lå tungt med skolearbejdet.

Troels-Lund erindrede sin moder med respekt, sin fader med

sympati. Denne kontorchef fra Nationalbanken var en drømmer med forkærlighed for Furesøen – de danske romantikers yndlingsforestilling om natur. Men hvad der ellers prægede dette borgerlige hjem – bortset fra den allestedsnærværende, alt seende, alt overvågende og – heldigvis – af og til svage og ømme moder, det var onklerne. Der var et konstant gennemtræk af familie på Gammeltorv; én satte det stærkeste præg – *Søren Kierkegaard*.

Onkel Søren var ikke Troels' onkel; han var morbroder til de ældre halvsøskende, men Troels kunne lide onkel Søren således, som ethvert barn kan lide den, der kommer som en kongelig gæst. Søren satte kulør på familiesammenkomsterne med bemærkninger, der fik nogle til at blive stramme i ansigterne og andre til at eksplodere af grin. Han mødte Troels på vej til skole og foregøglede ham, at skolen brændte! Hvilket halløj som onkel og nevø vandrede hen ad volden og udmaledede sig skolen i lys lue, medens panikslagne lærere stormede ud af porten.

Tonen blev alvorligere. Onkel Søren mødte op i hjemmet dag efter dag og hamrede løs på et – et eneste emne. Professor Martensen havde i sin mindetale over afdøde biskop Mynster kaldt denne et „sandhedsvidne“. Var dette ikke en hån mod kristendommen?

Kontorchef Lund og hans kone, der levede på Mynsters romantiske teologi og Ingemanns morgen- og aftensange, fik deres frokost spoleret under Kierkegaards enetaler mod Martensen. De sagde det, og Kierkegaard brød op for at kaste sig ud i sit sidste desperate opgør med den officielle kristendom.

Troels-Lund var femten år, da Søren Kierkegaard døde. Han anede, at han havde været vidne til noget stort, men vidste ikke hvad. Han kastede sig over onkelens bøger. Det første indtryk var, at skulle han nogen sinde skrive noget, måtte det blive i et mere læseligt sprog. Det andet indtryk var sværere at få styr på. Det var snarest noget i retning af det, han havde oplevet, da „hjemmet veg ... for noget endnu større.“

En anden onkel var farbroderen *Peter Wilhelm Lund*. Hans navn har ikke samme krav på berømmelse som Kierkegaards; men han hørte dog til dem, der tegnede dansk naturvidenskab i det 19. århundrede. I sine unge dage var han rejst til Brasilien, vendte hjem, rejste atter ud og kom aldrig tilbage. Men han lod høre fra sig. I Sydamerikas huler fandt han spor af en uddød dyreverden. Han

udforskede disse levn, sendte præparater hjem til Københavns Universitet, brevvekslede med sin broder og ønskede anerkendelse.

Den lod vente på sig. Professorerne var ikke så imponerede af P. W. Lunds resultater, at de følte sig forpligtet til at udstille de brasilianske fossiler. Da begyndte der i dagspressen at fremkomme underfundige og skarpe angreb. En anonym person – åbenbart med et vist kendskab til P. W. Lunds virksomhed – gjorde denne mand kendt og anerkendt hos sine landsmænd. Universitetet bøjede sig; præparaterne blev hentet frem.

Den anonyme forfatter til angrebene var Troels-Lund. Da han gik i brechen for onkelen i Brasilien, var han selv begyndt på det teologiske studium – mere efter moderens ønske end efter sit eget. Teologien som sådan interesserede ikke stort; men det er i øvrigt svært af afgøre, *hvad* der i grunden interesserede ham. Afstikkere til andre fag og fakulteter tyder på optagethed af alting og ingenting. En lykke for ham var, at det teologiske studium med sin brede tillod ham at dyrke filosofiske og religionshistoriske emner. Her styrkede han sine anlæg for at opleve og anskue menneskelivet under store perspektiver.

Ellers var det omgangen med jævnaldrende, der satte de varigste spor – bl. a. skolekammeraten *Georg Brandes* og *Harald Høffding*, en nabo fra Gammeltorv. Det var i årene o. 1860 – en god tid at blive student i. De nationalliberale politikere med den akademiske baggrund var ikke alene herrer i åndernes rige, men også – som ministre og embedsmænd – over den dansk-slesvigsk-holstenske helstat. De unge akademikere syntes født som arvtagere til indflydelsen og magten, og man fulgte opmærksomt de nordiske studentermøder, hvor den politiske skandinavisme blomstrede som aldrig før og siden.

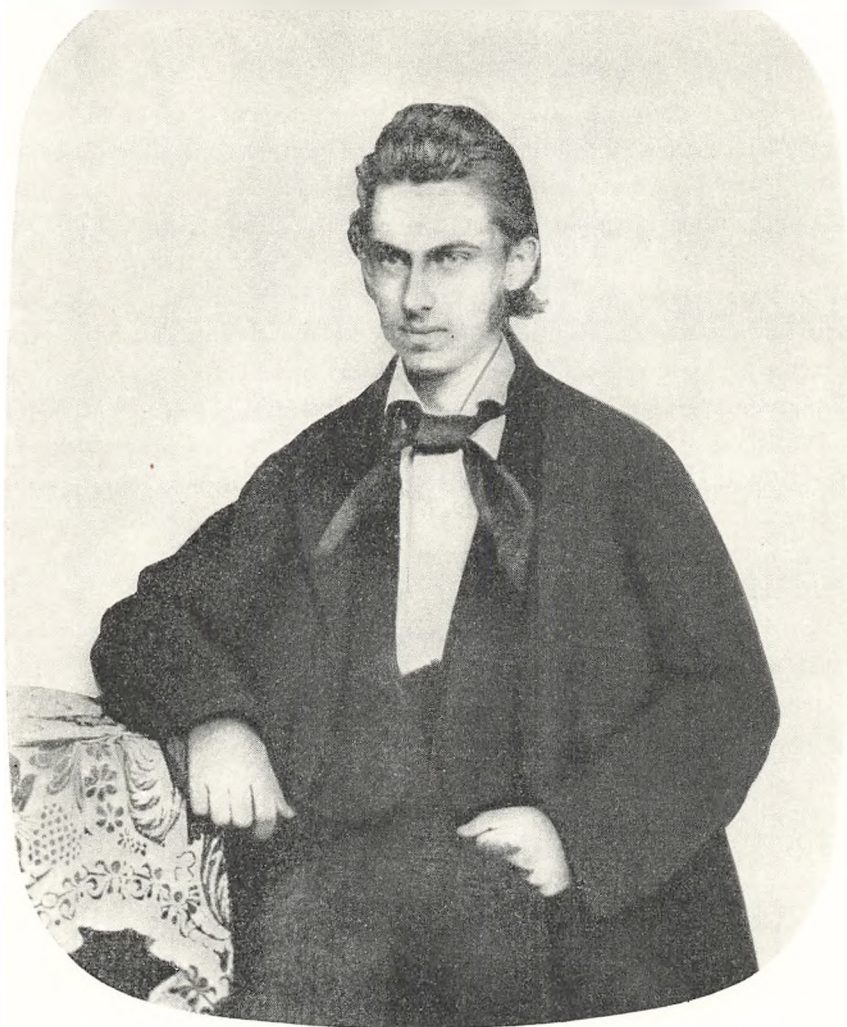
Inden for åndslivet herskede sen-romantikken, og noget generationsopgør tegnede det endnu ikke til. Troels-Lund levede med i det hele, troede på et forenet Norden og syslede med tanken om at blive digter. Han skrev strømme af vers, historisk-romantiske, rene epigonarbejder. Af den bundne form kan man lære en del om beherskelse af skriftsprogets muligheder; anden betydning fik de næppe for ham.

Krigen 1864 rystede ham, som den rystede alle, der oplevede den. For Troels-Lund personligt var den største ulykke den højt elskede

og beundrede storebroder Peters død på et tysk lazaret i Sundeved. Troels var til stede ved dødslejet og hævdede langt senere, at oplevelsen af nederlaget gjorde ham til historiker. Det er både sandt og usandt. Det er usandt, for så vidt som der endnu skulle gå flere år, før han slog ind på denne bane. I det hele taget virkede 1864 ikke umiddelbart igangsettende på ret meget; men det er sandt, for så vidt som katastrofen nu engang var sket, og den følgende generation kom til at slæbe af sted med den resten af livet, som var den et stykke klodset håndbagage, man ikke kunne slippe af med og ikke have nogen steder.

1871 blev på flere måder et gennembrudsår. Frankrigs kollaps over for det triumferende Preussen tvang Danmark til at opgive alle forestillinger om revanche. Ungdomsvennen Georg Brandes holdt på Københavns Universitet de litteraturhistoriske forelæsninger, der stemplede dansk åndsliv som efterblivende og provinsielt. Politisk og kulturelt lukkede man døren bag sig. Samme år forsvarede Troels-Lund en disputats for den filosofiske doktorgrad. Det hørte dog til de mindre begivenheder. Hverken valget af emne – „Sokrates' Lære og Personlighed“ – eller behandlingen af samme var opsigtsvækkende. Eftertiden vil nærmest hæfte sig ved, at alt er inspireret af Søren Kierkegaard. Det gælder emnet – den altid spørgende, ofte ironiske Sokrates fængslede Kierkegaard stærkt – og det gælder det psykologiske portræt af Sokrates, der vel er baseret på samtidige skildringer, men udviser en påfaldende lighed med den muntre onkel Søren selv. Noget egentligt elevarbejde er disputatsen dog ikke. Troels-Lund erkender Sokrates' storhed, men føler sig mere tiltrukket af hans elev Platon, der ud af det kaos, mesteren skabte om sig, søgte at uddrage en ny harmonisk livsanskuelse. Troels-Lund *ville* være harmonisk. Han havde ikke anlæg for at blive nogen ny Søren Kierkegaard og forsøgte heller ikke på det.

Men hvad ville han ellers med sig selv? Han var nu over tredive år, havde giftet sig – med sin kusine og barndoms legekammerat *Sigismunda Tillisch* – havde siden sin studietid undervist som lærer ved forskellige københavnske skoler for at opretholde eksistensen, og udnyttede den ret, en doktorgrad gav ham, til at holde forelæsninger over græsk filosofi ved universitetet. Det sidste var imidlertid ulønnet, og nogen karriere åbnede sig ikke for ham. For at lappe på sin dårlige økonomi havde han også taget nogle timers

Den unge Troels-Lund. Det fjerne determinerede blik *kan* skyldes en drøm om kommende store opgaver – som digter f. eks.; men det kan også skyldes fotografens lange eksponeringstid, der stillede store krav til modellens selvbeherskelse. Hos Troels-Lund var den ungdommelige alvor blandet med en studentikos hang til at anslå „grinebidertonen“. (Daguerreotypi i Det kgl. Bibliotek.)

ugentligt arbejde på Geheimearkivet – det nuværende Rigsarkivet. Det hele syntes at skulle løbe ud i tilfældigheder.

Da – i 1873 – debuterede Troels-Lund i Historisk Tidsskrift med en afhandling. Selv hans nærmeste venner studsede – Troels-Lund, historiker! Det havde man dog ikke troet. Men det var alvorligt ment; efter afhandlingen kom en bog, siden en til, siden endnu flere. Han havde endelig fundet sin rette hyld.

Troels-Lund har ikke sagt meget om, hvad der egentlig fik en teolog med speciale i græsk filosofi til at blive dansk renæssancehistoriker; men han har dog røbet, at arbejdet med arkivpakker indeholdende 1500-tals adelens private korrespondancer virkede inspirerende. Sammenholdt med vor viden om hans senere produktion giver denne oplysning nøglen til en forståelse.

Den danske renæssance-adels interesse-område lå ikke på det abstrakte felt. Disse hundreder af breve er stumper af en mosaik – konkret snak om konkrete ting: forventede nedkomster, forestående eller afsluttede rejser, forespørgsler om lån, bemærkninger om køb af heste, bestillinger på nyt tøj, nogle ord om byggearbejder, tilfredshed eller utilfredshed med vinterens forråd af fødevarer osv. osv. For den fantasiløse er det tør og langstrakt læsning; men for Troels-Lund, hvis opfattelsesevne var udpræget visuel, var det spændende og farverigt. Han oplevede disse breve omtrent som han i sin barndom havde oplevet folkelivet på Gammeltorv. Han så det – han var med i det.

I grunden kunne Troels-Lund vistnok ikke opfatte et fænomen, medmindre han på en eller anden måde var i stand til at danne sig et billede af det. Selv et så abstrakt forløb som Søren Kierkegaards seneste leveår får i Troels-Lunds gengivelse denne karakter: „Som en enlig mørk meteor havde han hidtil kredset i det tomme tankerum. Nu tændtes han pludselig i flamme, blev til et stjernes kud ved at stryge gennem den jordiske dunstkreds, i hvis bund han skulle finde sin grav.“ Og når Troels-Lund i sine erindringer skildrer onkelen P. W. Lunds udforskning af de brasilianske huler, må man erindre, at han faktisk aldrig har været i Brasilien. Alt er baseret på onkelens referater, genoplevet i fantasien i København.

For en filosof er det en hæmsko at være begavet med en visuel fantasi. Det bremser udfoldelsen af en rent metodisk, logisk tankevirksomhed. Troels-Lund undrede sig over, at det myldrende liv

på Gammeltorv, der fremkaldte så mange forestillinger hos ham selv, gjorde lidet indtryk på Harald Høffding, skønt han havde haft den samme udsigt fra sine vinduer. Men heri har vi nok forklaringen på, at Høffding blev en stor filosof, medens Troels-Lund aldrig blev det. Hidtil havde han fortrængt sine anlæg – havde tvunget sig til at arbejde akademisk med abstraktioner. Resultatet var pænt, men ikke fremragende. – Læsningen af 1500-tallets private breve vekslet mellem almindelige mennesker og omhandlende almindeligheder må have været en velsmagende sjæleføde efter spæghelsen i ørkenen.

I 1876 udkom et bind indholdende fire „Historiske Skitser“. De hentede alle deres emner fra 1500-tallets Danmark og var baseret på studier i arkivet. Man konstaterede straks, at Troels-Lund kunne skrive: „Peder Oxen drømte mindst om, da han byggede det prægtige Gisselfeld, at han en halv snes år efter skulle flakke hjemløs og landflygtig omkring fordrevet fra sit fædreland, intet sted sikker for morderhånd.“

Det er vel en optakt til en afhandling om Peder Oxes reorganisering af Øresundstolden! Antitesen – en af den klassiske litteraturs sikreste virkemidler – forstod Troels-Lund at bruge med effekt. For øvrigt havde Harald Høffding for længst – under deres fælles Platon-studier – bemærket, at kammeraten vistnok var mere optaget af Platon som forfatter end af Platon som filosof. Formen spillede altid en stor rolle for Troels-Lund.

Kritikken stod noget usikker over for bogen, der nok bar præg af flittig forskning, men alligevel mindede mere om historiske noveller. En enkelt anmelder betegnede forfatteren som romantiker. Til en vis grad er det rigtigt. Troels-Lund nøjedes nemlig ikke med at redegøre for det sagforhold, der stod i centrum. Han ville karakterisere tiden og forholdene ved at inddrage biomstændigheder og aftegne miljøet – f. eks. Frederiksborg: „Prægtigt så det ud, som det lå der i den stille skovsø, med de firkantede slanke tårne, der ligesom voksede op af vandet. Alt åndede ro og fred: til de tre sider den mægtige bøgeskov, til den fjerde et par stråtækte landsbytage. Red man nemlig over broholmen, forbi de to små buttede tårne – de eneste minder om hin tid, som endnu har holdt sig – så man ikke som nu ind i Hillerød by, men kun forbi et par spredte bønderhuse ...“

Det er en stil, en nutidig læser formentlig alene forbinder med „Gøngehøvdingen“, og formen er romantisk; men den har næppe sit egentlige udspring i dansk romantik, hvis største præstation på dette område var Ingemanns – fra et historisk synspunkt meget svage – romaner. Det er snarere *Walter Scott* og hans brillante blanding af dokumentarisk viden og fantasi, man skimter i baggrunden. Scott udøvede en indflydelse på 1800-tallets historikere, der ikke var mindre end hans påvirkning af de skønlitterære forfattere. Tidens og stedets *egenart* – omhyggeligt portrætteret – var en af de kvaliteter, romantikken tilførte historieskrivningen. Naturalismen skulle overtage kravet og skærpe det yderligere. J. P. Jacobsens „Marie Grubbe“ udkom samme år som Troels-Lunds „Historiske Skitser“. De er uafhængige af hinanden, for så vidt som de ikke kan have påvirket hinanden, men der er overensstemmelser, som skyldes at forfatterne tilhørte samme slægtled og havde nogenlunde samme forudsætninger.

Selv om Troels-Lund ikke afgav nogen programerklæring for sit forfatterskab, er der næppe tvivl om, at han tilsluttede sig de synspunkter, „gennembrudsmændene“ med Georg Brandes i spidsen gjorde sig til talsmænd for. I kulturelle spørgsmål gik han af natur og tilbøjelighed med i avantgarden, og han nærmede sig historien på et tidspunkt, da denne videnskab var inde i en rivende udvikling. Det tegnede til en lykkelig forening; men der skulle komme vanskeligheder.

Som debuterende historiker mødte den ikke længere purunge Troels-Lund med et fasttømret livs- og menneskesyn baseret på ældre og nyere filosofi. Hans billede af menneskeheden i fortid og nutid var færdigt – i hvert fald i omrids. Som historiker ville han kunne indtegne detaljer i dette billede, men næppe ændre det væsentligt. Han specialiserede sig straks. Bortset fra det klassiske Grækenland lærte han kun det 16. århundredes Danmark at kende. Det var kærlighed ved første blik, som førte til et livslangt ægteskab, og Troels-Lund forblev sin udkårne tro. En flirt med andre perioder og andre egne kunne sikkert have givet ham nyttige erfaringer. Som det var, opstod der noget af en kløft mellem hans verdensomspændende filosofiske udsyn og hans brøndboring i dansk renæssance. Desuden kendte han kun lidt til historisk forskning, som den blev dyrket andre steder end ved arkivet. Hans almene orientering

var fuldt på højde med datidens; men han skulle først til at lære sig selv håndværket. Han kan minde om en mand, som køber hammer, sav og høvl for at snedkerere i sin fritid – og straks kaster sig ud i at lave spisestuemøblement i mahognifinér med hollandsk udtræk og andre raffinementer. Han måtte simpelt hen opleve skuffelser.

Netop i 1870erne begyndte man nemlig – navnlig under indtryk af tysk forskning – at skærpe kravene til videnskabelig nøjagtighed. Det var naturvidenskabens ubestridelige fremskridt, som overbeviste historikerne om, at forarbejderne ikke kunne blive dybtgående nok, at forskerens skepsis over for kildematerialet ikke kunne være skarp nok, at resultaterne burde fremlægges i en form, der tålte modsigelse uden at forringes derved. Hvor man hidtil havde udtrykt sig i lange udmalende skildringer af slyngede begivenhedsforløb oplivet af sammenplukkede detaljer og gerne sluttede med nogle moraliserende betragtninger, blev de unge historikere korte og afmålte. Den videnskabelige afhandling, hvor man bryder et bjerg ned for at udvinde et gram guld, blev den foretrukne ytringsform.

Troels-Lund anede, hvad vej vinden blæste og kunne – ind imellem – præstere arbejder, der imødekom disse krav. De harmonerede imidlertid ikke med hans talenter, og de harmonerede frem for alt ikke med det, der for ham var historiens største charme – selve anskuelsen af menneskers livsudfoldelse. Dog – han søgte at forene, hvad hans tilbøjelighed dikterede ham, med de meninger, der rådede på bjerget. Det blev til en ny bog, en biografi over fribytteren *Mogens Heinesen* – en af disse fritvoksende skikkelser fra det 16. århundrede, der gav tiden sin egenart og tiltalte fantasien.

Denne *gæng* havde han medtaget så mange noter, at historikerne ikke kunne være i tvivl om bogens videnskabelige sigte, og den blev da også lagt under lup af arkivar C. F. Bricka. Det konstateredes, at forfatteren skrev godt, men at hans fantasi og sans for dramatik afstedkom en løbskkørsel hen over kendsgerningerne. Videnskabeligt set var denne kritik ikke uberettiget. Historikerne måtte forlange, at Troels-Lund *først* behandlede alle eksisterende oplysninger med skepsis og tog sine forbehold – at han udøvede det, man kalder „kildekritik“ – og *derefter* skrev sin beretning sammen. Under den første, længste og tålmodigheds-krævende del af arbejdet måtte fantasien udelukkes.

Men det var umuligt for Troels-Lund. Han kunne ikke samle indtryk og spidde dem på nåle som sommerfugle i en glaskasse – systematisk opstillet med senere studium for øje. Hans indtryk var altid umiddelbare og stærke og fremkaldte straks et væld af associationer. Hans sommerfugle sad ikke stille – de flagrede.

Bricka følte sig også noget generet af forfatterens undertiden „umandige“ sprog – Troels-Lunds humor spillede i fremstillingen – og han måtte på det skarpeste tage afstand fra valget af hovedperson. En sørøver, en mindreværdig skikkelse – skulle han vel repræsentere noget væsentligt i det 16. århundrede?

Skal man le eller græde over C. F. Bricka eller ofre ham et usikkert smil? Han havde ret i meget af det, han sagde, denne udmærkede viktorianer; men nutidige historikere, der må indrømme bl. a. Adolf Hitler og Mussolini en plads, kan næppe undgå at føle, at Troels-Lund repræsenterede en større fordomsfrihed i sit syn på fortiden end dens moralske vogtere. „Historikeren bør forlade det veldækkede bord for at spise i køkkenet“ – det er en af de udtalelser, hvormed den engelske historiker Lord Acton, Troels-Lunds samtidige, udfoldede et nyt program for fremtidens historieskrivning. Ikke kun samfundets solside – ikke alene dets pletfri top, skulle historikerne beskæftige sig med. Samfundet var en helhed og lod sig lige så vel anskue nedefra som oppefra. – Faktisk var Troels-Lund på vej ud i køkkenet.

Allerede ved udsendelsen af de historiske skitser antydede han, at der kun var tale om penneprøver – udkast, der skulle lede frem til noget større, og i 1879 udkom da første bind af „Danmarks og Norges Historie i Slutningen af det 16. Aarhundrede“. Planen var, – forklarede han – et værk, der skildrede perioden i hele dens bredde og dybde. Først en række bind om de almindelige levedeforhold, siden bind omfattende begivenhedshistorien i Frederik II's tid og under Christian IV's opvækst.

I sit anlæg var værket stort, men ikke større, end at det måtte kunne overkommes. Troels-Lund tilhørte endnu en generation, for hvem udarbejdelsen af standardværker lod sig løse af enkeltmænd. Professor Edvard Holm skrev Danmark-Norges historie 1720–1813 i syv bind; men ellers var en-mands-værket på tilbagetog over for samleværket, og slægtledets mest monumentale præstation – „Danmarks Riges Historie“ – blev bragt i hus af otte medarbejdere.

Den modne Troels-Lund. Omtrent således må han have set ud, da han fattede sin plan om at skrive „Dagligt Liv i Norden“ – endnu med det kraftige, lange tilbagestrøgne hår fra de helt unge dage, men også med familiefaderens patriarkalske fuldkæg. (Det kgl. Bibliotek.).

Værket blev hans skæbne. Da han begyndte, var han knap fyrré – en yngre mand med en uklar tilknytning til gennembrudsmændene fra 1871 og endnu uden større fortjenester. Efterhånden som bindene kom fra hånden, svulmede og svulmede stoffet, og han nåede aldrig

ud over skildringen af det 16. århundredes levevilkår og livsform. Da tiende bind udkom – 1890 – forestillede han sig endnu tretten bind omfattende bl. a. en skildring af stænder og næringsveje, regeringsform, forsvar og andre institutioner, og dertil den politiske historie; men da han nåede bind 13 – „Livsbelysning“ – drejede han alligevel af og sluttede med det fjortende bind om døden.

Han var da over tres; hår og skæg grånede, ordener og udmærkelser tilflød ham fra hele Skandinavien. Han fik hyldestartikler i bladene på sine runde fødselsdage og takkebreve fra ukendte læsere. Han havde skabt dette værk; men det er heller ikke for meget sagt, at det også havde skabt ham. Troels-Lund oplevede en livsaften i det strålende lys, hans store arbejde kastede over ham. Kritikken nåede ham næppe længere. Enegængereren var blevet enestående – en national skikkelse.

Af den delvis forliste plan for en Danmark-Norges historie var udgået „Dagligt Liv i Norden i det 16. Århundrede“. Man kom ikke til at savne de uskrevne bind. Det der var, var en helhed – det første brede kulturhistoriske værk på dansk.

Af det oprindelige anlæg var tidsrammen tilbage, skønt forfatteren ofte nok tillod sig den frihed at foretage lange strejftog udenfor. I en vældig procession drager en tidsalder forbi – mennesker i hundredevis, nej ti tusindvis, klædt på fra inderst til yderst i deres eget tøj, medbringende deres eget husgeråd, indbyrdes snakkende om deres egne ting. For Troels-Lund var det 16. århundrede karakteriseret af en vældig bevægelse fremad – han kunne erkende den i alt, i Kopernikus' opdagelser, i den katolske kirkes sammenbrud – i menneskers påklædning såvel som i boligindretningen. Man forholdt sig noget skeptisk til hans stærke fremhævelse af fremskridtets fart og styrke. Man påpegede, at mangt og meget i virkeligheden havde rod i middelalderen, og at Troels-Lund overdrev periodens særpræg. Det er rigtigt – ligesom det er rigtigt, at han vidste meget lidt om middelalderen. Men selv om han havde vidst mere, er det meget tvivlsomt, om det havde ændret hans helhedsopfattelse, for den byggede på tidens største autoritet inden for dette område – schweizeren *Jacob Burckhardt*, forfatter til „Die Kultur der Renaissance in Italien“.

Med denne bog – udsendt 1860 – ramte Burckhardt et nervecenter i 1800-tallets åndsliv og skabte en forestilling om „renæssance-

mennesket“, der ikke er død endnu. For Burckhardt var det væsentlige i renæssancen ikke genoplivelsen af den klassiske oldtid, men menneskets frigørelse fra middelalderens – og den middelalderlige kristendoms – hæmmende og begrænsende normer. Individerne udfoldede sig frit og løste op for nye værdier. Friedrich Nietzsche – Burckhardts professor-kollega i Basel – drog heraf videre slutninger om det overmenneskelige, om det, der lå „hinsides godt og ondt“; men skønt de fleste ingenlunde gik så vidt, var det umuligt i Burckhardts „Renässance“, ikke at se en påfaldende parallel til det 1800-tal, man selv gennemlevede. Naturvidenskabens sejr, industriens og teknikkens vældige fremskridt – det var nogle af de kræfter, der frigjorde såvel mennesket som menneskeånden. En Giordano Bruno eller en Charles Darwin – hvad forskel? Man levede atter i renæssancen.

Her var et udgangspunkt for Troels-Lund. „Det 16. århundrede er med rette blevet anset for et af de interessanteste i Europas historie,“ således indledes første bind. „Med det begynder det tredje store optrin ... som vi kalder det historiske; med det begynder *vor* tid i videre forstand.“

Således taler fremskridtsmanden. Noget mindre klart er et andet forhold, som imidlertid ikke bør forbigås: det 16. århundrede var Danmarks sidste storhedstid. Værket skulle omslutte en periode, der indledtes med sejrene i den nordiske syvårskrig og sluttede inden den sejrige Kalmarkrig. Ligesom Ingemann et slægtled før havde manet nationen til genrejsning efter ulykkesårene 1807–14 ved sine historiske skildringer af nedgangs- og opgangstider i middelalderen, ville Troels-Lund nu holde et spejl frem ved at skildre den sidste nationale storhedstid. Her mærkes indtrykket af '64.

Han nåede bare aldrig så langt som til den politiske historie. En biografi af Peder Oxe og en fremstilling af trakasserierne mellem enkedronning Sofia og rigsrådet udsendt under den besynderlige titel „Christian IV's Skib på Skanderborg Sø“ var det nærmeste, han kom værkets sidste del.

Jacob Burckhardt var altså et forbillede, men kun et blandt flere. Der er unægtelig et voldsomt spring fra Burckhardts italienske paladser og æstetiserende og intrigerende renæssancefyrster til de lave, røgfylde bondestuer og grovædende danske herremænd, der til syvende og sidst blev Troels-Lunds miljø.

Man har anset *H. W. Riehl* for at være den, der inspirerede Troels-Lund til at beskæftige sig så indgående med det daglige liv. Riehl var tysker, rhinlænder; på fodture i sin hjemegn lærte han bondebefolkningen at kende og fandt, at almuens liv afspejlede kulturformer, der mere eller mindre var tilbagelagte stadier for overklassen. Det var en slags arkæologi anvendt på levende kulturformer.

Riehl dannede skole. En hel generation af „kulturhistorikere“ opstod i Tyskland og rejste sig til oprør mod den herskende „statshistorie“. Forholdet mellem de to retninger blev stort set bestemt af den politiske bølgegang. Så længe man drømte om Tysklands politiske rejsning som et resultat af en folkebevægelse, havde „kulturhistorien“ vinden i ryggen; men da rigssamlingen i 1871 fremgik af preussisk magtpolitik, fandt man heri en bekræftelse på, at „das Staatliche“ dog stadig var det afgørende. Kulturhistorikerne befandt sig i opposition, med lod stadig høre fra sig. Brydningerne mellem dem og statshistorikerne blev tillige en afspejling af brydningen mellem et ikke helt slumrende demokrati og det preussisk dominerede autoritære styre under Bismarck.

I dette opgør måtte Troels-Lund – om ikke andet af nationale grunde – være på kulturhistorikernes side. Det er da også muligt, han var inspireret af Riehl; men det ser dog ud til, at hans forbilleder var nærmere ved.

De var næppe danske. Den danske romantik ydede videnskabeligt set en af sine mest fremragende præstationer med arkæologien – skabt af *Christian Jürgensen Thomsen*, videreført og udviklet af *J. J. A. Worsaae*, men til en vis grad kastede disse giganter en skygge over andre udfoldelsesmuligheder. Den nyere tids kulturhistorie var forsømt, og der var kun sene og svage spirer. En teologisk kandidat – *Nicolai Jacobsen* – sad i årene o. 1870 på Det kongelige Bibliotek og skrev noter til et kulturhistorisk værk om det 16. århundrede uden nogen sinde at udmønte ret meget af det. Troels-Lund kom til at kende disse notater og brugte dem; men de satte ham ikke i gang.

Der er snarere grund til at pege på den skandinaviske orientering, han modtog i sin studentertid, og så melder to navne sig straks – nordmanden *Eilert Sundt* og svenskeren *Hyltén Cavallius*.

Som Riehl havde de begge lært deres land og dets folk at kende

på rejser i ungdommen. Som Riehl var de begge overbevist om, at folkekulturen afspejlede ældre tiders kulturformer – at man ved grundige studier over almuens liv blev i stand til at skildre *folkets historie*. Ved at gennemgå norske bondehuse opdagede Eilert Sundt f. eks., at der var et snævert samspil mellem beboelse og ildsteder. Det var varmekildens placering og udformning, der bestemte boligens. Ved at erkende denne organiske sammenhæng, blev man i stand til af de bevarede gårde at udlæse boligens udvikling gennem århundreder.

Hyltén Cavallius mente i landskabet Varend i det sydlige Småland at have oplevet et samfund, der repræsenterede den yderste konservatisme. Et møde med befolkningen her blev en konfrontation med et fortidigt Sverige.

Sundt og Cavallius fik i deres respektive hjemlande afgørende betydning for folkelivsforskningen; men i Danmark skulle der gå lang tid, før man blev opmærksom på den nye videnskab. Troels-Lund hørte til pionererne – navnlig anden del af „Dagligt Liv“ med dens påfaldende grundige omtale af bøndernes boliger i Norge, der står i et mærkeligt misforhold til den mere overfladiske behandling af danske forhold, siger en del om, hvor langt man var nået i vore nabolande, og hvor lidt der endnu var udrettet herhjemme.

Han var dog ikke den, der fandt sin opgave i at drive forskning, som Riehl, Cavallius eller Sundt havde gjort det. Han drog aldrig ud i marken for at gøre egne iagttagelser, og skønt han beskæftigede sig med de materielle levn i stor udstrækning, synes han ikke at have været nogen flittig museumsgænger. En beretning eller et billede sagde ham mere end tingene selv. Havde han da intet behov for med egne øjne at opleve det Danmark, hvis topografi han udmalede, og om hvis gårde og byer, han kunne fortælle så livfuldt? Åbenbart ikke. Hans tilværelse lå i meget faste rammer kun veksellende med årstiden: om vinteren ophold i en lejlighed i det indre København, om sommeren i en villa ved kysten i Charlottenlund. Gennem mange år havde han fast beskæftigelse som historielærer ved officersskolen. Han gik lange ture – helst i Dyrehaven, og ellers sad han på arkivet eller hjemme, læste og skrev. Som den tyske filosof Immanuel Kant, der aldrig forlod Königsberg og adspurgte om, hvorvidt han dog ikke burde rejse, kunne Troels-Lund – med en let omskrivning – have svaret: „Jeg har rejst meget i København.“

Han behøvede ikke andre og større indtryk for at ikklæde sin fremstilling det præg af selvoplevelse, der hviler over bøgerne.

Hvorledes blev værket modtaget – hvad lagde man mærke til? Den historiske videnskabs højborg – Historisk Tidsskrift – reagerede ved overhovedet ikke at reagere. Der kom ingen anmeldelser. Til gengæld gav dagspressen lyd fra sig – skiftevis anerkendende og formanende. Forfatterens talent var hævet over diskussion; man glædede sig ved hans evne til at få detaljernes mængde til at vokse sammen og leve, så læseren følte sig indfanget, og man bebrejdede ham, at han ofte udtalte sig om forhold, hvorom han ikke kunne vide noget bestemt. Denne form for kritik reagerede Troels-Lund ikke på. Derimod var han altid lydhør, når man påviste konkrete fejl og misforståelser. Man ankede over hans brug af morsomheder, som når skildringen af myndighedernes bestræbelser på at holde Københavns gader fri for løsgående svin udviklede sig til en grotesk drama – regeringens og svinenes krig. Det var *uædelt*.

De lødigste anmeldelser fik Troels-Lund i Sverige. Med den plads, kulturhistorien allerede havde vundet derovre, havde man mere baggrund for at vurdere værket. Blandt dem, der tog „Dagligt Liv“ op til behandling var *Hans Hildebrandt*, der selv forberedte et stort værk om „Sveriges Medeltid“. Netop af den grund kunne Hildebrandt, der var en lærdere mand end sin danske kollega, anholde Troels-Lunds ringe viden om middelalderen som et alvorligt minus, men mente dog nok, at „hans fremstilling skulle berede en talrig læserkreds nytte og glæde.“

En anden svensk anmelder ytrede en vis forundring over Troels-Lunds skildring af bøndernes boliger. Man måtte uvilkårligt få det indtryk, at udviklingen fra primitive ét-rums huse med ildsted midt på gulvet til fler-rums boliger med lukkede ovne og skorstenene var foregået som et jævnt kronologisk forløb; men forholdet var dog, at der overalt i Sverige endnu i nutiden fandtes boligtyper, der repræsenterede såvel de ældre som de yngre stadier. Forløbet var ikke så enkelt, som Troels-Lund ville gøre det til.

Hermed ramte man noget centralt i værket – og noget centralt hos forfatteren. Han nøjes ikke med at beskrive, hvordan det var. Han vil tilvejebringe en sammenhæng, et system, og jo mere overskueligt og selvindlysende systemet er, jo bedre. Det er filosofien,

der skriver kulturhistorie – systembyggeren Platons elev. Man mærkede sig også en forkærlighed for at „lade genstandene udvikle sig af hinanden som en evolution.“ Stolen er et *barn* af bænken, himmelsengen en *efterkommer* af alkoven. Det er mere end rent billedsprog; det er et udtryk for, at Troels-Lund i *darwinismen* havde fundet en forklaring på de love, der styrede kulturhistoriens gang.

Om han har læst eller ikke læst „Arternes Oprindelse“ – udsendt på dansk ved J. P. Jacobsen 1872 – er underordnet, for populærdarwinismen bredte sig i disse år så stærkt, at den ikke kan have undgået at indfange Troels-Lund. Hans optagethed af den brasilianske onkel P. W. Lunds resultater beredte vejen for en naturvidenskabelig iagttagelsesmåde.

Udtrykkene faldt så let i pennen, da først Darwin havde givet dem mening – kulturer „blomstrede“, de „satte frugt“, de „visnede“, og nye kulturer opstod af deres „frø“. Ved simpel analogislutning fra område til område fandt videnskabsmændene i sådanne vendinger nemlig et fælles sprog og en slags fællesnævner for alt, hvad der rørte sig i verden. Astronomerne konstaterede, at stjerner „fødes, lever og dør“. Sprogforskerne fastslog, at sproget, „dets opkomst og udvikling, dets forfald og undergang, ligner et levende væsens fødsel, opvækst, hensygnen og død“. Hos Troels-Lund er det ikke langt fra, at de døde ting antager organisk liv – f. eks. kakkelovne: „... hvilende på deres fire nye ben med det oprejste jernrør til hale og den uvante åbne jernmund, hvorfra ilden glødede, kunne de nok minde om et levende uhyre og skræmme dem, der første gang så dem“. Eller den faste vægbænk: „Under alt dette stod den gamle bænk langs væggen og lo så lunt ...“

Man har anklaget Charles Darwin for meget – navnlig for at have reduceret mennesket. Spørgsmålet er, om han ikke snarere gjorde det modsatte. Han gav mennesket mulighed for at forklare sig sin omverden ud fra dets egne forudsætninger. Fødsel, opvækst, udvikling – kamp for eksistensen, sejr eller nederlag, død! Inden for denne erfaringskreds kunne man placere både kæmpeøglernes udryddelse, sprogenes udvikling – og jernovnnens sejrsgang.

Når man erindrer det vredeshyl, der en lille halv snes år før havde hilst Georg Brandes, da han indledte sit felttog mod traditionen, kan det undre, at Troels-Lund slap igennem med sine første

dele af „Dagligt Liv“, uden at det kom til nogen principiel diskussion. Forklaringen kan dels være, at han i modsætning til Brandes undlod at gå angrebsvis til værks – sin humor brugte Troels-Lund til at afdæmpe sine meninger, ikke til at skærpe dem – dels at han så at sige sejlede ind i orkanens vindstille midte. Stormene rasede udenom. Til at præge opfattelsen af ham tjente vel også, at han i de følgende år blev kendt som forfatter af forsvarsvenlige småskrifter og en ivrig tilhænger af Københavns befæstning – partiet Højres mærkesag fremfor nogen i dets lange dyst med det politiske Venstre.

Ministeriet Estrup havde da heller intet imod at bevilge ham en fast årlig understøttelse til værkets fortsættelse – det første dryp af anerkendelse. Mere skulle følge. Fra Kunstakademiet modtog han en opfordring til at holde forelæsninger for malerskolen om „historiske begivenheder“ og „kulturhistoriske tilstande“. Opfordringen var underskrevet af akademiets rektor arkitekten Frederik Meldahl, der som bygmester for det genrejste Frederiksborg Slot og adskillige herregårde i ny-renæssance stod som den førende repræsentant for „historicismen“ i arkitekturen. Det var en renæssance-tid for renæssancen, og skønt Meldahl selv var kosmopolit, var det netop i denne periode, „Christian IV’s Stil“ for alvor blev knæsat som en særlig national stilart.

Formålet med undervisningen var at give de unge malere så meget baggrund, at de kunne skildre scener af Danmarkshistorien med fornøden videnskabelig akkuratess. Det er da også muligt, at Troels-Lund som sagkyndig rekvisitør har kunnet levere en og anden korrekt detalje til det navnlig i disse årtier stærkt blomstrende historiske genremaleri; men af større og mere vidtrækkende betydning var dog nok den inspiration, han kom til at udøve på udforskningen af dansk folkekultur. Det skete gennem en mand, hvis virksomhed løb i et parallelt spor.

Bernhard Olsen – en mærkelig blanding af kunstner, forretningsmand og idealist, direktør for Tivoli og Panoptikon – havde til en kunstindustriudstilling i København samlet en lang række genstande, som belyste dansk almuekultur – derunder hele stuer. Det var hans ønske, at samlingen ikke skulle spredes igen – at den tværtimod skulle blive ryggraden i et Dansk Folkemuseum. Forbilledet var „Nordiska Museet“ i Stockholm, hvis skaber Arthur Hazelius

Den danske bondekultur engagerede digterne og malerne, før historikere og museumsfolk ofrede den opmærksomhed. Velkendte er Joh. Exners idylliske Amager-skildringer „Et besøg hos bedstefader“ m. fl., der står i gæld til Johanne Luise Heibergs skæmtsomme bonde-vaudeville „En søndag på Amager“. En anden genremaler – Salling-boen Christen Dalsgaard – nedlagde til gengæld blicher'sk tyngde og vemod i sine jyske interiører – f. eks. „Udpantning hos en snedker på landet“. Begge malere komponerede deres billeder på grundlag af skitser udført omkring på gårdene. Her er Store Magleby-bonden Jan Wibrants fornemme panelstue malet af Exner i 1877.

Tilfældigvis kom netop denne stue til at spille en hovedrolle i Bernhard Olsens arbejde med oprettelsen af et dansk folkemuseum, idet Jan Wibrant i 1879 overdrog stuen med paneler, møbler osv. til kunstindustriudstillingen i København, hvor den vakte betydelig opsigt. Den har siden været et af klenodierne i Folkemuseets samlinger.

i lige grad var inspireret af Hyltén Cavallius og sin ungdoms skandinaviske sværmeri. De bugtede tråde fra studenterskandinaviens storhedstid mødtes og knyttedes atter. Bernhard Olsen havde den danske museumsverdens støtte i J. J. A. Worsaaes medarbejderskab, men – hvad det saglige ellers angik – ikke meget at hælde sig til. I de første dele af „Dagligt Liv“ fandt han, hvad han søgte. Fremstillingen af boligen og dens indretning med henblik på ildstedets placering var blandt de ting, der blev vejledende for Bernhard Olsen. Han bad Troels-Lund om at indtræde i museets bestyrelse – noget, denne dog først lod sig overtale til efter flere års forløb. Besøgende på „Dansk Folkemuseum“ – i dag Nationalmuseets „nyere tid“ og Frilandsmuseet ved Lyngby – vil stadig kunne nikke genkendende til interiører, der synes hentet ud af „Dagligt Liv“ og delvis også er det.

Trods det bifald, han modtog fra flere sider, lykkedes det ikke Troels-Lund at bryde de brecher, han helst så åbnet. Han ønskede sit værk udsendt på fremmede sprog – svensk og tysk, men måtte stort set nøjes med de rundt regnet tusind eksemplarer, hans forlægger kunne klemme ud på det danske marked. Og han havde ikke opgivet håbet om en universitetskarriere. Han blev imidlertid forbigået til fordel for Johannes Steenstrup, og da der kort efter – i 1883 – på ny blev et professorat ledigt, havde han som konkurrent *Kristian Erslev*, en af de yngre historikere, der med en grundig uddannelse – bl. a. ved universitetet i Berlin – bag sig repræsenterede den moderne kritiske forskning på dens aktuelle højdepunkt.

Åbenbart klar over, hvem konkurrenten var, stillede Troels-Lund kanonerne ind. Der havde i ældre tid – skrev han i sin ansøgning – kun eksisteret én slags historikere, nemlig dem, der var opdraget i den klassiske litteratur, og for hvem det at forske og skrive historie var to sider af samme sag. Man havde nu oplevet et generationsskifte – større og mere afgørende end noget tidligere. I nyeste tid var arkiverne blevet åbnet for forskerne. De havde større mængder historisk råstof til rådighed, end de nogen sinde før havde haft, og dette skærpede selvsagt kravene. Desværre var disse krav imidlertid vokset så stærkt, at mange forskere alene havde kunnet udvikle videnskabelige evner på bekostning af deres formelle. Sådanne forskere – (læs: Kristian Erslev) – udrettede med deres „blot videnskabelige“ arbejde fremragende ting; de udsondrede og fremlagde kends-

gerninger, men til hvad nytte? Ingen – medmindre disse kendsgerninger gjordes nyttige af andre. Selv erklærede Troels-Lund sig som foregangsmand inden for den „kunstnerisk-videnskabelige“ retning, for „så lidt som det bedst forsynede farvelager endnu er et portrætgalleri, så lidt er hint kritisk sigtede stof endnu en gengivelse af virkeligheden. Der hører i begge tilfælde kunstnerisk hånd til for af disse forudsætninger at frembringe et billede af virkeligheden.“

Troels-Lund mere end antydede, at han blev holdt udenfor af den klike, der foretrak at lytte til partigængernes slagord fremfor at anlægge saglige synspunkter. Han var vred og såret – derfor også uretfærdig, og han blev næppe mindre såret, da man foretrak Erslev. Skal man fælde en dom, må den blive salomonisk. Troels-Lund præsterede sit bedste, når han skrev – Erslev, når han underviste; derfor gjorde man ret i at foretrække denne på lærestolen.

Måske gik Troels-Lund også ved denne lejlighed, som han plejede, ind foran spejlet og gratulerede sig selv til ikke at have opnået, hvad han ville. Måske er det karakteristisk for dette land, at man gerne slås med mudder, men nødtigt slår hinanden ihjel.

Han fik alligevel en professortitel – rent honorært, intet honorar. Det eneste store opgør, han nogen sinde kom til at udkæmpe, blev med en udlænding, og da havde han hele nationen bag sig.

Værket skred frem år for år og bind for bind – en tungt vandrende kolonne, der underlagde sig område efter område, og hvis fremrykning syntes at skulle vare en rum tid. Efter beskrivelsen af folket og landet kom beskrivelsen af bebyggelsen – bøndernes boliger, købstæderne og herregårdene. Siden fulgte beskrivelsen af klæde- dragten, af mad og drikke, af livet, som det udfoldede sig rigest og mest broget omkring højtiderne. Med større dristighed inddrog Troels-Lund stof fra ældre og nyere tid – f. eks. til belysning af folkets tro og forestillinger. Værket antog karakter af en almen dansk kulturhistorie grupperet omkring det 16. århundrede. På Det kongelige Bibliotek fandt Troels-Lund Nikolai Jacobsens optegnelser og brugte dem flittigt – en ikke ringe gevinst for „Dagligt Liv“; men det styrkede også fremstillingen, at forfatteren gennem års arbejde havde opnået en sådan fortrolighed med sit stof, at han kunne føre sig friere og mere utvungent. Hvor man i Troels-Lunds første arbejder med de brede udmalinger mærkede en afhængighed af

romantiske forbilleder, bliver man nu opmærksom på en hurtig, rap stil strammet til omkring indholdet – og et ordvalg, der ved sin folkelighed og ved opfindsom brug af selvskabte gloser skaber en uudtømmelig variation. Det virker, som om Troels-Lund drejer et prisme mellem hænderne og ustandselig lader lyset finde nye indfalds- og udfaldsvinkler. En af de indvendinger, hvormed tilhængerne af „klassisk“ historieforskning affejede den „modebestemte“ kulturhistorie, var påstanden om, at tilstandsbeskrivelse var kedelig – at kulturhistorien fundamentalt manglede det element af dramatik, som gjorde historie læseværdig. Kulturhistorikerne skrev om folket; men ved fremstillingens stillestående karakter skræmte de deres selvskrevne publikum bort. „Dagligt Liv“ dementerede denne påstand; mangt og meget – navnlig i detaljerne – lod sig kritisere; men kritikken blev mere og mere afdæmpet og lå efterhånden kun som en svag mumlen bag en almindelig glæde og begejstring ved dette i al dansk historieskrivning fuldstændig enestående arbejde. Alle følte sig godt underholdt – dvs. de få, der fik „Dagligt Liv“ i hænde. Salgsmæssigt delte Troels-Lund skæbne med bl. a. Georg Brandes, hvis bøger mange talte om og næsten ingen læste.

Troels-Lund fik aldrig noget gennembrud. Han vågnede ikke op en morgen og var berømt eller berygtet; han gled langsomt ind i bevidstheden og etablerede sig dér. Først da dette *var* sket, kom han ud for at skulle klargøre sit standpunkt i en åben fejde.

Udfordreren var Dietrich Schäfer – en tysk historiker, der 1888 tiltrådte et professorat i Tübingen og holdt sin første forelæsning over „Historiens egentlige Arbejdsområde“. Schäfer var statshistoriker af den preussiske skole med forkærlighed for skarpt formulerede standpunkter. Med et beundrende sideblik til „vor rigskanslers kæmpeskikkelse“ erklærede han kulturhistorikerne krig. Historikere burde beskæftige sig med væsentlige ting, og da menneskene endnu ikke havde skabt noget større og mere betydningsfuldt end de menneskelige samfund, som fandt deres form i statsdannelser, burde al historieforskning og -skrivning sætte sig en beskrivelse af statens oprindelse og vækst som egentligt og endeligt mål. Ikke at Schäfer på nogen måde underkendte berettigelsen af forskellige historiske bidiscipliner – religionshistorie, retshistorie osv.; men alt burde dog før eller siden lede frem til det egentlige –

Dietrich Schäfer var nok principiel modstander af kulturhistorie, men hårdere i teorien end i praksis. Han udgav „Den lübske Fogeds Bog fra Skåne“ – et enestående rigt kildeskrift til belysning af de middelalderlige sildemarkeder på Skanör, et vigtigt bidrag til Danmarks økonomiske historie og – ikke mindst p. g. af Schäfers udmærkede kommentar – et fint lille stykke dansk kulturhistorie! Under et besøg på Skanör i årene o. 1910 beså han udgravningen af Skanör slotsruin. Man havde fremdraget vraget af en pram. På bunden af denne står Schäfer – til højre med lys hat og paraply – i samtale med to svenske professorkolleger. (Universitetets historiska Museum, Lund.).

staten. Ingen kunne være i tvivl om, at Schäfer herved mistænkeliggjorde de tyske – navnlig sydtyske – historikere, der ved *ikke* at gøre staten til hovedformål for deres studier syntes at vende ryggen til den af preussisk administration og militarisme opbankede tyske stormagt. I forbifarten kom han ind på Troels-Lund. Et enkelt –

stærkt bearbejdet – bind af „Dagligt Liv“ var fremkommet på tysk; men i øvrigt var Schäfer, som kunne dansk, velunderrettet om danske forhold og affyrede en bredside mod værket som helhed. Det var et skoleeksempel på afsporet historieskrivning – så typisk for en lille nation, der i mangel af nationale opgaver – thi sådanne haves i vor tid kun af stormagter, (og sådan en havde Tyskland nu været i samfulde sytten år!) – søgte trøst i småtterier. „Intet mindre end et helt bind er alene helliget bøndernes og borgernes huse, og forfatteren fortæller i behagelig bredde – eller bestræber sig på at fortælle, for i mange tilfælde ved man intet derom, hvorledes bord og stol, skab og seng, gryder og potter så ud. Og dette arbejde af tvivlsom karakter, i hvert fald begrænset værdi, har mødt bifald i vide kredse ...“

Troels-Lund var kommet ind i skudfeltet for Schäfers alt nedfejende mitrailleuse; men det var de tyske kulturhistorikere, angrebet gjaldt, og det var også fra de kredse, Schäfer fik svar. Schäfer svarede igen – i 1891 – med fornyede sidehug til Troels-Lund, men stadig vendt mod sine tyske modstandere. Hvad der endelig fik bægeret til at flyde over, var en udførlig note i et bind „Geschichte Dänemarks“ udsendt af Schäfer i 1893. Her advarede han direkte sine læsere mod at stifte bekendtskab med Troels-Lunds værk – „hvad angår umådelig bredde, kritikløs sammenroding og lavbundet ræsonnement slet og ret et misfoster af en historisk fremstilling.“

Schäfer var en fremragende historiker. Hans fortjenester – også som bidragyder til Danmarks historie – er betydelige. Han repræsenterer faktisk tysk historieforskning på et tidspunkt, da den var omgivet af beundring. Franske, danske, engelske, amerikanske og mange andre historikere vedgik deres gæld til tysk forskning, for så vidt angik dens arbejdsmetoder. Men som tjenstvillige prædikanter af preussisk „Staatsraison“, underkastet den neurotiske besættelse af magtens og overmagtens filosofi, der var et resultat af Bismarcks hurtige sejre, måtte de tyske historikere dele skæbne med det politiske system, de hyldede. Skønt Schäfer ikke gik så vidt som sin kollega Heinrich von Treitschke, der kunne arbejde sig op til orgier af forrykt chauvinisme og flammede af vanvittig krigsbegejstring, var han yderst sårbar som repræsentant for et selvforherligende, indadtil uafbalanceret, udadtil brovtende system. Han fremtrådte som en Goliath, og han kunne fældes med en slangebøsse.

Troels-Lund gik klogt til værks, da han endelig – tirret af Schäfers sjofelheder i „Geschichte Dänemarks“ – for første og eneste gang i sit liv gjorde rede for sit arbejde. Troels-Lund lavede sig lille og beskeden. Han pakkede en frysende ironi ind i elskværdighed. Han antastede – nærmest med vemodig beklagelse – Schäfers arrogance og brutalitet. Hvis statens vækst alene skulle være historikernes arbejdsområde, ville der jo overhovedet ikke være levnet noget til de små nationer, der – som Danmark – tværtimod at vokse blev reduceret. Skulle historien da være et privilegium for stormagter?

Han havde skrevet kulturhistorie – ja, for kulturens historie var, hvad Schäfer så end måtte mene, den eneste form for historie, der alene kan melde om sejre uden nederlag. Nationale fremskridt kan kun tilfalde den ene part – kulturelle fremskridt tilhører alle: „Dampskibe, jernbaner, maskiner af enhver art, tændstikker, petroleum, gas, elektricitet, fotografier, telegrafer, telefoner osv. osv.“ Det var moderne våben mere end generaler, der vandt slaget ved Königgrätz for Preussen – jernbaner mere end noget andet, der muliggjorde en hurtig preussisk mobilisering i 1870. At skildre statens historie uden en kulturhistorisk baggrund lader sig ikke gøre.

Troels-Lund fortsatte: „Jeg tilstår min skrøbelighed, jeg bytter gerne min viden om flere preussiske hertuger for kendskabet til lampeglassets skorsten, og jeg afstår endog et rundeligt antal kurfyrster for brugen af tændstikker.“ – Det var vittigt sagt; men ville Troels-Lund også afstå den danske kongerække? Det er man ikke helt sikker på.

I sit svar til Schäfer var Troels-Lund nemlig ikke så entydig, som man har villet gøre ham til. Han fremtræder som den entusiastiske forsvarer af menneskehedens fremskridt og drager her til felts mod nationalismens snæversyn, som det repræsenteres af de preussiske historikere; men samtidig fremholder han sit eget nationale standpunkt – som ivrig tilhænger af Københavns befæstning, forsvarsven, dansk patriot, „og ingen, hverken meningsfælle eller modstander, har endnu opdaget nogen uoverensstemmelse mellem forsvarsskrifterne og kulturhistorien ...“

Hvad var da det formål med værket, som Dietrich Schäfer ikke havde erkendt? Det var at vække og styrke de nationale følelser – et formål, Schäfer næppe kunne tage principielt afstand fra. Fol-

„En farlig forsvars-ugidelighed har bemægtiget sig folkets flertal, politisk snæret munden sammen til et stædigt „Nej“, lært ungdommen nøjes med fodbold og cykelkørsel. ... Det gælder om atter at få den unge slægt nu sidestillet i brugbarhed med den fra 1848 ... Vejen ligger åben: Den sundeste, ædleste idræt er øvelse i våbenbrug til landets forsvar.“ (Troels-Lund: Et Liv.)

Troels-Lund – i mørk frakke og bowlerhat – overværer øvelsesskydning med maskingeværer på fælleden. Officeren ved hans side er vistnok J. V. C. Gørtz, der som kommanderende general ledede det danske forsvar ved Verdenskrigens udbrud 1914. Formentlig er billedet taget samme efterår, da maskingeværerne i forbindelse med indkaldelsen af sikringsstyrken indførtes i fodfolket. Det gkl. Bibliotek.).

kets arv er udelelig, mener Troels-Lund, noget kan udtrykkes i ord, andet blot i ting: „Thi ikke sandt hr. professor! Man kan forbyde en afskåret flok at synge det gamle fædrelands pris, man kan pleje retten ved at forhøre og dømme på et sprog, de ikke forstår ... men man kan ikke hindre dem i at ombølges af modersmålets gamle klang, ikke stænge minderne ude, hindre disse i at strømme som

lys og luft ad et åbent vindue, hviske fra kirketårn, bygningsskik, bohøve og børneleg: hold trofast ud!”

Dette var en hilsen til de dansksindede slesvigere; for dem skulle skildringen af „bord og stol, skab og seng, gryder og potter“ være en påmindelse om deres nationale tilhørsforhold. Det giver også en forklaring på, at Troels-Lund, der var ivrig nok for at inddrage Norge i sin skildring, undlod at medtage Holsten, skønt denne landsdel var nok så nært forbundet med det 16. århundredes Danmark.

Hjemmet og fortroligheden med tingene dér var en kilde til livslyst og lyssyn hos Troels-Lund, og hans tanker forlængedes bagud med erindringen om barndomshjemmet. „Dagligt Liv“ skulle være det danske folks gensyn med det, der fra gammel tid havde været folkets hjem. Denne tankegang er klar nok; men når Troels-Lund kan nævne dampmaskiner, telegrafer, petroleumslamper m. v. som beundringsværdige fremskridt, har han da ikke overskredet grænsen for det nationale? Findes der specielt danske dampmaskiner, danske telegrafer eller danske petroleumslamper? Absolut ikke – lige så lidt som der i grunden findes specielt danske borde, stole, skabe, senge, gryder og potter.

Det lykkedes Troels-Lund at bringe Schäfer til tavshed – i hvert fald følte denne sig ikke foranlediget til at svare. Og det lykkedes ham at placere sig midt i tiden. Han var national og international, fremskridtsmand og dog en af dem, der holdt hævde over minderne.

Tanken om at fuldende „Dagligt Liv“ med en redegørelse for institutionerne og den politiske historie blev efterhånden opgivet; men kravet om en afrunding under en anden form blev netop derved så meget mere påtrængende. At afslutningen skulle falde ved „døden“ – den uigenkaldeligt sidste af livets højtider – forekom naturligt, når den påtænkte overbygning af politisk historie blev udeladt. Men der måtte være en sammenfatning – en fremstilling af, hvad der i den brogede vrimmel af indtryk nedfældede sig i menneskers sind. Dette blev „Livsbelysning“. Hvor Troels-Lund hidtil ligesom havde stået ved et vindue med øjnene fæstnet på gaden nedenfor, medens han beskrev sine indtryk for tilhørerne, vendte han sig nu direkte imod dem og fremsatte en slags trosbekendelse.

Menneskene elsker lyset og frygter mørket. Den veksel mellem lys og mørke, der markerer døgnets og årets gang, er et drama, der tvinger mennesker til stillingtagen – til at stræbe mod lyset og

vende sig fra mørket. Denne rytme har da også bestemt hele menneskeheds udvikling. Middelalderens verden var kirkens verden. Den var tryk, fordi den var lille; jorden var dens midtpunkt, himlen et loft, som Gud havde lagt over jorden. Men med det 16. århundrede gik denne verden i skred. Den katolske kirke brød sammen, og naturvidenskaben rev dens verdensbillede i stykker. Som en kylling pikker sig ud af skallen, således tumlede mennesket nu ud af sin gamle trygge verden – uimodståeligt draget fra mørket mod lyset, men også for at opdage, at universet i sin uendelighed er frysende koldt. Under stoltheden over fremskridtene lurede angsten for det ukendte.

Det er let at indse, at denne fremstilling mindre er et portræt af det 16. århundrede – snarere et signalement af det 19. århundredes krise. Nogen religiøs trøst i gammeldags forstand kunne Troels-Lund ikke meddele sine læsere, for kristendommen med dens frelsetro og evighedshåb var et overstået stadium. Men han mente dog ikke at kunne efterlade verden og menneskeheden i et åndeligt ragnarok. Der fandtes en Gud – ikke en gammeldags kristen Gud, men en Gud hvis eksistens dog i hvert fald var en garanti for målbestemthed i tilværelsen. I sin urokkelige tillid til fremskridtet – og lyset – kunne Troels-Lund da erkende, at mennesket i selve sin jordiske tilværelse var på vej mod det paradys, der ikke længere lod sig søge hinsides døden. Og idet han afmytologiserede verden og fastslog, at al moral kun havde mennesket – og mennesket alene – som kilde, gjorde han verden varm og venlig igen med sin tro på menneskelig godhed: „Så bliver da de tre, tro, håb og kærlighed, men størst af disse er kærlighed.“

Hvad Troels-Lund havde tilstræbt, men ikke opnået med de hidtidige tolv bind af „Dagligt Liv“, fik han nu: „Livsbelysning“ blev en folkelig succes. Det kan lyde ejendommeligt, for umiddelbart stiller dette bind de største krav til læserne. Forklaringen må da være – som fremhævet af Troels-Lunds yngre ven og elev *Knud Fabricius* – at tiden havde arbejdet for ham. Efter 70-ernes og 80-ernes skarpe opgør fulgte 90-ernes afmattende „fin-de-siècle-stemning“; man rugede over askebobene og tilværelsens meningsløshed. Så kom Troels-Lund med sin ukuelige optimisme – erklærede at opgøret med fortiden ikke havde revet trådene over, for opgøret med fortiden var netop menneskets naturlige eksistensform. Bag

alle tilsyneladende modsætninger lå en stor sammenhæng, og i lyset heraf måtte fremtiden tegne sig lykkelig. Han havde anslået strenge, som fremkaldte genklange. Bare et par år senere kastede den unge Johannes V. Jensen sine pessimistiske debutarbejder over bord for at lovsynge fremskridtet med „Den gotiske Renæssance“. Et tilfælde? – måske; men Johannes V. Jensen hørte i hvert fald siden til Troels-Lunds største beundrere. „Dagligt Liv“ og „Den lange Rejse“ har en dyb understrøm fælles.

En sen efterårsdag i 1901 gik Troels-Lund sin „sædvanlige lange tur – denne gang fra Klampenborg over Rådvad, Rundforbi, Kjørom til Skodsborg ...“ Han „gik så let som en skoledreng, der har fået ferie“. Det havde han også, for „Livsafslutning“ – det sidste bind – lå færdigt på trykkeriet. Han besluttede sig til at skrive sine erindringer.

De sidste tyve år af hans liv blev en apoteose. Til et samleværk om Europas kulturhistorie leverede han afsnittet om Europa under renæssancen – et svagt arbejde; det hævnedes sig nu, at han havde specialiseret sig så stærkt i Nordens historie, at udsynet var begrænset; men det slog ingen skår i hans anseelse, som alene var knyttet til „Dagligt Liv“. Han var blevet kongelig ordenshistoriograf og medlem af Videnskabernes Selskab, og da hans gamle rival Kristian Erslev som rektor for Københavns Universitet i 1911 ved universitetets årsfest gjorde status over „Vort slægtleds arbejde i dansk historie“ havde han også en niche klar til „Troels-Lunds store værk.“ – „Hvor ofte man end ængstes ved forfatterens dristige slutninger, er det dog en storslået og ejendommelig opgave, han har sat sig, og når han til dens løsning har medbragt en sjælden evne til at iagttage, en fantasi, der tillader ham at se fortidslivet for sig i anskuelige billeder, og en glimrende fremstillingskunst, forstår man, at hans bindstærke værk er blevet det mest læste af alt, hvad der er frembragt af dette slægtled.“

I virkeligheden var populariteten af meget ny dato. Den kom nærmest som en eksplosion. Det oprindelige oplag på rundt regnet 1000 eksemplarer blev i årene 1903–1910 *sytten-doblet* med to nye udgaver – den seneste illustreret. At værket – som Erslev sagde – var „det mest læste“, behøver ingen særlig forklaring. Men til en så eksemPELLøs succes må årsagerne være at finde også uden for bogen.

Den aldrende Troels-Lund. „Så godt som aldrig trådte han offentligt frem, kun de, der boede i St. Annækvarteret kendte ham, når de daglig så ham færdes på vejen til sine ensomme vandringer i Dyrehaven ... En nobel, lidt bøjet skikkelse der forsigtigt skred frem over brostenene, et hvidskægget hoved med usædvanlig høj tænkerpande; en halvhøj, rolig stemme, der ligesom prentede ordene. Det var en mand af den gamle skole; mange syntes, en markiskikkelse fra det gamle Frankrig.“ (Knud Fabricius). (Fot. i Det kgl. Bibliotek.).

Sandsynligvis nød Troels-Lund godt af den politiske afspænding efter århundredskiftet. Hans ihærdige kamp for Københavns befæstning hørte nu fortiden til, og dermed bortfaldt vel de reservationer, man måtte have haft over for ham i de højskolekredse, der repræsenterede det folkelige historiesyn. Væsentligere er dog, at Troels-Lund efterhånden som hans situation nåede en afklaring, fremtrådte som en *midtpunktsøgende radikal*. Det var lykkedes ham at gennemføre det 19. århundredes intellektuelle opgør i dets yderste konsekvenser, og dog havde han mere øje for det, der forbandt, end det, der adskilte. I det fortrøstningsfulde, fremskridtsvenlige, men absolut ikke revolutionære første tiår af dette århundrede kunne hans ideer kun vinde tilslutning. Endelig – og det er måske det vigtigste: „Dagligt Liv“ blev færdig på et tidspunkt, da demokratiet fik sit endelige gennembrud i Danmark. Det politiske systemskifte 1901, da man efter en menneskealders højrestyre så den første venstreregering, er et enkelt udtryk herfor; men bag – og omkring – denne begivenhed lå et stort socialt og kulturelt opbrud, der omfattede de fleste befolkningslag. Man kan påpege højskolens og arbejderbevægelsens medansvar for denne vækkelse til politisk og kulturel aktivitet i hidtil passive grupper; men i øvrigt var bevægelsen fælles-europæisk og havde mange samvirkende årsager. Klarest afspejler udviklingen sig måske i den omsiggribende interesse for at „følge med“. Endnu o. 1880 var en væsentlig del af befolkningen så godt som ude af stand til at læse og skrive. Tyve år senere kunne en kendt pressemand karakterisere det danske avispublikum som et „Amerika, til hvilket der årlig indvandrer tusinder af nybyggere. De kommer fra de dybeste kældre og fra de højeste kviste, fra tjenestepige- og karlekamre ... De har aldrig været med før; men nu kommer de, og de *skal* optages, naturaliseres ... At de melder sig som avislæsere, er tegnet på, at den almene interesse begynder at pippe i dem. De er på nippet til at blive samfundsborgere“.

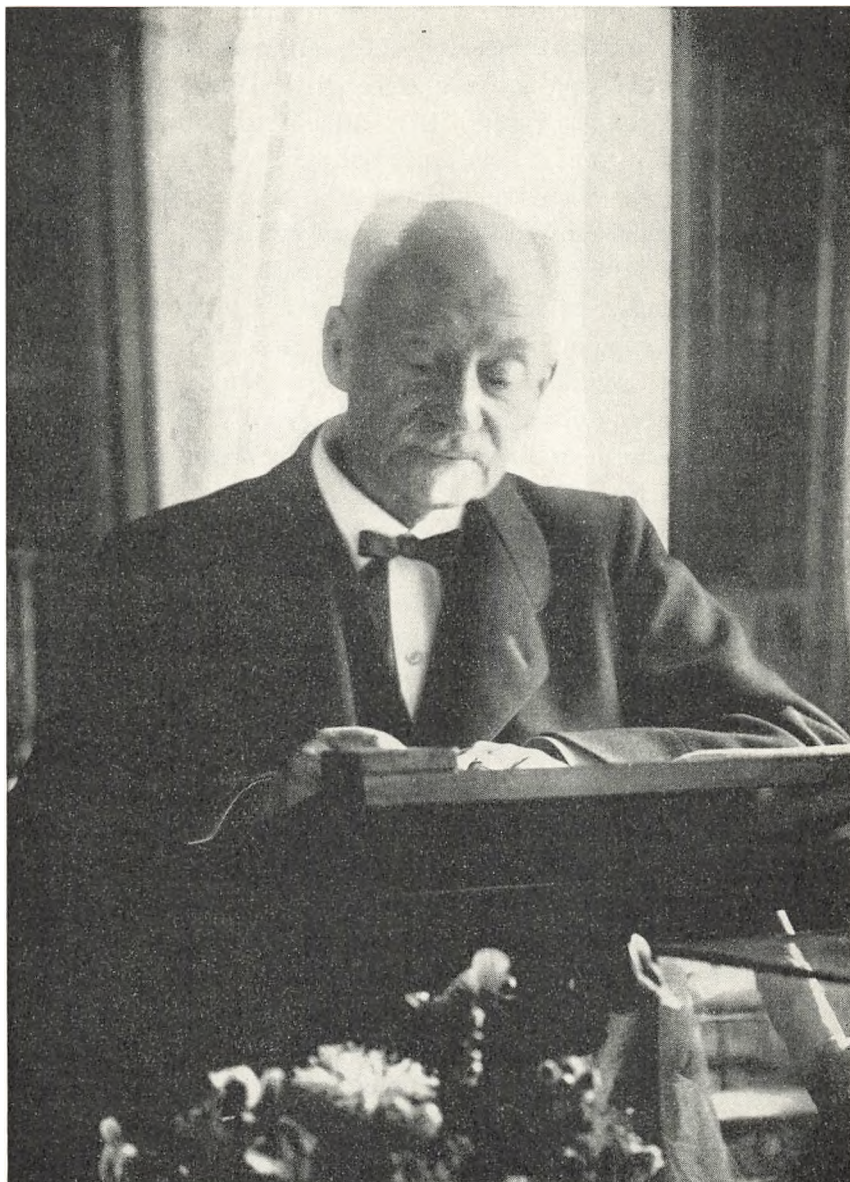
Der skete også en „indvandring“ til bøgernes verden. Navnlig Ernst Bojesens „Frem-serier“, hvis røde shirting-bind endnu pryder adskillige reoler, åbnede vejen for faglitteraturen; men kun få forfattere stod rede til at opfylde forventningerne hos et bredt publikum. Troels-Lund var blandt dem. Efter tyve års forløb mødte han og hans publikum da endelig hinanden. For mange blev vær-

ket en indledning til yderligere beskæftigelse med historie. For flere blev det formentlig den eneste store oplevelse i sin art; men under alle omstændigheder udfyldte det sin plads så godt, at den folkelige interesse for historie her i landet siden har suget næring af „Dagligt Liv“.

Medens Troels-Lund syslede med nye udgaver af værket, påbegyndte han – som han havde lovet sig selv – erindringsbogen „Et Liv“; men ved hustruens død i 1917 afbrød han arbejdet i depression. I stedet valgte han at skrive en slags fortsættelse til „Livsbe-lysning“. Trods alderdommens tiltagende ensomhed, og på trods af den verdenskrig, der „slukkede lysene i Europa“, kunne han sige til Knud Fabricius: „Man må være optimist. Vi er lysinger. Vi lever af lys og varme.“ Af erindringerne om barndommens sommerophold i Bakkehuset voksede det kulturfilosofiske værk „Bakkehus og Solbjerg“ frem som et forsøg på at lodde nutidens nordiske livssyn og dets fremvækst inden for rammerne af det gamle frederiksberg-ske kulturmiljø. Det var ikke nogen fuldgod erstatning for de uafsluttede memoarer. Det var et svagere alderdomsværk; Harald Høffding sagde mildt, at her havde digteren for alvor taget overhånd over videnskabsmanden. Men det var som historiker, man kendte og værdsatte ham. Aftenen før sin firs års fødselsdag i efteråret 1920 modtog han et fakkeltog af studenter fra sin lejlighed i Kvæsthusgade. Han takkede rørt, talte atter om lyset og udbragte et „tre-dobbelt leve for Danmark og Norden“. Nogle få måneder senere døde han.

Der er snart forløbet trekvart århundrede, siden Troels-Lund under en formiddagsvandring i Dyrehaven tog afsked med sit livsværk. Det er lang tid – navnlig for et historisk arbejde, hvis forældelsesproces begynder den dag, det udkommer. Professor Knud Fabricius – Troels-Lunds yngre ven og medarbejder i de ældre år – vidste det. „Goethe og Shakespeare,“ sagde Fabricius som en meget gammel mand i en kreds af fagfæller – „Goethe og Shakespeare, de skal såmænd nok klare sig; men vore værker vil samle støv.“

Troels-Lund imødeså det selv: „Jeg har for megen historisk erfaring til ikke at indse det sandsynlige i, at mine resultater tidligt eller sent vistnok på mangt et punkt vil blive underkendt. Det er enhver begynders ... lod at vide, at hvor megen kraft, han end sætter ind på at nå til det rette, vil de der følger efter ham nå langt

„På en usynlig vejrpæl stod skrevet: *bliv ikke handlingens mand eller taler, men bliv om muligt forstående eftertænder,*“ således genkaldte den gamle mand sin ungdoms erfaringer. Han blev en flittig eftertænder. Pennen gled ham ikke af hænde, før døden tog den fra ham. Billedet viser ham ved skrivepulten på 80-årsdagen 1920. (Det kgl. Bibliotek.).

videre, så at hans svar engang i tiden vil komme til at stå som underlige ufuldkomne løsninger ved siden af, hvad der til den tid vides. Jeg er forberedt på, at det ikke vil gå mine svar anderledes.“

Dette er naturligvis rigtigt. Den folkelivsforskning, der med Troels-Lunds skildring af bøndernes boliger for første gang ytrede sig her i landet, er vokset langt ud over de snævre rammer, Bernhard Olsen trods al entusiasme var i stand til at give dem. Under navnet „materiel folkekultur“ har faget fundet vej til Universitetet. Ildsted og bolig, påklædning og husgeråd er i dag kun mindre dele af det forskningsområde, man har underlagt sig. Begreber som folketro og højtidskikke dyrkes i vor tid ikke af begejstrede amatører alene; der er opbygget hele institutter til formålet. Det 16. århundredes monumentalbyggeri har givet anledning til mange studier, og enkelte forskere – f. eks. Hugo Matthiessen, der var under overordentlig stærk påvirkning fra Troels-Lund – har udvidet og uddybet kendskabet til tilværelsens mangfoldighed i det 16. århundrede. Vi har hele biblioteker og omfattende kildeudgaver til rådighed, hvor Troels-Lund måtte stykke *sin* fremstilling sammen på grundlag af få bøger og mængder af usorteret arkivmateriale.

Vort synsfelt og perspektiv er også forrykket. Nutidige historikere vil ikke uden videre skrive under på, at det 16. århundrede gjorde ende på middelalderens tusindårige mørke og stilstand. Der var i grunden flere renæssancer – flere perioder, hvor åndelige vækkelser, sociale omvæltninger og andre fremstød ændrede det europæiske kulturbillede. Renæssancen kom ikke som et lyn fra en klar himmel; den eskalerede gennem århundreder. Og nutidige folkelivsforskere vil – med en vis ret – påpege, at „Dagligt Liv i Norden“ egentlig ikke svarer ganske til sit navn. „Thi de mennesker, Troels-Lund skrev om, var i højere grad klædt på til fest end i deres daglige arbejdstøj,“ siger *Axel Steensberg*. Studiet af det *arbejdende* menneske hører en senere tid til. Endelig Troels-Lunds varme og optimistiske livssyn, hans af en dyb forelskelse i tilværelsen og historien udsprunget begejstring for fremskridt og forbedringer, ligevægt og harmoni – virker dette ikke i dag som et vemodigt minde om lyksalighedens øer hinsides verdenskrige og -kriser? Måske nok. „Et lysår er en grav,“ påstår Harry Martinsson i „Aniara“. Trekvart århundrede kan også gøre det.

Men der bliver et *alligevel* tilbage. Historiske værker som sådan vil samle støv, men historiske værker skrevet af personligheder, der forener iagttagerens menneskeklogskab med digterens herskelse af sine virkemidler – folk, der engagerer sig i deres stof og ikke blot gennemarbejder det, men gennemlever det og er personligt nærværende, de har i princippet samme overlevelseshed som Goethe og Shakespeare; de vil forblive mere end bekvemme trappetrin og dørmåtter for dem, der måtte følge efter med de rigtigere svar.

Er Herodot forældet – eller Theukydid eller Tacitus? Der kan siges væsentlige ting om perserne, som Herodot ikke fik med, og man har lov til at korrigere Theukydid's „Peloponnesiske Krig“. Der er forhold i tidlig romersk kejsertid, som Tacitus vistnok ikke opfattede korrekt. Edward Gibbons fremstilling af romerrigets forfald og undergang kan sikkert tilbagevises punkt for punkt, og hverken Thomas Carlyle eller Alexis de Tocqueville har fået det sidste ord, når det drejer sig om den store franske revolution. Jacob Burckhardts meninger om den italienske renæssance er – som ovenfor antydnet – ikke i kurs længere, og både Fustel de Coulanges' „Byen i Oldtiden“ såvel som Thomas Macauleys „Englands Historie“ turde have deres fejl. Men de samler ikke støv. De har alle været igangsettende både ved det bifald og den kritik, de har fremkaldt, og de læses alle endnu.

Til den klassiske internationale litteratur har danske historikere aldrig leveret noget bidrag – undtagen måske Saxo, og holder vi os inden for vore egne grænser og nøjdes med at efterlyse, hvad der her har kunnet holde interessen fangen i flere slægtled, er udvalget såre begrænset. Selv Ludvig Holbergs og N. F. S. Grundtvigs historiske arbejder er glemt, skønt de dog ellers burde have haft muligheder. A. D. Jørgensens „40 Fortællinger af Fædrelandets Historie“ kunne endnu udkomme under besættelsen, men er formentlig gået ned med denne seneste nationale højkonjunktur. Tilbage bliver da Troels-Lund. Hans „Dagligt Liv“ læses stadig, og den udgør endnu en model for historisk fremstillingsform.

Han sagde: „Jeg har angivet det niveau for fremstillingens almenfattelighed, som ikke tør underskrides.“ Selvbevidst, men sandt. Danske historikere, som henvender sig til andre end fagfæller, har i ham en målestok for popularisering, der nemlig ikke kun består

i at finde det geometriske punkt for videnskabelig sort tale og journalistisk udvanding. Troels-Lunds egen – ofte efterlignede, næppe overgåede – form består navnlig i at samle, sortere og disponere kendsgerningerne, så teksten – trods sammentrækninger og forkortelser – undgår præget af referat. I grunden var Troels-Lund impressionist. Næppe en eneste af de ti tusinde detaljer, som indgår i værket, er anbragt tilfældigt. Hvad Dietrich Schäfer opfattede som en „kritikløs sammenrodning“ er kun et virvar, når man går tæt på og nærlæser de enkelte steder i teksten. Værket skal læses – om ikke ligefrem fra første til sidste side så dog i lange afsnit. Som de røde, blå, gule og grønne farveklatter i impressionisternes lærreder skal detaljerne smelte sammen i bevidstheden. „Dagligt Liv“ er ikke noget leksikon; det er et billede.

Der er altså flere grunde til at genudsende „Dagligt Liv“ – og så kan man hertil føje endnu en – ret væsentlig for resten: værket har endnu ikke fundet sin afløser, og intet tyder på, at det vil ske inden for en overskuelig fremtid.

Ved nyudgivelsen har redaktionen især følt sig bundet af to hensyn. Det ene er hensynet til værkets klassiske karakter – så fuldt og helt en manifestation af forfatteren og tiden, at enhver saglig revision af teksten er utænkelig. Man har lagt fjerde-udgaven til grund. Det var den sidste udgave, Troels-Lund selv satte sit præg på, og man har her garanti for, at han har nået at revidere og ajourføre i det omfang, han fandt det påkrævet.

Når Troels-Lund, som han jævnlig gør, sammenligner forhold i det 16. århundrede med forholdene i „vore dage“ må man altså erindre, at det er århundredskiftets Danmark, han har i tankerne. Når han omregner datidens priser til kroner og øre, er det altså det forholdsvise stabile prisniveau fra før første verdenskrig, der gælder. En yderligere omregning til 1968-priser ville alligevel kun bevare sin aktualitet for en stakket stund.

Forfatterens sprog, der både forargede og henrykkede samtiden – efterhånden mest det sidste, er selvfølgelig bibeholdt uden ændringer. Dog har man fundet det påkrævet at ændre stavemåde, verbalformer o. lign. – *kunne, skulle og ville* for *kunde, skulde og vilde, blevet* for *blevne* osv. Fra en filologisk betragtningsmåde er dette måske betænkeligt; men Troels-Lund hæftede sig ikke meget ved

sådanne synspunkter. Dels moderniserede han retskrivningen i sine mange og lange citater fra det 16. århundredes kilder, og dels ajourførte han sin egen stavemåde fra udgave til udgave i overensstemmelse med sprogets almindelige udvikling. Vi mener at være i god overensstemmelse med Troels-Lund, hvis erklærede mål det var, aldrig at lægge sine læsere sten i vejen. Hermed er vi inde på det andet hensyn, som redaktionen har haft for øje: hensynet til den nutidige læser. Selv om „Dagligt Liv“ med sin høje alder er en klassiker, opfattes og anvendes den stadig som håndbog. Bibliotekseksemplarerne slides til laser af flittige brugere. Mange gymnasiefri-stile om „Vore gamle herregårde“, mange seminarieopgaver, mange kursusforedrag på højskoler og megen aftenskoleundervisning har haft og har „Dagligt Liv“ som en selvskreven forudsætning. Ved at modernisere retskrivningen håber vi at have hindret et betragteligt antal skrivefejl; men vigtigere end dette er dog det forhold, at nyere forskning på flere områder har korrigeret og suppleret den viden, Troels-Lund kunne fremlægge. Derfor har redaktionen fundet det påkrævet bag i hvert bind at opstille en kommenteret liste over de opslagsværker, bøger, afhandlinger m. v., der på væsentlige punkter siger mere og siger noget nyt. For overskuelighedens skyld er listen delt op efter sidetal og emner, således at man fra ethvert sted i hovedteksten kan foretage et hurtigt opslag og straks orientere sig om relevant litteratur.

Troels-Lunds egne henvisninger er bibeholdt – bl. a. for at dække den litteratur, der er ældre end „Dagligt Liv“. Da han imidlertid måtte henvise til utrykte kilder, som siden er trykt, er disse henvisninger revideret således, at de nu peger mod de trykte udgaver. Revisionen er foretaget af stud. mag. *Svend Erik Poulsen*.

Den tredje udgave af „Dagligt Liv“ var den første illustrerede. Ændringen var næppe Troels-Lunds idé, og han brød sig åbenbart ikke om den. Han mente, at hans eget billedskabende sprog skulle være illustrerende nok i sig selv; men han bøjede sig for kravet. Et uhyre antal billedkilder af stærkt vekslende kvalitet blev udnyttet: fotografier, litografier, stregtegninger, træsnit, stålstik etc. Det meste var gengivet meget småt. Med femte-udgaven, der påbegyndtes i 1929, voksede billedmængden yderligere. En række museumsfolk – specialister i de pågældende emner – illustrerede hver sit afsnit og skrev meget udførlige billedtekster. I et vist omfang

formåede man herved at „revidere“ Troels-Lund, idet emner, han var gået let hen over, fik et kraftigt tilskud i form af billeder med supplerende oplysninger. Men det kan ikke nægtes, at Troels-Lunds eget værk omtrent kuldsejlede under en overvægt af fremmed stof.

I denne udgave er der atter foretaget en udrensning. Dels er nutidige læsere i den grad vænnet til billeder, at man bør lægge større vægt på de enkeltes kvalitet end på mængden. Dels bør billederne følge tekstens rytme og ikke bryde den. Det supplement af viden, man søgte at bibringe femte-udgaven gennem billedteksterne, vil i denne udgave være at finde i den kommenterede litteraturfortegnelse, som er udarbejdet af mag. art. *Lilli Friis*.

Erik Kjersgaard

FØRSTE BOG
LAND OG FOLK

Det 16. århundrede er med rette blevet anset for et af de interessanteste i Europas historie. Med det begynder det tredje store optrin, hvortil vor verdensdel har været vidne inden for det korte spænd af tid, som vi kalder den historiske; med det begynder *vor* tid i videre forstand. Det græske og det romerske folk havde blomstret, sat frugt og var visnet. Europa var ved folkevandringerne atter blevet overrislet med ny folkeslag, der middelalderen igennem havde dækket og forfrisket den gamle jordbund. Med det 16. århundrede brød en ny plantevækst frem. Det er dette vårfriske, der giver hint tidsafsnit en så ejendommelig tiltrækningskraft, det er denne vidunderlige frodighed, der har erhvervet det navn af genfødselsens, „renæssancens“ tid.

Hvori bestod da denne genfødselse? Hvad nyt opstod der? Vi ved det alle, men vi har hørt det så tit, at vi har tabt den egentlige forståelse. Hvad der for hin tid var en livssag, er for os blevet en blot hukommelsessag.

De tager sig så døde ud disse tørre angivelser: år 1492 opdagedes Amerika, 1498 landede Vasco da Gama i Ostindien, 1543 døde Kopernikus, det og det år tryktes de første bøger, på den og den tid virkede Luther og Calvin. Den lange rolige besiddelse af de opnåede goder har efterhånden sløvet vor følelse for deres værd. Men lad os for alvor tænke os tilbage til den gang, da alt dette foregik og var nyt, og vi vil forstå og genforfølge de første vingeslag, fatte denne jubel, der endnu bruser os i møde fra det 16. århundrede.

Hvor vidunderligt må det ikke have været for folk, hvis verden hidtil havde indskrænket sig til halvdelen af Europa, hvis eventyrlande allerede begyndte ved Middelhavets sydkyster, og hvis verdenshav var Atlanterhavets indskæringer i Europa, – hvor sælsomt: pludselig i løbet af 6 år at få blikket udvidet til nye verdensdele og

have, mod hvilke Europa og dets omgivelser svandt ind til ubetydeligheder! Hvilken hidsende virkning måtte det ikke udøve på den forud alt så dristige fantasi, hvilke ny oplande åbnedes ikke for den sporede virksomhedsdrift! Og da den første jordomsejling var foretaget, hvor bortvejredes så ikke alle disse gammeldags begreber om den flade jord på den faste grundvold med himmel foroven og helved fornedent! Hvor blev ikke verden stor, alt mens himmelrummet veg til alle kanter om den frit svævende jordklode! Og dog, hvo kunne følge med, da Kopernikus udtalte sin himmelstormende påstand, at denne vor jord, verdens hidtidige midtpunkt, kun var en lille sejler i den store flok, der svæver om solen i det uhyre himmelrum? Her standsede selv den ubændigste indbildningskraft, tanken svimlede på disse højder.

Ved siden af disse opdagelser i den ydre verden gik imidlertid en række opdagelser på et andet område, der åbnede fuldt så ny og afgørende udsigter. År 1453 var Konstantinopel blevet erobret af tyrkerne, og de fordrevne græske lærde spredtes som flygtninge over Italien. De medbragte kendskab til oldtidens største tænkere, til Platon og Aristoteles. I et nu fængede Italien. Overalt vakttes begejstring for den klassiske oldtid. Man opstøvede håndskrifter, man tydede dem, levede sig ind i deres tankegang. Smitten bredte sig. Blandt sjældne håndskrifter fremdroges også kirkens længe skjulte fange, *Bibelen*; man slugte disse ny lærdomme, og ukendt lys og varme strømmede ud fra de gulnede pergamentblade.

Ved et forunderligt sammentræf skete samtidig en opfindelse, der måske har bidraget mest til at forandre de europæiske forhold siden middelalderen. Bogtrykkerkunsten opfandt. Alle disse rige åndelige skatte, hvorover tidligere enkeltmand havde ruget, blev nu Europas fælleseje; det blev muligt at tale, så det hørtes fra Østersøen til Gibraltar; sandheden fik sendebud, på hvem hverken klosterfængsel eller vold kunne bide.

Den magt, der fyldigst havde repræsenteret middelalderen, var kirken. Den var på en gang indholdet og grænsen for den middelalderlige bevidsthed. Kun gennem den gik vejen til naturen og til Gud. Dette forhold, der oprindeligt havde udgjort middelalderens styrke, følte imidlertid mod slutningen mere og mere som et tryk. Hvilken stormende jubel derfor, da nu menneskeånden, vejledt af oldtiden, brød ud af kirkens lukke og halvt tilbedende, halvt

som en satyr styrtede sig ned for den unge natur! Og lyset sejrede; kirkens sidste stilling, der endnu spærrede for himlen, blev omgået, da Luther og Calvin opstillede de simple spørgsmål om, hvorledes og hvorfor man bliver salig.

Samler vi alle disse led, tænker vi os dem båret frem af gunstige ydre vilkår: livslyst, videbegær, rigdom og modtagelige samfundsformer; forestiller vi os virkningerne ikke blot i det store, men spillende på alle områder og forgrenende sig ned til de mest dagligdags forhold, til klædedragten, til måltiderne, til skolelektierne; gyder vi endelig heri tilbageslagets modstandsevne, der bringer hvert enkelt lille forhold til at bruse, så har vi et svagt billede af den voldsomme kraft, hvormed menneskelivets strøm brød sin gamle dæmning og, kæmpende afsats for afsats, boblende, skummende, sydende styrtede ind i et nyt leje – med et ord: af den tid, vi kalder „renæssancen“.

Det ligger i sagens natur, at renæssancen måtte ytre sig forskelligt i de forskellige lande alt efter deres folke-ejendommelighed, udviklingstrin og politiske forhold. Hovedlandene gik i spidsen og stillede de egentlige forkæmpere. De mindre lande holdt trit efter evne eller dannede en flok af efternølere, der kom for sent til slaget og derfor, uden del i æren og byttet, måtte nøjes med sejrens goder i almindelighed. Til disse efternølere hører de tre nordiske riger. Det var kun dønningen af en andetsteds opstået bevægelse, der nåede til os; vort selvstændige bidrag til striden er ringe. Men toner vi således kun svagt med, eller falder vi stundom for silde ind som en blot forstyrrende genlyd, så har dog hin tid for os som folk den samme betydning som for hine store. Ville end ingen nu studere renæssancens musik hos os, fordi lyden kom andetsteds fra, og det beroede på vinden, hvilke toner der fuldt skulle nå til os og hvilke ikke, så har den dog lydt også til os, har vakt folkene, har slået an og her som hist indsunget en ny tid.

Man må altså nedstemme sine forventninger om renæssancen og dens ytringsformer i Norden. Men møder man således forberedt, vil man ikke fortryde at betragte den skandinaviske form lidt nærmere.

Man vil ved siden af de ganske vist blegere farver og mindre udprægede omrids her træffe en naturlig friskhed og troskyldig ligefremhed, der uvilkårligt tiltaler. Man vil hos disse vågnende folk finde mangt et træk, der minder om deres barndom – altidsspor, som her står friske og på en ejendommelig måde knytter fortid til nutid.

Det er denne overgang fra middelalderen til den nyere tid, som jeg i det følgende nærmere vil betragte; det er med „renæssancen“ og dens betydning for øje, at jeg i det enkelte vil undersøge Nordens forhold i det 16. århundrede. Når jeg, skønt renæssancen i Norden alt bryder frem med århundredet, alligevel særligt dvæler ved dettes sidste halvdel, så er grunden den, at en bevægelse som den nordiske renæssance, hvortil stødet gaves udefra, kun langsomt forplantedes og lettest forstås gennem betragtningen ikke af dens begyndelse, men af dens afklarede virkninger. Hvor forståelsen imidlertid kræver det, vil jeg kaste et blik snart på tiden før snart på tiden efter.

Det er *Skandinaviens* renæssance, som jeg kommer til at undersøge – ikke blot Danmarks og Norges. Thi udviklingen i disse to lande lader sig ikke ensidigt udskille fra den fælles nordiske, ligesom da også det nuværende Sveriges folkerigeste landsdele dengang hørte under Danmark. Fremstillingens eksempler vil dog være hentet især fra Danmark og Norge, og jeg hævder mig fuld frihed med hensyn til omtale af svenske forhold, der kun har haft særlig, men ikke fælles nordisk betydning.

Vort emne – Skandinaviens renæssance – kunne behandles på vidt forskellige måder. Ingen af dem vil dog fuldt udtømme det. Man kunne f. eks. påvise, hvorledes renæssancens strøm gød nyt liv i Nordens politiske forhold. Den gav Christian II hans underlige blanding af vidt syn og skummel kraft. Den hidførte det stockholmske blodbad, udklækkede Gustav Vasas stordåd, Sveriges befrielse, og lærte de små hertuger i Slesvig og Holsten at erobre Danmark og Norge. Den forvandlede Frederik II til en dansk konge, som attråede ikke blot herredømmet i Norden, men højheden over havet. Den lærte Christian IV og Gustav Adolf at kæmpe ikke alene indbyrdes, men hver især mod den tyske kejser. Den fremkaldte endelig hele Sveriges følgende stortid.

En behandling som denne ville munde ud i rent politisk historie. Folket selv ville træde i skygge fra dets førere. Dets liv ville i sine omrids kun tage sig ud som herredømme, afstivet ved slag, overenskomster og fredsslutninger.

I stik modsætning hertil kunne man vælge at lade al politisk historie fare og se folket og dets liv, som det tog sig ud til daglig. Ikke keglens solbelyste top, men hele den brede fod, hvorpå den hvilede.

Også en sådan betragtningsmåde er ensidig og giver ikke det hele billede. Men den frembyder store fordele.

Thi det *daglige liv* er på en gang den betydningsfuldeste og mindst påagtede del af folkenes historie. Tydeligere end noget andet forhold afspejler det os det rent menneskelige i dets fremadskridende udvikling. Den kamp for livet, hvori alle må deltage, går jo først og fremmest ud på at erhverve den nødvendige grad af ydre og indre varme. Midlerne, hvorved vi skaffer os denne: bolig, klædedragt og føde, er de simple grundforhold, hvorom al menneskelig historie har drejet sig siden tidernes morgen. Og de inderlige udtryk, hvori slægt efter slægt har betegnet sit forhold til naturen, til dagens og årets vekslende tider eller til menneskelivets hovedbegivenheder: ægteskab, fødsler og dødsfald, gemmer i sig en sum af forståelse, der til enhver tid har betinget slægternes dannelse, digtekunst og trosliv.

Denne historiens understrøm, det daglige liv, glider mere lydløst hen, men gemmer på sin vis en rigere fylde end den ydre politiske historie. I denne stille verden gælder andre love end i skumbruset foroven, hvor blot bølgerne brydes mod hverandre; andre navne har værd hernede end blandt overfladens magthavere. Thi tidligere end andetsteds har menneskene her lært at slutte sig endrægtigt sammen. Den enkeltes fremgang kommer her ikke blot ham selv, men alle til gode.

Ifølge nødvendighedens lov indrømmer man det daglige livs betydning for al vor færd. Ifølge gammel vane benægter man den, når der sædvanligt tales om „historie“. Skønt forbedret belysning, dampmaskiner og telegraf har haft større forandringer til følge end den mest afgørende krig, dvæler man dog stadig ved de vekslende omdannelser af Europas kort som historiens eneste vigtige indhold. Men uafhængig af vor forståelse skrider strømmen roligt fremad, favnende slægternes liv, lydløs som saftløbet i historiens stille vækst.

Jeg vælger da til form for min behandling af renæssancen i Norden en betragtning af datidens daglige liv. Jeg gør dette med fuld bevidsthed om, at også denne fremgangsmåde er ensidig. Men jeg vælger den, fordi den er uvant og derfor så fristende. Og den lover mere end mangan anden. Thi set i belysning af det daglige liv får emnet, renæssancen i Norden, ny og dybere betydning.

Det er jo nemlig så, at det daglige liv er mere end den blot til-

Kun femten år efter Columbus' landgang i Vestindien udsendte den tyske korttegner Martin Waldseemüller i 1507 et kort, der gør rede for det nye billede af jordkloden. Fremstillingen af Europa kan føres tilbage til oldtidens store geograf Ptolemæus. Nyt er billedet af Afrika. Til højre

ligger Asien med et underdimensioneret Indien og et overdimensioneret Bagindien. Til venstre ses den nye verden, der her for første gang bærer navnet Amerika efter geografen Amerigo Vesputi, hvis portræt er gengivet i cartouchen for oven til højre.

fældige skueplads, hvorpå de store politiske begivenheder foregik. Kendskabet til det daglige liv giver os en dybere forståelse af selve disse begivenheder. Vi lærer herved at kende den jordbund, hvoraf folkets færd skød op, de lønlige kilder og den luftkreds, hvoraf dets hele liv drog sin næring.

Men mere end dette. Ud fra synspunktet det daglige liv skifter selve renæssancen i Norden præg og vinder i betydning. Sammenlignet med renæssancen i det øvrige Europa var, som nys sagt, den i Norden kun fattig, en genklang af rigere toner andetsteds fra. Men følger vi dens spor ned i Nordens daglige liv, åbner der sig her med ét en uventet rigdom for vort blik. Kilderne til kundskab om det daglige liv i Norden flyder først med tilstrækkelig fylde fra omtrent det 16. århundredes begyndelse. Men idet vi ser, hvorledes den udefra kommende renæssance blander sig deri, hvorledes nyt og gammelt mødes, får vi lidt efter lidt en forståelse, der har værd ud over Nordens snævre grænser. Da de skandinaviske folk ved renæssancen droges stærkere ind i den fælles europæiske bevægelse, havde de nemlig bevaret langt mere af det oprindelige end deres sydlige brødre. Heroppe viser sig da friske spor af de udviklingstrin, som alle europæiske folk – nærbeslægtede frænder, da de indvandrede fra Østen – hvert på sin vis havde tilbagelagt i løbet af middelalderen. Herved får renæssancens indtrængen i Norden ny betydning, ikke blot ved hvad den fører med sig, men ved det genskin af fortids forhold, som heroppe spejler sig i den, og som bevarer en del af sin glans selv efter blandingen. Renæssancen i Norden bliver selvlvsende, idet den låner værd fra det, som den ved at indgå forening med tvinger i lue. Renæssancen i Norden bliver et fyr i den almindelige europæiske udvikling. Gennem de skandinaviske folk lader vejen mellem folkevandringens dage og den nyere tid sig tydeligst skimte.

Endelig – og det er måske det ikke mindst dragende ved en betragtning af det daglige liv – herigennem tilfredsstilles delvis en af den historiske trans dybeste længsler. Thi hvad er historie andet end menneskelig drift til at skænke det forbigangne nyt liv? Ikke blot de store, de mægtige og udkårne; men de mange, de små, de glemte og forskudte, ingen undtagne, *alle*. Denne historiens inderste hjertevarme, dens anvisning på allivets lys, må vel til stadighed dele endelighedens kår, sidde sammenkrøbet i kulde og mørke

I det 16. århundrede holdt man stadig hævd over det verdensbillede, der var skabt i den klassiske oldtid. Jorden var universets midte – en kugle, hvorom sol, måne og planeter bevægede sig. Kopernikus' teori om jordens bevægelse var kendt fra 1543, men ikke bevist, og Josias Habrecht, der udførte det her gengivne astronomiske ur i 1572, har da også holdt sig til det klassiske verdensbillede. (Rosenborg fot.).

Den videnskabelige strid om det sande verdensbillede blev afgjort kort efter 1600, da man opfandt kikkerten og formåede at gennemføre mere præcise observationer end før. I 1651 byggede Nicolaus Sibenhaer et ur, der demonstrerer det kopernikanske verdensbillede. Jorden er gengivet som en globus, der drejer om sig selv, medens den omkredser solen – stileret til en mast med en kugle i toppen. (Frederiksborg.).

uden for den store forståelses lukkede dør. Men dens længsel stilles for en stund, den føler sig et øjeblik rig og glad ved at turde tænde så vidtlysende et emne som: det daglige liv.

Af lyst, i håb om udbytte, ifølge naturlig drift vælger jeg da at betragte renæssancen i Norden fra det daglige liv som synspunkt. Hvad jeg ønsker er, allersimplest og allervidest udtrykt: at få at vide, hvorledes den store gåde, som vi kalder livet, tog sig ud for hin tids mennesker.

Opgaven er ikke væsentlig forskellig fra den, der stilles en rejsende, som søger at erhverve sig et grundigt begreb om et fremmed land og dets folk. Vanskelighederne er de samme, men udbyttet er betydeligere. Thi det er jo ikke et fremmed land og folk, vi betragter. I alt, hvad vi ser og hører, blander sig en hjemlig duft, en dæmpet klang som af kendte stemmer. Heri ligger muligheden for en fyldigere forståelse – den forståelse som har sin grund i, at fremstillingen af et folks historie kun er folkets egen selverindring.

Det ligger da nær at ordne vor undersøgelse på den måde, som enhver rejse naturligt kræver, hvad enten den gælder et andet land eller en anden tid. Først forhører vi os om land og folk, så meget som vi på afstand kan få udspurgt. Når interessen herved er vakt, begiver vi os af sted og får således lejlighed til at prøve, hvorledes man i det hele rejser. Ankommet hvor vi vil, søger vi efter evne at sætte os ind i alt, hvad angår det daglige liv. Vi undersøger først boliger, klædedragt, føde. Så betragter vi og søger at forstå de mangehånde udtryk, hvori beboerne og deres forfædre har betegnet deres forhold til naturen, til dag og nat, til årstider, og hvorledes de har afmærket året med fest- og søgnedage. Så vender vi os til, hvorledes de tog selve menneskelivets naturbegivenheder: valg af livsledsager, ægteskab og barnefødsel. Ud fra alt dette og andet mere vil vi søge at danne os et begreb om, hvorledes selve det at leve tog sig ud for dem, i hvad belysning de så livet. Endelig vil vi overvære deres afsked fra livet, se, hvorledes de døde, og til slut følge dem til jorde.

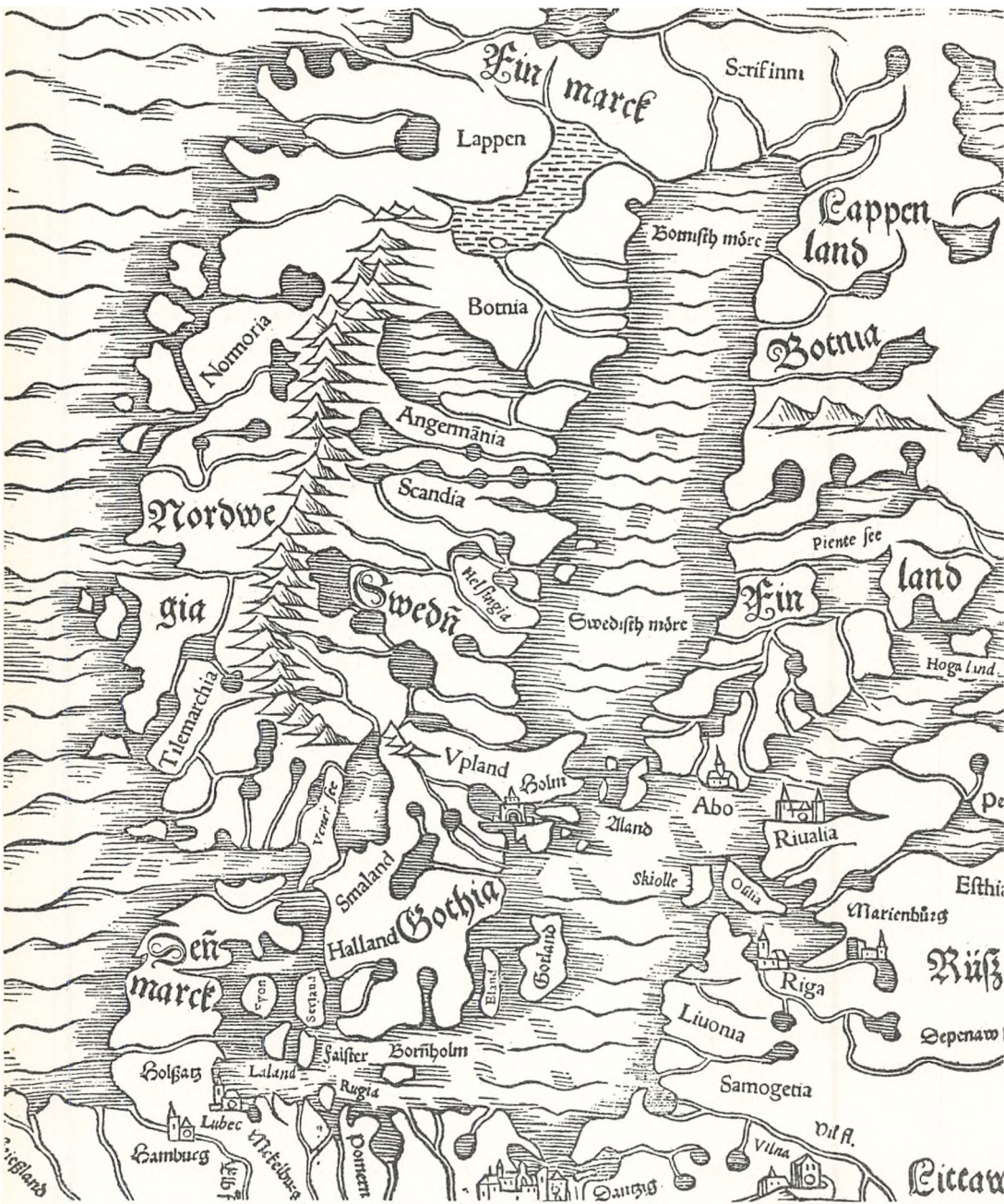
„Frederik II, konge af Danmark og Norge, de venders og goters, hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve af Oldenburg og Delmenhorst.“ Tegnet af Melchior Lorch 1580, stukket i kobber 1582. (Den kgl. Kobberstiksamling.).

Land

Det rige, som kong Frederik II år 1559 overtog efter sin fader og senere efterlod udvidet til sin søn, havde en større udstrækning end de nuværende kongeriger Danmark og Norge tilsammen. Til Danmark hørte dengang foruden det, vi nu betegner ved dette navn, tillige Sønderjylland, Skåne, Halland, Blekinge og den skovrige ø Gotland, hvortil snart efter føjedes Ösel og dele af de nuværende russiske østersøprovinser. Fremdeles var kongen af Danmark forlenet med det tyske hertugdømme Holsten, hvilket magt-tillæg dog var blevet betydeligt svækket, da Christian III år 1544 havde ikke blot delt dette land med sine to brødre, men tillige forlenet dem hver især med store stykker af Sønderjylland. Selv med disse fradrag var Danmark dog endnu ret anseligt. Medens det nuværende kongerige kun udgør omtrent 700 kvadratmil, udgjorde Danmark dengang, Holsten ikke medregnet, omtrent det dobbelte, altså omkring 1400 kvadratmil.¹ Til Norge hørte foruden Island og Færøerne tillige Bohuslän, Härjedalen og Jämtland, hvilket føjede henved 3,000 kvadratmil til. Norge udgør nu 5,750 kvadratmil, dengang noget over 8,600.² Den samlede landmasse, hvorover Frederik II herskede, havde altså en udstrækning af omtrent 10,000 kvadratmil, det forenede Danmark og Norge overgik det nuværende kejserdømme Tyskland i størrelse.

Hvor ufuldkommen man endnu ved det 16. århundredes midte formåede at fremstille landomrids vil ses af omstående kort over Danmark, Norge og Sverige, hentet fra datidens bekendteste geografi.

De nordiske landes naturforhold i det 16. århundrede afveg i flere henseender ikke uvæsentligt fra de nuværende. Forskel lader sig påvise både med hensyn til landenes form, plantevækst, jordbundsforhold, vejrlig og dyreliv.

Det 16. århundredes kendteste geografibog var tyskeren Sebastian Münsters „Cosmographia, Beskrivelse af alle Lande“, første udgave 1544.

Hvad landenes *form* angår, var det især Danmark, hvis omrids i det 16. århundrede var forskelligt fra dets nuværende. Sundet mellem den nørrejske ø og fastlandet, som vi endnu af gammel vane kalder *Limfjorden*, bar dengang med rette sit navn. Kun forbundet med havet mod øst ved det smalle indløb ved Hals, dannede fjorden som en stor indsø med næsten fersk vand. Gedder og karper, braser og aborrer levede i dens vande.³ Vel truede Vesterhavet stundom med at overstige den lave strimmel ved Agger og Harboøre. I stærk vestenstorm kunne havfråden stå ind over landet og havene for en kort stund blandes. Men i det 16. århundrede holdt bolværket dog. Det var endnu kun fiskene, som det gik ud over. Efter slig en storm drev de i mængde døde på Limfjordens overflade, dræbte af det alt for salte havvand.⁴ Først år 1624 skete der et voldsomt gennembrud, som sønderrev tangen. Hullet lukkedes dog senere i en ny storm. Men det 19. århundrede har set to dybe indløb blive skåret – Agger- og Tyborøn-kanal – der, skønt de stadig skifter form, synes for bestandigt at have skilt Thy fra fastlandet.

Øerne langs Sønderjyllands *vestkyst* tog sig i det 16. århundrede helt anderledes ud end nu. Især udmærkede Nordstrand sig ved sin størrelse og frugtbarhed, den talte ikke mindre end 18 kirkesogne. Ingen drømte dengang om, at man et halvt hundrede år efter skulle sejle hen over de rige bønderbyer og i stille vejr spejle på bunden efter kirketårnenes rester. Dog blev dette til virkelighed. I den forfærdelige nordveststorm den 1. oktober 1634, der også gjorde så megen skade på fastlandet, oversvømmedes øerne, men ingen led så meget som Nordstrand, hvoraf kun ringe rester fra den dag har været oven vande.⁵

Ved siden af disse iøjnefaldende forandringer, fremkaldt ved voldsomme naturudbrud, er der desuden siden det 16. århundrede foregået en langsom omdannelse af *Nørrejyllands vestkyst*, hvis spor er tydelige, men hvis omfang er vanskeligt at bestemme. Det er bevisligt, at Vesterhavet i en længere årrække har bortskyllet stykker af kysten.⁶ Ved Kandestederne lidt syd for Skagen er der således i årene 1815–39 borttaget 60 alen af landet.⁷ Ved Agger er der i samme tidsrum bortskyllet 225 alen land. Agger kirke vides tidligere at være blevet flyttet længere ind i landet af frygt for det sig nærmende hav. Men dette er stadig fulgt efter. År 1770 lå den indflyttede kirke endnu tre bøsseskud fra stranden, 1802 lå den

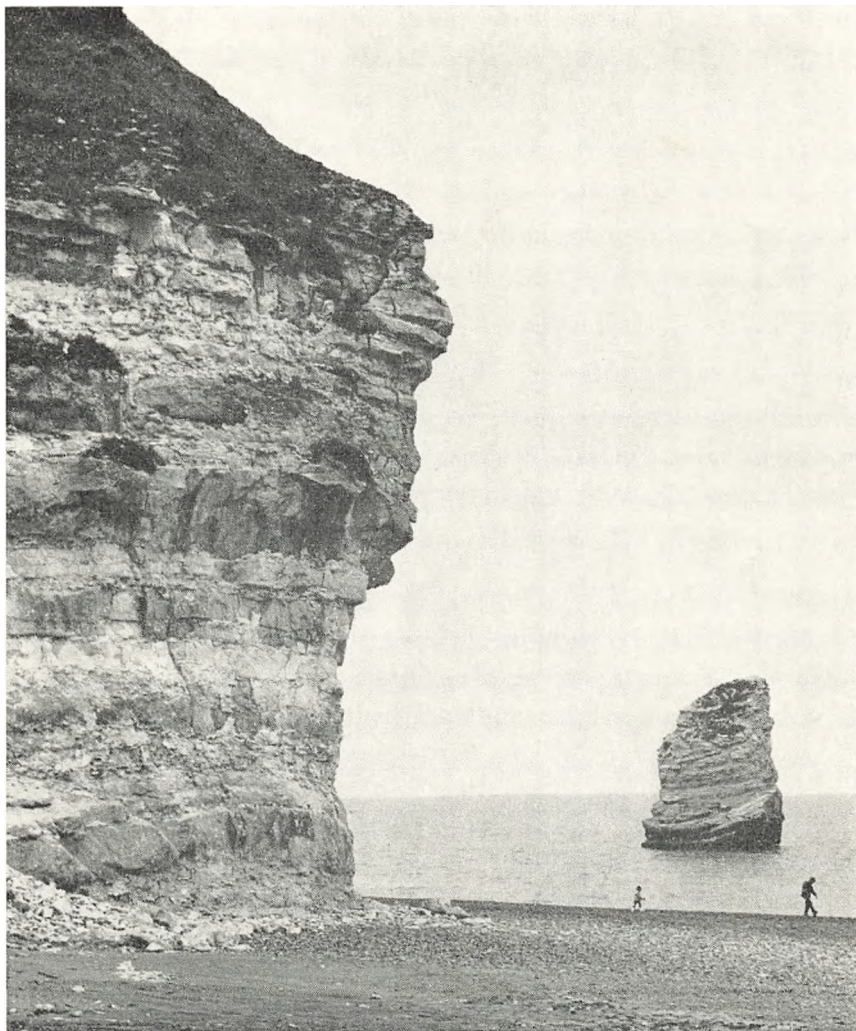
5 Troels-Lund. I

kun et bøsseskud derfra, 1827 var afstanden gået ned til 44 alen, 1839 bortskylledes kirken. I de 26 år fra 1825–51 er der årligt bortskyllet $5\frac{1}{2}$ fod land af *Boubjerg*. Det sted, hvor der her i året 1801 var bavnevagt, ligger nu langt ude i søen.⁸ I de 10 år 1837–47 er der af kysten fra Blåvandshuk til Fanø årligt borttaget 30 alen. På Sild antages havet at bortskylle hvert år en 4 til 6 alen land; stormflooden 1825 medtog endog henved 80 alen. Levningerne af en kirke, der havde hørt til Rantum Sogn sammesteds, sås i året 1792 endnu i havstokken; i 1852 lå de 350 alen ude i havet. Vor tid har som bekendt søgt at øge landets modstandskraft ved på de mest udsatte steder at modvirke sliddet, idet man har broddet kysten med høfder.

Der synes ikke at være nogen grund til at antage, at denne kystens bortskyllen blot skulle have fundet sted i den nyeste tid, fra hvilken optegnelser foreligger. De ydre naturbetingelser har, såvidt vor viden rækker, været de samme. Og manglen af optegnelser beviser intet. Vigtigere begivenheder end disse er forblevet uomtalt, og svindet var desuden ikke let at iagttage. Det foregik jo langsomt, på en grund, der ikke tilhørte enkeltmand, og var ledsaget af skuffende biomstændigheder, idet, som vi andetsteds skal se, klitterne efter al sandsynlighed samtidigt lidt efter lidt har flyttet sig ind i landet. Rimeligere turde den slutning være, at de naturårsager, der har fremkaldt dette årlige landtab – og til disse årsager må vel først og fremmest regnes gennembruddet af kanalen mellem England og Frankrig – i begyndelsen har virket heftigere end senere hen, da alt mere var faldet i leje.

Men forholder dette sig så, og må vi antage, at den årlige bortskyllen af kysten i de sidste 300 år ikke har været ringere end den i vor tid iagttagne, så følger heraf med nødvendighed, at den jyske halvøes vestkyst i det 16. århundrede har haft en betydelig større udstrækning end nu til dags. Følger vi en kyndig iagttagers beregning⁹ og sætter det gennemsnitlige årlige landtab til 12 alen land, så må der hele kysten ned siden Frederik II's dage være bortskyllet en bræmme på 3,600 alen, det er: lidt over en fjerdingvejs bredde. Ødelæggelsen har rimeligvis været stærkere for Sønderjyllands vedkommende, men holder vi os alene til Nørrejylland og regner dette lands kystlængde mod Vesterhavet til 40 mil, så ville landtabet i de sidst forløbne 300 år udgøre 12 kvadratmil, en landmasse svarende til Falster og Møn tilsammen.

Den 15 meter høje limstensklint Bulbjerg i Thy er under stadig nedbrydning ved bølgeslaget. Som et landemærke, der markerer klintens udstrækning i ældre tid, står Skarreklit – eller Skarreklejv – omtrent hundrede meter ude i havet. Det er en strandpille – et levn af klinten, som takket være en kraftig armering af flint har kunnet holde stand mod brændingen, medens limstenen ellers blev vasket bort omkring den. – En koloni af skarver, der i vor tid kun forekommer sjældent i Danmark, har tilholdssted på toppen.

Medens således Danmarks bløde former er blevet kendeligt mærkede af tiden i de sidst forløbne 300 år, synes denne ikke at have øvet nogen virkning på Norges hårdere træk. Norges form i det 16. århundrede må antages at have været væsentlig den samme som i vore dage.

Der er næppe noget forhold, der i den grad har gjort de nordiske landes udseende i hine dage forskelligt fra det nuværende, som datidens frodige *skovvækst*. Skovens mængde og udstrækning påtrykte imidlertid ikke blot landskabet sit særpræg, men blev bestemmende for forhold, som ved første øjekast kun synes at stå i fjernere forbindelse dermed: vejrlig, dyreliv og befolkningens hele fordeling og levevis. Med rette betegner derfor hin rigere skovvækst en grundforskel mellem dengang og nu. Vi skal her indskrænke os til at forfølge dens spor, undersøge dens fylde og nærmere bestemme de træarter, hvorefter den bestod. Det følgende vil vise os dens betydning for landet i almindelighed, virkningerne såvel af dens begyndende aftagen som af dens fortsatte beståen.

Når vi i tankerne gennemløber landets enkelte dele, vil det fremgå, at så godt som overalt fandtes skov. Sønderjylland var skovklædt såvel mod vest som mod øst. Langs vestkysten dreves endnu med iver den gammeldags saltsydning, hvorved man under et ødselt forbrug af ved uddrog salt af tørvejord. Den hele fremgangsmåde var på en gang et udtryk for disse egners rigidom på skov og årsagen til dens forsvinden.¹⁰ Østkystens skove skildres af datiden med agtelse, om end i et sprog, der forekommer os fremmed. Det hedder således om en skov, der opfyldte den sydlige del af Als, at den i almindelige oldenår kunne føde sine 18,000 svin. Skovene om Gottorp beregnedes til 30,000 svin årligt, og det anføres udtrykkeligt, at enkeltmænd besad skove, hvori der kunne holdes 4000 svin om året.¹¹

Nørrejyllands vestkyst med dens klitter og vidtstrakte heder gør nu kun lidet indtryk af engang at have været skovklædt. Naturens stilhed og øde synes tungsindigt at forkynde, at som her nu ser ud, har her set ud i årtusinder. Og dog forholder det sig ikke så. Det lader sig bevise, at den hele strækning fra Limfjorden til Kongeåen engang har været oversået med skove.

Allerede stednavnene bærer vidne herom. På hedefladerne omkring Karupå, Søbysø og Skjernå har henved 40 forskellige punkter

navne, der indeholder ord som „lund“, „skov“ og „eg“; ved Herning findes 30 lignende. På bakkestrøget ved Ølgod mellem Skjern og Varde ender ikke mindre end 9 spredt liggende gårdes navne på „lund“. Og drager man fra Jullingsholm mod øst, træffer man på en strækning af 2 mil 15 skovnavne, førend man når til det sted, hvor skovene nu begynder.¹² Mindet om disse forsvundne skove lever endnu som sagn i folkemunde og det under omgivelser, der kun lidet skal friste til slige påstande. Og ikke blot mindet, men synlige rester er endnu bevarede i den mængde egerødder, der opgraves på de mest forskellige steder fra Agger til Ribe, i de hele egestammer, som åløbene stundom ved tøbruddet i våren har bortført fra moserne i det indre af heden,¹³ og først og fremmest i de endnu levende rester: de spredte krat. Af disse er vistnok det ved Brejninggård på omtrent 20 tdr. land det anseligste, men det har talrige søskende, mindre og mindre, lige ned til de mange egepurrer ude i heden, der vantrevne og vejrbidte, men endnu ikke kuede, titter grønladent frem mellem lyngen.¹⁴ Et afgørende bevis er det endelig lykkedes nutiden at føre, idet man har påvist, at den al, der nu dækker så meget af hedepladerne og hindrer skovvæksten, ikke har gjort dette forhen, men selv er en senere dannelse, netop fremkaldt ved skovens forsvinden.¹⁵

Langt vanskeligere end at godtgøre vestkystens tidligere skovvækst vil det være at bestemme, hvor mange af disse skove der var til i det 16. århundrede. Det går med skove som med mennesker: det er de færreste, hvis navn og dødsår efterslægten har bevaret. Ved kun at holde os til dem, der tilfældigt findes omtalt, udsætter vi os altså for at forbigå mange og derved give et kun svagt og urigtigt billede. Men selv om vi med fare for denne fejl blot tager hensyn til de skove, der vides at være gået under siden år 1600: skovene ved Agger, ved Holstebro, omkring Viborg, i Lysgårdherred, ved Ringkøbing, Lundenæs, Gjendrup og Lindeballe,¹⁶ og vi derhos husker på, at jernudsmeltning, der stillede så store krav til skovens brændselsbeholdning, endnu i hin tid dreves med iver i mange af de herreder, hvor vi nu møder de skarpeste hedeegne,¹⁷ så har vi forudsætninger nok til at kunne afgøre, at Nørrejyllands vestkyst syd for Limfjorden må i det 16. århundrede for en meget væsentlig del have været skovbevokset.

Vestkysten nord for Limfjorden var ganske vist allerede blevet

Det 16. århundredes skov havde meget lidt fælles med vore moderne, formæssigt planlagte skove. „Trods sin vildsomhed var der ingen urskov, men et samfund af træer, som havde levet med mennesker og ... i mangt og meget bar præg af dette samliv,“ skriver Hugo Matthiessen. Den fredede egeskov ved Hald kan endnu i dag give et indtryk af det gamle, mere åbne skovland, hvor træerne voksede, som de kunne bedst, og menneskene brugte skoven, som de havde lyst til. (Knud Nygaard fot.).

betydeligt blottet. Dog ved vi, at der ikke alene fandtes større skove på Mors og Fur,¹⁸ men også – i det mindste ved århundredets midte – endnu på mangt et sted i Thy,¹⁹ hvorfra de senere så grundigt er forsvundet.

Skovene på Nørrejylland's østkyst har vi langt lettere ved at forestille os. De strakte sig fra Råbjerg en mils vej syd for Skagen – thi dennes egentlige odde lå allerede blottet²⁰ – bredte sig i Vend-

syssele²¹ – og gik over Ålborg-egnen,²² hvorfra de nu er forsvundet, uden nogen større afbrydelse lige ned til Frederik II's storartede jagtenemærker, der omfattede landets fem sydøstlige herreder.²³ – Om disse skoves størrelse vil et par eksempler kunne oplyse. Skovene til Vorgård i Vendsyssel ansloges til 5,360 svins olden.²⁴ – I skovene ved Himmelbjerget fældede de svenske i årene 1643–45 ikke mindre end 8,762 store træer, uden at skoven tog væsentlig skade.²⁵ – I skovene langs Mariagerfjords sydkyst, der nu er forsvundet, stjal bønderne alene i året 1630: 714 læs brænde, – en ovn fuld til deres kalkbrænding krævede 120 læs – og året forud havde de kejserlige i samme skove rodhugget og brændt i alt 12.200 træer.²⁶

Øernes skovvækst stod ikke tilbage for halvøens. Alle disse småøer, Læsø, Anholt, Sprogø, Amager osv., som vi nu er vant til at se uden træer, var dengang skovklædte.²⁷ Fyn med sine mange herregårde krævede tilsvarende jagtenemærker. På Falster strakte skovene sig helt ned over Gedserodde.²⁸ På Sjælland voksede skov, hvor den nu for længst har måttet vige for agerland. Skælskør lå skovomkranset.²⁹ Vejen fra Sorø til Ringsted, hvor skoven nu stopper før Slaglille, skildres endnu i året 1673 som førende gennem småskov lige til Ringsted.³⁰ Ved Frederiksborg strakte skovene sig mod vest henad mod Arresø³¹ osv. osv. Det samme gjaldt Skåne. For blot at nævne ét: på Kullen kunne der i året 1754 hugges 487 læs ved alene til tegloven dér og samtidigt af egnens skove skaffes knæer og indholter til et større skib, som lensmanden lod bygge.³²

Samler vi disse spredte træk, vil det fremgå, at skovene i Danmark i det 16. århundrede må i udstrækning langt have overgået nutidens. År 1870 udgjorde det skovbevoksede fladerum af kongeriget omtrent 32 kvadratmil.³³ Ved senere ihærdig beplantning i Nørrejylland er dette tal (1912) bragt op til omkring 55 kvadratmil. Vi tør, skønt slige beregninger ifølge sagens natur altid er højst usikre, vel næppe anslå hin tids skove til at have dækket et mindre fladerum end omtrent 150 kvadratmil, altså en femtedel af landet. Når da vore skove endnu trods deres ringere udstrækning så væsentlig bidrager til at give Danmark sit præg, hvilken fylde af skovvækst må landet da ikke have frembudt for en betragter i det 16. århundrede!

Norge overgik langt Danmark i skovrigdom. Endnu dækker skovene dér omtrent 1200 (geografiske) kvadratmil, altså lidt over en

femtedel af landet.³⁴ Og dog vides de i de sidst forløbne 300 år at have været underkastet en behandling, der med stigende voldsomhed har indskrænket deres råderum. Ifølge en måske noget overdreven beregning skal Norges skove alene i de 20 år 1828–48 være forringede til det halve.³⁵

Men hvor stærk end tilbagegangen monne være, så frembyder dog endnu hele østlandet holdepunkter nok for forestillingen om, hvorledes landet må have taget sig ud i det 16. århundrede.

En forfatter fra hine dage, der vil give et begreb om skovene i Østerdalen, anfører som bevis for, hvorledes de bredte sig mellem bygderne, at en enkelt præst havde ikke mindre end 24 „store mil“ mellem sine tre kirker.³⁶ Og tænker vi os et øjeblik alle hine brandpletter fjernede, som bråtebrand, bjergværker og glashytter siden år 1600 har frembragt i skovene – alene Rørås kobberværk har for-tæret en skovstrækning på 7–8 miles længde og indtil 3 miles bredde³⁷ – tænker vi os alle hine nøgne stubrækker og begyndte myrdannelser langs Glommens vidtløftige tømmeropland³⁸ – atter befolkede med stamme ved stamme, tænker vi os med ét ord en kun pletvis angrebet, uhyre urskov, så har vi et nogenlunde tro billede af østlandets fleste egne i det 16. århundrede.

Langt sværere er det for nutiden at slutte sig til, hvorledes vestlandet, Stavanger og Bergenhus amter, tog sig ud i hine dage. Fra Lindesnes og på få undtagelser nær lige til Stadt strækker sig nu en skovløs bræmme langs kysten. Bredden er forskellig, snart er der kun en mil, snart går den 4 til 5 mil ind i landet.³⁹ Goldest er kysten fra Lindesnes til Bømlo.⁴⁰ Mod syd ligger her den flade jæder, et løsrevet stykke jysk hede opdrevet på Norges kyst. Dens brune dække var indtil for få år siden, da man med kraft og held har påbegyndt opdyrkning, kun lyng og myr, hvor blot vibernes skrig afbrød dødsstilheden. Nord efter yder skærene ly. Men – skønt også her en lykkeligere tid nys er begyndt at gry og en fjeldfure hist og her at grønnes –, endnu findes der intet voksent træ at tage kending af mellem skærgårdens slyngninger; næsten altid kun nøgne fjelde, som forneden rundslidte af bølgeslaget og foroven brunede af vejr og vind kun sjældent fremviser nogen menneskelig bolig, men ligner tørrede lerklumper, tankeløst formede af en fortids jættemag.⁴¹ Trænger man dybere ind i landet, viser der sig vel mange smilende strøg, men vedblivende er det dog den skovfattigste del af Norge.⁴²

Således har dette land ikke altid set ud. Det har engang været skovbevokset som det øvrige,⁴³ og i det 16. århundrede var endnu værdifulde rester tilbage af fordums herlighed. I selve de gentagne klager fra hin tid over, at skovene langs vestkysten forhuggedes på grund af den stærke afsætning til udlandet,⁴⁴ ligger et bevis for, at de langtfra endnu var tilintetgjorte. År 1584 lod kongen bygge to galejer i Bergenhus Len med det udtrykkelige tilføjende, „at han havde forfaret, at der i lenet skulle være god lejlighed med egeskove“.⁴⁵ Fyrreskovene i lenet var betydelige.⁴⁶ På den nu så bare Karmøy voksede skov,⁴⁷ fra Stavanger som fra Lister udskibedes tømmer,⁴⁸ og selv fra jæderen synes skoven i hvert fald kun for kort tid siden at være forsvundet.⁴⁹

I det nordenfjeldske endelig stod skovene på mangt et sted uberrørte. Menneskehånd havde ikke tyndet dem som i nutiden. Derfor kunde også, som vi senere skal se, nordlandene og Finmarken i det 16. århundrede skaffe ly til en befolkning, der synes ikke lidt at have overgået den nuværende.⁵⁰

At ville om end blot tilnærmelsesvis bestemme omfanget af Norges skove i det 16. århundrede, må anses for en uløselig opgave. Oplysningerne i det enkelte er endnu sparsommere end for Danmarks vedkommende. End ikke højdegrænsen for Norges skovvækst i den frodigste tid lader sig bestemme. Skønt nu kun 3,500 kvadratmil ligger under skovgrænsen,⁵¹ er det bevisligt, at denne i tidligere tid har strakt sig højere op på fjeldene end nu til dags.⁵² Vi får da nøjes med det almindelige indtryk, at Norges skove i det 16. århundrede, skønt de allerede var stærkt medtaget på vestkysten, endnu besad en udstrækning, der langt overgik nutidens.

En pålidelig målestok for skovrigdom er det værd, som tillægges træ. Ved at anvende den på forholdene i Norden i hin tid kan vi ligesom gøre prøve på rigtigheden af vor opfattelse. Nogle få eksempler vil vise, hvorvidt den stemmer. Ødselhed med brændsel var et af tidens betegnende træk. Således beregnede man i Danmark år 1545 til hver enkelt klosterjomfrus vinterforsyning ti læs ved og en halv læst trækul;⁵³ på Bygholm brændtes årlig 500 læs,⁵⁴ på Krogen 1540 læs,⁵⁵ og i året 1594, da tørveskæret på grund af den megen væde slog fejl, forskreves til Københavns Slots forbrug ikke mindre end 7,700 læs brænde.⁵⁶ I Blekinge brugte man at fælde hele egetræer blot for at skaffe sig nogle få bundstykker til tønder, resten af

træet lod man ligge og rådne i skoven.⁵⁷ I Norge blev år 1578 orlogsskibet „Herkules“, der var sat op på land til ombygning, men ved nøjere eftersyn viste sig ikke at være det værd, behandlet som ubrugeligt på den måde, at man ikke ophuggede det, men for nemheds skyld brændte det hele af og derpå i sandet opsamlede det neddrussede jern.⁵⁸

Et blik på ud- og indførselsforholdene viser en lignende forskel mellem dengang og nu. I det 16. århundrede var der en livlig brændudførsel fra Danmark, navnlig fra Lolland og Falster, til Tyskland.⁵⁹ I året 1874 måtte Danmark indføre til eget forbrug for over 10 millioner kroner stenkul og for henved 22 millioner træ.⁶⁰ I året 1911 var disse tal stegne til 45 millioner og 31 millioner.⁶¹

Det synes, som om skovvækstens velmagt i det 16. århundrede ikke blot har ytret sig i skovenes større udstrækning, men tillige i en større frodighed hos de enkelte træer, end nu til dags er sædvanlig. Da vi imidlertid savner tilstrækkeligt omfattende oplysninger, ved vi ikke, om der til denne større frodighed hos nogle træarter måske har svaret en mindre trivelighed hos andre, som muligvis nu er i skudtet, så at forskellen kun er et udtryk for afstanden mellem to skifter i naturens store vekseldrift. Kun så meget fremgår som sikkert, at der blandt nåletræerne i Norge og egetræerne både i Danmark og Norge dengang kunne påvises ikke få af en højde og førlighed, hvortil nutiden ikke har mage.⁶² Fra Norge udførtes dengang mastetræer på 3 alen i tværsnit⁶³ og egebjælker på 20, 30 ja 40 alens længde.⁶⁴ Endnu i det 17. århundrede kunne tømmeret af alle størrelser til et orlogsskibs bygning fås af danske egeskove,⁶⁵ og om skoven på Gyllingnæs er der tilfældigvis opbevaret, at antallet af gamle ege var så stort, at hver bonde havde et eller flere egetræer, hvori hans svin overnattede og søgte ly mod uvejr.⁶⁶

Spørger vi, om slet ingen af disse ærværdige kæmper har holdt sig i live til vore dage, bliver svaret: jo. De ældste, tiloversblevne danske ege, som alt i det 16. århundrede må have været gamle og anseelige, findes nu ved Jægerspris i Hornsherred på Sjælland. De to største er „Kongeegen“ og „Storkeegen“, begge i Nordskoven. „Kongeegen“ har i mandshøjde et omfang af 42 fod. Nu er kun skallen tilbage, men livet er ikke udsukt. Skønt skallen må sammenholdes ved jernstænger, og skovsyre og jordbær vokser, hvor træet tidligere fyldte plads, bærer resterne af stammen endnu talrige, friske

kviste. I rummet inden for stammen kan holde tre ryttere. „Storkeegen“ har i brysthøjde et omfang af 36 fod. Selv i en højde af 24 fod fra jorden er omfanget endnu 32 fod. Træet bærer forneden kraftige, løvrige grene. Dets alder anslås til 900 år. Danmarks tredje-ældste eg findes i Tårnby Skov ved Christianssæde på Lolland. Dens omfang i brysthøjde er 32 fod, dens alder formentlig 750 år. „Baggesens eg“ sammesteds er yngre og nu helt udgået.

På Gyllingnæs er nu kun stubben tilbage af en eg på henvend 40 fod i omfang, 13½ fod i tværmål. Den fældedes omtrent 1830. En hul, men fremdeles livsfrisk eg sammesteds er 25 fod i omfang. Nørrejylland's mest omtalte eg: „Niels Ebbesens eg“ er yngre end den her anførte og flere andre. Dens stamme er 18 fod i omfang.

Til sammenligning kan tjene, at de tre største ege i England er kun lidt større end „Kongeegen“ ved Jægerspris. Derimod har Europas ældste eg et betydeligt større omfang. Den vokser i det vestlige Frankrig ikke langt fra byen Rochefort, i en af landets frugtbareste agerbrugsegne. Dens omfang er i brysthøjde 66 fod. Dens alder anslås efter årringene til over 1800 år.

Hvad bestanddelene af det 16. århundredes skove angår, så forekom vel dengang de samme træarter som nu, men det indbyrdes forhold imellem dem var noget forskelligt fra nutidens.

Som bekendt har i Danmark i de sidst tilbagelagte tidsrum tre forskellige træer: fyrren, egen og bøgen hver til sin tid haft overvægt.⁶⁷ Det 16. århundrede befandt sig endnu inden for det andet af disse store afsnit; *egen* havde herredømmet. Den vildtvoksende fyr var aldeles overvunden, den trivedes endnu kun på øerne Fur, Anholt og Læsø,⁶⁸ hvor den snart efter uddøde. Bøgen, der et par hundredår efter skulle gå af med sejren, holdtes endnu nede af den ejendommelige driftsmåde, som skovene var underkastet.

Egen var altså det fremherskende træ. Den er ikke blot det træ, der ubetinget oftest findes omtalt i hine dage, men næsten alle optællinger, som vi besidder, selv fra en lidt senere tid, bekræfter denne overvægt.⁶⁹ Og det kunne ikke godt være anderledes. Det stemmer særligt med datidens tarv at frede om egen fremfor alle andre, thi den afgav ikke blot det ypperste ved til alskens gavntømmer, men selv som oldentræ overgik den sin medbejler, idet den oftere sætter frugt end bøgen.⁷⁰

Egens værd for det 16. århundrede til gavntømmer skrev sig ikke

alene fra veddets hårdhed, men for en stor del også fra træets evne til forskellig vækstform, som nutiden kun sjældent ved selvsyn er fortrølig med. Alt efter jordbund, lysforhold og mange andre vilkår kan egen nemlig snart skyde langstrakt til vejrs i masteform, snart tykne en stamme brugelig til lange, svære bjælker, snart bue stammen alene, eller tillige dens fortsættende hovedgren, til fortrinlige skibsspanter, snart endelig i svulmende kraft vride kronens grene til en vrimmel af hårde knortede „knæer“. – Datidens skove udgjordes fortrinsvis af store, ærværdige ege, der så længe man ikke havde sær trang til deres ved og de vedblev at give olden, fik lov til at brede sig uhindret uden trykkende naboskab.

Thi dette var det ejendommelige ved datidens skovdrift, at underskov så godt som manglede. Vel kunne den for opvækstens skyld ikke helt undværes, og et hasselkrat hist og her var meget vel set. Men som regel bestod skovene blot af ældre træer, der stod frit og kun havde græsgang for neden. Skovbunden brugtes nemlig til græsning, og det talrige vildt og kvæg, som skoven husede, afgnavede hver spire, der vovede sig frem. Disse forhold bidrog særligt til at bevare egens overherredømme. Bøgen fik ikke lejlighed til at vokse op, i kraft af sin evne til at tåle skygge, som underskov under de voksne ege og lidt efter lidt berøve dem lyset og livet.⁷¹ Vilkårene var lige, så længe hvert lille fremspirende træ, eg som bøg, skånseløst blev afbidt. Eller rettere, de var til gunst for egen. Thi denne sætter oftere frugt, og egespirerne er mere sejlvivede end bøgens.⁷² Først da ved begyndelsen af det 19. århundrede skovene blev lyst i fred for den fordærvelige græsning, vendte forholdet sig. Intetsteds søger bølgeopvæksten hellere hen end under egen. Bøge-underskoven myldrede da op og truer nu med ganske at fortrænge egen.

Medens egen således afgjort var den talrigste og vigtigste bestanddel af det 16. århundredes skove, synes den ikke i samme grad at have opnået at blive befolkningens yndlingstræ. Såvidt det lader sig skønne, bevarede man endnu den gamle forkærlighed for linden. Denne forkærlighed havde alt så tidligt gjort sig gældende, at af Danmarks stednavne begynder 52 med „bøg“, 111 med „eg“ og 87 med „lind“,⁷³ et tal, der vistnok langt overskrider, hvad der kunne tilkomme linden i forhold til dens talrighed. Samme forkærlighed, der troligt havde fulgt normannerne paa deres udvandring til Normandiet,⁷⁴ og middelalderen igennem havde givet sig udtryk i fol-

Mere eller mindre anså man skovene for „alminding“ – dvs. land, der stod til rådighed for fælles udnyttelse. I middelalderen var det tilladt at samle brændsel til husbehov, og husdyrene – svin og kreaturer – gik på olden eller på græs derude. Allerede i det 15. århundrede kan man spore nogen bekymring over den måde, hvorpå man ødslede med skovens værdier, men der skulle gå trehundrede år, før lovgivningsmagten for alvor tog problemet op. Elias Meyers akvarel „kvæget drives til skovs“ stammer netop fra den periode, da regeringen i forlængelse af landbrugsreformerne besluttede at genopbygge Danmarks skovvækst. (Den kgl. Kobberstiksamling).

kevisernes fremhæven af linden på alle andre træers bekostning,⁷⁵ måtte naturligt forplante sig i hin slægt, der endnu levede og åndede i disse sange. Først da bøgen ved det 19. århundredes begyndelse sejrede over egen, glemtes den gamle kærlighed, og bøgen indtog hurtigt den ledige plads i digternes sange og folkets hjerte. Egen, som naturligt skulle have udfyldt rummet mellem middelalderen og den nyeste tid, var trods alle ydede tjenester, trods det, at dens

glanstid falder sammen med den danske flådes, så at den troligt har tjent til vands som til lands, dog ikke i stand dertil. Den savnede sine medbejleres uimodståelige tiltrækningskraft. Dens krone var fattig på duft og på fylde mod lindens; den holdt sig altid trangt tilbage, langt bag efter bøgen, når det gjaldt om med majløv at prise vårens genkomst.

I Norge udgjorde dengang som nu gran og fyr skovenes hovedbestanddel; men hertil kom en langt større mængde af eg, end nutiden kan opvise. Fra lenene langs søkysten lige til Trondheim udførtes ypperlig egetømmer,⁷⁶ og på agdesiden (dvs. Nedenes, Mandal og Lister Len) var egen så almindelig, at bønderne endogså byggede deres huse af egebjælker, ja brugte egetræ selv til gårderne om deres kålgårde.⁷⁷ Kun overdreven hugst synes at have fremkaldt egens senere aftagen.

Et træ endelig, der trivedes i talløs mængde, var birken. Med sit lette løv og hvide stamme lavede den op mellem de alvorlige nåleskove. Den udgjorde skovenes mindst påagtede og dog mest hensynsløst benyttede bestanddel. Som muntre geder kravlede birkene snart til vejrs og fandt fodfæste på bratte affald og tinder, hvor ingen kunne nå dem. Snart lå de samlede i talrig flok nær bostederne, som hjorder, der venter på malkning. Og befolkningen malkede dem. Man afkvistede dem til koste, brød de unge stammer af til skafter, flåede barken af de ældre til tagbeklædning („næver“). Hvor birketræer ved forholdenes gunst undgik slig behandling, kunne de dengang som nu opnå høj ælde og anselig størrelse.

Nordens kraftige skovvækst i det 16. århundrede måtte hidføre vigtige følger med hensyn til *jordbundsforholdene*. Overfladen var rigere på muldjord dengang end nu. I disse vidtstrakte skove, der årligt fældede deres løv, var der ved træernes fod ophobet århundredreder gamle lag af hensmuldrede bladrestes, som voksende år for år, opløjede af rodende svin, lunende og nærende bidrog mægtigt til skovenes kraft. Det var en rigdom, som datiden ejede uden at fatte dens værd, en skat, som hyppigt letsindigt blev bortødslet, uden anelse om, hvad derved forspildtes.

Thi når man i sorgløs ligegyldighed huggede løs på skovene – i sikker forvisning om, at de vel skulle vokse op på ny, og i hvert fald var der nok tilbage – glemte man som oftest at tage vare på denne

deres sparepenge, den fede muldjord. Skovenes tilstand bidrog til faren. Der var ikke nogen frodig underskov til straks at tage arven op efter de gamle; for hvert træ, der fældedes, blev et stort stykke skovbund blottet. Så fik da, hvor forholdene var lidt ugunstige, vejr og vind for stærk indpas. Blæsten borthvirvlede de øverste lag af visne blade. Vind og sol fik fat i den lyssky muldjord, vejrede den, tørrede den og forødte dens bedste kraft. Der kom ingen træer frem på de gamles tomter. Men lidt efter lidt indfandt lyngen sig, bredte sig og kvalte græsset, levende højt af muldjordens rester, år for år forringende jordens værd.

Det var denne bane, som alle skovrydningerne gennemløb i de dele af landet, der lå særligt udsatte.⁷⁸ I de østlige egne var de levnedede træer hyppigt i stand til at slå kreds og stå foran de fældede brødre, så at valpladsen blev deres. Men i det vestlige Jylland og sydvestlige Norge brød blæsten sejrrikt ind, sprængte de sidste forpostkæder og beholdt det indvundne jordsmon. Det ligger i sagens natur, at få eller ingen oplysninger er bevarede om disse overgange. De skete sjældent så brat som på Djurslands nordkyst, hvor en forfærdelig storm så vidt vides år 1557, omstyrtede og knækkede træer i tusindvis og derved lod lyng fortrænge skoven.⁷⁹ I reglen foregik de lidt efter lidt, de sidste stammer mossedes og sygnede, lyngen tog til, og ejeren vænnede sig år for år til de forandrede forhold.

Især i det nordlige Norge, men også på mangt et sted i sydlandet og i Danmark, hvor grunden var særlig fugtig, omdannedes skovtomterne i årenes løb ikke til hede, men til myr og moser. Manglen på afløb, det ophørte livlige fugtighedsskifte medførte en forsumping, og snart bredte tørvemosset sit fugtige dække, hvor træerne forhen havde stået.

Disse tilbagegange måtte imidlertid hos driftige ejere ofte vække lysten til ved kunstige midler at tilbagekalde jordens frugtbarhed. Galt var det i stedet for skov kun at få græsgang, men skulle selv denne blot blive til hede eller lyngklædt fjeld, var det dog et forsøg værd at vække det dovnende jordsmon. Datiden kendte et virksomt middel: at brænde lyngen af. Herved kunne stundom fremkaldes et kortvarigt skin af forøget frugtbarhed, så længe asken nærrede de nye planter. Men snart sank den udmarvede jord dybere end før. Langt farligere var dog de følger, der lige så hyppigt indtraf, og hvorved ødelæggelsen indtrådte i sit sidste, fordærveligste afsnit.

Dette primitive, men anskuelige billede i Resens „Danske Atlas“ viser nordspidsen af Vendsyssel fra Grenen mod venstre til Fladstrand – det nuværende Frederikshavn – og Sæby for oven til højre. Yderst ved Grenen står vippefyret, forgængeren for det nuværende Skagen fyr, og omtrent midt i billedet ses som nærmeste nabo til galgen St. Laurentius’ kirke. Byen var allerede dengang – o. 1670 – svært medtaget af sandflugt. Den tog til i det følgende århundrede, og i 1795 måtte kirken opgives. Skibet blev revet ned, men tårnet står tilbage. (Det kgl. Bibliotek).

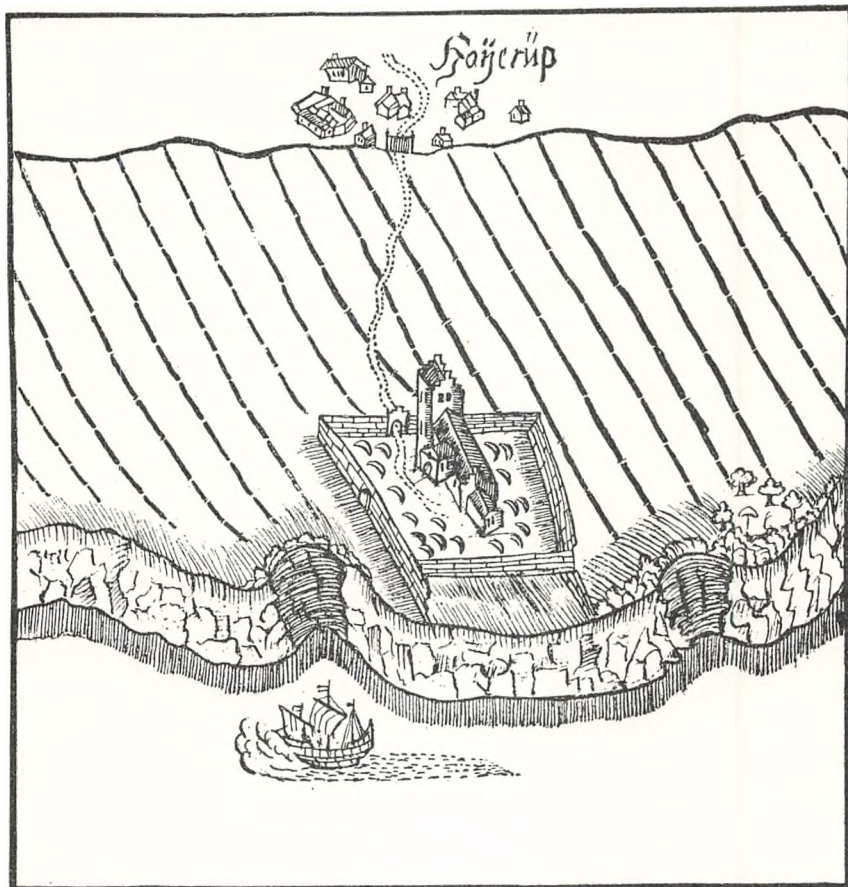
Dette tog sig forskelligt ud i Norge og i Danmark, lige sørgeligt begge steder. Når den lyngklædte fjeldskråning afsvedes, slikkede flammerne ofte for stærkt, så alt gik med, planter og jorddele. Vinden førte derpå den løse aske bort, eller den første plaskregn skyllede den ned i smudskede fossefald. Så lå fjeldet øde og dødt, et uhyre stenlig. Vårluft og sommersonne kaldte forgæves. Der vakte intet planteliv mere på de gylde stene.

I Danmark var der kun på få steder fjeldgrund, som kunne blottes. Men under lyngdækket lurede en anden fjende, hvis magt var stor, og som, engang løsladt, vanskeligt på ny lod sig nedmane. Når plantetæppet droges bort, lå hyppigt kun det løse sand derunder. Det lod sig ikke holde nede af regn. Gennembagt en sommerdag legede det med vinden, og når stormen ret tog tag, hvirvledes det op og for i vild flugt hen over marker og enge. Ingen kunne sige, hvor *sandflugten* ville standse, og der gaves intet råd mod dens kvælende favntag. Som et liglagen tilhylede den selv den frugtbarste jord. Medens hine andre ødelæggelser kun i det store kan påvises, og enkelthederne i reglen dølger sig for betragterens blik, lader sandflugtens spor sig forfølge med en mærkværdig nøjagtighed. Den var i egentligste forstand et barn af det 16. århundrede, avlet af ødsle fortidsvaner og en fattigere eftertids krav. Det samme århundrede, der lod den opstå, fik fuldt ud dens virkninger at føle.

Når vi henfører sandflugtens begyndelse i kongeriget – thi på Sønderjyllands vesterhavsøer var den opstået tidligere⁸⁰ – til det 16. århundrede, så haves herfor en dobbelt støtte, dels selve de naturlige forhold, der næppe kan have tilladt den at gribe ret om sig tidligere – dels samtidens klager, som først begynder at lyde i dette århundrede. År 1527 hører vi for første gang tale om den fra Rørvig i Odsherred på Sjælland,⁸¹ og år 1539 udstedte Christian III et forbud mod at slå eller oprykke klittag og marehalm på Jyllands klitter, hvorved sandflugt kunne fremkaldes,⁸² et forbud, der naturligt forudsætter, at sligt må være sket og have vist sine farlige følger. Først henimod århundredets slutning godtgør imidlertid de hyppige klager fra næsten alle landets egne, at sandflugten er blevet til en virkelig landeplage, mod hvilken der må tænkes på virksomme midler.

Skovenes rydning synes alle vegne at have været den nødvendige forudsætning for, at sandflugten kunne indtræde. Men selve dens

Højerup kirkes udsatte beliggenhed på Stevns klint har altid talt stærkt til fantasien. Billedet – fra o. 1670 – viser situationen, da kirke og kirkegård endnu var intakt. Siden er der nedstyrtet en snes meter af klinten, og det seneste skred 1928 medtog koret lige til korvæggen. – Billedet stammer fra professor og borgmester Peder Resens „Danske Atlas“, et topografisk storværk, hvortil forfatteren samlede umådelige mængder stof, men efterlod udgivet ved sin død 1688. Kun et enkelt planchebind blev trykt. Originalmaterialet er stort set gået tabt, men værkets indhold kendes gennem afskrifter, sammendrag og kopier. I nyeste tid er enkelte dele heraf blevet udgivet.

opståen lader til at være foregået på to forskellige måder. Den simpleste var den ovenomtalte, at flyvesandet blottedes ved lynnbrænding og derpå begyndte at flyge. Men langs Jyllands vestkyst var faren dobbelt, idet sandet ikke blot lå fladt under plantedækket, men tillige lå ophobet i de bakkeformede klitter. Når her skovene bag ved dem var fældet, og manglen på brændsel drev beboerne til at plyndre klitterne for deres naturlige bindemiddel: klittag og marehalm, stormede det løsladte flyvesand frem med uimodståelig styrke. Hertil kom endnu en omstændighed. Som alt ovenfor berørt har Vesterhavet vistnok i umindelige tider år for år bortskyllet stykker af kysten. På denne vis måtte det for længst have opslugt kystens naturlige værn klitrækken, hvis ikke denne i kraft af en mærkelig naturejendommelighed ligeledes havde bevæget sig indefter. Nyere undersøgelser har nemlig godtgjort, at klitterne årligt flytter sig mod øst. Vejen, som de hvert år tilbagelægger, er forskellig, fra 2 til 12 alen, alt eftersom de er bevoksede.⁸³ Sandflugt i denne forstand må altså antages at have fundet sted ind over den nu forsvundne kystbræmme længe før det 16. århundrede. Men et spørgsmål, som ikke blev løst, var hvorvidt klitterne, når de var trængt tilbage mod skovene, med disse i ryggen muligt dog kunne have holdt stand mod havets fortærende kraft? Spørgsmålet blev ikke løst. Thi befolkningen i de dyrkede egne inden for klitrækken fældede i det 16. århundrede med uforståelig sorgløshed de sidste skovstrækninger. Da så tilmed klitterne blottedes for marehalm og klittag, væltede de med ustandselig magt ind over de dødsdømte strækninger. Her var ingen redning mulig, thi den bevægende kraft var en dobbelt, dels selve det løse sands tilbøjelighed til at flyge for vinden, dels klitternes nu uhammede naturdrift til vandring.

Forfærdeligst blev følgerne på Skagen. Denne by var i det 16. århundrede af langt større betydning end nu til dags; den hørte til landets anseligere og talte 2 til 3000 indbyggere.⁸⁴ Som ovenfor omtalt var allerede før det 16. århundrede skovene omhuggede lige ned til Råbjerg. Den naturlige følge, klitternes plyndring for marehalm, var i fuld gang. Alt var således modent til flyvesandets hærgninger. Så begyndte da sandflugten. Sandet trængte ind over de dyrkede marker, forvandlede dem til ørkener, samlede sig i store driver om flere af gårdene og forarmede ganske deres ejere.⁸⁵

Hermed ville ulykken under almindelige forhold have været til

ende. Men byens beliggenhed på den smalle, lave odde mellem to have gjorde dens stilling særlig udsat. Klitrækken var jo føjet ind efter. De nydannede sandmiler inde i landet kunne ikke yde nogen samlet modstand, når havet for alvor brød på. Så kom oversvømmelserne. Ikke mindre end fire store stormfloder indtraf i løbet af lidt over et år fra oktober 1592 til jul 1593.⁸⁶ Ødelæggelserne var forfærdelige. De to første storme rejste sig, medens mændene var på søen; kun få af dem kom tilbage. På land blev boligerne knust under de fremvæltende bølger. I oktober blev „nogle“, i januar blev 14 gårde og huse ført helt og holdent med ud i søen. For de to sidste stormfloder mangler vi nærmere opgivelser, men ødelæggelserne synes at have været endnu voldsommere.⁸⁷

Hermed var Skagens blomstrende tid forbi. Forgæves søgte regeringen at hjælpe den hårdt ramte by, så meget det stod i dens magt.⁸⁸ Forgæves synes havet lidt efter lidt at have opkastet en ny sandvold til værn om kysten. Sandflugten vedblev i lange tider og har forvandlet det engang så smilende land til en ørken.

Syd efter fra Skagen til Agger kan det næsten sogn for sogn påvises, hvorledes sandflugten tog overhånd mod slutningen af det 16. århundrede. Ved Kandestederne tilintetgjordes gården Høgenhav; Råbjerg og Tversted sogne blev delvis ødelagt af flyvesand omkring år 1570.⁸⁹ Tornby og Horne blev overføjet allerede 1553;⁹⁰ år 1571 ødelagdes Kjetterup således, at kirken måtte nedbrydes.⁹¹ Omkring år 1580 omtales Saltum og Hune som meget fordærvede af sand, i det sidste sogn skal ikke mindre end 7 adelige gårde være blevet ødelagt.⁹² På lignende måde kan sandflugtens virkninger i slutningen af det 16. århundrede påvises i Tved, Skinnerup, Vang, Sjørrin, Nørhå, Ørum og Lodbjerg.⁹³ Det er kun i altfor god overensstemmelse hermed, når man samtidigt hører, at der i flere af disse egne endnu ved århundredets midte fandtes skove, men at hele Thy var ryddet, førend århundredet var omme.⁹⁴

De samme sørgelige spor møder os på hele kyststrækningen fra Agger til Ejder: Sandet tog overhånd i Vedersø, Nissum, Husby og Staby sogne;⁹⁵ Ulfborgs gamle herredsting måtte flyttes;⁹⁶ gårde under Riberhus blev overføjet,⁹⁷ og sandflugten fortsatte sit gamle ødelæggelsværk på Sild og på Før.⁹⁸ Ja, helt ind til Silkeborg-egnen trængte ondet, her blot fremkaldt ved lyngbrænding. Sandet hvirvlede op på Vradts bymarker og truede byen med undergang,

Råbjerg Mile syd for Skagen er Danmarks eneste store vandreklit. Under stadig tilførsel af sand vestfra, rykkede den sig tidligere ca. otte meter om året, men efterhånden som sandtilførslen standser, kan man imødese, at den falder helt til ro. Den endnu sparsomme bevoksning vil da brede sig over klitten, som det er sket andre steder. (Knud Nygaard fot.).

så at de omliggende sogne måtte hjælpe beboerne med at dække lyng og strøelse over hullerne for at dæmpe flugten.⁹⁹

Medens således Jylland var særligt udsat, blev det øvrige Danmark dog heller ikke forskånet. Det gør et vemodigt indtryk at se, hvorledes regeringen var sig roden til ondet bevidst, men var ikke i stand til at hæve det. I en kongelig skrivelse af 1592 udtaltes det ligefrem, at den på Læsø begyndte sandflugt var en følge af uforsigtig skovhugst og måtte antages at ville tage til, hvis man ikke i tide holdt inde med rydningen.¹⁰⁰ Det forudsatte indtraf kun altfor sik-

kert, men folkets tilvante ødselhed med skove var for indgroet til med ét at kunne hæves.

Så måtte da skovene vige på Læsø, på Anholt,¹⁰¹ syd for Jægerspris, på Halsnæs i Sjælland,¹⁰² på Bornholms vestkyst og sydøstkyst¹⁰³ og ved Humle på Langeland.¹⁰⁴ Overalt fulgte flyvesandet efter. Det forvandlede Læsø og Anholt delvis til ørkener, og banede siden fra Halsnæs vej for den store sandflugt, der i det følgende århundrede skulle lukke for Arresøens forbindelse med Kattegat og bringe fordærv over så stor en del af Nordsjælland.¹⁰⁵

Også Skåne fik sine mærker af sandflugten. Tæt ved byen Åhus blæste flyvesandet op år 1591, ødelagde en af byens marker, spærrede vejen med en sandmile og truede byen og havnen. Alle mand kom på benene, fra byen selv som fra de omliggende herreder, og fik, som det lader, hullerne så nogenlunde tilstoppede med halm og ris.¹⁰⁶ Tre år efter, under en voldsom efterårsstorm, gentog det samme sig i Vollandsherred, hvor store sandhuller blæstes op såvel på markerne som i landsbyernes gader. Regeringen skred ind og befalede alle bønderne at møde for snarest at tildække hullerne,¹⁰⁷ hvorved den værste fare også synes her at være bleven afværget. Men intet sted i Skåne har lidt som Falsterbo. Ved århundredets begyndelse var denne plet vidne til et liv som intet andet, når sildefiskeriet kaldte fremmede i tusindvis dertil. Inden århundredets udgang var byen næsten ødelagt af sandflugt.¹⁰⁸ Samtidig var silden vandret fra disse egne, fiskere og købmænd med den,¹⁰⁹ kun flyvesand havde afløst dem.

Endnu står Falsterbo kirke tilbage som et enligt vidne fra forstum. Opført i byens velmagtsdage og derfor meget for stor til den nuværende ringe befolkning; omringet af sandmiler, som næsten spærrede dens indgang og kun magert dækkes og bortforklares ved beplantning, mæler den tavst om, hvad her er foregået.

Sandflugtens virkninger i Danmark i det 16. århundrede lader sig vanskeligt bestemme på grund af oplysningernes utilstrækkelighed. Dog kan vi på dette område nå videre end på mange andre, idet vi er i stand til at måle sandflugtens samlede ødelæggelser, hvoraf de i det 16. århundrede foregæede udgør så væsentlig en del. De for øjeblikket af flyvesand dækkede strækninger i kongeriget indtager et fladerum af 12–13 kvadratmil.¹¹⁰ Ved dette tal tør vi dog næppe blive stående. Der er høj grad af sandsynlighed for, at den største

del af Jyllands vestkyst, som er bortskyllet siden det 16. århundrede, ligeledes har været dækket med flyvesand. Hvis vi havde ret i – som ovenfor omtalt – at beregne dette tabte land til omtrent 12 kvadratmil, måtte sandflugten i Danmark vistnok anslås til, siden dens opkomst i det 16. århundrede, at have strakt sig over henved 24 kvadratmil.

Det vil allerede på forhånd være givet, at den forskel mellem Nordens *klima* i det 16. århundrede og det nuværende, som muligt kunne påvises, næppe vil kunne være stor og iøjnefaldende. Det er derfor nødvendigt på dette område at gå frem med særlig varsomhed, for at forskellen ikke skal undslippe os. Vi skal søge at blive den var, idet vi først betragter den store og gennemgribende lighed mellem det 16. århundredes og vort klima, derpå udskiller et par blot tilsyneladende og tilfældige uligheder, og sluttelig undersøger den tiloversblevne, virkelige uoverensstemmelse.

Norges og Danmarks klima betinges væsentlig af havet. Golfstrømmen har i hele den historiske tid gydt sine lune vande herop, mildnet luften, kuldslået Nordhavet og holdt det ydre af Norges fjorde isfrit lige til Ruslands grænse. I dette forhold er ingen forandring at spore. Vi møder tværtimod de velkendte virkninger i det 16. århundrede så fuldt som den dag i dag. Bergen udmærkede sig dengang som nu ved sin regnmængde.¹¹¹ Nordgrænsen for kornavlens i Norge strakte sig helt op til øen Andenæs mellem den 69. og 70. breddegrad, ganske som i vore dage.¹¹² For Danmarks vedkommende ser vi, hvorledes de samme kornarter trivedes, som vor slægt dyrker. Vindruer kunne under gunstige forhold modnes i København,¹¹³ og det hørte dengang som nu til sjældenhederne, at vinteren lagde Sundet til fra København til Malmö.¹¹⁴

Ved hjælp af Tycho Brahes mærkelige meteorologiske dagbog,¹¹⁵ ført på Hveen i årene 1582 til 1597, kan ligheden forfølges endnu videre. På dag nøjagtigt indtraf i hine år de samme forunderlige omslag i vinterkulden, som vor tid er bleven opmærksom på. Fra den 14. december tiltog som oftest kulden og nåede et højdepunkt den 3. januar. Så sank den i reglen atter til den 8. januar. Fra denne dag var den i tiltagende indtil den 15. januar, sank så atter til den 23., tog igen fat og nåede et højdepunkt den 28. januar, gik noget nedad til den 7. februar, hævede sig på ny og holdt så gerne ved

med jævn styrke lige til den 4. marts.¹¹⁶ Så vidt vides, er man endnu ikke i stand til at forklare årsagen til disse regelmæssige varme- og kuldeanfald. Men at de nu som da er knyttede til de samme årsgange synes bestemt at godtgøre, at der ikke i de forløbne tre hundrede år er indtrådt nogen forandring i forholdet mellem de samvirkende kræfter, der påtrykker vor vinter sit ejendommelige præg.

Ved siden af disse store ligheder mellem det 16. og vort århundredes klima, fremtræder der nogle uoverensstemmelser, som ved nærmere eftersyn imidlertid viser sig enten at være blot tilsyneladende eller dog at kunne forklares som tilfældige. Som en sådan blot tilsyneladende ulighed må fremhæves det skin af større fremmelighed, der hviler over det 16. århundredes klima. Skønt bøgens gennemsnitlige udspringstid i Danmark nu er den 10. maj, havde man dengang udsprungne grene til Valborgs dag, den 1. maj, og det i sådan mængde, at skolebørnene kunne lave sig hele løvhytter deraf.¹¹⁷ Den 8. marts 1617 så Christian IV allerede udsprungne violer ved Frederiksborg og en mængde træer i blomst.¹¹⁸ Ifølge Tycho Brahes dagbog begyndte frøerne at kvække i dammene og svalerne kom tidligere end sædvanligt nu om stunder.¹¹⁹ Regler og erfaringer bevarede fra hin tid viser os det samme. Det hedder således, at „gøgen kommer 14 dage før Voldermisse (1. maj) og kukker, indtil den ser den første høstak i bygvangen“. ¹²⁰ Nu for tiden kommer gøgen ikke før i begyndelsen af maj.

Alle disse uoverensstemmelser beror dog på en forskel, ikke i klimaet, men simpelt hen i tidsregningen. Det 16. århundredes almanak var 10 dage bagefter den virkelige tid; når man skrev den 1. maj, var det i virkeligheden den 11. Fejlen var gammel, men havde dog stadig været i tilvækst. Den hidrørte fra, at man i det 6. århundrede, da Kristi fødsel vedtoges som udgangspunkt for tidsregningen, var gået ud fra, at årets længde er 365 døgn og 6 timer. Jordens omløbstid om solen er imidlertid kun 365 døgn 5 timer 48 minutter 48 sekunder. Det var da disse 11 minutter og 12 sekunder, som voldte forstyrrelsen. Ved hvert 4. år at lægge en hel skuddag til, havde man hver gang stillet almanakken omtrent 3 kvarter tilbage i forhold til den virkelige tid, og i året 1582 var fejlen summet op til 10 dage. I den gregorianske kalender af dette år hævdedes den ved med ét at springe 10 dage over i almanakken og fremtidigt at bortkaste en skuddag for hvert århundrede og kun beholde den hvert

4. hundredår. Men det var kun de katolske magter, der gik ind på denne forbedrede tidsregning. I Danmark gennemførtes den først år 1700, da fejlen var steget til 11 dage.¹²¹ I Rusland fastholder man endnu den gammeldags regnemåde.

Denne rent udvortes og blot formelle uoverensstemmelse mellem de klimatiske forhold før og nu behøver kun at omtales for ikke længere at skuffe. Større vægt kunne synes at tilkomme en forskel, der udgiver sig for at angå de virkelige forhold og er støttet på iagttagelser. Tycho Brahes meteorologiske dagbog, vor pålideligste kilde til kundskab om datidens klima, udviser langt færre regndage, end nutidsundersøgelser har ledet til at anse for årets gennemsnitsantal.¹²² Dette resultat er så meget mærkeligere, som man måtte have ventet netop det modsatte, da erfaringen ellers har godtgjort, at den årlige regnmængde i et skovrigt land fordeles på flere regndage end i et skovfattigt. Dagbogens resultat må imidlertid modtages med en vis varsomhed. Dels var det muligt, ja vel endog sandsynligt, at Hveens beliggenhed, omgivet af hav og med to skovklædte kyster i nærheden, har givet denne ø's regnforhold et særligt præg, forskelligt fra landets i det hele. Dels kunne også det afvigende resultat skyldes de vilkår, under hvilke dagbogen er blevet ført. Især i dens sidste del er ofte vejrforholdene for et helt døgn skildrede i et par ord, så at enkelte byer let kan være forblevet uomtalte.¹²³ Og hertil kommer, at dagbogen bærer umiskendelige spor af at være forfattet af stjernekyndige. Det, hvorpå det særligt kom dem an, var, om skydækket hindrede fortsatte astronomiske iagttagelser. Om skyerne tillige gav regn, synes for dem at have haft mindre interesse. Det er således i høj grad betegnende, at den samme dagbog, der angiver de færre regndage, udviser et årligt skydække, der er større end nutidens.¹²⁴ Under sådanne omstændigheder tør man næppe betragte den anførte afvigelse som andet end rent tilfældig.

Mest krav på opmærksomhed har en forskel, som naturen selv synes at godtgøre. Det er bekendt, at skovgrænsen i det 16. århundrede havde en langt større både vidde og højde end nu. Ikke blot var store strækninger af Norges og Jyllands vestkyst dengang skovdækkede – egne, hvor nu træer ikke kan trives; men tillige strakte skovgrænsen sig langt højere op på fjeldene end nu til dags. Friske fyrrerødder og hele stammer, som findes ofte flere hundrede fod

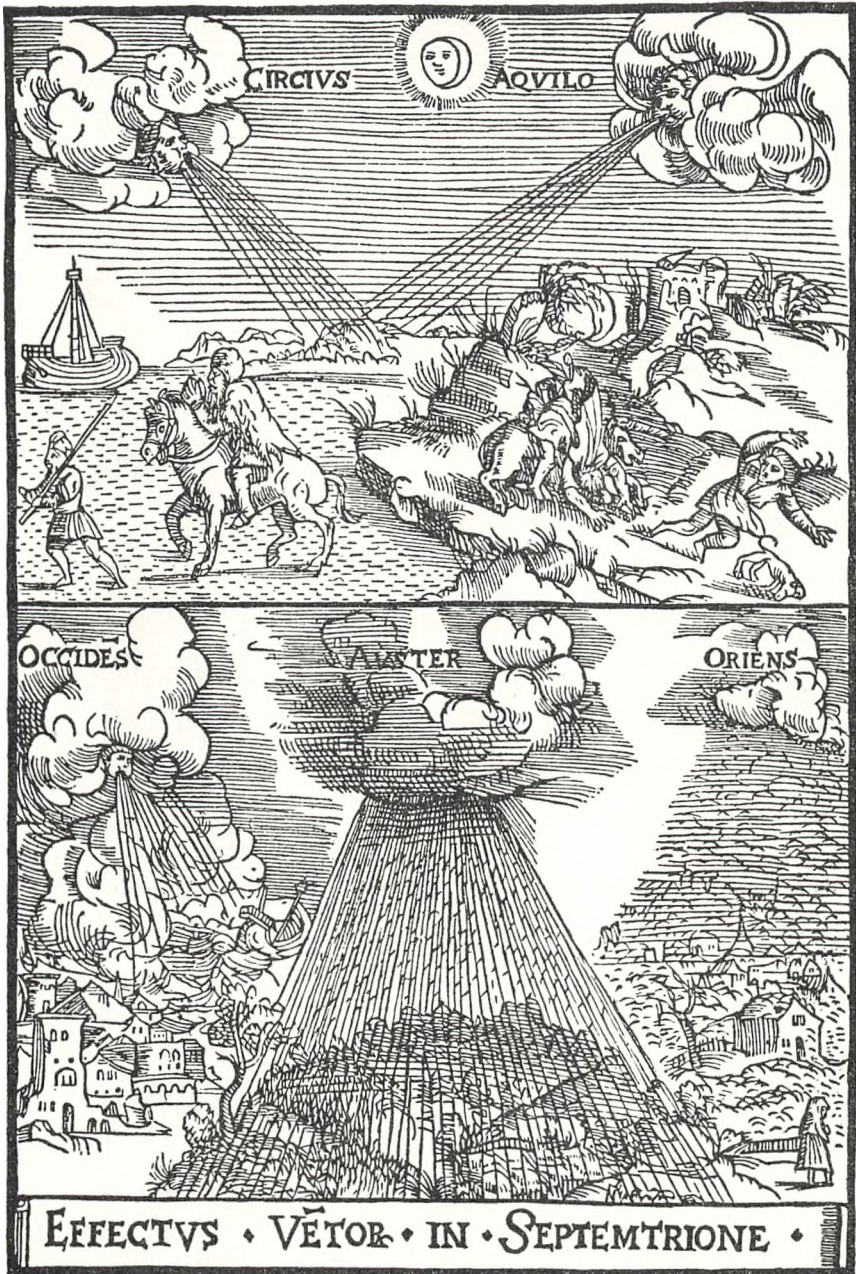
over det sted, hvor skovvæksten nu standser, godtgør, at disse højder i en sen tid har været skovklædte.¹²⁵ Det ligger nær heraf at slutte, at datidens klima må have været mildere, den årlige middelvarme højere end nu. Denne slutning er dog sikkert forhastet. Andre erfaringer taler derimod, og en slig forekomst lader sig vistnok forklare alene ud fra den måde, hvorpå træernes fremrykning engang har fundet sted. Da de i fortiden, uhindrede af menneskehånd, beherskede landet, må de antages bestandig at have udvidet deres råderum, idet de, sående sig til siden, i sluttet trop, stadigt trængte på udad og opad imod det kuende vejrlig.¹²⁶ Disse fremskudte stilinger måtte, efterhånden som skovrydningen senere skred frem, atter opgives. Men de ikke få endnu besatte punkter, som det 16. århundrede havde inde, gav dette århundrede i sammenligning med vort et tilfældigt skær af højere middelvarme, hvortil ingen virkelighed svarede.

De blot tilsyneladende og tilfældige uligheder mellem det 16. århundredes og vort klima er hermed udskilt. Tilbage bliver de virkelige uoverensstemmelser.

Som særligt for det 16. århundredes klima i modsætning til vort må da fremhæves: et blidere præg, en ringere forskel mellem sommer og vinter og en jævnere fordeling af regnmængde og fugtighed i det hele – lutter ejendommeligheder, der med nødvendighed må have fulgt af datidens skovforhold.

Hvad klimaets *blidere* præg angår, så er det noksom bekendt, hvor overordentlig en indflydelse blæsten udøver på alt levende. Det er den, der giver kulden sin brod, gør den med samme kuldegrad dobbelt følelig og virker skadeligt på mennesker, dyr og planter. I så henseende var forholdene i Norden gunstigere i det 16. århundrede. De utallige skove brød blæsten ganske anderledes end nu til dags. Som lunende læbælter skærmede de landenes mest udsatte strækninger. Og inde i landet på fjeld som på slette ydede de ly på utallige steder, hvor vinden nu har det frieste spillerum. Herved fik klimaet i det hele en blidere karakter: blomster kunne trives på mangen plet, der nu er for udsat. Ikke blot fårene, men hestene i Danmark gik hyppigt ude om vinteren.

At der i det 16. århundrede må have været en ringere forskel mellem sommer og vinter, fremgår ligeledes af datidens skovforhold. Skove udøver en ikke ringe indflydelse på varmfordelingen. De

„Vindens virkninger i Norden“ hedder dette billede fra Olaus Magnus' „Historie om de nordiske Folk“. Skyformationerne markerer de fremherskende vindretninger. Om Olaus Magnus, skriver Troels-Lund side 120.

„Om hvirvelstormes og orkaners voldsomhed“ kalder Olaus Magnus sin kommentar til hosstående billede. Over for sine italienske læsere kunne han ikke blive træt af at udmale, *hvor* barske levevilkårene var i hans fjerne hjemland, men det overvældende indtryk af naturkatastrofe udglattes af hans moraliserende tendens: „Det sker undertiden i Viken, et norsk landskab, at de største fisk, som man har lagt ud til tørring i luft og sol, ved hvirvelstormens voldsomhed rives bort . . . og føres fra rige fiskeres hjem til de fattiges boliger, hvor de indsamles og modtages som en særlig gave fra forsynet.“

formindsker sommerheden ved deres kølende fugtighedsskifte. Og af samme grund forlænger de den koldere årstid, men samtidigt mildner de den ved som et loddent dække at hindre jordvarmens udstråling. Der må altså i det 16. århundrede have fundet en ringere spænding sted mellem disse to årstider.

Nyere forskninger har ledet til den antagelse, at skovrydninger, når de foretages i stor målestok, har en stigning af vedkommende lands årlige middelvarme til følge. De beskrivelser, som oldtidens

forfattere giver af Syd- og Vesteuropas kuldegrad, svarer ikke længere til forholdene i de samme lande, nu da de fleste skove er blevet fældet. Hvis dette forholder sig så, måtte altså Danmarks og Norges årlige middelvarme i det 16. århundrede have været lidt lavere end nu for tiden.

Det ligger i sagens natur, at vi ikke kan kontrollere dette forhold. Hertil ville udkræves langt omhyggeligere optegnelser fra det 16. århundrede, end vi besidder. Alene manglen af termometer i hine tider vil gøre ethvert forsøg på spørgsmålets besvarelse frugtesløst. Derimod kan det delvis godtgøres, at årstiderne dengang havde en noget ændret karakter. Vi har antaget, at vintrene i hine dage må have været længere, men mildere end nu til dags. Dette bekræftes for en del ved Tycho Brahes meteorologiske dagbog. Til bestemmelsen af den egentlige varmegrad, sommerens som vinterens, er dagbogens meddelelser desværre ubrugbare. Dens udtryk: „varmt“, „koldt“, „mildt“ er meget for utydelige. Blot på ét punkt har det været Tycho Brahe og hans medhjælpere muligt at iagttage med tilstrækkelig nøjagtighed – nemlig hvad angår frostens kommen og gåen. Her har vandets frysning været dem et naturligt termometer. Kun iagttagelserne angående kuldens varighed har da altså anvendelighed. På dette punkt bekræfter dagbogens meddelelser vor antagelse: de beskrevne vintre har gennemsnitlig haft længere varighed end vor tids.¹²⁷ Et bevis for, at somrene i det 16. århundrede har været kortere og køligere end vore, kan måske hentes fra den forandrede karakter, som denne årstid har antaget siden da på et enkelt område. Sammenholdes dagbogens meddelelser med vor tids iagttagelser, viser det sig nemlig, at en af sommervarmens ledsagere, tordenvejr, siden hin tid er tiltaget betydeligt i hyppighed i månederne juli og august.¹²⁸

Regnmængdens og overhovedet fugtighedens jævner fordeling i det 16. århundrede var, ligesom de to foregående ejendommeligheder ved datidens vejrlig, en ligefrem følge af skovene. Det kan vel endnu være tvivl underkastet, hvorvidt skove er i stand til at forøge et lands årlige regnmængde. Men det må anses for sikkert, at de tiltrækker regnen og, ved hyppigere at fremkalde den, hidfører en jævner fordeling året rundt af den samlede regnmængde. Da nu skove i hin tid fandtes spredte over de fleste egne, må denne deres indflydelse have vist sig i en oftere skydækket himmel og hyppigere

Lynets virkninger på det, som rammes heraf, kan vække undren, men ikke forklares, siger Olaus Magnus, der som eneste virksomme middel til afværgelse af lynnedslag anbefaler præster og menighed at samles og i fællesskab afsynge hymnen „Sanctus Deus ...“

småregn end nu til dags. Som ovenfor omtalt bekræfter Tycho Brahes dagbog kun skydækkets større hyppighed.

En virkning af skovene på fugtighedsforholdene, der særligt for Norges vedkommende må have haft betydning, var vandløbenes *ligeligere vandstand* til årets forskellige tider. Som bekendt opsuger en skovklædt fjeldside langt stærkere regnen og afgiver den overflødigede væde langsommere end det nøgne fjeld, hvor hver byge skaber en vrimmel af små iltre, men hurtigt udtørrede elve. Fremdeles smelter i våren den i skovene liggende sne langsommere end den, der ligger udsat for solens stråler. Norge i det 16. århundrede har i begge henseender været gunstigere stillet end det nuværende. Forskellen lader sig bestemt påvise. Tømmerflødningen har efterhånden måttet standse på mange steder, hvor den i umindelige tider har

været drevet, men nu er umulig, da skovene, fugtighedens beholdere, er blevet fældet, og elvene derfor i flomtiden løber for hurtig ud. Selv ved større vanddrag, hvor der tidligere aldrig var tale om hindring for flødning, må tømmeret nu stundom ligge over fra et år til et andet, hvorved det taber betydeligt i værdi.¹²⁹

Det er klart, at disse ejendommeligheder ved det 16. århundredes klima, som vi har søgt at påvise med hensyn til landene i det hele, må i enkelte landsdele have ytret sig med forøget styrke. Hvor de i mellemtiden skete forandringer er størst, er afstanden mellem før og nu også tydeligst. Hvilken forskel må der ikke have været mellem hele strækninger af Jyllands og Norges vestkyst, hvor vinden dengang brødes af skove, bag hvilke korn kunne dyrkes, og lunt i læ et rigt og mangfoldigt liv kunne udfolde sig, og så de samme egne nu, hvor blæsten stryger uhindret ind over øde strækninger, og alt er mærket af det barske vejrlig!

Det var naturligt, at det 16. århundrede med dets vidtstrakte skove og mere ensartede klima, hvortil endnu kom – som vi senere skal se – en langt tyndere befolkning end i nutiden, måtte afgive ypperlige betingelser for et kraftigt *dyreliv*. Dets kraft gav sig til kende i et større antal af arter, men især i en større talrigbed af dyr inden for hver enkelt art, end vor tid kan opvise.

For Danmarks vedkommende var det især tre dyr, hvis forekomst gav landet et fra nutiden forskelligt præg. Det var ulven, vildsvinet og hjorten.

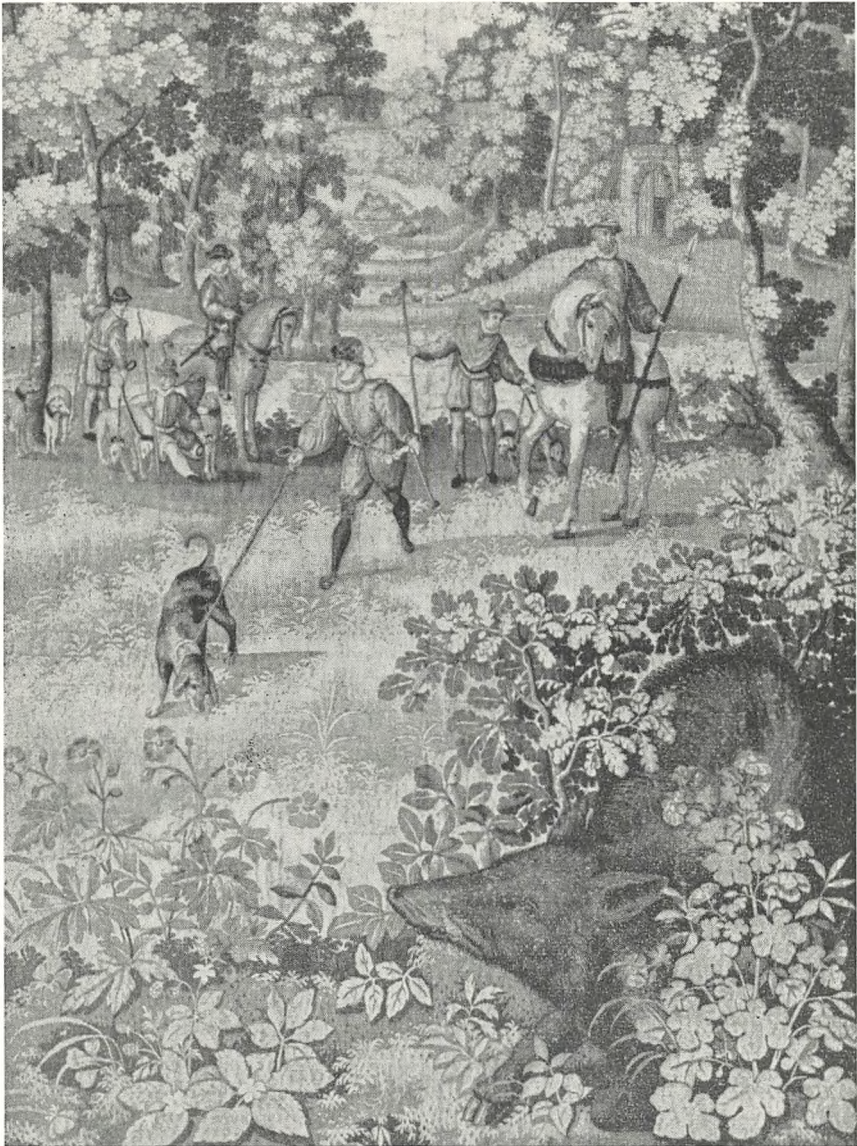
At *ulven* var almindelig i Danmark i hine dage, omtales af samtiden. Anders Sørensen Vedel siger således, idet han fortæller om en bondekone i Jylland, der blev forfærdet ved under sit svangerskab at møde en ulv, at „vort land har overfløddighed af den slags og andet vildt“.¹³⁰ Da der ved lov af 1558 toges meget strenge forholdsregler mod alskens ulovlig jagt, blev ulvejagt udtrykkeligt undtaget; den alene skulle fremdeles være fri for alle.¹³¹ Som rimeligt var, synes øerne at have været mere forskånede for ulve end rigets to landfaste dele. Dog omtaler endnu en fransk rejsende, der 1652 drog igennem Sjælland, at der idelig sås galger langs vejen. I disse galger var ophængt tyve og ulve side om side. En omtrent samtidig polsk besøgende i Nørrejylland undrede sig over det samme. „I Danmark flår man ikke ulvene, men hænger dem i en jernkæde i galger

eller i træer, hvor de får lov at hænge ,indtil de er rådnet op og knoglerne falder ned af sig selv“.132 Skikken var ældgammel. Saxo beretter, at allerede Frode Fredegod havde ved lov befalet således at straffe tobenede og firbenede ransmænd ens.133 Ulvene såvel på den jyske halvø134 som i Halland135 omtales som en stor landeplage.

Mærkeligt nok lader det til, at ulvene i Nørrejylland i det 16. århundrede dog ikke har været så talrige, som de blev i det 17. Man har, vistnok med rette, antaget, at de er blevet hidløkket sydfra under de gentagne fjendtlige indfald, hvorfor Jylland da blev udsat.136

Det var naturligt, at ulvenes forekomst i Danmark måtte give forholdene et andet præg end nu til dags. Hjordene måtte vogtes med langt større omhu, dyrene i skoven havde ikke så fredelige dage som nu, og selv for mennesker var det ikke uden fare at færdes våbenløs ved vintertid i lidet beboede egne. Utallige beretninger fra denne og en lidt senere tid melder også om sønderrevne fåreflokke, om kampe mellem heste og ulve, hvor hingste i reglen gik af med sejren, om vejfarendes flugt, når de overraskedes af de farlige gæster. Det endnu brugelige udtryk for, at noget galt er på færde: „der er uller (dvs. ulve) i mosen“, har vistnok sin oprindelse fra disse forhold. Og et synligt minde har endnu hist og her i landet holdt sig i sporene af de faldgruber, „ulvegrave“, hvori man søgte at fange dem.137

Vildsvinet var et langt fredeligere dyr end ulven. Det levede i god forståelse med skovens øvrige beboere og var kun farligt for mennesker, når det blev tirret. Men i så fald, især når det var blevet såret på jagten, styrtede det sig også i blindt raseri løs på sine angribere og kunne blive en yderst farlig modstander. Så vidt vi af de sparsomme efterretninger kan slutte, trivedes vildsvinet lige så vel på øerne som på fastlandet. Medens det berettes, at Holsten og Slesvig i det 16. århundrede vrimlede af vildsvin,138 hører vi, at på Sjælland kunne kongen endnu hundrede år derefter på en enkelt jagt fælde 33 stykker.139 Til Jylland, hvor vildsvinene, vistnok på grund af den altfor stærke efterstræbelse, synes at have været i aftagende, lod Frederik II forskrive fra sin svigerfader i Mecklenburg en ny forsyning. Det temmelig betydelige antal anbragtes i skovene ved Skanderborg; og for at de ikke straks skulle blive skudt, når de løb ind på adelig grund, tog kongen det løfte af adelen, at de foreløbig skul-

Til ophængning i riddersalen på Kronborg lod Frederik II nederlænderen Hans Knieper udføre en lang række vævede tapeter – (se side 471–472). De forestiller næsten alle danske konger, men for at fylde tom vægflade, udførte Knieper yderligere to tapeter med neutrale jagtmotiver. Kun det ene er bevaret – forestillende en vildsvinejagt. Vildbassen – i forgrunden – forsøger at unddrage sig jægerne. (Nationalmuseet fot.).

le fredes i tre år.¹⁴⁰ Omplantningen lykkedes kun alt for vel. Dyrene var blevet indført i årene 1580 og 1581, og allerede i året 1589 havde de formeret sig i den grad, at de nu var en sand plage for egnen. Skønt jagterne så vidt muligt hvilede efter Frederik II's død, indtil Christian IV blev voksen, måtte dog regeringsråderne give efter for beboernes klager og sende den kongelige jægermester med nogle hofsinder derover for at ødelægge vildsvinene. Dette var imidlertid lettere sagt end gjort. Løftet om udryddelsen gaves i august 1589 og skulle indfries samme vinter. Men næste år var man ikke videre, end at jægermesteren og hofsinderne igen måtte dertil og i spidsen for egnens bønder med alle de løsslupne gårdhunde til hjælp foretage et nyt angreb. Med rette nærrede bønderne frygt for, at denne kampmåde kunne blive lige så farlig for deres egne løsgående svin i skoven som for de egentlige vildsvin.¹⁴¹ At endnu en god rest blev tilbage, fremgår noksom af, at på den første jagt, som Christian IV selv foretog sig tre år derefter, fældes atter en mængde.¹⁴² De sidste vildsvin i Jylland dræbtes i begyndelsen af det 19. århundrede.¹⁴³

Skønt *hjorten* er så fredssommeligt et dyr, er der dog næppe nogen tvivl om, at den skade, som den i det 16. århundrede anrettede, overgik både ulvens og vildsvinets ødelæggelser. Det var dens talrighed, der gjorde udslaget. Nutiden har næsten ondt ved at forstå, hvorledes det var muligt under for øvrigt civiliserede forhold at bevare en sådan masse kronvildt. Det kunne også kun ske på bekostning af mange andre berettigede krav. Hjortene udgjorde dyrenes mest begunstigede stand. Ikke blot var landet med dets mange skove som skabt for dem, men desforuden skærmedes de ved en mængde særrettigheder. Kun adelige måtte jage og endda kun på deres egen grund. De kongelige len var fredlyste og ydede således dyrene et vidtstrakt, sikkert tilflugtssted.

Krybskytteri straffedes med døden. Alle hunde på landet skulle være bundet eller have senerne på den ene forpote overskåret, så at de ikke kunne løbe vildtet op. Ingen måtte skræmme dyrene af kornmarkerne; og da de muligt kunne ønske at springe over havegærder, skulle alle spidser på gærdestaver borttages, for at de ikke i springet skulle spiddes derpå.

Disse ejendommelige jagtbestemmelser fremkaldte naturligvis en talrighed af vildt. Foruden de store kongelige vildtbaner i Nordsjælland og den sydlige del af Jylland, og de blot kongelige skove,

Hjort forfulgt af jægere og hunde. Motiv fra Kniepers kongetapeter på Kronborg. Denne scene fungerer som baggrund for et fantasiportræt af kong Abel. (Nationalmuseet fot.).

der fandtes i næsten ethvert len, holdtes der dyrehaver ved de fleste større adelige gårde, og hele småøer var alene overladt vildtet. Bogø ved Fyn og Endelave udmærkede sig således ved deres dådyr.¹⁴⁴ Om mængden af vildt i disse egne får man et indtryk ved at høre datidens opgivelser. En tysk fyrste, som besøgte Danmark i begyndelsen af det 17. århundrede, fortæller, hvorledes dyrene stod i store flokke langs Strandvejen fra København til Helsingør og var så lidet sky, at han til vogns kunne komme dem på pistolskud nær.¹⁴⁵ På et ridt fra København til Hørsholm skød Christian IV engang 12 kronhjorte, og dagen efter ved Hørsholm en hjort på 20 ender.¹⁴⁶

År 1589 indberettede lensmanden på Skanderborg, at der i hans len godt kunne fældes og nedsaltes 5–6 læster vildt, uden at vildtstanden ville tage nogen skade.¹⁴⁷ Denne angivelse lyder meget trolig, når man hører, at Frederik II år 1587 bestilte ikke mindre end 25 læster salt til nedsaltning af det vildt, han ventede at skyde sammesteds.¹⁴⁸ På den store jagt endelig, der holdtes år 1593 i Jylland for første gang efter Frederik II's død, efter at altså vildtet havde haft fred en 5–6 år, fældedes der ikke mindre end 1600 hjorte, alle store og udsøgte, og desuden en utallig mængde hjortekalve, dådyr, råbukke, vildsvin, ræve og harer.¹⁴⁹

Ved siden af alt det meget storvildt trådte det mindre næsten ganske i skygge. Men det fremgår nøksom af beretningerne, at der også har været overflødhed deraf. Stundom tog rævene således overhånd, at man – ikke for bøndernes fjerkræs skyld, thi dermed fik det gå, som det kunne, men for at frede dyrekid og hareunger – måtte give bønderne lov til at udgrave og dræbe rævene.¹⁵⁰ Fyns agerhøns var bekendte,¹⁵¹ og langt ned i tiden hævdede Amager med dets mange kålgårde sit ry som harens bedste hjemsted i Danmark. De opnåede her en usædvanlig størrelse, men forventes i den grad, at de døde af sult, når man, som oftere forsøgt, slap dem ud på andre vildtbaner.¹⁵²

Til ilde sete husdyr hørte dengang som nu *rotter* og mus. Men datiden var gunstigere stillet end vi, for så vidt den art rotter, som da befolkede Norden og hele Europa, var en anden end den nuværende. Det 16. århundrede kendte kun den „sorte rotte“. Denne var langt mindre end den nu almindelige. Medens begge arter har lige lange haler, 7 tommer hos voksne dyr, er selve kroppen hos den sorte kun 6 tommer, men hos den nuværende brungrå 9 tommer lang. Rotterne i det 16. århundrede var ikke blot mindre i størrelse end vor tids og vel derfor måske mindre grådige, men så vidt vides også mindre frugtbare.

Den sorte rotte holdt ubestridt Europa besat indtil begyndelsen af det 18. århundrede. Så brød i året 1727 den brungrå rotte i uhyre horder, som man antager skræmt af et jordskælv, fra Mellemasien ind over Europa. Omtrent samtidigt (1732) gik den ad søvejen fra Ostindien til England. År 1750 nåede den Østpreussen, 1753 fra England til Paris. Da englænderne bekæmpede koloniernes opstand i Nordamerika, fulgte den (1775) med deres skibe did og underlagde

I modsætning til nedlæggelsen af vildsvin og hjorte var udryddelsen af mus og rotter ikke nogen sport. Det var en nødvendighed. Olaus Magnus fortæller, at rottefængerne „har fået en evne i arv til at hjælpe folk, der plages af disse skadedyr. De kommer, når de tilkaldes, rensr deres huse og fører hele skaren af skadedyr med sig samt tvinger dem til at springe ned i en våge, hvor de drukner ynkeligt.“

sig med større held end dens færgemænd også denne verdensdel. Overalt hvor den kom frem, stod der en morderisk kamp mellem den og landets tidligere indehavere. Udfaldet kunne ikke være tvivlsomt. Den brungrå rotte er ikke blot større og stærkere, men derhos umådelig frugtbar. Hver måned får hunnen 5–20 unger, og disse bliver voksne og forplanter sig videre efter 3–4 måneders forløb. Den sorte rotte blev alle vegne overvundet, dræbt og fortæret.

Omkring år 1800 begyndte kampen i Danmark. Længst og med størst held forsvarede de sorte rotter sig i hovedstaden. Endnu efter århundredets midte sås enkelte tiloversblevne i Københavns midtpunkt. Strøget mellem Skindergade, Kompagnistræde og Stormga-

de.¹⁵³ Siden er alle forsvundet. Omtrent samtidigt stod vistnok striden om Sverige og Norge. Den sorte rotte siges længst at have holdt Glimminge i Skåne. I året 1871 havde den endnu enkelte stillinger i Norge, f. eks. Kongsberg, inde.¹⁵⁴ Norge har i øvrigt det held, at på visse steder ved kysten, såsom Jäderen og Lister, og i enkelte dalfører i det indre har hverken den sorte eller den brungrå rotte kunnet trives.

En side af Danmarks dyreliv, for hvis rigdom særlig fremmede havde øje, var alle de *fugleflokke*, der til lands og vands, især til visse årstider, gjorde indtryk ved deres talrigheid. Allerede de ejendommelige, grå krager med sort hoved og hale, der i store sværme slog ned og synede dobbelt på snemarker, tiltrak sig opmærksomhed,¹⁵⁵ men endnu mere den utallige vrimmel af søfugle, som vinteren samlede om de sidste, åbne vande, når frosten truede med at tillægge sund og bælt. Den ovennævnte tyske fyrste udbryder i forbavelse ved synet af de mange vilde svaner, da han i marts måned satte over Lille Bælt.¹⁵⁶ En anden vidtberejst fremmed påstår aldrig at have set mage til de flokke af vildænder, der ligesom et tæppe dækkede isfladerne mellem Sprogø og Sjælland.¹⁵⁷ Ved Hallands kyster var det især om sommeren, at svaner, vildgæs og ænder søgte did. De holdt sig enten mellem skærene i store sværme eller trak ind over land til søerne i det indre. De afgav en ikke ringe indtægtskilde for beboerne.¹⁵⁸

Til de danske farvandes mest iøjnefaldende beboere hørte de store søpattedyr: *sælhunden* og de to delfinarter: marsvinet og springeren. Sælhundene kunne ligge flokkevis og dvaske langs stranden lige fra Skagens Gren ned til Rødesande syd for Lolland. Deres stemme lød snart som hæs gøen, snart som skrig. I vrede knurrede de som hunde. Med deres kloge, sørgmodige blik bidrog de til befolkningens faste tro på havmænd og havfruer og allehånde fordømte væsner i havet. *Marsvin* og *springer* derimod var gøglerne blandt havets beboere. Fra Kullen var i sigte, lige ned til man strøg sejl for toldboden ved Helsingør, kunne de underholde et skibs besætning, både rejsende, skipper og matroser. En halv snes stykker i flok løb de i godt vejr foran de stille glidende skibe, der ikke skræmte ved støj i vandet som nutidens dampere. De tumlede, boltrede sig i vandet, sprang op i luften og slog kolbøtter, så selv den alvorligste måtte le. Og næppe var tolderens overhaling omme, før de ud for bund-

garnene syd for Snekkersten kunne tage fat på ny og korte Sundet med deres løjer.

Mindst yndede var de af dem, der dagligt havde dem for øje, kystens fiskerbefolkning. Thi disse kåde fyre gik dem vel meget i næringen og var grove fiskeædere. Til gengæld jog man også dem. Især var marsvinene et efterstræbt bytte, når de, efter om våren at have spist sig ud i sild og om sommeren gerne stået til havs, ved vinterens komme flokkevis søgte ind i fjordene. Ved Karrebæk, syd for Næstved, i Isefjorden ved Jægerspris og i Gomborgfjord ved Mid-delfart var landets form og dyrenes vante vej således, at de lod sig afskære og genne ind i snæver, lukket bugt. Især i Gomborgfjord kunne fangsten være meget stor, når flokke på flere hundrede ad gangen dreves ind og sluttelig ved våd haledes ind på lav sandbund. Her i det iskolde vand førtes en sidste kamp mellem mænd, rustede med årer, spyd og knive, og dyrene, der slog med deres haler. I Mid-delfart bestod fra gammel tid et eget lav, der fra Allehelgensdag (1. november) til kyndelmisse (2. februar) drev denne fangst af havsvin. Kirken var parthaver. Udbyttet kunne i gode åringer langt overgå andre byers „svin på skoven“ selv i bedste oldenår.

Forestiller vi os hele dette brogede liv i skov, på mark, i luft og på vandet, og følger vi dertil, at søer som hav dengang var fiskerigere end nu; husker vi fremdeles, at de tamme dyrs liv i hin tid tilbragtes mere i det fri, end man i vore dage finder rigtigt – hestene gik hyppigt ude om vinteren, får og geder gjorde det samme, køerne toges kun ind, når kulden blev meget streng, og store flokke af svin befolkede skovene til henad jul; glemmer vi sluttelig ikke datidens talrigeste små husdyr, de flittige bier, der fra staderne i kålhaven utrættelig søgte ud til grøftkanter og overdrev eller summende befolkede linden i blomster – så kan vi sikkert slutte, at hin tids dyreliv må have gjort et langt mere rigt og mangfoldigt indtryk end det, som nutiden frembyder.

Norges dyreliv overgik Danmarks, ikke så meget ved stykkernes som ved arternes antal, og først og fremmest ved den hele indflydelse, som dyrenes forekomst udøvede på landets karakter. Landet var storartet og vildt, opfyldt af uhyre skove og kun lidet bebygget. Her ved fik dyrelivet en egen kraft. Medens i Danmark dets modstand forlængst var brudt, og dets vedblivende rigdom for en stor del be-

Bjørnens forkærlighed for bihonning er emnet for dette billede hos Olaus Magnus. Han siger: „Bjørnens kød plejer man – i lighed med hjorte- og elgkød – at nedsalte og opbevare som føde, fuldstændig som flæsk, og spækket anvendes som lægemiddel mod sår ...“

roede på en velvillig indrømmelse fra menneskets side, var det i Norge endnu i stand til at udfolde en trodsig modstand, føre en sidste kamp om besiddelsen af landet. Det 16. århundrede har dobbelt interesse, fordi det på en gang viser os denne kamp og dens udfald.

Som de tre vigtigste forkæmpere for landets uafhængighed må nævnes: Bjørnen, ulven og elsdyret. Indbyrdes fjender havde de en fælles modstander i mennesket. Især *bjørnen* udmærkede sig i denne kamp og førte den derhos på særlig ridderlig vis, idet den, som det påstodes, aldrig gik to mod en, men selv ene, når den kom i ånde, ikke veg for en hel flok mennesker.¹⁵⁰ Den langvarige krig blev først afgjort, da man lidt efter århundredets midte i stedet for buer og spyd begyndte at anvende bøsser i striden. Herved blev par-

tiet alt for ulige. Før århundredets slutning havde krudtet skaffet mennesket sejren.

Om bjørnenes talrighed i det 16. århundrede får man et begreb, når man hører, at alene en enkelt mand i Nedenes len i én vinter med sin stålbue skød ikke mindre end 15 bjørne. Hyppigst forekom de mærkeligt nok på Lofotens og Vesterålens øer, hvor de i modsætning til, hvad de ellers plejede, endogså optrådte i flokke.¹⁶⁰ Deres levevis var højst forskellig til de forskellige årstider. Om vinteren lå de i hi i et leje, redt af mos, græs og løv, helst under et frempringende fjeld og i læ for nordostvinden. Dog påstod man, at nogle var så træske, at de med flid valgte et sludfuldt sted, hvor man mindst ville falde på at søge dem. Ligeså antoges de alle at ligge i „udleje“, det vil sige i et foreløbigt leje i nogen afstand fra det egentlige, for at prøve, om der var fare, og lede fjenderne på vildspor. Ved nysne, for at sporet ikke skulle findes, begav de sig derfra til det rette vinterleje, krøb deri, lod sig sne til og lå så under sneen i en dvalelignende tilstand, ovenfra kun kendelig på et par rødbrune åndehuller i den dybe sne og så en svagt lullende lyd, ikke ulig en kats snurren.

Ved forårstid gik de atter ud af hiet, magre, stive og vaklende på de ømme labber. Det fortaltes for vist, at deres første måltid da var en myretue for at bringe fordøjelsen i orden oven på den lange faste.¹⁶¹ Derefter levede de et godt fjerdingår kun af løv og græs, holdt sig for sig selv og skyede at ses, i bevidsthed om deres svaghed.

I disse to tidsrum var bjørnene altså højst uskadelige dyr. Anderledes teede de sig i det tredje. Ved midsommertid kom der nyt liv i dem. Alt som naturen udfoldede sine rige gaver, voksede også lysten hos dem til at nyde disse. Instinktmæssigt vågnede trangen til at spise sig alvorligt ud før den lange vinterhvile. Nu smagte blade dem ikke længer; det skulle være bær – blåbær, bringebær og deslige. Honning var herreret. De nøjedes ikke mere med stille knurrende at sidde ved fossen og lytte til dens brusen. De svømmede selv ud i elven og fangede fisk eller foretrak at hale lakseørredkurve og åluser i land og fortære indholdet. Bestandigt dristigere nærmede de sig bøndernes gårde, høstede blandkornet, idet de trampede byggen ned og strøg havren af stråene og åd den, plyndrede tørfiskbeholdningerne, eller fik ved kysten fat i trantønderne, drak tranen ovenaf og væltede leveren ud.¹⁶² De endte med ved nattetid at

angribe bondens indelukke, hvor de altid vidste behændigt at bortføre den fedeste buk eller vædder. Stundom svømmede de også ud til øerne langs kysten for at gæste de derværende kid og lam. Undervejs kunne man da møde dem, og var de trætte, søgte de at entre op i båden. Havde bonden en skarp økse hos sig, gjaldt det bjørnens forlabber. Men enkelte påstod dog, at når man lod den komme op, satte den sig ganske stille og beskeden i stavnen.¹⁶³

Et gode var der i al denne ufærd: samme bjørn gæstede aldrig samme bondes gård mere end én gang om året og bortførte aldrig mere end ét stykke kvæg ad gangen, om end den altid valgte det bedste. Heraf den gamle regel: at hver bonde er bjørnen et fedt får skyldig til høstkost. Hvor dyre imidlertid den slags underholdninger kunne være, kan ses af, at alene en eneste bjørn, der huserede i et sogn i Lister Len omkring året 1576, ved hver nat mellem St. Hans og allehelgensdag at bryde ind gennem taget på fårehusene og medtage et får, i løbet af tre år fik fortæret flere hundrede får, førend den blev skudt.

Værre var de scener, hvortil skoven kun blev vidne. Her kunne bjørnen optræde mere dristigt blandt vildtet og det løsgående kvæg. Især sagdes hunbjørnen, der var den forsigtigste og snildeste, at holde til her. Den lokkede sit bytte ind under tætte grene, hvor hverken hjort eller okse ret kunne bruge sine horn til forsvar. Hvis det var et godt rønnebærrår, stillede alt sig endnu uheldigere, thi da fik bjørnen sine tænder fordærvede af de mange sure bær og kunne nu kun læge dem med varmt blod. Så begyndte myrderierne i større stil. Ofte angreb den da heste og køer, sprang på ryggen af dem, bed dem over boven, sugede blodet af dem og red dem til de styrtede. Var det en særlig ildgernings-bjørn, kunne den stundom blive ved at myrde mere, end den kunne fortære. År 1599 dræbte således en bjørn i Landvik Sogn i Nedenes Len på en nat 3-4 øksne og en anden nat heste og øksne til en værdi af 240 kroner. Kun meget sjældent turde hestene optage kampen; vendte de baghovene til, var de fortabte, thi så fik de snart bjørnen på ryggen. Enkelte, især hingste, vidste dog at tage imod den. De vendte bestandig bringen frem, stødte med frembenene, der skarpt beslæde kunne få det til at knage selv i en bjørn, og bed samtidigt efter bjørnens pande, hvis skal er temmelig tynd og kun dækkes af den fremskudte, rynkede nakkehud. På denne vis kunne de stundom få bugt med den. Således

„I disse egne – dvs. i Norden – bærer visse træer røde frugter, der sidder i klaser ligesom druer. Når de modnes om efteråret, plejer bjørnen at spise dem ... Medens han spiser, lægger den kloge jæger en pil på sin armbrøst ... og affyrer den imod ham. Ved forskrækkelsen og såret bliver bjørnen så ophidset, at han gennem bagen giver de fortærede frugter fra sig. De styrter ud som en haglbyge eller en regn af småsten.“ – Olaus Magnus.

dræbte i året 1565 en hest i Lister Len en bjørn. Hesten var efter kampen næsten kvalt i bjørnehår, der hang den mellem tænderne. Man vidste også allerede dengang at fortælle den endnu gængse historie om bjørnen, der som rytter blev ført til bondens gård og der dræbt.¹⁰⁴ Men i reglen var hestene så bange for bjørne, at de fnyste og stejlede af angst og ofte løb løbsk, når de blot skulle trække en slæde med en fældet bjørn fra skoven.

Kun sjældent angreb bjørnen mennesker. Kom man pludselig over den, flygtede den skræmt; sad den i et træ, lod den sig falde ned som et sammenrullet nøgle og løb sin vej. Men i reglen fattede

den snart efter et andet sind og vendte tilbage for at se på den, der havde forfærdet den. Så var det bedst at gå af vejen for den. Dog angreb den sjældent, uden at den var eller troede sig at være først overfaldet af modparten. Den følte overhovedet som en sindig bravkarl, men havde bjørnekræfter. Intet under, at drik af dens blod gav rette mandemod. Under kampen rejste den sig på bagbenene og værgede sig med stor tapperhed. Der måtte stødes til, for at spyddet skulle gå igennem dens tykke pels, og ve den, hvis spydstang brast, eller hvis kugle ikke ramte hjertet. Det var næppe uden grund, at man tidligere havde lagt en dæmper på det alt for vilde mod ved den lov, at hvo der frivilligt indlod sig i kamp med en bjørn og mistede sit liv derved, ikke måtte begraves på kirkegården. Forholdene nødvendiggjorde imidlertid hyppigt en slig kamp. Den eneste forsigtighed, man turde tillade sig, var at møde så vidt muligt mandstærke.

Indførelsen af bøsser betegnede en vending i bjørnenes historie. Fra den stund dette våben blev almindeligt, aftog bjørnene i antal, og deres optræden blev langt forsigtigere. Og med rette. Thi medens det endnu var ærlig kamp at tage tag eller at slås med forlabber mod bjørnespyd og kniv, så var det et højst ulige parti: med ryggen mod en stamme, for ikke at bides i bagkroppen af de bjæffende hunde, på afstand at blive gennemboret af kugler, uden at få så meget som lagt lab på en eneste af angriberne. Omtrent med året 1570 var bjørnenes gyldne tid forbi. Endnu har der dog holdt sig, ikke blot i Skandinavien, men selv blandt eskimoerne i Grønland et dunkelt minde om, at „hæderlig“ kamp mod bjørn kun tillader brug af spyd og kniv.

En egen slags bjørne, der ikke hørte hjemme i Norge, men stundom dog gæstede landet, var de hvide isbjørne. De kom drivende med isbjergene, rimeligvis fra Grønland og Spitsbergen, og levede undervejs af fiskeri eller af de utallige sælhundeunger, der fandtes på disse flydende boliger. Når de svømmede i land, var de meget farlige at møde, thi de for lige på og frygtede hverken spyd eller bøsse. Til Island kom de ofte. En stor flok, der ved århundredets slutning landede på Magerøy lidt øst for Nordkap, fik man heldigt bugt med.

Hvor hyppigt de forekom i Norge, kan ses af en lille oplysning som denne: i den katolske tid lå der isbjørneskind foran hver af al-

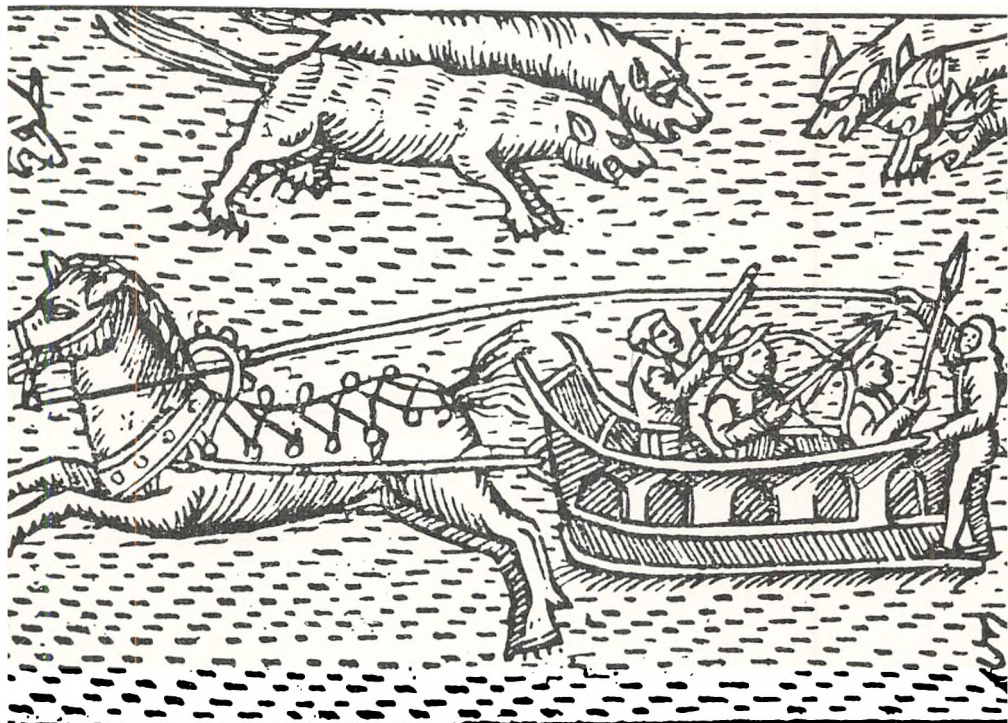
trene i Trondheims domkirke, for at klerkene ikke skulle fryse om fødderne, når de læste morgenmesse. Det var nemlig skik at skænke disse hvide skind – når man fik dræbt dets uvelkomne ejer – som en takkegave til ærkebispens i Trondheim.¹⁶⁵

Skønt *ulven* er et svagere dyr og langt mere frygtagtig end bjørnen, anrettede den dog mere skade på kvæg og ejendom end bjørnen. Det kom for en stor del af, at den aldrig som denne nøjedes med et enkelt stykke kvæg, men ihjelbed alt, hvad den fik fat på, selv om det langt oversteg, hvad den med sin glubende appetit formåede at fortære. I modsætning til bjørnen optrådte den gerne i flokke, hvorved de enkeltes mod og evne til at skade højlig forøgedes.

Om sommeren holdt de sig som oftest oppe i fjelde og ødemarker, hvor der var vildt nok for dem at jage. Det var mere uforvarende, når de på denne tid havde sammenstød med fåreflokke. Men når kulden begyndte at tage til, gik de gerne vesterpå, ud mod søkanten. I flokke på 30–40 stykker kom de da ned ad fjeldene, en for en, alle sættende fødderne i samme spor, så at deres tal ikke kunne kendes. Man mente at kunne skelne en egen slags iblandt dem, der var mindre og sortere end de almindelige gråben og derhos vildere, thi de sparede ikke mennesker, om de kunne komme over dem. De kaldtes fjeldskridere og var med grund særligt frygtede.

Sne og is var ulvenes element. Isen byggede dem bro til mangt et sted, hvorfra sommeren udelukkede dem, og sneen skaffede dem sejr over mangt et dyr, som ellers var dem langt overlegen i hurtighed og styrke. Ikke blot hjorte, men rensdyr, ja selv elsdyr blev deres bytte, når de joges ud i dyb, foroven frossen sne, hvor de skar deres tynde ben eller sank igennem, medens den lettere ulv snart kom dem i nakken. Allerbedst gik det, når det lykkedes ulvene at drive dem ud på glat is, hvor fødderne gled fra dem, så de uafbrudt faldt. Men lykkedes det elsdyret af få bagdelen støttet til et træ eller en klippe, så kunne det med sine stærke fremben knuse panden på mangan en ulv, før flokken fik det overvældet.

Angrebene på bøndergårde skete ofte efter en vis plan, idet en enkelt ulv lokkede hundene efter sig, og flokken derpå stillede sig mellem gården og dem, sønderrev dem og fortærede dem tilligemed deres egne, faldne kammerater. Tillod forholdene fortsat angreb på gården, var fårestalden naturligvis det punkt, der først søgtes. Her myrdedes alt.

Ulvne er særlig nærgående i parringstiden og om vinteren, hævder Olaus Magnus, og de vejrer navnlig svangre kvinder. Ulven var så forhadet, at folketroen karakteriserede dens nederdrægtighed ved at gøre den særlig lysten efter fostre i kvindens liv. „Det sker ofte i januar, at folk som færdes i slæde må værgе sig med pile og bøsser mod ulvene, der flokkevis stormer frem fra begge sider, om de har livet kært.“

Størst ødelæggelse anrettede dog ulven ufrivilligt. Det var en bekendt sag, at de stundom blev som besatte, og hvad de i denne tilstand bed i, blev forgiftet. Træer og græs visnede, dyr – på heste og svin nær – blev syge, og hvis de ikke straks dræbtes, bredtes smitten med utrolig hast. På denne vis kunne mange fåreflokke blive ødelagt, når ikke hyrden var meget påpasselig. Og det var ingen let sag at tage sig i agt, thi man påstod, at selv en ulvebidt græstot blandt høet var nok til at bringe smitten ind i en fæstald. År 1570 blev Nedenes Len hjemsogt af en slig ulvegalskab, og mange hundrede køer og får omkom. Fem år efter gentog det samme sig. På gården Løland kom nemlig i vinteren 1575 en gal ulv farende ind i for-

stuen efter hunden. Denne smuttede ind i stuen. Men ulven efter, og op i højsædet, hvor bonden endelig fik dræbt den med en bredøkse. Hvad enten nu hunden virkelig var blevet bidt, eller bagefter har fortæret sin dræbte fjende, vist er det, at den blev gal, bed andre hunde, der atter forplantede sygen til lenets fåreflokke.

Af virksomme midler mod denne sygdom kendte man to. Det ene var den såkaldte nød-ild. Den måtte tændes på den oprindelige vis ved at gnide to stykker træ mod hinanden. Derpå fordeltes den til 4 bål på marken, mellem hvilke man drev kvæget således, at røgen slog sammen over det. Det andet middel, som det ikke var hvermands sag at skaffe til veje, bestod i den såkaldte bu-sten, som skulle lægges i det vand, kvæget fik at drikke. Ved dens kraft standede sygen. Senere var det navnlig taterne, der påstod at være i besiddelse af disse mægtigt virkende stene.¹⁶⁶

Man tager næppe fejl, når man i disse sygdomme blandt ulvene ser grunden til de gådefulde omslag fra talrighed til næsten forsvinden og omvendt, som har været betegnende for dette dyrs forekomst i Norden lige til vore dage.¹⁶⁷ For det 16. århundredes bevidsthed stod ulven med rette som det uhyggeligste blandt rovdyrene, og overtroen anviste ulven en fremtrædende plads i det underfuldes verden.

I modsætning til ulven var *elsdyret* eller elgen et temmelig uskadeligt dyr. Den mindede i sit ydre om en stor, forvokset hjort. En mand kunne stå oprejst under dens bug. Farven var brunlig, og på hovedet havde hannen et par brede, skovlede horn, der lignede to vældige, visne egeblade. Fredsommelig og godmodig yppede den – uden for brunsttiden – nødigt kiv med nogen. Kun for at redde sit liv smed den en ulv over hovedet på sig eller slog dens pande ind med sine stærke forben. Ellers indskrænkede dens selvforsvar sig til det mindst mulige. I Nedenes Len kastede engang en mand sit spyd efter et elsdyr, men ramte det ikke. Elsdyret stillede sig da på spyddet og så på ham. Han kastede et nyt, et tredje og et fjerde spyd. Men bestandigt slog elsdyret dem fra sig og blev stående over dem, så at han ikke kunne få dem. Han krøb da ned af klippen, som han stod på, gik hen til det, og da det ikke gjorde tegn til at vige, fældede han roligt med sin økse det nærmeste træ, der ved sit fald endelig tvang elsdyret til at flytte sig fra spyddene.

Om sommeren opholdt de sig på fjeldene i landets indre. Men

mod vinteren tyede de ned til kysten til de store skove, hvor de blev stående vinteren over og ernærede sig af grene, bark og mos af træerne. De var meget regelmæssige med dette deres vinterophold. Hvert elsdyr søgte nøjagtigt til den samme skov, hvor det først var kommet som barn, og vedblev hermed til sin død. En enkelt mand kunne således i sin skov have indtil 50 elsdyr stående. Man fredede om dem, idet skovens ejer årligt kun skød 3 til 4 af dem og lod resten ved våren gå til fjelds. Denne vinterslagtning gav et betydeligt udbytte, thi et elsdyr svarede i kød til to okser, og dets hud gjaldt lige så meget som tre hjortehuder. Få forhold viser os så tydeligt forskellen mellem dengang og nu som disse fredeligt ventende elsdyr i de længst forsvundne skove, et sindbillede på naturens daværende rigdom.

Det var imidlertid klart, at dette forhold ikke kunne vedblive. Navnlig var det uforeneligt med krudtvåben. Den første virkning af disse viste sig i en kongelig forordning af 1573, hvorved det forbød at skyde elsdyr til urette årstider, et tydeligt udtryk for, at den planløse nedskyden nu var begyndt. Denne lod sig dog ikke stoppe ved en forordning, og da mod århundredets slutning flere ugunstige forhold stødte sammen, tilintetgjordes brat elsdyrets glanstid i Norge. I de tre år 1596–98 herskede der nemlig stor nød i landet, især på agdesiden,¹⁶⁸ det er: mod syd langs havet. Man måtte spise brød lavet af bark, halm og avner. Samtidigt var vintrene meget strenge, og oppe i landet lå sneen på jævn jord 5–6 alen høj. Da nu elsdyrene, kuede af kulden, søgte ned mod skovene ved kysten, blev de alle vegne undervejs ivrigt skudt som en god erstatning for det i utide slagtede kvæg. De, der slap ned til kysten, fik lignende behandling af deres værter dér. Og hvad mennesker ikke nedlagde, sønderrevs af ulvene i den dybe sne. Hermed forsvandt elsdyrene ganske fra det sydlige kystland og udtyndedes stærkt i hele det søndenfjeldske. Om deres tidligere talrighed kan man danne sig et begreb, når man hører, at de ikke blot i skovene langs kysten, men helt op i Gudbrandsdalen, ved deres horn og huder i lange tider, indtil geværer ret kom i brug, havde udgjort en betydelig indtægt for befolkningen.¹⁶⁹

I Sverige, hvor elsdyr forekom vistnok fuldt så talrigt som i Norge, synes man tidligt at have ikke blot jaget dem som vildt, men også med held forsøgt at tæmme dem til husdyr. Deres fromhed og

Hvis elsdyret eller elgen indfanges som kalv, kan den tæmmes og blive så vant til mennesker, at man kan få den til at drikke øl af en kande, siger Olaus Magnus, for elgens tørst er stor.

store styrke gjorde dem særlig skikkede hertil. Et elsdyr kunne med lethed trække en tungt belæst slæde, som en enkelt hest eller tam ren ikke kunne rokke af stedet. Efter alt at dømme var elsdyret i Sverige i det 16. århundrede ikke blot et efterstræbt storvildt, men tillige et almindeligt og trofast trækdyr, der på grund af sin godmodighed nød en særlig frispas.

Foruden disse hovedrepræsentanter for det kraftige dyreliv i Norge fandtes der en mængde mindre dyr, om hvilke det gjaldt, at de alle dengang optrådte langt talrigere end nu til dags. Blandt disse må først nævnes det vilde *rensdyr* og hjorten. Den vilde ren strejfede dengang som nu om på de høje fjeldvidder lige fra Hardanger til Nordkap. Isranunkler og rensdyrslav var dens næring oppe i disse lette luftlag, hvor dens fjende, fluen, ikke kunne for-

følge den. Men medens det nu ikke er så ganske let at komme den på skud, og man omhyggeligt gemmer kødet af det fældede dyr,¹⁷⁰ ansås det dengang for ingen sær kunst at slå dem med spyd, når de kom i uhyre flokke. Jagten anstilledes hyppigt alene for de 4–6 skillings skyld, som en ung rensdyrhud kunne indbringe, idet man lod det flåede dyr ligge.¹⁷¹

Dengang som nu forekom rensdyret også i tæmnet tilstand. Det brugtes som trækdyr og dreves i hjerde, malkedes og slagtedes både i det nordlige Norge, Sverige og Finland.

De vilde reners daværende talrighed turde muligt stå i forbindelse med, at deres værste efterstræber på højfjeldet, *jærven*, dengang synes at have været sjældnere end nu. Dette dyr er vidt berømt for sin madlyst, som tillader det at fortære et bytte, der er flere gange større end det selv. Jærvens lækreste spise er netop rensdyret. Men af jærvæ fældes der mærkeligt nok nu flere og forekommer vel altså også flere end tidligere. Medens der i de tyve år 1846–65 vides at være fældet mindst 1,045 jærvæ i Norge, hvoraf omtrent halvdelen i Finmarken,¹⁷² hedder det i en beretning fra det 16. århundrede, at „jærven er et sjældent dyr her i landet, så at dersom man kan få én jærv i et len hvert tredje år, da er det dermed gjort; dog fanges der flere højt oppe i landet“.¹⁷³

Om jærven i Sverige fortæller ærkebiskop Olaus Magnus (1555): „Dens kød er ubrugeligt, men pelsen er pragtfuld og kostbar. Kun fyrster og stormænd bærer den, ikke blot i Sverige, men også i Tyskland. Dog bør jeg ikke fortie, at enhver, som bærer dette dyrs skind, aldrig kan høre op med at spise og drikke.“ Hans billede af jærven søger også at påvise denne uhyre madlyst, der skal virke smittende. Man ser en mæt jærv klemme sig ind mellem to tæt ved hinanden voksende træer for at blive slunken på ny og kunne æde videre.

I vore dage er *hjorten* sammentrængt til Romsdals Amt og de nærmest liggende øer, især Hitterøen.¹⁷⁴ Denne ø udmærkede sig også i det 16. århundrede ved sin rigdom på hjorte,¹⁷⁵ men for øvrigt forekom dette dyr meget talrigt overalt i Norge. Man kan slutte sig til deres mængde, når man hører, at en enkelt mand i det søndenfjeldske i høsten og vinteren 1550 skød med sin bue ikke mindre end halvandet hundrede stykker. Det var kun huderne, han havde brug for, kødet lod han ligge i skoven og rådne, undtagen hvad han på stedet selv kunne fortære. Var der alt forhen så stort

Jærvæn er så glubsk, at den let forspiser sig, hvorved kroppen bliver „spændt som en tromme. Når den så finder en snæver passage mellem træerne, klemmer den sig igennem med det resultat, at den giver maden fra sig igen på en voldsom måde.“ Denne fabel hos Olaus Magnus har den virkelighedsbaggrund, at jærvæn giver afføring fra sig, når den jages.

mandefald blandt hjortene, vil det forstås, at de ikke kunne modstå krudtets virkninger. Regeringen udstedte vel nogle forordninger, hvorved jagten forbødes. Det befaledes endogså, at hundene, ligesom i Danmark, skulle stå bundne eller være lamhuggede på det ene ben.¹⁷⁶ Men disse befalinger svarede så lidt til forholdene i Norge, at de snart efter måtte tages tilbage. Allerede år 1568 tillodes det hver bonde på sin egen grund at skyde 2 dyr årligt i høsten.¹⁷⁷ Sagen afgjordes imidlertid temmelig brat det næste år, idet de slappede jagtbestemmelser i forening med de forbedrede skydevåben fremkaldte så mange krybskytter, at hjortene på én vinter næsten ganske blev lagt øde søndenfjelds.

I Danmark synes man ikke at have agtet det norske dyrekød højt,

hvad enten det nu ansås for i og for sig grovere eller blot for mindre vel behandlet end det danske. Medens saltet vildbrad ellers betragtedes som en finere ret, der ikke til hverdag vankede i borgestuen, ser vi Frederik II underholde arbejdsfolkene ved Frederiksborg Slot med saltet vildbrad fra Bergenhus.¹⁷⁸

Om natten begyndte et ganske eget liv at røre sig i skovene, når *lossen* med sine funklende øjne sneg sig ud efter storvildt, når *måren* steg til vejrs efter egern eller milevidt gennemtravede sit jagtdistrikt, og den lille vævre *hermelin* jog, hvad der faldt for, fra harrer til skovmus. *Lossen* var den mest glubende af dem. Den ihjelbed alt, hvad den traf, men nøjedes selv med at suge nogle drag af nakkens eller halsens varme blod og fortære indvoldene. Resten fik ligge til hvem, der gad have det. Nattens tid var deres, så længe var de ene herrer i skoven. Selv den store *tjurfugl* måtte lade sit liv, når den skrattende fløj op, omklamret af måren. Men dagen hævnede nattens uret, om end blot med ny vold. Når nattens sejrherre lyssky krøb sammen i trætoppe og huler, kom en anden fjende efter dem, mennesket, for at berøve dem deres skind. Det var egentlig kun *lossen*, der kunne yde nogen modstand. Angrebes den på jorden, kastede den sig på ryggen, rullede sig sammen og flængede hver angriber med sine skarpe kløer. Hermelinen derimod var et let bytte, når den først var opdaget. Ved synet af et menneske gemte den sig vel straks. Men snart efter måtte den titte ud, hoppede så frem og legede, indtil den blev skudt.

At antallet af pelsdyr i Norge må have været overordentlig stort, kan vi ad forskellige veje slutte. Men bestemte opgivelser savnes. Ingen af parterne, hverken de fremmede, der hemmeligt opkøbte skindene hos bønderne, eller regeringen, der stadig påstod, at den ikke nær fik, hvad den behøvede, og hvad der tilkom den, kunne ønske, at de sande tal kom for dagen. Det er da kun enkeltoplysninger, der kan tjene os til vejledning. Således fik dronningen årligt 1,600 hermelinskind fra Jämtland.¹⁷⁹ Et langt fyldigere begreb får vi imidlertid ved sammenligning med de lige stillede nabolande, Sverige og Finland, om hvilke gode oplysninger er bevarede. Fra Kalmar udførtes der i året 1551 ialt 10,480 egern- og hareskind; år 1569 fra Stockholm af samme slags skind ikke mindre end 137,966; fra Öregrund i Uppland år 1562: 81,120 og fra Viborg i Finland i året 1558 det betydelige antal: 285,940 skind. Om egrerskind siger ærkebisp

„Under storme og pludselige regnskyl sker det, at små firføddede dyr kaldet lemæner . . . falder ned fra himlen. Det er uvist, hvorfra de kommer, om de har deres oprindelse på fjerne øer og er blevet ført hertil af vinden eller helt enkelt fostres af skyerne . . .“ Den ejendommelige forklaring på lemænerens opståen har holdt sig i folketroen ned mod vor tid, fordi man tydeligvis ellers har været ude af stand til at forklare sig deres voldsomme udbredelse og mærkelige adfærd. – Olaus Magnus.

Olaus Magnus, gælder den ufejlbarlige regel: jo højere fra nord, des skønnere skind, thi kulden giver farven. Derfor fanges egern i de nordlige egne med største iver, og de vrimler her som fisk i hav.¹⁸⁰ Af de langt finere hermelin-, odder- og mårskind udførtes der fra Stockholm i året 1550 ialt 4,150 og fra Viborg i året 1558 18,079 skind.¹⁸¹ Vil man fra disse tal slutte til antallet af de fældede dyr, må det ikke lidet forøges, da jo selvfølgelig en stor del skind blev i landet, hvor såvel klima som mode fordrede, at klæderne skulle være forede med skind. Der er ikke nogen grund til at antage, at

pelsdyrene på denne tid har været mindre talrige i Norge end i Sverige og Finland.

Til musene hørte den mærkelige *lemæn* eller lemming. Den levede på højfjeldet, var på størrelse som en rotte, men slankere bygget, og smuttede vævert om deroppe med sin gule ryg med de to smalle sorte striber henover. Dens natur medfører, at den i visse år, der er særligt gunstige for dens udvikling, udvander til dalene i uhyre flokke. Ryg ved ryg, „som fjorten dages gæslinger på fire ben“, myldrer de da nedad fjeldene, ødelæggende markerne, omkredsede af høge, ugler, ræve og alle slags fjender, men lige ustandseligt ilendefremad, indtil endelig havet spærrer dem vejen.

Det var naturligt, at en så mærkelig tilsyneladelse måtte vække opsigt i det 16. århundrede. For så vidt man ikke i disse tog blot så et øjeblikkeligt udbrud af Guds vrede mod befolkningen, forklarede man sig dyrene som født af skyerne, hvori deres æg skulle være sugede op andetsteds fra, og udrugede af solens varme. Denne forklaring sandsynliggjordes ikke lidet ved, at borgmester Christen Nielsson i Stavanger selv havde set tre levende lemminger falde ned fra skyen ved siden af hans båd. Den første beretning i det 16. århundrede fra et øjenvidne til et lemæntog er af den svenske ærkebisp Olaus Magnus. Som ung kom han år 1518 ridende i Hälsinglands skove og blev her til sin forundring opmærksom på, at der var så fuldt af hermeliner, at de fyldte skoven med deres stank. Snart opdagede han grunden. Det vrimlede på jorden af et lemæntog. Hermelinerne styrtede sig over det talløse bytte og åd for fode væk. – Det største os bekendte lemæntog i det 16. århundrede skete i året 1580. Det udgik fra Jämtland og fjeldene ved Trondheim og strakte sig helt ned til Skagerrak. Hvor stort toget har været, kan sluttes af, at der hengik to vintre, førend alle deltagerne var dræbt.

En gnaver, hvis levevis giver den særlig interesse, er *bæveren*. Den forekom almindeligt på den skandinaviske halvø og var næppe helt forsvunden i Holsten,¹⁸² medens den derimod synes at have været udryddet i Danmark. I Norge var det vistnok især ved elvedragene i Telemarken, Solør og Østerdalen, samt i Jämtland og Nordland,¹⁸³ at den byggede sine kunstige boliger. Tør vi slutte fra de tilsvarende forhold i Sverige, har den årlige udførsel af bæverskind næppe været ganske ubetydelig.¹⁸⁴

De uhyre fugleflokke i det nordlige Norge gjorde et endnu me-

Begyndelsen til Olaus Magnus' topografiske forfatterskab var et såkaldt søkort – „Carta Marina“ – over Norden med mange figurer og forklaringer. Materialet blev genanvendt i „Historie om de nordiske Folk“. Foruden realistiske og genkendelige træk omfatter begge arbejder en række fænomener, vi vil henføre til overtroens verden. Det gælder således de to søuhyrer, der ud for Norges kyst gør sig til gode med hele skibe. Den sneglelignende formation til højre er imidlertid reel nok. Det er den store malstrøm, som tidevandet sætter i bevægelse mellem Lofoten og Værø.

re overvældende indtryk end de tilsvarende ved sund og bælt i Danmark. Og havets rigdom både hvad angik mængden og størrelsen af, hvad der fangedes, overgik langt forholdene i danske farvande.

Datidens jagtforhold frembyder den bedste målestok for en sammenligning mellem dyrelivet i Danmark og i Norge. At jagten var rig i begge lande, er sikkert. Men medens den i Danmark væsentlig kun var en adspredelse, udgjorde den i Norge endnu et virkeligt erhverv og befandt sig endda i mange egne på sit første udviklingstrin, hvor man ikke ænser dyrets kød, men kun jager for skindets skyld.

Ud over disse virkelige forhold gik naturligvis indbildningskraften, der med særlig forkærlighed befolkede Nordens lande og have med eventyrlige væsner. Alle, selv de besindigste mænd i datiden, tog villig del i denne fristende syssel. Den sneg sig ind og satte sine spor i så udmærket et værk som det, den svenske ærkebisp, Olaus Magnus, skrev om Norden. Fordreven fra Sverige ligesom sin broder Johannes, Uppsalas sidste katolske ærkebiskop, søgte han i Rom at dæmpe sin hjemve ved at forfatte en beskrivelse over det fædreland, som han aldrig mere skulle gense. Bogen er et smukt udtryk for fyldig kundskab, længsler og mindegemt selvsyn. Han udstyrede sit skrift med et rigt billedstof, hvoraf vi her har hentet mange prøver. Men også blandt disse billeder, der øjensynligt tilstræbte ærlig pålidelighed, ytrer den frit skabende trang sig. Han kender og gengiver de mærkeligste udyr fra Nordens lande og have, f. eks. den store skibs-æder og den selvfølkelige søslange.

Under sådanne forhold faldt det ganske naturligt, at i datidens bekendteste kokebog voksede de nordiske hummere til en fabelagtig størrelse med kløer, der lettelig omsluttede en hel voksen mand. Og det kunne ikke undre, at Europas største og bedste geografi gengav dyrelivet i Nordens have på en måde, der forekommer nutiden noget fremmed.

Folk

Vi har betragtet *landet* i det 16. århundrede, dets form, dets skovvækst, jordbundsforhold, klima og dyreliv. Vi skal nu kaste et blik på det folk, der beboede landet, og søge at danne os et almindeligt indtryk deraf ved først at undersøge befolkningens størrelse, dernæst dens fordeling og sluttelig dens bestanddele.

De hjælpemidler, som vi besidder til at bestemme Nordens *folkemængde* i det 16. århundrede, er kun ringe. Egentlige folketællinger begyndte man i de skandinaviske lande først at foretage ved midten af det 18. århundrede, i Sverige 1751, i Danmark og Norge 1769.¹ Nogenlunde sikre slutninger om folkemængden lader sig kun føre tilbage til midten af det 17. århundrede. Selv om vi rækker videst, står vi altså dog næsten et århundrede fjernet fra den tid, vi ønsker oplysninger om. I mangel af bedre må vi da nøjes med en usikker sandsynlighedsberegning.

Danmarks befolkning i året 1657 kan vistnok, uden at nogen stor fejl begås, anslås til at have udgjort henved 1,200,000 indbyggere, heri indbefattet beboerne i Skåne og Blekinge samt den kongelige del af Sønderjylland og Holsten.² Norges folkemængde har i året 1665 efter al sandsynlighed været omkring 450,000 mennesker.³ Vil man ud fra disse tal søge at nå til et rimeligt overslag over Danmarks og Norges indbyggerantal i slutningen af det 16. århundrede, må man først og fremmest erindre, at begge lande var blevet formindsket i mellemtiden. Danmark ejede i året 1657 ikke længere Halland, Gotland, Ösel og delene af Ruslands kyst; Norge havde før år 1665 mistet både Bohuslän, Härjedalen og Jämtland. Disse landsdeles befolkning må da altså føjes til. Fremdeles må det tages med i betragtning, at man ikke her som ellers under almindelige forhold tør antage, at en jævn tiltagen af befolkningen havde fundet sted i den nærmest forudgående tid. Forholdene efter år 1600

havde nemlig langt fra været gunstige. Gentagne fjendtlige hærgninger og mere og mere trykkende landboforhold havde hæmmet og kuert tilvæksten i Danmark. I Norge havde lignende forhold, om end i ringere grad, fremkaldt lignende virkninger. Man har derfor vistnok med rette betegnet størstedelen af det 17. århundrede som en stadig tilbagegangs tid, hvad folketallet angår.⁴

Omvendt stiller forholdet sig i det 16. århundrede. Renæssancens fremdrivende kraft gjorde sig gældende også på dette område. De hyppige smitsoters ødelæggelser erstattedes, som vi senere skal se, ved en forbavsende ægteskabelig frugtbarhed. Den stærke og almindelige fremgang i velvære dækkede endnu over landboforholdenes brøst og gjorde bondestandens vilkår tålelige. Syvårskrigens ødelæggelser endelig ramte kun en mindre del af landet; i selve disse hærgede landsdele lader sig efter krigens ophør en rask fremskriden i folkemængde påvise.⁵ Samler vi alle disse hensyn, må det vistnok snarest anses for lavt beregnet at anslå Danmarks folkemængde henimod år 1600 til omtrent 1,400,000 mennesker og Norges samtidige befolkning til omtrent 600,000 – det samlede indbyggerantal altså til 2 millioner.

Et tal som dette er vildledende, når det ikke ses i sin rette belysning. Nu for tiden summer det kun lidet i forhold til de store folketal, vi efterhånden er blevet vant til. Danmark og Norge havde 1910 tilsammen omtrent $5\frac{1}{4}$ million indbyggere, Sverige $5\frac{1}{2}$. Og endda ved vi alle, at de to af de skandinaviske lande kun er svagt befolkede mod de store europæiske stater. Storbritannien og Irland tæller på et lignende fladerum som Norge henved 46 millioner (1910), og Frankrig har, skønt mindre end datidens Danmark-Norge, en befolkning på $39\frac{1}{2}$ million (1910). Og selv disse tal synes ringe mod en vækstkraft som den i Rusland. Det europæiske Rusland, uden Finland, er i tiåret 1899–1909 vokset fra 107 til 130 millioner indbyggere.⁶

For ret at forstås må da hine Danmark-Norges 2 millioner i det 16. århundrede ses, ikke i forhold til vore dage, men til deres egen tid, det daværende Europa. Og således set skifter de betydeligt i værd. Sverige talte på samme tid næppe mere end 900,000 indbyggere.⁷ Det nu så mægtige England nøjedes omkring år 1600 med en folkemængde af 5 millioner, Skotlands indbyggerantal overskred vistnok ikke 800,000.⁸ Under sådanne omstændigheder vil det for-

stås, at det forenede rige Danmark-Norge ikke blot omfattede et betydeligt landområde, men også ved sin folkemængde indtog en ret anselig plads i Europa.

Spørger vi om denne befolknings *fordeling*, så møder os her, så vidt vi kan skimte, ikke ubetydelige afvigelser fra forholdene i vore dage. Vi skal søge at bestemme disse afvigelser, idet vi betragter befolkningens daværende fordeling fra et tredobbelt synspunkt: først fordelingen over de enkelte landsdele, dernæst forholdet mellem land og by og endelig mellem de forskellige aldersklasser.

Hvad *befolkningens fordeling over de enkelte landsdele* angår, skulle det på forhånd synes naturligt, at hver enkelt landsdel havde et til sin størrelse svarende indbyggerantal. Som bekendt slår imidlertid denne regel næsten aldrig til; utallige andre betingelser griber omdannende ind og forstyrrer dette simple forhold. Blandt de mange betingelser, hvis betydning er os mere eller mindre klar, synes for Danmarks og Norges vedkommende skovenes omfang i den pågældende egn at spille en ikke liden rolle. Kaster vi et blik på nutidens forhold, så viser det sig, at de skovrigeste landsdele tillige er de bedst befolkede og omvendt: det søndenfjeldske er tættere befolket end det vesten- og nordenfjeldske, Øerne end Jylland, Østjylland end Vestjylland.⁹ Og at dette ikke er helt tilfældigt, synes at fremgå af, at selve befolkningens tilvækst er svagere i de skovløse egne, end i de skovrige.¹⁰ En lignende overensstemmelse lader sig påvise i den forbigangne tid: Islands blomstrende tid faldt sammen med dets skovrigdom.¹¹ Da det vestenfjeldske og Nørrejylland endnu besad deres storartede skove, var disse landsdele i afgang overvægt.

Overensstemmelsen lader sig imidlertid forfølge dybere, og her synes vi at finde sporet af den udviklingslov, der siden oldtiden har rådet for befolkningens fordeling i Danmark og Norge. Det lader sig påvise, at tyngdepunktet for begge landes velmagt i den historiske tid langsomt har bevæget sig fra *vest imod øst*. I oldtiden var Jylland og Norges vestkyst de folkerigste landsdele. Norges historie begynder ved dets kyst, og om Jyllands tidligere tætte befolkning vidner blandt andet de mange gravhøje. I Bryndum Sogn i Ribe Amt findes således alene 180 høje,¹² i Salling fandtes for kort tid siden ikke mindre end 1,100 osv.¹³ Middelalderen igennem holdt denne overvægt sig. Jylland var stadig den rigeste og vigtigste lands-

By og land – Ribe med omgivelser i det 16. århundrede. Af de mest monumentale bygninger kan nævnes fra venstre St. Katharinæ kirke med tagrytteren, domkirken med det dominerende nordtårn og slottet Ribarhus – siden raseret til grunden. Som eneste danske by med let adgang til Nordsøen havde Ribe sin storhedstid i middelalderen; allerede i det 16. århundrede stagnerede den. Billedet giver et udmærket indtryk af byens lave beliggenhed midt i marsken. Ude på engene går stude – Jyllands uden al sammenligning vigtigste eksportvare, og bønderne kører hø hjem. – Billedet stammer fra et værk, som almindeligvis kaldes „Theatrum Urbium“. Det blev udgivet i årene 1572–1618 af Georg Braun, en præst fra Köln, og dennes ven kobberstikkeren Franz Hogenberg. Formålet var at vise prospekter af byer fra hele Europa. Fra Danmark modtog Braun et righoldigt og forholdsvis pålideligt topografisk billedmateriale – det ældste, vi har. (Det kgl. Bibliotek).

del, Trøndelagen og Bergens opland de toneangivende. Først den nyere tid så forholdet skifte. Øerne og det søndenfjeldske har overvundet deres vestlige medbejlere, Ribe har måttet vige for København., Trondheim og Bergen er blevet overfløjet af Oslo. Jævn-sides med denne bevægelse har der fundet en anden sted, idet skovene har holdt trit med befolkningen. Da de måtte vige på vestkysten, har de efterladt denne ikke blot skovløs, men med et barskere klima end tilforn. Tages dette sidste forhold med i betragtning, synes hin samstemmen mellem befolkningens og skovenes fordeling ikke at være ganske tilfældig. Skovene betyder i Danmark og Norge ikke blot som ellers ofte: så meget mindre agerland. De er et udtryk for velvære og på en gang betinger og betegner de et milde-

re, beboeligere klima. Hvorledes årsagsforholdet mellem skov og befolkning da end i det enkelte monne være, vist er det, at de i den historiske tid, både i Danmark og i Norge, har fulgtes ad. I vore dage vokser atter Nørrejylland beplantning jævnsides med dets stigende betydning og befolkning.

I det 16. århundrede nærmede viseren sig mod middag i denne sin langsomme gang over Nordens lande. Vestegnene havde endnu overvægten, tydeligst i Norge, men dog også synligt i Danmark. Først i det følgende århundrede skulle her forrykkelsen ske. Jylland skulle så grundigt udarmes ved fire fjendtlige hærgninger, at det trods Skånes tab ikke mere var i stand til at opveje egnene mod øst.

I det 16. århundrede var altså Jylland ikke blot Danmarks største, men dets rigeste landsdel.¹⁴ Datidens landbrug forståelig gør os dette. Hovedvægten lå på kvægavl, ikke på agerdyrkning, og således kunne halvøen hævde den forrang, som størrelsen anviste den. Det var også efter denne hovedlandsdel, at danske betegnedes som „juter“, en benævnelse, der var den gængse i Sverige, men under datidens krige snart fik en hadefuld klang.

Efter Jylland fulgte Skåne i størrelse og betydning og så først Sjælland, der endda i Fyn havde en farlig medbejler på grund af denne ø's særlige frugtbarhed. Desværre savner vi de pålidelige angivelser, som en nøjagtig folketælling alene ville være i stand til at yde. I mangel af bedre kan kirkernes antal vistnok nogenlunde vise os forholdet. Jylland havde dengang 984 kirker, Skåne 615, Sjælland 336 og Fyn 315.¹⁵

I Norge betingede lignende forhold vestkystens overvægt. Vel fandtes de bedste korndale i landets sydøstlige del, og den større nærhed ved Danmark gav disse egne, fra et dansk synspunkt set, en større betydning end de vesten- og nordenfjeldske. Men fiskeri og kvægavl var og blev dog Norges vigtigste erhverv. Og hovedsædet for disse betegnedes noksom ved beliggenheden af de tre største byer: Bergen, Trondheim og Stavanger.

Et mærkeligt eksempel på kystegnenes større betydning i hine dage afgiver Norges nordkyst. Det lader sig godtgøre, at befolkningen langs havet i nordlandene og navnlig i Finmarken i det 16. århundrede var langt talrigere end nu til dags.¹⁶ I Langenes Vær boede ved slutningen af det 16. århundrede 60 familier, men i året 1825 kun 28 personer. Andenes Vær havde år 1589 i alt 7 bønder

og 55 værmænd, i året 1825 var den delt i 20 brug, hvoraf kun 9 var beboede. I Lofotens og Vesterålens fogderi lå i året 1823 ialt 100 gårde øde. Vandø har haft tre kirker, der nu alle er nedlagte. Nord Fuglø, der tidligere var beboet, er nu forladt. Endnu stærkere er befolkningen blevet formindsket i Finmarken. På Sandøen, som nu knap har en snes beboere, ses ved Sandfjordsbotn tomterne af omtrent 100 forladte bosteder, og det samme er tilfældet på øens nordside. Ingøy var engang så bebygget, at hele øen lignede en by; i året 1720 var dens kirke endnu hovedkirke og havde egen præst. Nu er kirken nedrevet, og øen tæller kun 50 beboere. På lignende måde er det gået Hjelmøy og Måsøy. Magerøy har nu kun en snes bosiddende mænd. Fordum havde den ikke mindre end 6 kirker. Blot en af disse er tilbage, og den er endda bestemt til at nedrives. Stappen talte engang et par hundrede beboere, nu er den øde. Således kunne man blive ved lige til landets grænse. Overalt har siden hine dage den samme årsag, skovenes rydning, haft den samme virkning.¹⁷

I nær forbindelse med befolkningens ejendommelige fordeling over landets forskellige egne står et andet forhold, *forholdet mellem land- og bybefolkning*. Sammenslutningen i store byer hører fortrinsvis den nyere tid til. Medens således endnu i året 1769 bybefolkningen i Norge kun udgjorde 65,000 mennesker, det er 9 procent af landets hele indbyggerantal, var den i året 1875 vokset til at udgøre ikke mindre end 333,000 mennesker, det er over 18 procent af landets samlede folkemængde.¹⁸ I året 1900 var den nået til næsten det dobbelte antal, 635,000 mennesker, det er 35 procent af den samlede befolkning. I Danmark talte år 1911 bybefolkningen lidt over 1100,000, landbefolkningen lidt over 1600,000 personer.

Forholdene i det 16. århundrede, hvor landbrug og fiskeri udgjorde Nordens hovederhverv, medens industri og handel langtfra havde nået den højde som i nutiden, medførte naturligt, at befolkningen var jævnt fordelt over landet og ikke droges til byer. Rigerne ringe folkemængde tillod heller ikke en slig ødslen med kræfter. Landbrug og fiskeri krævede et vist antal hænder, uden hvilken driften ville gå i stå. På disse områder træffer vi derfor en mærk værdig lighed mellem de forskellige tidsaldres forhold. Bøndergårdenes antal i det egentlige Danmark har således vistnok i lange ti-

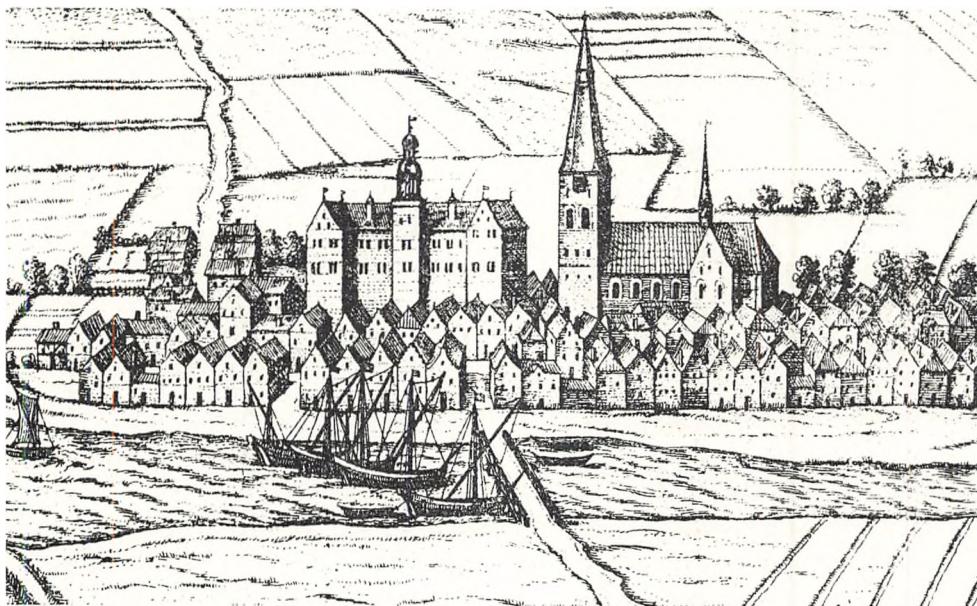
der kun i ringe grad forandret sig. I det 16. århundrede var det som i året 1873: omkring 70,000.¹⁹ En tilsvarende mængde familier var altså naturligt henvist til disse gårdes dyrkning, og først den rest af befolkningen, der overskred dette tal, behøvede at søge andet erhverv.

Det billede, som vi må danne os af byerne i Norden og deres størrelse i det 16. århundrede, er da vidt forskelligt fra det, som nutiden frembyder. Der kunne i hine dage selvfølgelig ikke være tale om stæder med 100,000 indbyggere eller derover, datidens største byer overgik ikke vor tids betydeligere købstæder.

Vel savnes bestemte angivelser af indbyggerantallet, men ved hjælp af andre opgivelser, især angående borgervæbningens styrke og de skatteydendes tal, er vi i stand til med nogenlunde nøjagtighed at bestemme de enkelte byers størrelse.

Ifølge disse beregninger var Bergen afgjort Nordens største by. Den havde omkring 15,000 indbyggere.²⁰ Efter den fulgte København med 13,000²¹ og derpå Flensborg med 9,000 indbyggere.²² Tæt efter denne kom mærkelig nok Husum, der mod slutningen af det 16. århundrede tog et så stærkt opsving, at den truede med at overflyve Flensborg og således blive ikke blot Sønderjyllands, men hele den jyske halvø's største by.²³ Det var den gunstige beliggenhed for studedriften og ud for et sejlbart løb fra Vesterhavet, der gav anledning til dens stærke oplomstren. Det var de samme betingelser, der i sin tid havde gjort Ribe til Danmarks vigtigste stad. Men Husums skæbne blev endnu ublidere end dens forgængers. Oversvømmelserne i året 1625 og endnu mere år 1634, da Nordstrand ødelagdes, tilintetgjorde dens hurtigt skabte storhed og knuste således det sidste forsøg, som vestkysten har gjort på at hævede sin forrang.

Fra Husum var et langt spring til den næste by i størrelse, Malmö. Rummet udfyldtes, når man tager hensyn til hele Norden, af Stockholm, der siden ophævelsen af den skandinaviske union var i livlig opkomst og i året 1582 vistnok talte lidt over 7,000 indbyggere.²⁴ Malmö selv må antages at have haft henved 6,000 indbyggere,²⁵ antallet af større byer afsluttedes endelig af Trondheim, Ribe og Helsingør. Om Trondheim savner vi nærmere oplysninger. Men det er sandsynligt, at den har haft et indbyggerantal af omkring 5,000, i så henseende altså vidt forbiløbet af dens driftige medbejler

Husum ligger på grænsen mellem „gesten“ – det høje land – og den lave halvø Ejdersted. Det er en ung by. Dens opvækst blev fremmet af Christian I, der håbede, at den ville blive en slesvigsk konkurrent til de nordtyske hansestæder. Ned i tiden havde den navnlig betydning ved sine store kvægmarkeder. De to mest dominerende bygninger slottet og kirken er nu forsvundet, men flere gavlhuse fra o. 1500 bærer endnu vidnesbyrd om byens oprindelse. (Braun og Hogenberg).

Bergen. Om Ribe ved vi, at den havde 4,500 indbyggere,²⁶ samme folkemængde som i vore dage. Helsingør var i stærk opkomst. Omkring år 1570 synes den endnu kun at have haft 2,500 indbyggere; i året 1587 var den allerede nået til det dobbelte tal.²⁷ Frederik II gjorde alt for at begunstige den; den skulle danne en værdig ramme om det nybyggede Kronborg. Dens beliggenhed og særrettigheder gjorde den til den mest europæiske by i Danmark. Øresundstolden kunne, rigtigt benyttet, drage næsten hele handelen på udlandet til dette sted. Den var en farlig medbejler for København.

Imellem disse større stæder og hele den vrimmel af flækker, der under navn af købstæder førte en beskeden tilværelse hver på sin lille plet landet over, var der endnu en egen klasse, hvis størrelse efter datidens forhold gav dem en ikke ringe betydning. Hertil hør-

te for Norges vedkommende Stavanger, Oslo og Marstrand. Af disse var Oslo den, hvis indbyggerantal var mindst svingning underkastet. Dens beliggenhed gjorde den til midtpunktet for et velstående opland; Akershus' nærhed gjorde den til en art hovedstad for det søndenfjeldske. I Stavangers og Marstrands befolkningsforhold derimod greb sildens kommen og gåen meget stærkt ind. Marstrand voksede med stor hurtighed ved århundredets slutning på grund af de stedse rigere fiskerier langs Bohuslän's kyster. Samtidigt måtte Stavanger, foruden anden tilbagegang, lide under, at silden i næsten 80 år ganske udeblev fra dens farvande.²⁸ Trods disse stærke svingninger bør vi dog vistnok fremdeles anslå Stavanger til at have været en af Norges ret anselige byer.²⁹

I Danmark hørte til samme klasse af byer: Ålborg, Århus, Odense, Roskilde, Skagen, Kolding, Nakskov, Køge, Randers og Viborg. De indtog vistnok deres plads omtrent i den her angivne rækkefølge, således at Ålborg var den største og talte 3,500 indbyggere, medens Viborg, som var den mindste, kun havde 2,000.³⁰ Om Skagen har vi alt tidligere set, at dens glanstid var forbi, før århundredet var omme. De øvrige derimod bevarede alle deres rang, om end eftertiden viste, at deres spirekraft var højst forskellig.

Den laveste plads endelig indtog alle de mange små købstæder, der hver især kun indesluttede nogle få hundrede beboere, men desuagtet hævdede deres betydning som midtpunkt hver for sit lille opland. Som et stort net ompændte de begge landes kyststrækninger eller fulgte stundom med op langs rindende vande. Deres antal var meget stort i forhold til landenes ringe befolkning. Men man ville vistnok fejle, hvis man herfra sluttede sig til nogen særlig tilbøjelighed hos denne til at bosætte sig i byer. Det er i så henseende interessant at lægge mærke til, hvorledes de fleste købstæder i det 16. århundrede både skrev sig fra en tidligere tid og har holdt sig indtil vore dage. Deres antal er også kun i ringe grad vokset i de sidste tre hundrede år, skønt befolkningen i samme tidsrum er blevet mere end fordoblet.³¹ Heri synes at ligge en antydning af, at de krav, som de skyldte deres talrige fremkomst, mere var at søge i landenes form og de slette forbindelsesmidler, end i befolkningens størrelse og tilbøjelighed.

Vil vi samle det ejendommelige ved forholdet mellem by og land i det 16. århundrede, kan det udtrykkes ved, at centralisationen

endnu kun var halvt fremadskreden. Det første skridt var for længst gjort, idet befolkningen alt i århundreder havde sluttet sig sammen i byer. Men det næste skridt stod endnu tilbage, det: inden for byerne igen at foretage en ny sammenslutning om en enkelt som hovedstad. I denne mangel lå en af hovedgrundene til den ringe størrelse, som var betegnende for selv datidens betydeligste byer. Først i det følgende århundrede gjordes skridtet ud i Danmark, idet København, der indtil da kun havde været en købstad som de andre, bestemt udsøndrede sig som hovedstad og i kraft heraf hurtigt tiltog i vækst. År 1769 var den nået til 81.000 indbyggere, år 1911 til 560.000.³² I Norge vedblev Bergen og Trondheim at hige efter målet, indtil endelig det 19. århundrede så dem begge vige for Kristiania.

Inden vi forlader spørgsmålet om befolkningens fordeling i det 16. århundrede, må endnu blot i forbigående berøres et herhen hørende forhold, som vi senere skal få lejlighed til nærmere at betragte i en anden sammenhæng. Der er en egen form for befolkningens fordeling, som man i reglen og med rette lader uomtalt i historiske fremstillinger, idet man går ud fra, at den til enhver tid er den samme: *Befolkningens fordeling inden for de enkelte aldersklasser*. I dette forhold synes man imidlertid at kunne skimte en afvigelse for det 16. århundredes vedkommende.

En befolknings tiltagen forudsætter nødvendigvis – når den da ikke foregår ad den usædvanlige vej gennem indvandring – at fødslerne antal overskrider dødsfaldenes. Men dette folkelegemets stofskifte kan ske i forskellig grad og fremgangen alligevel være den samme. Tilvæksten er ens, hvad enten der fødes årligt i en by 500 og kun dør 400, eller der fødes årligt 2.000 og dør 1.900. Befolkningens tilvækst er i begge tilfælde 100 om året. Men det er klart, at den heftige tilgang og afgang forudsætter en ejendommelig tilstand hos befolkningen.

I slig febrilsk tilstand synes netop befolkningen i det 16. århundrede at have befundet sig. Tilvæksten var vistnok jævn, måske endogså ret rask fremadskridende. Men samtidigt får man indtrykket af, at kredsløbets voldsomhed ytrede sig i et overordentligt stort antal af fødsler og dødsfald.

Som naturligt er, lader denne forunderlige tilsyneladelse sig let-

test skimte for byernes vedkommende, hvor den må have ytret sig stærkest og bidraget til at give dem et ganske særligt præg. Hvad først fødslerne antal angår, så synes datidens ægteskaber at have udmærket sig ved en påfaldende frugtbarhed. Vi skal senere se, hvorledes 10 til 15 børn langt fra var ualmindeligt, og at man har eksempler på, at samme hustru har født 17, 18, 19, ja indtil 23 børn. Hertil kom – hvad ligeledes siden udførligere skal påvises – at ægteskabernes antal var forholdsvis langt større dengang end nu. Efter tidens opfattelse hæftede der en vis vanære ved at forblive ugift, ligesom det også var reglen, at den efterlevende ægtefælle giftede sig på ny. Følgen måtte blive en stærk tilgang gennem fødsler, der under almindelige forhold ville have bragt befolkningen til at stige med rivende fart.

Men alt tyder på, at denne er blevet holdt nede ved en lignende hyppighed på dødsfaldenes side. Betragter vi hin tids dødelighed, forekommer den os ved første øjekast så stor, at der synes at måtte ligge en overdrivelse eller misforståelse til grund. Beretningerne fra de mest forskellige egne er imidlertid for samstemmende til, at man således kan bortforklare sagen. Det var navnlig pestagtige sygdomme, der anrettede den store ødelæggelse. Og deres styrke bestod ikke blot i den heftighed, hvormed de optrådte, men især i den udholdenhed, hvormed de atter og atter kom igen. Fra det 16. århundredes begyndelse indtil langt ind i det 17. århundrede kan man regne, at omtrent hvert 5. til 6. år var enten hele landet eller store dele deraf hjemløst af dette onde. Nogle eksempler vil bedst oplyse, hvor heftigt pesten rasede. I Bergen med dens 15,000 indbyggere døde der ifølge datidens opgivelser år 1600 ialt 3,164, i året 1618: 3,997, og år 1629: 3,088 mennesker.³³ I Helsingør med dengang kun et par tusinde indbyggere³⁴ skal der i året 1564 alene i månederne august, september og den halve oktober være død ialt 675 mennesker;³⁵ i året 1583, da byens indbyggerantal var tiltaget, døde der omtrent 1,200.³⁶ Af Ribes 4–5000 indbyggere bortreves år 1565 henved 3.000.³⁷ Samme år døde i København 1,800 mennesker, foruden en del på Bremerholm, som ikke blev optegnet.³⁸ Således kunne man blive ved at anføre eksempler. Man kan søge at svække disse tal ved at erklære dem for overdrivelser, hvad de utvivlsomt ofte er. Men de afvises ikke helt derved. De nærmer sig på ny, støttede ikke blot ved deres indbyrdes samstemmen,

Få kunne i børnerigdom overgå hertug Hans den Yngre af Sønderborg, Frederik II's broder. Han var gift to gange. I første ægteskab med Elisabeth af Braunschweig-Grubenhagen havde han fjorten børn, der alle blev voksne. Som 41-årig enkemand giftede han sig med Agnes Hedvig af Anhalt, med hvem han fik ni børn – i alt treogtyve! – Over indgangen til det hertugelige gravkapel på Sønderborg slot er Hans og Elisa-

men stundom tillige bekræftede ved pålidelige mænds dagbogsop-
tegnelser, ja endog ved selve kirkebøgerne.³⁹ Hertil kommer, at hvis vi intet vidste om stærk dødelighed i det 16. århundrede, måtte vi efter vort øvrige kendskab til tidens levevis forudsætte den som en nødvendig følge. Mangel på de simpleste sundhedshensyn, urenlighed, umådelighed osv. krævede med nødvendighed sine ofre.⁴⁰ Man nødes altså til at indrømme, hvad alt peger hen på: en ganske overordentlig dødelighed i dette tidsrum.

beth afbildet knælende med det første kuld – otte drenge på sværdsiden til venstre, seks piger på spindesiden til højre. Hertug Hans var en klog økonom, der fik det mest mulige ud af sine besiddelser; men børneflokkens underminerede hans livsværk. Døtrenes giftermål kostede dyrt til bryllupsfester og medgifter, og fem sønner delte det i forvejen ret beskedne hertugdømme. (Chr. Petersen fot.).

Følgerne af dette dobbelte forhold, den stærke tilgang og afgang i befolkningen, måtte formentlig ytre sig i en ejendommelig fordeling inden for aldersklasserne. For tiden fødes der årligt i Danmark lidt over 3 procent af befolkningen og dør årligt 2 procent.⁴¹ Da begge disse tal ifølge det ovenanførte må antages at have været højere i det 16. århundrede, og da jo pesten ikke indskrænkede sig til at bortrive de nyfødte, men angreb alle aldersklasser, må følgen vistnok have været, at de yngste aldersklasser dengang var langt fyldigere

repræsenterede end nu. Om end befolkningens virkelige tilvækst ikke har været stærkere end i nutiden, så synes vækstens måde at have været en anden, idet den dengang var tættere i bunden end nu til dags.

I nær forbindelse med denne befolkningens livlige tilgang og afgang står et andet forhold, som man synes at kunne spore hos datidens slægter: en kortere levealder end i nutiden. Det er selvfølgelig umuligt virkelig at godtgøre en sådan, dertil mangler vi tilstrækkeligt pålidelige hjælpemidler. Men forbigås kan det dog heller ikke, at indtrykket af en kortere levetid dengang end nu uvilkårligt påtrænger sig den, der sysler med hin tids historie. Ganske vist møder man enkelte mænd, der selv i en meget høj alder bevarede deres kraft. Men de hørte afgjort til undtagelserne. En uforholdsvist stor mængde døde bort i deres yngre år, og mænd og kvinder, der blot var omkring de tres, gjorde både indtrykket af og anså sig selv for at være ældgamle.⁴² Datidens umådelighed med hensyn til mad og drikke synes også naturligt at måtte have medført et hurtigere forbrug af livskraften.

Hvis levealderen dengang har været kortere end nu, måtte dette efter al rimelighed ytre sig også på et andet punkt, nemlig i en tidligere modenhed end nu er almindelig. Træk, der kunne pege i denne retning, lader sig påvise. Jeg skal i så henseende først anføre den unge alder, hvori datidens kvinder indgik ægteskab. For at nævne et par eksempler, så stod dronning Sophias bryllup i juli måned, og først i september samme år fyldte hun sit 15. år.⁴³ Anders Sørensen Vedels første hustru var kun lidt over 15 år, da han ægtede hende.⁴⁴ Hans ældste datter var lige fyldt 16 år, da hun holdt bryllup.⁴⁵ Professor Alanus' anden hustru var kun 14 år gammel, da hun blev gift.⁴⁶ Og da hr. Jørgen Lunge 1602 ægtede Sophie Brahe, var hun ved brylluppet vistnok endnu ikke fyldt 14 år. For mændenes vedkommende skal jeg henvise til den efter vore forhold meget unge alder, hvori de nåede indflydelsesrige stillinger. Således var af datidens admiraler Peder Skram kun nogle og tredive år, Herluf Trolle 42, Otto Rud 45 og Peder Munk 33 år gammel, da det allerede betroedes dem at føre den samlede flåde. Otto Krumpen var omkring 40 år, Johan Rantzau 31 og Daniel Rantzau 35 år gammel, da de udnævntes til overgeneraler. Man kunne endnu hidlede disse forhold fra en mulig overbevisning hos datiden om, at netop slige stillinger burde betros til mænd i deres kraftigste

alder. Men vi møder det samme ved fredens sysler: Johan Friis var 38 år, Niels Kaas 37 år gammel, da de, først i virkeligheden og kort efter også af navn, overtog det vigtige embede som kongens kansler. Peder Oxe var 32 år, da han blev rigsråd. Og selv om man endnu ville tilskrive fødsel og familieforbindelser del i denne hurtige oprykning, så kan sligt ikke have haft noget at sige ved de gejstlige embeder og professoraterne, der i reglen netop fik deres tilgang fra folkets lavere lag. Også her møder vi den samme fremmelighed. Peder Palladius var 34 år, hans efterfølger, Hans Albretsen, i lignende alder, Paul Madsen 35 år, da de blev bisper. Christian Macchabæus var 23 år, Peder Sørensen omtrent i samme alder, Hans Albretsen kun 20 år gammel og Hans Hemmingsen endnu ikke fyldt 20 år, da de ansattes som professorer ved universitetet. Hvert enkelt af disse eksempler bærer ganske vist tilfældighedens præg og beviser lidet eller intet. Men summen af dem giver dem betydning og kunne synes at lade os skimte en enten virkelig tilstedeværende eller dog af hin slægt forudsat tidligere modenhed dengang end nu. Datidens portrætter peger i samme retning.

Det ville være i overensstemmelse med loven for al bevægelse, hvis den korte levealder, som formentlig har været et særkende for hin tid, fortrinsvis har ytret sig i samfundets øvre lag. Toppen svarer altid stærkere end stammen. Bondestanden, hvis levevilkår var de naturligste, og hvis livskraft var folkets urgrund nærmest, måtte i så fald frembyde flere eksempler på lang levealder end de andre samfundsklasser. Vi befinder os her på et område, hvor sikre beviser er endnu vanskeligere at tilvejebringe end på det tidligere. Jeg skal derfor også afholde mig fra enhver gisning og blot indskrænke mig til at anføre to ret mærkelige oplysninger fra en lidt senere tid om lang levealder hos almuen. I et sogn på Als døde der i begyndelsen af det 17. århundrede i løbet af 10 år 16 personer, der var over 80 år gamle.⁴⁷ Og ifølge folketællingslister fra midten af århundredet over landbefolkningen i det sydlige og vestlige Norge levede sammesteds ialt 50 personer, der var 100 år eller derover.⁴⁸

Hovedmassen af Nordens befolkning i det 16. århundrede hørte ligesom nu til den *skandinaviske stamme*. Men ved grænserne såvel mod syd som mod nord boede folk af anden herkomst, og just i dette århundrede fandt desuden gentagne indvandring sted.

Lidt uden for programmet for deres værk om alverdens byer afbildede Georg Braun og Franz Hogenberg folketyper fra de dansk-tyske hertugdømmer Slesvig og Holsten. De gengivne skikkelser er alle frisere. Længst til venstre ses mand, kvinde og barn fra Ejdersted, til højre mænd og kvinder fra vadehavsøerne Føør og Sild. De tilhørte den såkaldt „nord-frisiske“ gruppe – beslægtet med „vestfriserne“, der levede på øerne ud

De fremmede beboere ved grænserne var af højst forskellig art. Mod syd boede langs vesterhavskysten *friserne*, hvis allerede stærkt indskrænkede råderum ved oversvømmelserne i det følgende århundrede skulle yderligere formindskes. Øst for dem i det sydlige og østlige Sønderjylland var *tyskerne* i fremtrængen. Det var gunstige tider for dem, siden Sønderjylland var blevet forenet med Holsten. Reformationens komme fra Tyskland; Holstens overvægt hvad magt og dygtighed angik; de to hertugers held, da de tvende gange i rad, fader og søn, havde erobret hele Danmark og Norge, væsentlig ved hjælp af deres holsteneres overlegenhed; endelig Sønderjyllands udstykning mellem tysktalende fyrster, – alt dette gav tyskhedens fremtrængen i denne landsdel en sikker støtte. Hvad der hæmmede den, var imidlertid selve dens held. Sønderjylland alene ville måske være bleven overmandet, men tyskhedens fremgang var så sejrrig, at den truede ikke blot Sønderjylland, men hele Danmark. Herved rejstes der en modstand i kongeriget, hvis tilbageslag også kom Sønderjylland til gode. Med en forunderlig sejhed holdt da den derværende danske befolkning ud. Grænseskillet forrykkedes vel, men kun lidet i forhold til angrebets kraft. Lidt nord for byen Slesvig, – således beretter en tysk rejsende fra slutningen

for den hollandske kyst og i provinsen Friesland. Friserne har siden oldtiden gjort sig bemærket som handelsfolk, og de har holdt hævd over deres sprog – til en vis grad også over deres indre selvstyre. Det huskes, at den danske kong Abel faldt under et felttog i Frisland; men ellers har de underordnet sig større statsdannelser og har ikke spillet nogen afgørende politisk rolle. (Det kgl. Bibliotek).

af det 16. århundrede, – kom man allerede til de egne, hvor sproget var dansk.⁴⁹

Et helt andet folkefærd var det, der boede ved den nordlige grænse. Her var de små *finner*,⁵⁰ disse egne tidligere beboere, der søgte at bevare deres gamle landområde imod de fremtrængende nordmænd. Det var kun delvis lykkedes dem. Nordmænd havde bosat sig langs med søkysten for at kunne deltage i de rige fiskerier, og lidt efter lidt var landets oprindelige beboere blevet trængt ind til det inderste af fjordene. Egnene fra Helgeland og helt op til Nordkap, en strækning på over hundrede mil, var således endnu befolkede af disse små mørkladne, kraftige folk. Under halvt vilde forhold førte de her en nogenlunde uafhængig tilværelse og kunne følge deres lyst til et omstrejfende liv.

Med rette delte man dem i to klasser, fjeldfinnerne eller lapperne og søfinnerne. De første holdt sig sky for sig selv oppe på fjeldene, hvor de flakkede enligt om i skov og på vidder. Hverken den lange, lyse sommerdag, hvor solen ikke gik ned, eller vinternattens mulm kunne lokke dem bort fra disse ensomme egne. Med deres stærke buer, som ingen nordmand kunne spænde, skaffede de sig føden. De lurede på vildtet mellem granerne eller fulgte dets spor i

den dybe sne, sov som det under åben himmel, når ingen fjeldhule var i nærheden, men var sporløst forsvundet, når fogderne kom for at afkræve dem skat.

Den anden klasse, søfinnerne, var langt mere omgængelige. De boede enten til stadighed ved kysten eller søgte ved vårens komme derned for at fiske. Her førte de et ganske eget liv. De boede i små huse („gammer“) halvt under, halvt over jorden. Somme byggede sig dog ret anselige stuer, men ingen af dem dyrkede jorden. Som en grådig sværm kastede de sig blot over skovene, fældede træer i hobetal til deres boliger, både og brændsel, og forlod så atter egnen for at kaste sig over en anden, når skoven var ryddet. Hyppigt bandede de således vej for de agerdyrkende nordmænd, der fulgte efter og nedsatte sig i de forladte dale, hvor finnerne alt havde besørget den første del af arbejdet.

Søfinnerne var meget drevne i skibsbygning. Det var dem, der byggede alle nordfar-jagterne, som brugtes langs kysten. De solgte dem til faste priser, 1½ daler for hver alen køl, 3 daler alen, når kølen var over 20 alen lang. Så passede de også hvert andet år at bygge en stor båd, som de skænkede den nærmeste foged for uhindret at måtte drive deres skibsbygning. Selv brugte de ikke de større skibe; de sejlede aldrig som nordmændene til Bergen, thi de skyede at komme, hvor mange folk var samlede. Købmændene måtte da selv drage op til dem og afkøbe dem deres rige fangst. Thi finnerne var ivrige fiskere. De roede ud både i fjordene og på det åbne hav, og især yndede de denne blanding af jagt og fiskeri, hvor man i båd med bue og pil jagede efter sæler og marsvin. På denne vis skaffede de sig deres fornemste livsfornødenhed, tran. Dette var deres yndlingsdrik, til hvert måltid plejede hver mand at drikke en halv kande. Kun én drik overgik den, men den vankede såre sjældent – det var mjød. Ved løfte herom kunne man bevæge en fin til hvad det skulle være. Et særkende for finnerne var derhos deres lyst til smør. Gæstede en fin en nordmand, sattes aldrig mere smør på bordet, end man agtede at give ham, thi finnen fortærede det alt.

Ved vinterens komme trak de fleste søfinner sig bort fra kysten. Kun få blev tilbage og fiskede ved måneskin i den lange vinternat. Resten drog ind i landet og levede af jagt eller hjalp med at røgte de store rensdyrhjorde, som deres frænder i indlandet ejede. Dog var jagten deres kæreste syssel, og der var nok at jage, både pelsdyr

De to samarbejdende københavnske malere Johannes Rach og H. H. Eegberg, der var virksomme ved midten af det 18. århundrede, udmærkede sig mere ved produktivitet end talent. Utallige prospekter fik de fra hånden – dels motiver fra hovedstaden, dels fra monarkiets andre egne. Det meste blev sikkert udført efter forlæg, og det må i hvert fald gælde den serie lærreder, hvor de skildrede finernes – eller samernes – tilværelse. Dette maleri forestiller finernes rejse i slæder – „pulke“ – trukket af rener. Serien, der giver et troværdigt billede af forholdene, findes i Nationalmuseets etnografiske samling. (Niels Elswing fot.).

og storsvildt. Mest yndet var jagten efter vilde rensdyr, hvor man med buen lagt an mellem et tamt rensdyrs horn kunne komme flokken ganske nær og fælde for fode.

Grænserne for det norske herredømme i disse egne var meget ubestemte. Mange af finnerne måtte betale skat både til Norge, Sverige og Rusland. Et mord måtte stundom bødes til alle tre landes her-

skere. Men medens man ret omhyggeligt påså skatternes inddrivelse, sørgede man ikke med samme iver for befolkningen selv. Den største del af finnerne var endnu hedninger. Vel førte mange af søfinnerne deres børn til den nærmeste præst og lod dem døbe, betalte ham også, hvad der årligt tilkom ham. Men dette var, ligesom båden til fogden, som oftest kun et offer for at vedligeholde godt naboskab. I deres hjerter forblev de hedninger og opdrog børnene til det samme. Inde i skovene eller på øde steder og i fjeldhuler stod deres gudebilleder. Her samledes de i stilhed og ofrede, her omgikkes de med deres hemmelighedsfulde trolddomskunster. Thi enhver fin var en født troldmand. Med sin „gan“ – hvad enten dette nu var en tryllestav eller, som andre mener, en eller flere blå fluer⁵¹ – var han i stand til at udrette, hvad intet menneske ellers formåede, og kun ved hjælp af den var han sikker mod at blive forgjort af sine fjender. For at blive drevne i denne kunst sendte han sine børn op i lære hos dens mestre, de vilde lapper. Hos disse modtog da mangan ung fin sine dybeste og varigste indtryk af noget højere. Her, omgivet af en vild, sørgmodig, men storladet natur, lærte han at hengive sig til alle en ensom og opskræmt fantasieudskjelser. Martret af myggesværmene på den hede sommerdag, om vinteren spærret ugevis inde af mørke og kulde i en øde fjeldhule, lyttede han til mesterens ord, når denne mumlende sendte ganen afsted. Her lærte han at forgøre mennesker, at fortrylle vejr og vind, så bølgerne lagde sig, eller stormen for ud, at skyde gan i fjeldet, så det sprængtes derved. Her lærte han endelig den sværeste af alle kunster, som en bjørn i hi at synke hen i sig selv, og medens legemet sov, at lade sjælen lynsnart gæste fremmede steder.

Det var egentlig disse hemmelighedsfulde kundskaber, hvoraf det lille folk formentlig var i besiddelse, der begrundede dets magt og førte dets ry vidt ud over hele Norden. Fjeldet ved Tromsø var Nordens Bloksbjerg, hvor hekse og troldpak antoges at holde møde nætterne før de store højtider.⁵² Man frygtede derfor finnerne lige så meget, som man hadede dem. Vovede en enkelt fin sig sydpå, kunne man vel få ham brændt, som det gik Halstein Garp, der havde bragt rensdyr ned til kongen i Danmark, og hans hustru Skaner Karin, der begge havde forgjort mange mennesker og derfor blev brændt på Helgeland. Men i deres hjemstavn kunne finnerne gøre og lade som de ville. Således blev ingen straffet af alle dem, der var

Tidligere kaldtes de „finner“, siden „lapper“ – nu foretrækker man det navn, de selv bruger, nemlig „samer“, for den folkegruppe af finsk-ugrisk afstamning, der i forhistorisk tid tog det nordligste Skandinavien i besiddelse. Deres særprægede kultur er en blanding af mange elementer – visse synes af asiatisk oprindelse, andre er tydeligvis kommet til ved kontakten med de øvrige skandinaviske folk. Rach og Eegbergs maleri forestiller en lejr, hvor samerne har opstillet deres telte eller „koter“. (Niels Elswing fot.).

med ved hin vædekamp, hvor det ene parti ved deres trolddom drejede ansigtet om i nakken på en fin, og det andet parti med al deres gan kun fik det drejet halvvejs tilbage, så at det blev siddende ud imod skulderen. Men hvad værre var, folk sydfra tyede stundom til dem for at nyde godt af deres kunst. Således dengang, da man i Jacob Dellings stue på bryggen i Bergen lod en fin lægge sig i dvale for at forfare, hvad der foregik i samme stund i hjemmet i

Lübeck. De skrev finnens ord op i stuebogen, og det befandtes siden at være sandt hvert et ord, han havde sagt. Hans Lindenov gav en ganfin penge for at sige ham, hvorledes det da stod til i København, og det var kun, fordi kongen alt for hastigt befalede at lette anker, at han ikke fik svaret.⁵³ Da Christian IV's skib løb på et blindt skær, meldte finnen Tuikvas, der befandt sig mange mile derfra, det i samme stund til befalingsmand Hans Olsen, men lovede tillige, at snart skulle kongen vende uskadt tilbage, hvilket også indtraf.⁵⁴ Det tydeligste bevis på deres magt fik man dog måske, da Christian IV var på hjemvejen fra sit dristige søtogt derop. En stærk storm rejste sig og hindrede kongens skibe i at nå videre. Man rådslog og de søkyndige opdagede da grunden, idet man nemlig havde en stor kat om bord, som en af kongens følge havde bortført fra en finnekone trods hendes trusler og bønner. Alle holdt på, at katten burde kastes overbord, men Christian IV, der yndede dyret, ville nødig af med det. Dog, da det godtgjordes, at katten under sidste gudstjeneste havde fået matroserne til at le ved sine krumspring i tovværket, blev det kun alt for klart, hvad der stak under. Kongen gav da efter og lod katten fire ned i søen, bunden fast i et kar med proviant for en måned. Da dette var sket, lagde også stormen sig, og flåden nåede i magsvejr til Bergen.⁵⁵

Den fremmede befolkning i Danmark og Norge i det 16. århundrede modtog en yderligere forøgelse gennem indvandring. Disse var af en dobbelt art. Dels foregik de næsten umærkeligt, jævnt fordelt over mange år; dels skete de iøjnefaldende på en gang i samlet flok. De sidste var mest opsigtvækkende, de første fik størst betydning.

Blandt disse jævnt fordelte, stadigt gentagne indvandring må

Overklassen modtog navnlig sit tyske befolkningstilskud fra den holstenske adel – f. eks. slægten von Quaalen. – Otto von Quaalen var i tjeneste hos Frederik I, og fik herved berøring med Danmark. Hans sønner Josias og Josva gjorde officerstjeneste i Syvårskrigen. Dette var formentlig også tilfældet med en tredje søn Benedikt, der døde 1565. Han ligger begravet i Lunds domkirke og er på sin ligsten afbildet som en velklædt ung krigsmand. Såvel den folderige fane som den tyske inskription angiver hans militære rang som fænrik.

først og fremmest nævnes den indtrængen af *tyskere* i Danmark, som fandt sted næsten hele århundredet igennem. Den var stærkest under de to holstenske erobrere, Frederik I og Christian III, men ingenlunde ganske ophørt under Frederik II. Denne indvandring synede dobbelt, da mange af de fremmede fik betroede stillinger. I Christian III's første regeringsår var således ikke mindre end 40 tyskere lensmænd i Danmark;⁵⁶ men antallet af fremmede småfolk stod ikke i forhold hertil. Det var kun iblandt købstædernes håndværkerbefolkning, at de ret kunne trænge sig ind, og selv her gjorde snævre lavsbestemmelser dem ofte adgangen vanskelig nok. Hvor ubehagelig end denne tyske indvandring måtte være for samtiden, især så længe dens omfang var uberegneligt, så gavnlig blev den i andre måder, da først den ligefremme fare var omme. Slutningen af århundredet viser os på mange områder billedet af en lysvågen, gennem kappelyst oppet befolkning. Blot uheldige blev derimod følgerne af de rent foreløbige indvandringer, som datidens krigsforhold medførte. De lejede tyske landsknægte var en landeplage, så længe der var fred, og viste sig upålidelige, når de endelig skulle bruges.

En følge af den tyske indvandring i Danmark blev for Norges vedkommende en tilsvarende indtrængen af danske her. Stødet forplantedes opefter. De samme grunde, der gjorde det tilrådeligt at ansætte tyske lensmænd i Danmark, hidførte danske lensmænd i Norge. Stemningen her var ikke gunstigere for de indtrængte end i Danmark, men modstandskraften var ringere. I Bergen, der fra gammel tid var tyskernes faste borg i Norge, udførte de danske dog et stykke arbejde. En række af dygtige lensmænd bekæmpede her med kraft tyskernes overmod og tvang dem sejt og ihærdigt tilbage inden for rimelige grænser. Danske mænd genvandt Bergen for Norge. Og til gavn for Norge i det hele blev vistnok også den strøm af danske præster og skolemænd, som det genoplivede universitet gød op over landet. De var så flinke, som de kunne skaffes, og voksede inderligere fast med befolkningen end lensmændene, hvem ejendommene i hjemmet som oftest kaldte tilbage.

Foruden tyskere indvandrede også på lignende, halvt umærkelige vis, men langt fra i samme omfang, englændere, skotter og hollændere. I Danmark søgte de især til Helsingør, i Norge til Bergen og Stavanger. Den tilførsel af friske kræfter, som herigennem fandt

sted, hæmmedes efter århundredets midte dog ikke lidet ved trykkende religiøse bestemmelser. Der afkrævedes nemlig de fremmede en trosbekendelse, der indtil det mindste stemmede med Luthers lære.⁵⁷ De fleste af dem var flygtede hjemmefra for deres tros skyld, så det var kun lidet sandsynligt, at de skulle ville underkaste sig ny trostvang. De bedste blandt dem søgte da også andetsteds hen.

Som lejetropper gjorde også enkelte af disse folk, og da især *skotterne*, mere kortvarige besøg i Norden. De synes at have været bedre ansete end de tyske landsknægte og havde den fordel at kunne bruges både til lands og til vands. Frederik II påtænkte endog at holde skotsk besætning på Kronborg, men opgav det atter og afskedigede mandskabet af frygt for faren ved at holde fremmed besætning i landets vigtigste fæstning.⁵⁸ Den vandrelyst og trang til eventyr, som udmærkede skotterne i dette tidsrum, drev dem ofte til, efter at de var aftakkede som soldater, at strejfe landene rundt som bissekræmmere eller blotte landstrygere. Som sådanne optrådte de både i Danmark og Norge. Helt over til østersøkysterne strakte deres vandringer sig, i Preussen blev de gentagne gange forvist fra landet.⁵⁹

I modsætning til disse jævnt hen foregående indvandringer fandt der i det 16. århundrede tre indvandringer til Danmark og Norge sted i samlet flok, hvoraf i det mindste de to kan betegnes som kolonisationer. De fremkaldtes og foregik på højst forskellig vis. Den første var rettet mod Danmark, den anden mod Norge, den tredje mod begge lande.

Den *første indvandring* skyldtes den nøje forbindelse, hvori Nederlandene var trådt til Danmark under Christian II. Denne konge overlod år 1521 Amager og Saltholm til 184 *bønder* med deres familier, der alle var hidkaldt fra Waterlandene i *Nordholland*, lidt nord for Amsterdam. Gårdene på Amager gaves dem til ejendom; men hvis en familie uddøde, skulle kronen arve gården, dog med forpligtelse til at bortforpagte den til en hollænder. De indvandrede skulle dømmes efter hollandsk ret, være fri for hoveri og ægter og have ret til at drive fuglefangst og fiskeri, dog med nogle få indskrænkninger.

Disse gunstige vilkår varede kun kort. To år efter måtte Christian II flygte fra Danmark, København indtoges af Frederik I, og den nye regering varetog nu de tidligere danske beboeres tarv med

Amagerbønder lossere deres vogne på Nytorv i København o. 1670. Indtil forrige århundrede bar bønderne i Store Magleby en særpræget egnsdragt bestående af meget brede knælange bukser, snæver trøje og en cirkelrund blå floshat „så stor som en storkerede“. Dragten synes at have sin oprindelse i den dragt, hollandske søfolk bar i årene o. 1600. De blå „bådmandshatte“, der bæres af de tre mænd til venstre i billedet, blev importeret fra Holland. (Resens Atlas).

stor iver. Ved Københavns overgivelse bestemtes det, at de af Christian II fra Amager bortviste danske bønder skulle have deres gårde tilbage. Hollænderne kunne få pas til frit at forlade Danmark.

Hvorledes disse bestemmelser i det enkelte er blevet gennemført, vides ikke sikkert. De ramte unægtelig de hollandske nybyggere, hvem pladsen i deres tidligere hjemstavn ikke længere stod åben, efter at deres ejendomme dér var solgt, lige så hårdt, som den forrige udvisning havde ramt de danske bønder. Det lader til, at der er blevet sluttet en slags overenskomst, hvorved de danske vendte tilbage til den nordlige del af øen, medens hollænderne sammentrængtes i Magleby eller Hollænderby, som den derefter kaldtes, og i Dragør.⁶⁰ Således stod i det mindste sagerne under Christian III.⁶¹

Pladsen må imidlertid være blevet hollænderne for snæver, thi snart efter træffer vi dem bosatte også på andre steder i riget. Den første udvandring foregik til den lille ø Bøtø ved Gedserodde på Falster.⁶² I året 1552 omtales det, at 13 hollandske familier havde

nedsat sig på øen og indrettet sig på hollandsk vis med diger omkring deres marker imod det truende hav. Kongen overlod dem det inddigede land mod en årlig afgift af henved 300 kroner samt forpligtelse til at forsyne ham med rødder og løg, når han opholdt sig på Falster.⁶³ Fra Bøtø lader det til, at hollænderne har stiftet en ny koloni på Hasselø i Guldborgsund.⁶⁴ Da mod slutningen af århundredet enkedronning Sophia tog bolig på Nykøbing Slot, synes de at have vundet hendes særlige yndest. En af hollænderne fik af hende Bønnetgård i forpagtning og udvidede dens drift meget betydeligt.⁶⁵

Trangen til udvandring skulle synes hævet, da Frederik II år 1574 på en måde gengav hollænderne hele Amager, idet han tillod dem at fæste gårde også i den danske del af øen. Samtidigt tog han dem også på anden vis under sin beskyttelse og sikrede dem sildefiskeriet ved Dragør og ålefiskeriet i Kalvebod Strand, som de med stor driftighed havde genoptaget, efter at disse ikke længe havde været drevne.⁶⁶ Ikke desto mindre vedblev de dog at søge ny jord. År 1580 forlenedes en hollænder med Sprogø, og op slog i følge med flere sin bolig på øen.⁶⁷ År 1587 overlodes Egholm i Limfjorden dem.⁶⁸ Og endelig foretoges den sidste udvandring fra Amager i det følgende århundrede, da hollænderne anlagde Ny Hollænderby eller Ny Amager på samme sted, hvor nu Frederiksberg „Allégade“ ligger.⁶⁹ Af alle disse hollandske kolonier har kun moderkolonien på Amager været i stand til at bevare sit fremmede præg indtil vore dage.

Den anden fremmede indvandring i det 16. århundrede foretoges østerfra. Det var dele af *Finlands* kraftige befolkning – vel at skelne fra de ovenomtalte små finner og lapper i det nordlige Norge og Sverige – som rimeligvis på grund af borgerkrige i hjemmet og russernes grusomme ødelæggelser besluttede sig til at udvandre fra de tusind søers land. Toget gik mod vest til Värmland, hvor den daværende hertug, den senere kong Carl IX, modtog dem velvilligt. Herfra trængte de ind i Solör i Norge, hvis sydøstlige del endnu efter dem kaldes Finskogen. Stadigt bredende sig ud over de uhyre, ubeboede skovstrækninger, stiftede de således en nybyggerstat, som omfattede betydelige dele såvel af Sverige som af Norge.

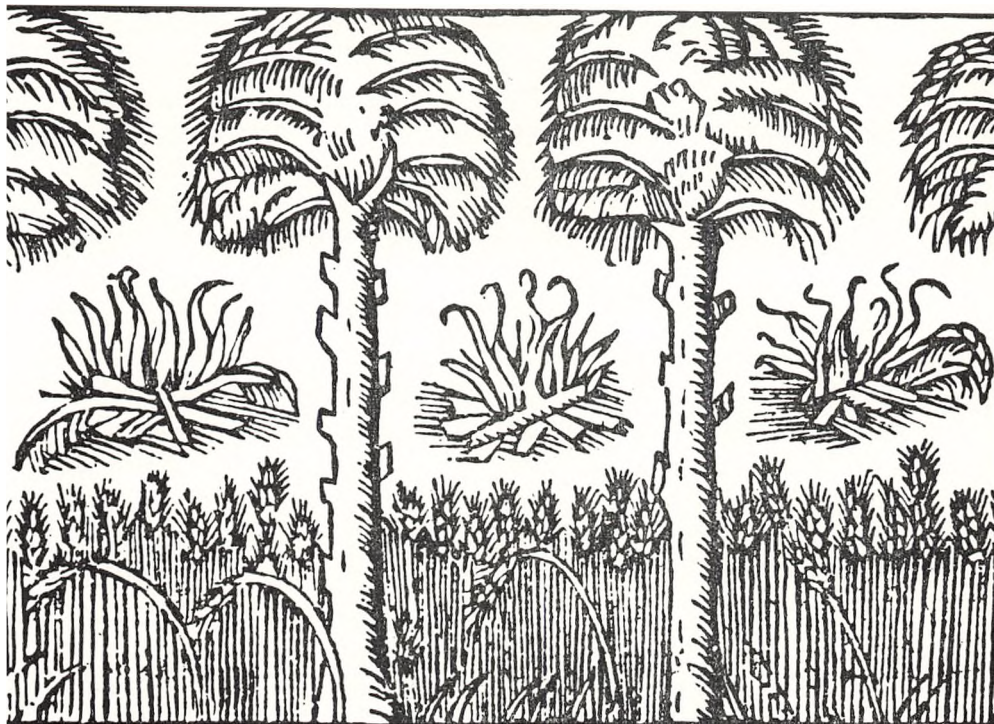
Deres fremgangsmåde var overalt den samme. De fældede store skovstykker og brændte bråter. Rug trivedes fortræffeligt i den af

asken gødede jord; og når så endelig jorden udmagredes af den gentagne rughøst, genlagde de bråten til græsgang for deres hjoeder. Deres boliger byggede de på den fra Finland tilvante måde, som de endnu har bevaret: en anselig bjælkestue med en muret ovn i det ene hjørne med bænke på begge sider. Der brændtes bål i ovnen sommer som vinter, men stuen havde ingen skorstensåbning, røgen stod derinde og trak kun ud, når man stundom åbnede en af de fire glugger i bjælkevæggen. En anden ejendommelighed ved deres levevis var deres hyppige badning. Til hvert hus hørte en badstue. Hver lørdag aften samledes her gamle og unge, mænd og kvinder. Man afklædte sig udenfor og løb så ind i dampbadet, hvor man piskede de svedende lemmer med birkeris. Efter endt bad ilede man atter i broget blanding ud i det frie og overøste sig med vand i en forbiflydende elv.

Til denne skik knyttede sig en anden lige så ejendommelig. Ægte-skabelige forbindelser indledes ved, at den unge mand bandt et ris af kviste fra fem forskellige birketræer, læste tryllesange derover og magede det så, at den pige, han elskede, uafvidende kom til at bruge det ved lørdagsbadet. Ved risets tryllemagt antoges hendes hjerte at vende sig til hans.

Nybyggernes levevis krævede betydelig plads. Så længe de holdt sig i de ubeboede, vide skovstrækninger, forblev de uantastede. Men da de efterhånden bredte sig over mod de bebyggede egne, måtte sammenstødet ske. Ved midten af det 17. århundrede begyndte kampen. Finlænderne er nu for tiden trængt næsten helt tilbage til Finnskogen. Her i denne afsides egn har de trofast bevaret fædrenes sprog og skikke og føler sig endnu med deres frænder i Värmland som ét folk. Et levende vidnesbyrd herom afgav deres andragende i det 19. århundrede om at måtte udgøre et eget, uafhængigt rige, et andragende, som kong Carl Johan dog måtte afslå dem.⁷⁰

Den tredje og mærkeligste af alle *indvandringerne* i Norden i det 16. århundrede var ubetinget *laternes*. Der hviler et hemmelighedsfuldt slør over dette ulykkelige folks skæbne. End ikke 400 års omhyggelige granskninger har været i stand til fuldt at klare de vigtigste, herhen hørende spørgsmål. Det er endnu kun en sandsynlig gisning, at de engang i den tidlige middelalder er udvandrede fra Forindien og har, stadigt omflakkende, over Persien og måske Ægypten bevæget sig frem mod Europa. År 1417 viste de sig før-

Skoven afbrændes, og kornet vokser i den askegødede jord. – Den form for landbrug, beboerne i de svenske finbygder drev, kaldes svedjebrug. Den ret primitive metode havde i forhistorisk tid stor udbredelse – formentlig også her i landet. Flere steder i Sverige har man også i nyere tid anlagt bråter, men dog i almindelighed kun som et supplement til et mere udviklet agerbrug. I Finland, hvorfra indvandrerne til Norrland og Värmland kom, eksisterer svedjebruget stadig. – Billedet er fra Olaus Magnus.

ste gang i det vestlige Europa.⁷¹ De vakte straks opmærksomhed ved deres mørke hudfarve, ildfulde blik, uforståelige tungemål og denne blanding af fordringsfuld pragt og lurvet usselhed, som udmærkede hele deres optog. Anførte af en såkaldt „konge“, „hertug“ eller „greve“ rykkede de frem i hobe på indtil 300 mennesker. Anføreren og nogle „riddere“ var til hest iførte strålende flitterstads, følget, mænd, kvinder og børn til fods med gyldne ørenringe, men ellers halvnøgne og snavsede. Alle overnattede de under åben himmel og levede af almisser. Selv kaldte de sig *secani*, hvoraf det ty-

ske navn „zigeunere“. Siden benævnedes de i Norden „tater“ efter deres lighed med de røveriske tatarer. Men i begyndelsen hædredes de i Mellemeuropa med navnet „ægyptere“ (på fransk: *égyptiens*, engelsk: *gypsies*, hollandsk: *egiptenaers*, græsk: *gyphtoi*) efter deres foregivne hjemland Ægypten. De udgav sig nemlig for at være ægyptiske pilgrimme, der havde aflagt det løfte til Gud: i syv år at ville drage hjemløse om til bod for deres fædres synder. Thi disse havde i sin tid, da Josef og Marie flygtede til Ægypten, nægtet Jesusbarnet en drikk af Nilens vand, og derfor havde Herren siden hjemført deres efterkommere med saracenernes og tyrkernes sværd, en straf, som først ville ophøre, når denne bod var fuldbragt. – Fablen var ypperligt lavet, ganske i tidens ånd, og fandt tiltro. Den forskaffede dem såvel kejserens som pavens beskyttelsesbrev og derhos villig hjælp, hvor de drog frem. Vel savnedes der meget både af penge og fødevarer, hvor de havde været som gæster; vel gav de ældre kvinder sig af med at spå, og de unges danse var vilde og letfærdige; men man var nu engang vant til meget af pilgrimme. Først da de syv år for længst var forløbet, og flokkene i stedet for at vende hjem til Ægypten blot tiltog i talrighed, blev man mistænksom, og lidt efter lidt slog nu den oprindelige velvilje om til had og forfølgelse.

Således stod sagerne, da taterne i det 16. århundrede brød ind over Skandinaviens grænser.

Første gang, vi hører om dem her, er i året 1505. Rigtignok havde den tidligste bande fra 1417 engang i samme år lejret sig uden for Hamborgs porte, men den synes ikke at være trængt videre mod nord og drog i hvert fald snart atter sydpå. Fra år 1505 har vi den første efterretning om dem i et brev til kong Hans fra hans søstersøn, den skotske konge Jacob IV, hvori denne på en ejendommelig måde anbefaler en bande til sin morbroders velvilje. Taterflokken anførtes af „grev Antonius Gagino fra Lille-Ægypten“ og havde under sin ustadige omflakken, som de sagde var dem pålagt af kirken, opholdt sig i nogle måneder i Skotland, hvor de havde opført sig fredeligt. Nu agtede de sig til Danmark og havde i den anledning udbedt sig kong Jacobs anbefalingskrivelse. Han medgav dem denne i den forvisning, at morbroderen vidste bedre besked om dette folk end han, „da Ægypten jo lå nærmere ved kong Hans' rige, hvori også en mængde af dette folk opholdt sig“. ⁷² Man kunne

heraf slutte, at taterne dengang virkelig har været almindelige i Danmark, hvis ikke brevskriverens øvrige forvirrede begreber afkræftede dette vidnesbyrd. Måske forvekslede han taterne med de norske finner.⁷³ Kun ét fremgår klart af brevet, det er, at Jacob IV hellere end gerne ville af med dem og lade dem gå videre til Danmark. Da anbefalingsbrevet nu findes i Danmark, tør man vistnok slutte, at også selve banden om end kortvarigt har gæstet landet.

Det næste os bekendte besøg skete år 1511, da taterhøvdingen „Junker Jørgen fra Ægypten“ ankom til Sønderjylland, hvor han fik hertug Frederiks lejdebrev.⁷⁴ Året efter (1512) kom de for første gang til Sverige,⁷⁵ og det har vistnok kun været kort, inden de ligeledes besøgte Norge. Hermed var isen brudt, og med eller mod de magthavendes vilje trængte nu flok på flok sig ind i de nordiske riger.

Taternes optræden og behandling i Skandinavien viser os i mindre træk ganske den samme udvikling, som deres færd og kår har været undergivet i det samlede Europa. Først en vis hensynsfuldhed, så frugtesløs udvisning af landet og sluttelig kamp på liv og død. Reformationens indførelse i Norden måtte gøre kongerne mindre medfølende over for taternes foregivne pilgrimsfart. Samme år som lutherdommen fastsloges som Danmarks og Norges kirkelære, år 1536, udstedtes også den første udvisningsordre til taterne.⁷⁶ I lighed med den tyske rigsforvisning af 1530 gaves der dem en tidsfrist af 3 måneder til at rømme landet.

Denne udvisning frugtede imidlertid ikke det mindste. Taterne blev her som forhen, ombyttede blot deres bøn om almisse med snildere bedragerier og stjal for resten som tilforn. Christian III udstedte da i året 1554 et nyt åbent brev, hvis harmfulde sprog nok som vidner om den tirrende modstand. Kongen har formærket – hedder det – at skønt disse udenlandske tatere blot drager om og stjæler og bedrager, understår mange både adelige og andre sig, til trods for hans forbud, at understøtte dem. Hvo, der fremtidig gør sligt, skal straffes, som om han husede og hælede fredløse folk. Og hvo, der kan overkomme en tater, må straffe ham på livet og frit beholde, hvad gods tateren havde med at fare. Den lensmand, der ikke pågriber taterne i sit len, skal erstatte al den af dem forvoldte skade.⁷⁷

Det var unægtelig hårde vilkår for de ulykkelige tater; rævene, ja selv ulvene i Danmark var nu bedre stillede end de. Alligevel forslog midlet dog ikke til at fordrive dem. Det var et folk, hvis evner i århundreder var blevet udviklet under ilde behandling. Vedhængende som burrer, hjemløse som trækfugle, sky og uimodtagelige for mild som hård påvirkning, hungrige som ulve, lydløse og klartseende som katte i mørke, levede de kun i øjeblikket, kunne glæde sig som børn, når de havde kortvarig ro, og døje ondt på deres endeløse togter i en grad, som ingen landsknægt havde drømt om. De fortrak altså ikke, de veg alle vegne, men blev dog i landet. Hvor skulle de også drage hen? Gik de til Frankrig, blev de dømt til galejerne, i Tyskland var de fredløse, og i Nederlandene havde de deres liv forbrudt. Det eneste, der opnåedes ved Christian III's befaling, var da kun, at de splittedes i mindre hobe og planløst joges fra landets ene til dets anden ende, forfulgt, hvor de dukkede op, men forsvundet, når de skulle gribes, sporløse og uhyggelige som børn af mørket.

Hvor frugtesløs kampen var fra regeringens side ses bedst af, at syv år efter måtte Frederik II udstede et ganske lignende brev med samme trusler, samme fordømmelse og samme – resultat.⁷⁸ Det håbløse i foretagendet lader sig ligesom forfølge efter brevenes retning. Først var Jylland den mest befængte landsdel; år 1570 rettes kongebrevet mod Fyn, hvor der udtrykkeligt siges at skulle være en stor hob tater;⁷⁹ år 1574 udstedes der befaling til særligt at gøre jagt efter dem på Sjælland.⁸⁰ Endnu i året 1578 optræder der dog en større bande ved Turebyholm, afbrænder en bondegård i Dalby og drager uhindret videre ad Holbækkanten til.⁸¹ I året 1584 omtales, at de i hobe på over hundrede strejfede om i Norge.⁸² Endelig år 1589 hedder det, at de i „noget antal fast alle vegne omstrippe“. Det samme udfald altså. Taterne jaget fra landsdel til landsdel uden i virkeligheden at fortrænges fra en eneste af dem.

Det synes, som om der ved slutningen af Frederik II's regering er indtrådt om ikke en blidere stemning imod taterne, så dog en vis praktisk anerkendelse af, at de nu engang var her i landet, og som mennesker vel måtte kunne bruges til noget. Der er en umiskendelig tilbøjelighed til at stille dem i klasse med blotte tiggere og løsgængere i de to sidste breve, som Frederik II lod udgå om dem. I det første (af 1574) befaler han Peder Oxe at udsende profossen

I det 16. århundrede kaldte man sigøjnerne „tater“. Betegnelsen er siden blevet brugt også om andre grupper af omstrejfer som havde lidet eller intet med sigøjnerne at gøre. Der findes ingen billeder af sigøjnere her i landet fra ældre tid; men vi tør vel gå ud fra, at de lignede deres stammefrænder i Tyskland – gengivet af Sebastian Münster i hans „Cosmografia“. – Bortset fra samerne udgør sigøjnerne det eneste nomadefolk i Vesteuropa. Uviljen imod dem har i århundreder lukket Danmarks grænser for dem.

for at fange alle de tater, der findes på Sjælland. De skal derpå føres til København og tvinges til at arbejde i Holmens smedje eller på en galej, der er under bygning.⁸³ Mildere endnu er indholdet af det andet brev af 1584, hvorved taterne for første gang højtideligt udvistes af Norge. Det hedder heri, at såfremt de vender tilbage igen, skal lensmanden lade dem smede i jern og arbejde et år igennem eller kortere, men derpå løslade dem og udvise dem

på ny.⁸⁴ I intet af disse breve er der længere tale om at dræbe dem som fredløse, skadelige dyr; man vil hindre deres omstrejfen, men erkender, at de er mennesker.

Dette begyndende omslag fik imidlertid en brat ende ved Frederik II's død. Allerede året efter skred formynderregeringen på ny til voldsomme forholdsregler og påbød igen den gamle livsstraf. Ved en forordning af 1589, der omfattede både Danmark og Norge,⁸⁵ befaledes det lensmændene at fange taterne i lenet, fratage dem deres ejendele, dræbe anførerne uden al nåde og gøre ligeså ved hele følget, mænd og kvinder, hvis de ikke forlod landet, efter at de var udvist. Fogderne skulle under deres gårdes fortabelse angive, hvor taterne fandtes, og hårde straffe truede enhver, der husede dem, om det så kun var én nat, og den færgemand eller skipper, der understod sig at tage dem om bord. Dette var det 16. århundredes sidste ord til taterne. Kampen på liv og død var erklæret på ny, og et århundrede igennem vedblev dødsstraffen endnu at true enhver tater, der faldt i øvrighedens hænder.⁸⁶

Ved siden af denne verdslige form for forfølgelse gik der en gejstlig, der efter datidens opfattelse måtte ramme taterne langt hårde ikke blot for tid, men for evighed. Som bekendt var taterne i begyndelsen optrådt som kristne pilgrimme. Og selv efter at dette opspind havde tabt sin bedårende magt, vedblev de med stor snuhed, hvor de kom hen, at slutte sig til landets kirkelære. I Syden påkaldte de jomfru Maria og helgenerne, i Norden bandede de paven og overværede prædikener. I året 1595 var der således endnu tater til stede i kirken, da biskop Jacob Madsen visiterede i Stubberup på Fyn.⁸⁷ Men deres spåen og trolddomskunster bragte dem snart i vanry. Og da de overalt var udstødt af det borgerlige samfund, gjorde kirken det næste, vigtigere skridt, og udstødte dem også af samfundet med Gud. Hvor kunne den andet! Alt, hvad man vidste om dem, var kun det groveste hedenskab. Deres barnedåb havde intet at sige, den gentoges ofte 4–5 gange i håb om faddergaver. Nogen virkelig religiøs tro, ligegyldig hvilken, har end ikke de nyeste, venligt stemte granskere været i stand til at finde hos dette forunderlige folk. Alt hos dem var i skærende modsætning til de folkeslag, blandt hvilke de nødtvungent måtte leve. Umuligheden af religiøs forståelse mellem dem og de kristne er tydeligt udtrykt i, at ordet „debel“ eller „devel“ (Djævel) i deres sprog er betegnelsen for den

gode ånd.⁸⁸ Kirken udstødte dem altså. Det første skridt gjordes i Sverige år 1560, hvor det i de stockholmske kirkeartikler hed: „Med tatere må en præst ikke befatte sig, hverken jorde deres lig eller kristne deres børn.“⁸⁹ I Danmark og Norge gennemførtes det samme vistnok snart efter. De fyldigste efterretninger haves fra Fyn, hvor bispemænd år 1578 befalede sine præster sålunde: – „Når her kommer tatere i landet, som her plejer at komme stundom, da skal ingen præstemand vie sådanne sammen i ægteskab, ej heller give dem sakramentet, men lade dem dø, som det var tyrker, og begraves uden kirkegården som hedninger. Vil de have deres børn døbt, må de selv døbe dem.“⁹⁰

Det var naturligt, at denne kirkens optræden højligt forøgede taternes ugunstige stilling. Tidligere havde de hyppigt vakt medlidenhed. Nu forandredes denne til gru, rædsel for disse djævelens børn, hvem den evige pine med rette ventede. Hvert bånd var nu overskåret mellem dem og samfundet. Vi træffer derfor heller ikke senere noget tilfælde, hvor en tater er blevet optaget i det borgerlige samfund. De tidligere forsøg skulle ganske vist heller ikke friste nogen af parterne. Et enkelt eksempel på disse har beretningerne bevaret. Det var en tater i Norge, der, førend udvisningsordren udstedtes, var blevet tvunget til at være trommeslager på Bergenhus. Hans fader var blevet dræbt af fogden på Vesterålen, og selv løb han bort nordpå efter sin hustru. Han fangedes imidlertid atter og fik på ny lov til at gå løs omkring; men da han engang så sit snit, dirkede han låsen op for en dødsdømt fange og flygtede i forening med denne. Begge blev pågrebet og henrettet.⁹¹

Men hvad der undrer, er den forbavsende sejhed, hvormed taterne holdt ud i den ulige kamp mod samfundet. Overalt de tabende og forfulgte, var de ved århundredets slutning dog lige så uforsagte og lige så talrige, som da udvisningen begyndte. Vi har allerede set, hvorledes de i året 1595 vovede sig under visitatsen ind i Stubberup Kirke. År 1583 den 10. januar havde „kong Andreas Holst“ dristighed nok til i storladent optog med 120 mand og 24 heste at vise sig ved højlys dag i Ejdersted, hvor de huserede ilde i 5 dage, førend de forsvandt.⁹² År 1595 optrådte en større bande lidt nord for Mariager Fjord, og skønt fire af høvedsmændene sattes i jern, lykkedes det til sidst dog alle at undslippe.⁹³ Statens og kirkens forenede magt kunne ikke tilintetgøre dem.

Men hvad modstand ikke formåede, det har siden tilslutning mægtet. Taterfolket i Norden er nu efter en trehundredårig kamp enten helt bukket under, som i Danmark, eller på vej dertil, som i Norge og Sverige, på grund af, at det har modtaget befolkningens udstrakte hånd. Den rakes af de laveste lag. Men da taterne efter lang nølen gav efter og indoptog i sig alle de landstrygere, som påtrængte sig dem, gik deres særpræg, deres sprog, folket selv til grunde. Natmændene i Jylland, fanterne i Norge er kun den urene blandingsrest, der nu er tilbage.

Vi har hidtil betragtet de i det 16. århundrede indvandrede tater blot fra den øvrige befolknings synspunkt. Lad os, hvor vanskeligt det end falder, søge at trænge ind i taternes eget syn på forholdene for således at nå til en fyldigere forståelse.

Hvad var deres liv andet end en række skiftende forhold, der, ligesom hos dyret, prægede i deres sjæl en tilsvarende række af stærke, men uforbundne indtryk! Disse evige vandringer gennem skovtykninger og over fjelde, i månelys og mulm og mørke; de natlige plyndringer; hunger og kulde i dage og nætter; jubelen omkring bålet, når byttet slagtedes, og sulten blev tifold stillet; de vilde danse, kampen med fægterstave mellem berusede mænd – hvad var det eller kunne være andet end blot en sum af billeder, ætset ind i sjælen, men uden indre forbindelse, uden virkelig udvikling!

Og dog ville man meget fejle ved at blive stående herved. Disse brogede billeder var båret og forbundet af mere end den blotte livstråd. To hovedårer lader sig påvise i taternes bevidsthed, der på en gang fremkaldte og sammenknyttede deres øvrige tanke-sæt. Det var deres kærlighed til naturen og deres troskab mod stammen. Selv i deres velmagtsdage havde de aldrig villet sove under tag. At strejfe om i det fri uden mål og med, men i inderligt samliv med naturen, det var deres dybeste trang. Det var indisk hensynken, parret med europæisk rastløshed. Troskaben mod stammen ytrede sig udadtil i den fortsatte kamp mod undertrykkerne. Alle disse be-dragerier, indbrud og uhyggelige voldsgerninger, det var for dem ikke forbrydelser, men lige så mange bedrifter, ikke alene nødvendige, men berømmelig færd til værn om det rette og sande.

Men indadtil i deres eget samfund åbenbarede troskaben sig i renere og ædlere former. Ikke blot hang mødrene ved deres børn med en kærlighed, for hvilken intet offer var for stort; men også

forholdet mellem mand og hustru var præget deraf. Forfølgere havde kun øje for de unge kvinders letfærdige danse og mærkede først senere, at de under disse var blevet bestjålet af de gamle. Mellem taterne selv var ægteskabet helligt. Ve den tater, mand eller kvinde, der sveg sin ægtefælle. Udstødelse af folket var den uundgåelige straf. Endnu den dag i dag er de engelske tateres hud lige så mørkebrun, som da de for 300 år siden kom ind i landet, et umiskendeligt vidnesbyrd om, at deres kvinder ikke har ladet sig lokke af den hvide befolkning.⁹⁴ Smukkere endnu ytrede troskaben sig mellem de gamle. Man har mange eksempler på, at alderstegne ægtefæller har båret hinanden år ud og år ind på de endeløse vandringer, og når forsørgeren døde, overtog stammen pligten. På dette punkt antog selvopofrelsen stundom en af sine yderligste former. Fra alle lande ikke mindst her fra Norden meldes om, hvorledes gamle, for at lette deres følge for byrden, frivilligt er gået i døden. Iført sine højtidsklæder steg da han eller hun ned i den opkastede grav og lod den kaste til over sig, eller roede som i nordlandene i det 18. århundrede ud på en fjeldsø, hængte en sten om halsen og styrtede sig ud over båden, alt imens den forsamlede stamme istemte den vilde, tungsindige sang:

Dscha tele! dscha tele!
O polopen baro wele.

Det betyder: „Gå ned! gå ned! verden bliver stor“ (o: der må gøres plads for den yngre slægt). Uvedkommende, der så det, berettede med afsky, at nu havde taterne end også levende begravet en af deres egne. Men taterne selv vidste bedre, hvad der var sket. Den ene havde ofret sig for de mange, frit og frivilligt, taterfolket værddigt.⁹⁵

Taterne dannede en egen bestanddel af livet i Norden i det 16. århundrede, ikke blot set i og for sig, men først og fremmest ved deres forbindelse med det øvrige. Deres snigende, lydløse tilværelse udgør en hemmelighedsfuld bestanddel i datidens brogede blanding, hører til natsiden af dens liv. Ved hjælp af dem forstår vi lettere hine slægters rædsel for at færdes ude, når mørket var faldet på, den uhygge, der lammede alle, når man om natten hørte usædvanlig larm eller mente at skimte lys i skoven. Man skulle tro, at

taternes sjældne forekomst måtte begrænse denne frygt. Men de lånte navn til og afgav fristende eksempel for en mængde lyssky omstrejfende væsner – „kæltringer“, „kringeldrivere“, „natravne“ – der alt forud var datidens landeplage. Ligeså gik det med taternes trolddom og djævelskab. For fåtallige til ved egne midler at vække større opsigt, fik de først ret betydning ved at være de synlige håndgribelige udtryk for den overtro og djævfrygt, der i forvejen fyldte tiden.

Rejse i Norden

Lad os nu tænke os som rejsende, der, hidlokket af det meddelte, har besluttet at gæste Norden for med egne øjne at se og på første hånd at lære at kende folket med alle dets ejendommeligheder. Lad os i tanken klare os, hvorledes en slig rejse måtte foretages og ville tage sig ud.

En *rejse i Norden* i det 16. århundrede var højst forskellig fra en tilsvarende i vor tid, og det både hvad hjælpemidler, befordringsvæsen, veje, ruter og den rejsendes behandling angik.

Det første skridt, man nu til dags gør, når man vil lære et land at kende, end sige da, når man vil berejse det, er at kaste et blik på dets kort. Fra barndommen af er vi fortrolige med den kunst gennem et hurtigt indtryk af et lands omrids og overfladeforhold at danne os en forestilling om landets udseende. I løbet af nogle få minutter indsuger vi gennem synet et billede, som selv den grundigste, mundtlige forklaring ikke ville være i stand til at bibringe os. Helt anderledes stillede sagen sig i det 16. århundrede. Da var korttegningen endnu i sin barndom. De få kort, der gaves, var ikke let tilgængelige som nu til dags, og hvad værre var, de var højst upålidelige.

Betragter vi et Danmarkskort fra det 16. århundrede, så forekommer det os som en barnetegning. Selv om man nok så villigt indrømmer, at der var et uhyre fremskridt fra de efter Münsters verdensbeskrivelse 1554 gengivne kort over Norden til de af professor Marcus Jordan tegnede kort over Danmark, så gav dog selv disse et meget ufuldkomment indtryk. På kortet over Nørrejylland mangler ganske Ringkøbing- og Nissumfjord. På Sjælland er halvøerne Asnæs, Refsnæs og Sjællands Odde udeladt og ligeså Lammefjord og Holbækfjord. Som omridsene er også størrelsesforholdene og afstandene. Der er således, for blot at nævne ét, efter kortet at dømme

Holsteneren Marcus Jordans' kort over Danmark betegnede et vældigt fremskridt i forhold til de hidtil kendte. Det blev udført på bestilling af Henrik Rantzau – en søn af feltherren Johan Rantzau, statholder i her-tugdømmerne, kendt bl. a. for sine kulturelle interesser. Han fremskafede meget stof til Georg Brauns og Hogenbergs „Theatrum Urbium“, hvor også dette kort forekommer. Den slægtsstolte adelsmand har i kortets nedre højre hjørne ladet indføje en vignet, der skildrer faderens triumf i Grevens Fejde. Johan Rantzau, i skikkelse af krigsguden Mars, træder den fangne oprører skipper Clement under fode.

en fire mils vej mellem Herlufsholm (Skovkloster) og Næstved. Under disse omstændigheder var tabet ikke fuldt så stort, når slige kort ikke havde den udbredelse, som et fædrelandskort i nutiden, men kun kendtes af de få bogelskere.

De rejsende var da henvist til en hel anden fremgangsmåde. Da der ikke fandtes trykte beskrivelser over Danmark – thi Jonas Koldings latinske skrift herom udkom først mod århundredets slutning og blev få år efter beslaglagt af politiske grunde¹ – så måtte man søge mundtlige oplysninger hos dem, der selv havde besøgt landet, og om muligt se at finde et godt rejseselskab, der kunne yde bistand som fører. De rejseberetninger af fremmede, som vi besidder fra denne tid, bærer spor af den ubehjælpssomhed, slige forhold måtte medføre. Selv en så opmærksom og forstandig iagttager som Samuel Kiechel, der i året 1586 gennemrejste Danmark og Sverige og har efterladt os en værdifuld beskrivelse af sin rejse, viser sig i høj grad forvirret, hvor det gælder et simpelt overblik over landets form. Om overfarten fra Sønderjylland til Assens bemærker han, at han satte over „ein seh“ (dvs. en sø), hvorfra man kan sejle videre ud i Østersøen. Men skønt han bruger et lignende udtryk om Store Bælt antager han dog Fyn for landfast med Sjælland og mener at befinde sig på Fyn, selv da han er nået til København. En slig uvidenhed rimer ikke med, at han to gange har måttet døje istransportens besværligheder. Det er os langt forståeligere, at han kan forveksle de to navne Ringsted og Rendsborg.²

Måtte således umuligheden af at lægge nogen rigtig plan for rejsen allerede virke afskrækkende, så skulle befordringsmidlerne heller ikke friste til længere farter. Forunderligt nok hører vi imidlertid på dette punkt kun sjældent klager af datiden. Man kendte ikke bedre og var tilfreds med, hvad man besad.

I Danmark blev i det 16. århundrede *vogne* mere og mere almindelige som befordringsmiddel. Tidligere havde man for det meste redet og kun brugt vogne til førsel af varer; men det 16. århundrede dannede her som på så mange andre områder et vendepunkt. Århundredet begyndte med, at såvel kvinder som mænd vistnok i reglen red; det endte med, at selv mænd som oftest foretrak at køre.³ Danmark synes i så henseende at have været temmelig fremadskreden. Det var ikke blot forud for Sverige, men også for sine sydlige naboer. Endnu i året 1588 udstedte hertugen af Brunsvig et

Lejrscene. I midten ses en række rustvogne med Frederik II's navnetræk på bagsmækken. – Billedet stammer fra Peder Resens værk „Frederik II's Krønike“, der udsendtes så sent som i 1680. Hovedparten af illustrationerne er imidlertid kopieret efter værket „Res Gestæ Frederici Secundi“ (Frederik II's gerninger), der udkom allerede året efter kongens død. De må anses for ret troværdige. (Det kgl. Bibliotek).

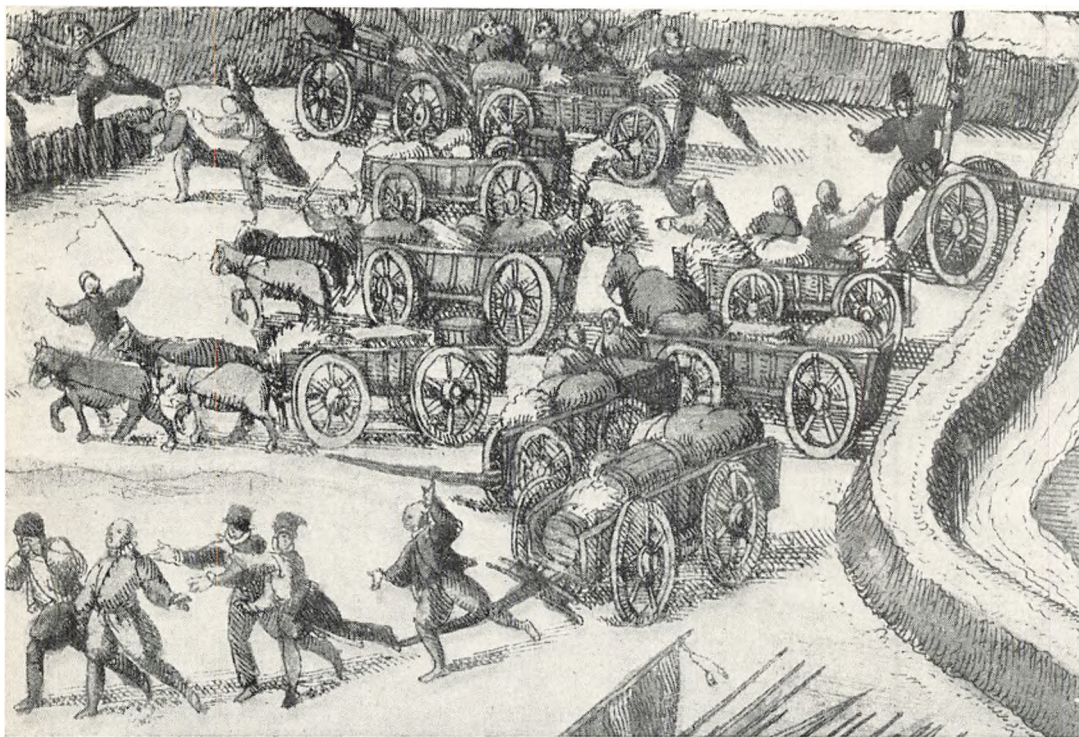
strengt forbud imod at køre, en blødagtig befordringsmåde, der kun burde være de allerfornemste forbeholdt.⁴

De vogne, der anvendtes, var af meget forskellig art. Den for os forståeligste form havde rustvognene. De lignede en dragkiste med fire hjul under. Kusken – „driveren“, som han kaldtes⁵ – sad enten forude på det buede låg eller red på en af hestene. På grund af disse vognes ringe rum, og den uhåndterlige form, der kun afgav plads for varer af bestemt størrelse, gik de imidlertid efterhånden af brug og anvendtes til sidst kun i krig eller på større kongelige rejser, hvor det ikke kom an på en snes heste mere eller mindre. I vognene gemtes de fornemstes kufferter – „færdes-skrin“ hed de dengang – og på længere ture tillige deres sengeklæder, sølvtøj osv. Da den danske prinsesse Anna år 1548 førtes som brud til Sachsen, ledsagedes toget af 18 kongelige rustvogne og 5 tilhørende hertug Hans,

hver forspændt med 6 heste.⁶ Da den holstenske prinsesse Christine år 1592 drog gennem Danmark til sin brudgom Carl IX i Sverige, havde hun ligeledes slige vogne med sig.⁷ Ved synet af de mange rustvogne, der pakkedes i gården på Koldinghus, sluttede den ti-årige Christian IV, at hoffet snart skulle forlægges til Skanderborg.⁸ Det var en sær begunstiging at have sit tøj i dem; de øvrige „skrin“ måtte stadig læsses om, hver gang bønderne stillede nye vogne.

Den almindeligste form på vogne, som efter afbildninger at dømme var fælles for bøndervogne, købstadvogne og simplere adelige vogne, afveg deri fra rustvogne, at låget manglede, så at de altså ikke kunne lukkes af. De lignede en åben kurv eller kasse, smalle fornedet end foroven. med høje sider, og nedet under kurvens eller kassens bund to faste aksler med fire, lige store hjul. Siderne var enten blot pinde – som på nutidens „høstvogne“ – eller der var flettet vidjer mellem pindene, så at det hele lignede en „dækkekurv“ på hjul, eller de bestod af faste fjæle, så at der dannedes en virkelig vognkasse. Sædet var et flytteligt agebræt, der i bedste fald var forsynet med en læderbetrukken „agedyne“.⁹ Selv således udstyret må de imidlertid have stødt forfærdeligt og kun afgivet et yderst ufuldkomment befordringsmiddel for de ikke få rejsende, der var henvist til dem. Ingen vidste sig sikker i så henseende. Selv landets fornemste mand, der rejste efter kongelig ordre og med fri befordring overalt, måtte ofte tage til takke med disse, såfremt han ikke foretrak at ride, hvilket forunderligt nok langtfra altid var tilfældet.

Hvad disse vognes størrelse angår, så var der især hos bønderne en stærk tilbøjelighed til at gøre dem så små som muligt, smalsporede vogne passede bedst til vejene, og jo mindre læs de kunne tage, des bedre for kusk og heste, når der skulle køres for herremanden eller for rejsende, som havde ret til fri befordring. I Fensmark kirkeregnskab f. eks. oplyses det, at når der hentedes mursten til kirken fra Herlufsholm, rummede hver vogn aldrig mere end 100 sten.¹⁰ Bondekøretøjerne tog sig derfor i reglen meget usle ud; de små, magre, langhårede heste og de ynkelige pindevogne gjorde et lige vantrent indtryk. Større agtelse fik man for dem, når man så, hvad disse heste kunne holde ud af timevis venten, sult og kulde, kørsler uden ende, og hvad for bump og stød disse egeknortede pindevogne kunne tåle uden at gå sønder. Regeringen gjorde af og

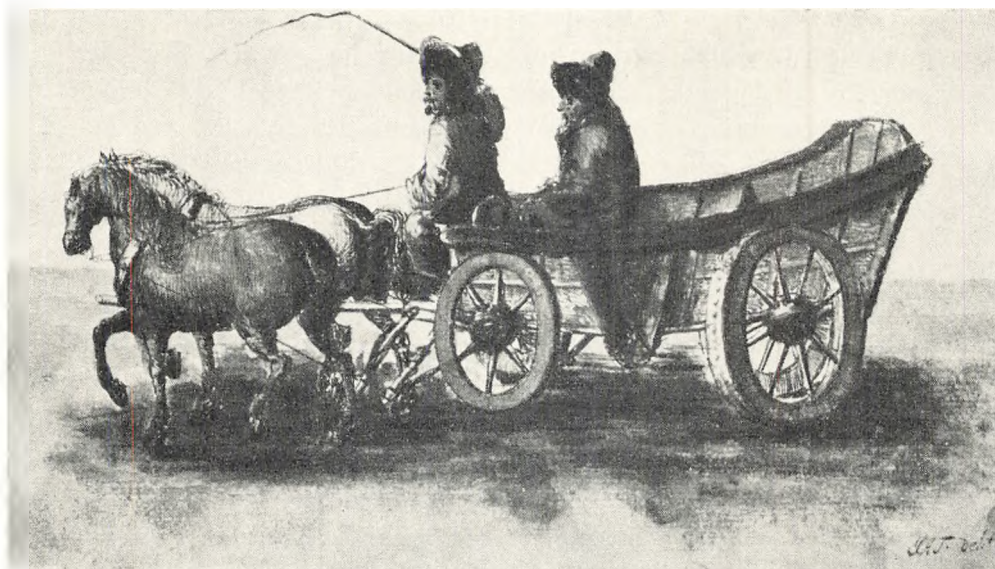
Udsnit af et billede med optrin fra Ditmarskens erobring 1559. Bøndervogne er kørt sammen og står læsset med tønder og andre varer – sikkert plyndringsgods. (Efter Res Gestæ Frederici Secundi, Det kgl. Bibliotek).

til forsøg på ved befalinger at tvinge bønderne til at gøre vognene større.¹¹ Det lykkedes ikke, i hvert fald ikke blivende, dertil var vognene for meget udtryk for landboforholdenes tilstand. Derimod var vognene i byerne mere anselige. Ser vi til de læs, som de kunne tage, så svarede de omtrent til nutidens. Fra teglgården ved København blev således f. eks. i året 1584 kørt 316 læs store mursten til Bremerholm for derfra at bringes til søs til Kronborg.¹² Der læsdes 500 sten på hver vogn, et antal, som man i vore dage næppe ville have overskredet.

Den højeste rangklasse blandt vognene indtoges af en ganske egen slags kæmper, der indgød ærefrygt ved deres størrelse, udsmykning og måde at bevæge sig på. Kunne de andre vognes grundtanke betegnes som en kiste eller en kurv på hjul, så svarede disse

til en bevægelig himmelseng. De fire store hjul anbragtes enten under vognbunden eller hyppigt foran og bagved den, så at den som en trivelig bug hang ned mellem de vældige hjul.¹³ Indeni var vognen gerne indrettet som en omnibus i vore dage, med indgang bagfra og sæder på alle sider. I de fire hjørner stod solide piller, hvorpå vognhimlen hvilede, og imellem dem var hængt gardiner, „spærklæder“,¹⁴ der, om ønskedes, kunne trækkes til side. Kuskens sad sjældent på vognen selv, men red enten på en af hestene til venstre eller gik, ligesom ved pløjning, ved venstre side. Heraf den endnu brugelige, men efter nutidsforhold urigtige betegnelse af den venstre hest som „den nærmere“. Det hele optog tog sig højst imponerende ud: forridere og løbere, de fire til seks, vælige hingste, thi sådanne anvendtes i reglen hertil, og endelig det store rødmalede, sølvbeslagne eller lueforyldte uhyre, der tungt hoppende over vejens ujævnheder, med rystende piller og flagrende spærlagen, som et løsrevet hus, en kåd elefant rullede voldsomt fremad. Mærkeligt nok har denne form for vogne, trods sin ubehjælpelighed, holdt sig indtil vore dage. Det er dens gammeldags, festlige præg, der har bevaret den. Men dens kår er skiftede. Den har tjent i hele det 19. århundrede som ligvogn.

Slige vogne benyttedes mest af kvinder og benævnedes tidligere gerne „karm“ af det latinske *carrum*, der har afgivet grundstammen for så mange forskellige slags vognnavne: kærre, karre, karet, karosse, char-à-banc osv. I det 16. århundrede kaldtes de dog i reglen for „fruervogne“ og tiltog i foruroligende grad i størrelse. Det er altså sådanne kæmpemæssige vogne, som vi må tænke os ved datidens festtog og højtidsrejser. Det var 8 sådanne, 2 større og 6 mindre, som Erik Valkendorf skrev til Christian II om at sende brudfølget i møde, da han år 1515 havde ført dronning Elisabeth fra Nederlandene til Helsingør.¹⁵ Det var i en sådan, forspændt med 8 grå hingste, at den danske prinsesse Elisabeth år 1543 kørte til Kiel for at ægte hertugen af Mecklenborg.¹⁶ På toget 1548, da prinsesse Anna førtes til Sachsen, var glanspunktet de fire, store, lueforyldte vogne, hver trukket af 8 hingste; de to vendte tilbage til Danmark igen, de to blev i Sachsen som hendes medgift.¹⁷ Da Frederik II år 1571 red ind i Nykøbing på Falster med sine senere svigerforældre og de tre prinsesser, der var sendt ham op til valg, sad hertuginde, de tre prinsesser og „alt fruentimmeret“ i 4 slige

Den stive – dvs. uaffjedrede – bondevogn, der indtil de allerseneste år har været i brug som arbejdsvogn, har sin oprindelse i forhistorisk tid og undergik i århundredernes løb få ændringer. Væsentlig var egentlig kun en forbedring i drejeanordningen, der slog igennem i Jylland, men ikke nåede frem til det østlige Danmark. Vognene kunne nemt skilles i alle bestanddele, stuves af vejen på stænget over porten eller ombygges til forskelligt brug – forlænges til hjemkørsel af høsten, forsynes med kønne, malede vognsider og sæder til søndagens kirkekørsel osv. Under passage af sumpede områder skete det, at man skilte vognen, bar delene over på den anden side og samlede den igen. Billedet viser passagerkørsel i anden halvdel af det 17. århundrede. (Nationalmuseet fot.).

vogne, med sorte fløjls-spærlagen for på grund af enkedronningens nylige død.¹⁸ Selvfølgelig var de kongelige de største og pragtfuldeste. Men adelen fulgte dog godt med, og ikke få steder vakte det fortjent beundring, når fruene fra gården og hendes jomfruer på en høj helligdag kom kørende til kirken i den rødmalede, rødt betrukne fruervogn.¹⁹ Derimod synes man at have holdt strengt over, at ingen adelsmand måtte køre med flere end fire heste for. Den holstenske adelsmand Carl Ahlefeld dømtes senere af Christian IV til en bøde af 2,000 rdlr., fordi han havde vovet at køre med 6 heste.²⁰ Hvad vognenes størrelse angår, så drev man det næppe så vidt i Danmark som i udlandet, hvor der gaves dem,

der kunne rumme 20 personer.²¹ Stort mere end en halv snes mennesker har de danske næppe været beregnede på. At dette tal imidlertid længe har bevaret sig som udtryk for, hvad der med anstand kunne rummes i en vogn, kan ses af, at endnu i året 1663, da Frederik III og Sophie Amalie ledsagede deres gæster kurfyrstinden af Sachsen og hendes søn på vej til Valby Bakke, sad de ikke mindre end ni personer i karrossen.²² Om den pragt, hvormed vognene var udstyret, får man et begreb, når man hører, at enkedronning Sophia år 1588, da hun blev misfornøjet over regeringsrådernes sendrægtighed med at skaffe hende penge til døtrenes udstyr, selv skaffede sig penge til udlæg ved at bryde for 8,000 kroner sølv af en af sine vogne.²³

Hvad hjalp imidlertid al denne herlighed, når man dog selv i disse pragtstykker ligeså lidt som i den tarveligste fjælevogn var forskånet for den ubarmhertige støden! De store huggede næsten lige så hårdt som de små, spærlagnerne skjulte vel virkningerne på de lidende, og pibekraverne holdt dem strunke; men selv den hårdførste måtte i længden blive træt. Vognene trængte åbenbart til yderligere forbedring.

Den første opfindelse i det 16. århundrede er os ikke ganske klar. Den synes at have bestået i at udstyre de almindelige, åbne kurvevogne på ny vis. Man gav dem vistnok en kaleche af sejldug for og bag og anbragte som en følge heraf en lille døråbning med trin på siden af vognen. Samtidig har man muligvis sænket agebrættet og gjort det bekvemmere ved at ophænge det som en art gyngibræt mellem de to vognsider. Kun så meget vides med sikkerhed, at noget før midten af århundredet opstod der en egen slags herrevogne, der hurtigt fandt udbredelse over hele Europa. Man har antaget, at de skrev sig fra den ungarske by Kotsen. Navnet kunne synes at tyde derpå. I Tyskland kaldtes de *Gutschivogne*, på fransk og spansk *coche*, italiensk *cocchio*, engelsk *coach*, hollandsk *koetswagen*.²⁴ I Danmark gik de under navn af *kuskvogne* og blev hurtigt udbredte. På brudetoget til Sachsen 1548 red endnu alle adelsmænd, og kun apotekeren, skræderen og et par andre kørte i „kuskvogn“.²⁵ År 1554 skrev Christian III til kurfyrst August om at skaffe ham en kuskvogn til eget brug.²⁶ Og da Christian IV 1594 stævnedes den højere adel til at møde i Kolding og følge ham til Flensborg, befaledes det hver at komme ikke til hest – men i

På slottet Veste Coburg i Tyskland står et af de yderst få køretøjer, der er tilbage fra det 16. århundrede. I vognens rige heraldiske udsmykning indgår bl. a. det danske rigsvåben. Den formodes at være bygget 1561 i anledning af brylluppet mellem hertug Wilhelm af Braunschweig-Lüneburg-Celle og prinsesse Dorothea af Danmark, Frederik II's søster. Den malede og forgyldte fading er ophængt i læderstropper mellem stolperne foran og bag på vognen. Klædet, der har været spændt ud over taget, og gardinerne er bortkommet. Vognen har ingen buk og har altså været kørt af en forrider. (Harald Langberg fot.).

sin „kuskvogn“.²⁷ Hvor havde ikke smagen forandret sig i løbet af halvt hundrede år! Et ikke ringe bevis for disse vognes anseelse kan hentes fra, at den gamle benævnelse „vognedriver“ eller „køresvend“ nu lidt efter lidt ombyttedes med det finere „kuskvognedriver“, der atter forkortedes til „kusk“, et ord, der har holdt sig til vore dage, efter at køretøjet, som fremkaldte det, for længst er glemt.

Kuskvognene må dog heller ikke tilfredsstillende have løst opga-

ven. Manglerne var endnu følelige. Da fandt man – vistnok i Italien – på en forbedring af fruervognen. Man anbragte de fire sen- gestolper på selve akslerne, forbandt de to forreste stolpers top- punkter og ligeledes de tvende bageste med to tværstænger, og op- hængte så i disse ved læderremme hele vognkassen. Himmelsengen blev til en hængekøje eller rettere til en bærestol, der ophængt som en gynge lod sig køre på hjul.²⁸ En nødvendig følge af den ny form var, at døren måtte anbringes på siden. Overtrækket, der tid- ligere havde været klæde, ombyttedes snart med det uigennemtræn- gelige læder.

Hvis man ikke vidste bedre, skulle man tro, at den ny opfindelse med de „svævende vogne“ var en gammel bekendt sag i Danmark. Ifølge kæmpevisen havde de fornemme kvinder længe kørt i „hæn- gende karme“. Denne tilfældige navnelighed har dog intet at sige. „Hængende karme“ betegnede efter datidens sprogbrug kun karme med „udhæng“ eller omhæng, det vil sige lukkede vogne.²⁹ Nej, opfindelsen var lige så ny og afgørende i Danmark som andetsteds. Den kom til os over Sachsen. Da Frederik II's svoger, kurfyrst August af Sachsen, var heroppe år 1572 i anledning af Frederik II's bryllup, kom opfindelsen på tale, og kurfyrsten, der ikke var lidet glad over at være den første i Tyskland, der havde indført denne nyhed,³⁰ lovede Frederik II og hans brud hver en af de nye vogne. Han skrev allerede fra Frederiksborg ned til Sachsen og befalede at sende to vogne herop. Brevet var øjensynligt ikke bestemt til fami- lielæsning, thi der stod deri, at det var bedst at lade vognene være forspændt med 12 nærmere angivne skimler, „som dog ikke var til nogen nytte“.³¹

Det gik Frederik II, som det var gået svogeren. Næppe fik han vognene, førend han blev så indtaget i den nye idé, at han oprette- de en egen vognfabrik i Jylland, vistnok i Kolding, til forfærdigelsen af slige vogne, bestemt til foræringer især til udlandet. Man gled let hen over, hvorfra opfindelsen oprindeligt skrev sig, vognene gik for at være af dansk konstruktion, så magelige og bekvemme som bære- karme.³² Og Frederik II fik megen tilfredsstillelse af sit foretagen- de. Det var ikke blot hos tyske småfyrster, som hertugen af Liegnitz, at han kunne være den første, der bragte nyheden.³³ Selv til Eng- land lader det til, at han er kommet i det mindste blandt de første. År 1582 forærede han dronning Elisabeth en slig vogn, og samme år

Lord Willoughby, der havde overbragt ham hosebånds-ordenen, en anden.³⁴ Den første „karrosse“, der overhovedet kom til England, bragtes dertil år 1580.³⁵ Alt, hvad Frederik II havde ofret på vogne af den ny konstruktion, blev dog for intet at regne mod de bekostninger, som enkedronning Sophia gjorde, da deres to ældste døtre på en og samme tid skulle have udstyr. Med rette blev disse to brudevogne et af de bitreste stridspunkter mellem hende og rigsrådet.³⁶ Enkedronningen sejrede, og ud af kampen fremgik to pragtfulde „karrosser“ af hvidt læder beslaget med guldstifter, hængende i remme af guldbesat elsdyrhud, og båret af fire sølvforgyltde søjler, forneden som bøfler, foroven som vildmænd. Seletøj og bidsler til de 8 par heste var ligeledes rigt forgyldt.³⁷ Så kostbare vogne var næppe nogen sinde før udgåede fra Danmark. Den ene kom lykkeligt til Brunsvig, den anden pakkedes i en solid kasse³⁸ og delte rejsens besværligheder på den mislykkede Skotlandsfart, der endte i Norge. Først året efter fejrede den sin triumf ved indtoget i Edinburgh.

Det ses, at Danmark var kommet vidt i retning af vogne, førend århundredet var til ende. Man ville imidlertid fejle, hvis man fra den interesse, hvormed kongen omfattede den ny form for vogne, sluttede, at slige „karrosser“ kom synderligt i brug i landet i dette århundrede. Foruden de få kongelige er der vist ikke forekommet mere end en enkelt eller to af den nye slags hele landet over. „Kuskvogne“ for mænd og „fruervogne“ for kvinder var den form for blødagtighed, som århundredet havde tilkæmpet sig og fået gjort almindelig; derved blev man stående.

Det har sin interesse at følge lidt videre ned gennem tiderne den udvikling af vognene, hvori Danmark i det 16. århundrede tog så levende del. Det blev *ikke* den form for karrosser, hvorpå Frederik II og enkedronning Sophia havde ofret så meget, der blev den sejrende i kapløbet. Vel fik denne slags vogne en ny storartet forbedring, da man i Italien ved det 16. århundredes slutning fandt på at anbringe glasruder i døren. Med en således udstyret, gennemsigtig vogn optrådte marskal Bassompierre for første gang i Paris år 1599 og vakte, som rimeligt var, uhyre opsigt.³⁹ Men selve vognkonstruktionen led af en ulidelig mangel. Ophængningsmåden var urigtig. Vognkassen hang og slingrede som en gyngesving og herved overanstrengte den de fire, høje sengestolper, til hvis top den i remme

Billedskæreren Abel Schrøder den Ældre i Næstved udførte til herregården Lystrup et panel med scener af overklassens liv. Desværre har de fine detaljer siden lidt overlast; men dette er dog stadig det mest autentiske billede af en dansk „kuskvogn“ med kaleche, der eksisterer. Hjulene er tabt, men deres placering er klar, og kusken har mistet hovedet. Det ses, at fadingen er ophængt i stropper, og at der er ind- og udstigning gennem en lille dør i siden – dækket af et nedhængende klæde. (Nationalmuseet fot.).

var fastgjort, så at de, selv om de var metalbeslagne, til sidst bøjedes eller knækkede over. Man måtte begynde forfra.

At gå videre ad den en gang indslagne vej: „pindevogne“, „kurvevogne“, „kuskvogne“ kunne synes ganske håbløst. Ikke desto mindre gjorde man også dette forsøg. Især i Frankrig drev man det i et par århundreder igennem til at opdrætte et storladent blandingsafkom af kurvevogne og kuskvogne. Endnu i det 18. århundrede så en diligence ud som tre sammenflettede kurve, den midterste med låg på, alle tilsammen båret af fire hjul. Den meget benyttede dagvogn fra Paris til Versailles fik trælåg over alle tre kurve og var i stand til at rumme i alt 24 personer foruden dem, der måtte nøjes med at ligge på låget.

Syntes udviklingen til en bekvem stadsvogn ad denne vej spærret, så var udsigterne, som ovenfor omtalt, ikke lysere for en fortsat forbedring af fruervognen, himmelsengen på hjul. Denne var praktisk talt kørt fast, væltet, lå og strittede med sine fire stolper, der udgjorde dens stolthed, men som desværre var ubrugelige til at bære klemodiet, den glastruede, lille vognstue.

Man befandt sig i virkeligheden på bar bund, hvad vognformer angik. Så gjorde man et dristigt spring og valgte som nyt udgangspunkt den hidtil mindre påagtede bærestol. I Danmark og Norden i det hele var denne så godt som ukendt. Men i Syden var den i jævnt stadig brug. Særlig havde kejser Karl V været en stor ynder af dette befordringsmiddel. Spændte man ved sådan en bærestol blot mænd eller muldyr fra og anbragte fire hjul i stedet, så stod der en vogn. „Hjul under bærestængerne“ blev den simple grundtanke i den nye forbedrede art „karrosse“.

Det 17. århundredes karrosse, bærestolens afkom, havde store fortrin. Den var som skabt til sikkert at bære en kosteligt udstyret vognstue. Dens svære bærestænger svigtede ikke, og lod sig så vel som de solide hjul villigt udsmykke. Den var derhos lærenem og uddannelig i mange retninger. Den tillod forhjulene at blive små og løbe langt forud, medens vognkassen som en værdig enkelttæske blot støttede sig på de store baghjul. Lige så villigt gik den ind på løjer, lod forhjul og vogntag forsvinde, så at blot et sæde på to hjul barhovedet fløj af sted som „karriol“. Men med samme lethed lod den sig også alvorligt udvide, så at den gav plads til mindst seks rangspersoner inde, to for, to bag og en på hver sin dør, for ikke at tale om kusk og et par tjenere ude. Intet under da, at „karrossen“ blev det 17. og 18. århundredes fejrede kælebarn, lige vel tilpas som hyrevogn i flok på Gammeltorv i København og ærbødigt hilst som kongevogn fra Stockholm til Versailles. Kun én mangel led denne karrosse fremdeles af, en afgørende: den stødte næsten lige så galt som forud en fruervogn. I så henseende var den ikke bedre end en fjælevogn. Forgæves havde man al sin opmærksomhed henvendt på at afhjælpe denne mangel. Det forslog lige lidt, om man efter bærestolens anvisning fastgjorde vognkassen ved remme på bærestængerne, eller man naglede den fast dertil. Hjulene meddelte den troligt hvert eneste bums. Kurfyrst August, Frederik II, enkedronning Sophia og hvad de alle hed i det 16. århundrede havde haft fuldkommen ret: sligt kunne kun afhjælpes ved ophængning. Skade blot, at deres ophængningsmåde havde været forkert.

Endelig fandt man den rette ophængsform. Det var det 16. århundredes gamle tanke, blot vendt om. Ikke vognkassens tag, men dens bund var stedet, hvori eller hvorunder de bærende remme skulle være fastgjorte. Atter voksede da op fra aksen inden for hvert

hjul de fire fordums sengestolper, om end kortere end tidligere, og i disses hoveder ophængtes vognkassen. Karrosser af denne art vides at være anvendt i Sverige i slutningen af det 17. århundrede. Men de bærende stolper var dog endnu for svage. Ophængningsmåden viste sig først praktisk, da man i det 18. århundrede fandt på at lade stolperne bøje nakke og som små knortede knægte bære remmene. Med denne forbedring dannede karrossen en ypperlig stadsvogn. Den opfyldte alle krav, der kunne stilles, lige fra kongen til borgerfolk. Den fortjente at forgyldes, og den blev det.

Og dog var efter år 1800 karrossens dage talte. Man fandt nemlig på at styrke de fire bøjede stolper yderligere ved at lave den hele tommelbue af lagvis lagte stålskinner. Men næppe var denne tanke udført, førend den bar videre frem. Man måtte kunne erstatte både stolper og remme ved to slige tommelbuer, lagt med yderspidserne mod hinanden, så at de, vuggende mod hinanden, fjedrede alt efter det forskellige tryk.

Med opfindelsen af „vognfjedre“ i det 19. århundrede var karrossernes tid omme. Ingen gad eje sådant et postyr længer. De blev til nar, hvor de kom. De sidste karrosser gemte sig forskræmt i krogen af et herregårds-vognrum eller slap ind i et museum. Overalt fortrængtes de af den nye, stålsatte slægt. Af det 16. århundredes vognformer var der i Danmark år 1900 da kun ringe rester tilbage. De fordums fruervogne humpede enligt og sørgeklædte om som alt forældede ligvogne. Rustvogne og høstvogne holdt endnu stand. Kurvevognene var sunket ned til barnelegetøj. – Den rystning af alle inderdele og det nysyn på livet, som fordum blot en enkelt køretur havde kunnet forskaffe, måtte nu fremstilles kunstigt ved sygegymnastik og massage.

Medens Danmark i det 16. århundrede, hvad vogne angik, efter bedste evne holdt trit med udlandet, var man i Sverige, og først og fremmest i Norge, endnu gammeldags. I *Sverige* red på Gustav Vasas tid både mænd og kvinder, hustruen stundom foran på sadlen hos sin mand. En fruervogn, som hertug Johan omtrent 1560 bragte med sig fra England, skal have været den første, som overhovedet var set i Sverige.⁴⁰ Med rette hedder det derfor i kæmpevisen om den danske prinsesse, der førtes som brud til Sverige, at hun ved synet af ridehestene udbrød:

Var jeg i min faders land,
da fik jeg karm og køresvend.

Men, hedder det videre:

Dertil svarede de svenske fruer:
I føre os hid ingen jyske sæder!
sadel af sølv og forgyldte mile
dermed pleje svenske jomfruer at ride.

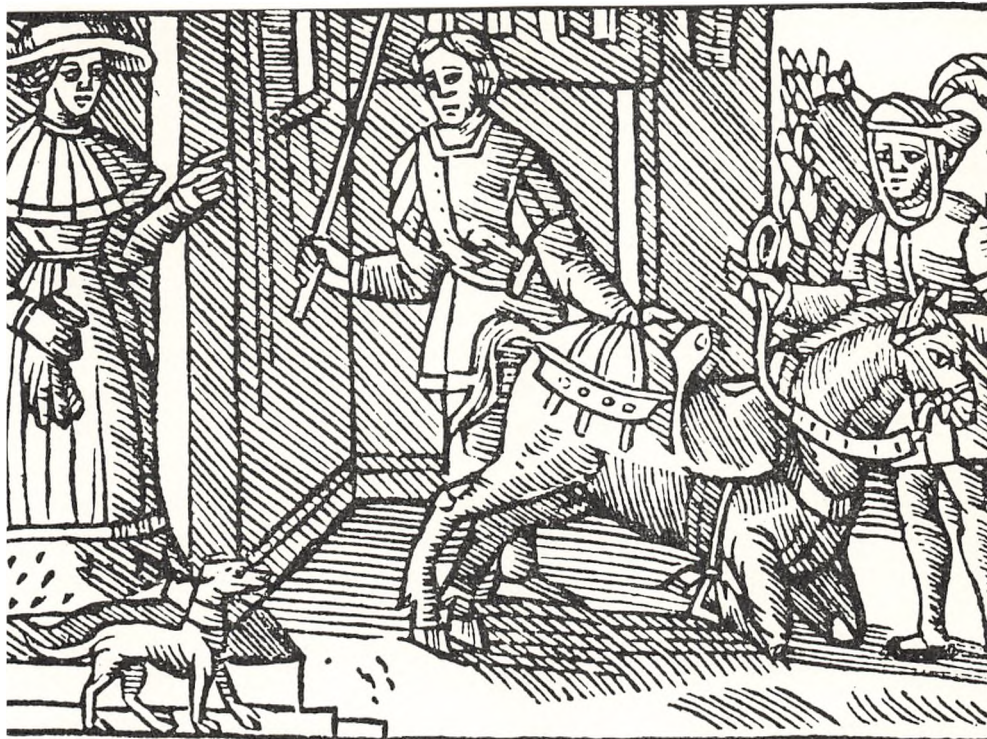
Betegnende for stemningen i Danmark, hvor den overhåndtagende kørsel nok kunne gøre folk af den ældre skole betænkelige, er det vers, som kæmpevisernes udgiver, Anders Sørensen Vedel, her har fundet sig foranlediget til at føje til af sit eget. Han slutter omtalen af vogne med følgende, utvetydige ord:

Når danske og svenske få tysk mands sæd,
da vé dem begge landskaber derved!⁴¹

At man i Sverige ikke endnu satte ret pris på vogne stod naturligvis i forbindelse med de mange hindringer, som søer, elve og stengrund lagde for vognkørsel. Om vinteren, når is og sne bredte dække, faldt disse hindringer delvis bort, og man var da meget ivrig for kørsel med slæde og kane. De anvendtes i rigt mål både til nyttebrug og til lystkørsel.

Medens man i Danmark foretrak vogne, og i Sverige dog i det mindste var stillet over for et valg, faldt dette af sig selv bort i *Norge*. Landets natur udelukkede brug af vogne. Al sommerkørsel var her overladt til de små, nøjsomme, pålidelige heste alene. Med rette blev biskop Olaus Magnus varm i sin omtale af de skandinaviske heste, hvis pris han ikke kan blive træt af at forkynde.

Han havde selv, som ung, lært at skatte dem på mangt et drøjt ridt i Nordsverige. En broderpart af denne ros tilkom hestene i *Norge*, der med kløvsadlen på ryggen troligt slæbte byrderne op og ned ad fjeldet, og hvem en rytter gjorde bedst i, når der var fare på færde, at give løs tøjle og lade råde selv. Isføret om vinteren gav dem ingen hvile. Spændt for slæde måtte de da over isknolde og

Hestene i Norden er meget lærenemme. Når man vil gøre det let for en ung kvinde eller en svag olding at stige i sadlen, lærer man hestene at bøje knæ, siger Olaus Magnus. – Rideknægten holder tømme; en ung mand holder stokken, hvormed han giver tegn til hesten, og en ung rejseklædt dame træder ud ad døren ledsaget af sin hund. Mærkeligt nok bærer hesten en mandssadel og ikke – som man skulle vente – en normal damesadel til sidelæns ridt.

frosne elveløb trække alle de byrder, der havde været ryggen for tunge.

Vinteren i Norge blev derved, trods sine korte dage, ganske naturligt den egentlige færdselstid ikke blot for fremførsel af varer, men også for rejser i almindelighed. Det var ikke alene bønderne og handelsmændene med deres varer, som benyttede denne årstid, men selv bisperne foretrak den til deres visitatsrejser. Herved fik imidlertid rejserne i landet en endnu mere farefuld karakter, der med rette skræmte alle, som ikke ligefrem var nødt til at færdes heroppe.⁴²

Når man med nutidens *veje* for øje betragter det 16. århundredes forhold i så henseende, undres man ikke lidet over den uhyre forskel mellem de to arter forbindelsesmidler, som hver af disse tidsaldrer har betegnet med ordet: vej. Forskellen gælder ikke blot Norge, hvor naturen på så mange måder har hindret samfærdslen, men i høj grad også det jævne Danmark, hvor de naturlige hindringer dog forholdsvis har været ringe. Først kendskab til vejene giver os det rette blik på de ovenomtalte befordringsmidler, lærer os at fatte dristigheden af at betros sig til vogne under så ugunstige vilkår.

Samtiden har givet Frederik II den ros, at han tog sig meget af vejvæsnet.⁴³ Og ser vi hen til den mængde pålæg om at holde veje og broer i orden, som udgik under ham og uden tvivl blev taget til følge, så kan vi heller ikke afkræfte denne dom. Men man forstod blot dengang noget andet ved, at vejen var i orden, end nu til dags. Datidens fordringer indskrænkede sig til, at det skulle være synligt, hvor vejen gik, den måtte være bred nok til én vogn,⁴⁴ – mødtes derimod to, måtte den ene køre „af vejen“, det er: ud i marken, – og endelig måtte der på vejen ikke findes uovervindelige hindringer, såsom åløb, der ved for høj vandstand kunne umuliggøre færdslen. Når da altså nogenlunde tydelige mærker langs vejkanten angav, hvor den alfare vej gik, når stubbene i skovvejen ikke var for høje eller pladsen for snæver mellem træer eller gærder, og når træbroer førte over de dybeste åer, som man havde at passere, så måtte vejen erklæres for „redelig“. Om stenbyggede veje i nutidens forstand, om gennemskårne bakker eller sligt var der selvfølgelig ikke tale. Vejene vedligeholdtes på den måde, at bønderne, når det blev for galt, befaledes at møde for at fylde jord i de opkørte hjulspor. Hvis dette ikke forslog, og der endnu var dybe „pudser“ tilbage, klarede man sagen ved at vælte kampesten ud i de værste huller. Et par eksempler på „onde veje“ vil tydeliggøre os tilstanden.

Mellem Sæbygaard og Nakskov blev ifølge enkedronning Sophias udsagn bøndervognene, der skulle føre varer til købstaden, undertiden siddende fast i æltet.⁴⁵ Når det faldt ind med regn i længere tid, var vadestedet (!) på vejen mellem Holbæk og Ringsted farligt at passere.⁴⁶ På vejen mellem Horsens og Skanderborg måtte man stundom vente to, tre eller flere dage, før Hansted å var til at komme over.⁴⁷ Hovedvejen mellem Odense og Middelfart kunne år 1594 kun befares ved sommertid og i godt vejr.⁴⁸ To år efter istand-

Endnu i vort århundrede har man kunnet opleve, at passagen over en å var så primitiv som her ved Svingelvad mellem Viborg og Silkeborg. Den gående trafik kunne benytte den smalle bro, men ryttere, vogne og kvægflokkede var henvist til vadestedet ved siden af. Ved lav vandstand gik det nok, men i tøjbrudstiden var det forbundet med besvær – måske også med en vis risiko. (Hugo Matthiessen fot.).

sættelsen, 1596, erklæredes vejene om Odense atter for „meget onde“ og måtte på ny tages under arbejde.⁴⁹ År 1577 blev broerne på den stærkt befærdede vej mellem Køge og København tilligemed vejen selv underkastet en hovedreparation;⁵⁰ 1594 var tilstanden således, at flere broer manglede, og andre måtte man med stor livsfare age udenom, altså igennem åen.⁵¹ Om alle vejene i Nordsjælland og omkring København hedder det 1562, at de var dybe, onde og tillige så smalle, at en rustvogn ikke kunne køre der; det sidste blev af-

hjulpet ved at gøre dem – et kvarter bredere.⁵² Fra Helsingør berettes, hvorledes borgerne for at spare sig ulejlighed hentede ler til deres bygninger og gravede dybe sandhuler i vejen eller ind under den, så at den skred ud og var meget farlig at passere.⁵³

Træk som disse giver os et levende indblik i datidens forhold og afgiver målestokken for, hvad man indlod sig på, da man forlod den gamle skik at ride og indførte kørsel på slige veje. Man tænker sig en fruervogn, tung som en læsset flytteomnibus og ude af stand til at køre til side med de klodsede hjul på de faste aksler, en regnvejrsdag på et engdrag i ælte til hjulnaverne. Eller den samme på en skovvej, hvor gamle, trodsige stubbe hvert øjeblik stødte mod hjulet og lod det synke dobbelt dybt mellem dem og den næste. Man vil da både fatte det dristige i den nye skik og tillige forstå, at et forspand af fire, kraftige hingste var en ligefrem nødvendighed. Det at køre med 6 eller 8 var ikke blot en pynt, men en kongelig forret af virkelig værd. En mil måtte under sådanne omstændigheder med almindelig vogn tage et par timer at køre, skønt man ikke sparede på hestene. Det holdt hårdt for en rejsende at få heste og vogn til længere end to mil. Kunne man end ved gode ord og betaling få kusken til at blive ved, stod man sig ikke derved, hestene var for trætte.⁵⁴ Selv for dronning Sophie, der dog sikkert kørte med 6 heste, ved vi, at den tre miles vej fra Helsingør til Frederiksborg har taget fire timer at køre. Den tolvårige Christian IV „var så træt af denne tur, at han ved ankomsten“, som han selv skriver. „hellere ville sove end gå til bords“.⁵⁵ Gik det således med dronningens befordring, er det let at forstå, at Niels Kaas, om end han var kørt fra København i den tidlige morgen, når føret var dårligt, ikke kunne ventes til Frederiksborg før klokken var fire.⁵⁶ Vil man i et kort, klart udtryk samle alle disse omstændigheder, vejenes ynkelige tilstand, de derved forøgede afstande og datidens mangel på evne til at beregne disse, kan man næppe finde en mere malende betegnelse end Henrik Rantzaus angivelse af Jyllands størrelse. Den jyske halvø, siger han, har en længde fra Elben til Skagen af 12 dagsrejser, landets bredde er 6 dagsrejser.⁵⁷ Man fatter forskellen mellem dengang og nu, når man hører turen fra Skagen til Hamborg anslået til at ville tage 12 dage, så at man altså antages kun at kunne køre 5–6 mil om dagen. Men man gyser for vejen mellem Ringkøbing og Århus, når det siges, at den vil tage 6 dage, med andre ord, at en

dagsrejse her kun er 2–3 mil. I tro overensstemmelse med sin eneste målestok: vejenes tilstand, afbilder også Henrik Rantzau Nørrejylland med en i forhold til dets længde ganske forbavsende bredde. den hævdvundne pukkel på Jyllands ryg holdt sig på selv gode kort lige ned til henimod år 1800, da nøjagtige opmålinger afskaffede den.

Midt i alt dette uføre dukker dog en enkelt stribe med fast bund op, et varsel om kommende, bedre tider. Det var klart, at gode veje kun var et pengespørgsmål. Ville en enkelt ofre det fornødne, kunne de vel skaffes, thi datiden forstod sig meget godt på at lægge stenbro og flisegulv. Frederik II gik i spidsen. Han anlagde på egen bekostning en stenlagt vej af den usædvanlige bredde 12 alen mellem København og Frederiksborg, og langs vejen lod han opstille stolper, hvor der på tavler angaves hele og halve mil. En lignende påbegyndte han i det mindste mellem Kronborg og Frederiksborg, og ligeledes ved Ringsted og ved Vordingborg.⁵⁸ Med rette hædredes disse veje med benævnelsen „kongeveje“, thi både ragede de højt op over, hvad datiden var vant til med hensyn til bredde, lige retning og soliditet, og tillige var de – kongen alene forbeholdt. Denne sidste bestemmelse holdt Frederik II med stor strenghed over. På ethvert sted, hvor kongevejen skar de gamle, var den afspærret med aflåsede porte eller slagbomme, og ledvogtere var ansatte for at hindre voldeligt indbrud. Under Christian IV's mindreårighed forfaldt kongevejene, bommene sprængtes, vejene opkørtes og led ilde.⁵⁹ Men da han var blevet myndig, holdt han dem i hævd og fortsatte i større målestok det begyndte værk.⁶⁰ En rejsende i Danmark i året 1673 påstår, at et net af slige veje, kongen alene forbeholdt, dengang strakte sig hele landet over.⁶¹ Navnet „Kongevej“ har holdt sig til vore dage som betegnelse for en særlig god og bred chaussé. Det var også disse af Frederik II påbegyndte veje, der afgav til dels forbilledet og i hvert fald udgangspunktet, da det danske vejvæsen siden slutningen af det 18. århundrede blev taget under grundig behandling.

Vil vi sluttelig samle vort indtryk af vejenes tilstand i Danmark i det 16. århundrede, kan vi kort udtrykke det ved, at de var tarvelige rideveje, der, da kørsel blev almindelig, uden synderlig forbedring toges i brug som køreveje.

Norge var for så vidt gunstigere stillet, som ingen her tænkte på

Vinterrejse over det snedækkede Dovre. En købmand har læstet varerne på sin hest i en tværsæk. For ikke at synke ned i sneen bærer både han selv og hesten snesko. „De varer, som fragtes på denne sindrige måde, er salt, råjern, linned og uldtøjer den ene vej samt sølv- eller kobbermalm og kostbare pelsvarer den anden vej.“ Olaus Magnus.

at bruge vejene til anden færdsel end den, hvortil de var bestemt. Den første vej, der overhovedet var beregnet på kørsel, anlagdes først år 1624 i anledning af Kongsberg Sølvværk.⁶² Disse beskednere fordringer gav sig et udtryk i vejenes hele præg. Naturforholdene forbød her afgrøftning og sligt. Dalførets retning viste vej. Lykkelig den, der kunne finde den! Den slyngede sig gennem dunkle fyrreskove, over myrstrækninger, mellem fjeldskredsblokke, over bakkekamme og kløfter, hvor et par tømmerstokke dannede broen over den brusende elv, kort, alle vegne kun undgående ét: de dyrkede strækninger, hvor hestene kunne trampe ned og så gerne gad nippe de sparsomme aks.⁶³ Vedligeholdelsen bestod blot i at fjerne de

omblæste træer og nedstyrtede sten, der kunne spærre vejen, og så forny tømmerstokkene, som vårfloppen havde taget med sig. Prøven på, om alt var i orden, var endnu den gammeldags: en blandt bønderne opnævnt mand red midt ad vejen med et otte alen langt spyd lagt over hesteryggen. På begge spyddets ender var der befæstet vidje-hanke. Kunne han overalt komme frem, og tog hankene ingensteds ved nogen hindring, så var alt, som det burde.⁶⁴ Sådanne veje kunne være trættende nok i længden. Hvor man kunne det, tog man derfor båd. Endnu i det 18. århundrede var det således almindeligt at benytte vandskyds på lange strækninger af landturen fra Lærdalsøyri til Kristiania, på søerne i Valdres og på Randsfjorden.⁶⁵ Men ligefrem livsfarlige blev disse veje, når de, som dengang skik og brug, skulle befares ved vintertide. Disse snævre, skrøbelige træbroer, der rystede under en hestehov, disse svimlende stier med fjeld på den ene side, afgrund på den anden, blev til noget andet, når skumsprøjtet frøs og gjorde tømmerstokken spejlglat, når isslag og frostknolde rundede stierne til vandrette istappe. Så måtte isbrodderne frem og spændes under fødderne. Ofte måtte vistnok de rejsende, selv på hovedvejene, kæde sig sammen med tove, som nutildags over isbræer. Hvad biskop Jens Nielssøn i Oslo fortæller om sin rejse 1589, at ved Guldbergkleven i Vinje måtte slæderne vindes ned over fjeldet med tove, har vist ikke været noget enestående. Fremdeles var faren ved at fare vild i mørket, når den korte vinterdag var omme, heller ikke ringe. En nat på fjeldet eller i fyrreskoven var ikke hyggelig, når ulven var ude. Hyppigt måtte den sidste del af dagsrejsen ske ved tyriblus og brande.⁶⁶

Dengang som nu var der visse *hovedruter* i Danmark og Norge, der særligt trak de rejsende til sig og udgjorde hovedårerne i færdselsens kredsløb. De var for en stor del anvist af naturen selv. Derfor havde de fra Arilds tid været de samme, og faldt til dels sammen med de linjer, som vor tid har trukket tydeligere op med jernbaner. I Nørrejylland gik hovedruten langs østkystens byer lige til Skagen. Sandflugten havde endnu ikke skilt denne by fra den øvrige verden, og over den gik en stor del af Vendsyssels handel, ligesom den også benyttedes som overfartssted til Norge. Derimod var Frederikshavn, hvor østbanen nu ender, dengang kun et ulovligt ladested.⁶⁷ En anden udpræget færdselsrute gik langs vestkysten fra Thisted over Limfjordstangen ned til Ribe. Disse egnenes større velstand end

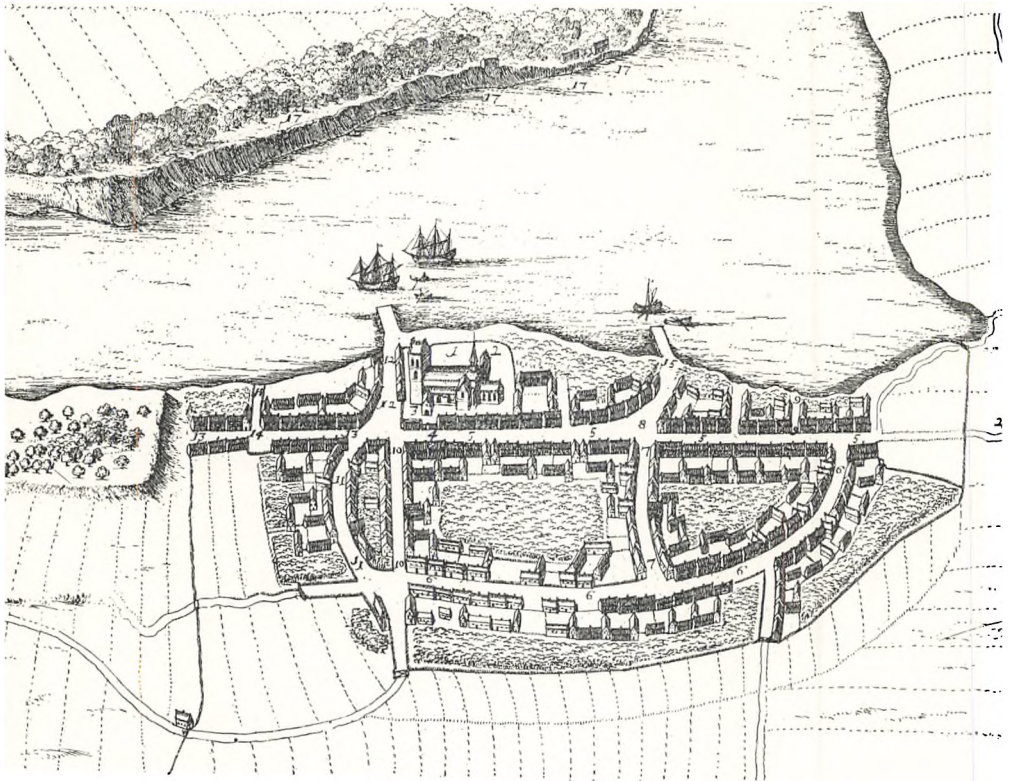
Store farer „truer dem, som færdes på fjeldene, som er opfyldt af dybe kløfter, eftersom voldsomme vinde blæser og ophober sådanne masser af fin sne, at hvis man ikke medfører skovle og hakker ... kan man næppe gøre sig håb om at nå frem,“ siger Olaus Magnus, der af egen erfaring vidste ikke så lidt om rejseforholdene i Norden.

nu til dags gjorde forskellen mellem øst og vest kun lidet fremtrædende. Forbindelseslinjerne mellem de to hovedruter droges ligesom nu ved en nordlig tværvej over Viborg, der var samlingsstedet for øst og vest, og ved en livlig færdsel mellem Ribe på den ene side, Kolding og Haderslev på den anden. Gjaldt vejen Fyn, brød man af mellem Åbenrå og Haderslev og satte ved Årøsund over til Assens. Kun nordfra kommende gik over fra Snoghøj til Middelfart. Fra begge disse byer gik hovedvejen over Odense til Nyborg.

Agtede man sig videre til København, havde man her rejsens værste stykke, overfarten over Store Bælt. Vel var der ingen mangel på smækker og skuder hverken i Korsør eller Nyborg. Men hvis der var mange beredne rejsende med, som skulle have hestene

over, kunne pladsen blive ringe og ubehagelig nok mellem de ængstelige dyr. Og strømmen var i reglen stærk, når man kom uden for Knudshoved. Slog så storm og uvejr sig til, kunne overfarten blive ligefrem livsfarlig eller umulig. Frederik II lå engang ved midsommertid otte dage i Korsør og kunne ikke komme over for modvind.⁶⁸ Det var kun med livsfare, at hans hustru nåede over, da hun ilede til hans dødsleje på Antvorskov. Biskop Peder Palladius fortæller om, hvorledes han engang i selskab med Herluf Trolle og dennes fader gjorde turen, da et uvejr trak op med torden og lynild. Taklerne sprang, sejlet gik i søen, og pumpen blev uklar, så at de måtte drive for vind og vove og kunne takke deres Gud, da de langt om længe, dyngvåde, slap i behold til Korsør.⁶⁹ Slige eksempler på bæltfartens ulemper kunne samtiden opregne i mængde. Når nu hertil kom de højst besværlige forhold ved vintertid under isgang, forstås det let, at man undgik denne rute så meget som forholdene tillod. Særligt udsondredes to forbindelser. Farten mellem den øvre del af Jylland og Sjælland foregik næsten altid over Kalundborg-Århus. Søturen var kortere her, farvandet var lettere at passere, og Kalundborg Fjord lagde sjældnere til. Som eksempel på en hurtig overfart kan anføres fru Ida Falk Gøjes tur 1573: for rebede sejl løb skuden over på seks timer.⁷⁰ Den anden fart, som unddrog sig bæltturen, var forbindelsen med udlandet. De fra Holsten kommende sejlede fra Heiligenhafen til Rødby på Lolland.⁷¹ Men hovedruten fra Tyskland til København gik den korteste vej over Warnemünde, Gedser, Nykøbing, Vordingborg, Køge, København. Den fik i det 16. århundrede en forøget overvægt ved de gentagne slægtsskabsforbindelser mellem det danske og det mecklenborgske fyrstehus, der gjorde denne rute til en alfar fyrstevej og medførte ikke få behageligheder for almindelige rejsende.

Overfarten til Skåne foregik sjældnere fra København til Malmö. I reglen foretrak man at gå over, hvor Sundet var smallest, mellem Helsingør og Hålsingborg, og hvor det desuden var langt lettere at få både. Øresundsfærdslen og sundtolden gav dette sted et ganske ejendommeligt liv. Ved Helsingør berørtes Danmark af en hovedstrøm for den europæiske samfærdsel. Den nødtvungne standsning, som denne her var undergiven, medførte ikke blot en ligefrem indtægt gennem afgiften, men tillige en frisk luftning fra yderverdenen, der virkede kvægende på det hele land.

Middelfart betyder „det midterste overfartssted“ – nemlig syd for Strib og nord for Fønsøre. Billedet i Resens Atlas viser, hvorledes landevejene fra Odense, Bogense og Assens samledes her ved de to anløbsbroer. På Lille Bælts modsatte bred er Snoghøj med skovklædte skrænter.

Nordpå gik vejen over Halmstad, Varbjerg, gennem den smalle strimmel Sverige ved Götaelv, til Norge. Dog foretrak man hyppigt søvejen lige til Akershus. I Norge var der to dalfører, ad hvilke hovedfærdslen gik, de to striber, ved hvilke naturen har forbundet det vesten- og nordenfjeldske med det søndenfjeldske. Fra Oslo gik vejen til Bergen gennem Valdresdalen over Filefjeld ned forbi Borgund kirke til Sognefjord. Vejen til Trondheim derimod førte gennem Gudbrandsdalen over Dovres fjeldryg. Vanskelighederne ved begge veje medførte imidlertid, at rejsende, der skulle fra det ene endepunkt til det andet, hyppigt foretrak søvejen langs Norges kyst. Bergens livlige søfart, nord- som sydefter, var i så henseende af ikke ringe betydning.

En nødvendig betingelse for al rejse er føde og nattely undervejs. Hvad ordningen af denne sag angik, indtog det 16. århundrede en underlig mellemstilling, der viser os de brogede, hinanden modsatte forhold, hvoraf sluttelig nutidens hotelvæsen er fremgået. Trangen til *herberger* havde selvfølgelig gjort sig gældende i umindelige tider. Den, der siden oldtiden havde været landets ihærdigste rejsende, var selve kongen. Ikke blot for at holde ting og dømmes, men også for at hæve en af sine betydeligste indtægter, „gæsteri“, havde han måttet færdes omkring i alle landets egne. Hvor ingen kongsgård fandtes, var til hans brug mangelsteds opført en solid, ofte tårnlignende bygning, en såkaldt „barfred“, hvori han kunne overnatte. Af sådanne „barfred“ fandtes der endnu i det 16. århundrede mange rundt om i landet. De stod ikke sjældent nær ved præstegårde. Måske et udtryk for, at det omliggende jordegods engang var blevet skænket til kirken af kongen, der kun havde forbeholdt sig sit nattekvarter. I menigmands øjne fik herved disse „barfred“ et særligt præg af fredhellighed, hvad jo allerede navnet kunne give anvisning på.⁷²

Kongen var altså vel faren. Han havde hele landet afprikket med solide herberger, ham tilhørende. Men almindelige rejsende kunne det ofte knibe for. Kom der for mange af dem, kunne den gamle folketilbøjelighed til gratis at huse dem som venner, umuligt holde sig. Til bedste for sådanne vejfarende måtte der da i passende afstand fra hinanden oprettes udsalgssteder, hvor man kunne få gæstfrihed tilkøbs. Allerede fra Erik Glippings, Erik Præstehaders og Magnus Ladelås' dage kan man i Norden forfølge en række forordninger om oprettelse af kroer.⁷³ Endnu Christian II havde gentaget befalingen om, at der hver anden mil på landet skulle oprettes herberger. For Sjællands vedkommende havde han i det enkelte angivet, hvor de skulle ligge.⁷⁴ Men virkningen af alle disse forordninger synes for en væsentlig del kun at have været den, at der rundt om i landet opstod en samling kipper og krostuer, der søgtes af den laveste befolkning og lokkede til drik og svir, men kun lidet var beregnet på virkelige rejsende.⁷⁵ Et begrænset natteleje i samme seng som værten og værtinden var en af de mindste ulemper, man udsattes for ved at overnatte på slige steder.⁷⁶ De rejsende, der ikke havde bekendte at tage ind til, vedblev derfor middelalderen igennem at søge til klostrene. Her var gæstfrihed ikke kram, der var til-

fals, men kristenpligt. Her fik man enten uden betaling eller for et vederlag efter behag god behandling. Fra prioren eller abbeden til den ringeste broder var her folk af alle dannelsestrin, alle villige faddere til en kande øl, en lun passiar og en velsignelse med på vejen. Spor af denne gamle skik lader sig endnu forfølge helt ned til henvend år 1600, da det pålægges lensmanden på Ringsted kloster at give rejsende husly og fri fortæring for en nats tid.⁷⁷

Men ved reformationen inddroges klostrene, og kirkens gamle omsorg for vejfarende bortfaldt hermed. Det gjaldt da om at skabe ny vilkår for det stedse tiltagende rejseliv. Her er det interessant at se de forskellige måder, hvorpå den samme opgave løstes i de tre nordiske lande. I Sverige sluttede man sig nærmest til det gamle; kirkens pligt gik i arv til præsterne. På de lange tyndt befolkede landstrækninger blev præstegårdene de lovlige herberger, hvor alle fra kongen til den simpleste rejsende tog ind, hvor man kunne få skyds videre eller natteleje, som oftest en kande god vin og i præsten en sprogkyndig vært og livlig deltager i en svir til henad morgenstunden.⁷⁸ I Sønderjylland synes man, skønt forholdene ikke var de samme, en tid lang at have indladt sig på en lignende ordning; men den må vistnok snart være kommet i forfald og atter opgivet.⁷⁹ I det øvrige Danmark derimod slog man ind på en vej, som den tættere befolkning og de kortere afstande her tillod: Man undgik så vidt muligt landkroer og henlagde herbergerne til købstæderne, hvor pligten til at modtage rejsende skulle betragtes som et tilidshverv. I Norge endelig tyede man overalt, hvor det lod sig gøre, til – ligesom i Sverige – at lade præstegårdene være herberger. Men på de vigtigste fjeldovergange oprettede regeringen fjeldstuer og knyttede dertil visse indtægter, der gjorde dem til ret indbringende små forleninger.

Det kan ikke nægtes, at Frederik II med stor iver tog sig af denne sags ordning i Danmark. Han var også selv så temmelig part deri. Det kunne ikke være ham behageligt, når han kom med sit følge til en eller anden købstad, at vide sine hofsinder mere eller mindre husvilde. Selv fandt han naturligvis let herberge. Enhver satte en ære i at have ham til gæst. Og ligeså gik det med de formånde blandt hans følge. Men imens red de simple svende på gaden og krævede forgæves at indlades; hverken trusler eller løfter om betaling var altid i stand til at optø uvilligheden hos de gnavne småbor-

„Ovenstående billede ... viser, hvilken storslået gæstfrihed, der ved Guds forunderlige gave er skænket göter og sveer fremfor alle andre folk i Norden. Ja, de anser ligefrem en dag som spildt, når de ikke har lejlighed til at bevise en fremmed nogen velgerning.“ – Olaus Magnus forsømmer ingen lejlighed til at fremhæve sine svenske landsmænd på andres bekostning. Navnlig havde han meget lidt til overs for danskerne. For øvrigt er det rigtigt, at der blev ydet fremmede megen venlighed. Den voksede vel ligefrem med afstanden mellem beboede områder. Rejsende betød afveksling, og de kunne i reglen fortælle nyheder, hvad man ikke var forvænt med.

gere. Og ikke med urette. Manden selv havde de ikke noget mod at huse, men at skaffe plads til hans hest, at skulle rydde værkstedet i baghuset, måske bryde et skillerum ned eller se det sparket ind af dyret, alt sammen alene for en nats skyld, det var vel meget. Man påstod endog, at enkelte, der oprindeligt havde haft stald i gården, brød den ned for at undgå indkvarteringen. Klage på klage kom derfor til kongen over disse forhold. Og selv om hofsinderne havde

tiet, så talte hestenes stive gang og hele oplejede ydre, når der næste morgen stilledes til udrykning.⁸⁰

Den måde, hvorpå kongen søgte at råde bod på disse ulemper, var måske den eneste mulige, men i hvert fald hård for de vedkommende. At han påbød byerne at holde staldrum til langt flere heste, end borgerne besad – Korsør skulle således holde til 400 flere⁸¹ – kunne være så sin sag. Trykkende var det for mangan, der ikke havde råd til selv at holde hest, at skulle være forsynet med stald til andres. Men i høj grad ubehageligt var Frederik II's pålæg til de fornemste og rigeste borgere i købstæderne om, at de skulle mod betaling huse og bespise enhver rejsende og udhænge skilt over døren som tegn.⁸² Fordi en Oluf Bager var stolt af at have kongen eller Niels Kaas eller en rigsråd til gæst, og ved slig en lejlighed gerne havde sat huset på den anden ende, fulgte ikke deraf, at han kunne ønske at se sit hjem forvandlet til en kro og straks være rede, så snart en forløben landsknægt ved nattetid fandt på at dundre på hans skodder. Det var en art af formueskat, et indgreb i hjemmets fred, som det undrer at kunne træffe endnu i det 16. århundrede, og vi forbavses ingenlunde over borgernes ulyst og stiltiende modstand. På den anden side må det dog erindres, at spørgsmålet ikke lod sig løse så let som i nutiden, hvor udsigten til fortjeneste af sig selv fremkalder et hotel. Datidens rejsende kom gerne i hold, til daglig kun en tigger eller to, og så en gang imellem langt flere gæster, end et hus kunne rumme. Et virkeligt gæstgiversted ville af tomhed falde i staver mellem hvert af holdene.

Trængte man til et bevis for, at påbudet var hårdt, kunne man hente det fra, at kongen, hvor han selv var stillet som vært, ikke efterkom det. Han prisgav ikke sine spredte „barfred“ til herberger for andre. Og på sine enligt liggende slotte, på Frederiksborg, Skanderborg og Kronborg f. eks. viste han sig kun lidet tilbøjelig til at huse fremmede. Her kunne jo forholdene let medføre, at de mange, hvem kongens nærværelse havde hidkaldt, hoffolk såvel som andre, der havde haft hverv at røgte, kunne blive husvilde, når mørket faldt på, såfremt kongen ikke ville tilbyde dem nattely og fortæring på slottet. Men Frederik II skulle have sig sligt rykind meget frabedt. På staldmesteren og en eneste kammerjunker nær⁸³ havde de alle at forføje sig bort. Så kunne de søge over i den kro, som kongen havde ladet oprette lidt afsides, men dog i slottets nærhed. Det

Olaus Magnus fortæller, at man om vinteren opførte midlertidige herberger for de rejsende langs kysten – ja endog ude på isen. Om han virkelig har set dette i Skandinavien er tvivlsomt. Hans iagttagelse synes snarest at stamme fra andre Østersølande. Men det er rigtigt, at vinteren var god årstid for længere rejser. Man rejste hurtigere i slæde end i vogn, og de tilfrosne indre farvande var langt lettere at befærde end de ofte ufremkommelige veje.

underhold, som de her for betaling nød, var vistnok så godt, som huset formåede, men næppe fristende til unødvendig forlængelse af opholdet.⁸⁴

En efterklang af den pligt til at modtage vejfarende, som efter reformationen pålignedes befolkningen i almindelighed, turde måske endnu have holdt sig i gamle bøndergårde i Danmark. Her benævnes stundom – i lighed med hvad der var tilfældet i byer i det 16. århundrede – en enkelt stue endnu som „herberget“.

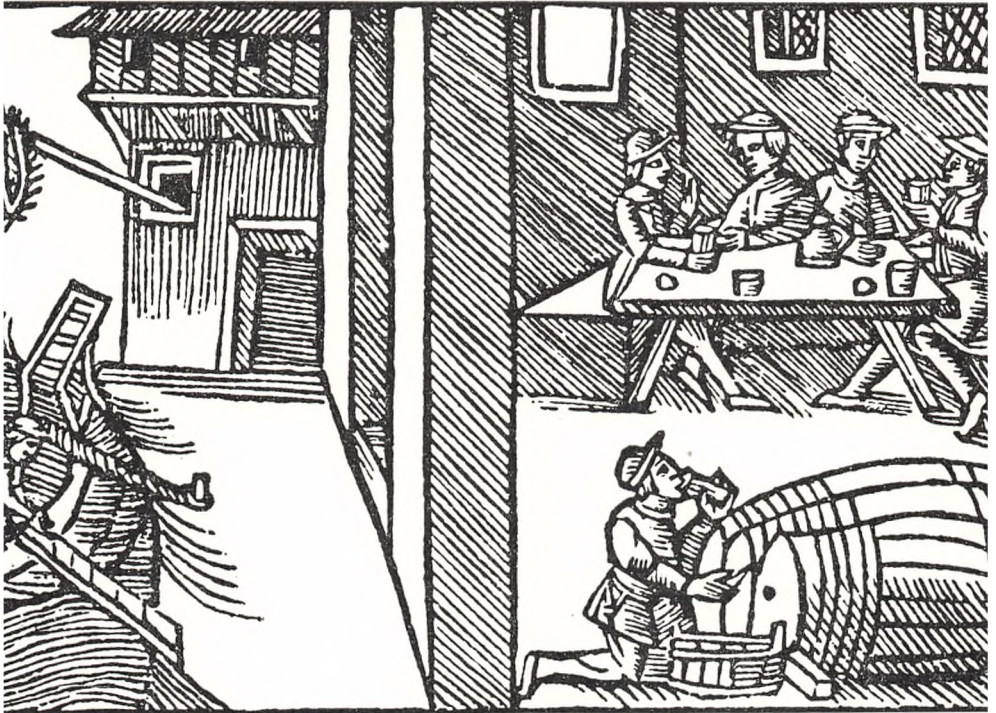
Det område, hvor Frederik II's omsorg for de rejsende kronedes med størst og mest blivende held, var hans bestræbelser for at skabe

nye hvilepunkter på hidtil øde steder. Med skarpt blik opdagede han, at Store Bælt og Gedserodde var de vigtigste, men slettest stedte punkter i hele Danmarks vejnet. Han sørgede da for begge. Hvad han gjorde for bæltfarten ved at bygge en stor færgebrog i Korsør⁸⁵ og lade opføre et anseligt ventehus for rejsende, der skulle over,⁸⁶ havde mindre at sige. Det sidste mildnede, men afhjalp ikke onderne ved opholdet i Korsør, hvor herbergerne nu engang var slette.⁸⁷ Men Frederik II har særlig fortjeneste af at have opdaget Sprogøs betydning som nødhjælp for de rejsende og med redbonhed at have stillet den til deres tjeneste.

Forunderligt nok havde dette vigtige punkt tidligere henligget ubenyttet. Skovklædt, med ruiner af Valdemar den Stores Tårn⁸⁸ eller, som man senere påstod: Marsk Stigs Borg, på den højeste bakke,⁸⁹ dukkede øen ugæstmild op af Bæltets vover. Der boede ingen, højst en vogter. Nærmede man sig, modtoges man af halvville heste, et kongeligt stod, der her på denne afsides plet til alle årstider tumlede sig i det fri.⁹⁰ Da befalede Frederik II år 1571 sin lensmand på Nyborg Slot at opføre et godt hus på Sprogø, stort nok til at rumme de rejsende, det sommer eller vinter måtte komme did, og til alle tider vel forsynet med øl og mad til deres underhold.⁹¹ Det var en selvfølge, at øens tidligere, uvane beboere på samme tid blev henflyttet andetsteds.

Frederik II synes med særlig omhu at have omfattet hele denne omdannelse, hvorved Sprogø først kom til sin ret. Og det var næppe noget dårligt valg, da han, som ovenfor omtalt, år 1580 forlenede hollænderen Petter Pettersen med øen. Selv udlænding kunne denne måske forstå de fremmedes tale, han var ikke bange for at gå ud i sin båd, og som ægte hollænder skulle han nok vide at holde huset på øen rent og skuret. Hvor stærk søgningen allerede da har været, kan ses af, at hans formand havde kunnet svare 3 tønner smør i årlig afgift. Den ny kromand fik imidlertid af sær kongelig velvilje afgiften nedsat til 40 kroner om året.⁹²

Petter Pettersen svigtede ikke den viste tillid. Han holdt køer i skoven, fiskede i Bæltet og betjente de rejsende fortræffeligt. Vi har en udlændings vidnesbyrd for, at da en båd med gæster under isgangen i februar 1589 landede på øen, blev de fremmede vel modtaget af hollænderen og hans medhjælper og fik især ganske ypperligt smør og ost under det ufrivillige ophold.⁹³ Øens ensomme be-

Værtshus eller nærmere bestemt vinstue ved en havn. Husets vartegn – en krans på en stang – er stukket ud. Til højre ligger kyperen på knæ og tapper af fadene, medens han prøvesmager vinen. Al vin var importvare – Olaus Magnus nævner spanske, franske og tyske vine. I mange købstæder var retten til at udskænke vin og importeret øl forbeholdt medlemmer af byrådet, idet disse modtog deres honorar i form af afgifter. Undertiden åbnede man ligefrem rådhusets kælder for offentligheden som vinstue – et fænomen, der desværre er gået af brug i Skandinavien, men holdes i hævd i Tyskland.

liggenhed medførte imidlertid også følger for Petter Pettersen. Under Frederik II havde han haft sin frispas. Men efter kongens død undgik det hans opmærksomhed, at tiderne havde forandret sig. Han vovede at påstå, at han kun stod under kongen, nu altså prinsen, og skyldte ikke lensmanden på Nyborg eller nogen anden adelsmand regnskab for sin færd. Dette pådrog ham en alvorlig revselse. Han beskyldtes, og vistnok med rette, for egenmægtigt at have fældet 54 og ødelagt 321 egetræer på øen – et tydeligt bevis for Sprogøs

daværende skovrigdom – og desuden for at have nedrammet bundgarnspæle i havbunden, der gjorde det farligt at lande ved øen. Lensmanden udvirkede en ordre fra regeringsråderne til hans fængsling, og han slap først løs mod en bøde og løfte om forbedring.⁹⁴ En blivende følge har Petter Pettersens virksomhed efterladt sig, der ikke har været øen til både. Fra hans tid skriver sig sikkert dens skovs tilbagegang, der snart førte til fuldstændig skovløshed. I det følgende århundrede skildres Sprogø af en rejsende som en sandbanke med to græsklædte høje og et hus.⁹⁵

Det andet punkt, hvorpå Frederik II havde sin opmærksomhed rettet, var Gedserodde. Her var en kro ubetinget nødvendig såvel for dem, der udmattede kom i land, som for dem, der ofte længe nok måtte ligge og vente på god bøl til overfarten. Kongen oprettede da en sådan,⁹⁶ og den tiltog stærkt i betydning mod slutningen af hans regering og kort efter hans død. Hertil bidrog meget, at hertug Ulrik af Mecklenborg på sine gentagne rejser til Danmark kun ville opholde sig i kroen⁹⁷ og ikke på den nærliggende Gedsergård, hvor fyrstelige rejsende ellers plejede at tage ind. Det var minderne fra de bedrøvelige dage i oktober 1586, som han søgte at undgå – dengang da han og hans hustru på hjemrejsen, ledsaget af kongen og dronningen var kommet hertil. Opholdt af en heftig storm⁹⁸ havde de måttet taget ind på Gedsergård. Men her var hertuginde Elisabeth blevet overfaldet af sygdom og havde sluttelig udåndet på sit gamle fædrelands grund på sin fødselsdag den 14. oktober.⁹⁹ Hertug Ulriks sky for gården medførte kroens opblomstring. Enkedronning Sophia, der efter Frederik II's død var på Nykøbing Slot blevet sin faders genbo, søgte nemlig at indrette alt efter ønske for ham, når han besøgte Falster. Hun udstyrede kroen på det bedste og overlod kromanden den med ager og eng, brændsel så meget som han lystede, olden til 20 svin og endda et stykke af Gedsergårds jorder frit og kvit uden en skillings afgift, mod at han til gengæld ikke var ublu mod sine gæster og først og fremmest sørgede vel for hertugen og hans folk.¹⁰⁰ Hendes valg af kromand var vistnok heldigt, skønt han bar det ildeklingende navn: Matthias Røver. Det var en af de mange fordums tjenere hos Frederik II, som regeringsråderne gav afsked, men enkedronningen atter ansatte hos sig. Han havde i sin tid været „enspænder“ som det kaldtes, det vil sige kongeligt sendebud og brevdrager, og som sådan gjort mangan rejse i Tysk-

land.¹⁰¹ Han var altså i stand til at forstå sine gæsters sprog. Og en ikke ringe anbefaling for ham var det, at han nylig havde været hos Hertug Ulrik i Mecklenborg og dér afhentet dronning Sophias barndomsveninde, Hippolyta Passow, for at være dronningen til trøst i hendes sorg.¹⁰² Han overtog altså den ikke uvigtige post og styrede den til tilfredshed. Men allerede år 1590 døde han.¹⁰³ Enkedronningen ansatte da en ny „enspænder“ i den ledigblevne plads og gav ham et magtområde, der ved sin næsten pudsige overdriivelse viser, hvilken vægt hun tillagde stillingen. Foruden sin forgængers opnåede goder fik han endnu mere af hovedgårdens jord og derhos bestyrelsen af landtungens skove og opsynet med Gedsergård selv, så at nu gården kom til at stå under kroen.¹⁰⁴ Hvorledes dette skulle være endt, hvis man var blevet ved at gå frem på denne vis, er ikke let at sige. Buen slappedes imidlertid, da hertug Ulrik døde 1603, og Gedser Kro derved sank ned til at være, hvad den var, en slet og ret kro, om end på et af landets mest befærdede punkter.

Måtte kroer fremtvinges andre steder, så kom de af sig selv i et par af de største byer. I Bergen,¹⁰⁵ København og navnlig Helsingør skød det op som paddehatte med herberger, hvor man kunne få natteleje, „en pot øl eller otte“, som datiden udtrykte sig,¹⁰⁶ og muntert selskab til enhver tid af døgnet. Men ulykken var, at de var af den laveste art, steder, hvor en pung så let kunne blive borte, og ingen var sikker for et ølkrus i hovedet eller et knivstik i brystet. Alt kunne være besørget, førend byvagten fik så meget som banket på forstuedøren. Især udmærkede kroerne i forstæderne sig. Ved nattetid lå de helt uden for lov og ret, og her herskede de vildeste sæder.¹⁰⁷ Anstændige herberger gaves der kun få af, og selv de bedste blandt disse tilfredsstillende ikke de fordringer, som datiden alt havde lært at stille. Tager vi f. eks. det bedste hotel i København, „Oksekoppen“ (oksehovedet), der lå på Østergade, på det sted, hvor nu Salomons Apotek og dets nabohuse ligger, så benyttedes det ganske vist af bedrestillede. Men dette synes dog for danskes vedkommende i reglen kun at have været i en snæver vending, når enten byen var overfyldt, eller man nødvendigvis skulle bo på hotel, som når man f. eks. lå i „indlager“, det vil sige: lå på egen bekostning i en slags arrest, indtil man havde betalt sin gæld.¹⁰⁸ Grunden til Oksekoppens ringe ry må søges i dens egen tarvelighed, thi beligheden var ypperlig, og værten Jørgen Grabow, eller som han i

reglen kaldtes, Jørgen Skrædder, var en brav, skikkelig fyr. Blandt andet havde han en gang i samfulde 25 år ladet en fattig, tysk rejssende med tjener bo på hotellet mod det ringe vederlag af for 12 daler torsk om året.¹⁰⁹ Samme tysker testamenterede til sidst værten alle sine efterladenskaber, et testamente, der næppe har gjort denne rigere. Vil man have en målestok for hotellets godhed, kan man uddrage den af den omstændighed, at man ikke henviste udlændinge, som man ønskede vel behandlede, gesandter eller lignende, til at bo dér. Kun deres heste og kuske anbragtes i Oksekoppen. Selv fordeltes de blandt byens mest velstående mænd, som så bagefter fik deres underhold godtgjort.¹¹⁰ Dette vedblev altså århundredet ud at være den almindelige fremgangsmåde, selv i København. Først ved midten af det 17. århundrede fik hovedstaden et anseligt og, som det synes, godt hotel på Amagertorv, der bar det lokkende navn „Store Lækkerbiskens“.¹¹¹

I Norge var fjeldstuerne ubetinget de vigtigste herberger. Uden dem ville forbindelsen til lands mellem syd og nord være afbrudt. Fra gammel tid havde de derfor været genstand for særlig forsorg. De kaldtes oprindelig „sælehuse“, og i middelalderen var det især gejstligheden, der havde taget sig af dem. Stundom var der endog tæt ved dem bygget en kirke for de vejfarende. Således lå der en kirke oppe på Dovrefjeld ved det vistnok ældste sælehus, Hjerkin. Bosiddende menighed var her naturligvis ingen af; kun det vilde fjeld „Snekætten“ lå truende og øde udenfor. Men pilgrimsvejen til Skt. Olafs helligdom i Trondheim gik over Dovre. Messeklokken i kirken har da vistnok ofte kunnet samle menighed. På toppen af Filefjeld synes en kirke endogså at have fremkaldt en fjeldstue. Her var „Maristuen“ det ældste „sælehus“. Men længere sydover oppe på fjeldet lå en kirke for de vejfarende, Thomaskirken. Denne gav vist-

Ejendommen på hjørnet af Østergade-Amagertorv-Lille Kirkestræde i København var et senmiddelalderligt stenhus, der i 1613 var gæstgiveri, „så enhver være sig indenlandske eller udenlandske for en billig pris der sammesteds kan blive herbergeret og bekomme, hvad han begærendes vorder.“ Værtshuset måtte atter lukke, men genåbnede 1656 efter en ombygning under navnet „Store Lækkerbiskens“. Billedet viser husets renæssancefacade, som den tog sig ud ved midten af det 18. århundrede. (Den danske Vitruvius).

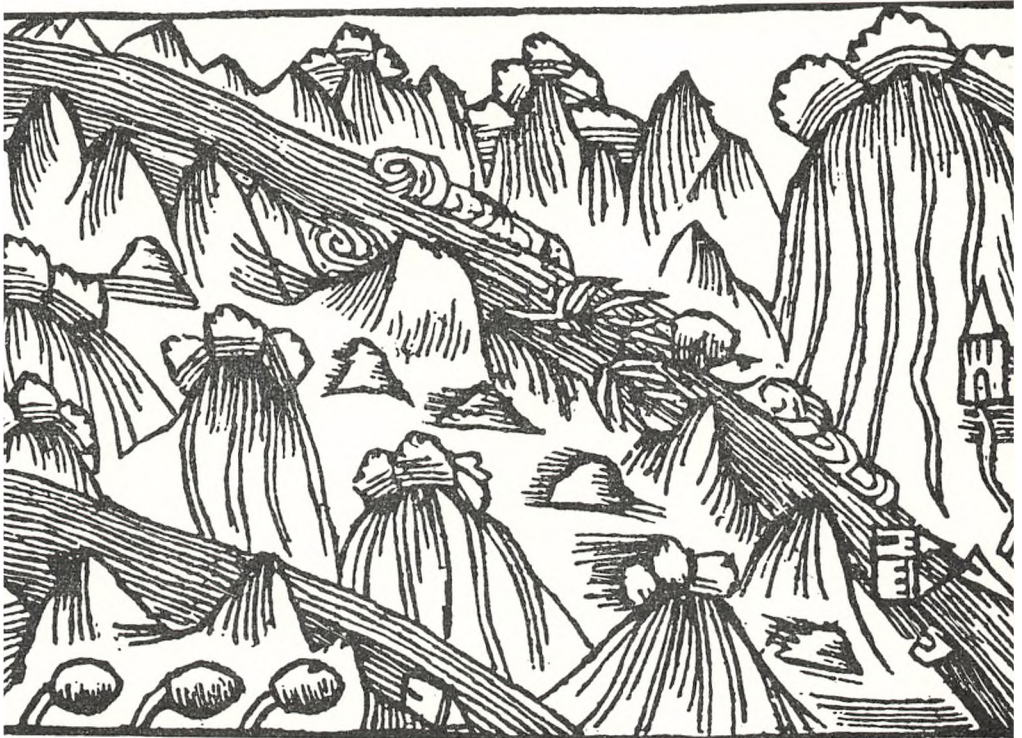

nok anledning til, at en ny fjeldstue, „Nystuen“, hvortil der godt kunne trænges, anlagdes også her. Thomaskirken holdt sig længe efter reformationen. Sognepræsten i Vang plejede en gang om året, den 2. juli, at holde gudstjeneste heroppe, og folk fra alle de omliggende dale strømmede da hid til et stort festligt stævne med marked, dans og muntherhed. Slagsmål og drukkenskab blev imidlertid som oftest følgen. År 1808 blev da sommermødet forbudt og kirken nedrevet.¹¹²

Ved reformationen tabte gejstligheden evnen til at kunne varetage sit gamle kald, men fjeldstuerne måtte ligefuldt fredes. Bygningerne stod der jo. Regeringen var endnu mere end kirken i stand til at give beboerne lettelser til løn for deres besværlige hverv, såsom skattefrihed, toldafgift af gårdene i dalene, frit brændsel osv. Det synes dog, som om man straks efter reformationen er vendt tilbage til den ældgamle skik, at lade en del af fjeldstuerne stå ubeboede, så at alt, hvad den rejsende her kunne vente sig, blot var værn mod vejret. I det mindste berettes der, at selv på den vigtigste fjeldovergang, over Dovre, var det i det 16. århundrede kun fjeldstuen Hjerkin, der skulle være beboet. Manden her var pligtig til at vise folk over fjeldet, samt at have hestefoder og tørt ved tilrede. At han også skulle beværte de rejsende, siges ikke udtrykkeligt. Det hedder kun, at „der er kedler og gryder med andet sådant i stuen“. Derimod berettes, at de to andre fjeldstuer på Dovre: Drivstuen mod nord og Fokstuen mod syd var ubeboede. Her fandtes kun „fyrtøj og brændeved, så at man kan få ild for sig og ikke af frost fordærvs, når de må blive der om natten og kunne ikke vinde over fjeldet“.¹¹³

Hvis det forholdt sig så, og regeringen har ment således at kunne spare, må dette dog snart have vist sig uhensigtsmæssigt. År 1638 ved vi med sikkerhed, at der f. eks. på Drivstuen var faste beboere, hos hvem man kunne få fuld forplejning.¹¹⁴

Det synes, som om disse fjeldstuer tidligt har erhvervet det ry for godhed, som de har vidst at hævde indtil vore dage. Allerede dengang så man det særsyn, at fortæringen heroppe, hvor alt måtte slæbes milevidt til fjelds, var billigere end nede i de frugtbare dalstrøg. Nattely og fortæring, der således f. eks. på øjer kostede 2 rigsorter, og hos præsterne i Sørum og Rakkestad endogså 3, betaltes på Hjerkin med 1 rigsart, ja på Drivstuen endog kun med 20 skilling.¹¹⁵

De to nordsvenske elve Indalsälven og Ljungan i Olaus Magnus' primitive gengivelse. „Hastigt fremilende strømme af ufattelig længde ... forvolder indbyggerne stor skade, især i tøjbrudstiden – dvs. efter udgangen af april. I deres uahæmmede og frygtelige fart bortriver de nemlig byer, bygninger og stenbroer såvel som nyplantede eller i jorden vel rodfæstede træer.“ – „Men skønt elven således ... udgør en trussel mod hele egnen, tilfører den ikke desto mindre alle en rigelig gevinst ved sin overflod på udsøgt fisk ...“

Og vel kunne man trænge til god forplejning på disse steder. Selv på en sommerdag kan det jo hændes, at man ved overgangen over Dovre kommer ud i snefog på det vilde fjeld. Hvor langt hårdere var da turene ikke dengang, da de hyppigt foretoges ved vintertide. Vejen over Fokstuen, Hjerkin og Drivstuen var ikke til at spøge med i en bidende nordost, når fjeld og himmel stod i ét, og man med forpisket ansigt opgav at søge efter spor i sneen, følelsesløs, kun ikke i de stivfrosne fødder, der dinglede under hestebugen. Og dog var vejen måske farligere i vår eller høst, når snevandet gik med

fart i elven. I dalen syd for Dovre førte et sted en bro over „Lågen“, 18 stokke lang, hvilende på 18 stenkar i elven. I det 16. århundrede vidste man at fortælle om en rytter, der så broen skride, medens han var på den. Han satte hesten i rend og slap over; men da han vendte sig om, var der ikke én stok tilbage af hele broen. Nordefter langs med „drivåen“ var det måske endnu farligere. Ikke mindre end 9 gange førte vejen over elven. Broerne her kunne for en del ikke fæstes i klippen, men hang blot opbundne over den brusende fos.¹¹⁶

På vejen over Filefjeld var ikke så mange broer. Farlig var dog turen i frossent føre langs med Lærdalselvens stejle bredder, og vildt somt deroppe på de øde vidder mellem Maristuen og Nystuen.

Men sad man så optøet og vederkvæget ved det knitrende bål i fjeldstuen, skønnede man dobbelt på al dens hyggelighed, ikke mindst når man, som ofte kunne hænde, i flere dage måtte ligge vejrfast. Det var husets menneskelige beboere, der sørgede vel for én inden døre, men det var det prægtige kuld af små, kloge heste, der skaffede én videre og fandt vej i sneen eller tågen, selv hvor mænd, der var vant til året rundt at færdes på fjeldet, opgav det. Begge parter var tak værd.

Fjeldstuerne var de uundværligste herberger i Norge, men mange andre var nødvendige. Der krævedes herberger for rejsende ikke blot i de to vigtigste dalfører, Gudbrandsdalen og Valdres, men også hele kysten rundt fra Oslo opad Bergen og Trondheim til. Hverken kirkens eller privatmænds gæstfrihed havde her i middelalderen kunnet slå til. Allerede år 1303 var det da blevet ved lov befalelet, at der med en dagsrejses mellemrum skulle oprettes værtshuse („tafernishus“) ved hovedruterne til lands og til vands.¹¹⁷ Slige værtshuse skulle være kendelige på et skilt, hvor der stod anført, hvilke sorter øl man her kunne få. Der tilstodes værtshusholderne adskillige friheder og begunstigelser, og det tillodes dem at tage en tredjedel mere end almindelig pris for mad, øl og hestefoder. Denne lov synes at have fremkaldt oprettelsen af ikke få herberger både i landets indre og langs kysten.

Da ved reformationens indførelse i Norge den bedste af alle værter, kirken, måtte lukke, var der da en dobbelt art efterkommere til at tage denne arv op. Dels de ny lutherske præster, dels de også fra tidligere tid kendte, egentlige værtshusholdere. I enkelte tilfælde

gled de over i hinanden, idet nu stundom præster oprettede lige-fremme værtshuse. Ret vel faren var den rejsende, der på sin vej kunne søge nattely hos de flinkeste af disse folk. Hvad enten man- den kaldtes præst eller „skydsskaffer“¹¹⁸ eller bonde, og stedet må- ske var en gammel kongsgård, kunne man her for gode ord og be- taling få fortæring, natteleje og friske heste videre. Prisen var så temmelig ens. Præsterne synes dog, som rimeligt var, fyldigst at have kunnet udtrykke, hvad slig gæstfrihed var værd.¹¹⁹ Men ilde faren var den rejsende, der lærte vrangsidens af disse forhold at ken- de og efter et dagsridt, eller når han langs „agdesiden“s søkyst ved mørkets frembrud søgte land for at overnatte, kom ind i et slet kro- hus. Han kunne takke sin Gud, om han slap helskindet derfra. År 1607 måtte Christian IV under et ophold i Stavanger befale, at kro- ernes tal på „agdesiden“ skulle stærkt indskrænkes, da „de gav år- sag til stor Gudsfortørnelse ved drukkenskab, drab og i andre må- der“. Antallet af slige steder nåede, som ovenfor berørt, sit højde- punkt i Bergen, hvor der ved året 1623 fandtes ikke mindre end 400 kroer og kipper.¹²⁰

Norge var, hvad rejse angik, de store modsætningers land. Her fandtes både de mest ufarbare egne i Norden og de forsynligst ind- rettede nattely for rejsende. Befolkningens begreber spændte over så vide modsætninger som: at det var „mod landsens manér“ at tage penge for gæstfrihed, – lige til at præster, som f. eks. præsten i Lindås 1610 fik kongeligt privilegium på at måtte holde kro.¹²¹ Vil man anskueliggøre sig denne spændvidde i tankegang og for- hold, sammenstiller man blot følgende to beretninger, der hver især bærer sandhedens præg.

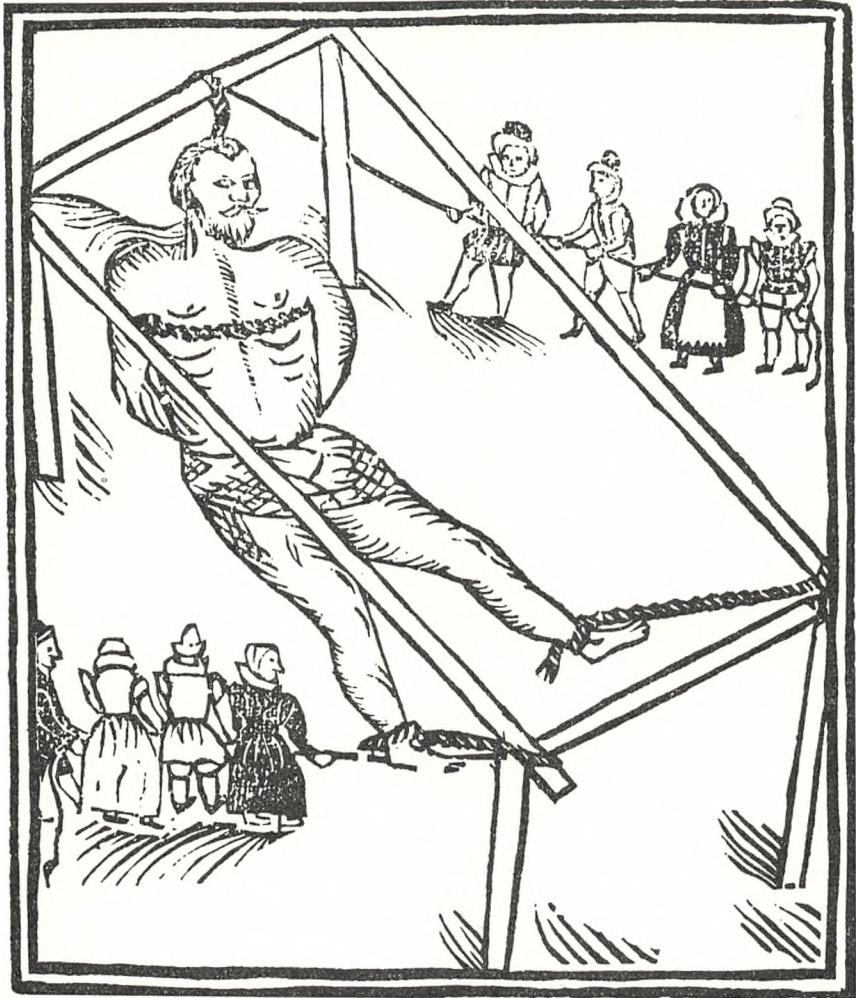
Den brave præst i Bergen, Absalon Pederssøn, skriver: „Sandelig, en from, gudfrygtig og tugtig person kan vel drage fra Båhus og til Vardøhus, hvilken rejse er længere end tre hundrede mile, og skal ikke fortære en daler. Ja, de ere glade, at dennem sker den ære, at man vil æde og drikke med dennem. Der var en norsk mand, som sejled herfra og til Danzig og lå udi herberg dér. Og der han ville drage ud af herberget, da æskede herbergersken betaling for øl og mad. Han spurgte, om han skulle betale øl og mad; værtinden mente: Ja. Han sagde, det var ikke sædvane udi Norge at tage penninge for øl og mad. Kvinden sagde: Det var sædvane udi de- res land. Da sagde han: O, du hellige land, Norge! det første, jeg

får dig at se og kommer med mit legeme på landet, da skal jeg falde på knæ og kysse dig. Som han og gjorde.“¹²² – Omvendt hedder det lidt senere i en regeringsindberetning fra Norge: Den kone, som har herbergeret ved overfarten ved Stensfjord (tæt neden for „Krokkleven“) ligger „i ledtog med røvere, tyve, landløbere og skælmer“. Når hun sætter rejsende over (ved Sundvolden) „farer hun helt uskikkelig af sted både med fylderi og overskældning på dennem, hun overfører, når de hende ikke dobbelt derfor ville fornøje“.¹²³

Det ligger i den menneskelige natur at betragte alt fremmed med en blanding af nysgerrighed og frygt. Vanen har nu til dags afstumpet disse følelser over for rejsende, men overalt, hvor synet af sådanne er noget uvant, vågner de på ny. I det 16. århundrede, hvor samfærdselsmidlerne lagde så store hindringer i vejen, og nyheder, særlig fra udlandet, kun faldt yderst sjældent for, gjorde begge følelser sig gældende med deres naturlige styrke. De lader sig hver især påvise i den behandling, der blev de rejsende til del.

Der fortælles fra England i det 16. århundrede, at en kongelig brevdrager blev mishandlet i en by i Yorkshire, fordi han ikke ville eller ikke kunne tilfredsstille menneskestimplens nysgerrighed; frygt for sådan medfart foranledigede stundom postbudene til at gøre en milevid omvej.¹²⁴ Selv om nysgerrigheden i Danmark ikke gav sig slet så voldsomme udtryk, var den dog ligefuldt til stede, og rejsende, om det så kun var en embedsmand eller handlende, der i forretninger havde gæstet København, var i Danmark som i Norge altid sikre på en opmærksom tilhørerkreds. Frederik II måtte ofte indskærpe lensmænd og borgmestre, at de ikke på egen hånd måtte modtage og huse rejsende på hans gårde eller på hans regning.¹²⁵ Den stadige lejlighed til at omgås fremmede og spørge nyt var en side ved tolerensens virksomhed i Helsingør, der gjorde hans stilling til en af de betydningsfuldste i landet. Og rundt om i by og på land blandt adelsmænd og gejstlige, der selv havde rejst i udlandet, hørte en samtale med en udlænding, opfriskning af gamle minder og lidt næring for den afbrudte kundskab om, hvad der foregik i Europa, til en af de mest udsøgte nydelser, hvorpå der så atter årevis kunne tæres.

Men ved siden af denne glæde over de fremmede gik der en na-

Et kompagni engelske lejetropper, der i 1609 skulle træde i svensk tjeneste, blev af uvejr tvunget ind på Jyllands vestkyst. Befolkningen antog, at soldaterne kom i et ufredeligt ærinde. En af dem blev pågrebet mens han sov og i halvnøgen tilstand bundet fast under et bord med benene i den ene ende og hovedet i den anden. Han skrev siden en beretning om sine oplevelser og lod sig her afbilde som en anden Gulliver, der overmandes af lilliputterne. For tydelighedens skyld har tegneren fjernet bordpladen. (Efter H. Ilsøe: Udlændinges Rejser i Danmark indtil år 1700).

turlig frygt for, hvad de vel kunne føre i deres skjold. Mistænksomhed avledes af de stillestående forhold. Et berettiget udtryk fandt denne følelse i de strenge forholdsregler, der toges med hensyn til de rejsendes pas. Uden skriftlig tilladelse fra kongen måtte ingen tilstedes at komme ind i landet. Ved hvert færgested skulle man undersøges og standses, hvis passet ikke var i orden. Lignende undersøgelser skulle finde sted i byporten, hvor man drog ind i en købstad for at søge natteherberge.¹²⁶ Der var store bøder for værter, som ikke anmeldte de gæster, de husede.¹²⁷ Ved bortrejsen var lignende omstændigheder. Enhver, indfødt som udlænding, der drog fra et „land“ til et andet, det vil sige fra Sjælland til Fyn eller fra Fyn til Jylland, skulle være forsynet med skriftlig tilladelse til at foretage rejsen.¹²⁸ Og forlod man en by for at nedsætte sig i en anden, havde man at medbringe skudsmål fra borgerne i den første for, hvorledes man havde opført sig.¹²⁹

Disse bestemmelser var især i søbyer, og først og fremmest i Helsingør, vanskelige at gennemføre. Trods de hårde straffe for uanmeldt at hidbringe og huse fremmede – tab af skib og tab af formue¹³⁰ – blev forbudet dog ofte overtrådt og kunne ikke overholdes. Selv den største årvågenhed kunne ikke passe på de hundreder af joller, der i den travle tid daglig lagde til land fra de ventende skibe. Og værterne i land hverken kunne eller ville anmelde hver drukken gæst, der ikke kom om bord, før mørket faldt på. Det var følelsen af denne uformuenhed, der gav frygten sin brod og hidse den levende indbildningskraft. Hertil kom, at datidens krigsbrug tillod anvendelsen af midler, som nutiden fordømmer. Udsendelsen af snigmordere, mordbrændere og slige folk var ingenlunde ualmindelig. Det er da let forståeligt, at regeringen var på sin post og med flid søgte at fremkalde den største mistænksomhed over for rejsende. År 1541 påstodes det, at der var ankommet lejede mordbrændere til Danmark, og år 1563 gik rygten, at kongen af Sverige skulle have hidsendt flere hundrede sådanne for hemmeligt at sætte ild på byer og herregårde. Begge gange tog regeringen sagen i sin hånd, ikke for at berolige stemningen, men for at påbyde den størst mulige forsigtighed i den anledning, skærpet tilsyn med alle rejsende og behørig slukningsredskaber på rede hånd.¹³¹

Det var så langt fra, at fredelige forhold bragte frygten til ro, at tværtimod selve stilheden synes at have forekommet mistænkelig.

Der var jo stadig uro i nabolandene, og Danmark-Norges stilling som en af de største protestantiske magter måtte medføre dobbelt fare for pavens og hans tilhængeres anslag. Kom disse fremmede ikke for andet, så kom de vel for at udspejle landet.¹³² År 1584, midt i den dybeste fred, udgik der befaling til alle lensmænd om at passe særligt godt på, især på italienerne, franskmænd og spaniere. Det var ikke umuligt, at slige folk kunne falde på at snige sig ind i landet for at afstedkomme ulykker. Til Christoffer Valkendorf skrev kongen, at han nærmest frygtede ildspåsættelse på flåden, hvorfor vagterne på Holmen skulle fordobles.¹³³

Under slige forhold var det en ganske egen sag at komme som rejsende til Norden. Selv om pas og alt var i orden, kunne en tilfældig omstændighed, en samtidig opstået ildebrand eller sligt, ud-sætte én for livsfare over for den ophidsede, mistænksomme befolkning. Antallet af blotte lystrejsende var derfor og måtte nødvendigvis være grumme ringe i hine tider.

ANDEN BOG

**BØNDER - OG
KØBSTADBOLIGER**

Tilsyneladende hersker der den blotte vilkårlighed i enhver tidsalders bygningsmåde. For øjeblikket veksler således i Norden bjælkестuer, lerklinede huse, stenbindingsværk, murstensklædte træbygninger og grundmur i den mest brogede blanding. Og dog er dette virvar regelbundet. Det er ikke blot tilfældigheder, stedlige hensyn, formueomstændigheder og deslige, der har betinget disse forskelle. Den dybere grund ligger i, at nye fremgangsmåder bestandig afløser de gamle. Så langt vor viden rækker, er disse nye skikke stadigt trængt ind på samme vis: som et vandrende folk med præste- og krigerkasten i spidsen har de bemægtiget sig landet og udryddet eller trælbundet den tidligere befolkning. Til enhver tid frembyder derfor et lands bygninger det samme billede, en samling af forskelligartede former, hvoraf de lavest stillede engang har været herrer.

Selv i bedste fald foregår erobringen kun langsomt. Et lands kirker og slotte kan bære spor af en påvirkning, som endnu ikke er nået til bøndergårdene ved deres side. Derfor forudsætter forståelse af et lands bygningsformer en perspektivisk sans hos betragteren; det samtidigt opførte kan hidrøre fra vidt forskellige tider. Thi en tidsalders bygninger er som den grund, hvorpå de hviler, en sum af lag, gennem hvilke den forfriskende væde fra oven kun langsomt siver.

Med dette for øje vil det være klart, at en bestemt tids boliger ikke lader sig betegne under ét. Hvad der gælder den ene art, er endnu et fjernt mål for den anden og et tilbagelagt overgangstrin for den tredje.

Finder dette sted overalt, så har det særligt sin anvendelse på det 16. århundrede. Næppe har noget andet århundrede besiddet en sådan spændvidde som dette, i den grad formået at omfatte og i sig forene vidt adskilte tidsrum. Medens det allerede kunne fremvise nutidens væsentligste fremskridt, besad det samtidigt oldtidens for-

mer i levedygtig stand. Vi kan her træffe bygninger side om side, mellem hvis plads i udviklingen der lå næsten et årtusinde.

Vil vi da forstå det 16. århundredes bygninger, hjælper det ikke at begynde fra oven, ensidigt dvæle ved, hvad der kunne udrettes, hvor formue, kyndighed og smag virkede sammen. Vi må tværtimod begynde dér, hvor trange kår og stædig vedholden ved det gamle gjorde udslaget og, idet vi ligesom selv genoplever erfaringerne, gradvis bevæge os fra bøndernes hjem gennem købstæderne til datidens ypperste boliger, herregårdene og slottene. Idet vi således inden for samme tid kun skifter plet, kommer vi til at gennemvandre Nordens husbygnings historie fra vikingernes tid til vore dage.

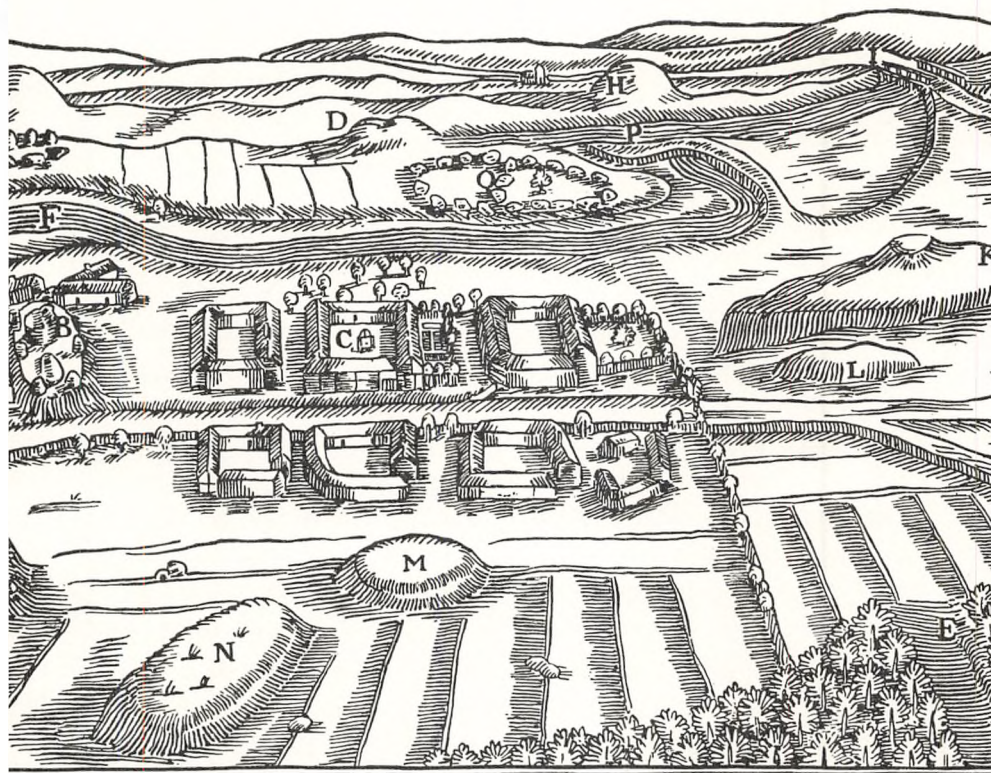
Det gælder om på denne vor vandring ikke at tabe det væsentlige af sigte. Vi skal derfor opsætte til anden lejlighed at bestemme datidens bygningsstil som blot skønhedsudtryk betragtet, forbigå landbrugets mangehånde udhuse og kun holde os til bygningerne, for så vidt de tjente til menneskelig bolig. En bolig er jo et tildannet ly, hvor man kan finde varme, værn og hvile. Vi vil altså betragte hin tids boliger fra de fire hovedsynspunkter: bygnings-emnerne, ildstedet, forsvarsanstalterne og bohavet.

Bønderboliger

Når man i nutiden berejser Norden, minder intet så meget om den skiftende natur som bøndergårdenes vekslende udseende. Efter Danmarks og Skånes smilende, hvide længer følger de rødmalede, venlige træhuse. Så bliver malingen sjældnere, genkommer kun i de rigere bygder, husene ser mere trykkede og triste ud, de umalede bjælker antager fjeldgrundens grålige farve. Kun skorstenen antyder, hvor våningshuset er i den sammenskræmte klynge, der som en smusket flok får har søgt ly mod vejrliget. Drager man endelig bort fra alfar vej ud til landets yderkanter, kan man hist og her endnu træffe den tarveligste form for hus: intet vindue på væggen, skorstenen mangler, kun røgen ud af taghullet forråder, at denne besynderlige masse er en menneskelig bolig.

Det er denne sidste art af bygning, der må afgive os forbilledet for det 16. århundredes bønderboliger. Ikke som om disse alle var lige så usle, men grundformen var den samme, og indtrykket i det hele må have været det samme. De synede kun af lidet. En fransk rejssende i Norden siger således om de ypperste iblandt dem, præstegårdene, at de var meget lave, og lignede udvendig et gåse- eller hønsehus.¹ Og dog var de af kongelig æt; de kunne hidlede deres herkomst fra hine kongshaller, der engang havde rummet hundreder af mænd,² begejstret skjalden, når han sang om valhal. Men nye og bedre former var opstået siden; forladt af adel og borger havde da den gamle bygningsskik trukket sig tilbage til bønderne. Hvad den herved tabte i pragt, vandt den i talrigheid, og hårdnakket holdt den ud i sin sidste stilling, stærk ved på en gang at svare til landets betingelser og bondens gammeldags begreber om skønhed.

Den første ejendommelighed ved disse bønderboliger var, at de i reglen var opført af træ. I Sverige og Norge har dette forhold holdt sig indtil vore dage. Om tilstanden i Danmark i det 16. århundrede

I sit værk om danske oldtidsminder, der udkom 1643, medtog den på mange lærde områder velbevandrede læge Ole Worm et billede af landsbyen Lejre ved Roskilde, idet han mente at kunne identificere egnens gravhøje og skibssætninger. Med A betegner han Harald Hildetands formodede grav. I højen H hviler kong Olaf, og C skal markere stedet for Lejrekongernes gård. For en nutidig betragtning har billedet større værdi som den ældste afbildning af en dansk landsby. De firlængede gårde ligger tæt sammen langs landsbygaden eller „forten“, og ude omkring byen ser man de lange, smalle agre.

er det derimod vanskeligere at danne sig et sikkert begreb. Det synes, som om den gamle bygningsvis med „bulhuse“ – således benævnedes dengang *bjælkehusene* – på adskillige steder var begyndt at vige for bindingsværk med lerklinede fyldninger. Skovens aftagen måtte opfordre til en sparsommere brug af træ. År 1554 skred rege-

ringen ind og forbød ligefrem bønderne i Nørrejylland fremtidig at bygge bjælkehuse.³ Men udstedelsen af dette brev begrundedes netop ved, at man endnu stadig blev ved den gamle skik, og i året 1557 måtte forbudet fornys,⁴ hvad der ligeledes tyder på, at bønderne hårdnakket har holdt ved det gamle. Efter dette år omtales sagen ikke mere i det 16. århundrede.

Regeringen har da rimeligvis opgivet sin indblanding i håb om, at forholdenes natur, stigende priser på tømmer og deslige nok af sig selv skulle belære bonden.

Men træbygningerne gav ikke tabt. Endnu ned til det 19. århundrede hører vi om bønderboliger helt opført af træ, og det ikke blot i en enkelt afkrog, men såvel i Skånes skovegne⁵ som langs Nørre- og Sønderjyllands østkyst, hvor de betegnes som hyppige.⁶ Man tør da næppe slutte for dristigt om deres aftagen i det 16. århundrede. Vi kender ikke forholdstallet mellem dem og deres bindingsværks-efterfølgere; men et blik på adelens landbygninger, der ifølge sagens natur udgjorde landets mest fremskredne del, kan måske lede os på spor. I Starup Sogn ved Kolding lå dengang seks herregårde. Om disse ved vi, at de to talte flere, ret anselige bjælkehuse blandt sine ladegårdsbygninger; på de to udgjordes hele ladegården af bjælkehuse, og på Damsgård fandtes endog „bulhus“ i borggården.⁷ Så det således ud på adelens gårde, må vi betydeligt nedstemme vore forventninger med hensyn til bønderboligerne. Vi kan måske udtrykke forholdet her ved at sige: i Danmark havde i det 16. århundrede lerklinede bønderhuse på flere steder begyndt at afløse de gamle bjælkestuer, men disse udgjorde dog, selv ved århundredets slutning, en meget talrig del af bøndernes boliger. Pålideligheden af dette vort resultat bestyrkes ikke lidet, når vi hører, at tilstanden i England dengang var ganske den samme.⁸

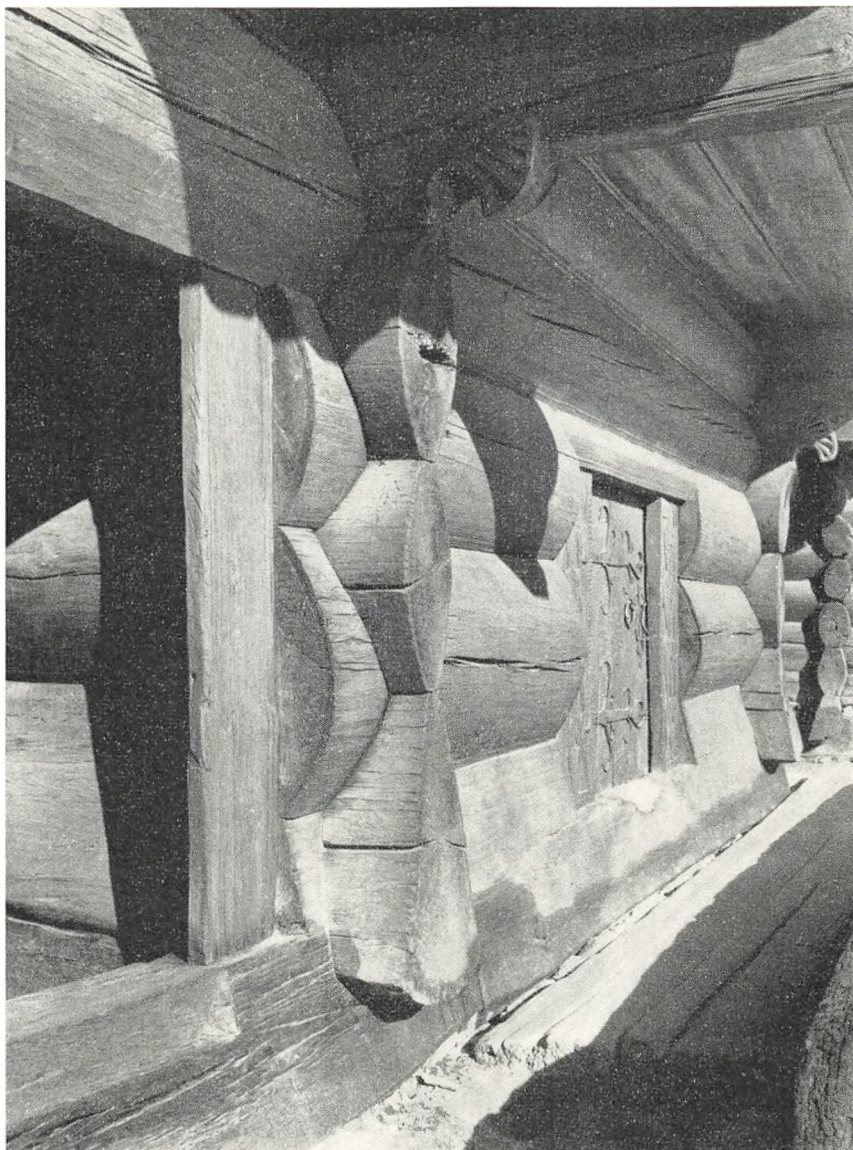
Fælles for alle bønderhuse i Skandinavien, hvad enten de nu helt var af træ eller med lerklinede vægge, var vistnok manglen på *vinduer*.⁹ Dette gav dem et meget uhyggeligt præg. Det højeste, der fandtes, var stundom en lille glug i gavlen, indvendig til at lukke med et spjæld eller en lem af træ. Men vinduer i nutids forstand havdes ikke; dertil var både glasset for dyrt og anbringelsen af lysåbninger i væggen for ny og uhensigtsmæssig på landet. Glasvinduer i væggen havde i det 16. århundrede endnu ondt nok ved blot at trænge igennem hos adelsmænd og borgere.¹⁰ I bøndergårde var

Situationen på billedet er lidt usædvanlig – det drejer sig om opførelse af et hus på isen; men selve arbejdet følger traditionerne for byggeri i Sverige og Norge. Foran tildannes tømmerstokkene med en bredbladet økse – en bil. Bagtil lægges stokkene oven på hinanden og sammenføjes i hjørnerne ved „knuttimring“. Denne teknik har sin oprindelse i Øst-europa og er formentlig indført i Norden i vikingetiden. Der brugtes vel nok lidt flere redskaber, end man ser her på billedet, men saven anvendte man ikke. – Olaus Magnus.

lysåbningen da endnu på gammeldags vis i taget. Stuen var en brønd, der kun fik sit lys fra oven. I virkeligheden svarede denne gammeldags lysåbning til sin navn *vindue* (vindøje). Den var nemlig anbragt i „vinden“, det vil sige: på loftet, i taget. Udsigten gennem dette vindøje var kun opefter, til himlen og vejr og vind. Udsigt i nutids forstand, det vi uvilkårlig forbinder med „vindue“, frembød det derimod ikke. Spor af denne fordums blindhed lader sig den dag i dag til syne i gårdenes beliggenhed; sjældent eller aldrig er der ved den taget hensyn til udsigt.

I Sverige hedder det knuttimring, i Norge „lafting“. I århundredernes løb er denne form for byggeri undergået flere ændringer; nogle er af teknisk art, andre skyldes skiftende tiders smag. Aseloftet fra Setesdal, der nu findes på Bygdøy, afspejler højmiddelalderens forkærlighed for kæmpestammer, der tilhugges, så de får en fladt hvælvet overflade. Skikken holdt sig visse steder længe – bl. a. i Setesdal. Aseloftet stammer fra det 18. århundrede. (Norsk Folkemuseum fot.).

I rigets yderkanter – Sønderjylland, Halland, Blekinge og dele af Skåne – vedblev man at bygge bulhuse, også efter at knapheden på tømmer havde fortrængt denne bygningsform andre steder. Ligheden med de laftede eller knuttimrede norske og svenske gårde er kun overfladisk. Som det tydeligt ses på gården fra Näs, Göinge herred, bæres huset af lodrette stolper, hvis mellemrum er udfyldt af vandrette planker. Erstatte man disse med lerklining eller murværk, får man en typisk dansk gård, som vi kender den fra rigets øvrige egne. (Nationalmuseet fot.).

Taget udgjorde en større del af bygningen dengang end nu. Medens bjælkevæggene kun var lave, sjældent mere end knap en mands højde – med føje kaldes derfor disse huse endnu i Sverige for lavstuer (lågstofvor)¹¹ – hævdede taget sig ofte ret anseligt til vejrs eller bredte sig, især i de egne, hvor vinden gjorde slig rejsning farlig, f. eks. på Jæderen i Norge og i Jylland, hyppigt ud over væggene ned imod jorden, hvorved der dannedes de såkaldte „udskud“, skrå rum mellem tag og væg, gemmesteder, der vel kunne benyttes.¹²

Tagets tømmerbygning var dannet forskelligt. Den ældste form, der svarede til en uudtømmelig rigdom af stort træ, var de såkaldte *åstage*. Taget var her egentlig blot en fortsættelse af langvæggene. De svære tømmerstokke, der lagt oven på hinanden dannede langvæggene, rakte jo fra gavl til gavl. Når nu i mandshøjde husets kasse skulle lukkes, skete dette simpelt hen ved, at man vedblev at anbringe slige lange tømmerstokke ved siden af hinanden opefter, alle ridende på gavlenes bestandig kortere endebjælker, indtil de til sidst mødtes foroven i den øverste svære rygåsbjælke. At låget ikke var fladt, men højnet som skråtag, var af hensyn til væde. Og af samme grund måtte der oven på åsenes lange stokrække, der jo ikke kunne slutte aldeles tæt sammen, lægges en skråtliggende lettere beklædning, der på en gang lunede og viste vandet vej nedefter til begge sider. Men hvor det i tidernes løb begyndte at knibe med svært langtømmer, blev denne tagform efterhånden for kostbar. Man nøjedes da med at lægge stadigt færre bærende langbjælker i taget. Fem kunne gøre det. Tre var nok. Til sidst indskrænkede man sig til én alene, den mægtige rygåsbjælke. Hvor heller ikke denne kunne skaffes af én tømmerstok, men måtte nagles sammen af to eller flere kortere, blev den for svag til alene at ride fra gavl til gavl og bære taget. Den måtte nu støttes fra neden af en række lodrette stolper i grunden, de såkaldte „suler“ (søjler?), der nedrammedes i husets midterlinje.

„Åstaget“ har holdt sig endnu tydelig i Gudbrandsdalen i Norge.¹³ I Nørrejylland anvendtes dens udløbere mangt et sted indtil ind i det 19. århundrede. På de sidste her bevarede „åstage“ hvilede rygåsbjælken dog ikke længer på gavlene, men bares alene af de lodrette støtter, „sulerne“.¹⁴

„Åstaget“ skrev sig fra en tid, hvor husets vægge var lutter liggende bjælker. Denne hvilende tømmermasse fortsattes opefter i „åsene“, – én eneste kraftig hesteryg, der mageligt kunne bære et dæken. Men da efterhånden den svindende skovrigdom i mange egne gjorde det nødvendigt at spare på bjælkerne i væggen – ikke mere lade dem ligge på langs, men rejse dem på højkant som stolper og stoppe ud med ris, småbrædder eller ler i mellemrummene – så var hermed også „åstagets“ rette forudsætning omme. Det afløstes tidligt i sådanne egne af et langt mere besparende tag, det såkaldte *spærtag*, der kun krævede spinklere bjælker.

„Den firlængede gård ser ud, som er den af angst faret sammen, engang nådigherren red forbi, eller den er stivnet i sin voldsomme skælven ved statsbankerotten 1813. Men det kan også være af lune, at længerne bulner, buer, krummer sig. Den kan være et sjællandsk skæmteeventyr, der er blevet til hus. Længerne er heller ikke bygget på én gang, men vokset ud som vanerne hos sære folk.“ Således skildrer Martin A. Hansen gården fra Pebringe, som han havde kendt i sin barndom og genså efter flytningen til Frilandsmuseet. Mødet var noget af en skuffelse, for „skallen“ var rigtig, men gårdens sjæl var ikke fulgt med. Han havde selvfølgelig ret – på sin måde. Man kan ikke indfange „gammelånden“ og sætte den på museum, lige så lidt som man kan fremvise levende dinosaurer. Men skallen – eller skelettet – lader sig dog stadig anskue med udbytte. Den prosaiske forklaring på længernes ujævne og uregulære form er, at de følger det naturlige jordsmon, som det var skik indtil o. 1700, da bønderne begyndte at afrette byggepladsen, inden man skred til opførelsen af huset, (Mads Mazanti Hansen fot.).

Under spærtaget forbandtes hver af de oprejste stolper i ydervæggen ved hjælp af en bjælke med sin genbo i den modsatte ydervæg. Og mens de således lagde hånd på hinandens skulder, strakte de samtidigt den anden arm til vejrs og gav hinanden hånd foroven, idet en skråt stillet bjælke fra hver stolpe mødtes i husets midterlinje oventil. Der dannedes herved en række tomme trekanter over hele huslængden, en række „spær“ stillet i pyramide to og to mod hinanden. Hver enkelt par spær mægtede kun lidet at holde storm, sne og regn ude. Men knyttedes hele rækken sammen med lægter, med risværk eller andet og lagdes igen en ydre tagpude derover, så dannede det hele et skjoldtag, skabt af svagere, men samvirkende stolper, et stejlt tag, som vinden måtte uden om og regn og hagl rasle af på så vel som på et åstag.

„Spærtaget“ eller „spærretaget“, som det også kaldtes, stod altså på *languæggene* som to kort, der er stillede på kant mod hinanden, et skjolddække båret af de to rækker vægstolper. „Åstaget“ derimod red som en sadel på åsenes mægtige ryggrad, og trykket hvilede her hovedsagelig på *gavlene*. – Forskellen mellem „åstag“ og „spærtag“ udlignedes dog vistnok allerede tidligt i mange overgangsformer – „spærtag med mønsås“ f. eks. – hvor det stundom kunne falde vanskeligt nok at afgøre arten. Alle udmærkede de sig ved en rigeligere anvendelse af tømmer end nu til dags.

Det var taget, der især fangede vinden. Af dets seje stivhed afhang husets skæbne. Blæste taget sammen, styrtede huset om. Da man senere i Danmark, især på herregårde i Jylland, krævede større og større ladebygninger, oversteg evnen til at rejse sådanne ofte, hvad de på stedet boende formåede. Disse havde jo i reglen kun erfaring fra de mindre træboliger. Man måtte da hente ikke blot tømmeret, men bygmesteren med fra Norge. Det vanskeligste arbejde, der tillige synede af mindst, var det at tildanne de mange træagler. – En mængde sagn fra Jylland melder om, hvorledes de danske med urette mistænkte den norske bygmester under dette sene arbejde for at drive tiden hen til unytte. Stjal de danske en nagle for at se, om han vidste besked, manglede der altid en, når huset var rejst og afleveredes som færdigt. „Men huset skulle nok stå endda.“¹⁵

Tagbeklædningen bestod i Danmark af strå, rør, græstørv, lyng eller – som endnu på Læsø – tang.¹⁶ Stråtag var vistnok det almindelige, det var i det mindste dette, der mentes, når man i daglig tale

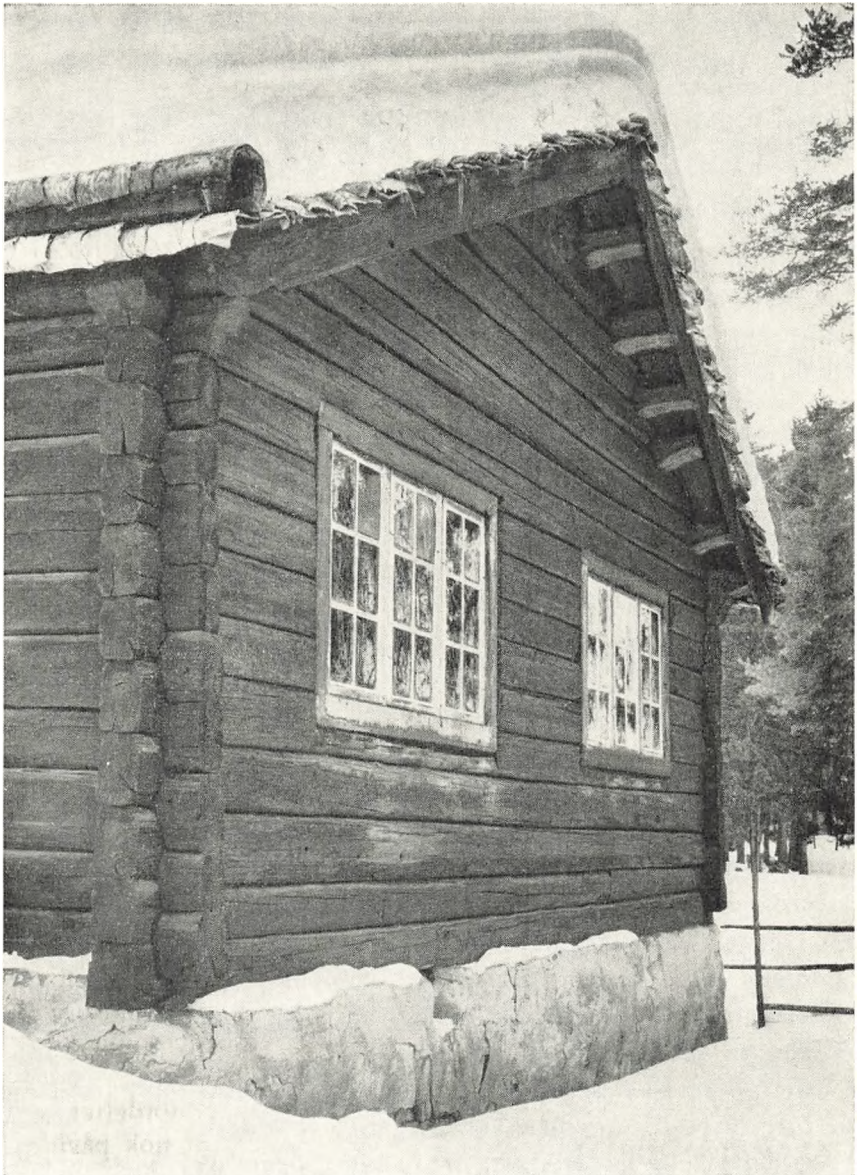
brugte udtrykket „tag“.¹⁷ Tagryggens strå holdtes her gerne sammen med „kragetæer“. I visse egne både i Sønderjylland, Nørrejylland og Halland anvendtes dog græstørv til at belægge stråtagets rygning med, *mønne* det, som det kaldtes.¹⁸

I Sverige og Norge var græstørv så godt som den eneste tagbeklædning.¹⁹ Fremgangsmåden var den gamle: i juli måned flåede man yderbarken af de unge birke. Den lignede brede, hvide høvlspåner. Disse, de såkaldte „næver“, anbragtes, gerne i 4–6 lag, nærmest træværket. Ovenpå dem lagde man græstørvene, helst et lag med græssiden ned underst, så jord eller ler, så et lag med græssiden opad. Hvert tredje, fjerde år kunne man således berøve birketræerne deres bark, indtil den endelig med alderen blev alt for knudret. Et tag lavet på denne simple vis var meget holdbart, det kunne vare en 60 år og derover,²⁰ medens et stråtag i Danmark kun kunne holde halvt så længe.²¹ Disse tage af græstørv bidrog ikke lidet til at give husene et venligt præg. De prangede med grønt og blomster i sommertiden og var ofte tumlepladsen for husets vævre geder; selv får og svin fandt stundom vej dertil.²² Med rette eller urette antoges de derhos at sikre mod lynnedslag.²³

En sidste ejendommelighed endelig ved bønderhusenes ydre var, at de gerne lå solret, det er, med gavlene vendt mod øst og vest.²⁴ Kun hvor stedlige forhold, dalførets slyngninger eller sligt forbød denne ordning, nødtes man til at fravige den gamle skik.

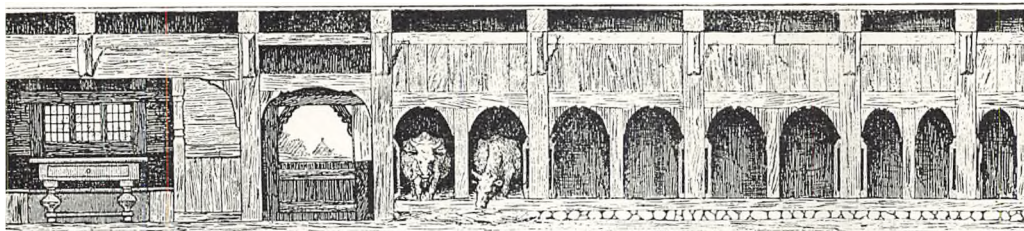
Boligernes indre bar endnu tydelige spor af den fælles oprindelse. Engang for mange århundreder siden havde hvert hus i Norden udgjort kun en eneste *stue*. Selve navnet stue (oldnordisk: stofa) betyder vistnok: et rum, der kan opvarmes. Der var naturligvis sket mange forandringer og fremskridt siden da. Adelens og bybefolkningens boliger havde fjernet sig fra deres udspring. Men i alle Nordens bønderboliger var det oprindelige afstammingsmærke endnu let kendeligt. Selv om rummenes antal nu ofte også her var vokset, var dette ikke foregået på nogen uforståelig måde. Formeringen var blot sket ved leddeling eller knopskydning. Der havde ikke fundet krydsning med noget fremmed sted.

Dette de nordiske bønderboligers fællesmærke falder stærkere i øjnene, når man sammenligner dem med deres naboer mod syd. I Holsten og Nordtyskland herskede en anden bygningssskik, der ba-

På en sommerstue fra Kilde i Østerdal ses den tagkonstruktion, der betegnes som åstaket. Åsene rider på stokkene i gavlvæggen og når helt frem til tagets kant. (Norsk Folkemuseum fot.).

Længdesnit gennem dilen i en saksisk gård. Til højre er båsene til kreaturerne, derefter følger – uden egentlig afgrænsning – opholdssted for gårdens mennesker. – Tegningen er udført af Reinhold Mejborg, Troels-Lunds yngre samtidig. Han var uddannet som lærer, men opgav lærervirksomheden for at blive kulturhistorisk forfatter. Navnlig interesserede han sig for arkitektur, og han udsendte herom en række bøger med egne illustrationer. Et stort anlagt værk om byggeskik på landet blev afbrudt ved forfatterens tidlige død, men det indsamlede materiale er tilfaldet Nationalmuseet, og hans arbejde har haft stor betydning – også for Troels-Lund, der gjorde megen brug af hans billeder.

res af et forskelligt grundsyn. Bondeboligen her var ikke fremvokset af stuen, men af *stalden*. Under det fælles hustag og i den samme hal var her alting samlet som i en Noahs Ark: afgrøden, kvæget, menneskene.

Grænsen mellem denne bygningskik – den „saksiske gård“ som den kaldes – og den nordiske bondestue gik, ligesom imellem folkene og sprogene, omtrent ved Ejderen. Dog var det lykkedes den „saksiske gård“ at trænge en kende op i Sønderjylland og sætte sig fast i egnen sydøst for Husum. En af de sidste saksiske gårde på gammel dansk grund fra landsbyen Ostenfeld – et ypperligt udtryk for den hele art – er nu skænket til Dansk Folkemuseum og opstillet i dets frilandsafdeling ved Lyngby.

Uden at være i stand til selv at bane sig videre vej nordefter havde disse forposter for den saksiske gård dog tydeligt nok påvirket de sønderjyske bønderboliger. Fra eksemplet mod syd skrev sig sikkert disses trang til mere storladne former, der kunne følges nordpå helt op til Nørrejylland.

De to modsatte bygningskikke, den nordiske og den tyske, der således mødtes omtrent ved Ejderen, var mere end en blot tilfældig forskel i bygningsmåde. At den tyske bondebolig var blevet en udvikling af *stalden* skrev sig måske fra en tidligere opdyrkning af

dette land og en hermed tidligere indtrådt sontring i stænder. I Norden derimod rakte vistnok mindet hos det hele folk om fælles kår som jægere og fiskere længere ned i tiden og forbandt alle lønligt i det fælles begreb om hvile og hygge: den lune *stue*.

Men hvilke end årsagerne var, fik virkningerne betydning både for beboerne og bolig. I Norden affødte selve boligen, ved sit for alle fælles mærke og ved sin mulighed for videre udvikling, en følelse af lighed og frihed for dens beboere, der, selv om andre stænder fik langt forspring, dog aldrig helt lod sig kue. Forskellen mellem bonde og herremand blev her i sind som i bolig en forskel i vækst, ikke i art, et kapløb mellem naboer, mindre og større. Hvad der var bondebolig nu, svarede til herrebolig for så og så lang tid tilbage.

Omvendt blev i Tyskland selve boligen ikke blot et udtryk for standsforskellen, men en hemsko for dens udvikling. Mellem bøndernes befolkede stald, borgerens bod og ridderens befæstede røverrede skar sig en bestandig dybere forskel ind. De manglede den fælles forenende stue.

Som blot bondebolig betragtet besad den „saksiske gård“ betydelige både fortrin og mangler, der ubevidst satte præg på dens beboere. Med sin store indkørselsport i gavlen, rækken af opstaldede heste og køer til begge sider af den lange, brede midtergang (Dilen), og endelig arnen og hvilepladserne i husets modsatte lukkede del gjorde den et storartet og uforglemmeligt indtryk. Vel lagde røgen fra ildstedet sit tykke dække over det hele, gennemtrak mennesker, dyr og deres føde med sin skarpe lugt, førend den langt om længe delvis slap ud af det lille hul i taget henne ved porten. Men hvilket bravt, trofast, „gemytligt“ samliv mellem alle beboere, folk og fæ. De kendte, forstod, holdt af hinanden, delte sorger og glæder sammen. Fælles følelse af hygge når regn og storm slog mod taget. Fælles munterhed når ølkanden gik rundt nede ved bordet og lokkede viser frem, medens to rækker brede munde gumlede, og to rækker blanke, fugtige øjne dilen ned så til, indtil latter og brøl gik i ét. Fælles ro endelig når arnens øje lukkedes og nattens mørke tavshed kun afbrødes af tilfældigt hestespark og snorken, indtil hanen galede morgengry. For mennesker og dyr dannede denne bolig en lille verden for sig, en lykkelig enhed: fælles hjem og fælles dunst.

Men hovedmanglen ved den „saksiske gård“ var ligeså iøjnefaldende. Den indeholdt ingen udviklingsmulighed. Når en sådan

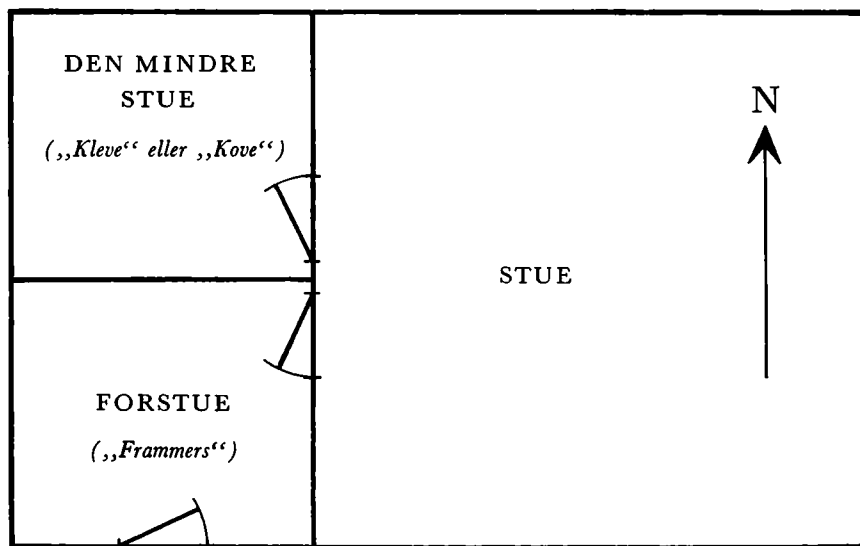
Ildstedet i gården fra Ostenfeld på Frilandsmuseet. Da Bernhard Olsen kunne udvide sit Folkemuseum med hele gårde og huse, sikrede han sig først og fremmest bygninger fra rigets fjerneste og nu tabte egne – det østlige Skåne, det sydligste Slesvig osv. Til en vis grad skyldtes det vel en noget romantisierende indstilling. Gårdene fra de fjerne landsdele syntes at repræsentere en større ælde og en dybere tradition end de central-danske, men der ligger også et nationalt moment i udvalget, idet disse bygninger vidnede om folkeligt-kulturelle brydninger i grænseegnene. Når Troels-Lund kalder sakser-gården et hus uden udviklingsmuligheder – „standsmærket og stavnsbundet“ – er dette mere en nedladende politisk vurdering af tyskerne end en retfærdig karakteristik af huset. (Nationalmuseet fot.).

enkeltskygning var nået til en vis størrelse, forbød alt: tømmer, tag, stald og hvert rum den at blive større. Den kunne ikke vokse frit, huset kunne ikke blive gård, det var i strid med dens grundtanke at få længer. Og forsøgte man – således som tilfældet er på den ved Lyngby opstillede „saksiske gård“ fra Ostenfeld – at udskille enkeltværelser til et mere forfinet husbrug, så var misforholdet mellem disses hensigt og deres uløselige forbindelse med stalden alt for skrige. Den „saksiske gård“ var standsmærket og standsbunden. På et vist punkt var yderligere fremskridt den nægtet.

Hvor ringe end den nordiske bondebolig kunne syne, så lå dens overlegenhed netop i dens evne til videre udvikling. Der var intet til hinder for, at stuen selv kunne vokse og forøges med naborum. Og der var endnu mindre til hinder for, at man, efterhånden som evnen magtede det og driften gjorde det ønskeligt, kunne føje nye huse til: til mere beboelse, til gemsel, til stald, til lo, til lade osv. Det nordiske bondehus var lige så spiredygtigt som en herremands bopæl. Det kunne, når som helst forholdene krævede sligt, vokse i længden, folde længer ud og blive til en firkantet gård, eller på bølgeformig klippegrund splittes i talrig husflok.

Når man da kom rejsende sydfra, gennem Holsten, vænnet til synet af de rige „saksiske gårde“, så faldt det vel noget småt i Sønderjylland at møde et smalt hus, der endda bestod af to, stillede i forlængelsen af hinanden, en stue og en stald, adskilt, blot under samme tag. Overgangen var brat, hvor meget end de sønderjyske bøndergårde tilstræbte anselighed. Men bag ved forskellen i det første indtryk lå så meget andet. Man havde passeret grænsen mellem to folk og deres bygningsskikke, mellem tysk og nordisk tankesæt. Omtrent ved Ejderen gik skellet mellem de to former for bostel: „alt i ét rum“ og „hvert i sit rum“.

„Stuens“ evne til udvikling i de nordiske bønderboliger havde siden oldtiden gjort sig gældende på mange måder. Et meget sædvanligt fremskridt bestod i, at man i den gamle, eneste „stue“ ved en tværvæg havde afsondret den vestlige gavl. Herved havde man vundet plads til en lille forstue og endda et kammer bag denne. Hovedhensigten hermed havde vistnok været den at undgå den alt for stærke slud, der havde været uundgåelig, når døren fra det fri førte lige ind i den eneste stue. Plads var der jo tillige vundet i form af

to nye rum. Man tager næppe fejl, når man holder for, at den i det 16. århundrede hyppigst forekommende bondebolig i Norden så ud, som det her ovenfor gengivne grundrids viser i hovedtræk,²⁵ nemlig et aflangt lille hus, hvor man gennem en dør mod syd kom ind i en lille forstue og derfra atter ind i husets hovedrum, „stuen“. Denne simple inddelingsmåde lader sig endnu genkende i mange af vor tids bøndergårde. Skønt rummenes tal er tiltaget, følger de ofte efter hinanden ligesom i sluttede hold. Hver enkelt hold er delt efter det gamle forbillede: et stort gennemgående rum med to mindre for enden.

Lad os tænke os at træde ind i et sådant nordisk bondehus i det 16. århundrede. Ville man gå ind ad forstuedøren, der jo lå på den sydlige langvæg tæt ved det venstre hjørne, gjaldt det om at tage såvel pande som fødder i agt. Thi *døren* var grumme lav, så at den indtrædende måtte bukke sig, og samtidigt var dørtrinnet så højt, at foden måtte løftes stærkt til vejrs.²⁶ Det samme gentoges vistnok ved indgangen til selve stuen og var gjort med velberåd hu, beregnet både på venner og fjender. Det høje dørtrin spærrede nemlig vejen, så at børn og fæ ikke så let kunne slippe ud af stuen, når nogen gik med døren. Jordsmonnet lige inden for døren var derhos stærkest nedtrådt, så at det her dannede en slags hul. Og var der tale om fjendtligt overfald, så var indgangsåbningen, der jo al-

tid måtte være et svagt punkt, bragt ned til det mindst mulige; selv om døren sprængtes, kunne den indtrængende endnu få sin bane, når han med bøjet ryg og stærkt løftet fod steg ind over tærskelen.²⁷ Ofte var desuden denne yderdør delt i to halvdøre, så at man kunne åbne den øverste alene. Dette var hensigtsmæssigt ikke blot over for fjender, men også til daglig over for fæ og rollinger, hvad enten de ville ind eller ud.

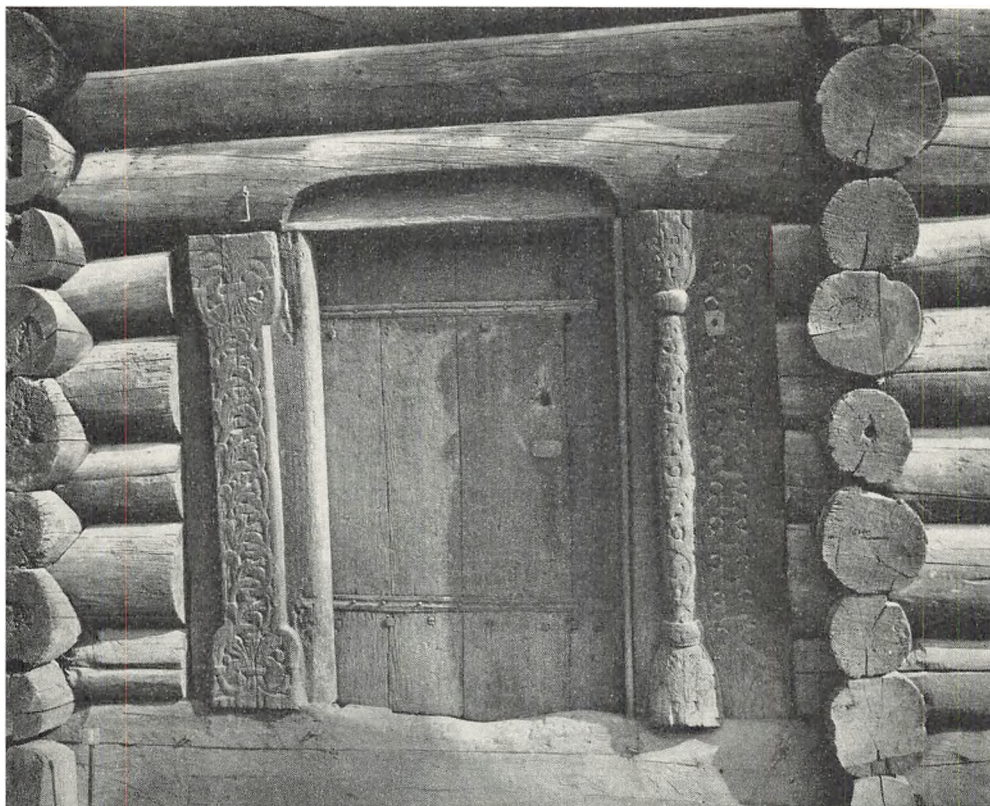
Forstuen tjente i reglen kun til gennemgang, stundom dog også til bolig for husets høns, der da havde deres hjal langs en af væggen, hvorfra hanen kunne vække husets folk med sit gal.²⁸ Ved vintertide smuttede de dog gerne ind i den varme stue, hvor alle husets øvrige beboere var samlede, og hvor hanebjælkerne afgav et naturligt fristed for husets bevingede ur.

Stuen var, hvor taget var spært, en underlig blanding af lavt og højt til loftet. Under tværbjælkerne kunne en voksen mand måske knap stå oprejst, men mellem dem kunne man rejse sig så meget man ville, thi her strakte stuen sig lige op til taget. Loft i vor forstand manglede altså. Det kunne heller ikke godt have været der, thi stuen skulle modtage hele sin lysning fra en åbning enten i tagrygningen eller dog tæt ved denne.

Denne gammeldags belysningsmåde var et af bønderboligernes vigtigste særkender.

For mange århundreder siden havde lysåbningen foroven betegnet et uhyre fremskridt. Indtil da havde man måttet nøjes med det lys, der kom fra døren, når den åbnedes. Huset havde altså kun udgjort en lukkelig hule, hvor man kunne finde skjul mod uvejre og fjender. Kunstig varme derimod, ved optænding af bål herinde, havde været så godt som umulig af mangel på træk. Ild gav kun røg i overmål, men sygnede snart ganske hen. Hvilket uhyre fremskridt var det da ikke, da man ved hjælp af denne åbning foroven var bleven i stand til ikke blot at lokke dagslys ind i lukket stue, men ved vintertid at tænde bål herinde! Lys og varme havde forvandlet huset til hjem. Ved dette afgørende fremskridt var bønderboligerne blevet stående.

Hullet i taget benævnedes forskelligt, i Danmark og Norge *lyre* eller *ljore*, et navn, som sikkert er i nær slægt med ordet „lys“ (ljus, ljös), idet blot *r* og *s* er omskiftet ligesom i „glar“ og „glas“.²⁹ Endnu kaldes såvel i Vestnorge som i Jylland de små gennemkig til

Dør i Raulandsstuen fra Numedal, nu på Bygdøy. Husets opførelsestid er anslået til ca. 1300, men dateringen er usikker. Navnlig inden for den ældre forskning, som Troels-Lund var afhængig af, havde man en tilbøjelighed for at tillægge landbygninger en meget høj alder. (Norsk Folkemuseum fot.).

blå luft på en ellers overskyet himmel med det gamle navn: lyre eller ljør.³⁰ I Sverige synes man at have foretrukket den benævnelse, der betegnede åbningens plads i tagloftet, i „vinden“. Man kaldte den her hyppigt for „vindöga“,³¹ et navn, der for sent sejrede i de to andre lande, da åbningen flyttedes fra taget ned til husets vægge.

Hullet var kun lille, ofte vel blot en halv alen i firkant.³² I „spærtag“ lod det sig lettere anbringe og gøres større end i „åstag“. Ved sommertid og i godt vejr stod det åbent, men om vinteren, og når man ellers ønskede det, kunne det lukkes med en lem. Denne var

indrettet som en firkantet ramme, svarende til lyren i størrelse, men overtrukket med en fin blære, så at den, skønt lukket, dog ikke helt udelukkede lyset.³³

Ikke enhver slags skind kunne bruges dertil; det måtte på én gang være stærkt og dog gennemsigtigt. Hyppigt brugtes mellemgulvet af en okse; men denne slags var temmelig mørkladen, og man foretrak derfor ligesom den dag i dag på Island den fine hinde, der omgiver koens eller fårets ufødte foster. En rude heraf kunne være så klar, at det på lidt afstand tog sig ud, som så man op mod den lyse dag.³⁴

For at kunne åbne denne rude nede fra stuen var den bragt i forbindelse med beboerne ved hjælp af en simpel ledning, bestående af to eller flere sammenhæftede stænger, hvoraf den nederste hang ned midt i stuen. Denne nedhængende stang betegnede ligesom husets hellige midtpunkt; om den skulle i Norge enhver, der kom i bondens gård for at røgte et vigtigt ærinde, gribe fat, idet han talte; ved den holdt frierens talsmand sig, når han begærede husets datter for sin ven.³⁵

Det skulle synes, som om den lysning, der på denne måde blev tilvejebragt i stuen, kun kan have været ringe og ikke i stand til at frembringe mere end halvdunkelhed. Men dog forholder det sig næppe så. Det lys, der kommer ned fra oven, er ligesom rigere end det, der kommer fra siden. Den lille åbning kan have lysnet forholdsvist stærkt. Eilert Sundt fortæller, hvorledes han, for at prøve fortidens lysforhold, tildækkede i en røgstue i Norge det nymodens vindue, så at lyset ligesom forud kun kunne strømme ind fra oven. Han blev forundret over, hvor lyst der endda var i stuen; man kunne se at læse og udføre hvilket som helst arbejde. Men trods dette tilstrækkelige lys var stuen for ham dog som en lukket kælder. Lyrens skind, der klart men uigennemsigtigt spærrede for himlens blå og de drivende skyer, forekom et nutids barn sørgmodigt og knu-gende som blændet glas i et fængselsvindue.³⁶

Et par smålempen hæftede ved den hele måde at skaffe lys på. Det faldt således svært at få lyrens dæksel til ret at slutte. Derfor dryppede det gerne ned fra den, når det regnede, og pladsen lige under var intet sikkert sted.³⁷ Gulvet led vel ikke herved, thi det bestod i reglen kun af stampet jord; men i de huse, hvor arnen på gammeldags vis lå lige under lyren, kunne følgerne blive kedsom-

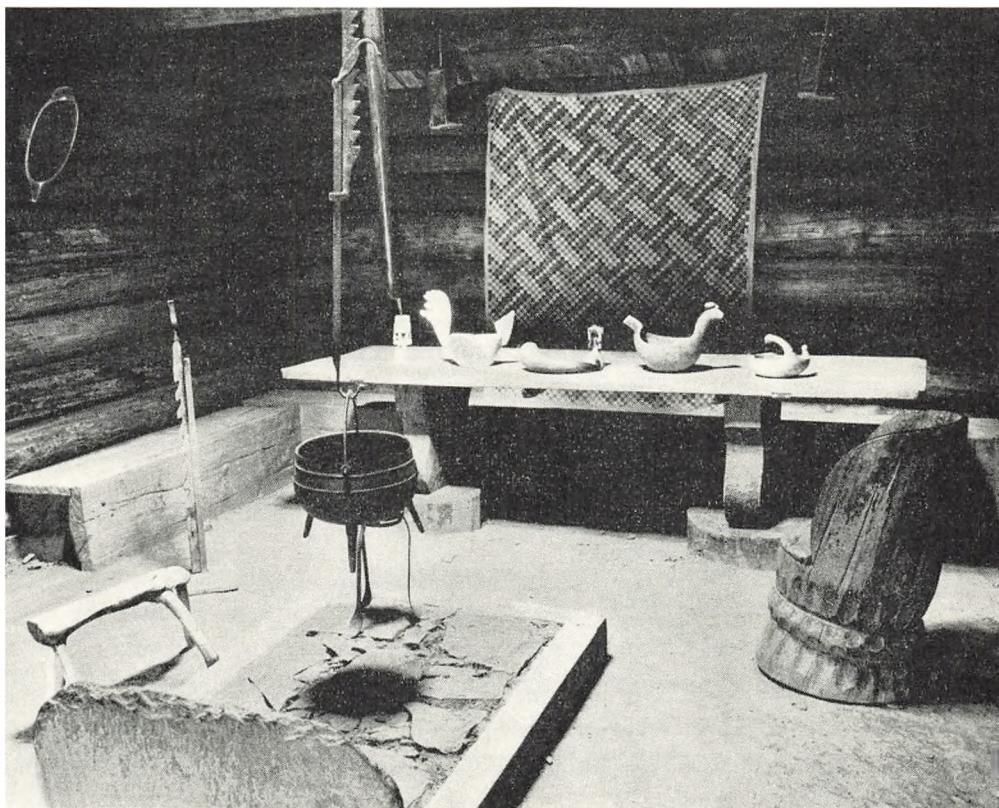
melige nok. Mangen plaskregn om natten har vistnok slukket arnens hengemte gløder og tvunget husmoderen til det trælsomme arbejde om morgenen at skaffe ild fra nyt af.

En anden lille ulempe var, at lyrens plads på taget udsatte den for overlast. Børn og voksne kunne vel ikke let komme til at slå ruden ud; dertil sad den for højt; men tagets firbenede gæster var farlige naboer. Når befolkningen deroppe blev alt for munter, kunne der let sættes et ben eller to gennem rammens spændte hinde, og det var ikke altid sagt, at man havde en frisk at sætte i stedet.

Dette var alt dog kun småting mod lyrens væsentligste mangel. Den udgjorde i forening med døren de to eneste adgange til huset. Men medens man i tilfælde af angreb kunne stænge døren og, selv om den sprængtes, endnu have håb om at værne den lave indgang, medførte lyren betydelige farer for husets beboere. Uset indefra kunne angriberne krybe op på taget og fra lyrehullet iagttage stuens indre. Var det mørkt, blev angrebet kun lettet, thi arnens ild oplyste da gerne stuen, og i dækket stilling kunne en mand heroppe fra slynge et spyd eller sende en pil, der vanskeligt skulle fejle. Lyrehullet var derfor også et sted, hvortil tyve og stimænd fortrinsvis søgte, og mange beretninger haves om, hvorledes overfald ad denne vej særligt er lykkedes.³⁸ Dog var lyren også for angriberen en farlig adgang til huset, idet han heroppe var, i det mindste et øjeblik under indstigningen, helt udsat for beboernes våben. Den lille Christian IV fortæller i en af sine stile om en flink, skånsk bondekone, der med egen hånd dræbte to røvere. Den ene huggede hun hovedet af med en økse, da han bøjede sig ned for at undersøge hendes dragkistes indhold. Den anden skød hun, da han krøb ind i lyrehullet for at springe ned i stuen.³⁹

Anbringelse af lyre eller vindøje i taget var ikke en tilfældig bygningsvis, der, når så syntes, atter kunne ændres og ombyttes f. eks. med vinduer i væggen. Lyren var ikke blot lysåbning, men røgåbning tillige. Den var med andre ord et afhængigt tilbehør til husets vigtigste midtpunkt, varmegiveren, *ildstedet*. Om ildstedet som midtpunkt samlede sig alle husets øvrige dele; dets gradvise udvikling har i Norden betinget den lange række af overgange fra oldtidens til nutidens bygningsformer.

Den simpleste slags ildsted var *arnen*. Den bestod i en firkantet,

Stue fra Romsdalen, nu i de Sandvigske Samlinger, Lillehammer. Det vinduesløse rum får lys gennem lyren i taget. Ildstedet er opbygget midt på gulvet. Langs gavlvæggen står bord og bæk. Husbondens plads midt på bænken er angivet ved et tæppe ophængt på væggen. Interiøret er yngre, end det ser ud til. Ved opstillingen på museet har man søgt at genskabe en længst forsvunden boligform.

med sten omsat plads midt på gulvet, hvor ilden brændte. Var dens indre rum stenbelagt, så at det hele hævede sig lidt over gulvet, kaldtes den for are eller arne (romernes: ara).⁴⁰ Var der kun jord i bunden, der oprindeligt eller ved brug huledes ud, kaldtes det gerne for grue (grube, grufva). Røgen fra ilden trak ud gennem lyren i taget lige ovenfor.

Denne form for ildsted brugtes i det 16. århundrede, så vidt man kan skønne, af bønderne i det østlige Norge⁴¹ og desuden vistnok på mangt et sted i Sverige og Danmark, hvor forholdene tillod det.

Den forudsatte nemlig rigdom af brændsel. Thi uafbrudt måtte ilden næres med nye brændestykker, og lige så hyppigt måtte døren åbnes for at give fornøden træk og tvinge den kvælende røg til at søge ud ad taghullet. Loft og vægge antog derfor i slige stuer hurtigt et sodet anstrøg, og selv om man skurede væggens tømmerstokke, drev de det kun til at ligne blankt ibenholt.

Ulemperne ved denne slags ildsted var tydelige nok. Beboerne levede i en evig blanding af røg og træk. Men det frembød dog også visse fordele. Til enhver tid kunne man få mad tillavet ved bålet, og kom man gennemvåd ind, kunne man på en af bænkene ved arnen skiftevis blive tørret og gennembagt på den mod ilden vendte side. Hertil kom, at når mørket faldt på, lyste ilden i stuen. Omkring dens blus kunne mangt et arbejde udføres, og selv ved midnatstide, når mørkets magter var ude, lå arnens gløder endnu troligt på vagt med halvåbent øje.

I en stue som denne måtte nødvendigvis alt, levende som livløst, flokke sig om midtpunktet, hvorfra lys og varme udgik. Derfor anbragtes bænkene på langvæggene, og højsædet var på midten; en gæsts anseelse kunne måles efter hans afstand fra ildstedet; de nærmeste sovepladser var de bedste; arnen beherskede alt; selv den døde bares endnu til afsked tre gange omkring den, førend han stedtes til hvile.⁴²

Manglerne ved denne slags ildsted var imidlertid for store til, at man ikke skulle søge dem ændrede. Hvor der ikke var rigt med skov, kunne man umuligt i længden føde et så grådigt uhyre som arnen, der tilmed gav så ringe varme til vederlag. Alt tidligt havde man derfor fundet på en ny form, der i det 16. århundrede var enerherskende langs Norges vestkyst⁴³ og vistnok havde overvægten i Danmark og Sverige,⁴⁴ det var den såkaldte *oven*.

Fremskridtet ved denne bestod i, at man havde overbygget arnen med en stor grotte, der i Danmark oftest var af ler, i Norge og Sverige af sten. Når ilden tændtes, ophededes grotten efterhånden, men selv om ilden siden gik ud, slap leret eller stenen ikke den modtagne varme, men afgav den kun langsomt i en mild udstråling. Herved var meget opnået. Man behøvede blot højst to gange i døgnnet at tænde et bål i grotten. Når den var gennemvarm, ragede man gløderne ud i „gruen“, som man endnu kaldte den åbne rest af arne foran ovnen, og over disse kunne man så koge maden.⁴⁵

Røgovn fra Nes i Varaldsøy, Sunnhordland, nu på Bygdøy. Ovnens har ingen skorsten; al røg trækker ud i rummet og op gennem lyren. Der blev i reglen fyret op om morgenen og om aftenen, og de ophedede sten holdt på varmen længe efter, at ovnen var udbrændt.

En nødvendig følge af denne forbedring blev, at ildstedets plads måtte forandres. Arnenes ild varmede ligeligt til alle sider, derfor var den blevet anbragt midt i stuen. Men der var forskel på den svagere varme, der kom fra ovnens nakke, og så den glødende ånde, der strømmede ud fra dens gab. Desuden krævede ovnen stærkere

træk for at komme i brand. Den flyttedes derfor ned til stuens sydvestlige hjørne ved siden af indgangsdøren, hvor den på en gang var trækken nærmest og med „ovnsmundens“ vendt ud mod stuen kunne opvarme den hele.

Herved opstod en forrykkelse i stuens gamle ordning. Stuens vigtigste pladser trak ligesom ovnen bort fra midtpunktet, og nye skikke dannede sig i samklang med de forandrede forhold.

Ovnen tilfredsstillede mangehånde krav. I den kunne bages brød, på dens hede ryg kunne tørres korn, ovenpå den var der et lunt leje for en gennemblødt stakkel. Men alle ulemper var dog langt fra overvundet. Endnu som tilforn bredte sig en kvælende røg, når ilden skulle tændes, og flammerne fra kvisteveddet, hvormed denne nu gerne tændtes, slog som gloende tunger op under taget, brandfarligt i højeste grad, når dette var nyt og af strå. Med føje udbrød Sveriges berømteste naturforsker, da han i Skåne så et slikt ildsted, at her var Vorherre dårernes formynder, og at næppe nogen ville være assurandør selv mod en præmie af 99 procent.⁴⁶ Havde han set bål i Jylland tændt med lyng og gnisterne farende omkring til alle sider, ville hans dom næppe have været mildere.⁴⁷ Også i disse stuer blev altså hele det indre overtrukket med et lag af sod; var taget af strå og hang vipperne ned, kom det til at ligne luven på et bjørneskind.⁴⁸

Men hertil kom endnu et par nye ulemper. Ganske vist trak røgen i ovnstuer hurtigt ud, og man behøvede ikke som i arnestuen stadig at have lyren åben. Men lukkede man, så bredte sig fra ovnsmundens og fra gløderne på gruen en kvælende os, usynlig ganske vist, men trykkende og i høj grad usund.

Det ville man måske dog have kunnet finde sig i, thi datiden var kun lidet forvænt. Ligeså ville man måske roligt tie og lide over for den sværm af utøj, der som i en lun skindpels fostredes i disse varme stuer, hvor arneildens træk ikke længer fejede ud. Men hvad man ikke godt kunne undvære, det var arnens lys. Fra disse ovne kom kun varme, men stuen selv lå, når ikke sol var oppe, mørk, med undtagelse af det korte øjeblik, da ilden blussede op. Derfor kunne slige ovne kun benyttes i de egne, hvor belysning kunne skaffes på anden måde. Ved søkysten havde man tran, der brændtes i små, aflange lamper med vægen, der stundom var af siv, i det ene hjørne. Inde i landet brugte man mange steder opgravede fyrrerødder

og pinde, der på grund af deres harpiksholdighed lod sig brænde som en slags lys. Men hvor disse fattedes, var man trods alle ovns fortrin afskåret fra at kunne bruge den.⁴⁹

Dette var uden tvivl grunden til, at man så mange steder inde i landet hårdnakket holdt sig til den gamle form for ildsted. Det løsen var endnu ikke fundet, der kunne råde bod på alle gamle mangler uden samtidig at skabe nye. Det var ikke fundet, eller rettere, det var ikke trængt ned endnu til bøndernes hjem, thi forlængst var det kendt i samfundets øvre lag. Det sammentrængtes i det ene ord *skorsten*, et begreb, gammelt og velkendt for os, men fremmed, underligt, svangert på nyt for den tid, der så det opstå.

Når skorstenen er opfundet, eller når denne opfindelse er nået til Norden, vides ikke med sikkerhed.⁵⁰ Engang i middelalderen må det være sket. Men i det 16. århundrede var den endnu ikke færdig med erobringen af købstæderne; det var derfor kun dens alleryderste blækere, der i dette århundrede trængte ud blandt bønderne.

Det nye, der bragtes, var dog vel skikket til hurtigt at trænge igennem. Det bestod i intet mindre end fritagelse for røg og forøgelse af lys og til dels af varme. Denne så snildt udtænkte og nemt opførte stentingest virkede vel på begge leder; foroven bortledte den røgen og forneden forøgede den trækken. Sådanne egenskaber måtte være nok til at sikre den sejren. Under de forskellige navne: pesel (i Sønderjylland),⁵¹ pejs eller spejs (i Norge) og spis (i Sverige) – der alle røber den fælles herkomst fra det franske *poisle*, ny-fransk *poêle*, måske et fingerpeg om opfindelsens hjemsted⁵² – søgte den da også allerede i det 16. århundrede, og måske før, at trænge igennem hos Nordens bønderbefolkning. Men sejren her var så ringe, at den kun var en sejr af navn. Navnene trængte vel igennem, men sejrens fulde fordele opnåedes ikke.

Lad os, for at forstå dette, først fuldt klare os, hvori alt det nye bestod, som det stensatte lampeglas „skorsten“ medførte i boligerne.

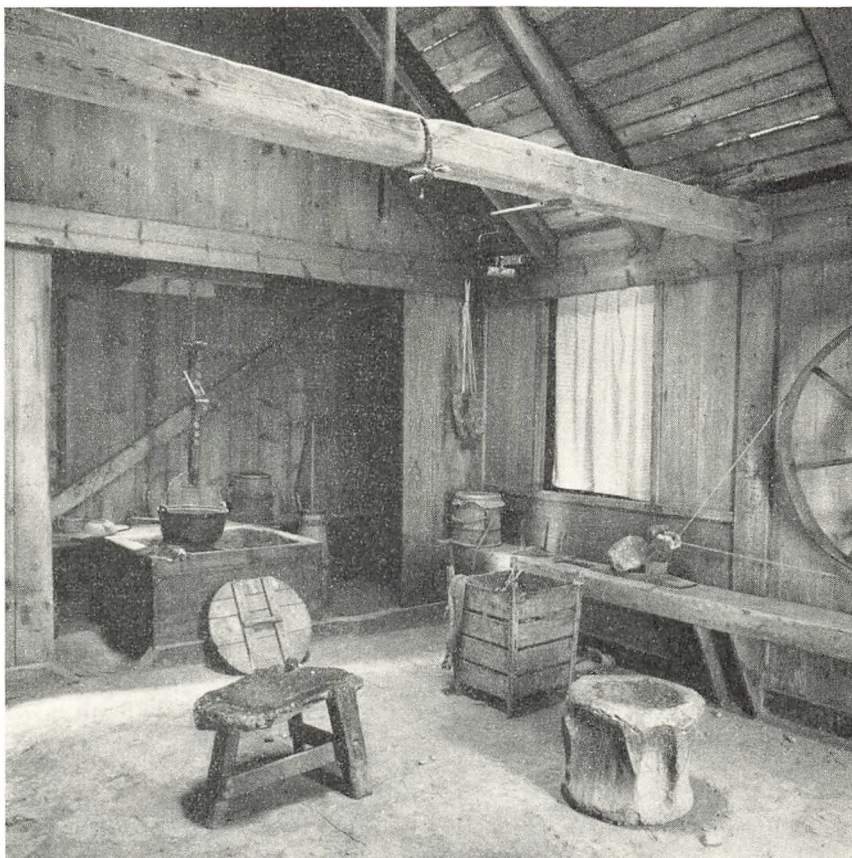
Den forandring, som skorstenen medførte, var stor med hensyn til stuens luft og ildstedets form; men langt større var den revolution, som den skabte på husbygningens område i det hele. Nu behøvedes ikke mere tagets røghul; lyren blev lukket og lysåbningerne anbragt i husets vægge. Men så behøvedes heller ikke det åbne rum mellem bjælkerne og tagets rygning; det kunne benyttes bedre.

Loft blev lagt, nyt gulv over hovedet, loftslejligheden opstod. Men hvad var der til hinder for at bygge denne i lighed med stuen for-neden, ikke med skrå, men med lige vægge? Skorstenen gik jo derigennem og kunne også her bruges til opvarmning. Så opstod det andet stokværk. Og hvad var der overhovedet til hinder for at lægge så mange stuer, som man ønskede, ved siden af hinanden? Der kunne jo på samme hus være mange skorstene. – Forvandlingen var hermed foregået: den enkelte *stue* var blevet til et helt *hus*. Bredende sig til siden, stigende i vejret, mægtigt og sammensat lå det dér som noget nyt og vidunderligt; kun navnet „stue“ for den underste våning mindede endnu i Danmark om dets ringe herkomst.

Talende beviser for skorstenens magt og sejr stod i det 16. århundrede fuldt færdige i alle Europas lande, Nordens med, i form af mægtige slotsbygninger mange stokværk høje. Herregårde på landet, købstadboliger i klynger søgte hele Norden over at tage eksempel efter dem, så vidt kræfterne strakte. Hvorfor fulgte da ikke bønderboligerne med? Var det blot beboernes træghed og fortrykthed, der medførte, at deres boliger i det 16. århundrede, hvad enten de så havde arne eller ovn, ja selv om de af navn havde „skorsten“, i virkeligheden kun af nutiden ville kunne benævnes „røgstuer“?

Her står vi ved et af de interessanteste og mest oplysende forhold i det 16. århundrede. Hindringen var mere end træghed og fortrykthed, den var tillige af ren bygningsmæssig art. Idet vi forsøger at forstå denne, når vi ikke blot til et klarere syn på, hvorledes datidens boliger så ud, men tillige til et dybere indblik i styrken af den modstand, som menneskesnilde her lidt efter lidt har vidst at overvinde.

„Skorstene“ var naturligvis kendt af Nordens bønder i det 16. århundrede. Som navnene „pesel“, „pejs“ og „spis“ viser, havde man endogså begyndt at tilegne sig den franske benævnelse for ovn med skorstenstræk. Derimod overlod man til slotte og herregårde den mere storladne benævnelse for ildsted med lang røgkanal „kamin“ (*cheminée*). Men det gik Nordens bønder som selve navnet „skorsten“: de måtte kæmpe sig op fra nedenunder, og det faldt svært. Ordet skorsten er gammelt i Norden og kommer af „skøre“, at antænde. Skorstenen var oprindeligt arneildens bundsten, på hvilken veddet lagdes og ilden antændtes. Men da de nye opfindelser kom:

På Færøerne har man indtil vor tid haft to slags beboelsesrum i samme hus, „røgstuen“ og „glasstuen“. Den sidste er den senest tilkomne – et rum med glasvinduer. Røgstuen er ældst – det oprindelige beboelsesrum. Denne røgstue findes i huset fra Mula, der nu kan ses på Frilandsmuseet. Bagtil er det åbne ildsted. Over dette skimtes det nederste af den indvendige tragtformede træskorsten, der ledede røgen op under taget, men ikke er forsynet med nogen udvendig skorstenspipe. (Niels Elswing fot.).

at bygge ovn over arnen, og atter at give ovnen lang hals opefter til røgfang og træksuger, fulgte navnet „skorsten“ med. Om det så var navnet „esse“, smedens hede fyrstedplade, så kravlede det op med. På dansk kaldtes i det 16. århundrede ovnpipe helt op mod taget for esse.⁵³ Skorstenen nåede dog videre. Den strakte sig i høje huse ikke blot fra jorden op igennem det hele, men stak hovedet

ud af taget tillige. Navnet søgte opefter. Når vi nu for tiden taler om et hus med hvide skorstene, forstår vi hermed egentlig kun den allerøverste, synlige skorstenspipe.

Det kneb for bønderne i det 16. århundrede hele Norden over at følge med, om end af forskellige grunde. I Danmark lavede man ovnen af vådt ler. Det var ikke let at forme rundingen foroven, når ovnen skulle være stor. Man byggede da en indre skabelon af tørv eller græstørv og klinede leret over den. Første gang, man tændte, brændte tørvten bort, og ovnen stod så alene tilbage. Småfolk nøjedes stundom med at lade hele ovnen være et indklinet lerkar. Eller de stak, når den våde ler-isse var lavet, huller i den for at skaffe trækhuller. Uden sådanne ville selv den livligste vedild eller det stærkeste tørvebål ligge inde i lerbundet og gruble sig dum og dø. Hvo der havde evne, gav dog lerovnen høj hat på med hul i pulden.⁵⁴ Dette var jo selve skorstenen. Men hvorfor i al verden gjorde man den da ikke så høj og lang, at den gik helt op igennem taget? Ganske simpelt fordi man ikke kunne. Selve det bygningsemne, man i bedste fald havde, leret, var ikke skikket hertil. Det var allerede svært nok for en stor lerovn med lang hals at bære sig. Man måtte gerne stive leret af med indre træværk, hvorom det klinedes. Og halsen, selve skorstenen eller „essen“, som den jo kaldtes, turde man hyppigt ikke gøre af ler af frygt for, at den da ved sin egen tyngde skulle styrte sammen. Man lavede den derfor af lettere stof, træ, tørv eller lignende. At dette var yderst brandfarligt, er klart.⁵⁵

En slig skorsten kunne af mange grunde ikke forlænges op gennem taget. Var den bygget af vådt ler ud i det fri, ville regn vaske den ned. Var skorstenspipen lavet af træ eller tørv, skulle blæsten heroppe snart få gnisterne til at tænde den i brand. Endelig ville denne skorsten ud gennem taget jo også lukke for lyrehullet og gøre stuen mørk. Af disse grunde nøjedes man overalt hos bønderne i Danmark i det 16. århundrede med at lade ovnens hals, skorstenen, ende inden for taget, lidt oven for bjælkerne. Stuen var og blev en røgstue. Røgen fra skorstenen gik ikke ud i det fri, men trak om under taget, der udgjorde stuens sodede loft, indtil den endelig, når lyren åbnedes, slap ud gennem denne.

For vor tid ligger den bemærkning nær: man kunne jo have opført hele ovnen og dens skorsten af brændte sten, af mursten.

Men mursten var i det 16. århundrede en kostbarhed, der ikke fandtes hos bønderne. Først langt senere begyndte de rigeste bønder selv at brænde sten. Tilstanden på landet i det 16. århundrede måles bedst ved, at man end ikke i enkelte af de bedst stillede købstadboliger var nået videre. Om en professorbolig i København hedder det endnu år 1565: „købt 100 mursten til den *blinde* skorsten, jeg lod gøre fra kakkelovnene, hvilken tilforn var *gjort af deler* [planker] ikke uden stor fare“.⁵⁶ Disse mursten kostede i datids penge 40 kroner tusind, hvilket efter nutidsforhold ville svare til henved et par hundrede kroner.

I Sverige og Norge var bønderne for så vidt gunstigere stillet over for spørgsmålet „skorsten“, som de ikke opførte ovnen og dens hals af ler, men af *fjeldsten*. Selv om disse sten, når ovnen skulle være solid, ville gøre den til en stor, klodset tingest, var der i og for sig intet til hinder for at bygge den som et firkantet rør gennem lyrehullet helt op i det fri. En skorstenspipe lavet af sådanne sten smeltede ikke i regn som leret i Danmark; den fængede ikke heller i blæst som træpiben dernede; og rykkede stormen for stærkt i den, kunne man jo have den omsluttet og stivet af brædder.

Og dog havde den sine store mangler. Den lukkede for lyrehullet, så stuen blev mørk. Dette kunne dog afhjælpes ved at lave et nyt vindøje på taget alene for lys. Værre var det, at skorstenen ikke som vindøjet kunne lukkes indvendig fra. Spjældet, der som en lem skulle lukkes over den, kunne nemlig ikke styres ved hjælp af en lang stang inde i skorstensrøret, thi denne stang ville jo så selv blive brændt. Nej, man måtte udenfor for at åbne og lukke skorstenen ved hjælp af en stang, lagt ned ad taget. Og dette var så meget uheldigere, som der nu hyppigt ville trænges til forandring. Uden åbning ingen træk. Men trækken blev let så stærk, at man for at holde på varmen straks måtte lukke, når veddet var brændt i glød. Værst af alt var dog skorstenens mangler under ufred. Angriberne kunne krybe op på taget og nedbryde skorstenspipe. Opdagedes de, var de velforsynede med gode sten til gennem vindøjet at ramme beboerne med. Opdagedes de ikke, kunne de „krybe“, som det i svenske domsbøger fra en senere tid oftere omtales „ind gennem den nedbrudte skorsten og borttage godset“. ⁵⁷ Bønderne i Sverige gemte nemlig hyppigt netop deres kostbarheder under taget.

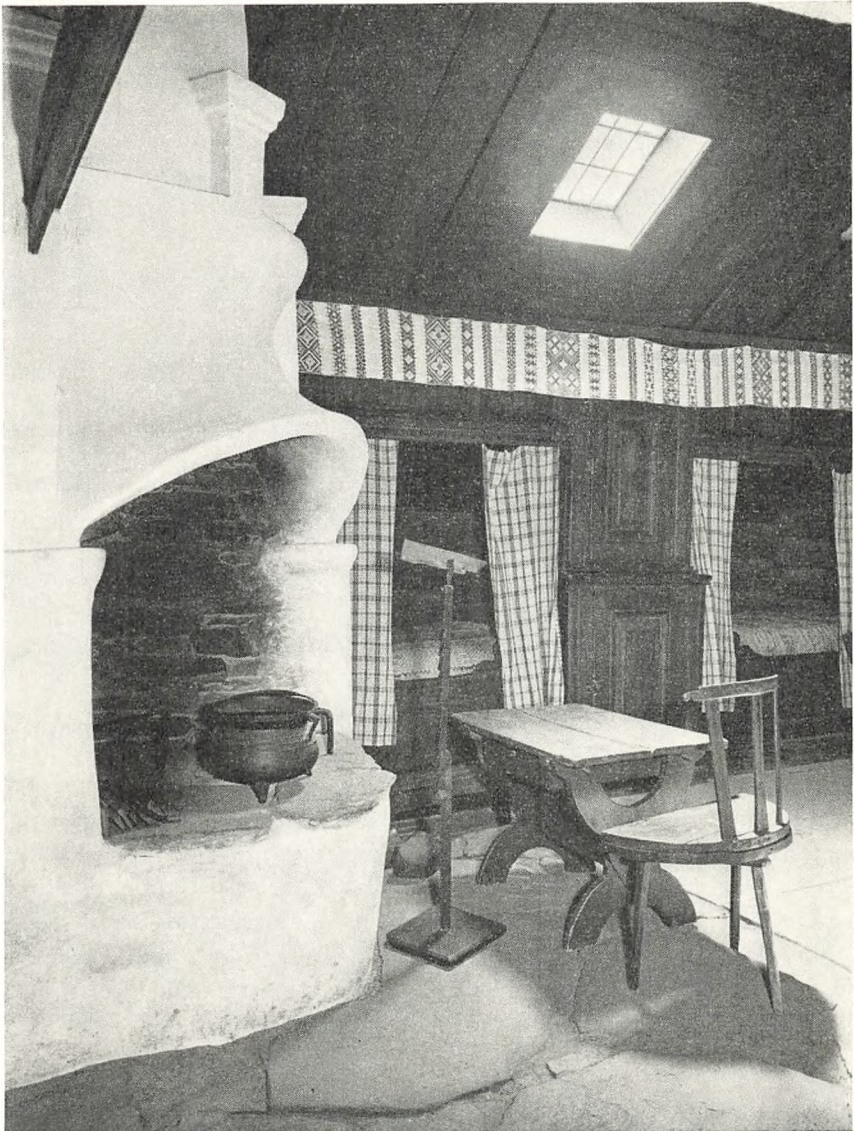
Meget talte da for heller ikke i Sverige eller Norge at fravige

gammel skik. Skorstenspipe op over taget var ubekvem, brændselslugende og farligt for indbrud. Om end en enkelt bonde hist og her i det 16. århundrede – vel især i Sverige ifølge adeligt eksempel – kan være faldet på at bygge høj skorsten, så må sligt have været en sjælden undtagelse. Hos bønderne i alle tre nordiske riger gjaldt endnu en og samme oldtidsregel for bolig: røgen fra ildstedet – arne eller ovn – må selv se at finde vej fra stuen ud gennem hullet i taget.

At forholdene virkelig var så, kan bedst ses af, hvor sent først røgstuerne forsvandt og den nye tids kendemærke, skorstenspipe over taget, viste sig. Et par eksempler til bevis: år 1684 hedder det om bøndergårdene på Møn, at „ikkun på få steder findes skorstene“.⁵⁸ År 1692 beskriver en rejsende landet nord for Limfjorden således: „Ingen skorstene på husene i de fleste landsbyer“.⁵⁹ I begyndelsen af det 18. århundrede kom der skorstene på bøndergårdene ved Vemmetofte.⁶⁰ Endnu ved dets midte omtales røgovnen samt lyren i taget som almindelig i Holsten⁶¹ og i Nørrejylland.⁶² Selv i året 1795 beretter præsten i Vium i Jylland, at adskillige, ikke blot husmænd, men også gårdmænd i hans sogn fremdeles boede i røgstuer, og han beskriver det højst uhyggelige syn, når gnisterne fra den lange, tørre lyng i blæst for rundt til alle sider under det let fængelige tag.⁶³ Ja, endnu i det 19. århundrede hedder det fra egne om Limfjorden: „Den første gang a kom gennem Myrhøj, det er henved 60 år siden, da var der kun én skorsten i hele byen, der gik oven ud.“ Og om gårdene i Jetsmark: „Skorstene var ikke murede længere op end til pandetræet. Så drev røgen for resten, hvor den ville, i huset. I taget var der en trælyre.“ „I Åby var skorstenene nogle steder muret op af skudtørv fra vildmosen. Der kunne let gå ild i lyren, og skete dette, så kravlede man op og slog til den, så den fløj ned i møddingpølen, hvor ilden sluktes.“⁶⁴

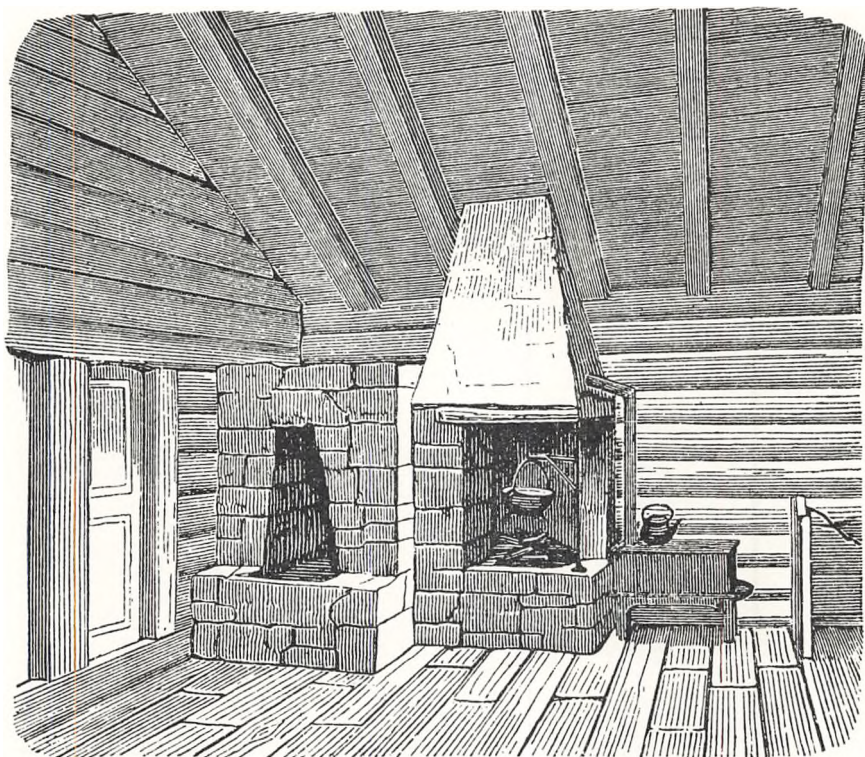
Så det således ud i Danmark, var forholdene ikke stort anderledes i Sverige og i Norge. Ikke blot i Vestgötaland,⁶⁵ men endog i Skåne⁶⁶ traf Linné røgstuer på sine rejser ved midten af det 18. århundrede, i Bohuslän forsvandt de først i det 19.,⁶⁷ og – for blot at holde os til Mellem- og Sydsverige – i Dalsland, Värmland og Halland⁶⁸ bebos de enkelte steder endnu.

Norge betegner dog på dette som på flere andre områder de store modsætningers land, på en gang forud for og bagefter Danmark og

Selv om lyren i Halland som de fleste andre steder mistede sin betydning som aftræk for røgen, bevarede man den som et lille tagvindue. Billedet er fra Hallandsgården på Frilandsmuseet. (Nationalmuseet fot.).

Sverige. Bergens livlige forbindelse med udlandet spredte tidligt kundskaber og fremskridt til mangt et tilfældigt sted langs kysten. Omvendt stængede fjeldene urokkeligt nyskik ude fra indlandet.

Røgovnsstue fra Ydre sogn i Norge. Oprindeligt har stuen haft røgovn med grue. Den står i hjørnet og har fået lov til at blive stående, efter at man har bygget en pejs. Siden har man helt til højre opstillet et komfur. Troels-Lund har fundet billedet hos Eilert Sundt, og det må have tiltalt ham meget. Det demonstrerer udviklingens lov med naturvidenskabelig anskuelighed. Ligesom nautilen under sin vækst bygger nye kamre til sin skal og efterlader sine hidtidige kamre ubenyttet, således har nye, livskraftige ildsteder efterladt de gamle som fossiler.

Præsten i Fane ved Bergen fik således, da hans præstegård var brændt, så tidligt som 1518 af lensmanden på Bergenhus 300 mursten i foræring til at opføre sig en skorsten af.⁶⁹ 150 år efter begyndte sognefolkene i Fane at efterligne præstegårdens eksempel.⁷⁰ Fra slutningen af det 16. århundrede hører vi en vidt berejst og forstandig mand beskrive tomterne på øerne Røst og Verø således: „Her har boet såre rige folk, som man kan se af den drabelige bygning og de herlige huse, som her har været opbygget med *murede*

skorstene og andet sådant.⁷¹ Helt op til Lofotens øer var altså brugen af murede skorstene nået, medens ingen bonde i Danmark endnu drømte om slig herlighed. Omvendt var røgstuen ikke blot i brug tæt ved Kristiania 1672.⁷² Langs kysten er de på mangt et sted i brug endnu.⁷³ Ja, selv arnestuer, den allerældste form med ildsted midt på gulvet, bebos den dag i dag i Sætersdalen.⁷⁴

Enkelt steds i Norge møder man endnu det særsyn, at samme gamle stuer rummer i sig udviklingens forskellige led. Billedet herover for viser en oprindelig røgstue, hvor først røgovnen er blevet afløst af en pejs og derpå denne af et komfur, men alle står der endnu side om side.

Skorstenene i det 16. århundredes bønderboliger nåede ikke at foretage det afgørende skridt. De brød ikke gennem taget ud i det fri. De fik derfor heller ikke nogen lejlighed til at vise deres ypperste magt: at kunne forvandle stuen til et hus på flere stokværk. Dog blev deres virkning ikke derfor ringe. De fremkaldte tværtimod store *forandringer* inden for den gamle stue.

I den oprindelige „arnestue“ havde alt dens liv samlet sig om ildstedet midt på gulvet, herfra udgik varmen og lyset, her tilberedtes maden, om dens sunkne lue lagde man sig om aftenen til hvile. Ved visse lejligheder kunne man ved at slå vand på arnens ophevede stene forvandle stuen til en dampbadstue og således nyde renlighedens glæder.

Det var alt sammen meget godt, men næsten for meget af det gode. Velstående måtte kunne ønske at fordele lidt af al denne uro, der flokkede sig om brændpunktet. Den første anledning hertil havde allerede opfindelsen af ovnen fremkaldt. Med sin hede ryg og glødende mund havde denne sin naturlige plads ved en vægside i stuen. Stuens midte blev herved fri. Og, som vi har set, hos de velstillede blandt Nordens bønder havde vistnok forud for det 16. århundrede trangen til mere plads allerede gjort sig gældende og fremkaldt en tværvæg i stuen, hvorved udskiltes en forstue og en lille bagstue, et „frammers“ og en „kleve“ eller „kove“, som de kaldtes.

Men nu kom den nye opfindelse „skorsten“. Den betød: at kunne forøge ildstedets træk, – hvad enten det så var arne eller ovn – og at kunne løfte røgens første og værste, ramme pust op over

mandshøjde på vej til lyren. Det var en lettelse og husvælelse uden lige. Fremgang føder imidlertid både opfindsomhed og forfinelse. Der måtte kunne opnås noget ad denne vej både til bedste for madlavningen og for stuens yderligere frigørelse. Arne og oven havde ofte været dovne til at trække, selv om man lod frammersdør og lyre stå på vid gab. Nu lærte skorstenen dem at oppe sig og brænde i lue, så at både kedlen buldrede hurtigere og et stegespid måtte vendes i en fart. Det kunne næsten blive for meget af hede i stuen på en sommerdag. Men madlavningen krævede jo optænding på en hundedag så vel som i klingrende frost.

Hvad om man forlagde hele madlavningen fra stuen ud til *frammerset* (forstuen)! Nu lod det sig jo gøre. Et arneildsted lod sig let opbygge herude med skorstenshat opefter mod lyren. Så kunne madmoderen regere fuldt herude, åbne en eller to halvdøre ud til det fri, som hun lystede eller trækken krævede, passe maden i ro og med sløven i hånd let væрге den snævre adgang til grød og andet godt mod småkræ og rollinger. Og hvor ville ikke stuen vinde herved! Ikke den evige nuslen og uro før god tid var og man skulle nyde sit måltid. Manden kunne i fred ligge på bænken og „tænke lidt“ både før og efter. Køkkenets røg ville gå stuen forbi på vej imod lyren. Kun når vinden var ondsindet, slog den vel atter nedefter. Væggen ud mod frammerset ville om sommeren holde strålehedden borte og dog lune om vinteren ind i stuen, mildt og fristende for enhver slags ryg, unge som gamle. Blev kulden for streng, kunne man jo ty til at fyre i ovnen, der fremdeles lå der inde i stuen.

Overgangen skete, forandringen foregik. Når og i hvilket omfang er umuligt at afgøre. Som alt sligt er den vel foregået jævnt og har strakt sig over lange, lange tider. Kun så meget kan vi skimte, at den var ved at foregå i det 16. århundrede, hvilket ikke udelukker, at den måske har været begyndt længe tilforn og tillige vedblev at gå for sig længe efter. Sprogligt har mindet bevaret sig i, at den fælles betegnelse for „køkken“ både i Sønderjylland og Nørrejylland endnu i vore dage fremdeles er „frammers“ eller „framgulv“, skønt den gamle skik virkelig at have køkkenet i forstuen atter i mellemtiden er blevet forladt.

Udflytningen af køkkenet fra den egentlige stue kunne ske enten ved, at man omordnede det gamle hus, eller ved at man byggede

sig et helt nyt med de forbedrede bekvemmeligheder. Den sidste fremgangsmåde kunne jo kun velstillede tillade sig, og især i egne, hvor der var rigt med tømmer. Men den medførte den fordel, at det gamle hus med sit gammeldags ildsted kunne benyttes som et velkomment tilbehør til det nye. I enkelte egne af Norge kaldes og anvendes endnu en gammel arnestue ved en gård som „ildhus“. Eller også kunne man anvende det gamle hus som *badstue*. Med langt større frihed end tilforn kunne man her pleje renligheden. Den gamle arne, måske forstærket med yderligere ophobede sten til at ophede og slå vand på, så at alt stod i damp, gjorde den til en ganske fortrinlig „stenstue“ [badstue]. Udflytningen betegnede i sådant tilfælde et fremskridt i renlighed.

Omvendt medførte den blotte omordning i det gamle hus – hvor mange andre fordele denne end frembød – *en tilbagegang i renlighed*. Fordum, da alskens tillavning med tilhørende opfyring foregik på stuens ildsted, havde man, alene af hensyn til ildens brand, været nødt til hyppigt at lave træk ved hjælp af åben dør og åben lyre. Nu kunne man lunte af og indskrænke lyrens åbning til det mindst mulige. Men herved lumredes stuen i en betydelig grad især ved vintertid. Ovnens herinde havde i bedste fald forbindelse med frammersets skorsten. I så fald trak vel røgen den vej, men man skyndte sig gerne, for at holde på varmen, med at lukke for lyren, når veddet var brændt i glød. Så bredte der sig let en kvælende os i stuen. Endnu værre var det naturligtvis, hvor ovnen var gammeldags og ufuldkommen, uden forbindelse med skorstenshals, kun en lermuffe, der lod sig ophede som de fornemme folks ildpotter. Fra sådan en lille ovn, med huller i hovedet for at få lidt træk mellem dem og ovnsmunden, osede støv og kvælende dunster om kap ud i stuen. Det hjalp kun lidet, at den ikke frembød plads på sin kløvsaddel til ret mange, så at de fleste af beboerne måtte holde sig til bænkerne ved væggen. Havde man fået våde klæder eller tøj toet, hængtes det dog til tørre på den og dunstede om kap med den. Just til sådan ophængning var den jo udstyret med de morsomme søjler på hjørnerne, omvendte fåreben, der, da ovnen lavedes, var stukket fast i det våde ler.⁷⁵

Men værst af alt var det måske, at den gamle lejlighed til varmt dampbad nu ikke længer var til stede, i det mindste i de danske bønderhjem. Lerovnen egnede sig ikke hertil. Et par sten selv i

den største ovnsmund forslog ikke mere til bad end et par tandstumper i en gammel hundemund til bid. Og ude på arnen i frammerset var der nu ikke længer rigtig plads. Dampbad krævede ifølge gammel skik helst en hel stue til at røre sig i. Det gik da vistnok lidt efter lidt af brug hos Danmarks bondebefolkning. Langt gunstigere stillet var befolkningen i Sverige og Norge, hvor ovnen byggedes af fjeldsten. En sådan stor, rundrygget fyr egnede sig endnu bedre til at slå vand på og lokke damp af end en flad arne. Den fristede netop til bad, hvad enten den stod i selve stuen eller endog beboede sit eget lille hus, der kaldtes badstuen.⁷⁶ Den gamle skik at tage dampbad holdt sig derfor i disse lande.

I Danmark fremkaldte den ny ordning en tvivlsom art af bekvemmelighed. Gruen foran frammersets ildsted var en fordybning ned i den blotte jord. Her ragedes asken ned. Her var blødt og lunt. Ganske anderledes hyggeligt end på en kold vinterdag eller i blæsevejre at skulle sidde på hug ude i det fri. Gruen foran køkkenskorstenen fristede da til at blive beboernes vinter-fortrolige.⁷⁷ På en vis måde jo både betænksomt og renligt. Aske var alt i sig selv god gødning og anvendtes som sådan. Her skøttede man sig i sømmelig ensomhed. De umælende derimod fra høns til kalve, bar sig ubetænksomt ad inde i selve stuen.

Lidt efter lidt måtte disse ændrede forhold medføre følelige ulemper. Der er noget vemodigt ved at se, hvorledes den voksende sans for hygge og evnen til at fremkalde den, i Danmark i det mindste, svingede ind i et skævt spor og herved forfejlede målet. Den alt for ensidige stræben efter at gøre stuen lun og hyggelig forringede uformærkt dens øvrige værd som bolig og hermed beboernes levevilkår. Det i og for sig store fremskridt, at udskille køkkenet af stuen og henlægge det til frammerset, betegner for Danmarks vedkommende omslagets stund, den begyndende, snigende tilbagegang. Hensynet til varme havde fået overtaget over hensyn til frisk luft og renlighed. Den alt for gunstige grund, blød jord under huset og nem adgang til ovner, blev beboerne en upålidelig forbundsfælle.

Følgerne af sligt kræver lang tid for klart at vise sig. Omkring år 1800 var de tydelige. Stuens bestandige, lumre os og den stærkt aftagne brug af bad ytrede sig nu i et fællespræg hos beboerne. Disse var forøgede i det uendelige, idet et utal af mindre væsner, lokkede

af varmen, nu befolkede selve befolkningen. Det fælles løsen var: bare ingen vand eller træk! Fredeligt holdt de to parter tilhuse hos hinanden indbyrdes og plejede hverandre. Tålmodigt led den store befolkning under sværmenes gæsteri. De mødtes i den gyldne lære: smuds er sundt. Derfor fredede man om alle dets ytringsformer, lige fra den spædes første arp til børnenes skorpeprydelser og de voksnes stordrift af utøj. Onde sår og utøj var kun ildeset af tåber. De kunne i tilstrækkelig mængde fri ikke blot for soldatertjeneste, men for al anden syge et helt liv igennem. De var som den velsignede stuevarme selv: stundom lidt for nærgående, men altid et gode.

Sit mest betegnende udtryk fandt hele denne tilstand i et nyt slags bohove i stuen. Det var den såkaldte „kløpind“. Den stod gerne midt i stuen og udgjordes af en svær, fritstående stolpe, i reglen vel en af støtterne („sulerne“), der bar rygåsen. Op ad denne skuttede man sig med velbehag. Skønt ingen egn i Nørrejylland ville være ved det, beskyldte de hinanden gensidigt for, og gamle folk påstår selv at have oplevet det, at den indtrædende i stuen hilstes sålunde: „Velkommen! og værsgod at gå hen til æ kløpind!“⁷⁸

Intet enkelttræk maler så tydeligt forskellen mellem to tidsaldrer som det vekslende sindbillede på husets midtpunkt og bedsteje. Oprindeligt: lyrestangen, den tryllestang, ved hvis hjælp det var muligt at beherske vind og vejr i stuen, puste arneilden i brand, lukke for slud og åbne for solskin. Nu: kløpinden, lummervarmens blanknedne sejrstegn og trøstermand.

Først i det 19. århundrede fortrængtes ganske i Danmark den gamle, osende lerovn fra „stuen“. Ny bygningsskik luftede under mangehånde former ud i de gamle, forgemte forhold.

Vi har dvælet ved bønderboligernes vigtigste parti, ildstedet. Lad os nu kaste et blik på *stuens indre* i det hele.

Det første, almindelige indtryk, som man modtog af stuen, var ikke synderlig tiltalende. Når den ikke lige var pyntet til fest, hvilede der til daglig over den et præg af armod i kår som i opfindsomhed. Kun de råeste krav var tilfredsstillende. Der manglede alle de udtryk for hygge og pyntelighed, som så ofte udmærker en gammeldags bondestue i nutiden. Ingen hylde langs loftet med skinnende kedler, krus og tallerkener; ingen blomstrende sengeomhæng; ingen pynt på væggen, hverken billeder eller hængerum (tabletter)

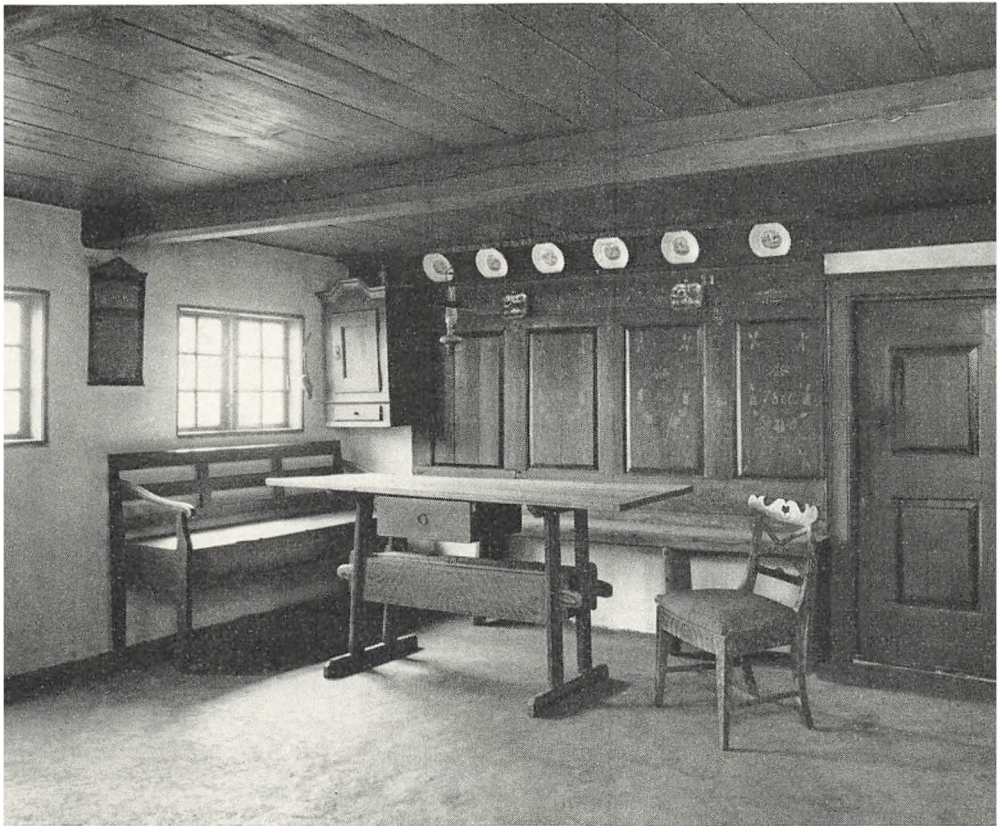
med forgyldte kopper og nips; ingen jernbilæggerovn med mesingtromler; ingen urtepotte bag en glasrude osv. osv. Det var alt sammen former for goder og pynt, som datidens købstadboliger endnu førte en hård kamp for at erhverve. De var end ikke nået bønderboligerne i sigte. Pynten her indskrænkede sig til, hvad en økse eller kniv havde kunnet mærke i en tømmerstok, eller en hånd ufuldkomment udtrykt med sære linjer eller indstukne fåreben, mens potteler og ovnlere endnu var vådt. Det ville have krævet tid, førend et nutidsøje i al denne plumpe tyngte kunne opdage den ejendommelige art skønhed, hvoraf dog også denne stue havde fået sin part.

Gulvet var den bare jord, bjælkevæggene tættede med mos eller komøg.⁷⁹ Alting sortladent af den bestandige røg.

At *gulvet* måtte være den bare jord, var en nødvendig følge af ildstedet. Hvad enten dette var arne eller ovn, tillod det ikke trægulv. Særlig lerovne ville ved den daglige ifyring være alt for brandfarlige. *Jordgulv* har derfor også holdt sig i Nørrejylland bønderstuer lige så længe som de gamle lerovne.⁸⁰

Atter her trådte der dog en forskel frem mellem Danmark og de to andre nordiske lande. I den bløde grund i Danmark var det lettere end i Sverige og Norge at forme boplads og gulv efter ønske. Der oppe kunne ofte skrånende eller knortet klippegrund volde vanskelighed. Men til gengæld var stengrund trods sin kantede hårdhed en pålideligere ven i længden. Den afviste meget påhæld og affald, som den danske godmodigt fandt sig i og sugede i sig. Stengrunden tvang beboerne til en art af renlighed indendørs, som ikke viste sig lige så nødvendig i Danmark.

Da overgangen til det nye fremskridt begyndte: at udsondre køkkenet af selve stuen og henlægge det til forstuen, ytrede denne bevægelse henimod noget friere og bedre sig også for gulvets vedkommende. Men forskelligt i landene med hård og med blød grund. I Sverige og Norge led man under ulemperne af at have det hårde, ujævne fjeld til gulv i stuen. Her måtte det stå som en fristelse, nu da den daglige madlavning og ifyring var fjernet fra stuen, at beklæde i det mindste en del af denne, den fra ovnen fjerneste del, med trægulv. Det lunede, var blødt og pynteligt og gav ligesom hjemmet bund. På det kunne man gå på bare sokker, på det kunne man i en snæver vending, når huset var fuldt, sove så godt som i nogen

I anden halvdel af det 19. århundrede udskiftede bønderne de fleste steder deres traditionelle panellerede og malede stuer med opholdsrum, der holdt samme standard som borgerskabets. Trykte papirtapeter fortrængte panelerne, overpolstrede møbler trådte i stedet for stive træbænke, opretstående klaverer med nips og familieportrætter vidnede om ny velstand. Det er da bemærkelsesværdigt, at et af de yngste danske bondehjem i traditionel udformning – indrettet 1860 – var et lille husmandshus på Ulstrup mark nær Kalundborg. Malede paneler, hængeskab, langbord med bænke, en enkelt stol, lerstampet gulv og – hvad der ikke ses på billedet – faste alkovesenge med omhæng, alt dette byggede på traditionen. Ejendommeligt virker det, at langbordet står på tværs i stuen og ikke – som det oftest var tilfældet i Danmark – langs vinduesvæggen, hvor lyset var bedst. Dette kan skyldes, at man har fulgt en ældgammel skik fra hin fjerne tid, da lyren i taget var eneste lyskilde, og da det var naturligt at stille sit bord således – som det i øvrigt kan ses på billedet side 229. Stuen er nu på Nationalmuseet. (Nationalmuseet fot.).

bænk. Vel købtes dette gode på bekostning af nogen varme og lys. Thi trægulv måtte holdes på afstand fra arne og ovn, og end ikke træpinde til belysning turde af hensyn til brandfare tændes på sådant gulv. Men ligemeget. At få hjem under fødderne var et gode, der vel var et offer værd. Ikke få rige bønder i Sverige og Norge fejrede da vistnok køkkenets udflytning fra stuen ved at lægge *tilje*, det vil sige: plankegulv på i det mindste den fornemste del af den.⁸¹

Omvendt i Danmark og overalt, hvor grunden var blød. Her havde man i bønderstuerne lidt så meget under ulemperne af alt det ælte, som mennesker og dyr kunne fremkalde på stuens gulv, at man nu, da skel blev sat mellem køkken og stue, nok kunne ønske dette skel draget ned til gulvet med. Det virksomste middel mod bundløst pløre var *stengulv*. Et sådant måtte kunne lægges i en del af det nye *køkken*, hvortil man så kunne forvise de værste svin, husets firbenede befolkning. Under navn af „kætte“ lavedes der da en særlig brolagt eller „stenpikket“ plads i frammerset, beregnet på kalve, får, geder, grise, hvem man som hidtil ikke om vinteren ville nægte part i hjemmets varme.⁸² Men nu skulle de blive herude, hvor de fra ildstedet fik den varme, de behøvede. De skulle stå bundet. De måtte hverken forstyrre husmoderen ved at slå kreds om hende og tigge om mad i utide, eller puffe til den, som de med undren så sidde enligt på hug i gruens aske.

Det var en fortræffelig ordning. Men den led af den mangel, at der hørte hårdhertethed til at gennemføre den. Og det var danske, der skulle sætte den i værk. Helt lod det sig naturligvis ikke gøre at stænge dyr ude fra stuen. Hunden og katten hørte jo til derinde. Høns, ænder og gæs kunne man ikke godt binde, de kom ind af sig selv, blot døren gik. Skulle man så kunne nænne at lade kalven, grisen, lammet, kiddet, stå derude alene og i mørke, når alle andre sad lunt bænket i stuen! Det var næsten umenneskeligt. En for en syntes de også i de fleste egne at være listet ind igen, i det mindste når kulden blev streng.

Gulvet i stuen bar vidne om det. Endnu langt ned mod vore dage, omkring år 1800, er der noget malende over beretningerne om gulvene i de jyske bønderhjem. *Lergulv* stampet med „jomfru“ var det bedste. Tør jord egnede sig ikke til fejning. „Et sted i Højbjerg blev der aldrig fejjet, og desårsag højnedes gulvet mere og mere. Dø-

ren kom så til at slæbe på, så at man havde ondt ved at lukke den op.“ „I *Tjæreby*, hvor vi før boede, blev der hos et par folk et temmelig stort hul på stuegulvet lige inden for døren. Dengang brugte de jo lergulve. Så sagde konen: „Det er da også usselt, Jens, at du ikke kan få det hul fyldt. Vi går jo og brækker benene i det.“ Men så tog manden en greb, gik ud i fårestien og hentede et par store såler møg, som han lagde i hullet, og så var det istandsat. „Nu skal du ikke komme til at brække dine ben mere der, Hanne,“ sagde Jens Bjærg.“ „I *Duelund* havde de deres ænder inde i selve stuen. Der gik de og snadrede, og folkene havde lavet et rundt hul midt i lergulvet og hældt vand i. Der gik så ænderne og havde deres fornøjelse.“ Det almindeligste var dog: oprindeligt stampet lergulv, jævnt hen læsket med alskens væde, som holdt det midtvejs mellem stenhårdhed og ælte, endsige andeputte. Meget oplysende er følgende spøgelseshistorie:

Aste i *Gjellerup* var stolt over, hvor rent hans kone holdt deres stue. En aften kom han fra Gjellerupkirke og gik ad en sti tværs over markerne ned efter Gjellerupby. Aste havde en lille rus. Da kom der med ét noget om benet på ham. Han troede, at det var et spøgelse, eller, som de dengang kaldte det, „ondt“, der var ved ham. Og han vidste gennem andre, at når der var noget sådant efter en, og man kom ind til lyset, blev man syg. Han råbte derfor til konen, at hun skulle slukke lyset, for der var „ondt“ ved ham. Hun gjorde så, og han kom ind og i seng. Men 14 dage efter, da hans kone magede [gjorde rent i] stuen, kom det op, hvad „ondt“ han havde været i med, for hun fandt en haresnære [snare af messingtråd til at fange harer i], der var trådt ned i gulvet.

Lergulvene i Danmarks bønderstuer holdt, trods alle deres mangler, ud med de lerovne og ildsteder, der nødvendig gjorde dem. „Det første a kan huske, var der ikke et fjelegulv i Tørring.“⁸³

Siddepladserne i det 16. århundredes bønderstuer var faste bænke langs væggen. Bordet var en svær plade, ofte så lang som stuen var bred, og hyppigt fastgjort i gulvet. Som ovenfor berørt afhæng dets plads af ildstedet. I arnestuer stod det langs langvæggen, i ovenstuer ved gavlvæggen.

Det fornemste sæde var husbondens plads, højsædet, der stundom udmærkedes ved et par stolper i bänkens kant, en af de få ting i

stuen, der blot var til pyrd. Højsædet var anbragt forskelligt; i arnestuer havde det sin plads midt på bænken langs nordre langvæg, „som vendte mod solen“;⁸⁴ i ovnstuer var det flyttet så langt som muligt hen til enden af samme bænk, så at dets plads nu blev i stuens nordøstre hjørne. I arnestuer sad altså husbonden for midten af bordet, i ovnstuer for bordenden. Denne højsæde:s sidste plads i stuens hjørne på langvæggen til venstre længst fra indgangsdøren har holdt sig indtil vore dage i Nordens bønderboliger.⁸⁵ Men den ved højsædets flytning opståede strid har endnu ikke lagt sig hos folkets øvrige klasser. Medens samfundets øvre lag har bevaret den ældste tradition om værtens plads ved bordets midte, standser de mellemste lags erindring ved ovnstuens skik, hvor værten sad for bordenden.

Særskilte *senge* fandtes meget sjældent. I reglen benyttedes bænke til sovepladser. Husbonden og hans hustru lå i højsædet, børnene og tyendet på de øvrige bænke. Sengeklæderne var højst tarvelige, løs halm til underlag og nogle skind til dække. I ovnstuer trængte man ikke til meget over sig; thi stuen holdtes lun det hele døgn, så at beboerne selv ved vintertid i reglen gik halvnøgne derinde.⁸⁶ Værre var det i arnestuer, især når der tidligt om morgenen, om vinteren endnu tre timer før dag,⁸⁷ skulle lægges i, og lyren og døren derfor åbnedes for at give træk. Der hørte et godt sovehjerte og et ypperligt helbred til for at sove både fra røgen og trækken.

Denne træk, som man i arnestuerne havde sovet fra og endnu i ovnstuerne fundet sig i, forekom uudholdelig, da man havde fået den bragt ned til det mindst mulige, efter at køkkenet var henlagt til frammerset. Måske allerede i det 16. århundrede, i hvert fald vistnok ikke længe efter, begyndte da enkelte af de rigeste bønder at indrette sig *lukkede sovepladser*. Dette lod sig let gøre ved at afspærre en del af bænken, sætte panel op om den og anbringe døre derpå. I sligt et soveskab eller alkove kunne man have det luneste sengested af verden, endnu mere afsluttet og fast omgærdet end den kostbareste himmelseng på herregården (Billederne side 251–254 viser os sovepladser hos Nordens bondebefolkning).

Som ved alle fremskridt fulgte ulemperne imidlertid efter, lige i hælene. Det nye, lukkede sengested var lunt, kun alt for lunt. Det fristede andre end husbond og madmoder til opholdssted. I Norge og Sverige var det vistnok især smådyr, der holdt her til huse og nød

I Näs-gården på Frilandsmuseet står en seng af middelalderlig type, hvilket ikke nødvendigvis betyder, at den er så gammel. Men man genkender de simple, konturskårne hjørnestolper fra senmiddelalderens kalkmalerier. (Nationalmuseet fot.).

at være forskånet for træk. Beskeden skjulte de sig om dagen, men smykkede i mørket alkovens indre med et rigt omhæng af væggetøj. I Danmark tillod stuens større lunhed tillige udviklingen

af et højere dyreliv. Foruden de små skandinaviske brødre, der hoppede og vraltede her som hist, trivedes i det dybe, danske sengehalm, der sjældent vendtes eller fornyedes, storkårsfolk af faste beboere. Et par minder fra tiden omkring år 1800 giver gode bidrag til denne sengenes naturhistorie.

„Oppe i *Ommevrå* havde de snoge inde i sengene.“ „I *Hesselholt* var der så mange snoge, at de gik på stuegulvet, når der var lidt stilhed, og i *Bro Mølle* gik de i sengene mellem sengeklæderne.“ „På østkanten [af Jylland] var der så mange snoge, at de havde bolig i sengene.“ „I *Andholm* nær ved *Øster Lygum* var der et par folk, som hver dag var på arbejde i mosen og derfor lod deres børn være ene hjemme ved et fad mælkebrød. En dag kom de før hjem end sædvanlig og så deres børn sidde omkring mælkebrødsskålen med en stor snog. Den drak begærlig af mælken, men et af børnene slog den med skeen over hovedet og sagde: Vil du værsgo ta med af brokkerne! [brødstumperne]. Snogen var tam som en hund og havde været børnenes daglige selskab.“

„En gammel mand, der boede her ude på marken ved *Torrild*, havde en hugormebo i hans seng. Når han sad og spiste i sengen, kunne de krybe op til ham og drikke af hans kop, eller hvad han havde, og de gjorde ham ingen onde. Da a engang var derude at sy, så a dem sådan æde med ham. De var ved fødderne af sengen og kunne godt mærke, når han skulle have noget. Han var næsten blind og vidste godt af, at de kom. A sagde det til ham, men han svarte: Lad dem kuns være, de gør mig ikke noget.“⁸⁸

„Er halmen gammel og muggen, hvad den tit er – hos småfolk skiftes der kun én gang om året, og skal det tages nøje, samles den brugelige halm endda fra det, som er blevet til smuld, for at benyttes endnu en gang – ja og begynder så tilmed musene deres natlige leg, så er det til at fortvivle over. Man er lige ved at falde i søvn, men pludselig tildrager en sagte puslen sig ens opmærksomhed. Den kommer nærmere; nu standser den, men kun et øjeblik, så begynder den på ny, stråene knaser og rasler, – til sidst slipper musen op på lagenet, man griber efter den, men den springer ned på gulvet. Et øjeblik er der stille, og man tror at være fri; men nej, der er flere i følge, og den gamle leg begynder på ny.“⁸⁹

Pastor Læssøe i Galten meddeler følgende: „En gårdmand i *Smollerup*, Mads Boel, bad præsten om at komme og berette hans gamle

Stue fra Buksager i Krejbjerg sogn, Salling. Alkoverne er her åbne. De ligger op imod en ydervæg, og for at skærme sig mod kulden udefra, har man isoleret væggen ved at ophænge halmmåtter. Til venstre ses en potteovn bygget af sorte kakkelpotter (se side 398). Den flankeres af to kubestole, der – som det er normalt i Danmark – er fremstillet af halm-løb. (Nationalmuseet fot. Gården tilhører Frilandsmuseet men er for tiden nedtaget).

moder, som stadig lå til sengs. „Ja, så kan du komme og hente mig i morgen kl. 10.“ Næste dag blev klokken 10 og den blev 11 og 12, men der kom endnu ingen efter præsten. Endelig kom han. „Hvorfor bier du så længe? Du skulle jo komme kl. 10.“ – „Ja, a skal sige hr. pastor, a har været på jagt.“ – „På jagt! Men du skulle jo komme efter mig. Hvor har du så været på jagt?“ – „I min mors seng.

I fiskerhuset fra Agger på Frilandsmuseet får man et indtryk af, hvad udlændinge mente, når de sagde, at danskerne gik ind i et skab for at sove. (Nationalmuseet fot.).

Hun havde i længere tid mærket noget sært skrasleri i den, og så ville hun gerne nu have ro, når præsten kom, og så måtte a til at rydde den. Da fandt a nede i lyngen en ilderbo, og der var tre halv-voksne ilderunger.“ – Altså havde ilderne uforstyrret haft deres gang der i længere tid, siden de havde fået tid til at føde deres unger og drætte dem op så vidt.“⁹⁰

Snoge, hugorme, mus, ildere foruden de sædvanlige småspringere og hverdagskryb! – måske man dog lå bedre i ro på den åbne bæk med det løse halm, selv om det både røg og trak tre timer før morgen.

Ilde farne var fremmede i det 16. århundrede. Kom der gæster til

huse, som skulle overnatte, – og det kunne let ske om vinteren, da rejsende hyppigt kørte fejl af vejen⁹¹ – var det ingen let sag at skaffe dem natteleje; thi alle bænkepladser var i reglen optaget. Man hjalp sig da ved at anvise simple gæster det bare gulv, men fornemmere bordet at ligge på.⁹² Den sidste plads var ikke ilde. Hævet over bænkehalmen og dens beboere nød man her en uforstyrret ro, medmindre rotterne holdt kamp på bjælkerne foroven i hvilket tilfælde gæsten på bordet stod i fare for at få den tabende part i ansigtet.⁹³

Regnes endnu et par løse bænke, var stuens bohavede hermed omtalt. Stundom kom dog hertil endnu en særskilt *vugge*, der i det mindste i Sydsverige og Blekinge var af en egen form. Nær ovenbænken, den luneste plads, der var børnene anvist, hang en plumptformet, udhulet træbul ned fra enden af en stang, der hvilede over tværbjælkerne. Dette svævende leje var det yngste barns; den bøjelige stang lod vuggen gynges op og ned, men holdt samtidig den spæde hævet over enhver nysgerrig tilnærmelse fra neden.⁹⁴

Denne forholdsregel var langt fra unødvendig, thi, som ovenfor omtalt, husets lovlige beboere indskrænkede sig sjældent til mennesker alene. Foruden hønsene, der sneg sig ind fra forstuen, hørte endnu til stuens fulde besætning gæssene under gåsebænken, en hund, stundom en kat, ænder og duer, og i de fleste tilfælde vistnok vinteren igennem gårdens firbenede ungdom: kalve, lam, kid og grise.⁹⁵ De voksne måtte ved egen kraft forsvare deres pladser imod denne lavere befolkning; den spæde indtog ved kunst en oversvævende stilling betrygget mod hvert angreb, selv en ged på bagbenene kunne kun sætte vuggen i en blid gyngning.

Men én klasse var værgeløs, det var de rejsende, der måtte søge natteleje på gulvet. Med rette betragtede dyrene gulvet som deres, – stuens midtpunkt var især yndet, hvor tagdryppet fra lyren stundom skabte en lille pøl, grisene forbeholdt – enhver, der tog plads iblandt dem, anså de for en kammerat og behandlede ham derefter. Med glødende farver skildrer en rejsende i det 16. århundrede nattens rædsler under slige forhold, stedets ejendommelige dunst-kreds, denne smag, som man ikke blev af med selv i det frie, mere mættende end et måltid, den egne fornemmelse ved at oversnuses og slikkes i ansigtet af svinene.⁹⁶

Samler vi alt dette, vil hovedindtrykket af forholdene i hin tids

Hugormen ansås ligesom ulven for et ondsindet dyr, og skrækken for den har ned til vor tid givet næring til livlige rygtedannelser. En af dem møder vi hos Olaus Magnus, der hævder at hugormen med forkærlighed opsøgte småbørn og kravler ned i halsen på dem. For at beskytte barnet, har forældrene her på billedet anbragt en hængevugge i et træ, medens de selv går på markarbejde. Hvadenten det nu skyldes rædslen for hugorme eller bare, at det var en praktisk måde at komme af med børnene på under arbejdet, er denne skik blevet fulgt visse steder i Sverige også i nyere tid.

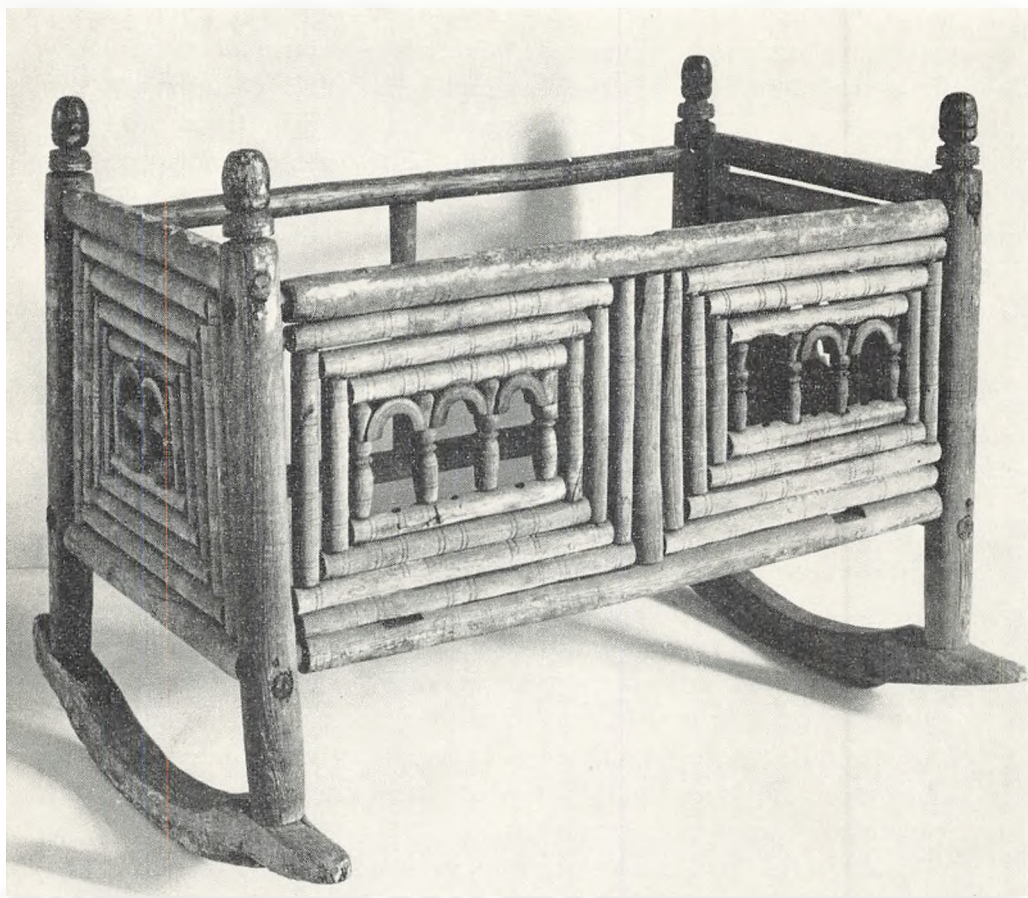
bønderstuer kun blive lidet tiltalende. Næppe ville nogen i nutiden bytte. Og dog besad de, trods alle deres mangler, ejendommelige skønheder, der måtte præge sig uudsletteligt hos den, der havde levet i dem fra barnsben. Hvilken vidunderlig varme og dybde ejede ikke dette lys, som det strømmede ind gennem lyren, hemmelighedsfuldt og dog så forklaret, solfyldt og inderligt. Her trængtes ikke til ur, stuen var det selv, den husvante beboer aflæste dagens tider af solstrålernes fald nu på bjælken, nu på ovnen, nu på høj-

sædestolperne.⁹⁷ Hvad kunne lignedes med at ligge på ryggen på en af disse bænke og døsende lade blikket følge skyernes drift forbi den åbnede lyre, eller ved kvæld at strække sig gennembagt og veltilpas, medens kvinderne syslede med ilden. Og hvor kunne ikke disse stuer tage sig ud ved højtider: ved pinse majede med grønne grene fra bæk til lyre, så det hele blev en løvsal, og ved juletid overmalede på de sodede bjælker med streger og figurer af opløst kridt.⁹⁸ Man glemte aldrig det indtryk af glæde og hygge, så vel stemmende med festens væsen, som man modtog, når man en julekvæld fra snefoget udenfor trådte ind i denne varme, ildbelyste stue, uanselig ganske vist, men rig på liv og glæde, omfattende alt og alle ligesom arken, hvori den fromme Noah var gået ind.

Når sådanne indtryk og sådanne minder var ret levende til stede, vil man forstå, at de nye huse havde ondt ved at trænge igennem, de med deres lave, flade lofter, der trykkede som et kistelåg, med deres storagtige og dog så snæverhjernede sondren i rum, med forskel mellem mennesker og dyr og mellem mennesker indbyrdes, med deres urimelige vinduer på siden, der gjorde stuen til et allemands hus, som hver landstryger kunne stikke et hoved og en arm ind ad og, om han lystede, selv følge efter. Intet under derfor, at hine gammeldags stuer holdt sig så længe, og, selv når de opgaves til beboelse, fik lov at bestå, ja frededes med omhu som det sted, hvor en højtid ene værdig kunne fejres.

Vi har hidtil ladet ganske uomtalt det lille kammer bagved forstuen, med indgang fra den egentlige stue, „kleven“ eller „koven“, som det kaldtes. Det havde ikke stort at sige, for så vidt det aldrig benyttedes til opholdsværelse; men dog var det uundværligt, idet det udgjorde det eneste rum, hvori man kunne gemme sager, der ikke tålte stadigt at udsættes for stuens røg. Her var husmoderen enehersker, her gemtes madvarer, her stod kisterne med husets bedste klæder i, der kun kom frem ved højtiderne og derfor med lige ret benævnedes højtids- eller kisteklæder, her lå omhyggeligt puttet ned husets kostbareste ejendele, sølvbægeret og sølvskerne.

Vi har set den grundtanke, der gjorde sig gældende i bønderboligerne: et eneste rum fælles for alle beboerne. Det beherskende midtpunkt var ildstedet, der inden for denne kreds moderligt sørgede for alle, men bandlyste og straffede med udelukkelse fra varme et-

Vugge fra Vestmanland. Dens alder er ukendt, men typen genfindes på sengotiske kalkmalerier, og de små søjler forbundet med rundbuer må være hentet fra arkitekturen. De ligner påfaldende gluggerne i de middelalderlige norske lofter og rummer vel mindelser om romansk monumentalbyggeri. Nordiska Museet, Stockholm. (ATA fot.).

hvert forsøg på at udsondre egne rum til særskilt brug. Udover denne begrænsning nåede man da ikke. Men trangen til at gå videre var lige fuldt til stede; den fødtes ikke blot af de ydre forholds krav, men vakte og næredes ved menneskets egen drift til at prøve sig frem og udtømme alle en given konstruktions muligheder. Nye former forsøgte derfor og var allerede århundreder igennem blevet forsøgt.

Det er disse vilde skud, som vi et øjeblik skal betragte. De har særlig interesse, fordi de viser os kraftige forsøg på at fremtvinge nye former, der kun kunne få blivende værd, såfremt det lykkedes at skabe andre varmemåder; de viser os en kæk forudgriben af, hvad først fremtiden skulle bringe. Således danner de den naturlige overgang til købstadboligerne og herregårdene. Flygtigt set tager de sig ud som blot efterligninger af disse, men deres betydning ligger netop i, at de ikke var det. Deres selvstændige liv lader sig forfølge langt tilbage, og de viser os således udviklingens første trin, de famlende forsøg, som i sin tid var gået forud, og som endnu vedblev at gentages overalt, hvor det nye ikke var fuldt tilegnet.

En nærliggende form for *nydannelse*, der synes særligt at have fristet i Norge, var den: at tømre en svalegang uden for hele indgangsvæggen eller blot en dørsvale uden for selve indgangsdøren. Der kan næppe være tvivl om, at det var landets gamle stavkirker, som her afgav forbillede. Fordelene var indlysende. Ikke blot forskønnedes huset ved denne tilbygning, men den lunede tillige, og man vandt desuden et kærkomment udkig til omverdenen. Den medførte ingen fare. Kom der ondt folk, kunne man tværtimod nu i tide opdage dem og i ro træffe alle forholdsregler til forsvar. Slig en tremmet svalegang var netop en slags forværk, hvorfra man i skjul kunne sende en pil eller to, førend den egentlige kamp om døren begyndte.

En anden lige så naturlig nydannelse, der foregik hele Norden over, var den: at forlænge og leddele stuen til siden og således frembringe nye rum. Den var jo alt begyndt dengang, da man havde dannet forstuen og kleven. Og den lod sig gentage ved på den anden side af stuen, i flugt med denne, at danne et nyt rum, enten en slags finere stue til højtidsbrug eller afdelt i to kamre, der hver især kunne tjene som „herberge“ for gæster. I Sønderjylland kaldtes denne nye finere stue med det fornemme, men vildledende navn „pisel“. Det var jo netop dens triste arvelod, at den ikke kunne opvarmes. På sådan vis, ved stadig vækst til siderne, er som bekendt vor tids bønderboliger ved en art fortsat leddeling jævnt vokset ud af den gamle „stue“.

Endnu mere interesse frembyder forsøgene på at vokse til vejrs og bygge flere stokværk. Den første og naturligste form her lå nær. Loftsrummet over forstuen og kleven var jo egentlig ikke til no-

De norske dørsvaler har en ret varieret udformning. Nogle er delvis åbne og forsynet med tremmeværk. Det er navnlig dem, Troels-Lund har i tankerne. Andre er som denne fra Hansmoen, Tynset, lukkede. Man bemærker, at huset er laftet – med vandrette stokke, medens svalen er bygget af lodrette stolper og staver. (Norsk Folkemuseum fot.).

gen nytte, idet der her, så længe køkkenet var i selve stuen, ikke var nogen røg, som skulle trække ud af taget. Der var da intet til hinder for over disse to kamre at lægge et fladt loft, for således at gøre rummet mellem dette og taget anvendeligt. Det derved dannede loftsrums kunne enten være åbent ud til stuen, så at man deroppe fra havde fri udsigt til alt, hvad der foregik i denne. Eller også kun-

ne det, hvad der vistnok var det hyppigste, være afspærret ud mod stuen ved en væg, røgen fra stuen ville ellers let gøre opholdet deroppe ulideligt. Således indrettet afgav dette loft – „ramloftet“, som det kaldtes i Norge – et meget ordentligt lille soverum.⁹⁹ Men nu lå det ganske nær at højne dette ved at lægge et par omgange bjælker til over væggene i denne del af bygningen, så at man kunne stå oprejst deroppe. Og endnu mere nødvendigt var det at sørge for lysåbninger, der her, hvor der ingen røg var, og hvor man var højt over jorden, naturligvis blev anbragt i væggen. Så lå der da, førend man ret vidste deraf, en hel ny slags bygning. Det var den gamle stue, men dog langt mere udviklet. Vågen rejste den sig ligesom halvvejs op og så sig om med de åbne glugger.¹⁰⁰ Denne nye art stuer vandt meget bifald i Norge og i Sverige. I Gudbrandsdalen kaldtes de for „ramloftsstuer“, og her lagdes trappen til det nye kammer udvendigt på huset. I Trøndelagen kaldtes de for „opstuer“, og her lod man trappen gå indvendig i huset op fra forstuen. I Mellemsverige lod man trappen snart gå udvendig, snart indvendig. Men samtidig udvidede man den nye tilbygning, så at den næsten helt tog synet fra den gamle stue. Ja undertiden lagde man en sådan loftsbygning for hver sin ende af den gamle „lavstue“. Medens disse „ramstuer“ eller „opstuer“ vistnok fortrinsvis fandtes i Norge og i Sverige, var der en anden form for bygning, der synes at være trængt ind sydfra over Danmark og Sverige og ikke at være nået længer ind i Norge end til Østerdalen. Ved denne bygningsform var det ikke lysten til et nyt soverum, men trangen til et sikkert tilflugtssted og en forøget forsvarsevne, der havde været den ledende tanke. For at opnå dette byggedes forstuen uden for huset som en lille udvækst på dets midte, og ovenpå forstuen anbragtes atter et lille værelse, hvortil opgangen alene var gennem en lem i gulvet ad en løs stige i forstuen. Herved var husets forsvar blevet højligt styrket. Indgangen var ikke længer prigsivet til fjendens angreb, men fra gluggerne i forstuens tårnværelse kunne man med pileskud holde enhver i tilbørlig afstand. Og sprængtes døren, så afgav tårnkamret med lukket lem og optrukken stige et sidste, ypperligt tilflugtssted.

Det var denne slags huse, der under det almindelige navn *barfred* eller „barfrø“ vandt ikke ringe udbredelse i Norden, især i Danmark og Sverige. Navnet tyder på gammel oprindelse. Det udledes

Ramloftsstue fra Sják i Gudbrandsdalen, nu i de Sandvigske Samlinger i Lillehammer. Huset har den traditionelle opdeling i en stue og en kleve; men over kleven skyder en ny etage op – det såkaldte ramloft. Adgangen til dette er ad en udvendig trappe ved husets gavl.

sikkert med rette af det gammeltyske ord *berkfrit*, der på gammel-fransk blev til *berfroit* (nyfransk: *beffroi*), engelsk: *belfry*, italiensk: *battifredo*, og overalt betegnede et vagttårn.¹⁰¹ I samme betydning forekom ordet „barfred“ i middelalderen i Danmark.¹⁰² I det 16. århundrede kaldtes et af tårnene på Københavns befæstning for „Køge barfred“.¹⁰³

For Danmarks vedkommende ved vi, at sådanne barfred-huse ikke sjældent har forekommet ved præstegårde og her stundom tjent kongen til natteherberge, når han færdedes i egne, hvor der intet kongeligt slot var i nærheden.¹⁰⁴ Oftere har kongen vistnok ligefrem ejet dem eller dog opmuntret til at holde dem vedlige. I Norge, men især i Sverige,¹⁰⁵ trivedes de uden slig forsorg fra oven og tjente husets egne beboere til værn.

I Danmark er nu så vidt vides, alle barfred-stuer forsvundet. Bygningsemnet, træ, gjorde dem ikke særligt holdbare. Derimod fore-

kommer her i talrig mængde stenbygninger, der ikke længe forinden var blevet omdannet på lignende måde og uden al tvivl havde givet nærmeste forbillede for barfred-stuerne. Til de hidtil i reglen tårnløse landsbykirker var der nemlig i slutningen af middelalderen ofte blevet bygget et solidt tårn. Forneden skulle dette udgøre den fremtidige, mere dækkede indgang til kirken. Og de to øvre stokværk afgav et fortrinligt forsvarssted og skjul både for en afskåren gejstlig trop og for de kirkeklokker, ved hvis hjælp den kunne bringe ilbud om sin nød og håbe at hidkalde væbnet bistand. De danske landsbykirketårne var den katolske gejstligheds barfred-huse, en vidtstrakt og kraftig forsvarsforanstaltning, der, så lidt som dens verdslige efterligninger, just vidnede om, at den folkelige tydning havde ret, når den udlagde navnet som „bar fred“.

I Norge, hvor „barfrøstuer“, som ovenfor anført, kun fik rigtig indpas i Østerdalen, har derimod ikke få af disse træbygninger holdt sig indtil nutiden. År 1893 forekom endnu otte, af hvilke to bar årstallene 1615 og 1618.¹⁰⁶ Den her afbildede (side 264) bærer årstallet 1672.

Ramstuer og barfredstuer var begge kun sideskud af den egentlige stue. De var et forsøg på foruden den varme stue, og ved siden af denne, tillige at have et særligt sikkert opholdssted. Hensynet til varme og til værn var her ikke helt adskilt. Men ad en ganske anden vej var der i Norden opstået en anden slags bygninger, hvor hensynet til værn havde været det eneherskende og var ligesom blevet dyrket i renkultur. De var udvortes kendelige på, at de altid lå frit for sig selv og aldrig var sammenbygget med nogen „stue“.

Den første trang til sådanne var ikke dukket frem i boligs form. Det, man havde brug for, var et sikkert forråds-kammer, et gemmestue for føde og klæder. Til et sådant trængtes der den gang, da „stuen“ virkelig var et enkelt rum, altså endnu ikke havde afsat de to mindre i gavlen: forstue og kleve. Og selv efter at forstue og kleve var blevet almindelige, formåede denne sidste – kleven eller koven – hos velstående bønder dog ikke helt at tilfredsstille trangen. Kleven var for lille til foruden klæder at kunne rumme et helt års behov af korn, kød og øl. Vist er det i hvert fald, at endnu i det 16. århundrede forekom der hele Norden over hyppigt ved de større bøndergårde en bygning, der udtrykte den oprindelige trang og dens udslag i en af dens tidligste former. Et enligt liggende hus, let

Barfrøstue fra Trønnes i Stor-Elvdal. Hustypen har kun lokal udbredelse, og den har voldt forskningen store bryderier. At den høje opbygning virkelig ligner et tårn, og at betegnelsen for den – barfrøen – er afledt af berkfrit, det synes hævet over al tvivl. Men hvorfor nogle norske bønder har optaget denne byggeskik er gådefuldt. Den var ikke så typisk, som Troels-Lund mente. (Norsk Folkemuseum fot.).

kendeligt i flokken ved dets solide udstyr og lukke. Det kaldes forskelligt, snart „bur“, „bod“, „binghus“, „kælder“ eller andet. Det udmærkede sig ved sine svære tømmerstokke, der i Danmark vistnok ofte hvilede på stensætning. Daglige fjender, der skulle holdes ude, var foruden fugtighed tillige rotter og mus. Derfor var i Sverige og Norge „boden“ eller „buret“ gerne bygget ikke på den bare jord, men med lufttræk forneden, ofte hvilende på stolper, der som drejede ben blev tykkere opefter, så at de ubudne gæster ikke kunne bestige dem.¹⁰⁷ Af samme grund blev der gjort et mellemrum mellem boden og dens trappe, så at det heller ikke ad denne vej blev de små firbenede muligt at bestige den.

Indvendigt udgjorde huset i sin simpleste form kun et eneste rum, der, mørkt til daglig, kun fik sit lys, når den forsvarligt tillåsedede dør, dets eneste åbning og adgang, oplukkedes. Under sædvanlige forhold et fortræffeligt gemmested. Selv tyve kunne kun sent, og for så vidt de var væbnede med økse, trænge derind.

Tidligt fristede „boden“ eller „buret“ til at bygge videre. Her var jo intet til hinder for at anbringe et andet stokværk ovenover. Og dette øvre stokværk kunne brede sig ud over det nedre, så at der foroven blev plads for en svalegang. Adgangen hertil kunne gøres så sikker som ønskeligt: en løs stige eller „bro“ som man trak op efter sig, når man var deroppe. Hvor kunne her ikke være smukt, når dette loftsrums indrettedes godt! Enten et lyrehul i taget, eller lyset ind fra den åbne dør ud til svalegangen med dens stavtremmede glugvæg. I dette højenloft var ligesom alt det bedste forenet: „stuens“ hygge, skovens dæmmerstille, en kirkes højtidelighed. Og lige godt egnede rummet sig til al slags brug. Man kunne sonde mellem gemme for fødevarer i „kælderen“ og for klæder heroppe. Her forvaredes de bedst. Ingen fugtighed, ikke heller for meget af solens brand, der fostrer lummervarme og møl, thi svalegangen lunede og gav køling tillige. Men man kunne også bruge *klædeloftet* til dér at rede seng for en kærkommen gæst, i stedet for på bordet i den fælles stue. Skindene til overdække hang jo alt i forvejen deroppe. Lidt efter lidt blev da bodens øverste rum til, hvad det mangansteds er den dag i dag, gårdens fornemste sengekammer.¹⁰⁸

Her omtrent stoppede udviklingen for bønderboligernes vedkommende. Vi kan endnu den dag i dag læse de følelser, hvormed beboerne i århundreder har omfattet dette husflokkens bedste barn. Hvor man så færdes i Sverige og Norge, er på enhver større bondegård „buret“ eller „boden“ endnu let kendelig på den omhu, hvormed det er smykket i stil og i snitværk. Skælmsk og ungt titter „staburet“ i Norge endnu smilende frem mellem gårdens hverdags-trevne, arbejdskuede søskende. Selv det eneste „loftshus“, der endnu findes i Danmark – endda blot et lån fra en fordums nabobygd – hævder sin plads blandt de fremmede omgivelser (i Dansk Folkemuseums frilandsafdeling ved Lyngby) med en egen, fribåren ynde.

Men hos samfundets øverste var i middelalderen udviklingen løbet videre. „Loftshuset“ var blevet yndlingsopholdssted for dem af familien, der trængte til sikring. For husets ugifte døtre var dette

„jomfrubur“ et langt mere passende opholdssted end den fælles „stue“, hvor alle drak og sov sammen. For husmoderen og kvindelige gæster gjaldt det samme. Loftsrummet blev i så fald „fruerstue“. Ja selv for husherren kunne det være en behagelighed ikke altid at skulle færdes blandt sine folk, men kunne trække sig tilbage her. „Buret“, „boden“, „loftshuset“ blev gemmestedet for det fornemste, ikke blot livløse, men også levende eje, hjemmets sommerbo, sindbilledet på dets fred og ypperste midte. Det er disse forhold, hvortil de nordiske folkeviser uafbrudt sigter. „Højenloft“, „højenloftsbro“, „højenloftssvale“ var de steder, hvor de udvalgte færdedes.

Det kunne ligge nær at antage, at „loftshuset“ blev den bygning, hvoraf den senere tids slotte og herregårde fremgik, idet man, da skorstenen opfandtes, blot anbragte ovne og kaminer i „højenloftet“s rum. Så underligt det lyder, har dette dog næppe været tilfældet. En ældgammel tankegangs usynlige grænseskel skilte „loftshuset“ fra stuen. Det ene hus var tænkt fra oven nedefter, det andet fra neden opefter. Skulle varme og værn virkelig indgå en naturlig, livskraftig forbindelse, kunne det kun ske ved, at stuen med dens skorsten voksede opefter, ikke ved at et loftsrum plantede en skorsten ned i kælderen. I hvert senere slot og herregård fandtes derfor også underst en „stue“. Udviklingen foregik med andre ord ved, at man over den gamle stue, der nu sank ned til borgestue, byggede et „loft“ for husets ejer og familie og oven over dette stundom nok et „loft“, en riddersal til højtidsgæster.

Rent bygningsmæssigt lader denne udviklingens gang sig endnu godtgøre. I Sverige og Norge har mangen bondegård nu til dags vokset sig to stokværk høj, har fået en eller flere skorstene op igen-

Til venstre et „loft“ fra Hovind i Telemarken bygget ca. 1300 – til højre et „bur“ fra Nedre Nesi i Gransherred, også Telemarken. Buret må være den ældste type – ofte i en enkelt etage, i mange tilfælde dog voksende til to eller tre etager. Det brugtes kun som oplagsrum. Loftet repræsenterer en yngre type, men er dog nævnt i sagaerne allerede o. 1200. Også dette hus anvendtes til oplagsplads. I underetagen var madvarer – i overetagen klæder og andre mere kostbare ting; men lejlighedsvis var der også beboelse i loftet. Bemærk at de nedre trapper ikke når helt op til indgangen; herved håbede man at standse rotternes angreb på det tillokkende spisekammer. (Norsk Folkemuseum fot.).

Strengt taget er loftboden fra Småland en fremmed fugl blandt Frilandsmuseets gårde; men den er dog hentet fra en egn, der lå den gamle grænse meget nær, og den repræsenterer en hustype, der har eksisteret, men siden er forsvundet i Danmark. Skal man tro folkeviserne, var fruerten henlagt hertil; men lofthuset fra Småland er dog – som de tilsvarende norske lofter – hovedsagelig bestemt til oplagsplads. (Nationalmuseet fot.).

nem taget og kakkelovne i værelser på „første sal“. Men så godt som intet eksempel kan fremvises på, at et „bur“ eller en „bod“ er blevet forsynet med ildsted og skorsten.

Og ganske det samme var tilfældet med de „højenlofter“ eller „loftshuse“, som vi kender fra det 16. århundrede. Selv om de var byggede af adelsmænd eller endog konger, storladne som to fordums loftshuse samlede i ét, selv om de, som det Frederik II lod bygge af tømmer i Jellinge, havde to rum foroven, et til kongen og et til dronningen, og kaldtes „Høvdingsborg“, så savnede de dog – et skorstensværelse.

Det samme er tilfældet med de to sidste prægtige eksemplarer af slægten, der endnu er bevarede, de to gamle herresæder, loftshusene „Finne“ på Voss i Norge og „Ornäs“ i Dalarna. I det ældgamle loftshus på *Finne* består nedre stokværk af to lave, mørke boder, adskilt fra hinanden ved en gang, medens man fra loftsvælen ovenover træder ind i to lyse, stadseligt udstyrede værelser.¹⁰⁹ Bygningen på *Ornäs* er endnu prægtigere udstyret. Over de to stensatte kælderrum ligger i første stokværk tre forråds-kamre; men stiger man ad vindeltrappen op til andet stokværk, der rager et godt stykke ud over det nedre, findes her ikke mindre end seks værelser: to små „lysthuse“, hver for sin ende af svalegangen, og fire større stuer langs med denne. Hertil kommer endnu husets ejendommeligste rum, gennem hvilket Gustav Vasa i sin tid slap bort, vejledt af sin ædle værtinde, medens hendes husbond var i færd med at forråde sin gæst til hans fjender.

Huset på Ornäs er ikke blot et af Sveriges mærkeligste minder, med rette fredet af staten som en historisk helligdom, men som det ligger der brunrødtligt, trodsende tiden, med friske tømmerstokke og dette pyntelige sving, der gør det ungt endnu trods årene, viser det os hin bygningsform i sin ædleste udfoldelse. Her er intet tungt og trykkende i disse rum, skønt tømmeret er svært, og alt kun er simpelt og tarveligt; den store stue, hvori Gustav Vasas seng står, er lys og hyggelig, og svalegangen med dens „lysthuse“ frister den dag i dag til hvile, en skyggefuld veranda med den mest henrivende udsigt over grønsvær, birke og Runn-søens spillende vande.¹¹⁰

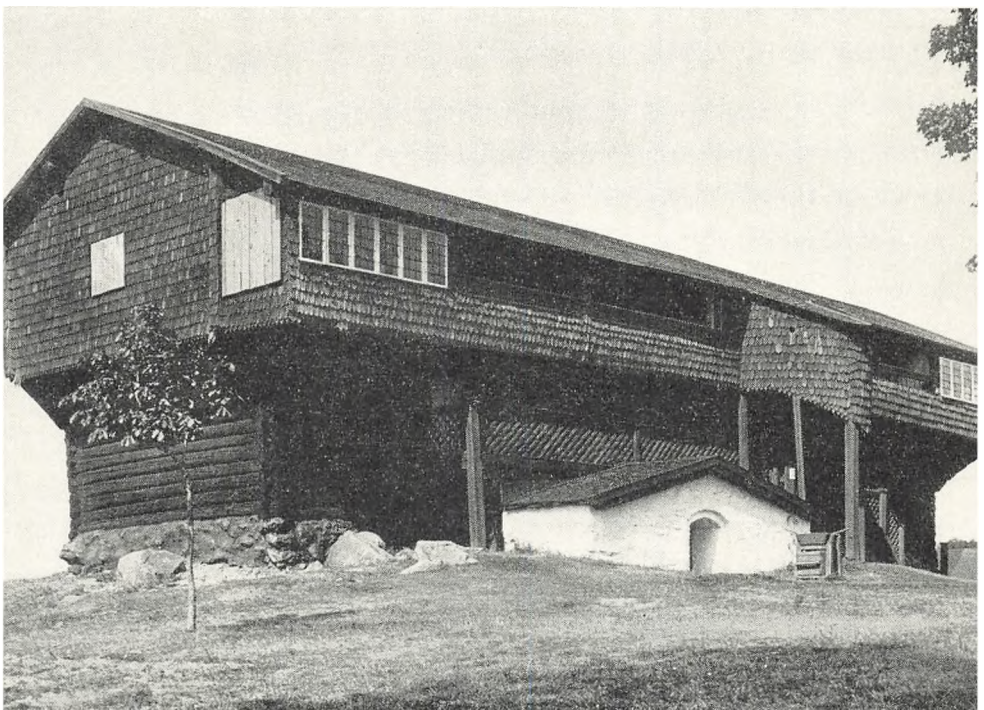
Men trods alt dette led dog den hele bygningsvis af en følelig mangel. Bygningen på Ornäs delte kår ikke blot med sine fattigere brødre, sengeboderne og loftshusene i Nordens bøndergårde, men også

På herregården Björkvik i Östergötaland står dette loftshus med et stærkt udkragende øvre stokværk. Det er bygget som fadebur. (Iwar Anderson fot.).

med de fjernere slægtinge: ramloftsstuerne og barfredshusenes tårnkamre. Alle bar de det fælles, uudviskelige slægtmærke. Udvalgte som de var fra den ene „stue“, måtte de, da de forlod den hjemlige arne, lide under den fælles forbandelse, at udelukkes fra varme. Deres grundvæsen, at være blot nydannelser af det gamle, viser sig i, at de alle savner ildsted. Når da vinterkulden kom, måtte man opgive dem som beboelsesrum og atter ty ned eller over til den gamle, sodede røgstue. Denne tilbagevenden viser os den grænse,

Ornästugan i Dalarne er det prægtigste lofthus i Sverige. Dertil kommer, at gården spillede en kortvarig, men dramatisk rolle i Nordens historie. Gustav Vasas krønikeskriver Peder Svart fortæller, at den unge Gustav – efter sin flugt fra Kalø i Danmark og under forgæves forsøg på at rejse svenskerne til oprør mod Christian II – søgte tilflugt hos gårdens ejer Arendt Persson. Denne ville udlevere ham til kong Christians foged; men hans hustru hjalp Gustav Vasa til flugt. Lad så være, at det – som sagnet ellers vil vide – næppe skete ved nedfiring gennem husets „hemmelighed“. (Nordiska Museet fot.).

Gården Finne i Vossevangen. Akvarel af Petter Blix.

ud over hvilken bønderboligerne i det 16. århundrede ikke skulle komme. Men selve hine forsøg anskueliggør os styrken af den trang, der var til stede til at komme ud over disse snævre forhold.

Denne stues udvé står endnu enkelte steder i Norge tydeligt at læse, indrammet i den samlede udviklingshistorie. Ligesom vi ovenfor så, at en enkelt stue i et sogn huser tre slags ildsteder, mellem hvilke der er gået århundreder, således omslutter enkelte gårde i deres husflok bygninger, der skønt side om side, dog måske ligger et halvt årtusinde skilt fra hinanden. Ser vi f. eks. på gården Finne, så ligger til højre for det høje loftshus den ældste stue, hvorfra det er flyttet, lav og uanselig med røghul i taget. Og atter til venstre for denne gamle røgstue ligger det nuværende stuehus med moderne skorsten. Det er måske næppe tilfældigt, at beboernes udlængsel og boligens lykkedrøm, således som den har givet sig luft i opførelsen af det stolte loftshus her i Vossevangen, synes at have været mere dristig og storladen, end gårdens kår – efter de to beskedne stuehuse at skønne – i længden virkelig tillod.

Købstadboliger

Blandt de hensyn, der oprindeligt havde ledet til at slutte sig sammen i byen, var sikkert et af de mest afgørende: hensynet til fælles forsvar. Taget på den ensomt liggende bolig kunne være så utilgængeligt, som det ville, døren ikke til at sprænge af en almindelig mand, forsvaret kunne dog kun blive kortvarigt, når fjenden blot mødte tilstrækkelig mandstærk. Hjælp intet andet, så skulle flammerne vel kunne drive beboerne ud. Ganske anderledes holdbart måtte det værn være, som mange huses beboere i forening rejste om den samlede husflok.

Den første opgave, som altså stillede sig for købstæderne, var at samle de enkelte huses forsvarsevne til en fælles enhed. Men i samme grad som det lykkedes at løse den opgave, påtrængte der sig en ny: ordningen af forholdet mellem de mange, tæt på hinanden liggende boliger. Disse var jo ikke længere uafhængige af hverandre, men dannede et samfund, hvis liv var andre love underkastet end den enkelte bygnings. Løsningen af begge disse opgaver fik afgørende indflydelse såvel på købstadhusenes form som især på deres værd som boliger.

Forsvarsanstalterne. Den gamle benævnelse for købstadbeboerne „borgere“ havde oprindeligt ikke så fredelig en klang, som den senere i tidernes løb har fået. Navnet stod i tydelig forbindelse med ordet „borg“ og betegnede altså beboerne som en krigsberedt besætning. Det var alle „borgernes“ første pligt i fællesskab at forsvare det fæstningsværn, der omgav byen.

Det var imidlertid gået med købstædernes befæstning som med selve navnet „borgere“, begge havde i århundredernes løb tabt en del af deres fordums krigerske præg. Det var ikke længere ualmindeligt at træffe på byer, som var, i det mindste efter datidens begreber, åbne. Virkelige fæstninger kunne kun de allerfærreste siges

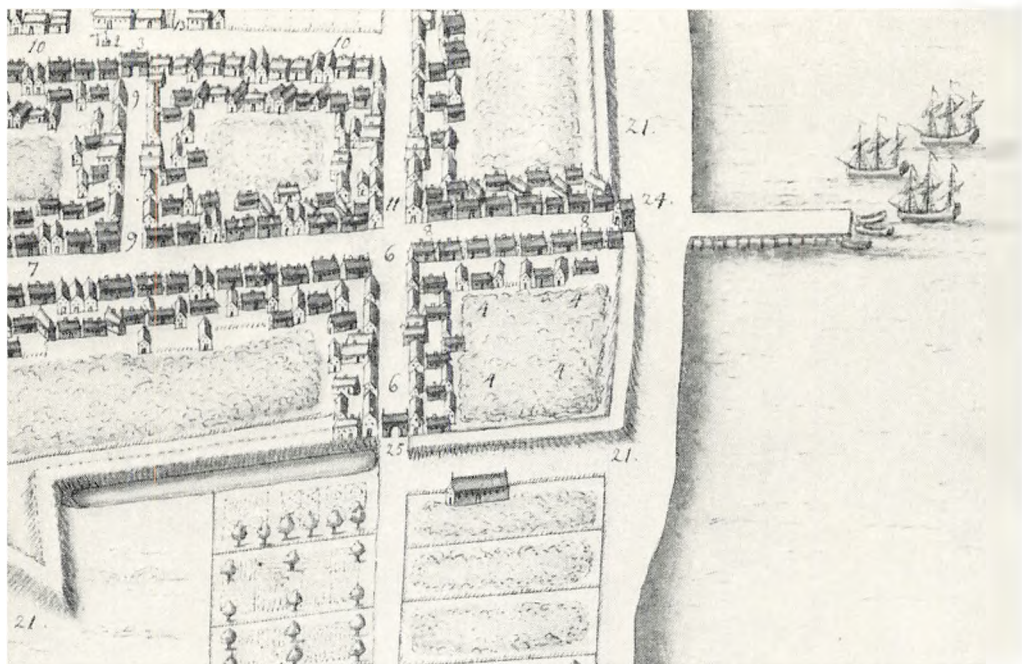

Ingen dansk købstad overgår Slesvig i alder og få i henseende til historisk betydning. På stikket fra Theatrum Urbium kan vi følge dens udvikling. Forneden til højre er pladsen for vikingetidens Hedeby, ødelagt af Harald Hårderåde ved midten af det 11. århundrede. Byen blev genetableret på nordbredden, og hertug Knud Lavard befæstede øen ude i fjorden. Midt i byen ligger domkirken, hvor borgerskabet i 1130 dræbte kong Niels som hævn for mordet på deres hertug. Beretningen om hertug Abels tilfangetagelse og drabet på Erik Plovpenning knyttes til borgen på øen, men snart efter – i anden halvdel af det 13. århundrede – flyttede de sønderjyske hertuger deres residens til Gottorp – til venstre i billedet. På højderne over byen ses den nu nedrevne St. Mikaelis rundkirke, til højre kvarteret Holm og lidt uden for byen det endnu eksisterende St. Johanneskloster. Allerede o. 1200 var Slesvigs betydning som handelsplads ved at ebbe ud; men som politisk brændpunkt og ned i nyere tid stadig anerkendt som hertugdømmets administrative centrum, bevarede Slesvig en fattigfin ynde og aristokratisk værdighed.

Medens middelalderens store jyske byer Slesvig og Ribe stagnerede i det 16. århundrede, nød byerne ved Øresund godt af den voksende vesteuropæiske handel på Østersøen. Ikke alene kunne de dansk-norske konger hævde det fulde herredømme over Sundet; de søgte også at udstrække det til de ydre farvande Østersøen og det nordlige Atlanterhav. Lige som kongen af Portugal kaldte sig „herre over sejladserne og handelen på Ethiopien, Arabien, Persien og Indien“, stræbte Frederik II mod et „herredømme over Østersøen“, og så længe Sverige ikke magtede at bryde Danmarks militære overlegenhed, var der et reelt grundlag for dette Østersøveld. Theatrum Urbiums prospekt gør på en anskuelig måde rede for kernen i det havbårne kongedømme, idet Hogenberg har gengivet hele Øresunds-området med dets købstæder. For oven til venstre ses Kullen, dernæst Hälisingborg, Landskrona og Malmö – her med sit tyske navn Elbogen. For neden til højre skimtes København; men billedet domineres af Helsingør og Øresunds behersker Kronborg. (Det kgl. Bibliotek.).

Tiden er faret uskånsomt frem mod de fæstningsværker, der omgav de danske byer. Allerede da Peder Resen o. 1670 samlede stof til sit Danske Atlas, måtte han om Assens's befæstning anføre: „Gamle volde, som var ved magt år 1627, men nu mesten nedpløjede.“ Med nr. 24 markerer han Strandporten – se næste billede. (Det kgl. Bibliotek.).

at være, således som Stockholm, hvor naturen havde gjort så meget, Visby på Gotland, Kalmar, København, Nyborg¹ og til dels fæstningsrækken beregnet på grænseforsvar: Varberg,² Halmstad,³ Landskrona⁴ og Malmö.⁵ Her drog fæstningsværkerne med deres mure, volde og runddele en fast ring omkring byen, dannede en skarp grænse mellem by og land.

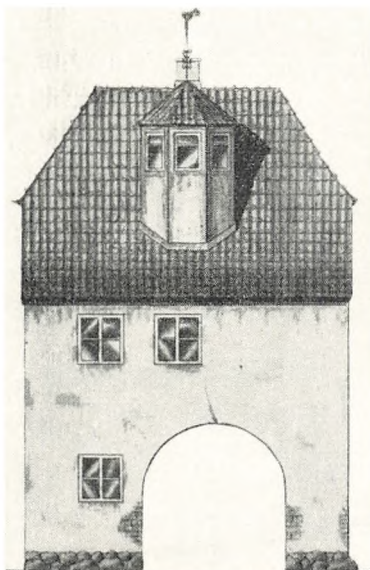
Anderledes skulle det synes, at forholdet måtte være, hvor befæstningen i tidernes løb var opgivet og byerne således gået over til at blive åbne. Forskellen her var dog langt fra så stor, som det ved første øjekast skulle synes. Endnu hvilede nemlig fæstningens erindring som et tryk over byerne, den gamle trang til befæstning havde blot skiftet karakter, var gået over fra at være et krigens krav til at blive et fredens. Endnu som tilforn førte kun få adgange til købstaden. Enhver måtte gennem byporten, der lå ugæstfri og trang,

besat med vagt som i fordums tid, da den fortsattes af mure, og rundt omkring byen løb den sidste rest af „bolværk“, et stakit, der spærrede for al ulovlig adgang.

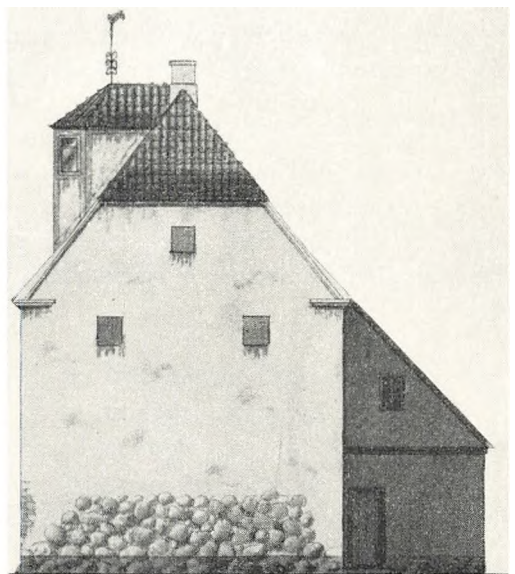
Disse forholdsregler var mere end blot forældede skikke. Endnu i året 1541 udstedtes kongelig befaling til alle købstæderne i Danmark om at holde deres stakitter i god stand og passe vel på i portene for ikke at overlistes af udsendte mordbrændere.⁶ Hvor tarveligt et værn de end afgav, så kunne disse stakitter dog, når de forsvaredes, nogenlunde holde en sammenløben hob ude, og i hvert fald var de nødvendige til dagligt hold som toldgrænse, en sluttet række af afvisere, der tvang al færdslen ind gennem byporten, hvor tolderens øjne vågede. – Ikke få af datidens byporte har overlevet både kamptiden og toldtiden og holdt sig ned til vore dage, således f. eks. i Stege, Fåborg, Flensborg og Bergen.

Forholdene i de såkaldte åbne byer var da ikke væsentlig forskel-

Strandporten i Assens bestod til 1859. Kort før nedbrydningen blev der udført en opmåling. Kvisten på toppen fungerede som et fyr for de søfarende. I portens beboelige overetage skal der have logeret soldater under svenskekrigene. (Nationalmuseet.).

Fæstning med Vest, alter ud mod Strandens

Profil. Gæsteværelset med Sønderen.

Staden Lund er en indlandsby. I folketal og økonomisk betydning tabte den terræn til sin nærmeste nabo, havnebyen Malmö. Helt bestemmende for byens trivsel var domkirken med dens ærkebispesæde og store præsteskab. Ærkebispens residens Lundagård – en klynge større og mindre bygninger nord for domkirken – eksisterede endnu, da dette billede i *Theatrum Urbium* blev udført. Byen var befæstet, men fæstningen var svag – i det 16. århundrede alene grave, volde og palisader gennembrudt af brede passager. Med reformationen mistede Lund sin status som hovedsæde for den danske kirke, og den skulle først vinde fornyet betydning, da den svenske regering i anden halvdel af det 17. århundrede oprettede et universitet i byen. (Det kgl. Bibliotek.).

lige fra fæstningernes. Man så ikke som ved vor tids købstæder disse jævne overgange mellem by og land, boliger, der ligesom er vandrede ud for at trække frisk luft eller forlods fange kunder. Kun lysthuse og haver fik dengang lov til at anbringes uden for porten, en enkelt, lille, fattig bolig kunne skjule sig iblandt dem, men volde og stakit stængede alle andre inde.

Hvad enten altså byen var befæstet eller kaldtes åben, kunne plad-

sen være lige snæver inden for dens enemærker. Det gjaldt om at trænge sig sammen langs med de enkelte hovedgader. Bygningsgrundene strakte sig da ofte som lange flige ud fra disse, og bygnin- gernes form måtte rette sig efter grundene. Den under slige for- hold naturligste måde at lægge det enkelte hus på var med gavlen ud imod gaden. I reglen stødte hver grund op til to gader, dens for- side lå mod hovedgaden, bagsiden vendte ud mod et smalt stræde, der lå bagved og næppe oprindeligt var bestemt til at tjene som gade, men blot til at danne grænse. Gaden og bagstrædet forbandtes ved hyppige „gange“, „gyder“, „slipper“ eller „smøger“ („smug“), der løb ned mellem grundene og adskilte disse. Da nu grundenes form sjældent var ganske regelmæssig, dannede disse gennemgan- ge et voldsomt net af smuthuller, hvori kun byens udskud fuldt kendte rede.

I sammenligning med sådanne smøger tog hovedgaderne sig na- turligvis ud som brede. Nutiden ville dog ikke have kaldt dem så. På enkelte hovedstrøg i ganske enkelte byer nær var de smalle og trange. Malende er det i så henseende, hvad datiden kunne falde på at benævne som torv. I København f. eks., der dog udmærkede sig ved enkelte, forholdsvis brede gader, bæredes en strækning med navnet „Amagertorv“, der i vore dage ubønhørligt ville være ble- vet betegnet som blot gade. Og dog var dette torv dengang langt snævrere end nu. Der stod boder ud for Helligånds kirkegård, og hvor „torvet“ nu breder sig ud mod Højbroplads, afskares det ved en husrække, endda med boder foran. Over 100 år efter brugte Holberg⁷ fremdeles det i visse måder respektfulde udtryk om torvet: „Herren (Jacob v. Tybo) ser ud bagtil, som om han var gjort efter Vimmelskaftet;“ „Faldet i ryggen er som Vimmelskaftet; herrens rumpe er Amagertorv.“ Men Holberg så også endnu gader som f. eks. Vingårdsstræde, der kun var 9 alen bred, Henrik Fyrens Gang, Sme- dens Gang, Ulkegade osv., der kun var mellem 4 og 5 alen brede.⁸

Hvor gaderne eller gyderne i det 16. århundrede var smalle, og husene byggede i tvende stokværk, kunne manglen på lys og luft stundom blive følelig ned i bunden. Herfra set kunne huse med fremspringende overbygninger, bislag og karnapper tage sig ud som siderne i en brønd, der var ved at skride ud. Længselfuldt søgte her blikket ridser af blå luft foroven. At sligt ikke var ejendomme- ligt for Skandinavien alene kan ses af, at en samtidig rejsende i Eng-

land beretter, hvorledes beboerne i genbohusenes øvre stokværk kunne række hinanden hånd over gaden.⁹

Skønt disse forhold næsten ganske er forsvundet fra Nordens byer – ildebrande har i så henseende været de bedste hjælpere, – har dog enkelte småpartier hist og her undgået den almindelige omdannelse og bevaret udseendet fra hine dage.

I „Strandgaden“ i Bergen fører næsten mellem hvert par ejendomme en smøge (et „smug“) endnu ud til Vågen.

Ingen by kan i denne henseende dog lignedes med Stockholm. I dens ældste del „Staden“, hvor hver tomme grund er kostbar, har man stadigt efter ildebrande ladet gaderne beholde en høj grad af snæverhed. Ved vandring i disse „gränder“ hensættes man derfor levende i det 16. århundrede. Vel er husene i nyere stil, karnapper, fremspring og bislag mangler, men bygningernes højde frembringer en lignende virkning, truende indsnævrer de gadens dybe spalte og ligesom lukker sig over en.

Hvad der imidlertid i hine dage ofte må have bødte på gadernes snæverhed og stundom endog frembragt indtrykket af noget frit og venligt, var tidens sans for havedyrkning i forening med dens ulyst til regelmæssighed. Husrækken lå sjældent i linje, men snart trådte bygningerne den i forvejen snævre gade alt for nær, snart veg de uventet tilbage. Kom så hertil ikke få ubebyggede tomter fra sidste ildebrand, hvor ugræsset bredte sig mellem smuldrende rester af lervægge, men hvor udsigten samtidigt åbnedes over venlige have- og gårdpartier, måske lige til kirketårnet, så kunne det trykkende og snævre et enkelt øjeblik vige helt bort, ganske vist kun for lidt efter at melde sig med forøget styrke.

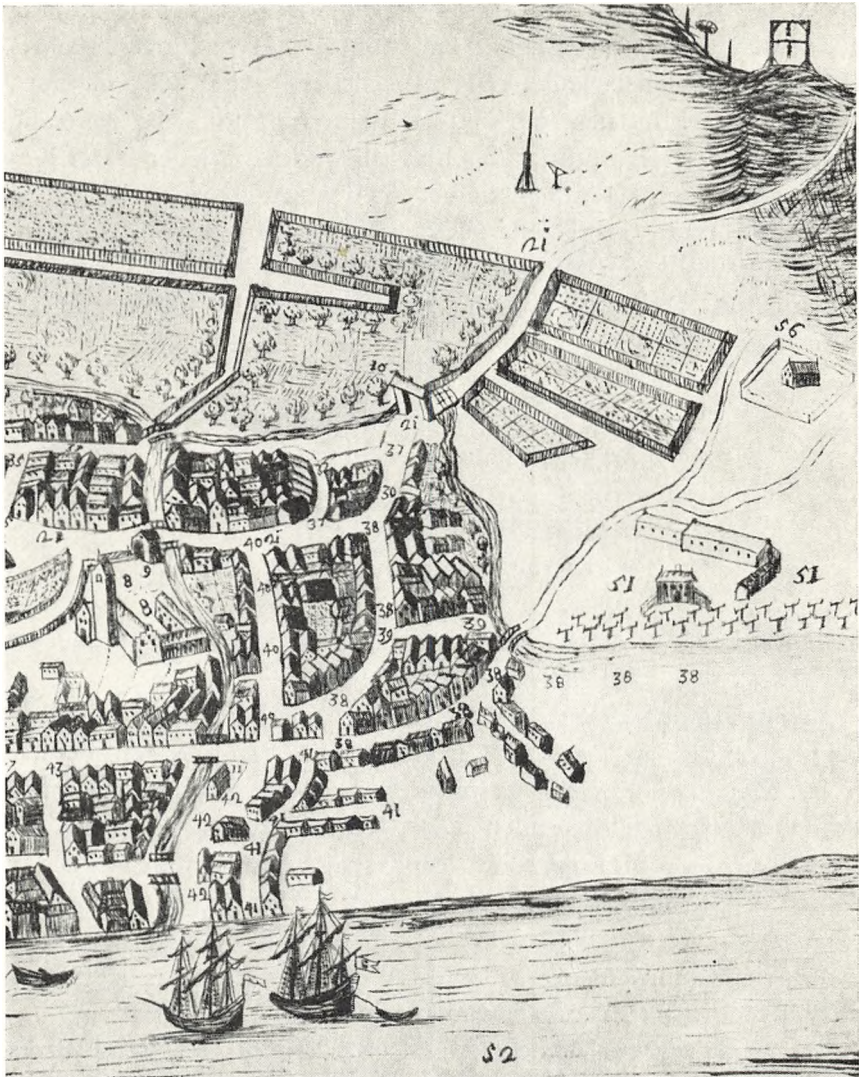
Byernes befæstning affødte altså en mangel på plads, der ofte kunne indvirke på grundenes form, husenes beliggenhed og gadernes

„Den mørke Gang“ i Ålborg mellem Hamborgergården og Lybækkergården forsvandt ved nedrivning 1918. Det var en tagdrypslippe – mere et skel mellem to ejendomme end nogen egentlig gade. Husenes fremskudte overetager lukkede lyset ude. Ophængte brandstiger, henkastet skrammel og mørke midt på dagen kendetegnede disse smalle passager, og så må man forestille sig Den mørke Gang under regnskyl, når to store hustage samlede deres vandmasser til en mindre flod i gangens hule bund. (Nationalmuseet fot.).

bredde; men samtidigt skabte den for hvert enkelt hus en hidtil ukendt frihed. Forsvaret var jo henlagt til kredsen omkring byen; de enkelte boliger kunne da ryste alle disse trykkende hensyn af sig, der tidligere havde budt dem hver især at være små fæstninger. Døren behøvede ikke længer på en gang at være åbning og dog fast væg, sigte efter panden på den indtrædende for samtidigt at spænde ben for ham; fredeligt og uden rænker kunne den nu indbyde til at træde indenfor. En anden udgang kunne anbringes ud til gården. Husets blokhusagtige præg kunne bortfalde, lysåbninger anbringes i væggen mod gaden, mod gården for at fange luft og spørge nyt fra alle kanter. Kort sagt, boligen måtte under disse forandrede forhold selv blive en anden. Den var trådt ind i en ny verden, hvor det bekvemme og det smukke var det rådende.

Sambygnings-forholdene. Hvis beboerne i hvert enkelt af en bys huse ville tillade sig de samme friheder, som falder naturligt i den ensomt liggende bolig, ville inden for kort tid opholdet i byen være en umulighed. Denne simple sandhed har det krævet århundreder at gøre indlysende. Det 16. århundrede var ikke kommet ret vidt i forståelsen. I sit hjerte gik man endnu ud fra, at alle offentlige anordninger sigtende til renlighed og orden var lige så mange indgreb i enkeltmands rettigheder og derfor burde overtrædes, så snart man så sit snit. Samtidigt arbejdedes der fra oven troligt på at afhjælpe de mange herhen hørende onder. Disse to modsatte strømninger påtrykkede hele tilstanden et ganske ejendommeligt præg. Vi skal i det følgende søge at danne os et indtryk heraf ved at betragte gadernes brolægning, deres renligholdelse, renovationsvæsnen, kirkegårdsforholdene, vandvæsnen og gadebelysningen. – Den skik at *brolægge* gaderne er selvfølgelig af ældgammel oprindelse. Færdselens slid på jordsmonnet her måtte tidlig gøre en særlig styrkning nødvendig. Måden, hvorpå det skete, var imidlertid højst forskellig. I Danmark havde man lagt virkelig „bro“ på gaderne, idet man behandlede disse på samme måde, som man den dag i dag i Norden gør en vej over blød grund fremkommelig: ved at lægge træstammer side om side tværs over vejen. Sådanne planker, som hver enkelt ejer eller beboer lagde på gaden uden for sit hus, kaldtes „brofjæle“. Lidt efter lidt var ordet brofjæl herfra gået over til tillige retsligt at betegne hjemmets grund.¹⁰ Da *træbrolægning* op-

Grænsen mellem by og land – den vestlige udkant af Ålborg o. 1670. Bydelen gennemstrømmes af Vesterå, der forneden udmunder i Limfjorden. Uden for byen til højre ligger klosterets ladegård og en reberbane – nr. 51. Bag huse og gårde skimter man småhaver, endog med træer, og uden for den egentlige by ligger et bredt bælte af indgårdede haver. Foroven til højre ses endelig en høj mast, der anvendtes ved skydebrødrenes årlige papegøjeskydninger – samt alleryderst byens rettersted med hjulet til de radbrækkede og den toetagers galge til de hængte. (Resens Atlas, Det kgl. Bibliotek.).

hørte, og ordet dermed blev uforståeligt, afløstes det af det efterlavede ord med lidt tilsvarende klang „bopæl“. Hvor hurtigt træbrolægning af de danske gader efter dens afskaffelse helt gik i glemme, kan ses af et lille træk som dette: I den gamle folkevisе om kong Valdemar, der på dronning Sophias tilskyndelse dræber liden Kirsten, opfordrer dronningen ham i sin forbitrelse til at lade liget blot jordes under brofjælene i Ribe, det er: kaste det ud på gaden. Dette udtryk har afskriveren i Karen Brahes (1657–1736) samling ikke forstået. Træbrolægningen (Holtebroen) i Ribe bliver til „Holtebro“ og „Ribebro“.

Det mælte dronning Soffi, hun tog så på:
I lægge det lig under Holtebro.

I lægge det lig under Ribebro,
Og hver dag under min gangers sko.

Træbrolægningen deler i øvrigt her skæbne med kong Valdemar selv. Han kaldes i afskriften for: kong Ollemor.¹¹

Træbrolægningen frembød flere fordele. Den var blød at træde på, ret grundigt dækkende og i en tid, hvor træ var så billigt, nem at forny. Manglerne ved den bestod dels i dens brandfare: når større ildløs udbrød, brændte gaden med. Dette fik i en langt senere tid f. eks. Napoleon at mærke, da Moskva afbrændtes 1812. Dels var den et alt for villigt skjul for urenligheden. Man lagde i værste fald plankerne – de gamle eller nye – kun ovenpå, dermed var alting godt igen. Uhumskheden var begravet, man gik glemsom og let som på en flydebro hen over, hvad gaden gemte.

Det var da et overordentligt fremskridt, da man efter sydlige byers eksempel bestemte sig til at lægge *stenbro* i gaderne. Selvfølgelig kendte man i Norden for længst denne fremgangsmåde for enkelte husrums, f. eks. køkkeners og badstuers vedkommende. I København levede ved midten af det 15. århundrede en Per Brolægger, efter hvem Brolæggerstræde er opkaldt. Hans søn, Jens Brolægger, blev borgmester i København.¹² Kunsten var altså kendt nok, men offentlig anvendelse deraf i det store var noget nyt. Meget tyder på, at det var den livlige forbindelse med Holland, der gav stødet, og at man omkring år 1500 for alvor har begyndt at anvende stenbro

Den gammeldags brolægning med de store, for den gående færdsel farbare borgmestersten midt i gaden, kan endnu ses i Vadstena.

på Københavns gader.¹³ For Bergens vedkommende har vi den pålidelige og meget oplysende meddelelse fra en omtrent samtidig: „Bergens gader blev først stenlagt udi Jørgen Skriveres tid, da Christian II regerede. Årsagen dertil var Sigbrit, en borgerske i Bergen, som var moder til Dyveke, som kongen siden tog med sig til Danmark.“¹⁴ Sigbrit har næppe været mindre ivrig i Danmark end i Norge. Temmelig hurtigt trængte skikken igennem i de danske byer. Allerede ved midten af det 16. århundrede kunne det befales alle købstæderne i Danmark at have deres brolægning i orden.¹⁵

Det er imidlertid uden for al tvivl, at det, som hin tid forstod ved brolægning, og endda god brolægning, var vidt forskellig fra, hvad vi forstår derved. Vi skal da søge at klare os, hvad der var hin tids mål, og hvor vidt den nåede.

Så vidt man kan skønne, har brolægningen i Nordens byer gennemløbet tre udviklingstrin. Det første tidsrum strækker sig fra år 1500 til midten eller slutningen af det 17. århundrede. I denne tid gik der to rendestene, en langs hver husrække, i en afstand fra husene af et par alen. Stykket mellem husene og rendestenen kaldtes „fortå“, tilhørte hyppigt husets ejer¹⁶ og var belemret med træskure, bislag, trappetrin, bænke eller træer og altså ikke egnet til gangsti. De gående søgte derfor også ud til gadens midte, hvor en række større, flade sten, de såkaldte „Borgmesterstene“,¹⁷ afmærkede, hvor der var bedst at træde. Den ordning passede vel til tidens behov. Langs fortovet var der ikke godt at gå for tagdryp, midt ad gaden var derimod det fredeligste sted, man mødte kun sjældent vogne; hvad man her havde at vogte sig for, var blot andre fodgængere samt strålerne fra de fornemme hustages drageformede spydhuller.

Men alt som vogne blev almindelige, ophørte gadens midte at være bekvem for gående. Samtidigt tiltog det offentlige sig en større myndighed over de private fortove. Det forbødtes (i København år 1683)¹⁸ at bygge huse med fremspringende øvre stokværk, karnapper og udvinduer, og vel omtrent på samme tid blev tagrender mere og mere almindelige. Fortovene blev da fodgængernes naturlige plads. I tidernes løb havde de højnet sig, „Borgmesterstene“ i gadens midte dannede nu dens laveste del, den fælles rendesten. Denne ordning: åben rendesten i midten, fællesbane for fodgængere og vogne lige op til husene var da det 18. århundredes

mønster for en ret brolægning. Endnu i året 1820 var Bergens hovedgade brolagt på denne vis,¹⁰ og den sidste stenbro af denne slags afskaffedes først i København efter det 19. århundredes midte.²⁰

Ulemperne for fodgængerne ved denne ordning, der ikke ydede dem noget sikkert tilflugtssted mod vogne, måtte imidlertid blive alt for følelige, jo mere færdslen i gaderne tiltog. Allerede omkring år 1770 indførtes derfor på Københavns Østergade en ny anlægsmåde,²¹ der væsentlig er den samme, som nu har sejret hele Norden over: To gangstier alene for fodgængere anbragtes langs gaden tvende sider²² forsynet med fliser og skærmet i begyndelsen ved afvisere, senere ved den nu atter tvedelte rendesten, der dyb og bred på en gang måtte tjene som afløbsrende og fæstningsgrav. Benævnelsen for disse gangstier *trottoir*, der pegede hen på, hvorfra den nye skik var lånt, afløstes i Danmark hurtigt af det gamle navn for den del af gaden, hvorpå de anbragtes: „fortov“.

Det 16. århundredes brolægning har da altså hørt til den første af de tre her omtalte arter, med gangsti midt på gadens rygning og to rendestene på grænsen af gadens og husejerens grund. Betegnede for, hvor husejerens grund stoppede, er den befaling, der udstedtes angående de svenske fanger, som under Syvårskrigen fordeltes til Viborg, Lemvig og Varde: det forbødes dem strengelig „at udgå over rendestenen“.²³

Hvis denne brolægning havde været, som den burde, kunne den have tilfredsstillet tarvelige fordringer og afgivet en dårlig kørevej, men en ret god gangsti hen ad gadens midte. Men ulykken var, at man trods al anstrengelse og alle udgifter dog kun opnåede et meget uheldigt resultat. Man arbejdede og tumlede nok. Da Københavns Gammel Torv således i anledning af Frederik II's kroning skulle omdannes til en rendebane, kørtes der ikke mindre end 930 læs brosten derfra og lige så mange samt 767 læs brosand tilbage.²⁴ Da Helsingør i årene 1584 og 85 begyndte på at lægge ny bro, slæbtes der henved 3000 læs sand og henved 2000 læs kampesten op i gaderne.²⁵ Arbejdet og udgifterne vedblev de følgende åringer, men lige meget synes det at have hjulpet. Grundfejlen var, at man overlod det til hver enkelt husejer at besørge sit stykke gade brolagt.²⁶ Hermed var det en gang for alle givet, at stenbroen måtte blive ujævn. Klager over slet stenbro med „slemme, snavsede putter og skidne huller“²⁷ var derfor stadigt omkvædet på regeringens breve

til købstæderne. Regeringsråderne gav i året 1589 følgende, kun lidet tiltalende skildring af brolægningen i København: „Fast alle vegne i byen er gaderne og stenbroen meget ujævne, så at på den ene side er der højt og på den anden lavt, somme steder også en sten eller flere liggende over hverandre, så man med stort besværlighed må fare derover, undertiden også vogne sønderbrydes, når den ene møder den anden og må vige hverandre i sådan ujævn vej.“²⁸ Et af de mest pudsige udtryk for ond magistratssamvittighed i så henseende afgaves af Helsingørs borgmestre og råd år 1577. De havde i anledning af Christian IV's dåb indbudt kongen, hertug Ulrik af Meklenborg, hertug Hans og flere til frokost på rådhuset. Men først for silde kom de til at tænke på, at gaderne var så opkørte, så „fulde af sumpe og urensel“, at man ikke kunne være bekendt at byde fyrsterne sådan vej at ride på. Her var gode råd dyre. Man fandt imidlertid på en udvej. I en fart kørtes masser af sand på de gader, der førte til rådhuset, rendestene, sumpe, huller, alt fyldtes til, så at det hele spørgsmål for en kort stund blev bragt ud af verden.²⁹

Ved denne festlige lejlighed blev altså stenbroen skjult; ellers kunne man som regel gå ud fra, at det kun var ved festlige lejligheder, at den blev blottet. Til daglig hold dækkedes den nemlig af et eget lag, hvis fortsatte dannelse blot kortvarigt afbrødes hver helligaften.³⁰ Denne dannelse, som *gadernes renligholdelse* i vor tid umuliggør, er et af de mest betegnende træk i datidens byforhold.

Man tænker sig gader, gennem hvilke byens kvæg ofte gentagne gange om dagen blev drevet. Man husker fremdeles befolkningens hang til at betragte gaden som den plads, hvor man med fuld ret henkastede alt, hvad man ikke ønskede at beholde i huset, affald, aske, gammelt halm, ådsler og hvad værre var. Man forestiller sig endelig denne blanding af en flyttedagsbunke og en mødding hvilende ikke på en jævn stenbro med hæld i rendestenen, men på en stembund med huller og sænkninger på urette steder, så vil man forstå, hvilke landkort en skylregn her kunne skabe med fastland, flydende øer, malstrømme og stille sumpe, man vil fatte faren i gadens nedre egne, når floden steg, fortsat med gårdenes brunlige tilløb, og man vil lære at indse hvor betænksomt det var under slige forhold at lægge stenbroen med en revle midtvejs for fodgængere.

Regeringen søgte efter evne at bekæmpe ondet. Kom det blot an

på forordninger og lovbestemmelser, ville Nordens byer have kunnet kappes i renlighed med selv de hollandske. Men ulykken var, at lovene ikke blev efterkommet, gamle vaner var ikke således at bryde. I de danske love lader sig ligesom spore en svag erkendelse af det håbløse i kampen. Det er lovene, der må give efter. Medens Christoffer af Bajern endnu i året 1443 frejdigt forlangte, at gadeskarnet i København skulle skaffes bort hver tredje dag,³¹ tillodes det ved århundredets slutning, at gødning og anden urenlighed måtte blive liggende i gaderne, til vognmænd borttog det hver fredag.³² Denne sidste stilling, gadernes rensning en gang om ugen, søgte man så at holde igennem det 16. århundrede. Men der er næppe nogen tvivl om, at det kun var under Christian II's og Sigbrits kraftige styrelse, at den virkelig blev gennemført. Det var sikkert et stort misgreb, at Christian III og Frederik II opgav den tidligere fremgangsmåde at gøre vognmændene ansvarlige for skarnets bortførelse³³ og overlod det til hver enkelt husejer at besørge det bortkørt.³⁴ Herved åbnedes døren for et utal af undskyldninger, skyden skylden på naboen osv., som sagen selv kun lidet var tjent med. Der ligger derfor vistnok en skjult indrømmelse til fortiden i et hjertesuk som dette af en af Christian III's betroede mænd: „Havde Sigbrit blot indskrænket sig til at være gadefejerske, så havde hun været en nyttig kvinde, thi man trænger endnu til en sådan i stæderne i Danmark.“³⁵ Men der lå desværre en kun alt for åbenbar indrømmelse til samtiden i Helsingørs magistrats bestemmelse af året 1574, hvori det tillodes, at en mødding, som lå på ens eget fortovej „ingen til fortræd“, nok måtte blive liggende der i 14 dage.³⁶

Alt kunne endnu være gået nogenlunde, hvis disse bestemmelser, selv med deres yderste indrømmelser, blot var blevet gennemført. Men dette var meget langt fra tilfældet. Et par eksempler vil overbevise os. To år efter hin indrømmelse i Helsingør måtte magistraten anmode borgerne om dog i det mindste at holde det stræde i orden, hvorigennem kongen plejede at ride. Året 1579 fandt man på at anbringe skarnet omkring byens kilde. Efter at der længe forgesves var blevet advaret, skred magistraten i året 1582 til at true med formuefortabelse for enhver, der ikke inden næste lørdag havde gjort sit stykke gade rent. År 1591 groede møddingerne over gaden.³⁷

Ved århundredets midte klagede kongen over, at ingen kunne

komme frem for urenlighed i gaderne i de fynske købstæder.³⁸ År 1563 kørte Trandrup bønder 80 læs møg af Torvegade i Skælskør.³⁹ Først i året 1584 fik Københavns spildevand afløb gennem volden, tidligere havde det fået lov til at stå og forsumpe langs denne.⁴⁰ Herfra skrev talemåden sig: „Det stinker som rendestenen ved Mønten,“ en talemåde, der efter senere vidnesbyrd endnu lod sig anvende på de fleste af byens gader.⁴¹ Men med særlig betænkelighed forestiller man sig dog tilstanden i det værste af stræderne, „Skindenstræde“ – den plet, hvor eftertiden har dækket over ved at lade „Krystalgade“ og „Fiolstræde“ mødes⁴² – når man hører, at der fra et andet af Københavns stræder endnu i året 1678 kunne bortføres en mødding, „som i nogle år var blevet samlet“, på ikke mindre end 214 læs.⁴³

Under sådanne omstændigheder vægrer tanken sig næsten ved at forestille sig tilstanden i de til slige gader stødende gårde. Man har nok, når man hører, at professor Albretsen i sin gård i Skt. Peder Stræde i København fik alene af nogle „kjerlinger“ i nabolaget indkastet så stor en bunke skarn, at den ved bortkørslen udgjorde mindst 24 læs.⁴⁴ Og undtagelserne er fuldt så betegnende som reglen. Det oplyses således i et kongebrev af 1591, at Middelfarts rigeste borger i 30 år har brugt at kaste al urenlighed fra sin gård ud i en gyde, kaldet Mørkegyde. Magistraten har nu forment ham dette. Men da såvel den afdøde konge som den unge Christian IV altid har plejet at tage ind hos ham, når de kom til Middelfart, og det er at befrygte, hvis gyden formenes ham, at kongens ophold i hans gård skal blive „ubekvemmeligt for stank og anden ulejlighed“, så tillades det ham – fremdeles at blive ved, som han altid har gjort, og magistraten har at sørge for, at han beholder sin plads i Mørkegyde.⁴⁵

Skulle vi bruge et stærkt udtryk om hin tids gader, kunne vi sige, at de tog sig ud ikke som gader, men som svinestier. Datiden ville ikke have taget os dette udtryk ilde op, den gik selv videre, den holdt virkelig *svin* i dem.

Vidste man ikke bedre, måtte man antage dette for et blot enestående tilfælde, måske kun en slet og ret folkevittighed. Men det bekræftes fra alt for mange sider. Det er ikke alene Helsingør – hvis indre forhold vi på grund af de opbevarede, mærkværdige tingbø-

ger kan forfølge næsten fra uge til uge – der godtgør os sandheden heraf; det samme fandt sted i København, Odense, Ålborg⁴⁶ og vel altså i alle købstæder. Kun om én by i Norden ved vi med sikkerhed, at den dannede en hæderlig undtagelse i denne henseende, det var Stockholm.⁴⁷

Regeringen udstedte brev på brev imod denne uskik, men ved århundredets slutning måtte svinene dog nærmest betegnes som den sejrende part. Af de fire os bekendte stillinger havde de endnu uomtvisteligt de tre inde.

Felttoget i *København* indledtes af Frederik II, idet han år 1564 forbød svinene adgang til Nikolaj Kirkegård.⁴⁸ Tolv år efter skred han til at udstede forbud mod overhovedet at holde svin i København, være sig i lukket sti eller på åben gade.⁴⁹ I deres nød synes svinene at være udvandrede til markerne uden for byen. Også her ud forfulgte imidlertid kongen dem, og år 1585 udstedtes der et brev mod alle de ulovlige svin, der gik og gjorde skade på stadens indhegnede marker; de erklæredes for at være forbrudte til kongen og byen.⁵⁰ Denne hårdhed havde imidlertid den modsatte virkning af, hvad der tilsigtedes. Forfulgt alle vegne trængte de på ny ind i staden. Der er en egen bitterhed i det kongebrev af 1587, hvori Frederik II må tilstå dette; han klager over modvilje og foragt og skærper straffen for at holde svin til den betydelige bøde af 40 mark. Vover borgmestre og rådmænd at se igennem fingre med nogen, skal de selv betale denne bøde og desforuden stande til rette for modvillighed imod kongen.⁵¹

Det er unægteligt et stærkt stykke, at der oven på sligt et forbud endnu skulle være mulighed for at holde svin i København. Regeringens egne ord tvinger os imidlertid til at antage det. Det sidste kongebrev derom i det 16. århundrede (1596) maler os svinenes sejr med tydelige farver, når det hedder. „Vi komme i forfaring, at denne vor forordning fast ringe agtes.“⁵²

I *Ålborg* sluttedes der ved århundredets midte en våbenstilstand, der ubetinget var til svinenes fordel. Svin måtte ganske vist kun gå på gaden, når hyrden drev dem frem eller tilbage. Men opsnappedes der noget vandrende til urette tid, havde det ikke sit liv forbrudt, men kunne indløses mod 1 skilling i løsepenge. Forligets mest fordelagtige punkt var dog sikkert det, der tillod nykøbte eller syge svin samt en so med grise, der var for spæde til at vinde med hyrden,

at gå helt uforstyrrede på gaden. Det må anses for utvivlsomt, at ethvert svin, der fremtidigt antastedes, ville blive påstået at være nykøbt, sygt eller endnu i den umyndige alder.⁵³

I *Helsingør* endelig havde man anlagt svinestier på selve gaden eller rettere på de private fortove, hvor afdelte rum under vinduer og ved døre på en gang tjente svinene til hjem og husets beboere som skarnkiste.⁵⁴ Dette medførte egne forhold. Da husenes beboere i året 1571 under en kvægpest greb til det naturlige middel at „dænge de selvdøde svin ud på gaden“, styrtede disses kammerater sig over de døde, åd dem op og forplantede således stank og smitte over hele byen.⁵⁵

I *Helsingør* gik svinene angrebsvis til værks. Da Frederik II engang kom ridende for at se til bygningsarbejderne på Kronborg, styrtede en flok frem mellem rytterne og gjorde kongens og hofsindernes heste sky.⁵⁶ Følgen blev, at lensmanden efter kongelig befaling lod forbyde alt svinehold i *Helsingør*; de skulle fremtidigt holdes i skovene, og denne befaling forkyndes fire gange til tinge og fra prædikestolen.⁵⁷ Til svar besatte svinene møddingen og enkelte andre punkter på Kronborg.⁵⁸ I sin forbitrelse udstedte den nye lensmand befaling til, at hvert svin, der grebes på Kronborgs grund, skulle være forbrudt, miste begge ørene og drives til Esrom.⁵⁹ Samtidigt optoges kampen med fornyet kraft i byen. Øvrigheden lod igen forbud udgå, og det befaledes bytjenerne at drive alle løse svin til hospitalet, hvor de på lignende måde skulle mærkes og ikke tilbagegives deres ejermænd.⁶⁰

Men intet syntes at kunne bide på denne race. Svinene sluttede forbund med byens lavere befolkning, der på tusinde måder hindrede bytjenerne i jagten og hujende hjalp de firbenede flygtninge. Forgæves truede øvrigheden disse hjælpere med natteophold i byens kældre, og, hvis det var næringsdrivende, med tab af formue og borgerskab.⁶¹ Svinene holdt deres stillinger i skarnkisterne under vinduerne. År 1581 hed det om dem, at de „løb i hver mands dør“; samme år gav byens tidligere borgmester og mest ansete mand „klageligen tilkende, at både på toldboden så og i hans egen gård er sligt overløb med fremmede svin, at ikke måde er.“⁶² År 1585 gik deres uvæsen så vidt, at de gravede lig op på kirkegården.⁶³

I sin nød overdrog da regeringen jagten til en ny myndighed, skarpretteren, med løfte om, at han måtte beholde alt, hvad han

Svinene er „af et nådigt forsyn blevet os mennesker givet alene til vor gavn og for at ophjælpe vor daglige kost,“ skriver Olaus Magnus. Billedet viser en svineflok på olden i skoven under opsyn af en hund. De angribes af en bjørn, men vender tappert front mod fjenden. Datidens svin stod deres vilde stammefrænder langt nærmere end vor tids tamsvin. De var mindre, mere magre, mere adrætte, mere aggressive – og med deres lange krumme hjørnetænder ikke ufarlige, når de gik til angreb.

kunne fange.⁶⁴ Hermed var kampens skæbne afgjort. Thi nu var der da ingen tvivl om, hvilken part enhver ærlig mand skulle holde med, de uskyldige svin eller den af samfundet udstødte bøddel. Fra nu af måtte jagten mislykkes, den sank ned til et led i den offentlige moro. Ingen tilskuer var så adstadig, at han jo ikke hjerteligt lo, når det lykkedes vildtet i kort galop gennem det sprøjtende søle at undfly sin efterstræber. Det første, vi hører om i det følgende århundrede, er derfor også, at svinene fremdeles boede i skarnkisterne.⁶⁵

Med rette kunne man spørge, hvor slige tilstande dog var mulige

under i øvrigt nogenlunde civiliserede forhold. Svaret ligger nær. I en tid som hin, hvor olden var en hovedindtægt for landet, kunne man længe nok forbyde svinehold; for alvor ville dog ingen falde på at afskaffe det. Det er derfor også ret betegnende, at samtidig med, at Frederik II forbyder folk i København at have svin, overtræder han selv forbudet ved at holde dem på slottet.⁶⁶ I skovene hørte svinene nødvendigvis til. Men i så fald måtte de også opdrættes af ejerne, indtil olden kom; med andre ord, kun det halve år kunne man med rette forlange, at de ikke skulle træffes hos deres ejermænd inde i byen. For Helsingørs vedkommende blev vanskeligheden yderligere forøget derved, at den just på denne tid udvidede sig stærkt og derfor næppe har haft sine stakitter i tilbørlig orden. Skulle da svinene – som foretrak det hyggelige ophold i staden for det uvante liv i skoven – virkelig holdes borte, kunne det kun ske ved at besætte alle adgangene til byen, en forholdsregel, som en derom nedsat kommission af borgere også foreslog,⁶⁷ men som af mange grunde ikke blev bragt i anvendelse.

Foruden de væsner, som vi hidtil har omtalt, mennesker, drifter af kvæg og de løsgående svin, færdedes endnu en skare på gaderne, der først gav dem det rette liv. Det var ikke fjerkræet fra gårdene, der uforvarende slap derud; disse som hine hørte andetsteds hjemme og havde, om de ønskede det, dog tag over hovedet. Men gadens egentligste beboere, hvis hjem alene var gaden, var alle de herreløse *hunde*.

Disse må have været en af datidens største plager. Opfødt i skarn, levende af affald og ådsler strejfede de hjemløst om, til stede overalt, hvor der var noget på færde. Uden venner, i kamp mod alle, udlært fra barnsben forenede de rovdirets snildhed og kraft med den tamme hunds dristighed.

Intet under da, at man forfulgte dem efter evne, og at striden blev varm. Også her nødtes man til at overlade mestermanden anførslen. Hans hverv blev imidlertid lettet ved, at den offentlige mening i dette tilfælde delvis var på hans side. Enhver, hvis kvæg var blevet skambidt, eller hvis andagt forstyrredes under gudstjenesten af hundene, der sloges i kirkens baggrund,⁶⁸ indså nødvendigheden af, at der skredes ind.

Som sædvanlig kender vi bedst forholdene i Helsingør.⁶⁹ Her forbødes det under mulkt af fire kroner og to nætters ophold i stadens kælder at give hundene tilhold.⁷⁰ Mestermanden erholdt for

hver hund, han kunne fange, i begyndelsen 50 øre, senere kun 25 øre, men til sidst endog en krone.⁷¹ Vi kender udbyttet af hans jagt i enkelte åringer. År 1582 dræbte han i tidsrummet fra den 1. september til den 16. oktober 175 hunde, året efter i samme tid 185 og det følgende år 160.⁷² Betegnende for kampmåden er, at han ikke måtte ihjelslå nogen hund inde i privat mands hus; men forsvarede beboerne døren og ville ikke udjage det undslupne dyr, havde han ret til at kræve byfogdens hjælp.⁷³ Endnu i midten af det 19. århundrede vedligeholdtes rakkerens hundejagt i København.

Man søgte at udrydde hundene, og dog dannede de et nødvendigt led i datidens byforhold. De havde overtaget den gerning, som beboerne undslod sig for: at holde gaderne rene. Ligesom gribbene i Sydens byer udgjorde de det egentlige ordenspoliti og fjernede, flinkere end de sorgløse borgerfolk, ådsler og affald. For at forstå deres nytte behøver man blot at mindes, hvorledes det dengang var skik at have slagterierne inden for byen.⁷⁴ Hvad der ved disse gik til spilde var nok til at mætte en hel flok hunde og endda farve rendestenene i en vid omkreds.

Gadernes belægning påvirkede flere sanser end følelsen og synet. Medens den ganske vist befriede øret for lyden af vogntummel, angreb den til gengæld lugtesansen des mere. Fra tøjbruddet om våren indtil hundedagene var stanken i jævn og stadig stigen og kunne til sidst nå en faretruende styrke. Hertil bidrog i ikke ringe grad datidens ejendommelige *renovationsforhold*.

Fra den tid, man flyttede sammen i byer, havde trangen til et særskilt sted, hvor mennesket kunne være i enrum, gjort sig gældende. I det 16. århundredes byer var denne trang i almindelighed imødekommet. Kun de fattigst stillede levede endnu i naturtilstand; hos alle velstående derimod vidnede tilstedeværelsen af småhuse om en fremskreden kultur. Benævnelserne på disse – der i tidernes løb har vekslet og efter at have opbrugt modersmålets og fremmede sprogs betegnelser for det stedlige og tilbagetrukne i vore dage er begyndt at forgribe sig på klædedragt og talord („toilette“, „X“, „oo“) – var i det 16. århundrede i frodig vækst. De danske navne synes allerede at have lydt simpelt: „Hemmeligt hus“, „hemmeligheden“, „lillehuset“. Ikke bedre gik det det tyske „hysken“. Finere lød de fremmede, enten det lærde „locus privatus“ eller de svagt for-

danskede „privat“, „secret“. Det bibelske „Pilatus“ synes i firserne i det mindste at have haft god klang i Danmark.⁷⁵ Det kom fra Tyskland, hvor alt Luther i enkelthederne havde udmalet, hvorledes han blad for blad ofrede sine modstanderes skrifter til Pilatus. Benævnelsen „paven“ trængte senere op til Norden, hvor den særlig i Sverige fra Tredivårskrigen tid vandt sikkert og langvarigt fodfæste. En gammel fordring til slige huse, at de skulle være anbragte over vand, havde på de fleste steder forlængst måttet opgives. Et minde om slig plads bevares endnu i København i „Hyskenstræde“, oprindeligt navnet på en gyde, der førte ned til sådanne småhuse ved stranden. Da gyden senere bebyggedes, beholdt den, trods beboernes modstand, sit uheldige navn, og dette har holdt sig indtil vore dage, medens den oprindelige betydning efterhånden er gået i glemme.⁷⁷

Den omsorg, der viedes disse huse, var meget forskellig i de nordiske lande. Sverige synes afgjort at have stået højst. I Stockholm var det således skik at have særskilte bygninger for hvert køn,⁷⁸ ligesom man i dette land i det hele stillede store fordringer til stedets anselighed, gående ud fra den ejendommelige forudsætning, at det burde på samme tid kunne huse flere i selskab.⁷⁹ I Danmark og Norge synes man at være gået til en modsat yderlighed og, ledet af en vis blufærdig magelighed, at have gjort det hele så forsvindende som muligt. Da spørgsmålet imidlertid ikke ved et magtsprog lod sig fjerne, fremkaldtes herved følger af en meget betænkelig natur.

Jo mere begrænset pladsen var, og jo mindre der gjordes for stedets hygge, des ubehageligere måtte det blive for sine omgivelser. Kom så hertil tidens mangel på renlighed, på dette område endog godkendt og fredlyst af den gængse fordom, at der hæftede skam ved her at sørge for renligholdelse, vil man forstå de ulemper, som måtte opstå. Ikke engang de tarveligste fordringer, som loven opstillede, at slige huse skulle være opførte en alen fra gaden og nærmeste nabo samt forsynede med et hul i jorden, blev alle steder opfyldt.⁸⁰ Fredede som offentlige onder, som det ansås for usømmeligt at søge afhjulpet, lå da disse småhuse staden over, hver især et midtpunkt for stank og bidragyder til gadesnavsets mest uhumske bestanddele. Kun én var lovlig tilsynsmand og eneheriker over dette udskud blandt bygningerne, det var genstanden for den offentlige foragt, bøddelen. Datiden så i hans person kun det modbyde-

lige udtryk for al hans gernings urenhed; historien skylder ham det vidnesbyrd, at han på disse sine egne enemærker var en mild og lidt nøjeregnende herre.

Der er noget fristende i det tankeeksperiment, hvorledes vel et menneske fra nutiden ville have båret sig ad, hvis han var blevet stillet lige over for slige forhold. Vi kan delvis få spørgsmålet besvaret ved at se, hvorledes det gik udlændinge, der vant til andre tilstande i hjemmet, omplantedes på nordisk grund. Intet er i så henseende så oplysende som den skæbne, der ramte en hollænder ved navn Bernt i Helsingør. Da han forgæves havde bestræbt sig for at holde sin gård så ren, som skik og brug var i hans fædreland, og han i så henseende helt svigtedes af øvrigheden, skred han til sidst til selvtægt og lod på egen hånd grunden rense under det lille hus. Hermed var hans skæbne afgjort. Som en løbeild gik det over byen, og alle som én holdt man på, at sligt burde ikke tåles, men den pågældende udvises af staden. Hollænderen var imidlertid ikke til sinds at vige blot for den offentlige mening, og selv da en af borgmestrene tilkendegav ham, at han havde at fortrække, vægrede han sig, med mindre han fik klart og tydeligt beskrevet, af hvad årsag byen blev ham forment.

En så dyrisk adfærd parret med slig skamløs frækhed fortjente offentlig at stemples med sit rette navn. Højtideligt sammenkaldtes derfor alle borgerne til tinge, og i Bernt Hollænders nærværelse forelagde borgmestre og råd forsamlingen det spørgsmål, om den, oven på hvad der var sket, ville tilstede ham fremdeles at være borger i staden. Da viste forsamlingen, at den rette ånd endnu var rådende; med ædel selvfølelse istemte alle, „at de for ingen del ville samtykke ham til medborger efter sådan handel, hvorved han var faldet i rakkerens embede og havde gjort sig selv til rakker“. Folkets dom var afsagt, borgmestre og råd vendte sig mod forbryderen, bød ham at pakke sig ud af byen og tilføjede hånligt, „at dersom han ville have årsagen beskrevet, skulle det ham gerne meddeles“.⁸¹

Folk i almindelighed var da stillet over for tre muligheder, der, hver på sin vis, var lige ubehagelige. Man kunne som hin hollænder tage sig selv til rette. At dette ikke har været ganske sjældent i København, og at man har været temmelig hensynsløs med, hvor man anbragte det bortskaffede, kan ses af følgende strenge forord-

ning af 1647: „Befindes nogen udi bötter, baljer, spande eller i anden måde menneskeskarn at udbære eller udbære lade og det i eller ved stranden, på torvene, ved volden eller på andres fortov at henkaste, bør såvel den, der lader det bestille, som den, der overtager sig dette, første gang på det højeste straffes. Sker det oftere, skal de agtes for folk, som natmanden falder i bestillingen og længer ej lides i menigheden.“⁸²

Ville man ikke på grund af sådan selvtægt udstødes af menigheden, havde man da kun valget mellem et af to. Man kunne enten lade alt forblive i gården. Dette lod sig udføre ved at lade det underjordiske være en dyb brønd, kringsat for oven, for at hindre udskriden, med f. eks. et stort vinfad. Når gruben ikke kunne rumme mere, kastede man den så en nat til, thi „sligt var groft arbejde, der skete hemmeligt“. En ny underjordisk hule gravedes tæt ved, et nyt vinfad nedsattes, og hele det lille hus flyttede hen over sin nye rede.⁸³ Når det store hus' beboere vågnede næste morgen, så de med undren, at det lille i nattens løb havde flyttet sig nogle hane-fjed. På denne måde kunne en gård lidt efter lidt punkteres med gemte og glemte hemmeligheder, der kun påtrængte sig erindringer, når sommervarmen blev for stærk, eller brønden fik nys om dem.

Eller også kunne man, når nøden krævede, påkalde natmandens hjælp til at få stedet behørigt rensat. En regning for sligt arbejde, udført i Studiegården i København 1621, giver et levende billede af de dermed forbundne ulemper. Historien varede fire nætter og kunne sikkert sanses også om dagen. Der bortkørtes nemlig ialt 131 læs. „Nat-svenden“ havde nedrevet „et privat med skillerum, døre og stole“, hvilket kostede 3 daler og 16 skilling at få istandgjort. Med drikkepenge kostede det øvrige arbejde i alt den ret betydelige sum 34 daler og 11 skilling. De eneste, der synes at have befundet sig rigtig vel, var „natmesteren“ og hans „natsvende“. De spiste bravt alle nætterne og drak i de første tre nætter 76 potter øl, og „nok en nat 92 potter“.⁸⁴

Vi har betragtet gadernes og gårdenes tilstand; kun et punkt inden for byernes område står endnu tilbage at undersøge nærmere: de store rum, som indtoges af *kirker* og *kirkegårde*. Her, om ellers noget sted, skulle man vente at træffe spor af orden og fred, udtryk

for den ærbødighed og gavmilde forsorg, som datiden viede sine helligdomme.

Disse følelser var umiskendeligt til stede, men de gav sig blot andre udtryk, end vi er vant til, ytrede sig i bygningernes udstyr, gravmindernes pragt, men lod hånt om hvert hensyn til renlighed og sundhedskrav. Forholdene var ikke heldigere i de døde by end i de levendes.

Kirkegårdene gjorde derfor et højst uhyggeligt indtryk. Gravene frededes ikke; nedtrampede eller bevokset med ugræs tjente de til legeplads for byens ungdom, fristed for svin og hunde, alfarvej for kørende og ridende. Om Nikolaj Kirkegård i København hører vi således, at svin og fæ fortrinsvis holdt til dér, enhver kørte og red uhindret derover, og lidt efter lidt var den blevet til et midtpunkt for alskens nødtørft, samtidigt med at den tjente til tømmerlager og tilhugningsplads for byens huse.⁸⁵ Frue kirkegård i København måtte renses af rakkeren et par gange om året.⁸⁶ Om Helsingørs kirkegård berettes der, at får, geder og hunde tumlede sig der, og svinene drev det endog til at oprode lig.⁸⁷ Og det er omtrent samme indtryk, man får, når man gør modprøve og hører, hvorledes biskop Palladius beskriver en kirkegård, som den burde være: ingen gødningsplads for byens kvæg, hyld og nælder fjernede, græs over alle grave med høslet en to, tre gange om sommeren.⁸⁸

Langt uhyggeligere var dog det indtryk, som man modtog ved at træde ind i *kirkerne* selv. Det var ikke pragten, det skortede på. Rigt, næsten alt for overfyldt tog det hele sig ud med gulvets vrimmel af ligstene, de høje, snirklede stolestader, væggenes spraglede dække af mindetavler, våbenskjolde⁸⁹ og epitafier. Det lå heller ikke i den besynderlige, verdslige brug, der stundom gjordes af kirkerne, som når man f. eks. i Helsingør plejede at tilhugge kanonlavetter i en af dem,⁹⁰ eller andre steder ophængte vinteren over sejl og skibsredskaber under loftet, og kørte med hest og vogn ind i kirken for at læsse dem af eller hente dem.⁹¹ Men det uhyggeligt betagende lå i den luft, der slog en i møde, så såre man åbnede døren. Det var et pust fra graven, en liglugt, der ikke lod sig fortrænge hverken af træk eller af slud. Strømmende ud fra sideskibenes kapeller, stigende fra korets omgang, piblende frem under gulvets ligsten, gennemtrængte den forpestende alt og lagde sig kvælende over alle dem, gudstjenesten samlede herinde.

På intet andet område har slægt efter slægt gjort så dyrekøbte erfaringer som på dette. Skønt kendsgerningerne råbte, er enhver tid bestandig på ny gået ud fra det samme: Hvad kirken erklærer for rigtig, kan umuligt af sundhedshensyn være forkasteligt. Næppe er dog nogen slægt blevet stillet på så tung en prøve i så henseende som hin.

Thi hvad kunne vel være skønt og trøstende som den tanke, at det, som døden adskilte, samlede atter kirken? Derude i livet stod den hedengangnes plads tom, men herinde i Guds hus var man ham atter nær. Gudstjenesten fik under slige forhold en ganske egen, dyb betydning. Fredende og skærmende klang orgeltonerne hen over de forudgangnes hvilested, en usynlig menighed, talrigere end den, der fyldte stolestaderne, befolkede dette sted, og – hvo kunne vide det? – lyttede måske til ordets forkyndelse. Dødens brod var brudt, graven var kun kirkens rige moderskød, der engang atter skulle oplades, kirken selv var værn og borgen for, at det forkrænkelige skulle vorde iklædt uforkrænkelighed.

Hvor fattigt, ja næsten forargeligt, var det så ikke at tænke sig dem, der jordedes på kirkegården! At graves ned som et andet dødt dyr, at ligge derude i storm og plaskregn fjernt fra menighedens sang og kirkens ly, at opløses og måske engang kastes væk med et par spadestik! Hvor var det muligt, at sjælen under slige forhold kunne slumre i fred, og hvor blev den hellige spire af, af hvilken legemet atter skulle opstå?

Ved gravninger under kirkegulve finder man altid mange begravelser fra ældre og nyere tid. Dette er grave langs nordmuren i Sankt Jørgensbjerg kirke ved Roskilde. Langt de fleste er anonyme; men den midterste af de her gravfæstede havde fået sin signet med sig og kunne derfor identificeres som Asser Nielsen, borger i Roskilde og forstander for spedalskhedshospitalet eller Jørgensgården, der lå i tilslutning til kirken. Han levede ved midten af det 15. århundrede. Ofte er gravene anlagt med suveræn foragt for tidligere begravelser. Som det ses har Asser Nielsens sidemand erobret næsten al plads fra en anden – kun kraniet er levnet, og en senere begravelse har kostet Asser Nielsen venstre ben fra knæet og nedefter. Da man efter reformationen opsatte bænke i begge sider af kirkerne, blev de dér bisatte fredet mod flere efterstræbelser. Til gengæld blev trængslen i midtergang og kor så meget større. (Nationalmuseet fot.).

Intet under da, at alle kappedes om at få plads i kirkerne eller i mangel deraf dog så tæt op ad dem som muligt. Egentlig tilkom slig gunst kun adelige og kirkens egne embedsmænd, men for gode ord og betaling kunne også andre komme til at hvile derinde. I Odense kostede det således otte daler at begraves i en af kirkerne, og fire daler på en kirkegård med kirke. De, der derimod skulle have fri jord, henvistes til en begravelsesplads uden for byen eller til en, hvor ingen kirke var i nærheden.⁹² I Københavns Frue Kirke kostede en plads i kirkens skib eller omgange nogle daler, i koret tyve daler og derover, på kirkegården kun et par mark.⁹³ Om det værd, der tillagdes de bedste pladser, får man et begreb ved at høre, hvorledes sognepræsten i Nyborg, der var blevet begravet i sin kirkes kor, af lensmanden atter opgravedes for ikke at tage pladsen op for standspersoner, indtil han endelig ved en herredagsdom tilkendtes ret til at hvile der, hvor han oprindeligt var nedlagt.⁹⁴

Så fyldtes da lidt efter lidt kirkerne med grave. Trængslen og ærgerrigheden efter første plads var lige så stor under gulvet som i stolestaderne foroven. Det var ikke let at holde rede på hele denne de dødes forsamling, thi kun de færreste steder kunne en ligsten anbringes som mærke. En egen kortkundskab til kirken uddannede sig derfor med særegne betegnelser for, hvor enhver hvilede. „Neden for briksdøren under en hvid sten“,⁹⁵ „ved koret, hvor den nye font nu står“,⁹⁶ „hos den venstre side ad højaltet“,⁹⁷ uden for min hustrus stol“,⁹⁸ „i den brede gang for ved borgmester Jens under de lange fruentimmerstole“,⁹⁹ „i domkirken hart ved den store lygte“,¹⁰⁰ er udtryk hentet fra hin ejendommelige stedkundskab om de dødes boliger.

Det er fra disse forhold, at den overtro skriver sig, der befolkede kirkerne med de dødes ånder. Al den følelse af uhygge, som en senere tid har knyttet til kirkegården, henførte man dengang med føje til kirken selv. Fra mørket faldt på, færdedes de døde derinde; ve den, der blev vidne til deres natlige færd.

Men disse forhold påvirkede ikke blot fromheden og overtroen, de fik endnu mere indgribende betydning. Enhver vil kunne forstå, hvor fordærlige følgerne måtte blive. Man tænke sig allerede tilstanden til daglig, hvor kirkens forpestede luft jævnt hen holdtes vedlige ved det dertil fornødne antal begravelser året rundt. Og så forestiller man sig forholdene under en pest, hvor kirkegulvet

knap var lukket, før det brødes op igen for at give plads for nye døde, hvor dunstkredsen derinde blev så kvalm og smittebefængt, at den næsten blev synlig, og som et tågesløv, der ikke ville lette, rugede over kirken og dens nærmeste grund. For blot at nævne et eksempel blev der i Københavns Frue Kirke og på den omgivende kirkegård under almindelige forhold jordet 60–70 om året, men år 1564 begravedes der sammesteds imellem 700 og 800.¹⁰¹

Forgæves søgte regeringen at råde bod herpå ved at anlægge begravelsespladser uden for byen. Således oprettedes der år 1546 en kirkegård uden for Københavns Nørreport,¹⁰² og et par år efter skænkedes til Ribe en kirkegård lidt fra staden mod befaling til under pest kun at jorde på dette sted.¹⁰³ Fordommen lod sig ikke bryde ved så lidt. Fattigfolk nødtes vel til at lade sig nøje med slige steder, men enhver velstillet, enhver med åben sans for det religiøst sømmelige lod sig ikke vildlede. Offentlig syndsbeholdelse, almindelige bods- og bededage var værdige midler mod en Guds straffedom som pesten; men vantro, forargelige forholdsregler som denne, der brød med fædrenes skik og kirkens forjættelser, kunne kun medføre endnu hårdere straffe.

Så holdt da den gamle skik sig. Vildledt gudsfrygt og pest sluttede pagt og værnede enigt om byernes sundhedsforhold. Gaderne med al deres urenhed var som hverdagens slid for intet at regne mod helligdommens fester. I byens midte på indviet grund tronedet det stadbeskærmende pesthus. Pegende mod himlen kaldte det med sine klokker hver søndag menigheden sammen og ledte på dobbelt vis alle, fattig som rig, på vej til en anden verden.

Under byforhold som disse var det ingen let sag at sørge for blot nogenlunde godt *drikkevand*. Hvor man så anbragte brøndene, kom de altid i foruroligende nærhed af andre beholdere, og det beroede på et tilfælde, om den bismag, som vandet derved erholdt, blev til det bedre. En naturlig følge heraf var, at man kun nødtigt drak vand. En deltager i det franske gesandtskab til Norden 1634 beretter således, at det var stridende mod dansk skik, at disse udlændinge foruden vin også drak vand.¹⁰⁴ Henrik Rantzau giver sine børn det råd aldrig at drikke vand, det være sig godt eller slet. Nødsages de alligevel dertil, bør de anvende den forsigtighedsregel først at koge det langsomt ved en sagte ild, hvorved dets ufuldkommenhe-

der ophæves.¹⁰⁵ Et sligt råd af en mand med så megen erfaring som Henrik Rantzau turde indeholde den pålideligste dom over datidens drikkevand. Selv om man imidlertid ikke brugte vandet til drikke, var det dog så nødvendigt til madlavning¹⁰⁶ og meget andet, at det måtte skaffes til veje. Nemmest slap de byer, der lå ved rindende vand eller som Roskilde besad naturlige kilder. Men hvor naturen ikke således selv rakte det, måtte man sørge for brønde, og disse gav, som ovenfor berørt, anledning til en del bekymringer.

De var nemlig som skabt til at påtale den herskende urenlighed. Ubønhørligt lod de beboerne smage følgerne, og der var noget eget tirrende ved således i længere tid dag ud og dag ind at blive mindet, måske få en hel brygning fordærvet, blot fordi brønden en dag havde stået åben eller møddingpølen taget en fejl retning.

Kuren hjalp imidlertid. På få andre kommunale områder sporer man et sådant liv, en sådan redebonhed til ofre for det fælles bedste som netop på dette. Som sædvanligt gik regeringen i spidsen, og såvel Frederik II som Christoffer Valkendorf udmærkede sig ved den iver, hvormed de tog sig af sagen. Et ikke ringe held var det, at indretning af springvand, vand i køkkener, i badeværelser og sovekamre samtidigt var blevet en modesag på slotte og herregårde, så at eksempler lå nær, og erfarne folk med indøvet mandskab var ved hånden til at udføre arbejdet.¹⁰⁷

Opgaven for byerne bestod i at skaffe beboerne brugeligt vand til trods for den overalt herskende urenlighed. Dette lod sig lettest udføre ved at opgive brøndsystemet og lægge en fælles ledning fra en nærliggende sø eller kilde ind til byen. Det synes, som om man på enkelte steder, f. eks. i København, først har forsøgt at udføre dette på den simple vis ved at lede vandet fra stadsgraven i en åben rende ind gennem byen.¹⁰⁸ Ved denne fremgangsmåde blev ulemperne dog kun for en meget ringe del overvundet. Der var alt for stor sandsynlighed for, at en sådan åben vandledning snart ville blive en offentlig rendesten. Man gjorde da skridtet fuldt ud og bestemte sig til lukkede, underjordiske render.

Allerede Christian III havde udkastet en plan i så henseende. Det var hans hensigt at lægge en underjordisk ledning fra Furesøen ind til København, men planen var for storartet, og kongen døde desuden kort tid efter.¹⁰⁹ År 1561 traf Frederik II aftale med Københavns borgere om at lægge vand ind fra søerne tæt ved staden;

han påtog sig at besørge det hele mod en betaling af 12000 kroner.¹¹⁰ Heller ikke dette blev dog udført. Syvårskrigen kom imellem, og stadens penge fik for lange tider anden vej. Det blev da ikke København, der kom til at gå i spidsen.

År 1570 foreslog Frederik II Helsingørs borgere at oprette et vandværk og tilbød dem en betydelig hjælp til udførelsen.¹¹¹ At sagen lå kongen på hjerte fremgik af de overtalelser, som han anvendte. Han forestillede borgmesteren, at det ville blive til stor ære for byen; samtidigt betegnede han de helsingørske brønde med et gammeldags, men ret malende udtryk som „sylte“.

Byens kasse var tilfældigvis godt forsynet, tilbudet var fristende, og borgerne gik ind derpå. Men kort tid efter udstedtes kongelig befaling til at udrede en overordentlig skat i andet øjemed, og borgerne bestemte sig da til at opgive vandværket og anvende kassebeholdningen til betaling af skatten. Da kongen ikke lod til at forstå den herved givne, fine antydning, faldt sagen foreløbig bort.

Et par år efter talte Frederik II på ny til borgmesteren derom, men borgerne lod svare, at arbejdet ville blive dem for dyrt. Endelig år 1576 synes kongen fuldt at have forstået dem, thi da han igen i en samtale med Henrik Mogensen (Helsingørs borgmester) berørte sagen, begyndte han med at tilbyde byen fritagelse for en just da udskrevet overordentlig skat. Samtidig forestillede han borgmesteren, hvor fordelagtigt det ville være at benytte netop dette øjeblik, da kongen selv stod i begreb med at lægge en vandledning gennem byen ud til Kronborg.

Fordelene var alt for indlysende til, at man denne gang kunne svare nej. To dage efter at forslaget var meddelt, underskrevs derfor kontrakten, ifølge hvilken borgerne skulle betale kongen 3600 kroner, mod at han lod arbejdet besørge. Det var „vandkunstneren“ Mester Hans, der kom til at udføre det, og han lader til at have forrettet sit hverv til almindelig tilfredshed. Fra „Hestekilden“ ude i skoven lagde han en række render ind til byen, hvor en post i en kumme kom til at prange på torvet og desuden fem andre poste, hver forsynet med en kobberhane, anbragtes på dertil bekvemme steder. Otte af byens bedste borgere fik mod en lille, årlig afgift særskilte ledninger fra hovedrenden lagt ind i deres gårde. Alt var fortræffeligt, om det så var de uundgåelige møddinger, så viste de sig hensigtsmæssige til at lune om postenes fod ved vintertide.

Året efter kom da København også med, aftalerne fra 1561 fornyedes. Mester Hans udførte også dette arbejde og med stor kunsthæder, idet han fra en af søerne i byens nærhed ledede vandet ind og trods jordsmonnets højnede fik anbragt tryk på vandåren, så at den kunne stige i tre stolte vandspring, et på Gammelortv, et på Amagertortv og et tredje på Købmagergade.¹¹² Ved hjælp af en nøgle kunne man skrue til for ledningen, når man ikke fandt det nødvendigt at lade vandet springe.¹¹³ Ved dette vandværk måtte byens behov anses for tilfredsstillende. Da Valkendorf desuagtet nogle år senere ville gå videre og efter kongelig ordre opføre en brønd af hugne sten i den østre vold, mødte han derfor modstand, idet en af rådmændene forbød arbejdet, en opsætsighed, der dog nok kom denne dyrt til at stå.¹¹⁴ En påskønnelse af det alt opnåede vi-stes af flere ejendomsbesiddere, der hemmeligt gravede sig ud til hovedrenden og bragte den i forbindelse med deres gårde. Da det blev opdaget, idømtes de en betydelig afgift.¹¹⁵

Kort tid efter oprettedes lignende vandværker såvel i Malmö som i Odense.¹¹⁶

Ordningen af vandvæset danner ubetinget lyspunktet i datidens kommunale liv. Men hvor stort et fremskridt det end betegnedes, var det dog for enestående til at kunne give tilstanden i det hele et forandret præg. Det hovedindtryk, der med nødvendighed påtrænger sig ved betragtning af datidens byer, er usikkerhed hos de sty-

Skæbner har frelst et fornemt monument for Københavns gamle vandforsyning fra tilintetgørelse, men desværre ikke fra den vandalisme, der trives under navn af forskønnelse. I årene 1609–10 opstillede man på Gammelortv en vandkunst udført af billedhuggeren Statius Otto fra Lüneburg. Hovedfiguren er Caritas – næstekærlighedens gudinde, der gavmildt bortskænker sin overflod af – vand. Det strømmer fra hendes bryster, ud af gabene på de groteske fisk og fra drengen, der i slentrende gang forretter sin nødtørft. Caritas-brønden er en nordisk udløber af Italiens vandkunst. Den samme fantasi, der skabte et drønende vand-drama som Fontana di Trevi, har fostret det lille plaskende lystspil på Gammelortv. Indtil 1890 holdt rammen mål med figuren – se billedet side 9 – så byggede man den drabelige granitokkel og bombastiske kumme, der degraderede Caritas til en nipsfigur på en klunketidspiedestal. Det er dog ikke for sent at gøre misforståelsen god igen. (Københavns Bymuseum fot.).

I. 20*

rende, ligegyldighed hos mængden og som resultat heraf en høj grad af urenlighed og uhygge. Sambyggningsforholdene var, som vi ovenfor udtrykte det, endnu ikke fuldt kommet til deres ret, hver enkelt beboer hævdede for sig den samme frihed som i den enligt liggende bolig.

Naturen spillede en langt større rolle i datidens byer end i vore. De var i virkeligheden et gunstigere opholdssted for dyr og planter end for mennesker. Deres dyreliv har vi alt haft lejlighed til at betragte i store træk, og enhver vil kunne slutte, hvilken vrimmel af smådyr der måtte kunne udklækkes under så heldige betingelser. Det samme gjaldt plantelivet. Træer og urter trivedes i byhaverne i en sjælden grad. Vel var pladsen indskrænket, men beboerne plejede og fredede om disse naturpletter med udsøgt omhu, og urenligheden kom planterne til gode. Her var ingen gasledning til at forgifte dem, nedlægning af kloakrør afskar ikke med ét halvdelen af deres rødder, brolægningen nægtede dem ikke deres væde, byen var som en uhyre drivkasse, afdelt i rum af de skærmende huse, næret og varmet af gadernes gødning.

Denne naturens overvægt blev bestemmende også i en anden retning, og først ved at fæste opmærksomheden herpå lærer vi fuldt ud at forstå datidens byforhold. Renligheden afhang jo kun i ringe grad af hine magtesløse love, der nu og da kundgjordes af borgmestre og råd. Det var naturen selv, der blev den egentlige lovgiver og tilsynsmand, det var de ydre forhold og omgivelser, der bestemte renlighedsgraden i hver enkelt by. Med dette for øje er det ikke uden interesse at sammenligne et par af Nordens vigtigste stæder.

Man tør vel gå ud fra, at der fra menneskers side var gjort omtrent lige meget for renlighedsforholdene i København, Bergen og Stockholm; under Christoffer Valkendorfs ivrige styrelse stod i hvert fald København næppe tilbage for de andre. Men spørger vi om den i disse byer virkeligt herskende renlighed, kan svaret ikke være tvivlsomt. *København* stod i så henseende afgjort lavest. Naturen hjalp nemlig her mindst. Byen lå for en del på sin grund, der op-sugede urenligheden; i de fleste gader savnedes hæld mod havet; den var omgivet af volde, der spærrede for afløbet og tvang det til at forsumpe eller lod det i bedste fald vej åben ud til stadsgraven, byens endnu ikke helt opgivne vandforsyner. Stadens strandside en-

delig, der var den naturlige losseplads for det skarn, man virkelig forsøgte at fjerne, tillod ikke slig benyttelse af fare for havnens opfyldning. Når man en gang imellem nødtes til at mudre lidt op for at værne om havnens dybde, talte, hvad der kom op, kun alt for tydeligt både for øjne og næse om, hvad landgrunden gemte på.

Så var forholdene i *Bergen* langt gunstigere. I mange af gaderne var der fald ned imod fjorden; den hyppige regn fortyndede i det mindste gadesumpenes indhold; og hvor en nydannet strøm fra fløjfjældet satte ned igennem smugerne, var den vel i stand til at bringe skarnet i drift. Hertil kom, at man på grund af forholdene ikke nærrede så megen frygt for at kaste gadesnavset i havet; det skylledes enten bort i flodtiden eller hjalp med til den landdannel- se, som gradvis foregik i vågens inderste del.

Stockholm var dog den fra naturens hånd bedst udstyrede større by i Norden. Klippegrunden tillod ingen urenlighed at gennem- sive underlaget. „Gränderne“ skrånede næsten alle ned imod søen. Den snævre plads på Stadsholmen forbød af sig selv et større kvæg- hold i byen og henviste tillige massen af begravelser til Norrmalm og Södermalm.¹¹⁷ Men hvad der mest af alt udmærkede *Stock- holm* og gav den hin enestående plads blandt Nordens byer, var dens fortrinlige beliggenhed ved vandet. På Ridderholmssiden Mä- larens friske bølger, en uudtømmelig vandbeholder, med indsøens dybde og elvens sprudlende latter ad ethvert forsøg på besmittel- se; mod øst det salte hav, og midt imellem Norrströms og Söder- ströms skumhvirvler, der, forfriskende luften, toende staden, malede alt det smuds bort, der truede med at bundfælde. En sådan beliggen- hed havde mere at sige end mange magistratsanordninger.

Naturen måtte udføre ordenspolitiets forretninger; men hvor uundværlig den end kunne være, en fuldt pålidelig hjælper var den ikke. Den forfølger nu engang andre øjemed end blot at sørge for menneskenes velfærd. De samme love, der fremkaldte skyernes regnbad, lod ved sommertid dunsterne stige fra de skarnbelagte gader og spredte med ubønhørlig nødvendighed smittens giftstof som en usynlig regn over byen. Hyppige og meget ondartede land- farsoter blev følgen.

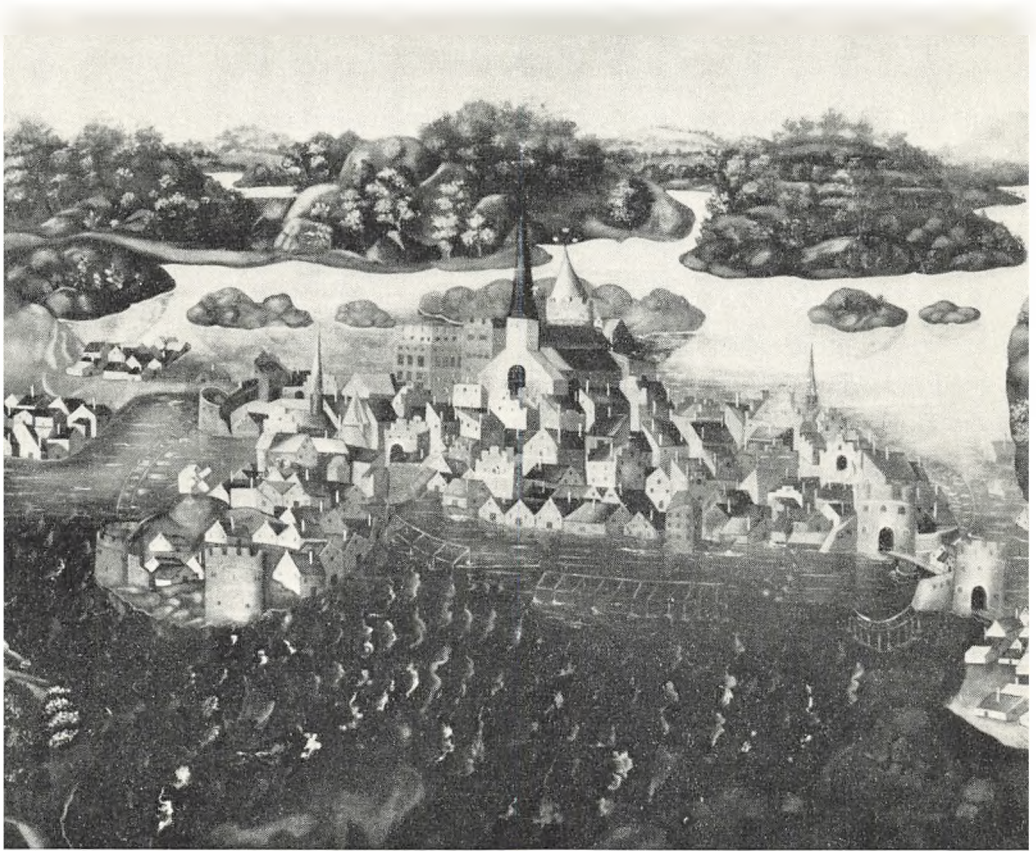
Der er noget eget uhyggeligt ved at se den punktlige nøjagtig- hed, hvormed disse følger indtraf, disse evindelige piskeslag, der måtte til for at drive mennesket ud af naturtilstanden. Tallene taler

her kun alt for tydeligt. I tidsrummet fra år 1550 til 1600 rasede der store *folkesygdomme* i Norden i følgende åringer:

Fra 1550 til 1554 herskede en meget heftig pest, der vel delvis optrådte i Norges og Sveriges¹¹⁸ større byer, men dog fortrinsvis hærgede Danmark, hvor universitetet og skoler måtte lukkes. Hof-fet flygtede fra hovedstaden, og sygen bortrev så mange, at „man befrygtede, at landet ville blive øde på folk“.¹¹⁹ I årene 1563–66 optrådte den samme sygdom på ny, parret med tyføs blodgang, og vandrede langsomt sydfra hele Norden over. Denne gang krævede den endnu flere ofre. Københavns universitet kunne vel lukkes, kongen flygte; men hæren og flåden måtte holdes samlet. I en nat døde ikke mindre end 60 mennesker i København, i Daniel Rantzaus hær endogså 300.¹²⁰ På Lolland skal der i alt være bortrevet 13.000 mennesker.¹²¹ Bergen og Trondheim medtoges stærkt, men Stockholm synes dog at have lidt mest. Her kaldtes denne farsot endnu længe efter for „then stora pesten“. Dagene forslog ikke til at jorde de døde, nætterne måtte tages til hjælp. Ligene væltedes ned i store fællesgrave eller begravedes slet ikke, så at luften end mere forpestedes, og fuglene på slige steder kunne ses midt i deres flugt at styrte døde til jorden. Også blandt dyrene synes der samtidigt at være opstået en sygdom, stundom sås de at fare indbyrdes sammen og rive hinanden til døde. Kun én plet i Sverige var sikker i denne som under alle følgende farsoter, det var Dylta Svovlbrug i Nerike; svovldunsterne modvirkede smitten, og dette sted blev derfor senere hoffets tilflugt, når pest opstod.¹²²

År 1568 udbrød pesten på ny i København. Det dertil berammede fredsmøde måtte forlægges til Roskilde¹²³ og universitetet lukkes.¹²⁴ Men sygdommen synes dog denne gang ikke at have vist tilbøjelighed til at brede sig. Så vidt vi kan se, har den væsentlig holdt sig til hovedstaden.¹²⁵ Det samme gjaldt om den pest, der i året 1572 rasede i Stockholm.²⁶

Men i året 1575 tog sygdommen fat med fornyet heftighed. Den begyndte i Danmark oven på en flere måneders søndenvind og bredte sig så, stadigt tiltagende i ondartethed, fra København til det øvrige Danmark og året efter til Sverige, hvor den bortrev en mængde. Sygdommen beskrives denne gang som pestbylder, ledsagede af mathed, ængstelighed, der grænsede til afsindighed, hovedpine og smerter i siden.²⁷ I alt herskede denne farsot i fire år,

Liggende på klippeøer i Mälarens udløb mod havet, helt omgivet af sunde var Stockholm Nordens stærkest befæstede by – et forhold, danske konger nogle gange skulle beklage. Byen var vokset op i middelalderen i ly af slottets store tårn – det navnkundige „Tre Kronor“, der her ses bag Storkyrkan med sin gyldne vindfløj de tre kroner. Forneden til venstre skyder Riddarholmen frem, til højre ligger Söderport værnnet af to tårne og forbundet med fastlandet ved to broer. Mellem Riddarholmen og Söderport ses spærreanordninger af nedrammede og indbyrdes forbundne pæle, der skulle hindre uønskede skibe i at nærme sig byen. Ikke så mærkeligt, at staden ved flere lejligheder udholdt årelange belejringer. – Billedet kaldes „Vädersolstavlan“. Det blev udført i 1535 til minde om nogle solringe, der samme forår havde vist sig over byen. Reformatoren Olaus Petri, der var medvirkende til, at billedet blev udført, henviste i sine prækener til maleriet, og udlagde solringene som guddommelige advarsler til øvrigheden. (Søren Hallgren fot.).

fra 1575–78, i hvilken tid Københavns universitet gentagne gange måtte lukkes. Til sidst synes sygdommen såvel i Danmark som især i Sverige at være gået over til en slags kopper. I Danmark fandt en samtidig sygelighed sted hos dyrene, fugle faldt livløse ned, ræve fandtes døde på marken, hunde og katte styrtede om, sild flød døde om på fjordene.¹²⁸

Næppe var denne farsot vel til ende, førend et års tid efter en ny opstod af forskelligt præg, men som det lader næsten ligeså ond-artet. I Sønderjylland kaldtes den for „den spanske pip“, andet steds betegnes den som „katarrh, der faldt for brystet med feber“ eller „som hovedsyge og brystværk“. ¹²⁹ Den rasede i de to år 1580–81 over hele Norden. På Nordstrand døde en tredjedel af befolkningen.¹³⁰ Om Jylland hedder det, at „moxen så godt som intet menneske, ædel eller uædel, mand eller kvinde, fattig eller rig, blev sparet, men sygen overfaldt alle mennesker, og mange der af den døde“. ¹³¹ I Sverige synes sygdommen at have haft et pestagtigt anstrøg; den hjemsøgte især Uppland og splittede Uppsala Universitet, men rasede dog også med heftighed i Kalmar og omegn.¹³²

Efter at Norden havde haft ro i to årstid, blussede „pesten“ op med stor voldsomhed år 1583 i København og hjemsøgte Danmark i tre tunge år, 1583–85. Smitsoten ytrede sig denne gang som en tyføs blodgang og angreb især mennesker i deres kraftige alder.¹³³ Allerede i maj måned 1583 måtte der skrives til kansler Niels Kaas, om han ville bede kongen at opløse universitetet.¹³⁴ I august måned døde der daglig i København gennemsnitlig 46 mennesker. Flåden, der lå rustet mod Rostockerne, måtte aftakles af frygt for, at den på sit togt skulle brede sygdommen over landet.¹³⁵ Det var dog umuligt at standse farsoten, thi samtidigt trængte den fra Nordtyskland op mod Sønderjylland,¹³⁶ så at kongen måtte drage herfra til Koldinghus. Værst rasede den i dette år i København, Helsingør, hvor al bygning på Kronborg måtte opgives, og i Malmö.¹³⁷ Men i året 1584 gik den over Store Bælt, hjemsøgte Fyn¹³⁸ og Jylland, hvor der blandt andet i Vejle bortreves 500 mennesker.¹³⁹ En til Odense sammenkaldt herredag måtte forlægges til Antvorskov.¹⁴⁰ Sjælland blev nu det forholdsvis sikreste sted, hvor kongen og hoffet tog ophold. I smitsotens sidste år 1585 blev imidlertid faren ens alle vegne, sygdommen optrådte spredt,¹⁴¹ viste sig blandt andet også i Norge,¹⁴² men som det lader til overalt i en mildere form. Såvel

den lille Christian IV som hans broder Ulrik, der bragtes syge fra Sorø til Frederiksborg,¹⁴³ kom sig begge.

Nu var turen til Sverige. År 1588 udbrød også pesten i Stockholm og bortrev en mængde, blandt andre alle Johan III's flinke håndværksfolk, så at han måtte holde inde med bygningen af slottet,¹⁴⁴ ligesom Frederik II i sin tid med Kronborgs opførelse. I to år hjemstøgte den så Sverige, stadigt hærgende mest de egne, der var blevet sparede 1580–81, så at Uppsala denne gang blev det sikreste sted, hvorhen kongen og hoffet tyede.¹⁴⁵

Efter at Danmark og Norge havde haft ro indtil 1591, var der i begge lande opsamlet smitstof nok, til at en pest med virkning kunne indtræde. Den indledtes i hvert af landene på sin vis, i Norge med en hungersnød og en deraf følgende meget stærk dødelighed,¹⁴⁶ i Danmark med en ondartet koppesygdom, som nær havde bortrevet såvel den umyndige kong Christian IV som hans to brødre.¹⁴⁷

Efter dette forspil indtraf den egentlige pest, overført fra Lifland til København, hvor den begyndte ved påske 1592 og tog til med sommervarmen, medens den samtidigt bredte sig til Sjællands købstæder, tvingende den unge konge til uafbrudt at skifte opholdssted.¹⁴⁸ Universitetet måtte atter lukkes,¹⁴⁹ man traf nogle højst nødvendige foranstaltninger ved at forbyde ligfølget at betræde den afdødes hus samt foreløbigt afskaffe al handel med brugte klæder.¹⁵⁰ Men smitten lod sig ikke standse af så lidt; den trængte over til Fyn og ligeledes til Norge, hvor den må have krævet mange ofre, efter navnet den „store pestilents“ at dømme.¹⁵¹

Atter et par år fik Norden lov at nyde i ro, så indtraf der i Sverige i årene 1596–98 en heftig „blodsot“, oprindeligt fremkaldt ved misvækst og deraf følgende mangel på sund føde.¹⁵² Danmark gik denne gang fri, men til gengæld udbrød der år 1599 i København så voldsom en pest, at tallet af de døde – rigtignok med overdrivelse – angives til 8000.¹⁵³ Således endte det 16. århundrede. Det følgende fortsatte omtrent på samme måde.

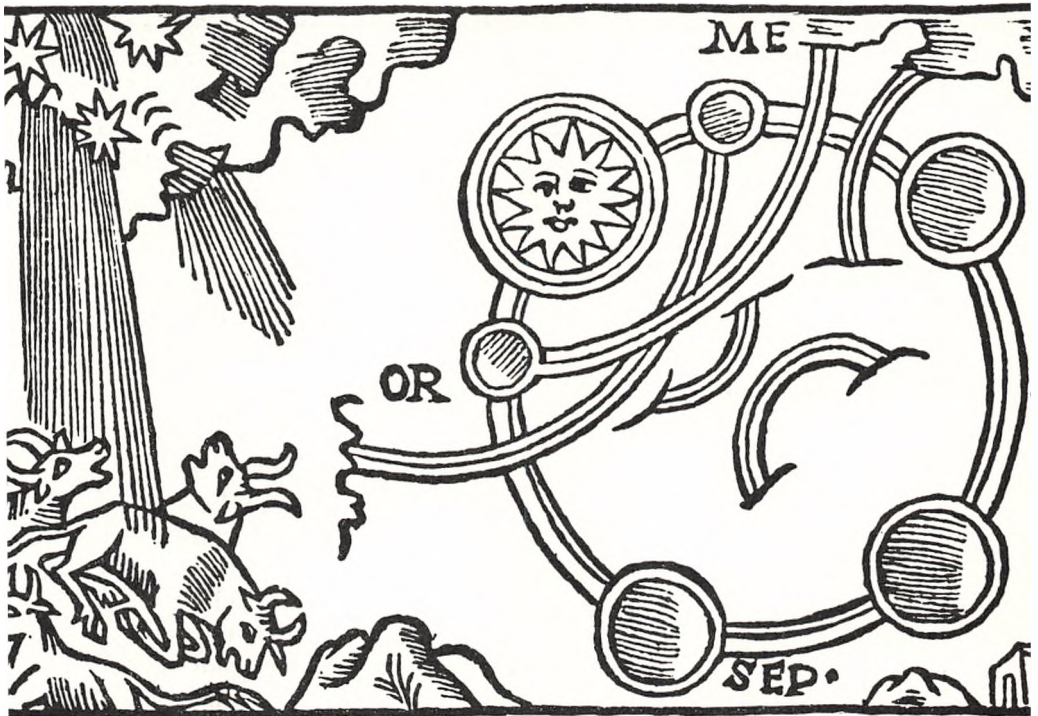
Samler vi alt dette, viser det sig, at Norden i løbet af halvt hundrede år har været hjemstøgt af ikke mindre end 13 betydelige farsoter, af hvilke flere har raset to til tre år igennem. Lad være, at enkelte af disse sygdomme er forplantet andetsteds fra eller må tilskrives særlige årsager, alle kan de ikke bortforklares på denne måde, og tilbage står i hvert fald befolkningens ganske overordentlige mod-

tagelighed. Datiden så i disse forhold Guds straffedomme, der indvarsledes af himmeltegn, kometers komme, blodregn og luftsyn eller misfostre, lammekød, der, skønt kogt, vedblev at være blodigt, og deslige. En nutidsbetragter søger den nærmeste grund hos befolkningen selv. En renlighedstilstand som den ovenfor beskrevne i forbindelse med en levemåde, der i udfordren af alle sundhedsregler intet gav denne efter, var tilstrækkelig til både at hidkalde sygdomme og vedblivende yde dem næring. Betegnende i så henseende er det, at de særligt hjemsøgte København og i reglen tiltog i styrke med sommervarmen.

Det er disse forhold, der danner den mørke baggrund i datidens liv. Kun ved stadigt at fastholde dem i det følgende vil vi få den rette forståelse af byernes tilstand. Således set viser alle disse bygninger sig med deres kække former, deres fremskridt i indretning, deres venlighed og hygge, plantede som de var i skarn og smitte, – i samklang med hin slægt, der beboede dem, livskraftig og fornøjet, skønt døden uafbrudt holdt høst – som glade børn, der tumlede på en afgrund, legede med gift. Med urette ville man dog dømme hin slægt efter en senere tids målestok, bebrejde den manglen af det, som den endnu ikke kunne besidde. Den var kun et barn, der stod i begreb med at begynde på erfaringens hårde skole. Idet den da af ganske hjerte gav sig i kast med naturen og vekselvis var genstand for kærtegn og mishandling, oplærtes den uformærket til at bruge sine kræfter, betingelsen for engang at kunne sejre.

Over alle disse forhold med deres lys- og skyggesider bredte mørket sit slør, når dagen gik til ro og naturen bød godnat. Det halve døgn igennem lå byerne i dvale, besejret af mørket.

Lad os tænke os en mørk novemberaften på vandring i en af hine gader, hvor offentlig *belysning* var ukendt og skodder omhyggeligt spærrede for lyset fra vinduerne. Der hørte et overordentligt kendskab til for ikke at løbe på skure og bislag, forville sig ind på en ubebygget grund eller havne i en kælderhals. Hvert enkelt trin måtte være præget af denne varsomme prøven, der lige let satte foden højt på en dyng, dybt i en pøl eller trak den hurtigt tilbage for en opskræmt, snerrende hund. Gik man så endda alene, fik det være, hvad det var; men uheldigvis skulle man stadigt krydse andre. Altid vanskeligt, blev dette på sine steder ligefrem livsfarligt,

Forekomsten af ringe omkring solen varslers „skæbnsvangre lynnedslag ... fangenskab og drab, der rammer såvel de fornemme som almuen, foruden røveri og plyndring på egnen samt fjendtlige flåders angreb, sørøveres misgerninger og mordbrand.“ Lige så sikre bebudere om katastrofer er kometerne, „for intet sker uden årsag, og verden er ingenlunde nogen kastebold for tilfældighedernes spil,“ hævder Olaus Magnus. – Den opfattelse, at kometerne kom som ulykkesbebudere, kunne holdes i live så længe, man ikke formåede at beregne deres omløbstider. Kometen, der før Englands erobring 1066 blev taget som tegn på tilstundende ulykker, blev atter observeret af englænderen Edmund Halley i 1682. Han beregnede dens tilbagekomst til 1759, hvilket slog til.

især i egnen om byens vinkælder, hvor manganen sejler med uklart kompas drev om, svingende en dragen kårde eller prikkende sig frem med et fældet spyd.

Her måtte gøres noget, men hvilket? Der var åbenbart to veje at indslå, man kunne enten forbyde folk at færdes i mørket eller søge at forvandle mørket til lys. Svage spor af den første tankegang kan

påvises i den gamle bestemmelse om, at ingen måtte træffes på gaden efter klokken ni. Fandt vægteren nogen „wawrende“ på gaden, efter at ni var slagen, skulle han følge ham til hans herberge, eller, hvis han intet sådant havde, sætte ham i stadens gemme, hvor han så dagen efter skulle give forklaring på, hvi han færdedes så silde.¹⁵⁴ Denne tankegang var imidlertid så stridende imod byforholdenes natur, at den umuligt lod sig fuldt gennemføre.

Så stod der da kun tilbage at sørge for gadernes belysning. Men dette var en meget vanskelig sag. At anbringe lys i det fri måtte med datidens belysningsmidler anses for næsten en umulighed. Lamperne var endnu for ufuldkomne, lysene skulle bestandig pudses. Såvidt vides, var det den eneste gang, at man i København forsøgte sig i denne retning, da i året 1556 Christian III's søster Elisabeth holdt bryllup med hertug Ulrik af Mecklenborg på den urimelige årstid midt i februar måned.¹⁵⁵ Til ære for det høje brudepar illuminedes da byen på kongelig regning, idet man over hver gadedør op-hængte en lygte med lys i,¹⁵⁶ rimeligvis for at skabe et lyshav i den korte stund, toget bevægede sig fra kirken til slottet. Men en sådan kraftanstrengelse kunne selvfølgelig kun udfoldes ved en enkelt, festlig lejlighed. Til daglig havde København blot et eneste fast lys på gaden. Det var ud for Rådhuset på Gammeltorv, hvor en lang jernstang over døren bar på enden en jernkurv med brændende ved,¹⁵⁷ et varmested for vagtens valne hænder, et sindbillede på, at øvrigheden vågede.

Man opgav da at have faststående fyr og overlod det til hver enkelt vandrende at føre lanterne. Noget egentligt påbud om at *gå med lygte* på gaden synes ikke at være udstedt; det kunne heller ikke godt befales alle, men det var en forsigtighedsregel, som forholdenes natur og gammel vedtægt bød at iagttage. Enhver nogenlunde velstillet, der havde været i besøg om aftenen, afhentedes derfor af et bud med en hornlygte,¹⁵⁸ en skik, der tillige medførte det gode, at man gik hjem to i følge.¹⁵⁹ Hvor mange var samlet til gæstebud, kunne vrimlen af slige lygtemænd blive ret anselig, og særskilte regler gaves for, hvorledes de havde at opføre sig, når de f.eks. mødte på lavshuset for at afhente deres husbond eller madmoder.¹⁶⁰

Men alle farer ved hjemturen var dog langt fra overvundet ved denne ordning. Det er måske kun et tilfældigt sproglune, at benævnelsen „lygtemand“ er gået over til at betegne det vildledende i

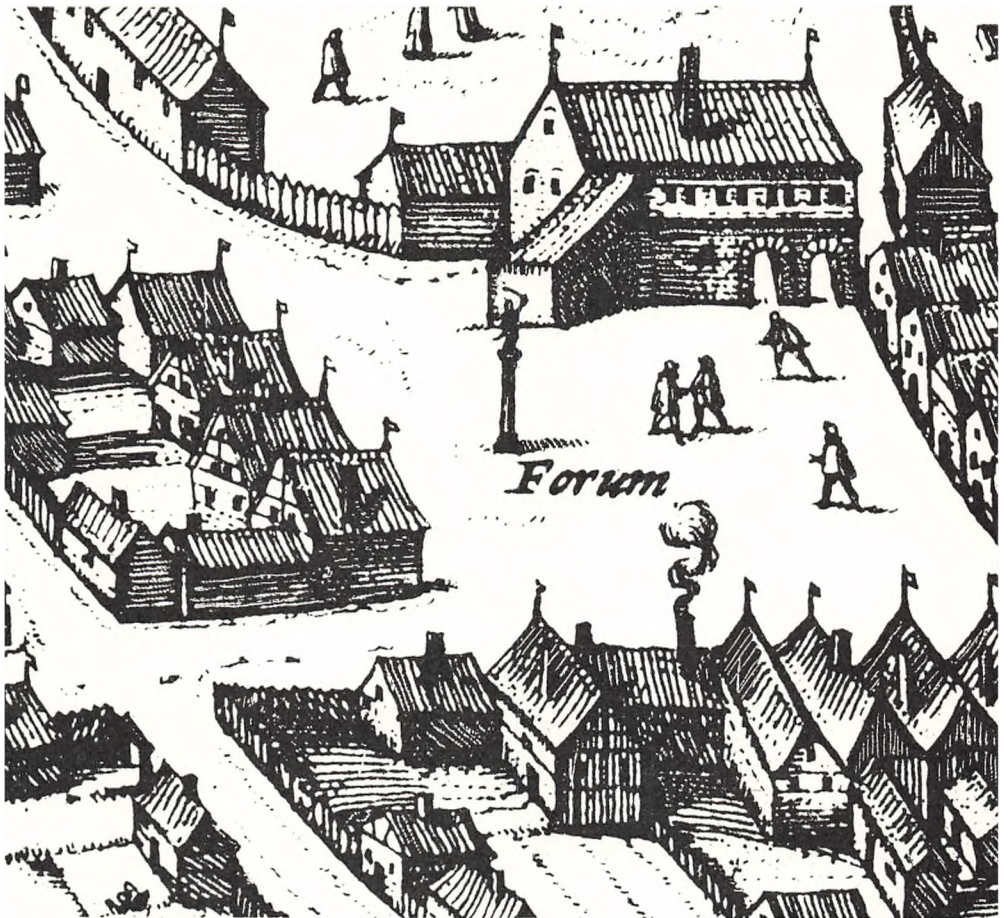

Byen med det majestætiske navn Landskrona blev grundlagt af Erik af Pommern som et led i hans bestræbelser på at styrke Danmarks greb om den internationale handelsvej Øresund. Som søkøbstad havde Landskrona en udsat beliggenhed og var følgelig stærkt befæstet. Til højre ses det endnu eksisterende slot – et monument over Christian III's intensive borgbyggeri. Volde og grave lukker byen inde – og det omgivende land ude. En udtalt kommunal egoisme beherskede datidens byer, hvilket bl. a. gav sig udslag i, at de hver for sig udgjorde retskredse, hvor man uden indblanding fra og uden appel til højere instanser kunne idømme og iværksætte selv de hårdeste straffe. Almindeligvis nøjedes man dog med at lade forbryderne kagstryge eller lemlæste, hvorefter de blev udvist af byen. At man derved forsynede andre byer med et kriminelt proletariat, tog man sig let. (Theatrum Urbium, Det kgl. Bibliotek).

stedet for det vejledende; men vist er det, at han kun afgav en ringe borgen for, at man kom uskadt hjem. Rent fraset den mulighed, at også han kunne have nippet for stærkt til øllet, hvor let kunne så ikke sådan en lygte enten slås ham ud af hånden eller i bedste fald kun tjene til, at der toges bedre sigte på den, som blev fulgt! Der måtte kraftigere forholdsregler til for at værne om gadefreden om aftenen.

Hertil tjente *vægterne*. Det var en skik, så gammel vel som byerne selv, at have folk, der vågede og vogtede liv og ejendom ved nattetide. Om dagen kunne vagtholdet for største delen indskrænkes til byens porte; men om natten måtte der passes på alle vegne. Således som forholdene havde udviklet sig i det 16. århundrede, synes denne nattetjeneste at være gået på tur mellem borgerne indbyrdes, nøden havde her påtvunget en almindelig værnepligt.¹⁶¹ Af danske byer holdt, så vidt vides, blot København, og endda måske kun i krigstider, en lønnet fast styrke på hundrede mand til at besørge vagtholdet.¹⁶²

Når da vagtklokken ringede, lukkedes byportene. Portvagten kunne forføje sig hjem, men de til vægtere for den nat udsete borgere stillede ved Rådhuset.¹⁶³ Man kan egentlig ikke undre sig over, at hvem der kunne, unddrog sig for dette hverv, og at det ansås for en kongelig benådning af ikke ringe værd helt at forskånes derfor. I enkelte byer betragtede magistraten sig ifølge sin stilling som fritaget, i andre, som f. eks. Helsingør måtte en tid lang en rådmand våge hver nat, så denne stillings øvrige goder blev surt nok fortjent. Hvad man derimod synes at have set noget igennem fingre med var, om de tilsagte mødte personligt eller sendte en stedfortræder. Ad denne vej sneg sig da hyppigt misbrug ind, og byvagten fik en temmelig broget sammensætning: dels brave borgerfolk, der kun ønskede fred og langt foretrak sengen for nattevandringen, dels tvivlsomme fyre, som selv kunne trænge til at passes på. I Helsingør måtte magistraten forbyde at sende til vagttjeneste „løse kompaner, som dynen ikke sidder fast i døren efter“;¹⁶⁴ og de endnu opbevarede retssager vidner langt fra til gunst for vagtens bestanddele. Således oplyses blandt andet, at Søren Skipper, når han tilsagdes til nattevagt, enten begyndte med at være vittig og svarede, at det skulle være ham en fornøjelse at komme selv fjerde, eller også straks blev grov, men i begge tilfælde udeblev og sendte

Henrettelser blev normalt udført på galgebakken i behørig afstand fra byen; men mindre afstraffelser såsom kagstrygning og afskæring af næse og ører foregik gerne på torvet – byens allermest centrale sted. Dette udsnit fra *Theatrum Urbium*s gengivelse af Eckernförde viser byens torv med den dér opstillede kag – dvs. en pæl, hvortil delinkventerne var bundet eller lænket under afstraffelsen. Kagen krones af en mandsfigur, en bøddel, der svinger en svøbe eller et sværd. Ligesom byens galge var byens kag et drastisk udtryk for det lille samfunds vilje til at oplede og undertrykke de kræfter, der kunne true ro, orden og anstændighed. Det næsten daglige syn af afstraffelser bidrog til at holde retsbevidstheden levende, kompromisløs og bigot. (Det kgl. Bibliotek.).

i stedet „en dreng fuld og gal, som gav onde ord med anden ulempe“.¹⁶⁵

Når skaren var samlet, rykkede den ud. Antallet var forskelligt alt efter byens størrelse og, om der var ufred i landet. I Helsingør var således vægternes tal under almindelige forhold seks, hvoraf de to skulle passe på ved strandsiden; men i krigsåret 1568 forøgedes de sidste til ikke mindre end 16.¹⁶⁶ En fælles forsigtighedsregel synes det at have været ikke at gå alene; i Helsingør havde de befaling til at følges to og to, i Ribe lader det til, at de gerne gik i samlet trop.¹⁶⁷

Deres virksomhed var naturligvis meget forskellig. Den afhang væsentlig af hver enkelts naturtilbøjelighed, og vagten var jo aldrig ens to nætter i rad. Hovedopgaven var at passe på ildebrand og hindre tyveri og slagsmål; men desuden gaves der ikke få bibestillinger. Nemmest slap de fredsommelige, der satte sig til at sove under et bislag. Det gjaldt da blot om at passe de to tider kl. 11 og 1, på hvilke de skulle møde ved Rådhuset og melde, om de havde „fornummet“ noget. For at forstyrre denne nattesøvn, indførte man i Helsingør 1582, at vægterne herefter skulle „råbe om natten, eftersom klokken slår og nævne timen“. Hensigten var tydelig nok, den tilslørede kun svagt i de grunde, der angaves: „for at man kan høre dem, hvor de ere, så og hvor natten går“.¹⁶⁸ Som bekendt gennemførtes denne skik siden i de fleste danske byer. En mand i tårnet råbte ned, „hvad klokken var slået“. Det var jo nemlig langt fra alle tårnure, der havde slagværk; hyppigt måtte der en mand til for at banke på et bræt eller en gongong og råbe ud. Denne mands råb ned til vægteren: „Hov, vægter! Klokken er slagen osv.“, gentoges så ordret af disse nede i de nærmeste gader og bredte sig videre og videre, vækkende vægtere og borgere.

En mere livlig syssel var det at gå på jagt efter de omvankende spillemænd,¹⁶⁹ der lod deres toner høre i gaderne for om muligt at blive indkaldt til et lystigt lag, hvor man ønskede musik. Slige fyre lod sig fange i mørke alene efter lyden og kunne næppe gøre stor modstand. Det samme gjaldt rigtignok også vægterne selv, når døren til gildehuset åbnedes, og musikanter som vægtere bødes ind på en kande øl.

Ikke uden fare, men ret spændende var det at foretage arrestationer eller husundersøgelser, hvad enten det nu gjaldt om at over-

rumple en heks, der med nysafrevne tyvefingre ude fra galgen øvede mørkets idræt, eller det gjaldt om at undersøge sædelighedstilstanden, overbevise sig om, at husenes beboere fandtes fordelte, som sømmeligt var.¹⁷⁰

Derimod var det yderst ubehageligt at skulle deltage i slagsmål, hvor det gik på livet løs, fange omdrivende matroser uden landlov¹⁷¹ – de var altid så rede til at bruge kniven – eller adskille større selskaber, som holdt en blodig kamp på gaden. Vægterne var fredelige skatteborgere; der var ingen grund for dem til at ofre liv og førlighed, fordi en anden måske havde drukket for meget; og der skulle da også nogle til for at samle de sårede op og vidne dagen efter. Derfor ses de også i reglen at have forholdt sig neutrale og at have svaret som i Ribe, da de opfordredes til hjælp under sådant et slagsmål, at „de vidste intet af deres klammeri at sige“.¹⁷² De synes kun at have deltaget i kampen, når de selv blev ligefrem angrebet.¹⁷³ En hel anden sag var det, når man kunne få afskåret en enkelt urostifter og føre ham i mag til „finkeburet“ – som man i Ribe kaldte rådstuefængslet – eller til bøddelens hus, om det var en simpel forbryder.¹⁷⁴

Men hvor megen forsigtighed end vægterne anvendte, var det ikke muligt helt at undgå sår og drab. Med rette måtte deres familie svæve i frygt for, om hvorledes de kom hjem igen. Vel var ikke alle så ustyrlige som den unge mand, der en vinternat i Ribe, efter at vagten havde fanget ham og frataget ham hans spyd og kårde, hvormed han havde gjort optøjer på gaden, kom for skade at dræbe to af vægterne med et par småknive, som man havde ladet ham beholde.¹⁷⁵ Men uden blodige skrammer gik det sjældent af, og det var kun en ringe trøst, at voldsmanden bagefter skulle bøde med livet.¹⁷⁶

Det var halsløs gerning at slå en vægter om natten; men vægteren skulle ligeledes miste sin hals, om han uden føje overfaldt andre.¹⁷⁷ Denne bestemmelse var fuldt så nødvendig som hin. Thi meget hyp-pigt var lovens håndhævere af den slags, at man havde alt at vente af dem. Oplysende i så henseende er nogle nattevagtsscener fra Helsingør, der efter den måde, hvorpå man fandt sig i dem, viser, at de langtfra var ualmindelige. Da en borger ved navn Anders Pedersen, der var tilsagt til at være vægter, en vinteraften 1584 mødte til vagten, var han beruset og brugte mund. Han talte med sig selv

og sagde: „Hvo har tilsagt mig til vagten? Det har Poul Bysvend gjort; havde jeg ham her, skulle han aldrig mere komme i borgmesterens gård.“ Vagtmesteren tog da til orde og sagde at bysvendene kun havde gjort sin pligt efter magistratens befaling. Men Anders Pedersen svarede, at han skulle anklage borgmestre og råd og det på det sted, hvor de skulle blive nødt til at tage hatten af lige så vel som han. Ovenpå dette blev han vist bort, men grebet af en pludselig nidkærhed forlangte han at forrette sin vagt som de andre, og efter to gange at være vist bort fik han endelig sin post anvist.

Klokken 12 om natten gik vagtmesteren om for at se til vægterne, men Anders Pedersens post stod tom. Ledsaget af to vægttere gik han da hen til hans bolig, hvor Anders ganske rigtigt sad inde og drak med sine gæster. På vagtmesterens spørgsmål, om hans post var dér, svarede han blot: „Hvad tusind djævla vil du have?“ og blev derinde.

Da alt var blevet roligt udenfor, gik Anders Pedersen atter på sin post, men indlod sig derpå i kamp med de andre vægttere og stak til en af dem med sit spyd, hvilket dog en anden fik slået til side. Efter denne bedrift gik han ikke mindre end tre gange til Poul Bysvends hus, dundrede på skodderne, huggede i døren og æskede ham ud at slås. Næste dag blev han arresteret, stillede for retten, hvor han vedgik alt. Straffen blev – frifindelse på grund af godfolks forbøn, mod at han forpligtede sig til ikke oftere at forse sig.¹⁷⁸

Vil vi sluttelig samle alle vore indtryk af hine gader ved nattetide med deres uføre forneden og rugende mørke, deres vildsomme snævringer, deres gyder og smøger, om natten tilflugt for alskens pak; denne støjen og larmen af berusede, kæmpende i blinde mod andre, mod skodder eller i luften; lyden af musik, snart venligt kaldende fra en enlig spillemand, snart triumferende i spidsen for et hujende selskab;¹⁷⁹ denne uhyggelige blanding af sang, dundren på døre og råb, vægttere på flugt, vægttere i kamp, uden mulighed for at få klarhed i alt dette, medmindre det tilfældig skulle være måneskin – så vil vi få et billede af det ejendommelige liv, der svarede til og for en del fremkaldtes af hin tids mangelfulde gadebelysning.

Købstadboligernes ydre

Hvad der straks ville tildrage sig en nutidsbetragters opmærksomhed ved det 16. århundredes byer, var den underlige mangel på skarp adskillelse mellem, hvor gaden stoppede, og husene begyndte. Den fandt allerede sit udtryk i, at fortovene i reglen tilhørte vedkommende husejer, men den kom yderligere tilsyne i en vrimmel af udenværker, der jævnt dannede overgangen mellem gade og beboelsesrum. Til disse overgangsformer måtte regnes ikke blot den mindre opstilling af bænke, skarnkasser og meget andet foran vinduerne, men først og fremmest en forvirret mængde af bislag, kar-naplignende udbygninger, boder og skure, der som bygningsukrudt groede vildt op om foden på husene og især ved markedstider bredte sig dristigt langt ud på gaden.

Denne uskik havde gammel hjemmel. Snart var det magistraten, snart den nærmeste husejer, som drog fordel af disse skure, der gerne udlejedes til handlende.¹ Som alle slige overgreb gik dette imidlertid efterhånden for vidt, og for Københavns vedkommende måtte Frederik II gentagne gange udstede forbud derimod.² Selve disse forbud indeholdt dog ikke få indrømmelser. Det tillodes fremdeles enhver at opføre, hvad han ville, inden for sit hus' tagdryp, og da andet stokværk ofte ragede ud over stuen, og taget sprang endnu videre frem, var denne indrømmelse ikke ringe. Men desuden gaves der også tilladelse til at bibeholde de små hytter og skure overalt, hvor de ikke var færdslen til hinder; målestokken herfor var, hvorvidt to vogne kunne komme forbi hinanden i den tiloversblevne rest af gaden. Da nu tilmed magistraten opfordredes til at opkræve afgift af disse ulovlige skure, har dens iver for at få dem fjernet vel næppe været stor.

Selve husene var naturligvis højst forskellige alt efter ejerens formue. Købstæderne kunne jo opvise blandt sine beboere en række

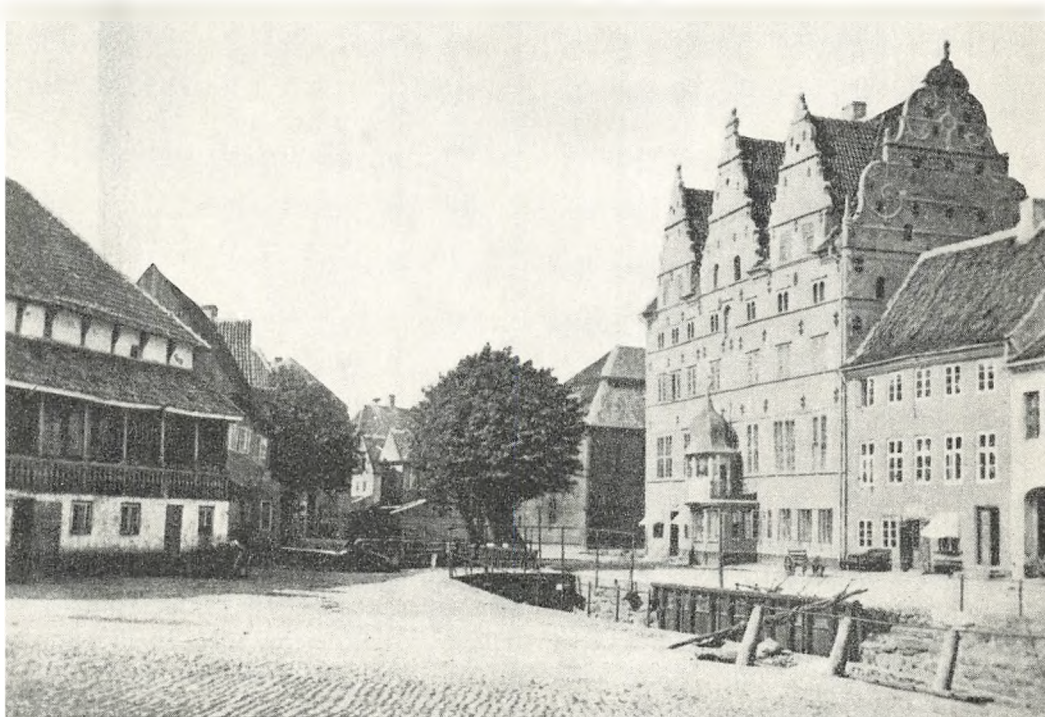
Når der var fest på Københavns Slot, var der også fest i byen, og det skete, at man brød brolægningen op for at anlægge rendebaner til de ridderlige kampe. Billedet viser turnering på Gammeltorv ved Frederik II's kroning. I vinduerne hænger folk over hinanden for at se med. Måske har husejerne – som det i hvert fald var tilfældet længere ned i tiden – haft gode indtægter af at udleje vinduesplads til dem, der ikke var så heldige at bo dér, hvor det foregik. (*Res Gestae Frederici Secundi.*)

lige fra landets rigeste adelsmænd ned til dem, der ikke engang havde fra hånden og i munden. Bygningerne omspændte lignende yderligheder fra næsten hele slotte med spir og tårne³ ned til de usleste boliger. Middelklassen var dog den talrigeste såvel blandt beboerne som bygningerne, og det er derfor særlig denne, vi skal betragte.

Det var gammel skik at lægge husene med gavlen mod gaden. Grundenes form opfordrede, som tidligere omtalt, stærkt hertil. Man tør vel næppe lægge for megen vægt på billeder fra hin tid som f. eks. ovenstående, der forestiller husrækken på Gammeltorv i København 1559 som lutter gavlbygninger. Men de fleste grundmurede huse, som endnu er tilbage fra dengang, følger denne skik. Rundt om i købstæderne lå der i det 16. århundrede endnu flere stenbygninger ofte oprindeligt bestemt til kirkeligt brug, men ved

reformationen inddraget og anvendt som bedst, der så godt som alle på gammel vis vendte gavlen mod gaden. Selv hvor dette ikke fuldt var tilfældet, men de, som f. eks. det nu nedrevne „kong Hans' Hus“ i Ålborg, vendte en slags sidevæg mod gaden, var denne væg dog i virkeligheden en gavl blot med en lille tilbygning. Så dybt var den gamle synsmåde begrundet, at den fremdeles vedblev at

Købmanden Jens Bang var en ålborgensisk matador, der i årene 1623-24 opførte et stenhus ved Østerå. En nænsom restaurering i vort århundrede har gengivet bygningen visse tabte detaljer, men har desværre ikke kunnet genskabe det miljø, hvori huset opstod – ved kajgaden langs den nu overdækkede å, som genbo til den samtidige Svalegård. En udvendig trappe førte op til husets førstesal, hvor en karnap dannede forstue til den egentlige beboelse. Resten af huset var oplagsrum og forretning. I stuen var der fire boder. Den ene brugte Jens Bang selv; de andre lejede han ud. Vistnok allerede i 1639 åbnede Svaneapoteket her, og en menneskealder senere havde apoteket overtaget hele huset, hvor det stadig har hjemme. (Ældre fot. i Nationalmuseet.).

Odenses største bygherre i renæssancen var købmanden Oluf eller Ole Bager. Han opførte adskillige bindingsværkshuse og fire eller fem stenhuse. Kun to af de sidste er bevaret og i ombygget skikkelse. Billedet viser „Ole Bagers mødrene Gård“ i Nørregade, forinden en mindre heldig restaurering spolerede facaden. Trods det klassicistiske præg har huset bevaret sit oprindelige indgangsparti med fremspringende karnap over døren båret af små toscanske søjler. En sandstenstavle anfører byggeåret 1588, som også kan udlæses af smedejernstallene under førstesalens vinduer. Mere velbevaret og bedre restaureret er husets gårdside. (Nationalmuseet fot.).

være toneangivende for stenbygninger langt ind i det 17. århundrede. Skønt i Danmark en ny skik samtidigt sejrede iblandt bindingsværksbygninger, vedblev man dog at opføre de fleste nye stenbygninger enten helt med gavlen mod gaden eller dog med gadesiden inddelt og udstyret som flere gavle. Hvis denne gammeldags synsmåde havde fået lov at være enerådende, ville gadepartierne i de danske byer den dag i dag have gjort det samme indtryk af lutter gavlhuse, som man endnu modtager f. eks. af torvet i Flensborg eller af hovedgaden i Tønder.

Men omtrent ved midten af det 16. århundrede brød forløberne for en ny bygningskik ind i de danske byer. Den bestod i at vende ikke gavlen, men langsiden mod gaden, og det var ikke stenhuse, men bindingsværksbygninger, der her førte an. Den ydre årsag til det nyes fremkomst var dobbelt. Dels begyndte den danske adel nu at bygge herregårde på den storladne måde: fire beboelseslænger, der omsluttede en borggård. Dels var den danske handelsstand blevet befriet fra lübeckernes åg, og driftige danske købmænd havde nu lejlighed til at se Østersøbyer, der ikke fulgte den lybske skik med lutter gavle mod gaden. I forening fremkaldte disse to ydre forhold lysten til at forandre købstadboligernes form, forvandle dem fra hus til gård.

Thi det var det fælles lokkende ved den nye bygningsvis: ikke som forud et gavlhus med en smøge på begge sider, hvorigennem hvermand halvt uset kunne smutte ind til ens stald, bryggers, gård og have. Nej, hele gadesiden bebygget med en spærrende længe, hvorigennem en stolt port førte ind, der kunne holdes åben eller lukket ganske efter behag. Fordelene var indlysende, hvad enten det blot gjaldt om at kunne køre standsmæssigt ind med en af de nye vogne eller at have opsyn med sit eget, det være sig nu svende og heste, fæstald eller varelager. Intet under, at en „port på huset“ blev det nye, der, først vel spottet som vigtigmageri, endte med at friste alle, både fordi den synede så anseligt, og fordi det var så afgørende et fremskridt i hele bostellet.

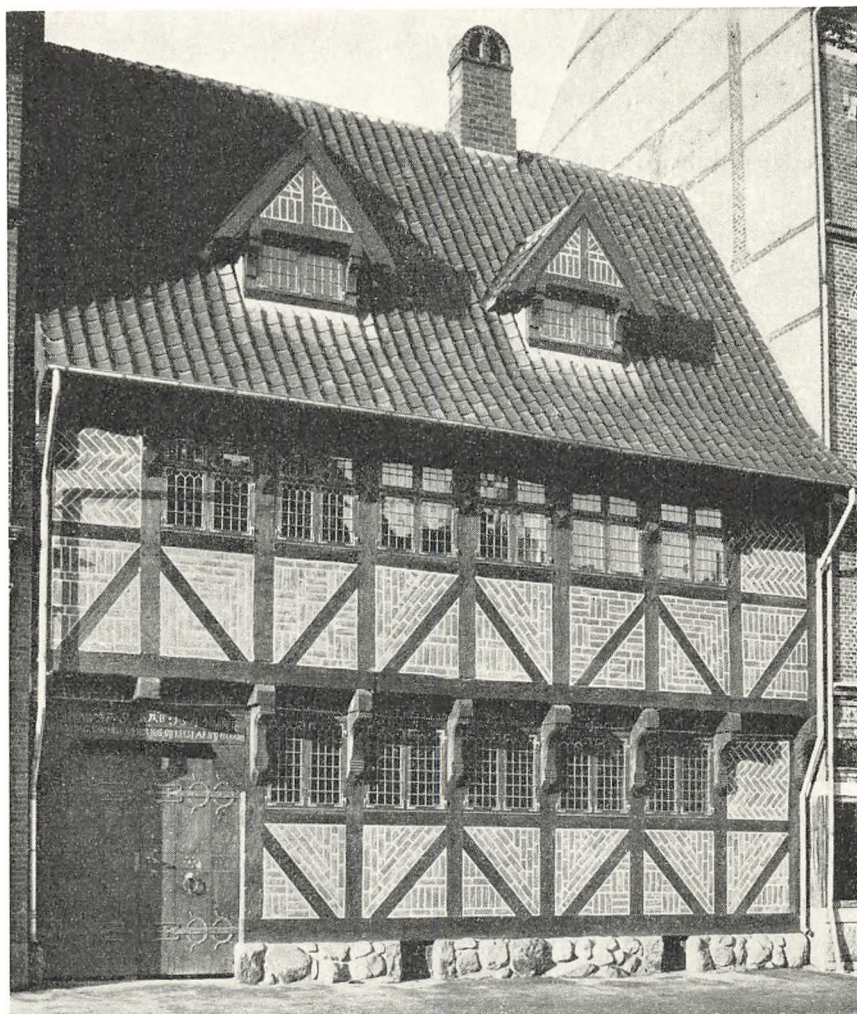
Men det var dyrt at følge denne nye bygningskik. Der krævedes enten en stor grund eller sammenlægning af to nabogrunde. Og det var heller ikke gjort med at bygge blot længen til gaden. Alle udhuse indefter burde samles til en firkantet gård, hvorfra så en dør førte ud til haven, der atter måtte afgrænses med gærdsel eller ler-

Eiler Rønnovs gård er Odenses ældste bevarede bindingsværksbygning. Billederne viser gården, som den tog sig ud før og efter restaureringen

mur fra slipper og smuger. I begyndelsen var det da kun rigmænd, der gik i spidsen. Blandt disse har ingen i det 16. århundrede virket så meget som Odenses bekendte borger Ole Bager, der ivrigt optaget af ejendomshandler og besjælet af en forbavsende bygge-lyst blev en banebryder af betydning.

Vi er kun delvis i stand til i det enkelte at følge hele denne bevægelse, der skulle få en så afgørende indflydelse på de danske byers

i 1903. Den lå da på sin oprindelige plads i Nørregade, men blev i 1939 nedtaget og flyttet til Møntestræde. (Nationalmuseet fot.).

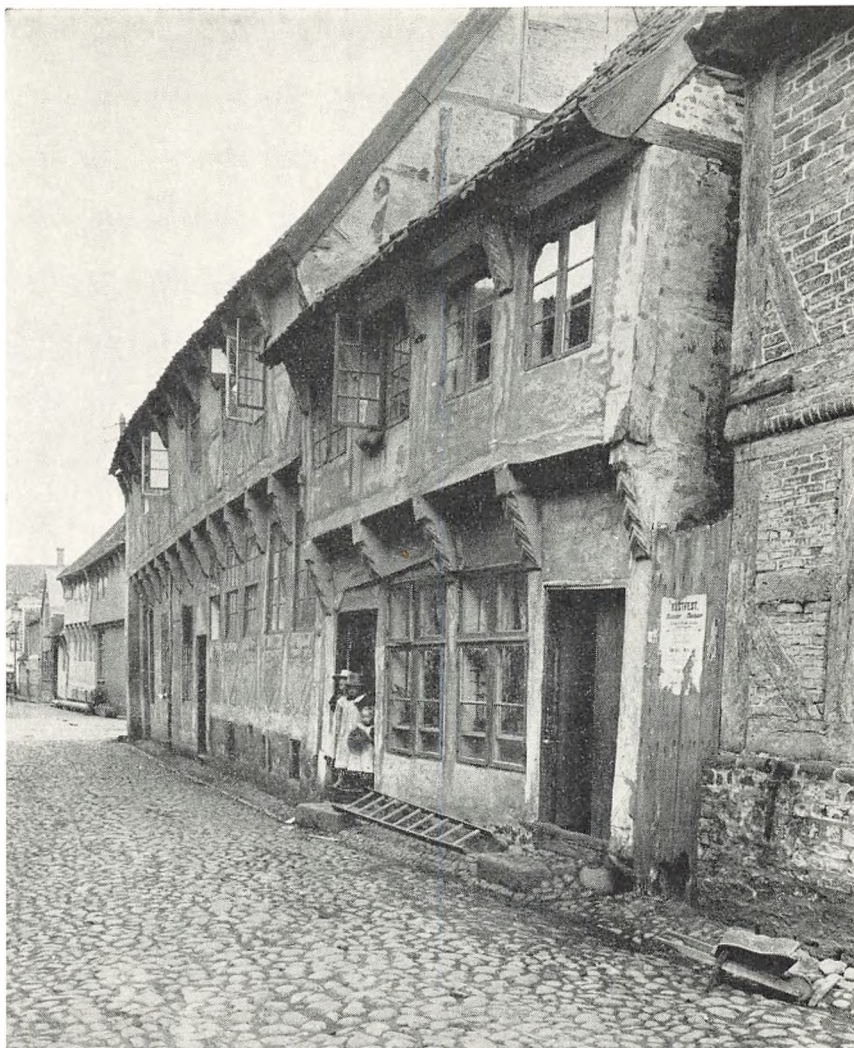
udsende. Den begyndte omkring midten af det 16. århundrede og havde vistnok henimod år 1700 sejret så grundigt, at der da næppe var synderligt tilbage af de fordums gavlhuse mod gaden, naturligvis på kærnetropperne, de fornemme stenhuse nær. Men selv om vi ikke helt kan følge udviklingen og især ikke med fuld sikkerhed drage grænsen mellem det 16. og 17. århundrede, så har det dog sin interesse at fæste blikket på, hvad der endnu lader sig til syne.

Den ældste bevarede bindingsværksgård med langside mod gaden er den, som lensmanden på Næsbyhoved Eiler Rønnov opførte i Odense⁴ år 1547. Kongen havde skænket ham en grund af det fordums Skt. Hans Klosters jord, med en gadebredde af 15 alen, men en dybde ind efter af omtrent 120 alen. På denne temmelig smalle grund lod Eiler Rønnov opføre en bindingsværksbygning med port, over hvilken tømmermesteren i sin glæde kunne indhugge både sit eget navn og bygherrens. Efter mange omskiftelser i tidernes løb skulle denne gård nedrives 1899 og afløses af en ny firetagers bygning. Den gamle gård så da ud, som billedet side 328 viser. Men Odense by ønskede at bevare dette historiske minde. Den købte gården, og for en omtrent tilsvarende sum lod staten derpå bygningen istandsætte i dens formentlig oprindelige skikkelse. År 1903 afleveredes den fuldstændig til byrådet og tager sig nu ud som vist på side 329. Af Ole Baggers bygninger i Odense er kun lidet tilbage i oprindelig form. Han gennemførte den nye bygningsvis: langside mod gaden, både i sine grundmurs- og bindingsværks-bygninger. Billederne af hans mødrene gård, som han ombyggede 1586, viser eksempler på begge. Hovedbygningen mod gaden er nu stærkt forandret, dog ser man tydeligt den gamle gavl vendt mod nabo-uset. Sidebygningen mod gården er rest af en af hans bindingsværksbygninger.

I Ribe synes iveren for den nye bygningsmåde at have været særlig stærk. Ikke få bindingsværksbygninger er her bevarede, som vistnok med rette antages at stamme fra det 16. århundrede. Alle er de kendelige på en egen riflet, vinkelformet indskæring i de „knægte“, hvorpå bjælkehovederne hviler. Et bevis for særlig iver i Ribe kunne også hentes fra, at man har indført den nye bygningsvis, langside mod gaden, også i tilfælde, hvor man af hensyn til for ringe grund eller af andre årsager måtte give afkald på at få port på stedet. Side 331 viser eksempler på sådanne bygninger i Ribe.

En smuk gård i Kolding, den såkaldte „Borchs Gård“, opført 1595, afgiver eksempel på de gamle gavlbygningers vedblivende magt over sindet. Skønt moderne i opførelsesmåde – bindingsværk og med port – er den dog endt ikke som langvæg, men som blot gavl med portbygning ved siden.

Om en hjørnebygning, som „Povl Pops Hus“ i Ålborg, opført 1571, synes det klart, at den er tænkt som nymodens bygning. Den

Fiskergade i Ribe. Gadebilledet præges af sidelænger til renæssancegårde, hvis forhuse er ombygget for længe siden. – Dette billede er fotograferet af Kr. Hude. Han var professionel fotograf fra Roskilde, og rejste i årene omkring århundredskiftet rundt i landet for at gennemfotografere en lang række lokaliteter og motiver af topografisk og historisk interesse. Da han som ældre blev ramt af sygdom, overdrog han sit store materiale til Nationalmuseet. Troels-Lund brugte mange af Hudes billeder i sin illustrerede udgave af *Dagligt Liv*, og deres værdi er forøget med årene – så meget mere, som mange af motiverne siden er ændret til det uigenkendelige eller simpelt hen forsvundet.

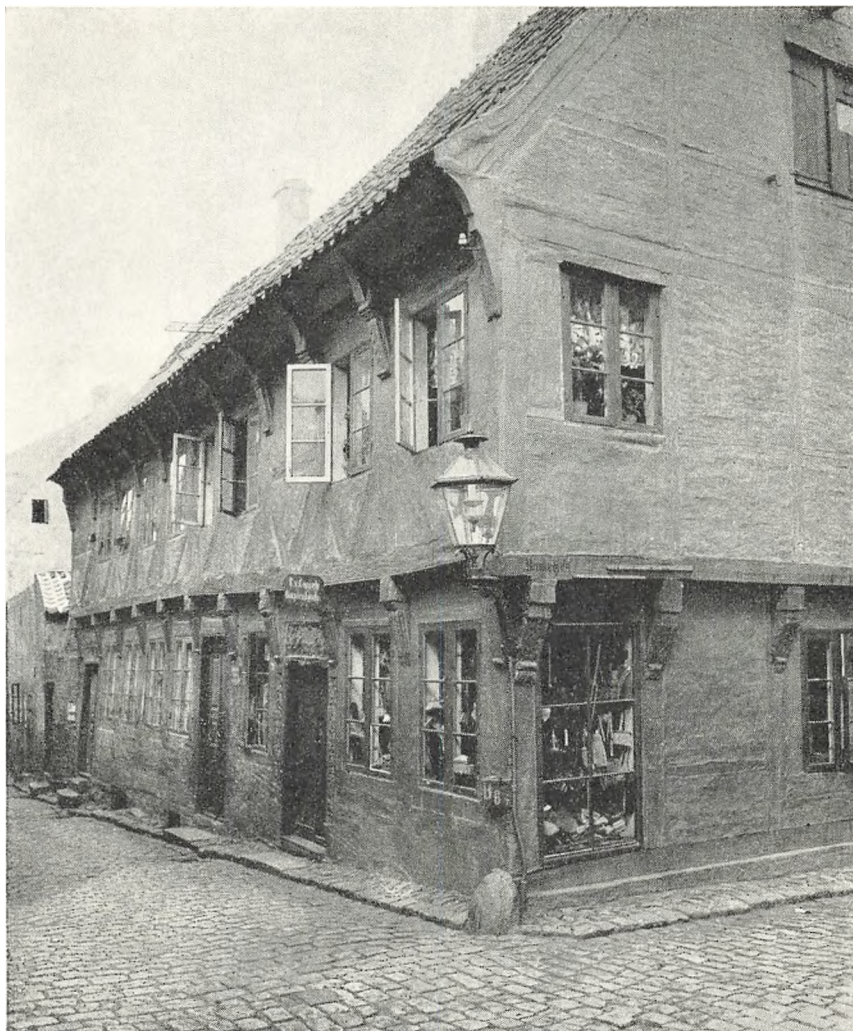

Den såkaldte Borchs gård på torvet i Kolding blev opført i 1595 af apoteker Herman Reimingk. Det er formentlig Danmarks rigest udsmykkede bindingsværkshus. Over vinduerne kigger kerubhoveder frem, medens det øvrige træværk synes overgroet af snirklede akanthusblade. (Ældre fot. i Nationalmuseet.).

ringe grund har vel nægtet den port, men den vender sin langside med indgangen mod Torvegade, medens gavlen er vendt mod Brødregyde.

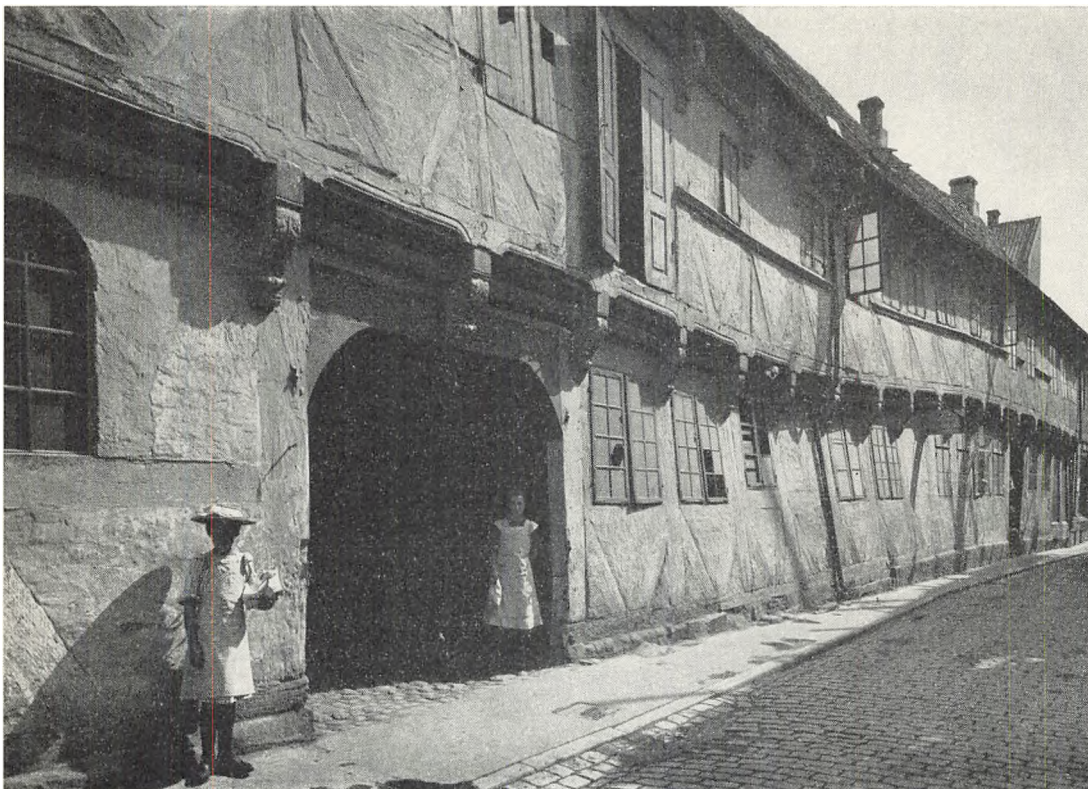
Utvetydigt kommer derimod alle det nyes tanker til deres ret i

Borgmester Povl Pops hus lå på hjørnet af Torvegade og Brødregyde i Ålborg. Det blev nedrevet i 1909, men forinden var det omhyggeligt opmålt, og tømmeret blev magasineret. Det er siden genrejst i stærkt restaureret skikkelse i købstadmuseet „Den gamle By“ i Århus, hvor det huser et apotek. (Kr. Hude fot.).

en bygning som den mægtige gård i Århus (Badstuegade nr. 2), opført 1593.

Kaster man blikket lidt ind i det 17. århundrede, ser man udviklingen skride frem med endnu stærkere skridt. Fra denne tid mø-

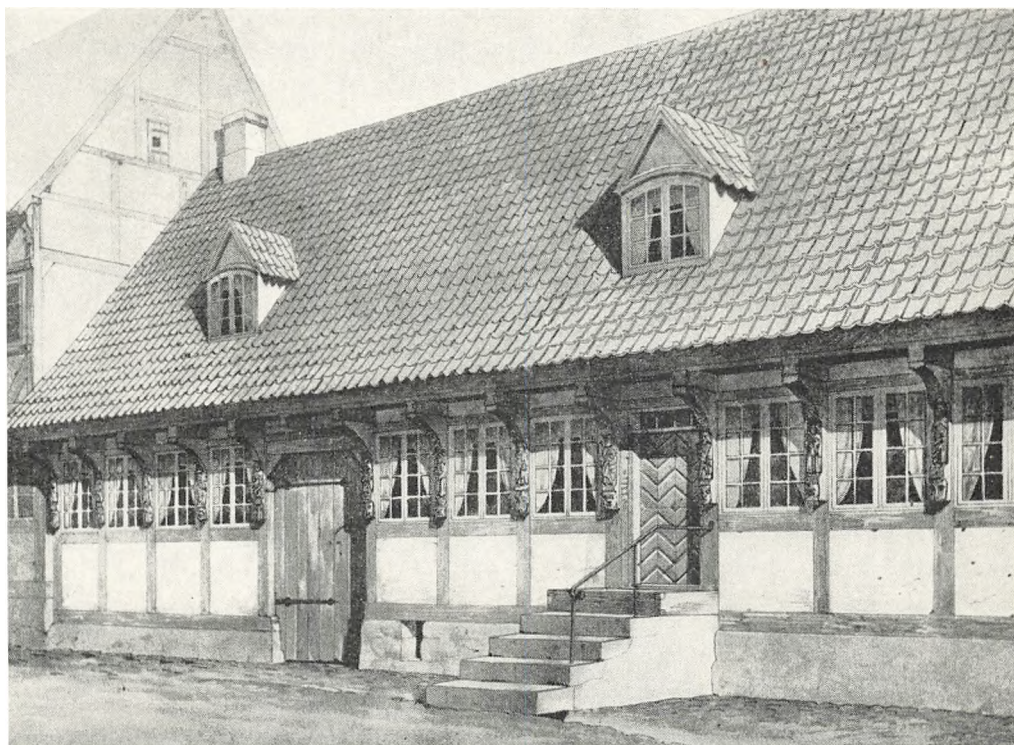
Gården Badstuegade nr. 2 i Århus kaldtes Marcus Bechs gård; men længen mod Badstuegade var opført af rådmand Povl Pedersen Skriver i 1593. Den var meget lang – på 22 fag. Ved nedbrydningen i 1916 erhvervede „Den gamle By“ de ti fag, idet ejeren insisterede på selv at ville genanvende resten. Den således amputerede længe blev efter mange genvordigheder genopstillet i Den gamle By. (Nationalmuseet fot.).

der os så smukke udtryk for det nye som „Apostelgården“ og dens nabo i Næstved. Og en gade som f. eks. „Vestre Grave“ i Randers viser os ikke blot stilen gennemført, men tillige på en gang dens naturlige og unaturlige udtryk. Fra den ene ende set ejer gaden bygninger, der hver med rette har krævet en port. Fra den anden ende set viser den en række bygninger, hvor porten næsten forgæves påstår: dette hus er en gård.

Ude af stand til sikkert at kunne bedømme tilstanden år 1600, må vi da nøjes med et løst skøn. Thi det er jo klart, at man ikke kan

drage nogen pålidelig slutning fra tallet af de i vor tid endnu tilfældigt bevarede bindingsværksbygninger fra det 16. århundrede. Skæbnen kan have været netop disse gunstig eller ugunstig, uden at vi kan kontrollere det. Men alle hensyn taget, former vistnok det rimeligste indtryk sig således: den gamle skik, at husene i de danske byer vendte gavlen mod gaden og derfor ikke havde port i sig, men kun i bedste fald en måske overbygget låge ved siden af sig, var i det 16. århundrede ved at ændres. Overklassen og underklassen – de solide stenbygninger og de tarvelige, fattigere huse – holdt

Apostelgården i Næstved er ældre end Troels-Lund antog, nemlig fra o. 1520. Den har navn efter de udskårne figurer – Kristus og de tolv apostle, der pryder knægtene mellem vinduerne. Den påfaldende stærke udkrængning tyder på, at huset har haft et senere nedrevet andet stokværk. Dets nuværende velfriserede udseende skyldes en unødvendigt voldsom restaurering ved V. Ahlmann i årene 1884–85; men vi skylder dog også Ahlmann denne fine akvarel fra 1909.

endnu for størstedelen stand. Men i den driftige mellemklasse, de yndede bindingsværksbygninger, var den nye skik i opkomst: at opføre længe med port mod gaden og lidt efter lidt, hvor grundens omfang tillod det, føje samtlige udhuse i firkant som gård bagved. Denne skik var ved år 1600 allerede så vidt fremskredet, at den delvis begyndte at give de danske byer sit præg. I det følgende århundrede skulle den helt sejre.

Et blik på bygningsemnerne vil nærmere forståeliggøre disse forhold.

Hvad *bygningsemnerne* angår, kan vi i al almindelighed opstille den regel, at husene i Danmark som oftest var af bindingsværk med ler eller mursten som fyldning, i Sverige og Norge derimod helt af træ. Dog havde denne regel ikke få undtagelser.

I de *danske* købstæder havde allerede for længst træhusene begyndt at vige for bindingsværks. Skønt de i det 16. århundrede endnu ikke helt var fortrængt, var det dog vistnok kun den fattigste befolkning, der nu tog til takke med dem til boliger. Små og faldefærdige ventede de kun på en større ildebrand for fuldstændigt at forsvinde, thi tømmerets stigende pris fristede ikke til at genopføre lignende. Derimod brugte man tit alene træ til baghuse, gårdskure og slige bygninger, der ikke skulle tjene til bolig og derfor ikke krævede så svært tømmer. Ligeledes var de ovenomtalte, i gaderne udbyggede boder vistnok helt af træ. Vi ser altså, at træhusene, skønt de havde tabt i anseelse og var nær ved at fortrænges som boliger, dog endnu i beskednere stillinger udgjorde en talrig klasse. Det fik man at mærke ved ildebrande.

Den langt overvejende del af boligerne var bygget af *bindingsværk*. Hvad der ved disse straks måtte falde i øjnene, var det fortrinlige tømmer, hvoraf de var sammensat. Klagerne over knaphed i så henseende viste, hvor forvænt tiden havde været. Selv i de tarveligste huse kunne man træffe egeplanker, hvortil man nu næppe ville kunne opdrive magen, og anvendt med en ødselhed, som vor tid vel skulle vogte sig for.

Ved siden af dette fælles slægtmærke opdagede man imidlertid snart kendetegn, der tydeligt nok adskilte bindingsværksbygningerne i to meget forskellige klasser. Den fattigere udstyring viste sig i, at rummet mellem bjælkerne kun var udfyldt med ler; de fornem-

Indtil for få år siden udgjorde gaden „Vestre Grave“ i Randers en helhed af bindingsværksgårde. Nu er den slået i stykker. Husrækken Lille Rosengården er ført til Den gamle By i Århus. Noget er helt forsvundet, og mere vil sikkert forsvinde. (Ældre fot. i Nationalmuseet.)

mere huse derimod havde tavlene muret med *mursten*. Denne forskel betegnede selv to særskilte trin i bygningskunstens udvikling. Skønt de endnu optrådte samtidigt, tilhørte de dog hver sit tidsrum.

Overgangen fra bjælkehusene var nemlig i sin tid sket ved, at man lod ler delvis afløse træet, idet man ikke gjorde væggen fuldt af tømmer, men anbragte åbne rum deri, som spækkedes med ler. I stedet for væggenes gamle, simple bygningsform, træstammer lagt oven på hinanden, anvendte man nu en modsat fremgangsmåde, stillede de vigtigste bjælker på højkant, opførte et træstillads, hvis mellemrum udfyldtes med ler.

Sporene af slægtskabet med bjælkebygningerne lod sig endnu påvise i disse lerklinede huse. De udmærkede sig ved en stærk tilbøjelighed til fremdeles at anvende træ overalt, hvor det lod sig gøre. Gavlene var endnu hyppigt helt af træ. Afstanden mellem stolperne i væggen var kortere end nu til dags, og mellem disse stolper løb ikke blot en løsholt, men en vrimmel af skråstivere, så at det rum, der skulle fyldes med ler, overalt blev en trekant, medens væggenes træværk på afstand set tog sig ud som en forvirret blanding af kryds og kors.⁵

Denne bygningsvis med lerklinede vægge synes at have været den herskende i de danske købstæder indtil omkring år 1500. Ved denne tid begyndte brugen af mursten at blive mere almindelig, for Københavns vedkommende særligt fremmet ved den der just da anlagte teglgård.⁶ Københavns eksempel fulgtes af de øvrige byer, og inden det 16. århundredes slutning hører vi om så mange teglovne rundt omkring i landet, at ingen by kan have haft vanskeligt ved at få mursten. Ganske vist synes man i København først at have lagt vind på at brænde tagsten,⁷ men allerede år 1520 kunne Christian II befale byens borgere, at inden et halvt år skulle alle lerklinede vægge, der vendte ud mod gaden, være afløst af bindingsværk med mursten i tavlene.⁸

Denne befaling betegner overgangen til den nye tid. Selv om vi her så lidt som andet steds tør gå ud fra, at den fuldt er blevet efterkommet, kan der næppe være nogen tvivl om, at den angiver retningen, hvori udviklingen fra nu af gik frem. År 1549 udstedtes der forbud mod fjælegavle også i den fra gaden vendte husside, da de i ildebrandstilfælde måtte anses for i høj grad farlige.⁹ Den gamle skik forfulgtes således skridt for skridt. Men heraf tør vi langt fra slutte, at bindingsværkshuse med mursten i alle tavlene banede sig vej i samme forhold. Dertil var mursten endnu alt for kostbare. Århundredet ud var vistnok den sædvanlige bygningsvis for velstående købstadhuse: bindingsværk med i bedste fald en pyntelig side mod gaden, hvor tavlene var muret med sten, medens de tre andre vægge nøjedes på gammel måde med lerklinede tavler. Selv universitetet byggede sine professorboliger på denne vis. Til professor Peder Litles „residens“, der opførtes i året 1542, brugtes der således nogle mursten fra den nedbrudte Bagsværd Kirke, men for resten læs ler.¹⁰

Det er i fuld overensstemmelse med loven for bygningsforholdenes udvikling, at samtidig med at de klinede bindingsværksvægge sank i det almindelige omdømme og tabte jordsmon på boligernes område, vandt de udbredelse på udhusenes. Just på denne tid hører vi tale om, at de gamle former for lukke: plankeværk, stakit, gærder og hvad man nu havde anvendt, afløses af en finere form – ikke fuld mur, det ville være blevet meget for kostbart – men netop af lerklinede stolpevægge, „lergårde“, som datiden kaldte dem. Af sådanne „lergårde“ fandtes der ikke få i København, især i strøget omkring universitetet.¹¹

Idet man for en del opgav de lerklinede vægge og indførte mursten i den ene vægs tavl, fjernede man sig betydeligt fra de gamle, simple forhold. Tidligere havde bygningen for en væsentlig del været færdig, når tømmeret var tilhugget og opstillet, som det skulle. Når tømmerværket var oprejst, kunne „rejsegildet“ holdes.¹² Hvad der så stod tilbage, var ikke mere end, hvad der kunne besørges enten af kvinder alene eller af gode venner og naboer i forening; nogle æltede leret, andre klinede det i tavlene mellem stolperne. Et „klinegilde“ bagefter kunne vel være nok til tak for hjælpen og indvielse af det nye hus.¹³ Men efter den nye vis skulle man nu først have en muremester til med hans kalk og mursten, det krævede både penge og tid. Husets opførelse var på nok et punkt blevet gjort afhængig af fremmed arbejde.

Det tør vistnok antages, at mange af disse bindingsværkshuse har været mindst to *stokværk* høje. Frue Kapitel i København gjorde opførelsen af huse i denne højde til udtrykkelig betingelse for enhver, der ville bygge på Kapitlets grunde;¹⁴ og det var næppe heller for intet, at tømmerens mesterstykke i København bestod i at hugge „et to lofts hus“.¹⁵ I så fald var hyppigt det øvre stokværk lavere end stuen,¹⁶ men ragede til gengæld ud over denne, og taget igen ud over dem begge.

Det var en ægte tømmerkonstruktion, så vidt forskellig fra vore lige vægge, der, selv om de også er af bindingsværk, dog efterligner de regler, der gælder for stenvægge. Hin bygningsmåde – konsolstilen, som man har kaldt den, og ikke ulig schweizerstilen – var i indre overensstemmelse med emnets krav og bekvemmelighedens fordringer. Disse vidtudgående tage og øvre stokværk skærmede bjælkehovederne og fodstykket for regn og tagdryp; under dem

Når solen falder fladt ind mod en bindingsværksmur og kæler for udskæringer og ujævnheder ser man, hvor plastisk en sådan facade er tænkt og udført. Huset Stengade nr. 20 i Helsingør er fra o. 1600; men de simple skæringer – de såkaldte kølbuer – viser en fastholden ved gotiske stilelementer. (Ældre fot. i Det kgl. Bibliotek.).

kunne boder rejstes og bænken til gaden stå tør, og ind mod gården kunne en svalegang naturligt anbringes. Hvor vidt man imidlertid kunne gå i overdrivelse så vel andetsteds som måske også til dels hos os, giver en samtidig rejseberetning fra England os begreb om. I York fandtes et hus, hvis øverste stokværk ragede ikke mindre end 15 fod ud over fodstykket.¹⁷ Først ved en forordning af året 1683 forbødes denne bygningsmåde i København¹⁸ af hensyn til gadernes indsnævring; men hvor hensigtsmæssig den i og for sig har været, kan ses af, at den samme ganske uvilkårligt anvendes den

dag i dag ved brædestabler, hvor det gælder om at skærme de nedre lag mod fugtighed.

Alle disse boliger, som vi hidtil har omtalt, besad en egenskab, som vor tid ikke er vant til at tillægge huse, den, at de uden stor vanskelighed lod sig flytte. De var jo enten fuldt af træ, eller benbygningen i dem var tømmerværk, og dette kunne med nogen forsigtighed skilles, forsendes og atter føjes sammen. Man får et levende indtryk heraf, når man ser Frederik II efter sit felttog mod Elfsborg i året 1563 befale, at det bedste og nyeste bjælkehus (bultstue) i gamle Løddøse skulle føres ned til Sjælland og opsættes der til et erindringstegn;¹⁹ eller når den samme konge år 1582, da der skulle opføres en hovedbygning på Bidstrupgård ved Roskilde, gav befaling til at købe et dertil passende hus, to lofter højt, som netop var tilfals i Helsingør.²⁰ Tolv år efter blev denne hovedbygning atter nedrevet og tilbudt universitetet til kollegiehus, et tilbud, som dog ikke blev modtaget.²¹

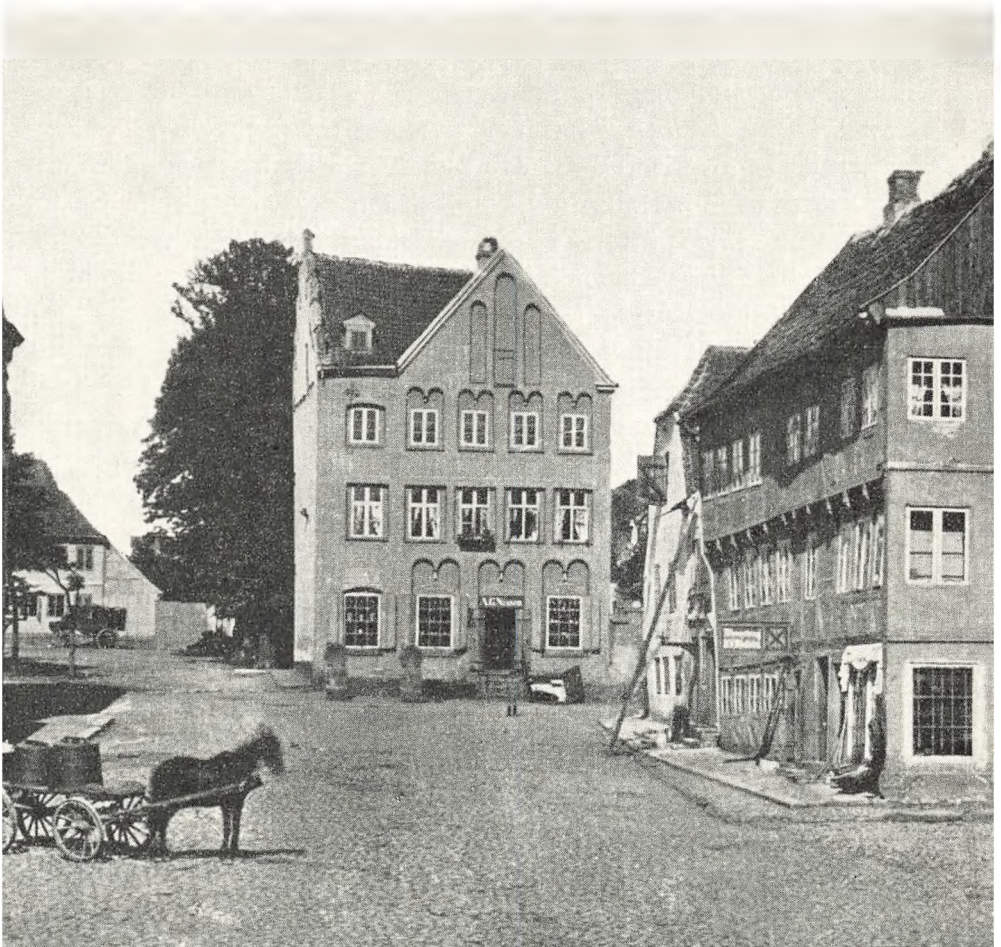
Hvor anseligt end de største bindingsværksbygninger kunne tage sig ud, og hvor velhavende et præg de end kunne have med deres udskaarne bjælkehoveder og snitværk i knægte, skråstivere, dørstolper og overliggere,²² så dannede de dog endnu kun borgerklassen blandt boligerne. Den fornemste stand udgjordes ubetinget af de grundmurede huse. Men disses tal var grumme ringe. I mangelen by udgjorde måske det inddragne kloster eller helligåndshus byens eneste, datiden omtalte dem altid med særdeles agtelse og hædrede dem med benævnelsen *stenhuse*. Men har i enkelte tilfælde været i tvivl om, hvorvidt bygninger, der kaldtes så, også virkelig har svaret til navnet eller måske blot været bindingsværk med sten i alle tavlene til gård som til gade,²³ en overdådighed, som provinsiel begejstring kunne være faldet på at berømme med dette hædersnavn. Men i almindelighed tør man dog vist gå ud fra, at „stenhus“ betegnede, hvad vi kalder grundmuret hus.

Det lå i sagens natur, at stenhuse måtte være sjældne. Trods de mange nyoprettede teglværker var nemlig mursten meget dyre. I året 1575 betaltes mursten i større partier, der leveredes til Kronborgs opførelse, med 21 kroner (5 gamle daler 1 ort) for tusinde,²⁴ en pris, der ikke er meget lavere end nutidens, uagtet pengenes købeevne dengang vistnok var fem gange så stor som nu. Det var derfor heller ikke enhver købstad, der kunne prange med slig en mærk-

værdighed. Flest fandtes i København, Helsingør, Odense og Ålborg; men endnu i det 18. århundrede var der kun et eneste grundmuret hus i Middelfart²⁶ og ligeledes kun et i Skælskør, om hvilket sidste dog byens historieskriver med selvfølelse kan melde, „at det har en grundmuret brandmur ved både ender“.²⁶ Selv i begyndelsen af det 19. århundrede var apoteket den eneste grundmurede bygning i Maribo.²⁷

Stenhusene måtte naturligvis rette sig efter bygningsemnets krav og have lodrette mure. Det derved fremkaldte indtryk af fasthed og styrke gav dem netop deres adelsbårne præg. Men fremspringende trappe, bislag og karnapper lod sig anvende her så vel som ved bindingsværk og gav også disse huse et fra vore vidt forskelligt udseende.

Danmarks købstæder i det 16. århundrede viser os da alle de fire trin, som landets bygninger har gennemgået i deres udvikling fra oldtiden indtil vore dage: træhuse, bindingsværk med ler, bindingsværk med mursten, grundmur. For sidste gang optræder de her samlet, thi allerede i det 17. århundrede var træboligerne vistnok helt forsvundet fra købstæderne. Idet de da således mødes, giver de os et billede af den vej, som menneskeligt snilde har vidst at bane sig trods alle hindringer. Da det naturlige bygningsemne, som urskovene selv anviste, begyndte at slippe op, har de enkelte folk prøvet sig frem, indtil de hver især fandt det erstatningsmiddel, der tjente dem bedst. For Danmarks vedkommende har svaret, som udviklingen viser, været klart. Fortrængt fra bjælkehusene har man i murstenen fundet et bygningsemne, der, svarende til landets natur, let formeligt og hårdført endog i mange henseender overgår det, der skulle erstattes. De fire bygningsmåder mødes i det 16. århundredes købstæder, men, som vi har set, en af dem er ved at oprinde, en ved at gå ned. Skal vi da betegne tidens trin i udviklingen, må vi holde os til den, der var i middagshøjden. Vi har ovenfor set, hvorledes de danske bønderboliger befandt sig på overgangstrinet fra træhuse til lerklinet bindingsværk. Købstadboligerne var et skridt videre fremme i udviklingen, de befandt sig på overgangen fra lerklinet bindingsværk til bindingsværk med mursten i tavlene.

Den såkaldte „Kong Hans' Gård“ i Ålborg sagdes at være det sted, hvor kong Hans døde. Det er ikke rigtigt. For det første tyder alt på, at kongen døde på Ålborghus, og for det andet var gården næppe bygget endnu. Bygherren var snarest Christian II's foged Hans Bartolomæussen Tolder, der var så nidkær i kongens tjeneste, at han pådrog sig borgernes had og blev myrdet i 1522. – Med sine høje gavle og sine slanke murblændinger var gården en god repræsentant for sengotikkens borgerlige stenhusbyggeri. Bemærk bislagstenene foran huset. Engang stod de som endestykker på to bænke, hvorfra man i afslappet ro kunne følge gadelivet. Billedet er fotograferet o. 1870 kort før nedrivningen. En kulturhistorisk interessant detalje er tilfældigvis sluppet med ind på pladen, nemlig dagvognen eller diligencen, der holder fraspændt et lille stykke til venstre bag gården. (Fot. H. Tønnes, Nationalmuseet.).

Norges købstæder frembød et fra de danskes vidt forskelligt udseende, idet så godt som alle boligerne dér var af træ. Herom vidner ikke blot samtidens beretninger,²⁸ men syn for sagn har man på ny fået i de mærkelige levninger af det afbrændte, gamle Oslo, som jernbanegravningerne ved Kristiania har bragt for dagens lys.²⁹ Det kunne ved første øjekast synes, som om denne forskel betegnede afstanden i udvikling mellem Danmarks og Norges byer, men dette ville kun lidet stemme med f. eks. Bergens høje rang blandt datidens stæder.

Grunden lå ikke i mangel på driftighed og smag hos borgerne, men i selve landets naturlige beskaffenhed. Nødvendigheden for at opgive træet som bygningsemne var endnu ikke til stede i Norge således som i Danmark, Norges skove kunne vel forsyne landet med bygningstømmer for lange tider. Der var da altså ingen grund til at opgive den gamle vis, der var nem og tilvant.

Men selv under slige forhold kunne der dog måske være opstået en lyst til efterligning af den sydligere udvikling, modens magt kunne have revet sindene med sig. Disse bare trævægge, der ikke var maledede og af frygt for brandfare enkelte steder – således f. eks. på Bryggen i Bergen – end ikke måtte tjæres,³⁰ så kedelige ud og kunne friste til afveksling. Murstenenes høje pris ville næppe have været i stand til at hæmme en slig drift – i året 1577 betaltes mursten i Bergen med 32 kroner, år 1566 endog med 40 kroner for tusinde³¹ – de høje priser ville måske blot yderligere have fristet rigmænd til at vise, hvad de formåede. Men det, der her lagde en dæmper på alle sådanne forsøg, var selve naturforholdene. Mursten kunne være et hensigtsmæssigt byggeemne i Lübeck og København, men i Bergen passede de ikke. I Vestnorges fugtige vejrlig kunne der gå åringer hen, før en grundmuret bygning blev skikket til beboelse; og den opnåede aldrig træhusenes tørhed og lunhed. Endnu den dag i dag, hvor tømmeret er steget så betydeligt i pris, og brandfaren har fremkaldt den lov, at bygningerne i Bergen skal til gaden være grundmurede, ser man derfor som fordum boligerne opføres helt af træ og kun mod gaden beklædes med en skal af mursten.

I *Sverige* gjorde til dels lignende forhold sig gældende. Overflødheden af tømmer, klimaets strenghed holdt købstadboligerne i den gammeldags skik. Trods enkelte forsøg fra oven på at hidføre

Medens danske byer er rigt repræsenteret i *Theatrum Urbium*, har Braun og Hogenberg kun medtaget to svenske, hvoraf den ene – Visby – endda var under dansk styre. Til gengæld virker Stockholm meget imponerende. Vi ser her byen fra nord. I forgrunden ligger forstads-kvarteret Normalm med sine træhuse; men bybilledet domineres af det store middelalderlige slot, der på denne tid undergik en kraftig foryn-gelseskur under ledelse af den pragtglade bygherre kong Johan III (1568–92). (Det kgl. Bibliotek.).

en forandring,³² vedblev derfor så godt som alle husene at være af træ, den fattiges som den riges. Det var ikke blot de fjernere byer, som Viborg i Finland, hvor stenhuse var ukendte,³³ men selv i året 1634, da et fransk gesandtskab fik i Telge anvist herberg i dronning Christines egen bolig, forefandt det kun et træhus.³⁴ Som ovenfor berørt besad denne bygningsmåde den fordel, at husene med lethed lod sig flytte. Et tydeligt eksempel herpå afgav den svenske konges besøg i Elfsborg i vinteren 1572–73. Da slottets lej-lighed på grund af den forudgående krig kun var ringe, befalede han blot lensmanden et par måneder i forvejen at købe tyve huse i de omliggende herreder og opsætte dem ved slottet til boliger for hans hoffolk.³⁵

En mærkelig undtagelse, i strid med alle regler, dannede dog Stockholm. Belliggende højt mod nord og med let lejlighed til at skaffe sig bygningstømmer, overgik den alle nordiske byer i frem-skridt mod det nye. De grundmurede huse var ikke her som i Kø-benhavn en lille udvalgt flok, men udgjorde flertallet af boligerne.

Dette særsyn kan ikke forklares ved indre grunde, det må forstås,

som hvad det var, et værk af et ydre magtsprog, en kongelig vilje, der her var blevet til virkelighed. Allerede Gustav Vasa havde efter en ildebrand i Stockholm befalet, at alle træhuse skulle nedrives og stenhuse opføres i stedet.³⁶ Men der kan næppe være nogen tvivl om, at den, der egentlig gennemførte denne omdannelse, var hans søn, Sveriges mest byggelystne konge, Johan III.³⁷ Han har malet sig selv i et svar til toldskriveren i Stockholm, der, da regningerne strømmede ind, havde vovet at lade også dem for kongelige bygningsforetagender være blandt de ubetalte. „Det skal ikke hjælpe dig,“ skrev kongen, „at du modtager mange befalinger om udgifter; thi som du ved, hvad lyst vi have til bygninger, så måtte du og vel have forstået, at de udgifter, som tjener til at øge vor lyst og synderlige begær, burde gå for alle andre. Ret dig derfor endnu, eller der skal følge andet efter!“³⁸

Med samme iver, hvormed kongen gennemførte sine egne byggeforetagender, drev han på borgmestre og råd i Stockholm og tvang dem til at lade foretage den store forandring. År 1572 udstedte han befaling angående hovedgaderne, 1576 og 1581 om de øvrige tillige. Kalkbrud og teglværker stilledes til borgernes rådighed, og enhver, der ville bygge, opmuntredes ved toldfrihed for alt til bygningen hørende. År 1587 gik kongen et skridt videre og rettede sit angreb også mod de tiloversblevne bindingsværkshuse, idet han befalede, at disse helt skulle beklædes med sten, så at alt træværket blev skjult.³⁹

Vi besidder en målestok for, i hvilken grad det lykkedes Johan III at fremme sin vilje. I året 1582 var det store værk fulddrevet så vidt, at af byens 658 boliger var ikke mindre end 429 stenhuse, 83 bindingsværk, resten træbygninger.⁴⁰ Opgørelsen skriver sig fra en tid, da foretagendet endnu langt fra var til ende, men allerede dette udbytte var så storartet, at det anviste Stockholm en enestående plads blandt Nordeuropas byer. Selv ikke London kunne opvise et sådant antal stenhuse.⁴¹

Tagbeklædningen på købstadboligerne var, når alt kommer til alt, vistnok det punkt, hvor der var mindst fremgang at spore i det 16. århundredes bygningsforhold. I alle tre lande holdt man her hårdnakket fast ved gammel skik. I Norge og Sverige var da tagene beklædt enten med træspån eller – hvad der var det hyppigste –

med *birkebark* og *græstørv*.⁴² Et underligt syn dette naturtæppe, der var lagt hen over husene. Ukendt med de røde tegltages liv og kække rejsning, næsten fladtrykt for at tørven ikke skulle glide ned, fulgte det som i en døs omgivelsernes bud, sneskjult om vinteren, gråsort og trykkende i vår og høst, blot i den korte sommertid klædt med grønsvær og blomster. På afstand set lod det byen glide i et med det omgivende landskab, kun kirken meldte, at der rørte sig menneskeliv under jorddækket.

Men beboerne var tilfredse med denne form for tag. Det var holdbart og lunede ypperligt. Pålideligt som en almanak forkyndte det årstidernes vekslen, det øgede beboernes græsgang, og man vidste at fortælle om, hvorledes slige tage under en belejring ville kunne redde byen ved at holde dens kvæg i live.⁴³ Også mod lynnedslag værgede disse tage, hvad ikke kunne undre, thi urterne deroppe var forlenede med lønlige kræfter. Allerede år 1218, da kong Hakon Hakonsøns moder, Inga, skulle aflægge jernbyrd som bevis for sin søns ægte herkomst, havde man givet hende anvisning på det simple husråd blot forud at gnide hænderne med det græs, der voksede på næsten hvermands hustag i Bergen. Det kunne hindre

„Bergen udi Norge, hvor jeg er født, kan lignede ved en Noahs ark, hvorudi der er alle slags kreaturer. Thi folk fra alle Verdens kanter strømmer did hen,“ sagde den kendte bergenser Ludvig Holberg. Selv om Norge både økonomisk og politisk spillede en underlegen rolle inden for det dansk-norske dobbeltmonarki, var Bergen Nordens mest folkerige by. Fra gammel tid var den midtpunkt for al handel på Nordatlanten – herunder Island og det nordlige Norge, og i det 14. århundrede erobrede de tyske hansekøbmænd kontrollen med næringslivet – et herredømme, de bibeholdt, trods Hansaens svækkelse og nedgang i det 16. århundrede. Her kunne skærgårdens fiskerbefolkning – nordlandsfarerne – afsætte deres nedsaltede fangst og indkøbe landbrugsvarer, salt og tømmer. Der var to stærke magtcentre i byen. På slottet til venstre rådede den kongelige lensmand, og i det store havnekvartier „bryggen“ eller „tyskebryggen“ til højre herskede købmændene. Omgangstonen mellem slot og brygge var ikke altid lige elskværdig. Begge parter havde egne stærke interesser at tilgodese. Af bryggen er der i dag kun levnet få rester. Hærgende brande har – helt ned til vor egen tid – ryddet hårdt ud blandt de tæt sammenbyggede træhuse. (Theatrum Urbium, Det kgl. Bibliotek.).

det glødende jern i at brænde hul. Kongemoderen forsmåede imidlertid rådet, og til løn gjorde da Gud i sin miskundhed et stort jærtegn. Thi da hun i Kristkirken i kongens, ærkebispens, jarlernes, bispens og mange andre stormænds nærværelse atter fik bindet løst fra sin hånd, viste det sig, at den aldeles ingen skade havde lidt. Ja alle, der så den, sagde, at den nu endog var meget fagrere, end da hun greb med den om det glødende jern.⁴⁴

For de allerypperste bygninger i Bergen faldt valget dog svært i det 16. århundrede. Modsatte hensyn drog i modsatte retninger. Malende er dette udtrykt i slottets uafbrudte ombygten af hat. Lensmanden Jørgen Hanssøn opførte 1516–23 hovedbygningerne på Bergenus og gav dem tegltag, medens udhusene naturligvis tækkedes med græstørv. Men i årene 1566–67 fik det store tårn atter tørvetag, der dog 1578 ombygtes på ny med tegltag. Under Christian IV byttede tårnet i løbet af 14 år ikke mindre end tre gange hat. År 1622 skulle det dækkes „med et lavt tag, med næver og jord belagt på norsk vis“. 1624 befalede kongen at tække hele slottet med tegltag. Men 1636 befalede han atter at tække det „så vidt ske kan, uden ildebrandsfare, med jord på norsk vis“.⁴⁵

I Stockholm forfulgte Johan III mærkeligt nok ikke disse tage med den iver, som han havde udfoldet over for deres nærbeslægtede, træbygningerne.⁴⁶ Endnu længe efter vedblev derfor birkebarkstager med græstørv at være i brug i hovedstaden.⁴⁷ Tagsten synes ikke at have fundet videre udbredelse; rigmænd, der havde råd og lyst til en kostbarere tagbeklædning, anvendte derimod i større målestok end i nogen anden nordisk by kobbertage, landets egen frembringelse.⁴⁸

Danmark besad i *stråtagene* en tagbeklædning, der havde århundreders hævd og befolkningens fulde kærlighed for sig. De var kølige om sommeren, lune om vinteren, ikke vanskelige at opsætte, og halm og mønningstørv⁴⁹ havde man altid ved hånden. Men ulykken var, at de på grund af deres brandfarlighed ikke egnede sig til anvendelse i byer. Regeringen forbød dem derfor, men dermed var sagen langt fra afgjort. Et punkt som dette viser os bedst, hvilken fare historikeren løber ved at slutte fra den lovbefalede til den virkelige tilstand. Efter lovbudene at dømme skulle der ikke kunne findes et stråtag i nogen dansk købstad efter århundredets midte; i virkeligheden vrimgledede det af dem alle vegne.

Folkene i Norden bygger træhuse, som de omhyggeligt tækker med „fyrrebjælker og birkebark. Derover lægger de firkantede græstørv ... og i tørvene sår de til sidst havre eller korn, for at sæden med sine stærke rødder kan holde sammen på græstørven. Herved bliver sådanne tage både af udseende og gavn som grønklædte enge.“ Således skildrer Olaus Magnus byggeskikken i Sverige, og fremmede, der besøgte Stockholm, bekræfter, at byen fra søsiden tog sig ud som en sammenhængende græsklædt mark. Får og geder gik – som billedet viser – og græssede på hustagene. Tjærede træhuse med græstag stødte i høj grad an mod Johan III's æstetiske sans, og han udkæmpede hele sin regeringstid en så godt som resultatløs kamp for at tilføre hovedstaden et mere monumentalt præg.

Et par enkelte træk vil være nok til at oplyse os om forholdene. År 1496 opfordrede kong Hans borgerne i *Viborg* til at ombytte stråtagene med tegtag.⁵⁰ År 1569 var man ikke kommet videre, end at der efter en voldsom ildebrand, hvorved en stor del af byen var blevet lagt øde, atter blev tækket med strå, uagtet hvermand

vidste, at det især var stråtagene, der havde bidraget til at forplante ilden. Frederik II kom til og befalede, at alle stråtage straks skulle fjernes og ingen senere driste sig til at opføre sådanne.⁵¹ En halv snes år efter indrømmes det i et kongebrev,⁵² at hvad kongen har befalede, „ikke er sket og heller ikke at kunne ske så snart“; der gås derfor på akkord med borgerne om, at de hvert år skal omlægge nogle tage. Året efter må denne kongelige befaling forkyndes på ny;⁵³ hundrede år efter, 1668, står man ganske på samme punkt som forhen.⁵⁴

År 1546 fik *Århus* tilhold om at lade alle byens huse, af hvad slags nævnes kunne, være tækket med tegltag; enhver, der overtrådte befalingen, skulle bøde 40 mark til kongen og 40 til byen.⁵⁵ Femten år efter fik overtræderne lov til „at vente til foråret“, da stenene så ganske sikkert skulle komme fra Holland.⁵⁶ Efter gentagne advarsler blev endelig år 1561 de sidste stråtage udryddet i *Odense*;⁵⁷ otte år efter var de der igen, og kongen gør i sin harme borgmestre og råd ansvarlige for al den deraf muligt opstående skade.⁵⁸

I *Helsingør* brast endelig kongens tålmodighed, og han gav befaling til, at hvis der endnu fandtes noget stråtag efter pinsedag 1580, skulle der rives hul deri og ejeren straffes for ulydighed.⁵⁹ Året efter måtte der fremdeles indrømmes de sendrægtige „nogen tid og respit“.⁶⁰

I *København* lå på så synligt et sted som lige over for hovedindgangen til Frue Kirke og genbo til Bispegården endnu 1597 et hus med – stråtag.⁶¹ År 1554 havde kongen forbudt, at der måtte findes skorsten eller ildsted i stråtækt købstadhus. Omtrent 30 år efter var tilstanden i *Ribe* den, at ikke blot så godt som alle private, men også de offentlige bygninger havde stråtag. Alle embedsboliger i byen havde det forbudte tag, lige fra bøddelhuset og det gamle rådhus til præsteresidenserne, ja bispegården, som – kongen selv vedligeholdte.⁶²

Disse eksempler kunne forøges i det uendelige. De her anførte er tilstrækkelige til at vise den hårdnakkede, aldrig trættede modstand. Under sådanne omstændigheder kan det ikke undre at høre, at ikke blot enkelte byporte, landsbykirker, ja endog købstadkirker i Danmark var stråtækte,⁶³ men at selv tre af Sveriges berømte domkirker, Strengnäs, Vesterås og Linköping,⁶⁴ i lange tider måtte nøjes med så tarveligt et dække.

Målestokken for, hvor besværlig kampen mod stråtagene har været i Danmark, ligger i selve dens varighed. Endnu i året 1825 måtte kancelliet indrømme en yderligere frist til deres fjernelse.⁶⁵ År 1817 var alle huse i de mindre gader i Ringkøbing stråtækte, og det samme gjaldt om side- og baghusene i de større;⁶⁶ i Thisted holdt stråtagene sig langt op i det 19. århundrede;⁶⁷ i Maribo forsvandt de først ved branden i året 1832.⁶⁸ Der har hørt halvfjerde hundrede år og tretten kongers vælde til for at fortrænge stråtagene fra de danske købstæder.

Bjælkevægge og birketag, bindingsværk og stråtag, hvilke glimrende betingelser for en ildløs! Alt var som lagt til rette for *ildebrande*, og de udeblev ikke. Med punktlig regelmæssighed hærgede de alle Nordens byer, prædikende på deres vis imod den ubesindige byggemåde, udrensende og befriende for al det smuds og smitstof, som beboerne havde opsamlet til den næste pest. Ildebrandene var strenge læremestre, frygtede og forbandede som sådanne, men ikke desto mindre tidens sande velgørere.

Det måtte give et ganske eget blik på livet, således at vide sit hjem efter al sandsynlighed fordømt til at lægges i aske mindst én gang i ens levetid. Virkningen af disse og lignende forhold lader sig også spore i tidens tankegang i det hele, ligesom deres indflydelse er umiskendelig i datidens lyst til at anbringe formuen i let reddelige ting. Et par eksempler vil anskueliggøre tilstanden.

I tiåret 1540–1550 afbrændte helt eller delvis følgende byer: Århus,⁶⁹ Uppsala,⁷⁰ Varbjerg,⁷¹ Vejle,⁷² Århus (for anden gang),⁷³ Linköping,⁷⁴ Åhus⁷⁵ og Maribo.⁷⁶

I det følgende tiår var der ikke mindre end tre store ildebrande i Stockholm,⁷⁷ og desuden hjemsogetes Strengnäs⁷⁸ samt Århus⁷⁹ for tredje gang.

1560–1570 afbrændtes under Syvårskrigen så godt som alle de byer, hvortil den nåede, men desforuden hærgede vådeild Nykøbing på Mors,⁸⁰ Bergen,⁸¹ Viborg,⁸² Arboga,⁸³ Örebro,⁸⁴ Vesterås,⁸⁵ og Bogense.⁸⁶

I de ti følgende fredsår brændte store partier af: Vesterås,⁸⁷ Enköping,⁸⁸ Uppsala,⁸⁹ Bogense⁹⁰ og Ribe.⁹¹

Fra 1580 til 90 rasede omfattende ildebrande i: Bergen,⁹² Skien,⁹³ Mariager,⁹⁴ Marstrand⁹⁵ og i Bergen⁹⁶ nok en gang. I århundredets

sidste tiår endelig ødelagdes helt eller delvis Varde,⁹⁷ Vejle,⁹⁸ Mari-
bo,⁹⁹ Trondheim¹⁰⁰ og Roskilde.¹⁰¹

I løbet af 60 år var altså 36 købstæder for en stor del nedbrændt
og flere af disse ikke mindre end tre gange.

Lige over for denne truende brandfare havde datiden kun lidt
eller intet at stille op. Sprøjter brugtes ikke.¹⁰² De eneste sluk-
ningsmidler, man anvendte, var at øse vand af spande på ilden og
i nødsfald nedrive nabohusene, for således at hindre udbredelsen.
Det var derfor i enkelte byer befalet at have i den varme årstid fyld-
te vandkar stående på gaden,¹⁰³ ligesom også at have læderspande,
stiger og brandhager i orden. U hensigtsmæssigt nok lå i Helsingør¹⁰⁴
og København¹⁰⁵ læderspandene under lås og lukke på rådstuen,
i Ålborg derimod skulle hvermand selv have dem i beredskab.¹⁰⁶

Et betryggelsesmiddel mod ildebrand og dens følger, som hin
tid endnu ikke kendte, var brandforsikring i moderne forstand. De
første famlende forsøg på at oprette en slags fælleshjælp lod sig vel
hist og her spore, såsom i den vedtægt, at naboer skulle hjælpe den
skadelidte med lidt tømmer og halm til husets genopførelse, eller at
den, hvis hus var blevet nedrevet for at standse ilden, skulle have
godtgørelse af byen.¹⁰⁷ Mere kraftigt og målbevidst var der blevet
taget fat på sagen inden for enkelte „gilder“ og lav, der påbød at
hjælpe den skadelidte broder. Men ulykken var, at når det meste
af en by brændte, hørte næsten enhver „broder“ til de skadelidte.
Hjælpen udeblev altså just i de tilfælde, hvor man hårdest trængte
til den. Som regel kunne man gå ud fra, at hvad der ved større ilde-
brand blev luernes rov, var erstatningsløst tabt. Til enhver tid på
døgnet stod således hver enkelt hele velfærd på spil.

Intet under derfor, at en ildløs bragte hele byen i oprør. På
råbet „brand“ klemtedes der med kirkeklokkerne, alle opgav, hvad
de havde for og fik lutter nye pligter. Ifølge de københavnske be-
stemmelser¹⁰⁸ skulle således tømmerne, murerne og alle søfolk øje-
blikkeligt møde på brandstedet, sætte stiger til og fra det brænden-
de hus eller nabostedernes tag med brandhager søge at berøve ilden
næring. Rodemesteren og vagtskriveren skulle løbe efter læderspan-
dene på rådhuset; beboerne i gaden, hvor ilden var, skulle skaffe
vand, de, der havde brønde, blot vedblive at hisse op, resten trille
ølkar ud til fyldning og hjælpe at lange spande. Oldermændene for
vognmændene skulle løbe rundt og tilsige hele lavet til at møde for

Redskaberne til bekæmpelse af ildsvåde var få og primitive – vandtønde, her gengivet forneden i midten, brandstiger og brandhager. Først redder man sine gamle „forældre og spæde børn ... Siden kommer turen til værdifuldt bohav samt dokumenter vedrørende ejendomsret,“ siger Olaus Magnus. Sidst redder man sine penge, „men mange er de, der behersket af en vanvittig kærlighed til disse ... omkommer i det brændende hus“ eller kvæstes under desperate forsøg på at bjerge rigdommen, så de „siden må plages af stadige smerter.“

at køre vand; alle øvrige borgere skulle samles bevæbnede, en del stille på torvet, resten ile til portene og volden for at afværge alskens fare, hvis ilden muligvis skulle vise sig at være påsat, måske af udlandske mordbrændere eller lignende, af hvem man kunne vente alt. Kun kvinder og børn var der ingen brug for, de havde at holde sig fra brandstedet eller tage skade for hjemgæld. I Ålborg var det dog kun forment kvinder med kåbe på at møde ved ildløs, rimeligvis fordi denne dragt muliggjorde bortbæren af tyvekoster eller dog antydede, at de ikke ville lange vand. Indfandt nogen sig således

klædt, skulle kåben være forbrudt og bringes på rådstuen.¹⁰⁹ Kvindernes naturlige plads var også ved hjemmet for at passe på børnene og i tide udbære, hvad der kunne reddes, hvis ilden nærmede sig.

Al den uro, forvirring og nød, som en sådan ildløs gav anledning til, når den fik lov til at brede sig og endte med at lægge den halve eller hele by i aske, blev naturligvis yderligere forøget, når den opstod en vinternat, medens alle sov, og mørket på gaderne umuliggjorde hver ordening og ledelse, og måske tilmed fjorden eller de nærmeste vandsteder lå tillagt med is. Under sådanne forhold udbrød ildebranden i Bergen 1589;¹¹⁰ og en påfaldende mængde af de øvrige større ildsvåder, alle de tre bergenske f. eks., opstod i det mindste ved vintertide. Udsigten til at redde indboet blev under slige omstændigheder meget forringet, medens nøden blandt de husvilde måtte blive dobbelt følelig.

Tidens hjælpeløshed og rædsel over for disse farer maler sig blandt andet i den stadige frygt, hvori ikke blot befolkningen, men regeringen tillige svævede for hemmelige mordbrændere. Tre gange udstedte den danske regering befaling til byerne om at vogte sig for sådanne og holde stadens stakitter i orden samt altid have vand stående til rede.¹¹¹ Og et skær af slige øjeblikkes hele uro og uhyggelige betagethed trænger ind i selve lovbestemmelserne og gør disse til et levende billede af den lovløshed, de skulle bekæmpe. Hvor heftig og uklar er ikke den bestemmelse, at hvo der hjælper til med en brandhage uden først at være „rådet dertil af dem, der har forstand“, er dødsens. Og hvilken vildskab flammer der ikke i det bud, at den eller de, ved hvis uforsigtighed branden er opstået, „straks uden al nåde skulle kastes ind i ilden efter privilegiernes lydelse“.¹¹² At det ikke har været spøg med sådanne bud, får man et indtryk af ved at høre, at den mand, i hvis hus ildebranden i Århus 1541 begyndte, blev gjort æreløs, og først fik sin ære igen, da den, der var skyld i ildens opkomst, var blevet henrettet.¹¹³

Såvel i Danmark som i Sverige var i det mindste regeringerne fuldstændig klare over, hvad der bar hovedskylden for de hyppige og ødelæggende ildebrande. I Stockholm søgte man derfor at udrydde træhuse, i Danmark stråtage. Men, som ovenfor set, stod Norge uden for disse bevægelser. Forholdene i landet egnede sig ikke for opførelsen af stenhuse. Omvendt kunne dog hver forstå, hvor brandfarlige tæt sammenbyggede bydele, som f. eks. Bergens Tyske-

brygge, var. Man anvendte da et middel, der var lige så virksomt som hine, og, gennemført som det blev med nogenlunde kraft, har ladet Norges byer være banebrydende i Norden for et yderst vigtigt fremskridt.

Midlet bestod simpelt hen i at gennemskære byerne med åbne, ubebyggede striber, *almenninger*, som de kaldtes, for således at sætte grænser for ildens udbredelse og i værste fald indskrænke den til et enkelt kvarter. Det var Bergen, der gik i spidsen. Her havde dette middel allerede været anvendt i middelalderen; men gode tider havde ladet dets betydning delvis gå i glemme, da ildebranden 1561 atter skræmte befolkningen op. Regeringen påbød straks oprettelsen af nye, forsvarlige almenninger og tilbød kronens grunde til hjælp hertil eller som vederlag for dem, der måtte miste deres egne.¹¹⁴ Men næppe var faren omme, førend ordningen mødte modstand, og alt synes at være blevet ved det gamle.¹¹⁵

Men så kom ildebranden 1582 og syv år efter en ny lige så voldsom. De førte et kun alt for tydeligt bevis for tilstandens uholdbarhed, og denne gang blev regeringens foranstaltninger ikke helt til tomme ord. Selv om vi ikke tør forudsætte, at dens plan med almenninger indtil 38 alen i bredden blev fuldstændigt gennemført,¹¹⁶ så kunne dog Bergen efter den nye ordning opvise åbne pladser og brede gader i et antal, der langt overgik de øvrige byer i Norden.

I Marstrand¹¹⁷ og Trondheim¹¹⁸ anvendte regeringen ganske den samme fremgangsmåde og påbød efter de derværende store ildebrande anlæg af almenninger og udvidelse af gaderne. I Trondheim befalede det således at gennemskære byen med to hovedårer, hvoraf den ene skulle være endog 42 alen bred. Hvor meget af dette, der er blevet gennemført, er vanskeligt at afgøre; utvivlsomt er det, at der herved angaves den retning, hvori den senere udvikling er gået. Trondheim udmærker sig nu til dags ved hovedgader med en bredde af 50–60 alen.¹¹⁹

Vi har betragtet købstadboligernes vægge og tage, vi skal endnu kun dvæle lidt ved et par ejendommelige enkeltheder i deres ydre.

Hvad der ved disse huse sikkert ville have gjort et kun lidet tiltalende indtryk på et nutidsmenneske, var deres *vinduer*. Små blyindfattede, halvt uigennemsigtige, stundom vistnok med en bukel i det grønne glas som bunden på en flaske, stirrede de en dorskt

og fængselsagtigt i møde. Og dog udgjorde netop vinduerne tidens stolthed. De udtrykte et af de største fremskridt, som hin slægt havde gjort, angav afstanden mellem forfædrenes fattige kår og denne tids næsten ængsteligt vidt drevne overdåd.

Thi man behøvede ikke at gå langt tilbage for at træffe en tid, da alt dette var ukendt. Dengang var vinduesruderne i købstadboliger af skind, papir eller horn, eller manglede ganske, idet vinduet kun bestod i en trælem.¹²⁰ Det var i hine dage, at man havde fremhævet det som et særligt tab ved Roskilde Domkirkes brand, at kirkens glarvinduer gik i løbet.¹²¹ Det var minder fra hin tid, når en præst i København endnu i året 1521 i sit testamente bestemte, hvem der efter hans død skulle være ejer af hans glarvindu.¹²²

Siden da havde forholdene forandret sig. *Glasruder* var nu blevet almindelige, det 16. århundrede havde også på det rent ydre oplysningens område set folket tage arv efter kirken. Her som andet steds forholdt Skandinavien sig blot modtagende. Omvæltningen skyldtes ikke folkets egen opfindsomhed, det var de dalende priser på glas i udlandet, hvorfra det hentedes, der muliggjorde den storartede forandring.

Men derfor var den lige velkommen. Og ingen, der mindedes hin tid, da han som lille havde siddet om vinterdagene i mørke eller højst bag en blind rude, kunne være så sløv, at han jo ikke nu mangel gang kvægedes, når det gennemsigtige glar tillod at se, hvad der foregik derude, eller når solstrålerne ikke længere prellede af som for dum, men brydende sig og spillende i alle farver forvandlede ruden til diamant og gød sig i en gylden strøm ind over gulvet.

Det var klart, at hvo der kunne, ville gerne være med til denne forbedring. I begyndelsen var det naturligvis kun de færreste, der havde råd til at anskaffe sig disse på en gang kostbare og skøre sager; men udviklingen skred frem med rivende hurtighed. Det er ikke uden interesse at lægge mærke til enkelte trin i denne fremgang. År 1510 hører vi om, hvorledes dronning Kristine på sin gård i Odense lod sætte en ny papirsrude; et „loghvindu“ omtales samme steds, der vistnok må forstås som en slet og ret luge.¹²³ Endnu i året 1554 befalede Christian III, at der på den nybyggede fløj af Københavns Slot kun skulle sættes glasaruder i „en part“ af vinduerne, altså ikke i dem alle.¹²⁴ I slutningen af århundredet endelig var det en yndet aftenfornøjelse, såvel i København¹²⁵ som i

Viborg og Ribe,¹²⁶ at slå ruder ind hos folk, og selv bøddelens hus i Helsingør var forsynet med glasvinduer.¹²⁷ År 1549 fandtes der tre glarmestre i Ribe, år 1591 det dobbelte antal.¹²⁸ Et lille træk fra England vil vise os, at den vesteuropæiske udvikling ikke var stort fremmeligere end den nordiske. En fransk rejsende, der besøgte landet under dronning Elisabeths regering, optegnede som værd at bemærke, at i engelske byer var købmandsboligerne forsynede med glasruder ikke blot i stuen, men også i de øvre stokværk.¹²⁹

Priserne på glas sank i lignende forhold. År 1505–10 havde i Odense prisen for en lille glasrude været 3 kroner i nutids penge.¹³⁰ År 1518 betaltes i Bergen 6 glasruder med lidt over 3 lispund smør.¹³¹ Men allerede år 1577 kunne til Kronborg Slots opførelse hver enkelt lille rude leveres til 37 øre (3 skilling),¹³² en pris, der ganske vist kun tilsyneladende stemmer med nutidens, idet pengenes købeevne dengang var langt større, men som dog ikke længer udelukkede glasruders almindelige brug. I England regnedes ved år 1580 glasvinduer og lukker af gammeldags fletværk for omtrent lige dyre.¹³³ Forhen var alt vinduesglas til Norden blevet forskrevet fra udlandet. År 1576 kunne Frederik II købe et større parti, der var tilvirket i landet selv, hos Sten Bille i Skåne.¹³⁴ Senest år 1591 begyndte indenlandsk tilvirkning af vinduesglas i Sverige.¹³⁵ I århundredets begyndelse havde en glasrude, selv om den var både grøn og buklet, været en prydelser; år 1576 kunne Johan III vrage et helt parti glas, der var bestilt til Stockholm Slot, men formentlig ikke ville tage sig ud, og i stedet for forlange alene af det fine, klare, franske glas.¹³⁶

En virkning af glasrudernes indførelse, som dog i dette århundrede næppe nåede synderligt ned til købstadboligerne, men mest indskrænkede sig til slotte og enkelte herregårde, var vinduernes stærke tiltagen såvel i størrelse som i antal. Denne trang til mere lys, som med stigende kraft har gjort sig gældende lige siden hin tid og indtil vore dage, var simpelt hen betinget af glassets nye anvendelse. Den lader sig spore i alle Frederik II's og Johan III's byggeforetagender, den fik et tydeligt udtryk i Johan III's befaling, da han agtede med sit hof at tage ophold i Enköping: vinduerne i de dertil fornødne borgerhuse skulle forinden kongens ankomst gøres større, så at stuerne kunne få det tilstrækkelige lys.¹³⁷

Det kunne ligge nær af de her meddelte træk at slutte, at alle

Skomagermester Jens Pedersens rude fra skomagernes lavshus i Odense. Ruden er særlig interessant, fordi motivet er Jens Pedersens værksted. Det er en af de yderst få gengivelser af en hverdagsscene, vi ejer fra det 16. århundredes Danmark. Bemærk at rummet får rigeligt lys fra en hel vinduesvæg med blyindfattede vinduer. (Ruden tilhører Odense Bys Museer. Fot. i Nationalmuseet.).

købstadboliger inden det 16. århundredes udgang var forsynet med glaseruder. En sådan antagelse ville dog sikkert være forhastet. Mangel på råd og stædig fastholden ved gammel nedarvet skik skabte vistnok en del efternølere. Faren for at få de nymodens ruder slået ud ved uforsigtighed eller ved kådhed kunne vel også gøre mangen betænkelig; og skulle man, som forholdene bød, have skodder for glasvinduerne ud imod gaden, svarede det jo til, at man måtte anskaffe dobbelt besætning, både træ- og glaslukke, en ikke ringe forøgelse af udgiften. Vi træffer da også lige til det sidste vinduer af gammeldags slags, blotte og bare træluger. Sådanne må der vel menes, når der f. eks. i et hus i Ribe, der havde lidt overlast, siges, at der var skrammer i det ene vindue,¹³⁸ eller når en mand i Bergen klagede over, at en anden „havde hugget og stunget i hans vinduer“.¹³⁹ Og vi kan vistnok gå ud fra, at de fleste butiksvinduer bevarede den gamle, hensigtsmæssige form: en træluger, der, slået ned, sædvanligvis tjente som disk – køberen stod udenfor på gaden – og, når den lodes til, tydeligt nok angav, at nu var butikken lukket.

En skik, som glaseruderne ved deres fremkomst affødte, men som senere tabte sig, var den at indbrænde, male, eller ligefrem indsætte med forskelligtfarvet glas årstal, navne og figurer i ruderne. Den brogede blanding, hvorom glarmesternes skilte endnu bærer vidne, var dengang en opgave, der hyppigt kunne falde for i det virkelige liv, en prøve, såvel på mesterens kunstfærdighed som på ejerens og hans venners rigdom og smag.¹⁴⁰ Det synes at have været skik at anvende slige ruder som gaver ved bryllupper eller ved rejsegilder, når det nye hus indviedes.¹⁴¹ Som en slags glasbuket mindede de efter evne om giveren, ja viste endog stundom hans billed, våben eller navnetræk. Et af de ypperste eksempler på denne skik afgiver den endnu i Odense Museum bevarede rude, som skomagermester Jens Pedersen år 1583 skænkede til skomagernes lavshus i samme by. Foroven ses han og hustru både hver for sig og samdrægtigt siddende sammen. Midtvejs vises hans værksted, hvor han arbejder tilligemed svend og dreng. Alle tre er iført pibekraver, han som husherren har tillige hat på. Til højre og venstre endelig ses begge ægtefæller i fuld figur og værdighed, hun højtidsklædt og med en vinkande i hånden, „gangende fra borde“ ved fest; han væbnet med spyd som medlem af byens borgervæbning. Foroven og neden er engle anbragt, underst navn og årstal. En righoldig samling af ma-

lede ruder, mest dog fra en noget senere tid, findes både i Bergens og i Stockholms museer, indsamlet især fra bøndergårde, hvor skikken er nået hen, men atter gået af brug i løbet af de sidste tre hundrede år.

En mangel havde dog glasvinduerne i sammenligning med de gammeldags træluger: de lod sig kun vanskeligt lukke op. Ganske vist kunne man have hængsler og kroge på dem også, men hvem ville udsætte dem for den forøgede fare ved at lade dem hænge ud over gaden med al dens færdsel. Og lukkede en uøvet hånd dem i med det fra trælugerne vante kraftige tag, skulle nok alle ruderne klirre ned med det samme. Nej, simpel forsigtighed bød at have dem spigrede forsvarligt til. Indadtil medførte disse nye forhold en ulempe, som vi senere nærmere skal gå ind på: stuernes forøgede lys købtes på den friske lufts bekostning. Men udadtil skabte de et savn, der netop ved siden af de mange, nys erhvervede goder blev dobbelt føleligt. Hvad hjalp det, at man nu med lukket vindue kunne se alt, hvad der foregik lige udenfor? Måske det mest seværdige netop foregik oppe i gaden, og det var man helt afskåret fra, thi vinduet lod sig jo ikke som tidligere lukke op.

Dette savn lod der sig imidlertid råde bod på, og den udbredelse, som hjælpemidlet fandt, viser bedst, hvor almenyndet det blev. Man kunne jo anbringe glasvinduerne ikke blot på vægfladen, men tillige på husenes tårnlignende fremspring. Og fandtes der ingen sådanne, kunne de efterlignes enten ved ligefrem fra grunden at opføre en udbygning, eller lettere ved at gøre vinduet selv til en udbygning, anbringe det som en halvt fremstukket kurv, et indeklemt dueslag, et udhængt lille hus med ruder til alle tre sider. Fra disse fremskudte stillinger kunne man iagttage alt; som fra en bastion var man i stand til, selv dækket, at bestryge hele gaden til begge sider.

Under det fælles navn *karnapper* myldrede da disse udbygninger frem. Ikke som om de tidligere havde været ganske ukendte; retten til at udstyre købstadhuse med tårne var gammel.¹⁴² Men forhen havde de hørt til undtagelserne og som oftest tjent andre øjemed, hyppigt måske kun indesluttet en trappe eller deslige. Nu blev de almindelige og forekom i alle størrelser lige fra store, grundfaste hjørnestuer – „den 29. juli 1564 var jeg professor Hans Frandsens gæst i hans høje karnap“, skriver Absalon Pedersøn om sin Køben-

Tønder ejer enkelte huse, der skriver sig fra det 16. århundrede, men hovedparten er nyere. Byggeskikken var til gengæld yderst konservativ, idet man vedblev at opføre husene med gavlen mod gaden. Disse huse – kaldet stavnhus – var efter tysk skik indrettet med en dile og en opholdsstue fortil og en pisel eller stadsstue bagtil. De fremspringende karnapper gav godt udsyn op og ned ad gaden. Først i det 18. århundrede vovede man at lægge to stavne sammen og bygge huse med bred facade – dog stadig med bibeholdelse af karnapperne. (Kr. Hude fot.).

havnstur¹⁴³ – og lige ned til de mindste udhængsskabe, der kun kunne huse en fremrakt overkrop med et par spejdende blikke. Navnet på en enkelt karnap, der fandtes på Kalundborg Slot, blev betegnende for hele slægten, den kaldtes for „Glarborg“.¹⁴⁴ Fælles for dem alle var, at de gav husene et højst uregelmæssigt ydre. For Københavns vedkommende faldt deres blomstringstid fra midten af det 16. århundrede til året 1693, da det forbødes fremtidigt at bygge karnapper og udvinduer, fordi „de vanhelde husenes sirlighed og

ere naboerne ofte til præjudits".¹⁴⁵ Nu er de fleste gammeldags „udvinduer“ forsvundet fra de danske byer. Kun i Tønder får man endnu et nogenlunde levende indtryk af, hvorledes skikken har virket i sin velmagt.

Det er ikke usandsynligt, at den tiltagende brug i det 16. århundrede af karnapper og udvinduer har for en del indskrænket den tidligere lyst til fremspringende bislag over indgangsdøren. Sådanne spærrede jo udsigten til den ene side fra de nye udkigsrum. Lysten til at nyde frisk luft på en bænk i det frie og få sig en passiar med venner og bekendte, der gik forbi, var dog den samme som forhen. Man synes da at have styret midtstrøms mellem de to hensyn og på moderne bygninger indskrænket bislagets tag og sidevægge til det mindst mulige, men samtidigt ladet dets to hyggelige bænke brede sig og syne des mere. Intet bislag fra det 16. århundrede har, så vidt vides, holdt sig til vor tid. De var jo alle af træ og stærkt udsat for vejr og vind. Derimod står endnu både i Danmark og Sverige enkelte af de solide endestykker af sten, hvormed man dengang og senere afsluttede bænken udefter. Gemytligt anbragt langt ud på fortovet og spærende færdslen, påstår de som de gamle træer ved deres side, at her gås der ikke. Billedet side 365 viser sådan et par bænkeendestykker.

En egen højhed fik både bislagets tag og sæde, når huset efter nyeste mode var forsynet med rummelig kælder, så at en stentrappe førte op til husdøren. Heroppe sad man hævet over gadens pløre, ikke allemands og oversprøjtet af hver rytter, gadehund eller forbivraltende koflok. Herfra hilste man kun nedad. Men højheden var køb på bekvemmelighedens bekostning. Thi bænkepladsen heroppe var ifølge sagens natur og trappestenenes bredde temmelig snæver. Kunne hælde, at man i mangel af bred fladsten foroven endog fik nøjes med selv at sidde blot på øverste stentrin. Sligt passede egentlig ikke, kom så hertil, at måske kældrene på hver side krævede overbygget kælderhals med lukke, og at sandstensindfatning om dør med udkæringer ville ses helt for fuldt at syne, så blev man til sidst selv til overs og måtte trække sig ind, hvor man hørte hjemme. Opgangen til Ellen Marsvins Hus i Ålborg synes f. eks. ikke nogen sinde at have været beregnet på udsæde. Det er kun nutids nyfigne ungdom, der på billedet følgende den gamle drift til at se og ses, har taget plads på taget af hver sin kælderhals.

De eneste bislagsten – eller som Troels-Lund kalder dem: endestykker – som endnu er i funktion, står foran Smedegården i Kirkestræde i Køge. De er udhugget af gotlandsk kalksten. Man skal ikke lade sig vildsføre af det sene årstal over døren. Det angiver kun dørens alder. Huset stammer fra det 16. århundrede, og de to sten bærer umiskendeligt præg af gotikken. (Ældre fot. i Nationalmuseet.).

Ind mod gården var de aneligere boliger stundom udstyrede på en måde, der gjorde denne side af huset til den hyggeligste. Her var nemlig anbragt en *svale* ud for andet stokværk. I de firkantede gårde kunne den senere løbe langs tre længer; dette hørte dog i det 16. århundrede vistnok til de sjældne undtagelser. Svalen var ret en afledning af tømmerbygningerne. Den indtog rummet mellem stuens fremspringende loftsbjælker og det udbyggede tag. Dækkende bjælkehovederne og med sine fritstående yderstolper støttende taget,

var den på en gang et åbent rum og dog en del af bygningen, udgjorde ligesom husets opslagte visir, hvor luft og lukke mødtes.

Det synes dog, som om *svalen* i begyndelsen har haft visse vanskeligheder ved at trænge igennem. I det mindste har enkelte af de ældste bevarede bindingsværksbygninger både i Danmark og i Tyskland ind til gården ikke foroven fremspringende, men lodrette vægge.¹⁴⁶ Denne uhensigtsmæssige byggemåde blot ind mod gården – thi mod gaden har de samme bygninger fremspringende øverste stokværk – kunne tyde på, at de lange, lodrette stolper i gårdvæggen heller ikke har været bestemt til at stå blottet for regn og slud, men oprindeligt har været for en stor del dækket af en, måske tagklædt, langs med gårdvæggen opført trappegang. Dette bekræftes ved, at i flere af samme bygninger findes ikke nogen nu påviselig opgang til de øvre stokværk.

Hvis denne tydning er den rigtige, får vi herved tillige et lille indblik i trappegangens tilblivelseshistorie. I de ældste nordiske huse, der kun var „stue“, fandtes ingen sådan. I „loftshusene“ af træ var oprindeligt en løs stige til at trække op med sig, den sikreste opgang. Senere blev stigen vel fast og overdækkedes med tag, men var og blev en udvendig opgang. Lignende ydre opgangsmåde synes at have været anvendt i de ældste stenhuse. Senere ombyggedes den med et særskilt tårn, hvori en art stenstige i form af en vindeltrappe snoede sig opefter. Denne form for opgang var den almindelige i det 16. århundredes herregårde og anvendtes ligeledes i datidens købstadstenhuse.

Men i de nu stadigt almindeligere bindingsværks loftshuse var et tårn med vindeltrappe både uhensigtsmæssigt og for dyrt. Man synes da til en begyndelse at have ladet opgangen til de øvre stokværk være en i gården tilsat, lige trinrække af træ, rimeligvis overbygget med tag og vel med tremmevæg. Som en til bygningen henkørt, dækket stormstige kunne den vel skaffe den fornødne opgang. Men den blev først til en bestanddel af selve huset, da man fandt på

Det såkaldte Ellen Marsvins Hus, Østerå 25 i Ålborg, blev opført i 1616 af rådmand Jørgen Olufsen. En ligeløbende trappe fører fra gaden op til indgangsportalen, der er udhugget i sandsten. I en niche øverst oppe troner en kvindefigur udsåret i træ og iført en overdådig renæssance-dragt. (Nationalmuseet fot.).

at lade også ind mod gården tag og loftsbjælker skyde ud, endnu længere end ud imod gaden, og danne en hel gang, og så under denne husets udbredte vinge anbringe en magelig, lige trappe, lunt liggende, dækket mod væde. Den lange gang foroven blev „svalen“. Som fuglen af samme navn fik også den sit bo under tagskægget. Side 369 viser i en og samme gård et nogenlunde billede af denne formentlige udvikling. Midtvejs, lidt til venstre, ses en bindingsværksbygning med lodret stolpevæg. Til højre i billedet ses den nederste del af den slags blot udvortes trappeopgange, der i begyndelsen vistnok anvendtes langs med slige lodrette vægge. Men til venstre ser man et, vel senere tilbygget hus med svalegang. Indføjjet i det ældre med den lodrette stolpevæg har det afløst dettes tidligere ydre opgang.

De fremskridt, som svalen medførte, var betydelige. Denne dannede ikke blot, ligesom en nutidskorridor, forbindelsen mellem adskilte værelser, den var ikke blot en slags vægtergang med indblik og udkig til alle sider; men lidt efter lidt blev den naturligt til kvindernes sædvanlige opholdssted, så længe årstiden tillod det. Her kunne de langt mere uhindret end på bænken ude på gaden trække frisk luft og dog vedblivende sysle med deres arbejde, herfra kunne husmoderen holde vågent øje med alt og alle lige fra fjerkræet på møddingen til pigerne i bryggerset og børnene, der legede i gården.

Også svalen synes at have modtaget en forbedring ved vinduesrudernes indførelse. Allerede indblikket til de mod den vendte værelser lettedes betydeligt herved; men selve svalen nød også godt af det nye, idet, som det lader, man nu indførte at dække i det mindste dele af den med vinduer.¹⁴⁷ Træk havde sikkert tidligere hørt til dens mangler; en gennemsigtig skærm, måske indfattet i en bræddebeklædning til at aftage, måtte kunne betydeligt udvide tidsgrænsen for dens brug.

Svalen var de nye bindingsværksbygningers kælebarn. I det 17. århundrede udvidedes den ofte til i anselige gårde at løbe langs med alle længer. Den tabte først sit værd og forsvandt, da husene efterhånden byggedes flere stokværk høje og helst af grundmur. Den afløstes da af en indvendig i huset opført, firkantet trappegang, hvori de flade partier („reposerne“) endnu svagt mindede om den.

Et lille punkt, som vort blik forgæves ville have søgt på husene i

I dette gårdparti fra Snaregade i Randers ser man to former for opgang til husets anden etage. Til venstre er en trappe, der fører op til en ud-kragende svalegang, hvorfra der igen er adgang til husets rum. Til højre er en simpel fritrappe uden svalegang. (Ældre fot. Nationalmuseet.).

det 16. århundrede, var husnummeret samt angivelsen af *gade-*navn på hjørnerne. Enhver måtte forudsættes at kende gadenavn, og husene havde overhovedet intet nummer. Den fordring, at man selv skulle gætte sig til, i hvilken gade man befandt sig, var, om end man var ganske fremmed i byen, dog mindre, end den ved første øjekast skulle synes. Hovedgaden var jo let at kende, og den hed i næsten alle tilfælde „Algaden“; „Torvet“ betegnede noksom sig selv. Hvilken der var „Østergade“, „Vestergade“, „Nørregade“ eller „Søndergade“, kunne man overbevise sig om ved at kaste et blik på den nærmeste vindfløj. „Ved Stranden“, „Aagade“, „Bag Slottet“, „Bag Graven“ osv. gav sig også af sig selv. Og de fleste efter

enkelte håndteringer opkaldte gader svarede til deres navn. Så var der kun sådanne betegnelser som „Bøddelstræde“, „Kattesund“, „Sviegade“, „Skidenstræde“,¹⁴⁸ og andre, som man syntes kunne passe på flere end én; men her måtte det være en trøst, at selv stedets beboere meget hyppigt benævnedes samme gade med forskellige navne. Eftertiden har fjernet denne sidste vanskelighed ved at kræve et enkelt bestemt navn for hver gade. Men selve navnenes vejledende værd har tabt sig, fra den stund man opgav at udlede dem af stedlige ejendommeligheder. Siden da har gadenavnene måttet låne sig frem, i det 17. århundrede hos dyr og planter, i det 18. blandt stænder, rigsgdele og begreber, i vor tid hos dem uvedkommende historiske personer eller byer.

Husenes nummerering er en opfindelse af sen herkomst. Den indførtes ikke førend i det 18. århundrede i Europas byer og mødte overalt stærk modstand. I København gennemførtes den år 1771, i Odense 1789.¹⁴⁹ Den var unødvendig i det 16. århundrede, da beboeren i reglen var ejer af eller dog beboede hele huset og var vel kendt i hele gaden. Beboerens navn var husets nummer. Endnu i begyndelsen af det 19. århundrede var der i Horsens' hovedgade kun en eneste mand, som udlejede en del af sit hus.¹⁵⁰ Selv hvor små kår og ringe plads gjorde det nødvendigt for flere at bo i samme „boder“, var adskillelsen mellem de enkelte familier dog udefra vistnok temmelig let kendelig.

Husene betegnedes altså efter ejeren eller beboeren, som oftest den samme. Men det billedsprog, der skulle give huset som hus et navn, uafhængigt af dets ejer, og således danne overgangen til de regelbundne husnumre, var allerede i stærk opkomst. Efterhånden som solidere bindingsværksbygninger og stenhuse opstod, der kunne overleve flere ejere, måtte også navnet naturligt glide fra disse over til huset. Bjælkehovederne og dørkarmen fristede til udskringer. Tidens levende indbildningskraft og vakte sans for boglig kundskab gjorde billeder og indskrifter til yndede prydelser.

Billederne begyndte som våbner og bomærker eller sindbilledlige angivelser af ejerens virksomhed; de flyttedes ikke som nutidens skilte, men, knyttet til huset, gik de siden stundom over til at give dette navn, når deres oprindelse for længst var glemt.

Indskrifterne bestod enten blot i årstal og forbogstaver, eller hyppigt i bibelsprog og vers af historisk eller opbyggeligt indhold. Som

Porthammer fra Östergatan i Ystad. Indskriften lyder: Anno 1575 den anden dag i april lod Laurends Guldsmid oprejse dette hus. Gud bevare det fra ildebrand og al våde. I midten ses ejerens bomærke. (Nu i museet i Ystad. Nationalmuseet fot.).

eksempel på vers af historisk indhold kan nævnes indskriften over Ejler Rønnovs gård i Odense. Efter at først husets bygmester, Mads Rab, havde anført sit navn, følger et vers af bygherren, Ejler Røn-
nov, på husets vegne:

1547 Sankte Georgii dag i Odense by
var jeg oprejst af ny.

Ejler Rønnov

Til de historiske vers hørte især opgivelser om ildsvåde, som huset eller byen havde været udsat for. Som eksempel på denne art kan anføres en indskrift på en gård i Bogense:

Der man skrev 1500 og halvfjerdindstve
Den 1. oktober, jeg vil det ikke lyve,
Da brændte Bogense af i en glød;
Så hjælp os Gud i al vor sorrig, modgang og store nød!¹⁵¹

Blandt de opbyggelige indskrifter var der enkelte, der særlig synes at have tiltalt datiden og derfor hyppigt anvendtes. Hertil hører fremfor alle de to linjer:

Gud unde os så at bygge og bo,
at vi måtte fange den evige ro.

Dørhammeren over indgangen til Povl Pops hus i Ålborg – se side 333. Inskriptionen er gengivet i hovedteksten. Nu i Den gamle By, Århus. (Nationalmuseet fot.).

De kom igen under forskellige former, ikke altid med tilbørligt hensyn til versmålets krav. Som en af de reneste gengivelser kan nævnes indskriften på Ole Bagers gård på Torvet i Odense:

Gud Fader, søn og helligånd.
 bevar disse huse fra våde og brand!
 Og unde os her så at bygge og bo,
 at vi måtte få den evige rol!
 Hannem til ære og os alle til gavn
 i samme hellig trefoldigheds navn.
 1581¹⁶²

Lidt mere tung i versfødderne er indskriften over døren på Povl Pops hus i Ålborg:

Den hellige trefoldighed til ære
 dette hus bygget monne være
 Gud unde os her udi verden at bygge så,
 At vi efter denne død kunne himmeriges glæde få.

Kun sjældent forlodes denne indskrifternes grundtanke: at indvie huset til Guds varetægt. Af og til traf man dog også vers af mere almindelig moralsk indhold, såsom:

Lønlig sorrig er jo stor plage
en ærlig rolighed er Guds gave.

Eller:

Hvad Gud og lykken vil dig tilføje,
tak derfor Gud og lad dig nøje.¹⁵³

Almindeligst var vistnok anbringelsen af bibelsprog.¹⁵⁴ På tidens troskyldige vis anvendtes de, hvor ske kunne, stundom i forbindelser, der måtte synes mindre passende. Over Odense vinkælder på det af Ole Bager opførte hus „Jordan“, så kaldet med hentydning til de kananitiske vindruer, og samlingssted for et yderst broget selskab, havde således bygherren ladet anbringe de gammeltestamentlige ord: „O Gud, mig længes efter dig; min Herre og min Gud! jeg håber på dig“ osv. Indskriften i det indre: „Der Wein ist Gottes Gabe“ angav vistnok bedre højden af den religiøse stemning, der turde ventes hos stedets gæster.¹⁵⁵

Købstadboligernes indre

Ville man træde ind i et af disse huse, måtte man, hos høj som lav, ind ad en gadedør. Selv om der fandtes port på stedet, mandede ingen forstuedør eller trappegang ud i den, den førte kun ind i gården. Hos de mere velstående førte en trappe op til gadedøren, hos de fattigere trådte man lige ind. Men fælles for de fleste var endnu – som ovenfor omtalt – et skærmtag eller *bislag* over gadedøren og et par siddepladser under bislaget. Det var hyggelige minder fra den tid, da glastruder var ukendte, og man kun på disse steder kunne nyde udsigten til gaden eller, når dagens færd var omme, her få sig en passiar med nabo og genbo. Bislaget bares stundom af stolper prydede med billedskærerarbejde, et slags højsæde i det frie. Træfende sammenlignede en udlænding disse skærmtakte udbygninger, der alt var gået af brug i hans hjemstavn, med små korthuse foran den egentlige bolig.¹

Gadedøren ligesom undertiden porten var hos enkelte udstyret med en hammer,² der som en klokke i nutiden kunne forkynde, om nogen ville ind. En nymodens, men overflødig pynt; thi om dagen stod døren gerne uaflåset, og om natten lukkede man ikke op, om der så ti gange blev dundret med dørhammer og på skodder. Gadedøren var i de allerfleste tilfælde enkelt og af forsvarligt egetræ; fløjdøre anvendtes sjældent eller aldrig. Derimod var det en meget almindelig skik at have denne enkelte dør delt på tværs i to halvdøre, så at man kunne lukke den øverste op uden at åbne den nederste tillige. Herved opnåedes den fordel, at man i tilfælde af angreb kunne stå i åben dør og dog dækket for nedenunder; og sad man på bænken udenfor, kunne man gennem den åbne overdør høre, hvad der foregik derinde i huset, uden at derfor høns og rollinger kunne bryde ud, eller løsgående svin og hunde smutte ind. Døren åbnedes gerne indefter, og indvendig sad på overdøren klinkefald, på ne-

Ikke et eneste billede er levnet, der kan give os noget indtryk af en dansk købmandsbod i det 16. århundrede; men vi kender dog et skomagerværksted fra Jens Pedersens rude i Odense (side 360), og i den frise, som billedskæreren Abel Schrøder udførte til herregården Lystrup, indgår også et relief forestillende et billedskærerværksted. Vi tør tro, at det er Abel Schrøders eget værksted i Næstved, der har stået model. Billedskæreren arbejder ved et bredt bord foran det blyindfattede vindue. Hans værktøj – passer, hamre og jern – ligger dels henslængt på bordet, er dels ophængt på væggen. Rummet er simpelt. Væggene er den nøgne mur – bindingsværk udfyldt med teglsten. (Nationalmuseet fot.).

derdøren krog. Dog omtales også låse. Ville man aflåse døren til natten, tog man blot klinken eller nøglen af og skød døren i, den kunne da kun åbnes indvendig fra.³

Det første rum, man trådte ind i, var *forstuen*. Den var i reglen

vistnok noget omfangsrigere end nu til dags, men dannede i øvrigt dengang som nu en sidste forgård til boligens helligdom. Stod, som skik var, yderdøren uafsluttet, kunne man gennem kighullet i dagligstuedøren⁴ få tid til at se, hvem den indtrådte gæst var, førend han kom ind i selve stuen. Derude var det nemlig almindeligt at tage kappen af og, hvis man var ædru og ikke frygtede nogen fare, at stille spyddet fra sig.⁵ Sværdet og i hvert fald da kniven havde man jo fremdeles ved hånden.

I borgerlige huse førte der gerne fra forstuen to døre videre, en til hver side. Gennem den ene kom man ind på mandens særlige enemærker, *boden*.⁶ En sådan stue tog sig efter vore begreber højst besynderlig ud. Den manglede alt, hvad vi er vant til at træffe i et udsalg: disk, udstillede varer osv. Handelen foregik jo gennem vinduet ud til gaden, hvor et særskilt bislag skærmede køberen, der måtte stå ude, medens højt regnet et par genstande i vinduet beskedent tilkendegav, hvad her var at få til købs. Videre udstilling anså datiden for uværdigt markskrigeri. Enhver vidste jo godt, hvor hvermand boede, og hvad dér var tilfals. En hel anden sag var det, om en gammel ven og kunde ville se indenfor og måske have lyst til at tage krammet nærmere i øjesyn. For hans skyld kunne man så gerne åbne en kiste eller to, eller håndværkeren vise, hvad arbejde han just havde for. Men videre drev man det ikke; varerne og arbejdet fik for resten tale for sig selv. Udsalgsstedet blev under sådanne forhold til et blot varelager og værksted. I disse omgivelser var den rigeste købmand kun den første krambodsvend, mesteren blot kendelig på den bedste plads for lyset. Arbejdet gik sin gang; den eneste, der syntes overflødig eller dog bragte forstyrrelse ved sit komme, var køberen.

Bag ved boden kunne der stundom være endnu et rum, der anvendtes på lignende måde. Hvor bedriften var stor, kunne det jo knibe med at få plads i samme værelse; varekister såvel som læredrenge kunne kun til en vis grænse staves sammen. Men udover to rum strakte vistnok meget sjældent bodens område sig. Varelagreneres størrelse var forholdsvis ringe, og lavsvedtægter hindrede, at en flink mester fik for mange svende i sit brød.

Fra forstuen førte en anden dør ind til dagligstuen, der i reglen ligesom boden vendte mod gaden. Bag dagligstuen lå atter køkkenet og de andre rum, flere eller færre, som huset omfattede. Det

var en selvfølge, at disse rums størrelse, antal og hele udstyr måtte væsentlig afhænge af ejerens formuevilkår. For så vidt kunne det synes umuligt at give en fælles beskrivelse af dem, på en gang sand og tydelig og samtidig så almindelig, at den kunne passe såvel på den fattigste håndværkers som på den rigeste købmands bolig. Fuldt lader dette sig naturligvis heller ikke gøre. Men dog var forholdene dengang i så henseende anderledes end i nutiden. Præget af simpelhed og fortidens enfold, fremviste de alle en umiskendelig familielighed. Selv de vildeste skud bar spor af oprindelsen; selv i det, der af samtiden stempledtes som nymodens overdåd og uhørte påfund, ville nutiden smilende kunne genkende de fælles træk. Når vi da i det følgende søger at danne os et billede af disse forhold, ikke i deres yppigste forvildelser, heller ikke, hvor trange kår havde hæmmet dem i væksten, men i de grundformer, hvor artspræget var renest udtrykt, så får vi derigennem et indtryk på en gang af en jævn borgermands hjem og af det mål, som de laveststillede stræbte efter og de mest begunstige kun svagt formåede at fjerne sig fra.

Alle disse rum havde det tilfælles nærmest at henhøre under husmoderens område. Lad os da først betragte det af dem, hvor hendes magtfuldkommenhed var uomtvisteligst, *køkkenet* eller, som datiden gerne kaldte det: „stegerset“.

Et særskilt køkken, der ikke var noget andet tillige, hverken stue eller forstue (frammers), men alene køkken, det var det store fremskridt, der udmærkede i det mindste de velstillede blandt købstadboligerne. Forudsætningen var, som vi ved, skorstenen.

Det var denne, der gjorde købstadhusene til, hvad de var. Det var den, der betingede, at de mange rum foroven og forneden kunne bebos både vinter og sommer. Det var denne ene, eller helst disse to firkantede, hvidtede og dog røgsorte opstandere i taget, der gav huset adelsrang, stemplede det som varmbloedigt og levedygtigt i modsætning til hine ovenomtalte, golde toloftshuse, der, om end de var smukke som huset på Ornäs og tilsyneladende købstadboligerne lig, dog ved vinterens komme forrådede deres lavere natur, bukkede under og sank i dvale af mangel på indre varme.

Man ville dog meget fejle, hvis man tænkte sig de fleste købstadhuse prangende med én, ja måske to, stolte skorstenspiber op igennem taget. Selv om skorstenen var ført op både gennem første og andet stokværk, kneb det også her, ligesom på landet, med det sid-

ste skridt, det ud gennem taget. Endnu var mangen skorsten selv i de rigeste huse „blind“ og udlod røgen på loftet inden for taget. Den skorsten, som kong Hans' dronning Kristine år 1509 lod sætte på sit stegers i Odense, synes endog at have været af denne art. Den opførtes ikke af en murermester, men af en – tømmermand.⁷ Fra et husmodersynspunkt var denne ordning måske at foretrække. Thi røgen havde jo værdi, og heroppe under taget var et ypperligt sted til at røge både skinker og oksekød. Skindvarer kunne gemmes her sommeren over sikrede mod møl. Og på den skorsten, der førte fra køkkenet herop, især når dens øverste „esse“ bukkede ryg for at række sig hen imod taghullet, kunne man sommer og vinter få våde klæder, vasketøj og alt, hvad der truede med at mugne, tørret ved jævn varme.

Fra køkken til loft fulgte således husmoderen skorstenens virksomhed med interesse. En anden part nærrede lignende interesse, det var stadens øvrighed. Men deres interesser faldt ikke ganske sammen. Øvrigheden så efter, gerne en gang om året,⁸ om alt var i lovlig orden. Disse eftersyn var lige så nødvendige som ilde sete. Det gjaldt nemlig om at sikre sig, at alle stadens beboere dels overhovedet holdt skorstene og ikke lod sig nøje med de gammeldags røghuller, hvis brandfarlighed var alt for indlysende, dels holdt skorstenene vedlige og ikke atter lod dem forfalde. Skorstenen var i mange huse den eneste ordentlige stensætning i hele bygningen,⁹ men mursten var dyre. Selv om en af de anseligste gårde i København hører man, at der her endnu 1565 fandtes en blind skorsten lavet alene af træ, skønt flere kakkelovne mundede ud i den. Beboeren tilstod selv, at „den ikke var uden stor fare“, og lod den derfor – nødtvungent eller frivilligt – opføre af mursten.¹⁰ Et tilfælde som dette viser bedst, hvor nødvendigt det var at holde eftersyn både hos høje og lave. Småfolk hjalp sig som de kunne. Men et lappet og hullet ildsted, måske stoppet med halvt smuldret ler eller vel endog med en klud eller en halmvisk, hvor det nogenlunde gik an for ilden, var et yderst farligt naboskab for let fængelige stolper. Synsmændene havde derfor befaling til straks at nedrive alle „onde“ ildsteder, som de måtte træffe, en vidtstrakt myndighed, der stundom kunne medføre temmelig bratte overgange for dem, der just ventede på middagsmaden.

Hvor livligt kampen førtes mellem husmødre og øvrighed får

Der findes danske kokebøger bevaret fra det 14. århundrede, men af så specielt indhold, at de kun kan have haft interesse for de allerfærreste. Den første populære kokebog udkom i 1616. På titelbladet er gengivet et køkkeninteriør. Husmoderens påklædning – struttende skørt og pipekrave – synes mindre velegnet til køkkenbrug. En gryde er ophængt under den åbne skorsten i en grydekrog. Et par simple trebenede stjertpottesnurrer over den lave ild. På væggen bag hende er ophængt tallerkenrække og andet køkkeninventar. (Efter fotografisk optryk udsendt af forlaget Wormianum 1966.)

man indtryk af fra Ribe. Det må have været en underlig gudstjeneste i juli 1570, da præsten fra prædikestolen med ét forkyndte, at borgmestre, råd og 24 mænd nu havde bestemt, at den sag skulle have en ende. Inden 14 dage skulle der være bygget skorstenspipe op gennem taget på alle byens blinde skorstene. Vovede nogen at undlade dette og endda tænde ild i sit køkken, skulle ilden straks sluk-

kes og vedkommende bøde første gang ti mark danske, næste gang tyve og så fremdeles dobbelt hver gang. Det synes at have været en overrumpling fra øvrighedens side således gennem præstens mund i selve kirken at forkynde husmødrene de vise fædres vilje. Sikkert kogte det alt i mangen husmoders sind ved at høre sligt. Men i kirken var jo hver en kvinde selv en blind skorsten og måtte tie. Anderledes da de kom hjem. Man skulle blot vove at slukke ilden i deres køkken og endda forlange ti mark i bøde! Hvorledes det denne gang gik med skorstenspiberne, vides ikke. Meget taler for, at det var de vise fædre, der kom til at stikke piben ind, så at det fremdeles fik lov til at ryge ud af røghuller i den stråttækte by. Den afbrændte også ganske rigtig for en stor del i september 1580. Hverken øvrighed eller husmødre var ved denne lejlighed i stand til at slukke ilden, og hver enkelt brandlidt måtte bøde langt ud over ti mark danske. Da byen genopførtes, kom – i det mindste enkelte – af de blinde skorstene ufortrødent igen.¹¹

Køkkenildstedets indretning var i høj grad simpel, men krævede netop derfor særlig dygtighed hos den, der skulle virke derved. Der fandtes ingen af nutidens bekvemmeligheder, komfur med træk, kogehuller og stegeovn. Alt foregik foroven, hvor ilden brændte på det blotte stenalter, og hvor en vrimmel af tavse tjenere lå, stod og hang rede til i rette øjeblik at føres i ilden. Der var den vældige kedel på sin svingkrog, svævende som en klode, boblende og knaldende under kobberlåget, men aldrig forrådende sit indhold selv for den mest langhalsede. Der var alle de mange gryder, store og små, af metal eller af ler, lavbenede eller benløse skabt til at anbringes på løs trefod. Der var de mindre kedler, kasseroller og pander, og endelig datidens ejendommelige våben: stegespiddene, som altid lod ane noget overordentligt, når de toges i brug, men også var i stand til at gøre de længselsfulde utålmodige, husmoderens arm træt og hendes kinder glødende, førend stegen var helt brunet.¹²

Krævede alle disse slags værktøj en kyndig hånd for at føres, og hørte der lang erfaring, åndsnærværelse og stærke nerver til for at ordne tillavningens rækkefølge, passe det rette øjeblik trods røg og em og strålevarme, og alt imens dreje spiddet, holde det tæt ved og dog ikke for nær, selv om gårddøren gik og ilden rakte tunge – så udgjorde alt dette dog kun den halve sum af de vanskeligheder,

som ildstedet medførte. Lykkelig den, der var kommet så vidt, at ilden brændte, gryderne kogte, og stegen brasede. Forud var der gået et langvarigt og højst trættende forspil, som nutiden lever i lykkelig uvidenhed om.

Det var nemlig selve *antændingen*, der voldte mest besvær. Tændstikker kendtes ikke. Vel var i Tyskland og rimeligvis også i Norden svovlstikker (Schwefel-Hölzlein) en yndet vare hos småhandlende, der solgte æbler og pebernødder.¹³ Men disse svovlstikker var blot en efterligning af almuens belysningsmiddel, de harpiksholdige fyrrepinde, og lod sig altså kun tænde ved anden ild. Tændstikker, der fængede ved afstrygning, opfandt først et par århundreder efter. Man var da henvist til den langsomme fremgangsmåde at slå ild med flintesten og stål og opfange gnisten i trøske eller fyrsvamp. Hertil anvendtes i Norge hyppigt et par svampearter, der vokser på birketræer.¹⁴ Som yderligere tændemiddel brugtes gerne trækul, der følgelig var en nødvendighed i enhver husholdning, ligesom kulsvidning og handel med trækul til købstæderne i mange skovegne udgjorde bøndernes hovederhverv. Alene til Københavns Slot medgik der år 1536 lidt over 500 læster trækul,¹⁵ år 1563 mindst 350 læster,¹⁶ år 1566 befaledes det hver bonde i Nordsjælland at skaffe en læst trækul dertil,¹⁷ og ved Christian IV's kroning brugtes der ikke mindre end 200 læster.¹⁸ År 1545 bestemtes det, at enhver klosterjomfru i Danmark skulle årlig have 10 læs brænde og en halv læst trækul.¹⁹ Lignende stærkt forbrug af trækul lader sig påvise i England²⁰ og vel hele Europa over.

Fik man så endelig ild i trækullet, var sagen dermed dog langtfra omme. Ildstedet manglede trækhuller, man måtte da enten ved hjælp af puster²¹ eller med munden alene blæse på gløden, indtil det endelig lykkedes at lokke flammer frem af det egentlige brændsel.

Det var en sen syssel, aldrig behagelig, værst dog en vintermorgen i kulde, mulm og mørke. Det kunne synes, som om den hermed forbundne ulempe måtte være ens for alle, rige som fattige. Dette var dog langtfra tilfældet. Vi har allerede set, hvorledes bønderne vistnok i reglen undgik den ved at lade bålet på arnen brænde natten over, så at der ved morgentide endnu var et par gløder at hente ild af. Men denne skik, der faldt naturlig, hvor det ikke skortede på brændsel, og hvor ildstedet var anbragt i familiens fælles

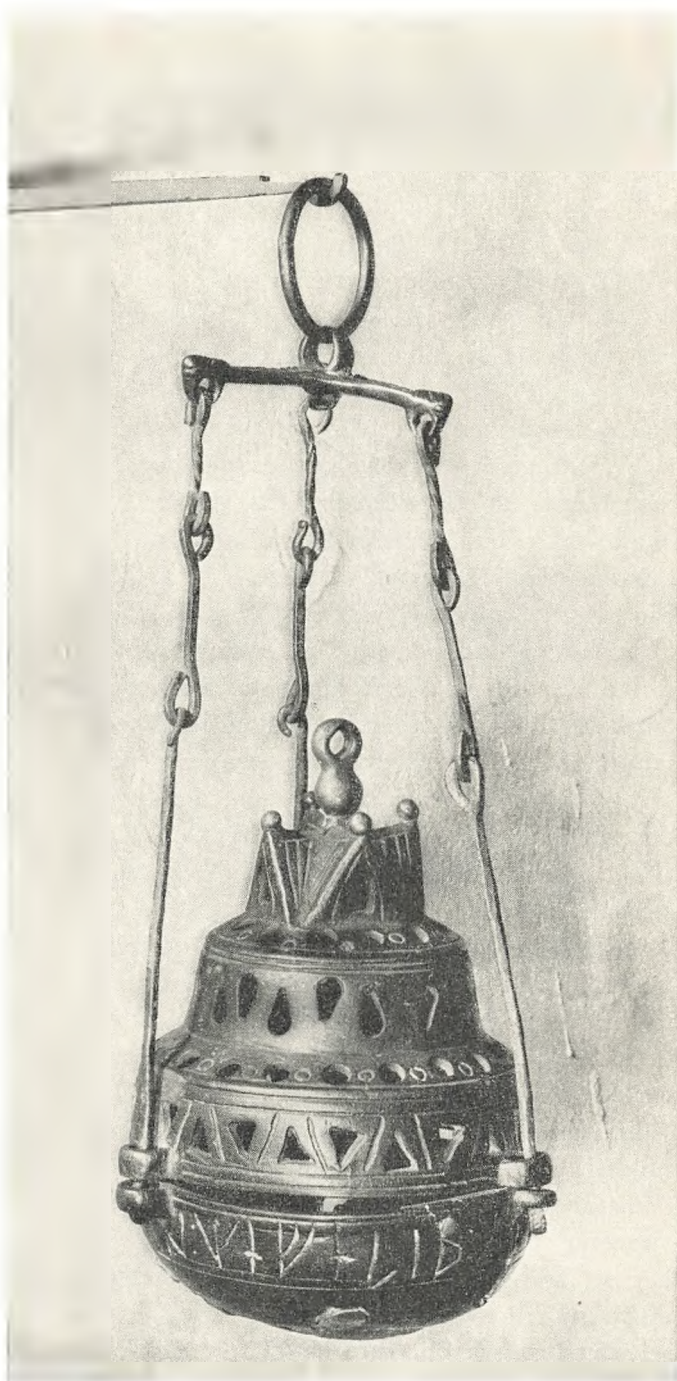

soverum, måtte tabe sig, hvor brændslet skulle betales, og køkkenet udgjorde et rum for sig. Vi træffer først den samme skik igen hos de særligt velstillede, hvor man trods blålets unytte natten over dog lod ilden brænde i køkkenet fra aften til morgen for at undgå ulejligheden ved at gøre ild på fra ny af. I Christian II's hofordning befales det således køgemesteren at passe på, at der imellem midtag og aften og fra aften til morgen ikke brændes større bål i stegeret end nødvendigt til at holde ilden vedlige.²²

Det var altså egentlig kun købstadbeboerne, der ret fik antændingens besværligheder at føle. Her måtte der nemlig spares, det kunne ofte falde vanskeligt nok overhovedet at få brænde udvist fra skovene i nærheden,²³ og brændslet var dyrt, når det således skulle købes hver en smule, 50 øre for læsset var ingen spøg i længden.²⁴ I stedet for de uhyre masser af brænde, der kunne gå med på herregårde og slotte, læs i hundrede- ja tusindvis,²⁵ hører vi derfor for købstadfolks og ligestilledes vedkommende kun tale om langt beskednere summer. 25 indtil 50 læs om året synes her at have været det almindelige i en husholdning.²⁶ Det var rene undtagelser, når enkedronning Sophia f. eks. bevilgede en gammel kvinde i Nykøbing på Falster to til tre læs brænde om ugen²⁷ og en borger samme steds en lignende rigelig forsyning.²⁸ Hvor brænde af en eller anden grund blev vanskeligt at skaffe, måtte *tørv* træde i stedet,²⁹ og disse havde den overordentlige fordel nogenlunde let at kunne – med et behørigt lag aske over – holdes i svag glød fra aften til morgen. *Stenkul* anvendtes derimod aldrig i husholdninger;³⁰ selv i England, stenkullenes hjem, begyndte man først omkring år 1560 at anvende dem til husholdningsbrug.³¹

Det var godt nok med disse to udveje, enten at holde ilden nat-

Der er fra danske kirker bevaret et meget stort antal middelalderlige røgelseskar. Det kan virke ejendommeligt, eftersom brugen af røgelse ophørte med reformationen. Forklaringen er, at karrene gik over til anden brug, nemlig som ildpotter. Det var praktisk for degnen at hente gløder, hvormed han kunne tænde alterlysene, i disse kar, hvis tæt-sluttende låg hindrede gnister i at springe. Dette eksemplar blev ifølge sin runeindskrift støbt af bronzestøberen mester Jakob Rød i Svendborg, der i det 13. århundrede forsynede flere fynske kirker med røgelseskar. Det er nu på Nationalmuseet. (Nationalmuseet fot.).

ten over eller møjsommeligt at tænde den fra ny om morgenen. Men den menneskelige natur måtte kun lidet ligne sig selv, hvis ikke deres tal var størst, der hverken havde råd til det første eller lyst til det sidste. Hvorledes hjalp dette flertal sig da? De foretrak den nemmere fremgangsmåde at løbe rundt hos naboer og genboer og „låne ild“. Denne uskik var overordentlig udbredt³² og tilsvarende farlig. Vel var det forbudt at bære ild i andet end i lukkede beholdere med låg over;³³ men i en snæver vending, når ingen så det, kunne man godt bære et par gløder på et stykke brænde, og det var da heller ikke hver dag, det blæste, eller hver gnist, der fløj i stråtaget. Erfaring viste derhos, at det, hvorpå det kom an, slet ikke var, om man bar ilden i lukket beholder, men om man havde fået „rene gløder“, strøet salt på dem og husket at slå kors over dem. Var dette ikke tilfældet, kom der let „vådesild“ eller, som det senere udlagdes, „våningsild“. Man kunne se den svæve som en flamme eller et ildlagen i luften. „Vådesild“ gjorde ikke med nødvendighed skade. Den var ofte blot en slags varsel om, hvad der kunne ske og fængede vel kun, hvor der ikke var husløg i taget, hestesko over døren, eller fandtes storke- og svalereder på huset. Men „vådesild“ var ligefuldt uhyggelig at se på, et synligt bevis for, hvor farligt *det* var, man her havde at gøre med. Derfor måtte man huske på, både den der gav, og den, der modtog ild, ikke at kalde det så. Man „gav“ ikke ild eller fik den „givet“; thi „man kan altid få ild nok“ (ildebrand). Nej, det ene rette, varsomme udtryk var at „låne ild“.³⁴

Kun få scener maler os så tydeligt forskellen mellem dengang og nu som disse stadig gentagne oprin vintermorgener: forfrosne stakler, uforsigtige og dog opskræmte, famlende sig frem på bælgmørke gader for at tigge lidt ild hos nabo eller genbo, der måske just var ude efter det samme.

En særskilt vask med afløbsrende ud gennem muren hørte vistnok til de sjældnere forekommende forfinelser; det var også lige så nemt at slå spildevandet ud ad køkkendøren. Derimod prydedes væggen dengang som nu med tallerkenrækker, hvor opstillede brikker og fade som våbenskjolde skuede ned fra oven. Overalt, hvor vilkårene tillod det, var denne afdeling endvidere uddannet til et selvstændigt, særskilt rum, *fadeburet*. Vi skal ved undersøgelsen af datidens madlavning nærmere betragte alle disse fade, tallerkener,

kander og skåle; her må vi nøjes med det almindelige indtryk, at de bestod af to skarpt adskilte klasser: de fattigere træsager og det velhavende, nymodens tintøj. Dette sidste var målestokken for husets velstand og orden.

Fadeburet var imidlertid mere end et blot gemmested for anretningsredskaber, det indeholdt solidere sager end som så. Dengang indrettede man sig ikke på måneds- endsige på uge- eller dag-forsyning. Halvåret var den mindste målestok, og et vel forsynet hus lod sig ikke helt udspise fra oktober til oktober. Fadeburets vægge formåede derfor ikke at omslutte det samlede forråd; dets mel- og gryntønder, dets krydderiposer, smørfjerdinger, sulefade, ophængte pølser, bimpler med gammelt øl, mjød og frugtvin udgjorde kun officerskorpset og det til enhver tid indkaldte mandskab. En talrigere forstærkning og reserve lå urørt i den kølige forråds-kælder eller blundede på loftet under det altid lune stråtag. Om det så var den borgerlige tidsregning, så brødes dens magt inden for fadeburets enemærker. Året her regnedes på kirkelig vis fra efterhøst til efterhøst. Slagtetiden var forberedelsens stund, julen den første afgørende prøve. Sligt må erindres for f. eks. at forstå, hvorledes under Københavns belejring 1658 faren for hungersnød så hurtigt kunne indtræde. Sagen var simpelt hen den, at belejringen begyndte i august måned, da fadeburenes årsforsyninger overalt var på hældingen.

En underafdeling af køkkenet, der i alle større huse var udskilt for sig og ofte fandtes i en anden bygning end det egentlige stuehus, var *bryggerset*. Når man husker, at datiden regnede til hver voksen person mindst tolv tønder øl om året, så vil det let forstås, at selv den store kedel over køkkenets ildsted kunne blive for ringe til en brygning. Hvo der kunne, holdt derfor gerne et særskilt bryggers med den behørig forsyning af bryggekedler, svalekar, tappekær, støbekær, urtekedler,³⁵ og hvad alle disse sager hed, som i nutiden kun enkelte indviede kender, men dengang hver halv voksen dreng vidste besked om.

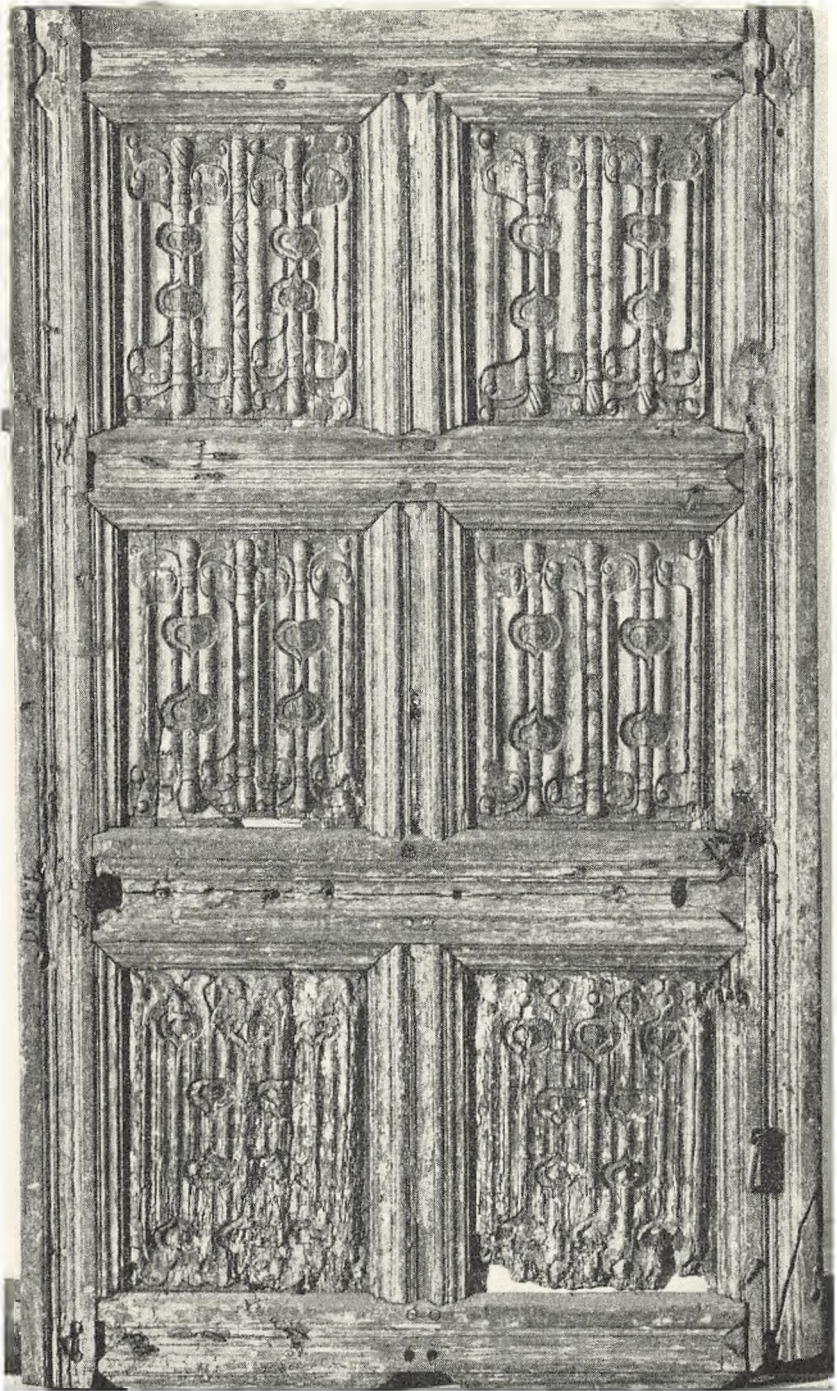
De egentlige værelses antal afhang naturligvis af beboernes vilkår, husets størrelse og deslige. Men trods forskellen i så henseende var der dog en langt overvejende lighed til stede, der kun lader sig forstå ud fra den fælles udvikling. Tilbøjeligheden til at dele huset i

mange rum var løbet forud for den tilsvarende trang til virkelig at tage disse i brug. Værelsernes benyttelse bundede endnu i den gammeldags forestillingskreds.

Det oprindelige havde jo været den fælles stue, hvor alt var forenet: køkken, spisestue, sovekammer, opholdssted dag og nat. Trangen til leddeling af dette rum havde allerede gjort sig gældende, forinden midlerne dertil ret var givet. Vi har jo set, hvorledes „stuen“ i Danmark og Norge var blevet delt i tre: forstue, kleve og den egentlige stue. En anden tredeling var stundom forsøgt i svenske bønderstuer: køkken i den ene ende, dagligrum i midten, højtidsrum i den anden ende.³⁶ Først skorstenens gennemførelse og ildstedets mangfoldiggørelse gav imidlertid den fulde betingelse for ret at kunne inddele huset. Købstadboligerne nød i høj grad godt af den givne frihed, og mange huse vrimlede af rum foroven og forned. Men trangen til virkelig benyttelse af disse strakte sig endnu ikke videre end til de tre: køkken, dagligværelse og højtidsrum.

Dette misforhold mellem evne og tilbøjelighed er et af de mærkeligste træk i den nordiske husbygnings-udvikling. Trofasthed mod det gamle i forening med folkens to natursvagheder: frygt for spot og en vis selvtilfreds magelighed, har her ikke udestængt, men midtvejs hæmmet udviklingen af det nye, så at de samme, der evnede at bygge husene, ikke vovede gennem beboelsen at vedkende sig den i anlægget udtalte plan. Det har krævet århundreder, før folkeskik tillod beboerne at tage huset fuldt i brug. Medens rummene alt var til stede i det 16. århundrede, dristede man sig først i det 17. og 18. til at tage nok et i brug ved at udskille spisestue fra sovekammer, og først i det 19. århundrede har man turdet inddrage „salen“ til daglig benyttelse. Det, der lammede bevægelsen, var ikke en ydre, men en indre grund. Vi skal derfor netop ved herregårdene og slottene få denne hæmmende udvikling at se i dens yderligste former, det stærkeste misforhold mellem det antal værelser, som hin tid krævede og den begrænsede måde, hvorpå de toges i brug.

På Ribe-egnen lod man sig ikke uden videre løbe over ende af renæssancens nye idealer. Her overlevede gotiske former endnu langt ned i det 16. århundrede. Denne dør tilhører stilhistorisk sengotikken. Den er bygget op af enkle profilerede rammer, mens fyldingerne er rigt dekoreret med vilttert foldeværk. (Nationalmuseet fot.).

De to vigtigste – man kunne fristes til at sige eneste – værelser i købstadboligerne var altså dagligstuen, der tillige var spisestue og sovekammer, og stadsestuen eller storstuen, der kun benyttedes ved festlige lejligheder. Om disse to samler da al interessen sig.

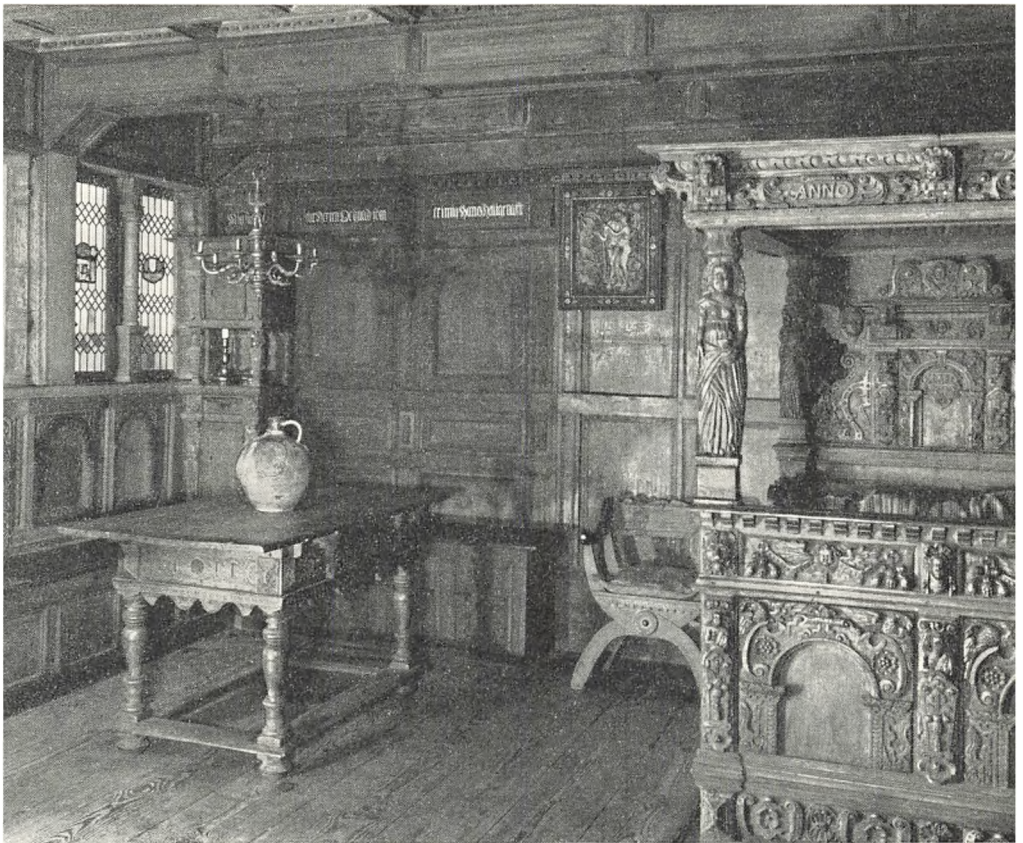
Det første almindelige indtryk, man ville have modtaget ved at kigge ind i en af hin tids *dagligstuer*, var et vist broget, opfyldt, trykket. Hvis ikke forholdene var for store, og gulvet, der hyppigt var af ler, havde talt derimod, skulle man troet sig hensat i en kahyt, hvor de små ruder var tilspigrede af frygt for skvalpet fra søen, medens hver tomme væg var anvendt til gemmesteder, bænke og faste køjer. Det er samme indtryk, som man den dag i dag modtager overalt i Norden ved at træde ind i en velhavende, gammeldags bondestue.

Værelsets egen udstyring var i høj grad tarvelig. Skønt højden efter datidens begreber kunne være anselig nok, og man næppe som i hin tids bønderstuer løb fare for at støde panden mod bjælkerne, så ville dog vistnok i de fleste tilfælde stuen have forekommet os lav. Loftet var sjældent eller aldrig gipset, men bjælkerne lå synlige. Gulvet var vistnok i de fleste tilfælde af ler, datiden så med en vis uvilje på trægulve på grund af deres brandfarlighed. Det var derfor i København lovbefalet at have også gulvene i de øvre stokværk lerslagne, for at de ikke under en brand skulle yde ilden næring.³⁷ Væggene var kun forneden, så højt som en siddendes hoved rakte, beklædt med panel, resten var rå væg, lerklinet bindingsværk. Når nu hertil kom de små, blyindfattede, tarvelige ruder uden gardiner, så vil det forstås, at hovedindtrykket af stuen selv var trist og fattigt. Det livlige og brogede fremkaldtes af møblerne.

Disse var ikke længere som i oldtidens hal og dens lidt fattige efterligning, datidens bønderstuer, blot faste dele af væg og gulv. De var heller ikke alle flyttelige som i vore dage. De befandt sig på et overgangstrin.

Den samme trang til frihed og mangfoldiggørelse, der havde grebet boligerne og delt dem i de mange rum og flere stokværk, havde nemlig også forplantet sig til bohavet. Hermed var den bevægelse opstået, den store omvæltning, hvorved det tidligere faste bohave løsnedes og forvandlede til *møbler*.

Denne udvikling foregik lidt efter lidt en 3–4 århundreder igennem. Men set under ét tager bevægelsen sig pudsigt nok ud.

Husenes indre er i højere grad end deres ydre underkastet skiftende tiders krav til boligkik, så skønt vi har adskillige huse bevaret fra det 16. århundrede, er i realiteten ingen hele interiører – derimod nok så omfattende fragmenter, at man kan sammenstykke troværdige rekonstruktioner. Kort efter 1600 indrettede en købmand sit hjem på hjørnet af Østerå og Stranden i Ålborg. Huset blev nedrevet i 1866; men man havde pietet nok til at gemme paneler, døre, lofter m. m. fra tre rum – desværre uden at tage rede på sammenhængen. Af materialet har man genskabt to stuer – en på Ålborg museum og en i Nationalmuseet. Billedet viser den sidste. Møblerne stammer ikke fra dette hus, men er dog nogenlunde samtidige. Stuen lå i husets første sal med udvendig trappe ned til gaden. Den følger i store træk den boligkik, som bønderne skulle holde fast ved endnu et par hundrede år – nemlig med langbord og langbænk langs vinduesvæggen, hjørneskab, plads for husherren på bordendebænken samt en stor himmelseng til ægtefæller og børn. (Lennart Larsen fot.).

Den lukkede alkove skilte sig ud som en himmelseng på fire ben. Bænken langs væggen med dens lågdækte gemmesteder og siddepladser frigjordes stykke for stykke, først som kister, senere som stole. Det sidste stykke bænk omskabtes til det 18. århundredes sofa. Alt forinden havde bevægelsen grebet det faste bord. Tidligst var pladen blevet løsnet, benene fulgte efter. Det var, som var der gået liv og røre i alt, hvad der var af træ. Medens bænkens dele blev til stedse flere kister, syntes nogle af disse atter at rejse sig på bagbenene som skabe. Arterne krydsedes, skabe med bordskuffer opstod, snart større som dragkister, snart mindre som kommoder. Og alt imens krympede væggenes panel sig sammen eller skallede af i løse skærmbredder. Havde ikke alle disse trætingester til daglig i hvert enkelt hjem stået og set så solide og adstadige ud, og havde ikke udviklingen strakt sig over århundreder, kunne de menneskelige beboere formelig være blevet angst og bange for, hvad der foregik. Det var jo intet mindre end hjemmets – alle dets sidde-, ligge- og gemmesteder – „mobilisering“.

Det 16. århundrede befandt sig i begyndelsen af denne udvikling. Vigtige dele af det faste bohøve havde alt løsnet sig, var svinget ud og stod rede til opbrud. Men endnu ventedes der på signalet til afmarch og på den ledende hånd, der skulle anvise hver sin fremtidige plads i de ubesatte stillinger. Herfra det besynderlige udseende, som dagligstuen frembrød. Trods al dens værdige ro lignede den, overfyldt og bepakket som den var, en blot foreløbig ordning hos en talrig familie; vidste man ikke bedre, skulle man tro, at der stadig var håndværksfolk eller hovedrengøring i de øvrige værelser.

Hvor langsomt udviklingen er nået til bondebefolkningen, kan ses af en lille, tilfældig ytring som denne: „Ved 1800 var der ikke en dragkiste i Møborg (Jylland). Min moder fik den første.“³⁸

Idet vi nu skal søge at finde rede i alt dette dagligstuens tilbehør, vil vi først vende os til dens solideste bestanddel, *kakkelovnen*. Skorstenen var jo alt en gammel husbeoer i købstæderne. Nærede nogen tvivl i så henseende, kunne han lægge mærke til, hvorledes f. eks. bestemmelserne om dens renligholdelse for længst var bragt i orden. Det var rakkeren, der var *skorstensfejer*; enhver kunne se, at slig syssel kun passede for en uærlig mand. Det var en nødven-

dighed, men ikke nogen behagelighed således at skulle have bød-
delens næstkommanderende, rakkeren, ved bestemte lejligheder
snagende i sit hus og regerende i sit køkken. At et og andet for-
svandt ved sådan lejlighed fulgte næsten af sig selv. Rakkeren i Ri-
be fik januar 1584 i nytårgave tilgivelse for sidste tyveri, men sik-
ker udsigt til galgen, hvis han begik et nyt eller blot undveg byen.
I denne sidste tilføjelse viser sig, hvor nødvendigt et onde rakker-
skorstensfejeren var. Man foragtede og afskyede ham, men kunne
dog ikke undvære ham. At han under disse forhold søgte også i sin
nye stilling at anvende sin gamle færdighed, at „flå“, kan man
egentlig ikke fortænke ham i. Uafbrudt måtte – i Ribe i det mind-
ste – taksterne fastsættes på ny. Ganske uret kan man ikke give rak-
keren i, at der var forskel på at rense en almindelig lille skorsten
og så en, der var „to eller tre lofter høj“. Magistraten ville have tak-
sterne sat efter de første, rakkeren naturligvis efter de sidste.³⁰
Men én ting undrer uvilkårligt nutiden, det er styrken af den mod-
stand, det medfødte, ubevidste had mod al offentlig renlighed og
fællesvel, som her havde givet sig et nyt udslag. Endnu en gang
havde man overdraget omsorgen for et kommunalt anliggende til
samfundets forbandede: rakkeren. Han herskede nu over gadernes,
gårdenes og bygningernes renligholdelse og delvis over fængsels-
og veterinærvæsenet. Nutiden ville kalde ham direktør for de og de
... væsner, med titel eller rang som etatsråd. Datiden tålte ham ikke
i samme stue som andre. Man foragtede den bænk, hvorpå han hav-
de siddet, kasserede det bæger, hvoraf han havde drukket. Og undte
man ham en drik øl, skænkede man i hans bæger med venstre og
med bagvendt hånd. Han var samfundets udskud, men vedhæn-
gende som dets skygge. En „uærlig“ mand.

Skorstenen selv derimod var samfundets kælebarn. Gammel i
gårde, som den alt var, havde den dog endnu ikke tilegnet sig alde-
rens adstadighed. Hele det 16. århundrede igennem vedblev den
med ungdommelig livlighed at skifte ham, så at man næsten har
ondt ved at kende den igen under de mange forklædninger. Den
begyndte som skorsten, endte som kakkellovn.

For at forstå hele denne bevægelse, hvor der tilsyneladende blot
ganske vilkårligt legedes med navne og former, behøver vi kun at
mindes den udvikling af ildstedet, som vi alt har set. Hvad her nu
foregik i købstadsboliger, herregårde og slotte var blot en gentagelse

af den ældgamle strid mellem arne og ovn. Som goderne ved hver af disse i sin tid havde søgt at vinde tilhængere for sin bestemte ordning, således også nu. Blot var midlerne nu rigere og mangfoldigere. Opvarmningen i Norden har fra tidligste dage indtil det 19. århundrede svinget imellem, hvorvidt åbent ildsted eller ilden anbragt i dækket beholder var at foretrække. Da skorstenen helt op gennem taget blæste liv i det gamle spørgsmål, rejste dette sig naturligt med fornyet fyrighed.

Som sædvanligt var selve navnene med på spil og viste vej eller vildledte i, hvad spørgsmålet egentlig drejede sig om. Navnet „skorsten“ var, som vi tidligere har set, kravlet til vejrs med den lange nye røgleder og havde til sidst stukket hovedet ud af taget som benævnelse for den synlige skorstenspipe oppe i det frie. Nu morede det sig med at lade sig dumpe ned igen og indtage en hædersplads ved røglederens bund. I det 16. århundrede blev navnet „skorsten“ ikke blot i Danmark og Norge, men selv i Sverige⁴⁰ den fine benævnelse for den åbne varmegiver i stuen. Navnet delte i så henseende ganske skæbne med den franske benævnelse. Også denne, *cheminée*, havde først betegnet røgens vej i den lange, murede leder op gennem taget. Nu faldt det ned og tog som „kamin“ hæderspladsen i stuen. *Skorsten* og *kamin* betød i det 16. århundredes mere forfinede omgangssprog et og det samme.

Ser vi bort fra navnet til selve det ildsted, som det betegnede, så var unægtelig en skorsten eller en kamin en ren velsignelse i sammenligning med de gamle røgovne, der havde ladet røgen blive stående i værelset. Pyntelig tog den sig dernæst ud med sin stensatte portåbning og alt sit hyggelige tilbehør af brandbukke, brandjern, brandtyv, ildskovl og puster.⁴¹ De to brandbukke stod gerne som en slags rækværk foran kaminen og til dem lå støttet, når de ikke brugtes: brandtyv (ildtang), ildskovl (skuffe) og puster. Derimod måtte brandjernene til stadighed i ilden, idet de stillede under favnestykkerne for at skaffe luft til bålet. Hos mindre velstående var dog vistnok ofte brandbuk og brandjern ét og samme. Man får også indtrykket af, at de to brandbukke, der stod foran som rækværk, i deres oprindelse egentlig ikke var andet end brandjern, der var blevet alt for fine til at bruges efter gammel bestemmelse. Men pyntelige tog de sig alle ud, selv om de kun var af pole-ret messing; endsige da, når brandjern, som et par Christian IV an-

skaffede sig, var af purt sølv,⁴² eller pusteren, som hos Peder Oxe, var med forgyldt arbejde.⁴³ Endelig havde skorstenen eller kaminen den fordel, at den oplyste stuen, samtidig med at den afgav varme. Om kaminen samledes derfor hele familien, når mørket faldt på; løse bænke eller stole, hvis sådanne fandtes, flyttedes herhen; hver havde sin bestemte siddeplads om dette husets midtpunkt.⁴⁴ Det var i denne hyggelige kreds, at Henrik Rantzau anbefalede sine børn at tage hoserne af og strække de blottede fødder frem til varme.⁴⁵ Almindelige godtfolk nøjedes dog med at støtte deres våde støvler på en af de to brandbukkes hede tværstænger.

En overdådighed, som det ikke faldt i hvermands lod at kunne anvende ved disse kaminer, var at fyre i dem med vellugtende brændsel. Det ansås både for et passende udtryk for velstand og for i høj grad sundt at opvarme stuen på denne måde. Som særligt vellugtende brændsel omtaltes enebær, myrte, terebinte og laurbærtræ, ligesom det også anbefalede at strø tørret salvie, rosmarin eller lavendler ind på de brændende ege- og bøgestykker. Derimod var det aldeles forkasteligt at brænde osende ved som poppel, ahorn, tjørn.⁴⁶ Der er da således intet utroligt i det gamle sagn, at Ole Bager i Odense, da Frederik II år 1580 var hans gæst, skal – ligesom 40 år forud Anton Fugger i Augsburg for kejser Karl V – have ladet gøre ild på kaminen med kanelbark.⁴⁷

Et ret mærkeligt bevis for, i hvilken grad man har anvendt duftebrændsel, er i vor tid kommet for dagen, idet arbejderne under en reparation af en kamin på Rosenborg Slot af sig selv blev opmærksomme på den gamle sods ejendommelige vellugt.⁴⁸

Ved siden af denne fornemmere måde at rense luften på virkede imidlertid kaminen også på en anden vis, der kom alle ligeligt til gode. Den var ifølge sagens natur stuens ypperste luftfornyere. Hvad skadede det, at vinduerne var tilspigrede, når kaminens åbne gab stadig slugte den fordærvede luft og som en uhyre ventil gav revner og sprækker nok at bestille! Denne dens virksomhed blev dog kun lidet påskønnet. Datiden var tilbøjelig til heri blot at se en mangel, et bevis for, at kaminen var en ufuldkommen varmeindretning, der trængte til afløsning.

Og det lod sig jo heller ikke nægte, at den kun i ringe grad opfyldte sin egentlige hovedbestemmelse. Man kunne fodre dette for-

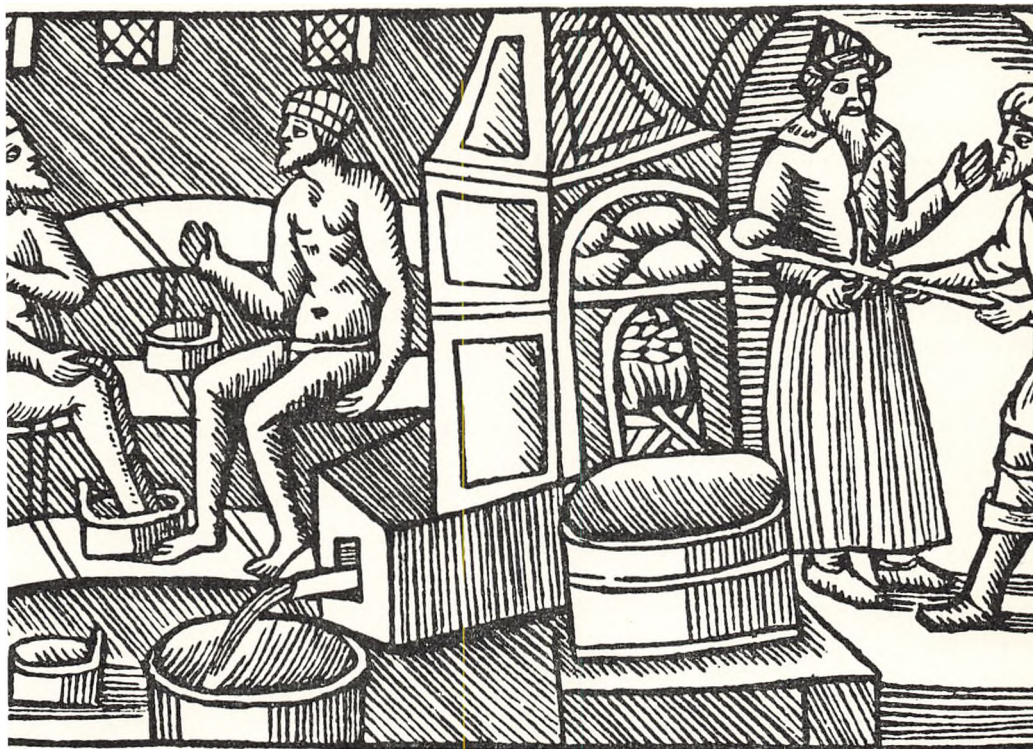
slugne uhyre med favnestykke på favnestykke, uden at man dog på en streng vinterdag var i stand til at få stuen opvarmet. Varmen for op igennem skorstenen; selv beholdt man kun flammernes lys og knitren. Sligt var harmeligt nok, især når brændslet samtidig steg i pris. Der måtte findes en bedre måde at bygge et ildsted på.

Den vej, som man da ind slog, var ganske den samme som den, man i sin tid havde fulgt i oldtidens haller. Ligesom man dér havde overbygget arnens åbne ildsted med en lergrotte for at fastholde varmen og derved frembragt den såkaldte „røgovn“, således føjede man nu en ovnlignende udbygning til kaminen for i den ophevede hvælving at gemme på varmen.

Den ældste anvendelse af disse udbygninger har måske ikke været til værelses opvarmning. Tidligt har man i hvert fald benyttet dem til „køller“ for derpå at tørre korn. Som en uhyre kamel stod da denne murbygning inde i huset. Sin skorstenschals rakte den op imod eller gennem taget; ryggen kunne gå til andet stokværk, og på dens hede pukkel var man i stand til at tørre korn og berede malt, alt imens man nede i stuen nød godt af ildstedets varme.

Men der var jo intet til hinder for at lade kamelen knæle og svinge bagkroppen ind i stuen. Først således fik man derinde ret nytte af den opsparede varme, der strålede ud fra siderne. Denne nye form for ovn måtte altså blive en slags bilæggerovn, hvori der lagdes ild fra stuen bagved, der vel i reglen var køkkenet. Ovnen selv inde i stuen må have taget sig ud som en plump lerhvælving eller firkantet murstens-kasse, hvilende på en muret forhøjning for at bringe den i højde med skorstensildstedet i køkkenet. Ærkebisp Olaus Magnus har gengivet et nogenlunde tydeligt billede af en sådan ovn i mere forfinet skikkelse. Den vises anvendt ude i køkkenet som bagerovn, medens den inde i stuen tjener til opvarmning for to, der bader sig. Det synes at være et afkom af denne slags ovn, der endnu i mands minde, opmuret af brændte sten, anvendtes enkelte steder i Nørrejylland.

Vi kender kun lidet til disse ældste ovne. De slog vistnok også først ret an, da de beklædtes med *kakler* og altså forvandlede til *kakkelovne*. Ved „kachel“ forstod man blot et lille dækstykke af brændt ler. Navnet tyder på, at skikken er kommet fra Tyskland. Ved det 16. århundredes begyndelse synes den at være nået til Norden. De to første *kakkelovne*, om hvilke vi her hører tale, forekom

Olaus Magnus genfortæller en historie om en østromersk embedsmand, der havde til opgave at forsyne flåden med brød, men snød med leverancen. Han sendte nemlig brødene til en badstue, hvor de hurtigt opnåede et gennembagt udseende, der kun holdt i kort tid. – Troels-Lund overfortolker uden tvivl billedet, når han mener, at Olaus Magnus hermed har villet skildre en udbredt skik i Norden.

hos folk med tyske forbindelser. Den ældste tilhørte kong Hans' dronning, Kristine af Sachsen, og fandtes på hendes gård i Odense, i hendes egen stue. I sine hofdamers værelse, „Jomfruherberget“, som det hed, og i „Ingers Kammer“ lod hun indrette fornem kamin eller „skorsten“, som den jo kaldtes. Til skorstenen i jomfruherberget medgik 100 mursten. Men sig selv forbeholdt hun det endnu fikser, en kakkellovn. Vi ved egentlig intet videre om denne, end at to mand 1507 måtte „igen opsætte den“, hvad enten den nu har stået andetsteds tidligere, eller den dette år måtte underkastes en hovedreparation. Den var indvendig opført af ler, men

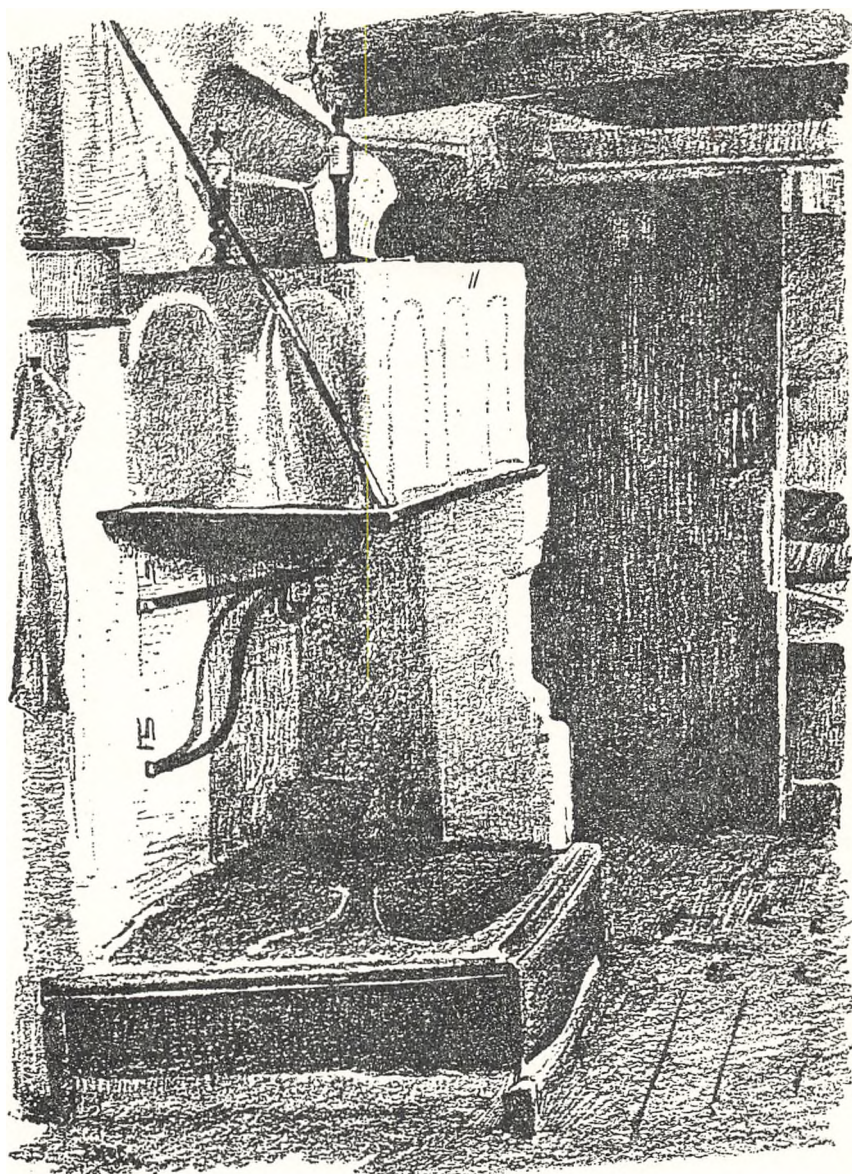
hvorledes dens kakler så ud, der jo udgjorde dens pragt, ved vi ikke.⁴⁹

Dette kan vi derimod afgøre for den anden kakkellovns vedkommende, der forekom i Norden. Den fandtes, betegnende nok, i Bergen. Da den driftige lensmand her, Jørgen Hanssøn, 1518 opførte Bergenhus, anvendte han de nyeste fremskridt og forbedringer på opvarmningens område. I den store borgestue lod han opføre ikke blot en „skorsten“, hvis strube man, når man ville holde på resten af varmen, kunne lukke „med et spjæld af kobber“, men tillige anbragte han i samme stue en „kakkellovn“. Det ville være interessant at vide, om denne havde røgfang sammen med „skorstenen“ og vel altså var en slags bilægger til denne, eller om den måske stod i et helt modsat hjørne af stuen. Dette kan vi imidlertid ikke afgøre. Derimod kender vi dens kakler. Disse bestod af 80 tagsten. Tækket med disse, og selv malet med rød mønje, synede den da vistnok som et lille hus i stuen, en forsoren, gotisk kvist, en ildmand med rød, skarpkammet stormhue ligesom selve Bergenhus blandt byens flade, fredelige tørvehoveder. Hvorfra Jørgen Hanssøn har fået ideen, enten gennem tyskerne på Bryggen eller direkte syd fra, så at han her har kunnet være deres læremester, kan ikke nu afgøres. Vi ved kun, at han var om sig og lod hente brændte sten helt nede fra Flensborg. Da tyskerne 1523 gjorde oprør, var det ikke længer blot på slottet, at der fandtes „skorsten og kakkellovn“, de forekom nu også i norske borgeres huse.⁵⁰

Brugen af kakkellovne bredte sig altså i Norge som i Danmark med rivende fart. Men som så ofte ved slige lejligheder kneb det netop derfor at kunne holde trit med de stadige forbedringer. Den ældste art „kakler“, de blotte tagsten, blev snart for simple og gik af brug. De anvendtes vel længe efter, men altid kun under meget tarvelige forhold, således f. eks. 1645 i Ribe i en vagtstue.⁵¹ Tagsten til kakkellovne omtales endnu af og til i Nørrejylland omkring år 1800.⁵²

En af de sidste tagstensovne i brug er vistnok den, som billedet side 397 viser. Den fandtes 1888 i Skanderborgegnen. Over selve ildstedet var anbragt en pindeværks-plade båret af en jernstang og overmuret med en firkantet hætte af tagsten. „Ejeren var misfornøjet over, at brandsynet har forbudt ham at gøre ild i den“.

Den næste art af „kakler“ synes at have været flade og glaserede;

Tagstensovn på Skanderborgegnen tegnet af R. Mejborg 1888.

de kunne brændes i allehånde mønstre og figurer, og måtte kunne tage sig ypperligt ud. Et pragtstykke af denne art var vistnok den kakkellovn, som den første lutherske biskop i Bergen, Geble Pedersøn, omtrent år 1550 forskrev til sin bispegård. Den betegnede som

en „statelig kakkelovn med herlige billeder af Passionen og mange fyrsters våben“.53 Sin ypperste og mest hensigtsmæssige form fik endelig kaklerne, da man fandt på at bule dem indefter. Som *kakkelpotter* vandt de deres egentlige og afgørende sejr.

Samtidigt med disse kakkelpotter synes også ovnen selv at have skiftet form. I tagstens-kaklernes tid havde ovnens hvælving vistnok været overbygget med et stejlt tag. Nu faldt det naturligst at bygge den som en stor, firkantet klods, fladloftet og uden tag. Dens sider og overdel opmuredes af lutter kakkelpotter, hver især som en lille urtepotte, men gerne firkantet og uden hul i bunden. Hjørnerne og ovnens nederste stykke derimod måtte være af mursten eller under fattigere forhold af ler; thi de skøre kakler var ikke i stand til at modstå hverken de puf, hvorfor hjørnerne var udsat, eller den stærke hede lige ved ilden. Kakkellovnen lignede da nu en firkantet stabel af lidt fladtrykte urtepotter, alle med bunden indad, hvilende forneden på en solid murstens- eller lerunderbygning.

Fordelene ved denne konstruktion var tydelige nok. Sådanne kakkellovne var mere brændselsbesparende end alle de gamle ovne, idet de tynde kakler lod sig let gennemvarme. Men hertil kom det vigtigste fortrin, deres mangel på bekvemmeligheder. I de øverste potter kunne man i en snæver vending varme sit øl eller ligefrem koge mad; og i alle sidepotterne kunne selv den talrigste aftenkreds få plads både til forfrosne hænder og fødder.⁵⁴ Det er

I senmiddelalderen begyndte man at bygge ovne af rektangulære kakler, ofte prydet med relieffer og glaserede. De synes at være udviklet af tagstenene, der tidligere havde været anvendt også til ovne. De nye kakler blev i begyndelsen importeret fra Tyskland; men i det 16. århundrede kan man spore en dansk produktion. Et jordfund fra København bragte adskillige fragmenter af forme for dagens lys – deriblandt en næsten hel form fra o. 1555. Billedet viser et moderne aftryk. Figuren kaldet HERCI HANS er den tidligere tyske kurfyrste Johan Frederik den Højmodige af Sachsen, der som lutheraner og leder af oppositionen mod kejser Karl V blev afsat som kurfyrste efter et militært nederlag. Degradet til hertug kæmpede han siden for at genvinde sin tabte indflydelse, og han var i det protestantiske Danmark omgivet af sympati. Spredte fund af kakkelpotter viser, at hans billede var indmuret i adskillige danske ovne. (Nationalmuseet fot.).

uden tvivl fra disse hyggelige stenmuffer, at almuens endnu brugelige betegnelse for den højeste grad af behagelig varme „pottewarm“ skriver sig.

Og der var plads til alle størrelser af hænder og fødder. Til en større kakkellovn anvendtes nemlig en 70–100 kakkelpotter,⁵⁵ hvoraf nogle gerne var dobbelt så store som de andre. Prisen på kakler vekslede fra 8 til 37 øre stykket.⁵⁶ Da en fuldstændig kakkellovn således var temmelig dyr, må man vistnok antage, at mindre bemidlede stundom har sparet ved at gøre hjørnerne brede og altså indskrænke kaklernes antal. Herved er der rimeligvis opstået en mængde overgangsformer, om hvilke det kunne være vanskeligt nok at afgøre, hvorvidt de burde kaldes for ovne eller kakkellovne. Hos landalmuen i Nørrejylland kunne man endnu i begyndelsen af det 19. århundrede hos de allerfattigste træffe ovne med en eneste kakkelpotte foroven til at varme mad i og en tilsvarende i forsiden til at varme hænder og fødder i.⁵⁷

Det 16. århundrede var pottemagerens gyldne tid. Et helt nyt opland var indvundet for deres tilvirkning, og vi hører da også om pottemagere alle vegne: Jørgen og Hans Pottemager i Malmö, Daniel Pottemager i Helsingør,⁵⁸ Hans Krukkemager på Norrmalm⁵⁹ osv., osv. Ret pudsig tager en regning sig ud fra hin tid for en kakkellovn fuldt færdig og opsat: „For en tønde fæhår, som pottemageren slog i leret til den nye kakkellovn: 10 skilling – 19 store kakkelpotter: 25 sk. 1 hvid. – 50 mindre kakkelpotter: 2 mark 1 sk. 1 hvid. – For kakkellovnen at opsætte: 1½ m. For samme kakkellovn at anstryge med egen farve: 8 sk.“⁶⁰ Det ses altså at have været skik at male kakkellovnene. Den farve, der anvendtes, kaldtes gerne for „isenfarve“, hvad enten dette har angivet dens jernlignende udseende eller vel snarere, at det var mønje, der bedre end vand- og oliefarve kunne tåle hede.⁶¹

Kakkellovnene betegnede i visse måder et betydeligt fremskridt. For første gang var det lykkedes at finde et middel, hvorved man billigt og uden stor møje kunne få stuen fuldstændigt opvarmet og holde den jævnt hen i samme tilstand i længere tid. Men dette gode var købt med ikke ubetydelige ofre.

En højst ubehagelig følge var allerede det standsede luftskifte. Kaminen havde i sin tid bevaret den livlige forbindelse mellem stuen og omverdenen; nu ophørte brat ventilens virkninger. Såvel

murstens- som kakkellovne var jo nemlig bilæggerovne, der udelukkede alt forhold mellem stuens luft og ilden inde i den lukkede ovnkiste. At gøre dem til „vindovne“ ved at anbringe en dør på dem ind fra stuen og lægge i herfra, synes man endnu ikke at have fundet på. Da nu vinduerne, som ovenfor meldt, var tilspigrede, antog luften i dagligstuen efterhånden en ganske egen tæthed. Mættet med madlugt, sovekammerluft, lyseos og damp af våde klæder fyldte den rummet og vekslede kun mellem at indåndes af de fuldtallige beboere eller skoldes på ovnsens hede sider. Der er hengået et par århundreder, førend Nordens befolkning har begyndt at indse, at kaminernes afskaffelse med nødvendighed krævede ikke blot vinduernes forsyning med hængsler og kroge, men deres virkelige oplukning, for at luften ad denne vej kunne fornyes.

En anden ulempe ved disse ovne, der ganske anderledes stødte datiden, var deres mangel på lys. I stedet for kaminens muntre luer havde man nu kun ovnsens overalt lukkede sider; i mørke kunne man brænde sig på dem uden endda at se dem. Det var et ikke ringe savn for en tid, hvis øvrige belysningsmidler var så ufuldkomne.

Værst af alt, og det, der gav kakkellovnene nådestødet, var dog deres skrøbelighed. Man havde ikke været vant til at omgå varligt med deres forgængere, tiden var overhovedet ikke let på hånden, og så krævedes der nu med ét en dobbelt art af forsigtighed lige over for disse ovne. Dels skulle man håndtere den lange ildrager meget behændigt, for ikke indvendig fra at slå bunden ud på en kakkelpotte eller to. Dels gjaldt det om at holde varmegraden inden for visse grænser, for at ikke potterne skulle blive skøre og springe ved at udsættes for alt for voldsom hede. Det var umuligt at passe sligt så nøje. En talrig afgang blandt potterne blev følgen.

Her viste nu manglerne sig fra en ny og ubehagelig side. De enkelte kakkelpotters pris var vel ikke så høj, at man jo nok kunne erstatte de itubrudne, om end selv dette kunne blive dyrt nok i længden. Men ulykken var, at det langt fra var dermed gjort, at man anskaffede sig stedfortrædere. Ikke enhver kunne tage de gamle skår ud og indføre den nye; man måtte have pottemageren til, måske den halve kakkellovn ned for at få bødet et par huller. Og undlod man dette, fik man til straf stuen daglig fyldt med os og røg

og endda ingen varme; thi ovnens i forvejen svage træk ophørte, og røgen trak naturligvis ikke ud gennem røghullet i skorstenen, når den kunne slippe med at pible frem mellem de søndrede potter. En farlig fjende synes kakkelpotterne at have haft i drenge, der i leg pirrede ved den skøre bund. Endnu i en beretning fra 1889 hedder det herom: „Her på egnen (lidt nord for Ribe) har jeg ingen truffet, der kunne mindes „pottkakkelovne“; længere nordpå ved de gamle endnu at fortælle, hvorledes de som børn i skolen morede sig med at stikke hul i bunden af potterne med en pigkæp for at se ilden gløde derigennem. Ovnens var opsat af sorte potter, der vendte åbningen udad.“⁶²

Hyppige reparationer med udgift og ulejlighed eller også os og røg var altså de slette egenskaber, som dagligt samliv lærte én at kende hos kakkelovnene. Klagerne herover genlyder lige fra hin tid, da de var en pryd på borge og slotte, og til midten af det 19. århundrede, da de døde en ubemærket død hos fattigfolk i Jyllands hedeegne.⁶³ Man behøver blot at lægge mærke til den hyppighed, hvormed kakkelovnene f. eks. på Malmöhus⁶⁴ i løbet af få år delvis eller helt måtte fornyes, for at forstå, hvor gyldig grund der var til klage.

Nøden lærte da at finde på en ny forbedring. Man pansrede kakkelovnens indre med jernplader, så at ildrageren ikke kunne komme til at berøre kaklernes skøre bund. Hvis disse skulle blive sønderbrudt udvendig fra, hindrede jernpansret dog røgen fra at trænge ud gennem hullet. Denne nye form tillod fremdeles flere forandringer. Ovnens hulhed var jo nu en jernkasse, den kunne altså anbringes på fire ben i stedet for den ene, plumpe murstenspladfod, hvorpå den tidligere havde hvilet. Og da jernet lod sig bearbejde, kunne man nu sætte en lille dør på ovnen ud til stuen, lukke fyrhullet bagude og i stedet for røghullet lede et rør fra ovnen ind i skorstenen, med andre ord forbedre trækken og forvandle bilæggerovnen til en kakkelovn med ilægning fra selve stuen.

Det ligger i sagens natur, at alle disse forbedringer og fremskridt ikke skete på en gang. Meget hurtigt synes de dog at være foregået.⁶⁵ Vist er det, at omkring år 1550 dukkede en ny slags ovn op under navn af *jernkakkelovne* og gjorde straks stor lykke.⁶⁶ Og allerede kort efter 1580 kendte man i Danmark til „jernvindovne“ med både jerndør ud til stuen og med „pibe“ (kakkelovnsrør) ud til

Indtil man begyndte at fremstille jernovne i Norge, blev hele det danske forbrug dækket af tyske støberier. Denne plade fra en bilæggerovn synes støbt ved midten af det 17. århundrede, men i en gammel form, idet figurernes påklædning er modedragter fra o. 1600. Scener fra det gamle og det nye testamente var støbernes foretrukne motiver. Det store billede foroven forestiller Jesu møde ved brønden med den samaritanske kvinde. Til gengæld kunne man godt udfylde mindre felter med mere verdslige motiver. (Nationalmuseet fot.).

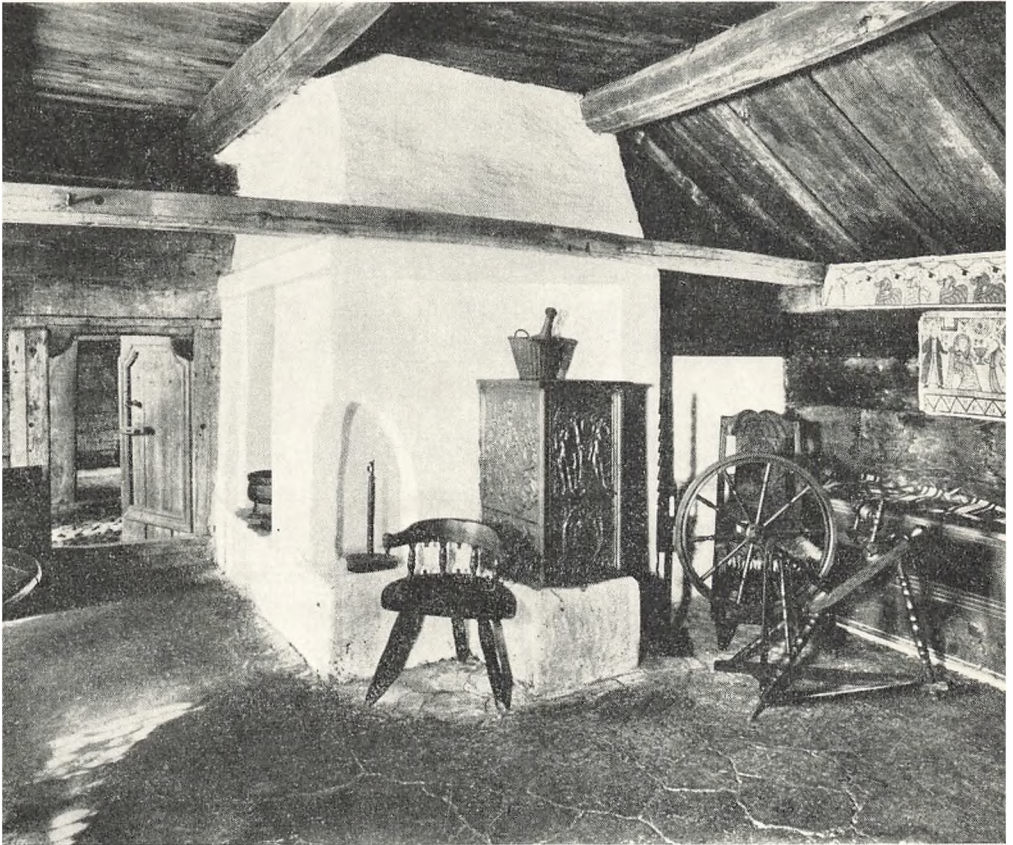
skorstenen. Som sædvanligt var man i Bergen lige så hurtigt med på det nye som i Danmark. I januar 1561 skrev enkedronning Dorothea til sin svoger hertug Hans, om han ikke ville overlade hende til brug på Koldinghus den allermindste jernkakkellovn, som han havde ladet hente fra København; hun ville gerne levere ham en større i erstatning til hans nyopførte Hansborg i Haderslev.⁶⁷ Men allerede 1554 havde bispem i Bergen kunnet forsyne den nybyggede skole med en nys anskaffet „vældig kakkellovn“ af jern.⁶⁸ Til den nederste stue i det nye tårn på Bergenhus anskaffedes 1566 en jernkakkellovn. Denne leveredes af en hollandsk smed;⁶⁹ de ovennævnte til Koldinghus og Hansborg hentedes fra København; en til Frederiksborg 1562 forskreves fra Lübeck.⁷⁰ Det er da ikke let at afgøre, hvorfra opfindelsen egentlig stammede.

I begyndelsen var jernkakkellovne meget kostbare. Selv om måske lübeckerne tog munden vel fuld, da de i erstatning for en jernkakkellovn, som de havde ladet opsætte på Hammershus, forlangte 400 kroner,⁷¹ så ved vi dog, at f. eks. på den jernkakkellovn, der år 1582 opstilledes i fruurstuen på Malmöhus, kostede jernpladerne alene henved 100 kroner, medens de øvrige udgifter til kakler, „isenfarve“, opsætning osv. ikke afveg meget fra, hvad man tidligere havde betalt for den hele kakkellovn.⁷²

Trods deres høje pris trængte de nye ovne dog igennem, især i Danmark. På Kronborg fandtes der således ved århundredets slutning ikke mindre end 11 jernkakkellovne. Kong Jacob af Skotlands værelse hædredes endogså med to.⁷³ Mindre lykke synes de at have gjort i Sverige, i det mindste lod såvel Erik XIV som Johan III gammeldags kakkellovne opsætte på Stockholm Slot, længe efter at den nye form havde vundet udbredelse i Danmark.⁷⁴

Det ydre, som de første jernkakkellovne frembød, var i flere henseender ikke lidet afvigende fra de gammeldags og meget forskelligt fra den form, hvorunder vor tid tænker sig en kakkellovn. Som hine gamle ovne skød de sig langstrakt ind i stuen, kakkellædte på kroppen; men hvilende på deres fire nye ben, med det oprejste jernrør til hale og den uvante, åbne jernmund, hvorfra ilden glødede, kunne de nok minde om et levende uhyre og skræmme den, der første gang så dem.

Trods deres frygtindjagende udseende var de imidlertid dog, når man tænkte nøjere derover, kun en uting, hvis liv i det mindste

Der eksisterer ingen fuldt bevarede potteovne fra Danmark. Ovnene i Frilandsmuseets gård fra Salling – se side 253 – er en rekonstruktion. Derimod er der adskillige fuldt bevarede jernovne som denne i Frilandsmuseets gård fra Näs. Det er en bilæggerovn. Det vil sige, at den er opført i tilslutning til husets skorsten, at den er helt lukket ind mod det rum, den skal opvarme, og at indfyringen sker gennem et hul i skorstensmuren fra husets centrale ildsted. (Nationalmuseet fot.).

under denne form måtte blive kortvarigt. Thi enhver kunne sige sig selv, at det var unaturligt således at anbringe det kostbareste inderst, skjult for alles blikke. Havde man bekostet de dyre jernplader, skulle man også nok ønske at få dem set. Dækket med kakler tog jernkakkelloven sig lige så latterlig ud som en ridder i fuld rustning med en uldtrøje trukket over brynjen. Den tid måtte hurtigt komme, da jernovnen rystede kaklerne af sig og viste sig fri og

uskæmmet i sin fulde pragt, medens det murværk, der var nødvendigt til at holde på varmen, indskrænkedes til en indre beklædning.

Dette tidspunkt indtraf allerede i det 16. århundrede. Den ældste plade af en ren jernovn, der nu findes i Danmark, bærer årstallet 1543. Selv om denne har været en enlig svale, så forekom der 40 år efter jernovne med Frederik II's og dronning Sophias billeder på siden, altså støbt til dansk brug. Hermed var jernovnenes tid begyndt og de egentlige „jernkakkelovnes“ historie omme. Siden da har udviklingen delt sig i to retninger. I Danmark og Norge har man uddannet jernovnen videre og fundet dens heldigste form snart i den oprindelige firkantede kasse, snart i flere sådanne mindre og mindre sat oven på hinanden, i det 19. århundrede endelig i den runde søjle. I Sverige derimod, hvor jernkakkelovnen aldrig ret slog an, har man fortsat det ældste spor og videre uddannet de gamle lerovne. Mærkeligt nok har navnet „kakkelovn“ holdt sig hårdnakket både i Danmark og Norge, skønt denne benævnelse her kun er vildledende. Det rette navn „jernovn“, der i det 17. århundrede var ved at sejre,⁷⁵ er atter blevet fortrængt, og de gamle egentlige kakkelovne er for at undgå misforståelse blevet omdøbt til „potteovne“.⁷⁶

Først efter midten af det 18. århundrede nåede jernkakkelovnen (dvs. jernovne) ud blandt bønderne i Nørrejylland. Med stolthed mindes endnu i de forskellige egne og familier navnet på den første lykkelige besidder. „I Bakgården ved *Tæbring* havde de ved 1750 én jernkakkelovn, og det var den eneste, der dengang var i sognet.“ „Min bedstefaders fader i *Roum* havde den eneste jernkakkelovn, der var der i sognet.“ „Det første klokkeværk [ur], der kom her til byen, det var i vor gård. Vi havde også den første jernkakkelovn“ osv.⁷⁷

Det 16. århundredes dagligstuer fremviste da ikke mindre end fem hovedformer for ildsted: kaminer, murstensovne, kakkelovne, jernkakkelovne og jernovne. Når nu hertil kom de små flyttelige af-

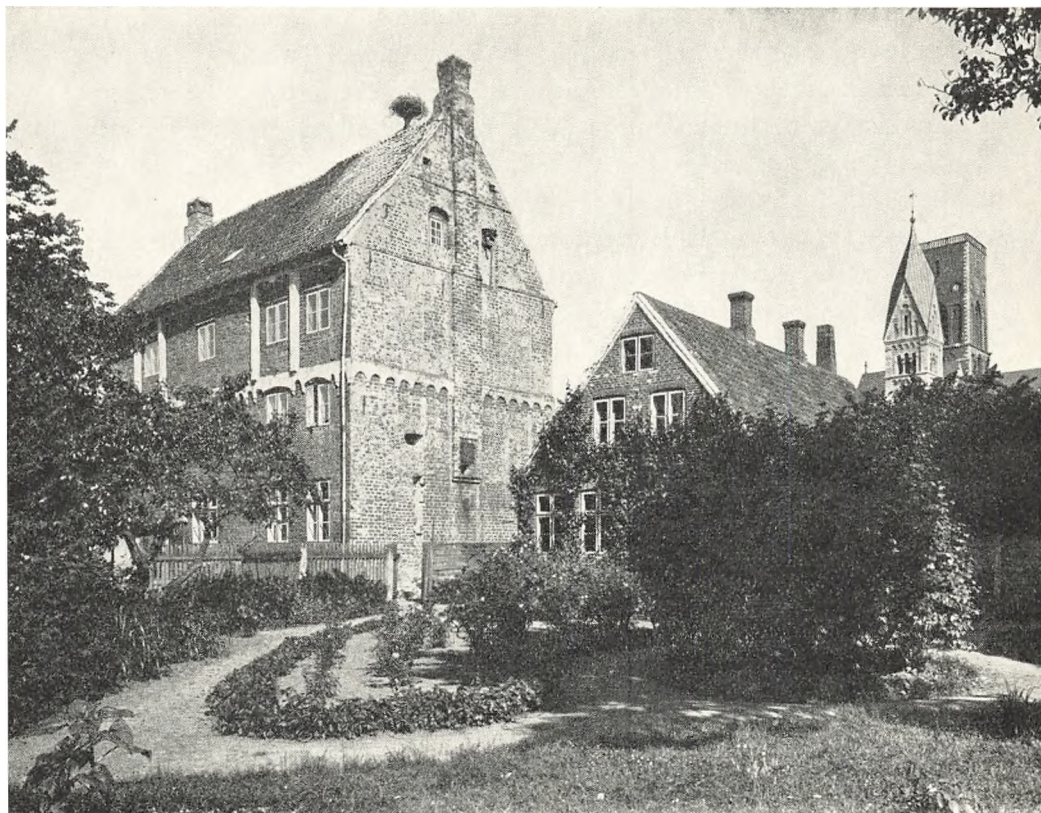
Kamin fra 1634. Foruden de sædvanlige religiøse sentenser til Guds ære indgår der i dekorationen nogle sammenslyngede initialer, der bestemmer ophavsmanden som Odense-borgmesteren Thomas Risbrigh, gift med Birgitte Ottesdatter Seebled. I kaminen er anbragt en simpel ildbuk udført af smedjern. (Nationalmuseet fot.).

arter: ildgryder og varmpotter,⁷⁸ der endnu på en streng vinterdag hos mangan gammeldags familie kunne tages frem for at understøtte kaminen i dens mislykkede bestræbelser, så må det indrømmes, at den hele slægt af opvarmningsmidler var talrigt repræsenteret.

Vi har set disse formers historiske udvikling og rækkefølge; men vi ville fejle, hvis vi heraf sluttede til en tilsvarende række af overgange inden for hver enkelt dagligstue. Her gjorde nemlig en mængde krydsende hensyn sig gældende. Foruden sagens udgiftsside, der nok kunne hæmme lysten til at holde trit med tiden, trådte her desuden den forskellige smag til. Kaminer f. eks., der alt ved århundredets begyndelse var blevet ovefløjet af ovnene, vedblev desuagtet mangensteds at holde sig, ja opførtes fra ny af lige til århundredets slutning, netop fordi de var gammeldags og af mange ansås for det smukkeste. Det var jo just i de tider, at kaminen i sydligere lande vandt sit ry som stuens prydligste bestanddel, det sted, hvorpå der ødsledes mest. Henrik IV's storartede kamin i Fontainebleau, 20 fod bred, 23 fod høj, overalt prydet med billedhuggerarbejde,⁷⁹ viser os tidens smag i så henseende. Disse forhold måtte nødvendigvis få indflydelse på de nordiske. Vi ser da også, at f. eks. Ole Bager havde kamin i sin stue endnu i året 1580; på Nørlund i Jylland opførtes år 1590 to meget smukke; Frederik II, der udstyrede Kronborg med jernkakkellovne, lod dog sætte to alabastkaminer i den store sal;⁸⁰ Christian IV anbragte flere på Kronborg og ikke mindre end fire i det nybyggede lysthus ved København.⁸¹ Johan III forsynede Stockholm Slot vistnok fortrinsvis med kaminer.⁸² Omvendt nødte kulden ham rigtignok til at lade en opsat kamin atter nedtage og erstatte med en kakkellovn.⁸³ På mangan herregård sås i samme stue kamin og hosbygt kakkellovn i broderlig forening.⁸⁴

Lader således de forskellige formers indbyrdes forholdstal sig ikke beregne, fremgår derimod et andet tal med fuldkommen sikkerhed. Summen af varmeindretningerne var tiltaget i en forbavsende grad. Kakkellovnens indførelse havde gjort slægten så kuldsvær, at man ved århundredets slutning krævede kakkellovne anbragt ikke blot i familiens dagligværelse, men i rum, som man aldrig tidligere havde drømt om at opvarme. På Christian IV's Frederiksborg opstilledes der således kakkellovne foruden i alle betjentenes værelser tillige i mælkestuen, køkkenskriverens kælder, hestestalden, ja i svinehu-

„Tårnborg“ i Ribe er vistnok opført af Oluf Munk, den sidste „coadjutor“ – dvs. stedfortrædende katolske biskop i byen. Efter reformationen indtrådte han i den verdslige adel, giftede sig og blev medlem af rigsrådet. Husets skorsten er helt indbygget i gavlen. Indvendigt var den forbundet med to kaminer i to stovværk – det ene over det andet. Bemærk storkereden som nærmeste nabo til skorstenspipen. (Ældre fot. i Nationalmuseet.).

set. ⁸⁵ For klædedragtens vedkommende medførte disse nye forhold en forandring af blivende følger. Den fra oldtiden nedarvede skik, at bære skindforede klæder – en skik, som endnu havde svaret til kaminernes svage varme – tabte sin ydre foranledning og aftog hurtigt efter år 1600.

Et sidste punkt af interesse, som vi endnu blot kortelig skal berøre, er den plads i stuen, som kaminen eller ovnen indtog. I denne henseende lader sig påvise tre tydeligt adskilte trin i udviklingen.

Kaminens ældste plads var ved en ydervæg, altså enten imellem vinduerne eller gavlmuren (side 409.). Se f. eks. Tårnborg i Ribe, opført omkring år 1500. Her behøvede man ikke at bygge en særlig skorsten, men kunne, om man ville blot lade muren selv være hul, så at den dannede en lang røgkanal fra kamin til tag. Således finder vi endnu spor af, at kaminerne har været anbragt i flere gamle bygninger, f. eks. på herregården Skarholt i Skåne,⁸⁶ Gripsholm Slot⁸⁷ o.fl.st. Fra stuen set frembød denne plads den fordel, at varmen straks brød kulden fra ydermur og vinduer, og siddepladserne omkring arnen kom til at ligge ret gunstigt for dagslyset.

Men fra dronning Elisabeths tid i England⁸⁸ og lidt senere i Skandinavien opgav man af skønhedshensyn at anbringe kaminerne således. Skorstenspiberne langs tagskægget skæmmede bygningen, kun i tagrygningen var deres rette plads. I samklang hermed anbragtes da ildstedet ved indervæggen lige over for vinduerne.

Den sidste plads endelig, der anvistes ildstedet, var i stuens hjørne. Den var særdeles hensigtsmæssig for kakkellovne, hvoraf således fire, hver i sin stue, kunne støde op til samme skorsten. Skikken påstås at være opstået først i Sverige og var almindelig her ved midten af det 17. århundrede.⁸⁹ Det er i god overensstemmelse hermed, at man ligeledes først i dette land skal have fundet på at gøre kakkellovne runde,⁹⁰ den form, hvorved varmen fra stuens hjørne lige- ligst kunne udstråle til værelsets dele.

Ildstedets udvikling indtager en mærkelig plads i Nordens kulturhistorie og giver den en særegen betydning. Dels lader nemlig udviklingens forskellige trin i Skandinavien sig tydeligere forfølge end i de fleste andre lande, dels har Nordens folk på dette område, tvunget af naturforholdene, anspændt alle deres kræfter for at gå i spidsen. Medens således såvel Europas sydlige lande som Frankrig, ja endog England, er blevet stående ved kaminen, og Tyskland kun er fulgt ret med til den egentlige kakkellovn,⁹¹ har de skandinaviske folk fortsat forsøgene og med hensyn både til ovns stof, form og plads i stuen tilkæmpet sig væsentlige resultater.

Dagligstuenes øvrige bohaver bar tydelige spor af værelsets forskelligartede anvendelse. Vi ville måske endogså have ment os i stand til at udskille tre særlige områder, der, afmærket ved en usynlig grænse, angav de tre forskellige værelser, der engang skulle fremgå af

dette ene. Så ganske let var det dog imidlertid ikke overalt at påpege denne grænse, thi på gammeldags vis måtte de allerfleste møbler forrette flere hverv, så at man let kunne blive skuffet ved ensidigt at tage hensyn til enten deres dag- eller nattetjeneste.

Ikke til at tage fejl af var dog stuens største møbel, den vældige *himmelseng*. Den tiltrak sig straks den indtrædendes opmærksomhed og fortjente den, thi som en stue i selve stuen beherskede den alt, et vidne om beboernes velstand og smag, det forbillede, der lønligt foresvævede dem, når det gjaldt om at smykke det hele værelse til fest.

Ikke uden grund gjorde den indtryk af at være noget mere end et møbel, et husrum for sig; thi den tid var ikke så fjern, da den virkelig havde udgjort et særskilt lille værelse, en alkove med faste vægge, loft og dør. I overensstemmelse med denne dens oprindelse anbragtes den endnu gerne med siden mod væggen, ikke som i sydligere lande blot med hovedgærdet mod denne.⁹² Og var den, hvad ofte kunne hænde, udstyret med egetræspanel og dør samt himmel med fuldt loft, kunne der, om end den stod frit i stuen og muligt lod sig flytte ved hjælp af behørigt mandskab, dog endnu med rette tvistes om, hvorvidt den burde kaldes møbel eller værelse. Om sådanne lukkede senge hører vi tale ikke blot i hele det 16. århundrede – „han lukkede sin sengedør til og slog en lang jernkrog derudi“, hedder det år 1593 om en mand i Bergen, der ønskede at være uforstyrret⁹³ – men endnu i året 1653 blev der i Danmark „til hans printzl. nådes fornødenhed“ gjort en *himmelseng* med ikke mindre end fem døre omkring; for hyggeligheds skyld var disse forsynede med gitterværk, så at man kunne kigge ud ad dem.⁹⁴

I reglen var dog foruden den lavere seng kun stolperne og rammen foroven af træ; loft og vægge dannedes af omhænget. Dette udgjorde da udadtil sengens vigtigste bestanddel og var også det, hvorpå der anvendtes mest. Når det var, som det burde, bestod det af mindst tre stykker: himlen foroven, en kappe deromkring med nedhængende frynser og kvaster og endelig det egentlige omhæng, „spærlagenet“, som det ret betegnende kaldtes. Dette sidste var enten delt i to gardiner, mellem hvilke man kunne komme ind, eller bestod af ét stykke, som da var til at trække til side på ringe. „Han begærede, at man skulle drage spærlagenet for sengen og unde ham ro,“ siges der om Hak Ulfstand⁹⁵ under hans sidste syg-

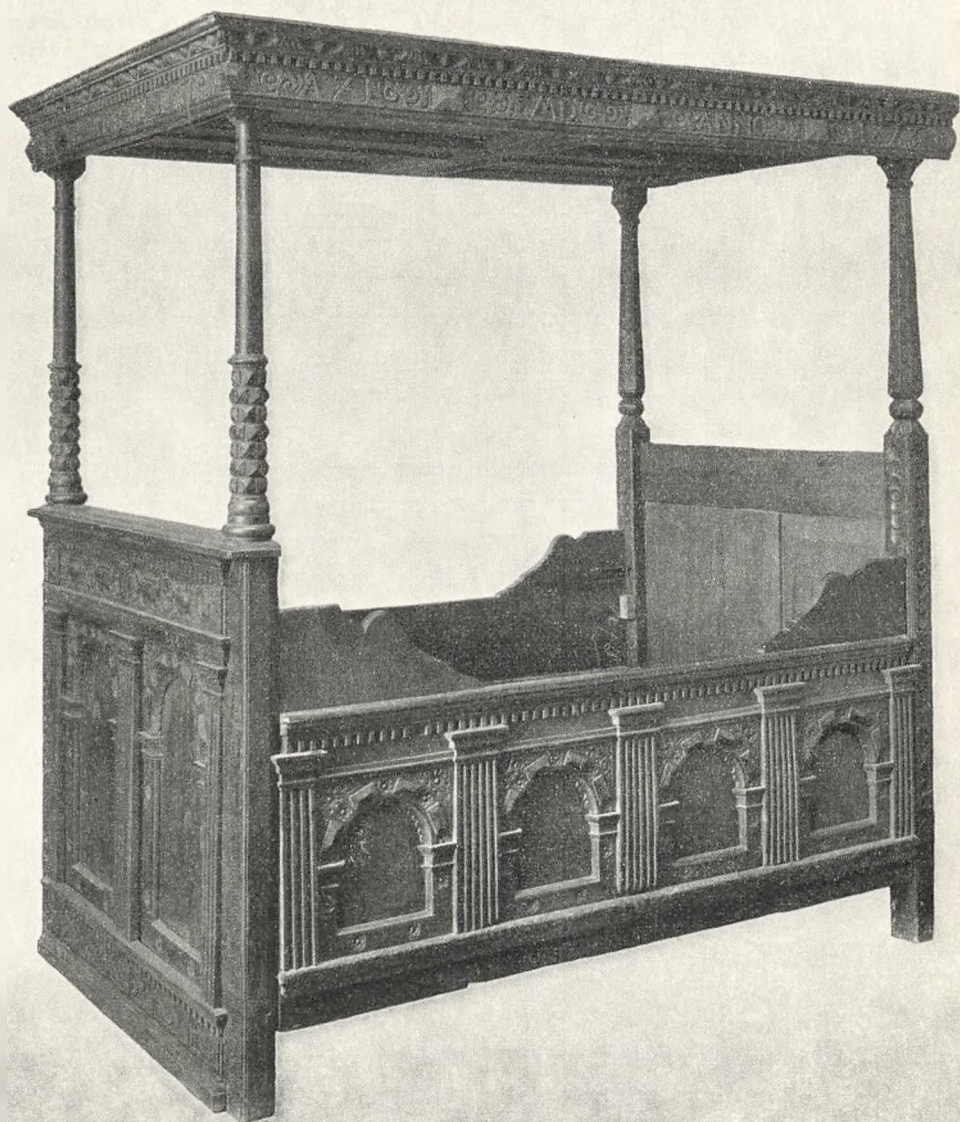
dom. Egentlig var himlen kun synlig for den, der befandt sig i sengen; for at råde bod på denne mangel synes man hyppigt at have, om ikke gjort den ligefrem hvælvet, så dog højnet den så meget, at den også kunne ses fra stuen.

Der er svage spor af, at man ved århundredets begyndelse, dengang, da lærred endnu var en kostbarhed, har anset hvidt omhæng for det smukkeste. Denne smag kunne imidlertid ikke holde sig i længden og fortrængtes hurtigt af tidens overvejende lyst til det brogede. Brandgule, grønne, højrrøde omhæng kom nu i mode, og hyppigt blev man end ikke stående herved, men blandede farverne på den mest afstikkende måde: brandgult og blåt med isprængt guld- og sølvtråd; violbrunt spærlagen med blå kappe; hvidt, brunt og rødt bræmmet med bliant; sort og gult; grønt, rødt og violbrunt osv.⁹⁶ Tøjet selv var i reglen mønstret enten i ruder eller i løvværk eller i „ansigter“, som datiden kaldte det. Kom nu hertil hyppigt indsyede våbner, navnetræk og deslige, vil man forstå, at det hele må have gjort et yderst broget indtryk.

Stoffet havde i århundredets begyndelse været tarveligt, hos borgerfolk vistnok aldrig andet end uld eller bomuld, og selv sligt var blevet anset for en stor overdådighed. Men tiden gik frem med rivende fart. Allerede år 1524 hører vi om silkespærlagen hos en familie af middelstanden.⁹⁷ Og ved århundredets midte krævede god skik, at sengen i et velstående borgerhus skulle være omhængt med silkedamask eller med tøj fra en af de berømte fabrikker i Arras eller dog i det ringeste fra Nürnberg. Ved Frederik II's kroning 1559 kunne der således gås ud fra som en selvfølge, at kongen hos borgerne i Malmö og Landskrona kunne få flamske sengeklæder og omhæng tillåns, der var passende for kongens gæster.⁹⁸

Under slige omstændigheder kunne det være vanskeligt nok for mindre bemidlede at holde trit med tiden. Til held for sådanne begyndte der da en livlig forfalskning af de flamske varer. De eftergjordes til ringere pris ikke blot i England og Tyskland, men endog i Danmark. For en billig penge kunne man nu få „danske flamske“ tøj, og det hvad enten man så ønskede dem vævede i ruder, løvværk eller i ansigter.⁹⁹

Besparelser kunne nok være fornødne, thi det var utroligt, hvad der gik med til et omhæng. En seng, som dronning Katharina af Sverige lod udstyre år 1559, krævede således alene til spærlagen 87

En af de ældste bevarede danske himmelsenge stammer fra Ellede i nærheden af Kalundborg. Indskriften fortæller, at den tilhørte Else Kristoffers Datter, hvem hun så ellers var, og blev udført i 1623. Det er et udpræget renæssancearbejde, men simpelt og behersket i sine virkemidler.

alen silketøj og til himmel 93 alen.¹⁰⁰ Den samtidige danske dronning Dorothea efterlod et sengeomhæng, til hvis spærlagen der ligeledes var medgået over 80 alen silkedamask. Ganske vist fandtes blandt hendes efterladenskaber også sengetilbehør af ringere alenmål, men den høje pris på de dertil anvendte stoffer, 20 kroner, ja 32 kroner for hver alen, gør det sandsynligt, enten at de har haft dobbelt bredde, eller også at selve deres kostbarhed har nødsaget til begrænsning. Et af hendes sengeomhæng vurderedes efter hendes død til henved 1700 kroner, svarende i nutiden til en sum af 8–10,000 kroner.¹⁰¹ Og dog var dronning Dorotheas sengeomhæng fattige imod andres. Såvel den svenske prinsesse Anna, der havde bryllup 1562, som Dorotheas egne børnebørn, hvis bryllup stod tredive år efter, fik gyldenstykkens-sengeomhæng til en pris af over 60 kroner alen.¹⁰²

Hvad der endmere fordyrede sengetilbehøret ved århundredets slutning var de nye fordringer, som moden stillede. Himmel, kappe med frynser og spærlagen var nu ikke længer tilstrækkelige. Det nedre af sengen skulle desuden skjules med et skørt, så at intet træværk var til at se; og samtidig synes man at have indført dobbelte gardiner, idet der foran spærlagnerne anbragtes „forlader“, der halvt tilsidetrucket lod beskueren beundre både dem og det kun til dels skjulte spærlagen.¹⁰³

Under sådanne omstændigheder var det næsten ikke muligt til stadighed at holde sig på højden af, hvad moden krævede. Det må anses for sandsynligt, at de fleste husmødre til daglig slappede fordringerne og kun ved enkelte, festlige lejligheder lod sengen vise sig i sin fulde pragt. Men ved slige højtider synede den også som noget stort, rigt og ærefrygtindgydende, husets trone, selv et hus, et møbel, hvortil nutiden ikke kan opvise magen.

Havde himmelsengens ydre undergået forandringer og udviklet sig i løbet af århundredet, så var dette i endnu langt højere grad tilfældet med dens indre. To forbedringer ved lejet gennemførtes og almindeliggjordes i dette århundrede. Anvendelsen af *lærredslagener* og af *dyner*.

Selvfølgelig havde begge disse goder været kendt i Norden også før år 1500; men indtil den tid var de med rette blevet betragtet som noget så kostbart og overdådigt, at kun de allerfærreste havde

råd til at anskaffe sig dem. Det 16. århundredes fremskridt bestod i at gøre dem almindelige, tilkæmpe dem for borgerstanden; der skulle endnu gå lange tider hen, førend de begyndte at trænge igenem også hos bønderne.

Ved år 1500 var da en seng i et jævnt borgerligt hus, hvad enten man så befandt sig i Skandinavien eller i England, hvor forholdene i så henseende var de samme,¹⁰⁴ udstyret på den gamle vis med blot løst strå i bunden. Efter plantenavnet: „Vor frues sengehalm“¹⁰⁵ at dømme skulle man tro, at almuen end ikke tænkte sig himmeldronningen hvilende bedre. Oven over halmen var hos velstillede stundom bredt et hjemmelavet, uldent tæppe. Dette var imidlertid en overdådighed, lige så vel som en særskilt hovedpude: en pose med hø, hakkelse, lyng eller lignende. Nødvendigt hørte til en seng foruden halmen kun et overdække, der om sommeren helst måtte være uldent, om vinteren bestå af sammensyede lodne skind. Halmen stak på kroppen, og ansigtet var ikke let at skærme i søvne. Mest udsat for slige småstik var man naturligvis, når halmen var frisk, men dette gik heldigvis kun sjældent på. En bekendt norsk rejsende, der ofte har haft lejlighed til at hvile på sligt et leje, udtaler sig således derom: „Er disse skindfelder ganske nye og sengen ej i dagligt brug, så hviler man såre behageligt deri; i modsat fald har den ubekvemmeligheder.“¹⁰⁶

Disse ubekvemmeligheder var af en dobbelt art. Angrebet kunne ske fra to kanter. Fra neden af måtte man vogte sig for sengehalm, der, selv om den ved åringers brug havde mistet sin stridhed, til gengæld kunne have modtaget alt for blivende indtryk af de mange, med hvem den var kommet i berøring, så at den til sidst, nedtrykt og muggen, så ud til og muligvis også indeholdt allehånde.

Herimod kendte man et middel, der var kostbart, men pålideligt. Over hele sengehalmens underverden bredte man et lagen, ikke af silke eller lærred, det var for tyndt, men af læder. Skærmet af lædervamsen sov man da trygt; for en stund bedrog man alt, hvad der rørte sig i dybet, ved ligesom at slå et kuffertlåg til derover og lægge sig selv som tryk på låget. Især på rejser var sligt et lagen ubetaleligt, det var derfor en uafviselig fornødenhed for kongen og hans fornemste hofmænd, der færdedes snart hist, snart her. Men kostbart var det, thi skulle det forslå, måtte det være en seks alen

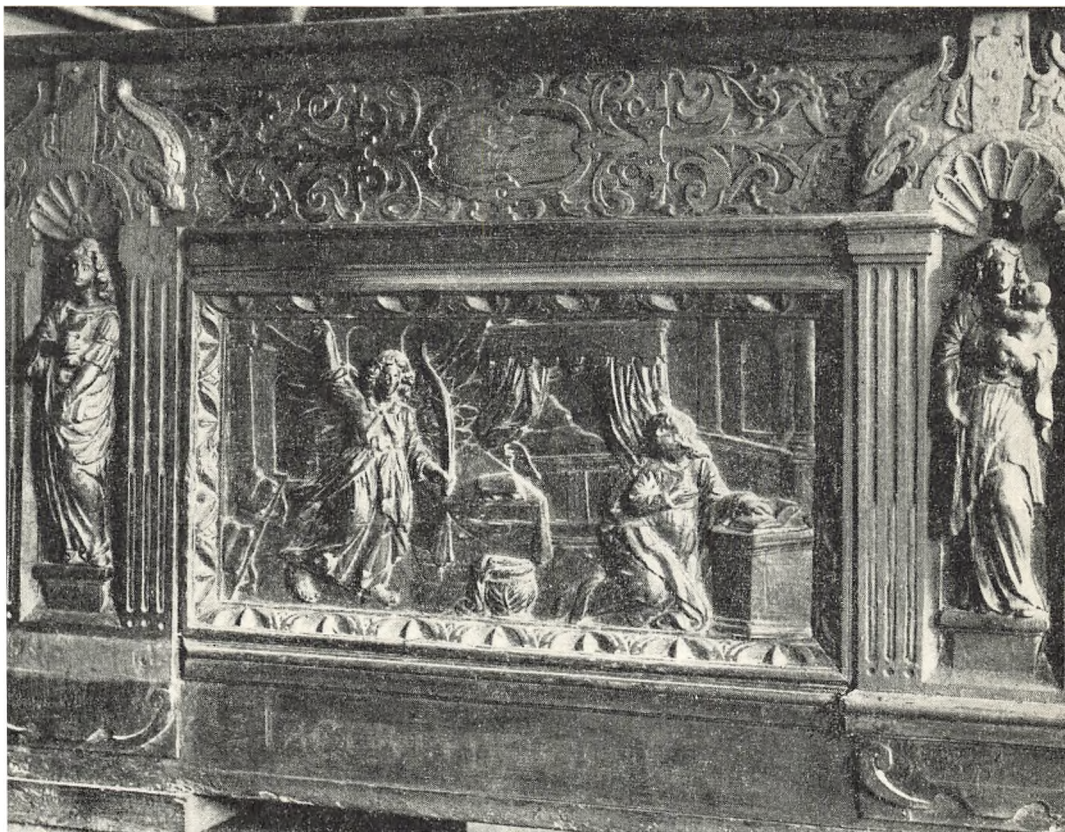
bredt og fire alen langt, så at det kunne dække en dobbelt seng, måske endogså knappes under sengen for ikke ved en vending at rives op på siden;¹⁰⁷ men så stort et stykke læder løb op til værdien af mange par støvler. Til et læderlagen af simpleste slags gik ikke mindre end 33 garvede fåreskind.¹⁰⁸ Hvo, der da ikke havde råd, måtte tie og lide, trøstende sig med, at sagen dog ikke helt var gjort med at afbryde forbindelsen nedefter.

Thi en anden fare truede fra oven. Disse sammensyede skind, man dækkede over sig, kunne være gode nok, men mistænkelige var de. Vendte man det lodne ud, varmede de ikke; og vendte man det indefter, så var man aldrig sikker på, om der ikke ved den frembragte dyriske varme kunne vækkes nyt liv i pelsen og en hel landstorm styrte sig over den sovende.

Og ulykken var, at de midler, som man kendte mod utøj, alle kun var sommermidler. Kunne man, som endnu skik og brug er i Norge, lægge skindfelden i en myretue, så skulle alle nykkerne nok blive pillet ud. Eller kunne man lægge den i solen, så at alt levende, lokket af varmen, krøb op på hårspidserne, så kunne man piske den ren.¹⁰⁹ Men ved vintertide, når skindfelden skulle bruges, og man netop mest trængte til hjælp, var man ganske prisgivet.

Enhver vil fatte, hvilken velsignelse det måtte være, da det 16. århundrede bragte råd imod disse onder. Som ofte ved slige lejligheder er det vanskeligt at forstå, at det nye, der fremstod, virkelig kunne kaldes nyt; thi strengt taget var det både gammelt og velbekendt, og vistnok længe forinden har det jævnt, om end langsomt, søgt at bane sig videre vej. Det nye bestod egentlig også blot i, at hindringerne med ét fjernedes, så at farten fra langsom blev ilfærdig; priserne på lærred og alle slags vævede tøj sank, så at hvermand kunne anskaffe sig, hvad forud kun rigmænd havde ejet.

Hånd i hånd med de dalende priser trængte da sydfra op til Norden den på én gang nye og dog vel bekendte skik, at udstyre sengen med bolstre, lærredslagener og dyner. Det gik med denne skik som med brugen af vinduesglas; den havde været kendt i århundreder og må dog henføres til det 16., fordi den først i dette ret trængte igennem. Fælles for begge skikke var, at de indførtes fra syd og havde prisernes dalen til forudsætning. Men medens vindues-

Hvor velbevarede de få overlevende himmelsenge fra Christian IV's tid end måtte synes at være, er de dog kun ruiner, for det vigtigste – selve opredningen – og de brogede omhæng er gået til grunde, som næsten alle tekstiler er det. Denne træskæring – udført af Næstvedmesteren Abel Schrøder den Yngre og forestillende bebudelsen – giver dog et billede af den opredte himmelseng, hvor omhænget er trukket delvis til side. (Nationalmuseet fot.).

glas ligeligt kom i brug hele Norden over, lader der sig i sengenes udstyr påvise en stedse stigende modstand, jo højere man går nordpå. Skikken trængte i det 16. århundrede kun helt igennem i Danmark.

Det er interessant at følge den i dens kamp århundredet igennem. Den modtog allerede ved sin ankomst over grænsen en højst betegnende ændring. I syden brugtes til underlag madrasser, stop-

pet med bomuld eller krølhår.¹¹⁰ I Danmark opgav man straks dette og indrettede sig på bolstre, fyldt med fjer, *underdyner*, der gav ganske anderledes hyggelig varme. Allerede omkring år 1535 var underdyner så almindelige i Danmark, at der f. eks. på herregården Lindholm havdes ikke mindre end 44,¹¹¹ og Knud Rud kunne under Grevefejden miste alene 40 „herredyner“,¹¹² en benævnelse, der synes at antyde, hvad vi sikkert ved blev almindelig skik en 20 til 30 år senere, at også svendesenge, ja senge til arbejdsfolk, udstyredes med underdyner.¹¹³

Til hver underdyne hørte en *hovedpude*. Begge var i reglen af groft stof, hyppigst blåt eller dog blårandet bolster og vår til herresenge; vadmæl eller sejldug til simplere brug.¹¹⁴ Da dronningen år 1541 opholdt sig på Malmöhus, og der i den anledning skulle skaffes dynevår til hendes piger, lavede man dette af humlesække.¹¹⁵

Trangen til dyneunderlag havde i begyndelsen følt sig tilfredsstillet ved disse to stykker: en underdyne og en hoveddyne; men allerede ved århundredets midte gik man videre. Der krævedes nu en dunpude til, som kunne anbringes efter behag, i reglen vel som lændepude. Da Frederik II år 1559 til kronings-højtidelighederne lånte senge af borgerne i Malmö og Landskrona, forlangte han udtrykkeligt, at der skulle følge en sådan dunpude med til hver seng. Abbedissen i Maribo Kloster, der skulle underhandle med borgerne i Maribo om lån af ti senge i samme anledning, stillede en lignende fordring.¹¹⁶

Hermed var dog langt fra den vakte bevægelse standset. I århundredets slutning krævedes der allerede til en seng mindst to underdyner, en dunpude og en eller to hoveddyner,¹¹⁷ og til sidst forvandlede sengen til et helt dunbjerg. I Christian IV's feltseng på Frederiksborg, der vel som feltseng næppe har indeholdt mere end det højst nødvendige, fandtes ikke mindre end fire underdyner – tre grønne og en blå – to grønne hoveddyner, en blå dunpude og en brandgul overdyne.¹¹⁸ Dette var dog intet at regne imod den overflod, hvormed gæstesenge udstyredes; her skulle jo føres et dobbeltbevis, dels for husets velstand, dels for hvor kærkommen gæsten var. En fransk gesandt, der i begyndelsen af det følgende århundrede kom til Danmark, mat af den lange sørejse, glædende sig til nattehvil i Helsingør, skildrer med rædsel det øjeblik, da han sank ned i dynehavet, der blødt undvigende bestandigt kun gav efter, me-

Det er uvist, om denne stump hørlærred i Nationalmuseet stammer fra en borddug eller et sengelagen; men broderierne tillader i øvrigt en meget nøjagtig bestemmelse af stykkets alder og oprindelse. Under årstallet 1553 ses to adelige våben tilhørende slægterne Gyldenstjerne – til venstre – og Friis, efter våbenet kaldet „Skaktavl-Friis“ til forskel fra andre af samme navn. Initialerne står for ægteparret Gabriel Gyldenstjerne til Restrup og Kirsten Friis til Lyngholm, der blev gift i 1537. (Nationalmuseet fot.).

dens en forsvarlig overdyne, skønt det var ved sommertid, kvælende trykkede ham dybere. Efter at have holdt ud i nogen tid i denne hede, martret af brænden og prikken i huden, måtte han til sidst halvskoldet opgive søvnen.¹¹⁹

Denne skik, at ligge på underdyne i stedet for på strå, synes at have vundet lige så megen udbredelse i Sverige som i Danmark. For

blot at nævne ét, på Gripsholm fandtes der i året 1548 i alt 106 underdyner og 216 hoveddyner,¹²⁰ en solid forsyning, der tilmed synes at antyde, at man her allerede dengang var nået til at kræve to hoveddyner til hver seng, en skik, som først senere blev almindelig i Danmark.¹²¹ Derimod var man meget uvillig i Sverige til at indføre de to andre forbedringer: lærredslagener og overdyner. På dette punkt viser sig en påfaldende uoverensstemmelse mellem udviklingen i de to nabolande.

Forholdene havde været omtrent ens hele Norden over ved århundredets begyndelse. Som ovenfor omtalt lå dengang kun de allerfornemste med silke- eller hollandske lærredslagener; hvo der havde råd dertil lå på et læderlagen; men det langt overvejende flertal lå ganske uden lagen. Skønt forholdene således var de gammeldags, viste der sig dog i Danmark allerede tydelige tegn på, at noget nyt var i gære. Betragter vi f. eks. et af de kostbareste udstyr i datiden, det, som jomfru Magdalene Krognos i Skåne fik til sit bryllup år 1500, så fandtes deri ganske rigtigt kun et eneste par silkelagener, rimeligvis til brudesengen; til de tre herresenge med deres øvrige kostelige udstyr var der i alt kun tre par lagener af hollandsk lærred og læderlagener for resten. Men ved siden heraf møder vi her for første gang en ikke uanselig forsyning af grove *lærredslagener*.¹²² Denne nye fremtoning var varslet om en kommende tid. I løbet af århundredet skulle disse lærredslagener tage til, ganske fortrænge læderlagenerne og til sidst næsten nå de hollandske i finhed.

Endnu til henad århundredets midte synes læderlagener at have været i brug hos velstående i Danmark. På Svanholm fandtes således år 1534 fem læderlagener, på Lindholm tre, på Helsingborg lige så mange, i Øm Kloster en snes år efter et, Knud Rud mistede i Grevefejden ikke mindre end 40 stykker.¹²³ Men når de efter denne tid fremdeles hist og her var at træffe,¹²⁴ så må dette vistnok forklares som et bevis mere på deres egen holdbarhed end på skikkens vedvaren. Der lavedes ikke flere nye, de gamle gemtes kun som en kuriositet eller måtte tjene til sidste træv l i fattigfolks stuer.

Der var heller ingen grund til at holde på dem. Lærredslagener kunne nu fås billigere og var langt mere passende til brug end hine. De dækkede både foroven og forneden og kunne vaskes, to ikke ringe fortrin. Med hvilken kraft de trængte igennem kan sluttes af

den iver, hvormed de overalt tilvirkedes i hjemmet: finere af hør-garn, grovere af blågarn. Man ville ved århundredets begyndelse ikke have troet sine egne øren, om man havde kunnet høre, at der år 1563 skulle blive krævet af hver adelig jomfru, der gik i Maribo Kloster, at hun skulle medbringe ti par lagener til sin seng;¹²⁵ eller at der år 1586 kunne befales, at skolebørnene i Sorø en gang ugentlig skulle have rene lagener på deres senge.¹²⁶

I Sverige tog udviklingen en anden retning. Ganske vist blev også her både indført og hjemmelavet lærreder af alle slags til lagener;¹²⁷ men disse formåede ikke at fortrænge læderlagenerne fra deres gamle anseelse. Endnu i året 1548 lå de kongelige børn på læderlagener;¹²⁸ på Nyköping Slot voksede beholdningen i årene 1556–66 fra fire til tolv.¹²⁹ Og da Erik XIV år 1561 sejlede ud fra Elfsborg i håb om at bringe dronning Elisabeth af England hjem med som sin brud, og i den anledning forinden havde givet ordre til, at alt ved hans hjemkomst skulle være i fuldeste puds, så lød befalingen angående lagener således: „Hs. Majestæts slotte og gårde skal vel udstyres med smukke skindfelder og læderlagener.“¹³⁰ Selv hr. Pontus de la Gardie, der var så vidt forud for sin tid, at han endog besad en brasiliansk hængeskøjle, efterlod sig dog ved sin død foruden lagener af hollandsk lærred tillige læderlagener.¹³¹

En lige så forskellig modtagelse i de nordiske lande blev endelig tidens sidste fremskridt til del: *overdynerne*. Den gamle skik var jo at tildække sig om vinteren med skindfelder og om sommeren, når sådanne blev for varme, med tæpper. Disse sidste tog imidlertid et mægtigt opsving i begyndelsen af det 16. århundrede. De frit stående senge gjorde dem mere synlige, og himmelsengenes omhæng fristede til at lade dem kappes med disse i pragt. Simplere former var de hjemmelavede uldne „sengeklæder“ og „ryer“; men nürnbergske, engelske og flamske tæpper trængte stærkt ind. Vævede i de bekendte mønstre: ruder, løvværk eller ansigter, eller, når det kom højt, fremstillende hele scener, baldyrede i guld og silke, overgik de næsten i strålende ydre de fløjls og gyldenstykker.¹³² Når en seng da var udstyret, som den burde, udgjorde sengetæppet dens sidste og bedste trumf. Svarende til spærlagenet, eller rettere over-skrigende dette, lyste det som det kosteligste stykke, en indfattet perle, ud mellem spærlagenets og „forladens“ halvt til side trukne

gardiner. Vil man have et slående indtryk af, hvor vidt denne overdåd med udenlandske sengetæpper bredte sig, behøver man blot at lægge mærke til et lille træk som dette: år 1586 afsatte den kongelige købmand ikke mindre end 21 stykker Nürnberger-sengeklæder på den fjerne ø Vespene under Island.¹³³ Så det således ud her, er det fuldt forståeligt, at bønderne i England ved år 1600 så godt som alle havde kostbare sengetæpper på deres senge.¹³⁴

Men under hele dette kapløb for at overstråle omhængt tabte sengetæpperne lidt efter lidt deres oprindelige betydning. Oprindeligt bestemt til dække for den sovende gik de over til at være pragtfulde sengeoverkast, der sommer som vinter kunne hænge ned på begge sider. Et af Gustav Vasas flamske sengetæpper med indvævede dyrefigurer var således over fem alen på den ene led og over 10 alen på den anden.¹³⁵ Men hårde og stive af den megen guld- og sølvtråd egnede de sig kun lidet til at hylle sig ind i. Under dem måtte derfor anbringes de beskednere former, der var bestemte til virkeligt brug: uldtæppe om sommeren, skindfeld om vinteren.

Hermed var døren åbnet for den nye skik: at bruge dyne om vinteren. Thi når det ydre var ligegyldigt, idet det skjultes af overtæppet, hvor langt at foretrække var så ikke den lune, bløde dyne for den stive skindfeld. „Dundynen“, som datiden kaldte dem, sejrede derfor snart i Danmark. Ved århundredets midte kunne man endnu hos gammeldags folk træffe et ulveskindsdække eller anden skindfeld;¹³⁶ men dyner blev mere og mere almindelige. Christian III lå med dyner, Frederik II ligeså,¹³⁷ Peder Oxe synes end ikke at have ejet noget skinddække.¹³⁸ Selv i felten brugtes nu dyne. Da Christoffer Gjøe således under Syvårskrigen skrev hjem til sin hustru om at sende ham en feltseng op til hæren, henstillede han til hende, om det dog ikke var bedst at sende ham en overdyne og lade det ulveskindsdække blive hjemme.¹³⁹ I slutningen af århundredet endelig overdrevs skikken til, at man lå med overdyne både sommer og vinter. Ved Christian IV's kroning 1596 undgik ingen af de ulykkelige, udenlandske gæster sin overdyne, skønt man endnu befandt sig i august måned.¹⁴⁰

I Sverige og Norge fulgte man ikke med på dette område. *Skindfelterne* var nu en gang et hjemligt tilbehør med nationalt præg; de lod sig ikke således fortrænge fra lande, hvis rigdom var pelsvildt. Overdyner slog derfor slet ikke an her. Blandt Gustav Vasas ejende-

le på Gripsholm Slot 1548, hvor det vrimlede af underdyner og hoveddyner, fandtes ikke en eneste overdyne, derimod en rig forsyning af skindfelder, kostbare og simple.¹⁴¹ År 1581 fik den svenske prinsesse Elisabeth til sit udstyr sengedækker både af bjørne-, mår-, jærv-, los-, bæver og zobel-skind, beregnet på enhver slags kuldegrad og overtrukket med silke, fløjl og atlask, men ikke en eneste overdyne.¹⁴² Brugen af overdyne er endnu kun for en ringe grad trængt igennem hos bønderne i Norge og synes overhovedet kun ret at have fæstet rod i Tyskland og Danmark. Til England er, såvidt det lader, skikken aldrig nået. I Nordamerika er den dag i dag brugen af overdyne et sikkert kendetegn på, at vedkommende er af tysk eller skandinavisk herkomst.¹⁴³

Sengens indre tilbehør havde undergået store forandringer i det 16. århundrede, men endnu holdt sig en skik fra hin gamle tid, en lille overset rest, der ligesom var blevet hængende fast, medens tågen ellers var drevet bort. Det var den sædvane, at fornemme rejssende, især kvinder, selv medbragte deres seng eller i det mindste, hvad der hørte til for at rede den. Denne skik, der havde været lige så nem som nødvendig, dengang da sengens hele tilbehør bestod i et læderlagen og en skindfeld, som man af mange grunde ønskede at have for sig selv, blev nu yderst besværlig, efter at sengens indhold var vokset til en mængde dyner og puder. Samtidigt tabte skikken sin egentlige forudsætning, nu da man kunne gøre regning på rene lærredslagener. Ikke desto mindre holdt den sig dog århundredet ud. Første gang, vi hører den i færd med at overtrædes, var ved Christian IV's kroning 1596. Efterretningen om, at de fremmede fyrstelige gæster ved denne lejlighed måske ikke ville medbringe sengeklæder hverken til sig selv eller til deres kvindelige hoffølge, bragte uventet forstyrrelse og stillede adelens villighed til at låne kongen sine bedste senge på en hård prøve.¹⁴⁴ Enkedronning Sophia synes lige til sin død 1631 at være vedblevet med den gamle skik selv at medføre senge til sig og sine folk.¹⁴⁵

Vi har betragtet sengene udvendigt og indvendigt, lad os til slutning endnu blot undersøge, hvorledes de var at ligge i. Hvad først pladsen angik, så synes Norden ikke ret at have fulgt med den bevægelse, som for længst var indtrådt såvel i de sydligere lande som i England: lysten til at gøre sengene stedse rummeligere. Man havde heroppe intet imod at lade selve sengen være så høj, at den

overfyldt med dyner lod sig bestige ved hjælp af en lille trappe eller dog en trin-fordybning i sengekanten¹⁴⁶ – sligt mindede jo endnu om sengens slægtskab med alkoven i væggen. Man var også gerne med til at gøre den så bred, at den kunne optage flere. Men at man desforuden skulle forlænge den ud over mands længde forekom vore forfædre som en uhørt urimelighed. Senge som Henrik VII's, Henrik VIII's, Edvard VI's i England, der hver især holdt elleve fod såvel i længden som i bredden¹⁴⁷ og ligesom spottende udviste dybder, hvori ingen moderssjæl kunne bunde, syntes dem at fornægte de krav, der måtte stilles til en god seng. I en sådan burde man netop kunne nå fodenden, bundvarme den. Og af to onder var det langt at foretrække at ligge krum fremfor at have en kold kælder neden for fødderne. Alle de nordiske senge, som endnu er bevaret fra hin tid, udmærker sig derfor også ved deres forholdsvise korthed,¹⁴⁸ der, når de var udstyret med svære hoveddyner, må have gjort det umuligt for en velvoksen person at ligge udstrakt i dem. Blandt de mange klager over de danske senge, som den ovenomtalte franske gesandt fremfører, er det ikke den ringeste, at deres korthed nødte ham til enten blot at sidde oprejst eller liggende danne en vinkel.¹⁴⁹

Sengen benyttedes kun sjældent af en enkelt alene, men i reglen af flere på samme tid. Foruden forældrene sov gerne en del af børnene i den store seng, vel om aftenen i det mindste ordnet i en bestemt sværdside og spindeside med faderen og moderen som grænseskel i midten.¹⁵⁰ Om der desforuden i en snæver vending skulle optages en kær ven eller en slægtning, beroede på tilfældet; hvor der var hjerterum, var der jo altid husrum.

Helt farefri var denne ordning dog ikke. Her, hvor det vilkårlige spillede så stor rolle, var der ingen sikkerhed for, at just de tungeste legemer kom til at ligge underst; men fordeltes de urigtigt, kunne det blive livet om at gøre. At ligge børn ihjel var en meget almindelig brøde, for hvilken der ganske vist krævedes kirkelig tilgivelse, men som i virkeligheden kunne hænde den bedste. En forordning af 1606, der søgte at bekæmpe dette onde ved at sætte livsstraf for anden gang at have begået slig forseelse, udrettede derfor næppe meget. Det var skikken at ligge mange i samme seng, der bar skylden. I midten af det 17. århundrede blev der alene i Århus Stift gennemsnitligt ligget 38 børn ihjel om året.¹⁵¹

Under sådanne omstændigheder måtte i mange henseender ejendommelige forhold opstå. Omgangstonen mellem de tvende køn antog et friere præg, end en senere tid ville finde heldig.¹⁵² Men samtidigt indskrænkedes især børnenes rettigheder til det mindst mulige. Man får et begreb om de mangehånde nye pligter, som slige forhold måtte skabe, ved at læse nogle leveregler nedskrevet af latinskolens rektor i København. Det pålægges heri skolebørnene at opføre sig passende i hjemmet såvel som i skolen og f. eks. om natten ikke egenmægtigt vende sig i sengen, hvorved der kun opnås et af to, enten selv at gå glip af dynen eller at berøve andre den.¹⁵³ Turde man tillægge Henrik Rantzaus råd til sine sønner om at ligge første halvdel af natten på højre side, anden halvdel på venstre,¹⁵⁴ betydning som udtryk for en mere almindelig vedtægt, kunne heraf måske sluttes, at der i vel ordnede samfund midt om natten på givet tegn fandt vending sted over hele linjen.

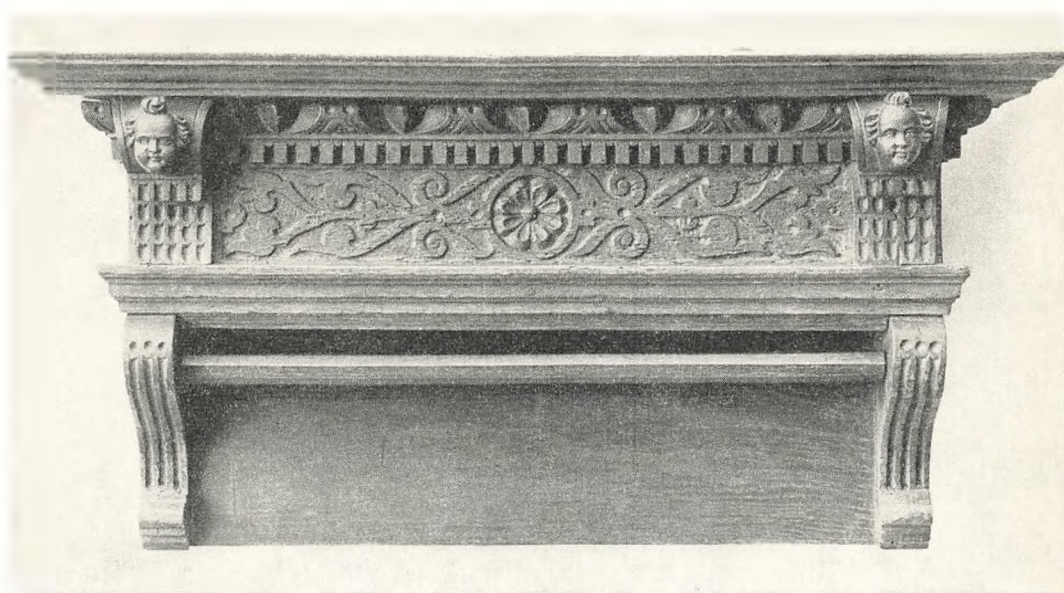
Til bestemmelse af varmegraden i disse fællessenge er det ikke uvigtigt at undersøge de vedkommendes *natdragt*. Denne bestod af det mindst mulige, idet man ifølge ældgammel skik afførte sig alt, når man gik til sengs. Som så meget andet var dette egentlig blot en gammel sædvane, der med urette havde holdt sig. En nødvendig følge i hin tid, hvor linned havde været uoverkommeligt på grund af dets kostbarhed, var den nu langt fra at være påbudt af forholdene. De samme, der af sparsommelighed lå nøgne om natten, havde råd til om dagen at gå med skjorte og om natten at ligge mellem lagener. Men indgroet fra oldtiden af holdt skikken sig med mærkværdig sejhed. Det er disse forhold, vi sættes levende ind i ved udtryk som sådanne: „Hvilken en djævels mand var han ikke i sit hus! Hvor tit måtte ikke hans hustru nøgen op af sin seng og ud til naboer, når han kom drukken og fuld hjem om natten.“¹⁵⁵ Eller: „Da Rugård for 16–17 år siden brændte ved nattetide, kunne fru Anna og hendes søster, som var hos hende, næppe få en særk på og komme derfra med livet.“¹⁵⁶ Endnu efter midten af det 17. århundrede var skikken almindelig i Danmark. En polsk officer, der i året 1658 fulgte med sine landsmænds hjælpekorps herop, fortæller, hvorledes alle i dette land brugte at sove nøgne. På hans spørgsmål, om de dog ikke undså sig ved således uden hensyn til køn at aflæde sig i hans nærværelse, svarede de, at hvad Gud havde skabt, behøvede man ikke at skamme sig ved, desuden kunne nok det

linned, der troligt havde tjent legemet hele dagen, trænge til at skånes i det mindste om natten.¹⁵⁷ Skikken var almindelig hos Nørrejylland**s** bønder endnu omkring år 1800¹⁵⁸ og har holdt sig indtil vore dage på mange steder i Norge.¹⁵⁹

Medens man i tillid til sengevarmen trøstigt blottede hele det øvrige legeme, var der en legemsdel, der, hvis alt gik efter reglerne, måtte antages at komme til at ligge over dynen og derfor trænge til særlig varme, det var hovedet. Vant til dække om dagen burde det ikke fryse om natten. Alle iførte sig da en nathue, og først når man på denne vis havde løst den gamle opgave: at være hverken påklædt eller nøgen, sænkede man sig i dynehavet. Nathuerne, nathattene¹⁶⁰ eller nathøllerne, som de i Danmark vekselvis kaldtes, var vistnok hos mindre velstående af uld, hos mere bemidlede af linned. Pontus de la Gardie efterlod sig således mindst tre „granne natmyssår“,¹⁶¹ Peder Oxen fire eller måske otte hvide „nathøller“, men desuden en af damask, foret med skind, rimeligvis til rejsebrug om vinteren.¹⁶² Henrik Rantzau, der i dette som i mange andre forhold udmærkede sig ved sin betænksomhed, anbefalede sine sønner at bruge fine linnedsnathuer, men tillige at forsyne dem med en lille åbning i toppen, ud ad hvilken dampen som gennem en skorsten kunne stige op.¹⁶³

Denne skik at sove med hovedet bedækket, der endnu var naturlig, så længe kaminerne var i brug og stuen altså gennem kaminåbningen stod i livlig forbindelse med yderluften, tabte sig lidt efter lidt i Norden, så snart kakkelovne var blevet almindelige. Endnu den dag i dag har brugen af nathuer holdt sig i Mellem- og Sydeuropa, hvor kakkelovnen ikke har fortrængt kaminen.

At *vaske sig om morgenen* blev som så meget andet en følge af det 16. århundredes forandrede forhold. Tidligere havde man af mange grunde vistnok indskrænket toningen til de enkelte gange, når man besøgte badstue. Meget fornemme folk holdt håndtvæt før og undertiden også efter måltidet. Men folk i almindelighed nøjedes sikkert med blot en gang imellem, når det blev for galt, at skrubbe hænderne lidt af ved brønden ude i gården. Et par strøg på hoserne agterdel kunne vel være nok til at tørre dem til husbehov. Ved første øjekast studser nutiden over en sådan tilstand. Og dog var den fuldt ud naturlig. I en tid, hvor man det halve år igennem stod

Håndklædebræt fra første halvdel af det 17. århundrede. Håndklædet var ophængt over den vandrette stok i brættets underkant. Det kunne være syet sammen, så det dannede en kæde, der roterede under brugen. Når man trak håndklædet lidt ned, behøvede man ikke at tørre hænderne i det våde stykke, forgængerer havde efterladt. Metoden overlever til dels i vor tids håndklædeautomater. (Nationalmuseet fot.).

op i mørke og dertil spiste med fingrene, måtte det ene rette øjeblik til at vaske sig – for de få, der havde råd og lyst til overhovedet at dyrke denne forfinede art af renlighed – have været før middagsmåltidet, og, hvis man var meget sippet, tillige derefter. Så vidt vides er den eneste bekendte beretning om en, der i middelalderen i Norden har vasket sig om morgenen, den om Svend Estridsen, der morgenen efter slaget ved Niså (august 1062) vaskede sig, da han forklædt var sluppet i land og blev vel modtaget af Hakon Jarls ven, Karl Bonde i Halland. Når hensyn tages til, at han var konge, rimeligvis stærkt tilsølet af smuds og blod efter at have kæmpet tappert aftenen tilforn og hele natten igennem om bord på sin flåde mod kong Harald, endelig at det som flygtning måtte være ham magtpåliggende at udviske sporene af, at han havde deltaget i slaget, så kunne det i og for sig ikke forundre, at han ved denne lejlighed vaskede sig på en usædvanlig tid. Men selv dette

ene eksempel svækkes ved, hvad der tilføjes: at Karl Bonde først bød ham tvætning og derefter – måltid. Karl Bonde, der i sin gæst havde genkendt kongen, behandlede ham med andre ord kun på sædvanlig høflig vis ved, førend han skulle begynde sit lange dagsridt på Karls hest, først at byde ham et solidt måltid med forudgående håndtvæt.¹⁶⁴

Omkring år 1500 var da forholdet fremdeles det gamle. Konger og de fornemste folk – de hvis fine vaner man med stolthed beskrev i ridderviserne – brugte håndtvæt før middagsmåltidet. Folkets flertal gjorde det ikke, men lod de fem være lige rene før som efter. Højt regnet viskede man dem lidt under bordpladen, strøg dem på bagsmækken, idet man stak sin kniv i bæltet, eller man klappede dem rene på hunden. Og hvorledes skulle man kunne bære sig anderledes ad? Vandkande, vandfad, håndklæde, alt var jo kostbarheder, som kun meget få havde råd til at anskaffe sig.

Det 16. århundrede bragte forandring heri ved betydeligt at lette adgangen til disse goder. Ved århundredets slutning hørte ikke blot et anseligt håndklæde, men også et pynteligt „håndfad“ af tin eller helst af messing, stundom også en dertil svarende „gydekande“, med til stadestykkerne i et velforsynet hus.

Selv *håndklædet* har dog sikkert i de fleste familier været mere til pynt end til brug. Det var ikke tilfældigt, at Karl Bondes hustru havde kaldt Svend Estridsen for en grobian, fordi han for alvor benyttede det. Mangen husmoder i det 16. århundrede mente vistnok det samme. Håndklædet udgjorde dengang samme hvide usandhed som en serviet endnu ofte i begyndelsen af det 19. Ved fest viste man sin gode tone ved deri at tørre hånd og mund. Til daglig var det tegn på uopdragenhed blot at krølle den. Håndklædet ophængtes i reglen på en vinde, og enderne føjedes sammen, så at det kunne rulles rundt og, strømmende ned i sin fulde bredde, vise sig i al sin pragt. Som en følge heraf var håndklæderne meget lange. Af „tørrehåndklæderne“ på Nyköbing Slot i Sverige år 1556 var således de fleste henved fem alen lange,¹⁶⁵ Frederik II bestilte år 1586 hos tolderen i Helsingør 672 alen drejl, der alle skulle medgå til 100 håndklæder,¹⁶⁶ og enkedronning Sophia efterlod sig 282 damaskes- og drejls-håndklæder, der for en stor del havde den anselige længde af ti til tolv alen stykket.¹⁶⁷ Man yndede ikke at have dem ganske hvide, de skulle helst være med spragledede

syninger; navnetræk og våben dannede her det hyppigste mønster.¹⁶⁸

Hvor sent virkelig brug af håndklæde er trængt igennem hos Nordens bondebefolkning kan ses af et par småtræk som følgende. Om Vestjylland hedder det 1889: „Uden på panelet, der indeslutter sengene, findes af og til ophængt et pynteligt håndklæde med frynser fornedet, og over det et par brogede fjer, hvilket dog alt sammen kun er til stads.“¹⁶⁹ „Her i *Kjærsgård* havde en nat efter et bryllup nogle fremmede ligget i en af de største gårdes storstue. Om morgenen satte de deres kalvespand op til dem at vaske sig i, og så kunne de tørre dem på bagdelen af deres vest.“ „Manden i *Strandbygård*, der var med i krigen 1848, sagde til sin moder, da han kom hjem, om hun ikke kunne lave ham et par tørreklæder, han kunne bruge; han kunne ikke godt nu undvære et sådant. Før havde de aldrig haft sligt i gården.“¹⁷⁰

At *vandfad* og *kande* i det 16. århundrede langt mere var til stads end til daglig morgenvask, kan ses af deres sjældne forekomst. Så vidt man kan skimte, synes der at være opstået omtrent ved århundredets midte en ny form for vaskefade, der i stedet for det gamle navn „mullu“, „mollug“ eller „molling“¹⁷¹ (af det oldnordiske mund = hånd og laug = vask) fik det nymodens og forståeligere navn: „håndfad“. På Gripsholm f. eks. fandtes der i året 1548 såvel „mollinger“ som håndfade.¹⁷² Disse „håndfade“ og „håndbækkener“ synes mod århundredets slutning at have fortrængt de gammeldags „molluger“ fra de fornemmes huse; de havdes såvel af simple metal som af sølv og guld.¹⁷³ Men nogen tilvækst i deres antal, der kunne tyde på, at de er gået over fra at være et pragtstykke, der bares frem før middagsbordet, til at blive et nødvendigt sovekammertilbehør, lader sig ikke spore. At vaske sig i fad ansås endnu for en tilkendegivelse af fornemhed, der krævede tilskuere og fuld belysning. Først i det 17. århundrede træffer vi, og endda kun hos de allerrigeste, sikre tegn på, at husets gæster, såfremt de måtte ønske det, kunne komme til at vaske sig om morgenen. År 1628 anskaffedes der således til Frederiksborg Slot en ret rigelig forsyning af vandfade, kander og sengepotter, alt af tin med krone og kongens navnetræk i bunden.¹⁷⁴

Disse sidste nødvendighedsgenstande havde også været kendt og brugt i det 16. århundrede, men kun af de mest forfinede. Folkets

flertal betragtede dem med samme skadefro foragt som den nye mode at bruge lommeørklæde. Begge opfindelser tvang jo til af idel finhed at gemme, hvad enhver dog kunne forstå var renligst at fjerne. At forholdene i udlandet ikke var stort anderledes, kan ses af følgende ord, som Shakespeare lader fragtmændene i værtshuset i Rochester veksle med hinanden: „Jeg tror, dette er det nederdrægtigste hus på hele Londonner-vejen med lopper, de har bidt mig så prikket som en rødspætte.“ – Anden fragtmænd: „Som en rødspætte! ja ingen konge i hele kristenheden kan være bedre bidt, end jeg er blevet siden sidste hanegal.“ – Første fragtmænd: „Ja, de vil jo ikke lade os få en potte; så må vi lade det gå i kaminen. Og sådan en kammerlud klækker lopper ud som rogn i en sild.“¹⁷⁵ – Selv Henrik IV af Frankrig benyttede kaminen i en snæver vending under et besøg hos sin elskede. Den var dog ved denne lejlighed efter tidens skik fyldt med grønne grene. Hendes anden elsker, der ikke var sluppet bort i tide, lå skjult derunder.¹⁷⁶ Man var da i Danmark på højde med forholdene. Fremskredne folk her kendte ikke blot disse moderne væsner og skattede deres natteværd, thi om dagen klarede man sig selvfølgelig på anden vis. Benævnelserne: „Sengepotte“ (16. til 17. århundrede), „natpotte“ (18. århundrede) og „kammerpotte“ (19. århundrede) betegner et friluftsfolks gradvise omdannelse. Men de mest fremskredne i det 16. århundrede var endogså nåede til at være sig enkelte af deres mangler bevidst. At de var af tin medførte visse ulemper. Henrik Rantzau anbefalede derfor sine børn at forsyne dem med låg.¹⁷⁷ Det var ikke enhver, der som Christian IV havde råd til at anskaffe sig en af purt sølv.¹⁷⁸

Betegnende såvel for deres anseelse som deres mangler er et billede i Niels Hemmingsens huspostil, forestillende englens åbenbarelse for Josef og Maria. Josef ligger her blot på en opredt bæk, dog med en kande øl og en fin lysestage på en kiste foran sig. Maria derimod ses hvilende i en kosteligt udstyret seng, hvorunder er anbragt et lille møbel med hank, men vendt om, så at det står med bunden i vejret.¹⁷⁹

Først sent – ikke førend i det 19. århundrede i Danmark – trængte kendskabet til denne slags bohaver ud blandt Nordens bønder. I en stue med lergulv måtte jo også en luksusgenstand som denne tage sig alt for meningsløs ud. Hvorfor pludselig anvende glaseret

Illustration fra Niels Hemmingsens huspostil. Engelen åbenbarer sig for Josef under den hellige families ophold i Ægypten. Den bringer bud om kong Herodes' død.

bund og opbevare, hvad netop hjemmets egen grund var som skabt til at optage og lade forsvinde med det samme! Nej, nej! Vorherres væde, regn, kunne blive for meget for et lergulv. Mennesker var for ringe. „Det var i *Moselundgård*, dér havde de i deres „fredestue“ to senge, hvoraf den ene, en himmelseng, var konens medgiftsseng. Det blev en plaskende regn, så både jeg, der gik som omgangslærer, og en gammel mand, der var lidt af familien, måtte blive der om natten. Han lå i den ene seng og jeg i himmelsengen,

der var bedre. Jeg faldt snart i søvn, men vågnede kort efter ved at høre en plasken på gulvet og en jamren: „Å Gud nåde mig! Gud nåde mig!“ Da var det den gamle, som havde været oppe for at lade sit vand, men ikke kunne finde tilbage til sengen, fordi det var bælgmørkt. Det havde regnet sådan ned, at det stod blankt derinde, og så gik han der med de bare fødder og plaskede i leret. Jeg måtte da op og hjælpe ham i seng igen.“ Med forhold som disse for øje vil man forstå og skatte den opfindsomhed, der vidste at overvinde dem. „En yngre mand her i et nabosogn har et hul i muren ud fra hans seng, hvorad han ..... ud om natten.“ „Under bordene i *Gullestrup* var bordtremmer til at sætte fødderne på, da lergulvet tit var både vådt og koldt“ osv.¹⁸⁰

Først da trægulve var blevet almindelige, begyndte også kammerpotter at vise sig hos danske bønder. De anvendtes ikke på ensidig vis, men modtoges som fornemme luksusgenstande med den ærefrygt, som tilkom dem. Ifølge en uskreven rangforordning nød de gang og sæde lige efter de ligeledes nys ankomne „suppeter-riner“, hvem de lignede i finhed, form og skørhed. Som disse angav de, at man befandt sig i et rigt hus. Intet under, at de, når de en sjælden gang virkelig toges i brug, også efter evne hjalp og erstattede hinanden. „En kunstner lejede sig ind et sted i Vendsyssel nær ved havet. Han fik en potte, hvorpå Napoleon var aftegnet i bunden ... Da han dagen efter skulle have sin middagsmad, der bestod af suppe, fik han den i en potte af samme slags, som Napoleon lå og svømmede i. Han tænkte jo, at de havde flere, da han nok kunne forstå, det var strandingsgods. Men for en sikkerheds skyld spurgte han så konen om, hvor mange sådanne potter, de havde. „Vi har misæl ikke andre end den samme.“

– Endda er denne beretning ikke enestående, hvilket selv præsterne har kunnet bevidne. „Her i *Horne* havde de en natpote til at bære for borde med ved bryllupper. Pastor Daugaard sagde: „Den skulle jo op for min næse, hver gang, der skulle fyldes i fadet, for det var jo den kønneste af dem alle, den var kønt hvid.“¹⁸¹

Bænkene langs væggen var trods deres uanselige ydre måske stuens ejendommeligste bohave. På intet andet område mærkedes udviklingens sikre fremadskriden så tydeligt og taktfast som her. På dette sted, i knæhøjde fra gulvet, havde for århundreder siden den første

rand dannet sig, det første simple bohavede, vidnesbyrdet om, at en bolig var mere end vægge og ildsted. Og hvilken udvikling havde så ikke bænkerne gennemløbet fra de første rå fladhug i en tømmerstok til disse det 16. århundredes sindrigt udtænkte sæder, der, skønt dele af væggen, med deres panelryg, låg og skuffer gjorde tjeneste som alt lige fra seng til kommode!

Tiden var kommet, da udviklingen skulle slå ind i et nyt spor, da væggranden udformet gennem århundreder skulle bryde fra fladen, skilles ud og omdannes til særskilte møbler, hver med sit øjemed. Det 16. århundredes dagligstuer viser os dette gennembrud ligesom fasttryllet et øjeblik. Langs væggen endnu de faste bænke med deres så højt forskellige anvendelse, ved siden af dem hist og her de første forløbere for de uligeartede møbler, der skulle fremgå af dem. Vi skal søge, så vidt det lader sig gøre, at stille dem sammen, påvise familieligheden mellem bænken og dens afkom.

Om natten tjente bænkerne til leje for tyendet og enhver, der trods himmelsengens gæstfrihed dog ikke fandt rum i denne. Dette hverv udførte de på en meget fuldkommen måde. I stedet for som tidligere blot at overstrøes med halm og dermed være senge, var de nu, hvor ske kunne, forvandlet enten til *slagbænke* eller til *foldbænke*.

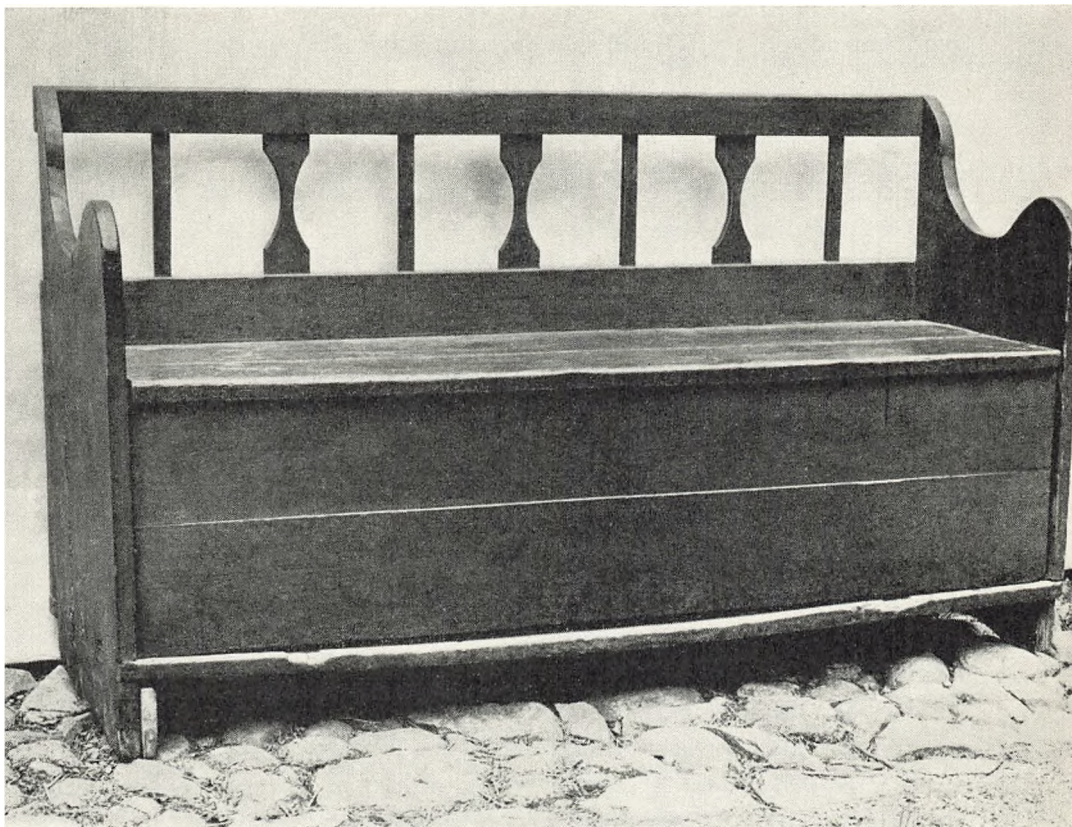
Slagbænkens ejendommelighed bestod i, at dens sæde som et låg kunne lukkes op, medens siden lod sig trække ud som en skuffe, så at en benløs seng dannedes. Udtrukken og dynefyldt afgav den et bekvemt leje. Når disse slagbænke er opfundet, vides ikke; i det 16. århundrede var de meget udbredt. Betegnende nok fordrejedes hyppigt deres navn, der jo skrev sig fra, at bænken lod sig slå op, til „schlafbänk“ eller „slopbänk“. Hvor yndede de var kan bedst ses af, på hvilke steder de forekom. Det var ikke blot den gamle, afskedigede prior i Odense, der havde en slagbänk i dagligstuen, hvori hans to karle sov om natten;¹⁸² slige fandtes hos folk af alle stænder. Selv i det tyske kancellis stue på Kronborg fandtes foruden tre himmelsenge tillige tre slagbænke, et bohavede, der, hvis man ikke vidste bedre, måtte give forvirrede begreber om, hvad man dengang foretog sig i et ministerium. Ja, om det så var i Frederik II's og dronning Sophias egne to sovekamre på samme slot, så var der i hvert af dem såvel en slagbänk som en himmelseng.¹⁸³

Denne tidens sans for slagbænke nåede en egen yderlighed, i en

slags dobbeltmøbler, der, så vidt det lader, blandt andet fandtes på Kronborg. Udtræksskuffen, hvorved slagbænkens leje dannedes, behøvede jo ikke nødvendigvis at være i en bæk, den kunne også anbringes i siden af en himmelseng. Hvilket billede på fylde og kraft måtte det ikke give, når himmelsengen således ligesom gav det glatte lag, idet der ud fra dens sider skød sig lavere senge fyldt med nye rækker af personer. Om apotekerens kammer på Kronborg, i hvilket der fandtes to slagbænke og en himmelseng, anføres det udtrykkeligt og ligesom undskyldende, at sengen var uden slagbæk.¹⁸⁴

Norden var ikke ene om disse udtrækssenge. De forekom også både i Frankrig og England. Men medens man i Norden yndede at lade dem udgå fra hovedsensengens bredside, udskødes de dér fra dens fodende. Særlig i England var de meget almindelige i det 16. og 17. århundrede. De var anbragt på ruller og brugtes af velstående gerne til leje for pålidelige tjenere eller tjenerinder. Shakespeare beskriver i „De muntre Koner i Windsor“ (IV, 5) Falstaffs værelse således: „Dér er hans kammer, hus og borg, hans sengestade og hans rulleseng.“

Ved slagbænken dannede sengen en skuffe; men skulle man ikke ligge på det bare gulv, måtte bunden i denne være dobbelt, en for bænkebredden og en for det udtrukne stykke. Nemmere var det dog, hvis man kunne benytte selve bænkens sæde til leje. Dette var tilfældet ved de såkaldte *foldebænke*, i Norge „klapbænke“. Den på fig. 216 stående bæk til højre er en „foldebæk“ eller „klapbæk“. Fiffet ved dem bestod deri, at bænkens rygstød ikke sad fast i væggen, men på to bevægelige arme, anbragt på to tapper på midten af hver bænkeende. Om dagen sad rygstødet på sin naturlige plads op mod væggen. Om aftenen svingedes det ud på sine to bevægelige arme og dannede så en fortrinlig sengehest, der hindrede, at såvel de på bænkesædet anbragte sengeklæder som den sovende selv kunne glide ned på gulvet. Så vidt det lader, stod foldebænkene dog ikke i så høj en anseelse som slagbænkene; måske yndede man ikke, at deres smalhed kun tillod en enkelt at ligge i dem. De synes mest at have været brugt blot i en snæver vending. Hos Hans Herold i København 1524 stod der således i et lille bagkammer til gården en foldebæk med de tilhørende dyner.¹⁸⁵ Hos den ovennævnte gamle prior i Odense fandtes en lignende tillige med

Slagbænke fra det 16. århundrede er ikke bevaret, så vi får nøje os med typens sene efterkommer – en slagbænk fra Herning-egnen fra o. 1800. Når sædet klappes op, kan forsiden trækkes ud som en skuffe og bruges som seng. (Nationalmuseet fot.).

en rigtig seng i det kammer, hvori hans piger „sov, kogte og havde sine værelser“.¹⁸⁰

Det er indlysende, at der fra disse to former for sovebænk kun var et lille skridt til de lave, fritstående senge. Disse fremgik af bænken, ligesom himmelsengen var opstået af alkoven. Højst betegnende er det, at en af de første arter af lave senge, der fremkom, var den, der ved sin lavhed mest mindede om den udtrukne slagbænk: *kurvesengen*. Også dens dobbelte anvendelse til gemmested og hvileplads mindede om dens afstamning fra bænkeskuffen. I det 16. århundrede hører vi kun enkeltvis tale om kurvesenge, en stod

f. eks. i pigekamret på Kronborg, en fandtes på Gisselfeld.¹⁸⁷ I begyndelsen af det 17. århundrede derimod synes der i nogen tid at have hersket et sandt raseri for kurvesenge. Til Frederiksborg Slot anskaffedes der således på en gang 19 kurvesenge,¹⁸⁸ og på Københavns Slot fandtes der sådanne i ikke mindre end syv forskellige gemakker, hvoriblandt i den engelske og spanske gesandts værelser, ja i Christian IV's eget sovekammer.¹⁸⁹

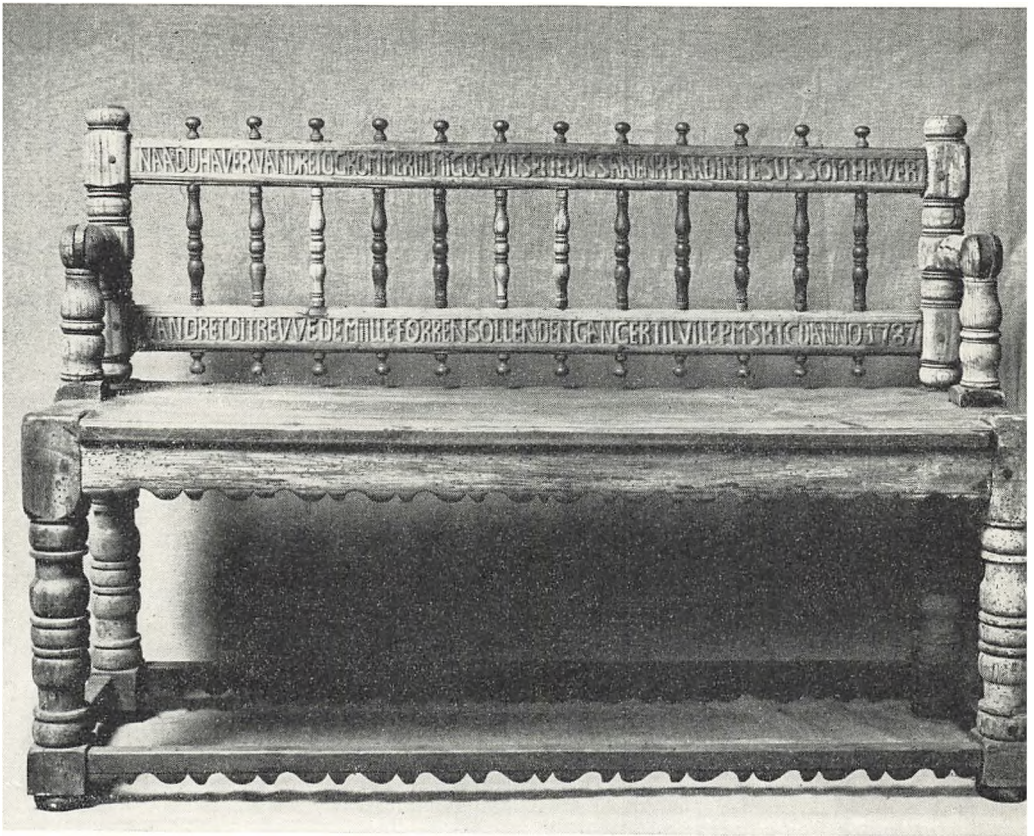
Bænkenes dagtjeneste var en dobbelt, dels at afgive *gemmesteder*, dels at tjene som siddeplads.

Den skik at anbringe lukkede rum under sædet på de faste bænke var sikkert af gammel oprindelse. Alt tyder på, at man i det 16. århundrede her kun fortsatte lange tiders brug. Selve det, at omdanne dette gemme til en udtrækseng, synes at forudsætte hin simple skik som en mangeårig bekendt. Men betvivles kan det ikke, at det 16. århundrede mangfoldiggjorde anvendelsen og bragte den til en høj grad af fuldkommenhed.

Den simpleste form for sådanne bænkegemmer var at anbringe hængsler på bænkenes sæde, så at dette kunne åbnes som et låg. Mere sammensat blev straks det hele, når man lod sædet være fast, men omdannede siden til en eller flere udtrækkelige skuffer. At datiden har kendt denne fremgangsmåde, kan blandt andet ses af slagbænkene, der jo beroede på samme tanke; og det er vistnok sådanne skuffer, der sigtes til, når der tales om bænke med dobbelte rum.¹⁹⁰ Men datiden gjorde i benævnelsen ingen forskel mellem dem og hine med låg, begge slags kaldtes med det fælles navn „kistebænke“.

Kistebænke var i høj grad brugbare og savnedes ikke i noget veludstyret hus. Forsynet med en eller flere låse afgav de et fortrinligt gemme og var næsten lige så hensigtsmæssige som vor tids kommoder. På Kronborg fandtes de i de fleste værelser, i dronning Sophias kammer var der ikke mindre end ti.¹⁹¹

Ved disse var det imidlertid aldeles indlysende, at deres brugbarhed ville forøges, når de løsnedes fra væggen og gjordes flyttelige. Hvor langt bekvemmere var det ikke, om man på rejser i stedet for at pakke ud og ind i mange slige, faste kistebænke kunne tage én og samme hel og holden med sig! Og selv i hjemmet, hvor mange gemmesteder ville der ikke kunne indvindes, om man opstillede kister i gange og på tomme kamre, hvor ellers ikke var

Foldebænken har den fordel, at den er dobbeltsidig. Den har rygstøtte, og den har armlæn, og der er i armlænet indføjjet et bevægeligt led, så man kan svinge rygstødet over. Det der før var bænken forkant, er nu dens bagkant. Anbragt mellem to borde, kunne foldebænken snart betjene det ene, snart det andet. Anbragt op ad en væg, kunne den forvandles til en seng. Denne foldebænk – fra det 18. århundrede – stod i en gård ved Ledøje nær København. (Nationalmuseet fot.).

tænkt på bænke! Flyttelige *kister* blev derfor det første møbel, der fremgik af bænken.

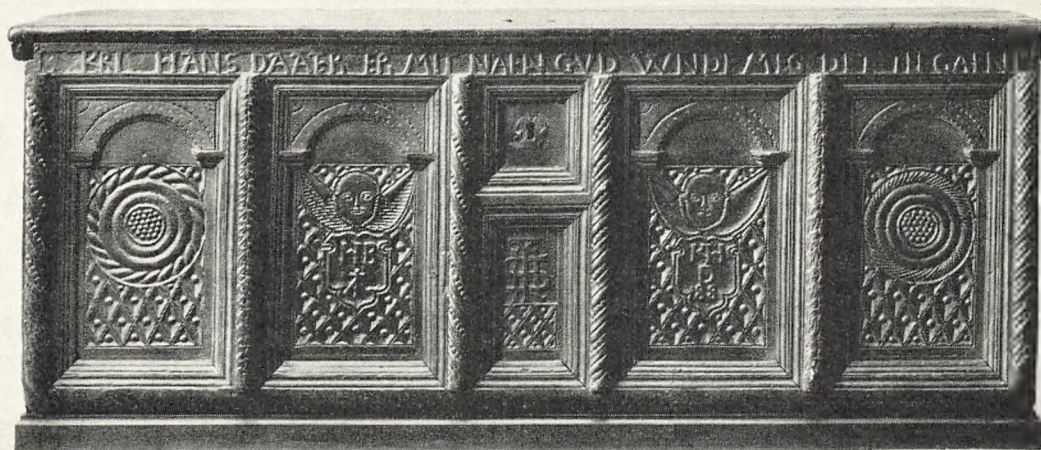
Vil man have et bevis for, hvor vidt fremskredet i så henseende det 16. århundrede var, kan man lægge mærke til de mange navne på kister af forskellig slags og størrelse, der alt var i brug. De største synes at have været de egentlige „kister“, hvoraf nogle endnu bar bænken mærke på sig, idet de var forsynede med rygstød, „ryg-

kister“; andre mindede om den ved at have bevaret benene, „fodkister“. Navnet „dragkiste“ brugtes derimod næppe endnu, det blev senere benævnelsen for kister ikke med låg, men med skuffer på side til at „drage“ ud. Efter kisterne i størrelse kom vistnok *skrinene*, „færdesskrin“ hed rejsekufferterne. Hvor almindelige skrinene har været, kan ses af, at i Tyskland benævnedes i det 16. århundrede en snedker en „Schreiner“, hvilket navn senere, da flyttelige borde blev almindelige, ombyttedes med en „Tischler“. Efter „skrinene“ i størrelse fulgte vistnok *arkene*. I Danmark kaldtes de ofte „Noahs Ark“ eller „ørke“. Et spørgsmål om dog ikke snarere navnet kom af *arcus* = bue og sigtede til deres gerne buede låg. De var overordentlig almindelige hele Europa over. Efter at de selv senere er gået i glemme, har navnet holdt sig som fælles europæisk benævnelse for det rum, hvor mange arke fandtes, gerne fyldt med vigtige papirer: et „arkiv“. Ringest i størrelse var endelig *asketerne* og *laderne*. Disse sidste synes at have været de mindste; dog var de ikke, som navnet kunne antyde („skuffe“, „skuffelade“), kun en del af et andet, men udgjorde virkelig et selvstændigt møbel.¹⁹²

At disse kister i alle mulige udgaver ikke stod tilsidesat, som en kuffert eller kasse i vore dage, men i stuen selv førte kampen med de bænke, som de engang helt skulle fortrænge, fulgte af sagens natur. I reglen brød de bænkerækken og viste således ved deres plads, hvorfra de stammede, og hvad de tilsigtede. Deres hele udstyr gjorde dem også særligt skikkede til at tjene som pragtstykker; malet i strålende farver, med smukke metalbeslag og besætninger, stundom endog overtrukket med fløjl og andet kosteligt stof eller af udskåret arbejde og med indskrifter, måtte de i høj grad egne sig til at pryde stuen.¹⁹³ Med ganske særlig agtelse omtales de kostbare „cypreskister“ og „cypresskrin“, hvis navn røber deres fremmede herkomst. Peder Oxen ejede mindst ti sådanne, Albert Oxen fire, enkedronning Sophia og Pontus de la Gardie efterlod sig lignende. År 1564 reddedes fra et strandet skib to sådanne skrin, det ene overdraget med fløjl, hvilke Frederik II straks lod hente til sig. På kongens sommerstue på Frederiksborg stod endnu henved midten af det følgende århundrede en stor cypreskiste, „som skal være kommet af Candia“.¹⁹⁴

Endnu et møbel fremgik af bænken med dens gemmer, det var *skabet*. Vel havde man selvfølgelig kendt skabe før år 1500; i umin-

Som selvstændigt møbel er kisten af meget høj alder. Den hørte til det almindelige inventar i alle større huse i middelalderen, og der kendtes flere udformninger. Her i landet var den almindeligste type vistnok stolpekisten, hvis fire lodrette hjørnebrædder fortsatte ned under kistens bund og fungerede som ben. I renæssancen gennemløb kisten en rig udvikling. Man forlod den ret svage stolpekonstruktion til fordel for en kraftigere udførelse, og man ødslede med billedskærerarbejde. Denne kiste skriver sig fra 1588 og er lavet til en vis Kirsten Hansdatter. Skæringerne udpeger dens hjemsted som Vestjylland. Der er kun levnet få møbler fra det 16. århundrede, og de fleste af datidens møbeltyper kendes kun fra billeder eller i senere udformninger, men netop af kister er der bevaret et forholdsvis stort antal. (Nationalmuseet fot.).

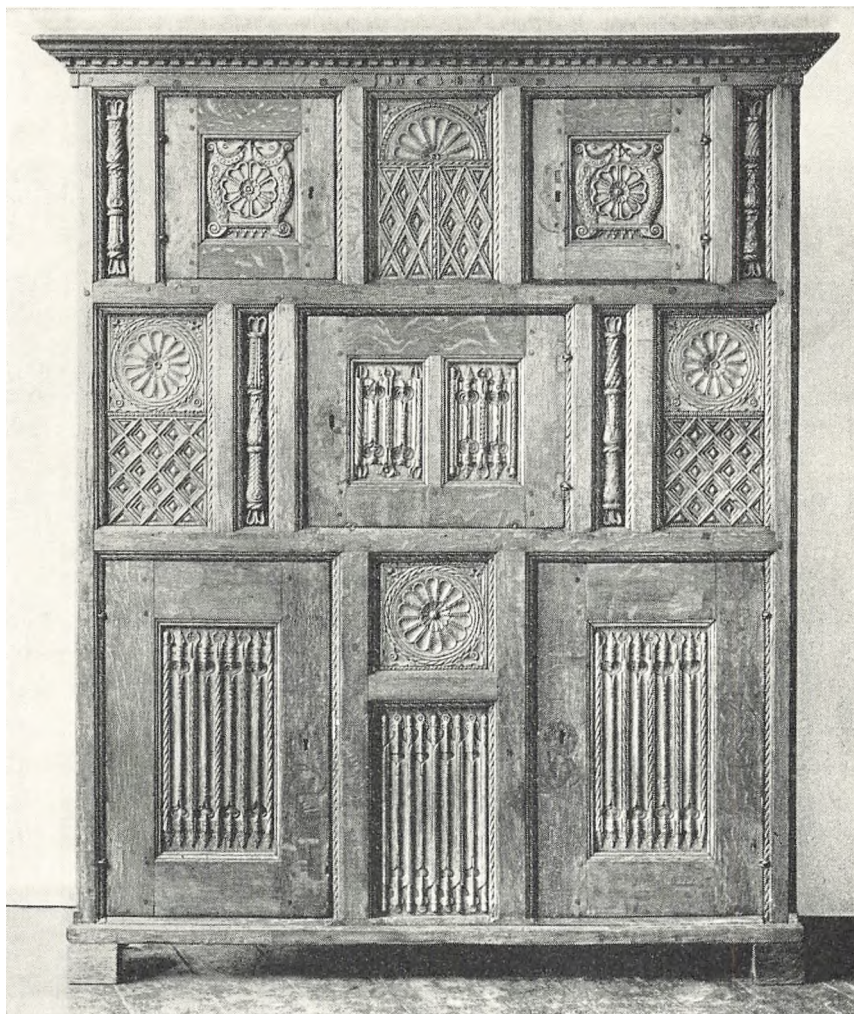
delige tider havde de f. eks. været anvendt til kirkeligt brug. Men de kirkelige skrin og skabe synes i reglen at have haft „huset“ til forbillede. Den flok af skabe, der i det 16. århundrede opstod til brug i hjemmet, lader sig derimod næsten alle udlede af bænken. Man kunne jo blot højne en del af den med dens skuffer og gemmer. Så indvandt man ikke blot nemmere adgang til disse, men også en hel ny plads foroven til at stille drikkekar eller lignende på. Anbragt i et hjørne som „vråskab“ stod det ingen i vejen. Men også som fritstående, løsnet som kiste fra bænken, kunne det gøre ypper-

lig fyldest og brede sig, hvor pladsen tillod. Ja, i en snæver vending kunne det endog krybe op på væggen og blive til et gemmested med hylder, enten åbent eller med dør for. Hvor man kunne, gav man gerne disse nye møbler et halvt kirkeligt tilsnit, et genskin af hvorfra man havde hentet sit skønhedsbegreb. Mange af datidens udskaarne skabe minder f. eks. om altertavler, ganske naturligt, når kunstneren nys havde udført en sådan. De såkaldte „vråskabe“ efterlignede tydeligt nok i lange tider prædikestolenes form. Og de endnu så yndede trekantede hylderækker (tabletter) minder den dag i dag om middelalderlige hængeskabe i kirker. Men alle voksede de alligevel frem af bænken, både hvad trang, plads og indhold angik. Datiden ænsede ikke ret forskellen, men kaldte alle de af bænken fremgaaede møbler, der stræbte til vejrs, for skabe, hvad enten de så stod plat på jorden eller havde fødder, ja måske høje ben, eller endog ikke længer berørte jorden, men hang på væggen.

Dette vanskeliggør imidlertid i høj grad opgaven for den, der vil søge nærmere at bestemme tidsfølgen for de enkelte formers opståen eller det indbyrdes forholdstal for deres forekomst. Datiden giver på sin vis oplysninger nok, den melder om „bogskabe“, „kandskabe“, „sorte beslagne skabe med våben“, „hvide egeskabe“, „fyrreskabe“, skabe med indtil seks døre og med hylder, store og små skabe osv.,¹⁹⁵ men det, hvorpå det egentlig kommer an for at bestemme deres form, lades vi alligevel i uvidenhed om.

Vi er end ikke i stand til med fuld sikkerhed at afgøre, hvorledes det mest ansete skab så ud, det, som tiden selv udmærkede ved at give det et særskilt navn, det såkaldte *trésor*. Selve benævnelsen, der på dansk vel måtte gengives ved „skatkiste“, lader os uden syndelig vejledning.¹⁹⁶ På Kronborg fandtes et *trésor* med glasvinduer for; den gamle prior, Christen Poulsen i Odense, ejede et af egetræ med dør for og skuffe under; på herregården Nielstrup fandtes efter Albert Oxes død to „*trésors*“ af egetræ, det ene med et lille omhæng om.¹⁹⁷ Disse beskrivelser kan alle passe på et skab med ben, men med fuld sikkerhed tør vi ikke betegne det som sådant.¹⁹⁸ Kun så meget ved vi vist, at det forekom ikke sjældent; det omtales oftere ved arveskifter,¹⁹⁹ og forfærdigelsen af et „*trésor*“ var en del af mesterstykket for snedkerne i København.²⁰⁰

Skønt således skabe under forskellige former var begyndt at trænge igennem, kunne der dog ingen tvivl være om, at de hørte til de

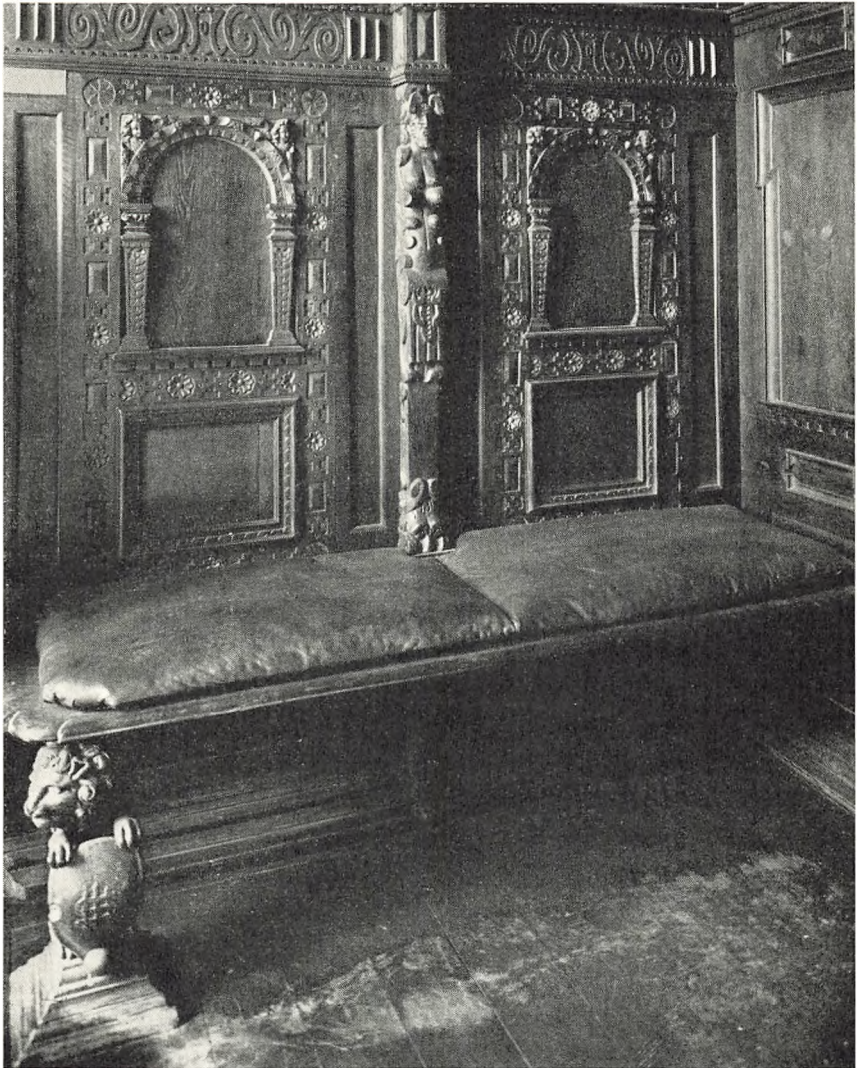

I 1563 udførte den vestjyske mester Bertil Snedker et skab med fem låger. Som de fleste store skabe, var det beregnet til indbygning i en vægniche. Derfor er også kun forsiden gennemarbejdet. Og som så mange arbejder fra Ribe-egnen, præges det endnu af gotikken, der har dækket fem fyldinger med foldeværk. Den øvrige dekoration – herunder udsmykningen af rammerne – udviser stærkere påvirkning fra den frembrydende renaissance. Skabet stod til 1905 på en gård på Rømø. På et vist tidspunkt – ret kort efter opstillingen – har man fulgt den almindelige tendens til at frigøre møblerne og taget det ud af væggen. Ved denne lejlighed har man tilføjet den udkragende kapitæl foroven. Nu i Nationalmuseets bondestandssamling. (Nationalmuseet fot.).

Yngste møbler og var af langt nyere oprindelse end kisterne. Det er i så henseende oplysende at sammenligne hyppigheden af disse to møblers forekomst. Her viser det sig, at kisterne hele århundredet igennem havde en ganske overvældende overvægt, medens der dog samtidigt lader sig spore en stadigt fremadskridende, om end svag stigen i skabenes antal. Peder Oxe, der døde 1575, efterlod sig således mindst 42 kister og skrin (måske det dobbelte antal), men dertil kun to skabe (i sidste tilfælde fire),²⁰¹ Albert Oxe, der døde et par år efter, ejede ved sin død 37 kister og skrin og kun to „trésors“.²⁰² Enkedronning Sophia endelig, der oplevede et godt stykke af det følgende århundrede, efterlod sig vel endnu 35 kister og skrin, men desforuden et ikke ubetydeligt antal skabe.²⁰³

Bænkenes egentligste og oprindeligste opgave var dog naturligvis den at afgive *siddepladser*. En stue med bænke langs alle vægge kunne yde en betydelig mængde af sådanne og passede vel til datidens sans for fuldtallige sammenkomster med lystighed og dans. Som naturligt var, havde disse siddepladser modtaget ikke få forbedringer i tidernes løb. Af en god bænk krævede man nu overalt, at den skulle være forsynet med *rygstød* og blødt sæde.

Rygstødet gik gerne til lidt over nakken af den siddende og dannedes af en fast træbeklædning på væggen, panelet. Hertil anvendtes i reglen udsøgt, knastfrit træ, som gik under det egne navn „vognskud“, på svensk: „wågenscott“, et ord, der tydeligt nok er i slægt med den endnu brugelige, engelske benævnelse for panel: „wainscott“.²⁰⁴ Det var uden tvivl disse paneler, der havde afgivet stammen for de løse skærmbretter, som blev temmelig almindelige i slutningen af det 16. århundrede. Benævelsen „panelet skærmbret“ synes at betegne en form, hvor slægtmærket endnu kun var lidet udvisket.²⁰⁵ Slige skærmbretter måtte være meget nyttige i stuer, der som hine anvendtes til alt muligt. Sandsynligt er det imidlertid, at de i det mindste i begyndelsen har slægtet deres forbillede på og kun haft højde nok til at dække en siddende. Denne mangel omtales endnu ikke og har vel heller ikke voldt anstød i Norden. Men klager herover lyder til os fra England på dronning Elisabeths tid, idet hendes hofdamer androg om at måtte få særskilt værelse i Windsor og ikke som hidtil nøjes med rum bag skærmbretter, hvis lavhed frit tillod pagerne at se derover.²⁰⁶ – I Dan-

Panelvæg fra Christian IV's tid i Kulturhistorisk Museum i Randers. Bænken er dækket af flade bænkedynner. Skikken kendtes i middelalderen, men fik i det 16. århundrede en egen rig udformning. Få steder havde man dog så fornemme hynder som ved det svenske hof, hvilket ikke skyldtes ødselhed – tværtimod. Efterhånden som Gustav Vasa inddrog den katolske kirkes skatte, lod han nemlig de ellers uanvendelige messeklæder sy om til bænkedynner. (Fot. Kr. Hude.).

mark som i England tiltog i den følgende tid både paneler og skærmbrætter i højde. Den såkaldte „Ålborg-stue“, hvoraf billedet side 389 giver et billede, viser det høje panel, som rådmænd Niels Christensen i Ålborg anbragte i sin ved år 1600 opførte bindingsværksgård på hjørnet af Østergade og Stranden.

Det rygstød, som panelet dannede, synes ikke at have rettet sig efter den siddendes, men efter væggens fordringer og hævet sig lodret til vejrs som ryggen på et stolestade. Det egentlig bekvemme kom først til syne i sædets udstyr. Her var man nemlig for længst kommet til den erkendelse, at det blotte sæde var for hårdt at sidde på. Allerede fra oldtiden af havde man overalt, hvor evnen var til det, søgt at bøde på bænkenes hårdhed ved enten at brede et skind eller endnu hellere at lægge et hynde derover. Slige hynder, *bænkedyner*, som de gerne kaldtes, var altså gamle bekendte. Men indtil henimod det 16. århundrede synes man at have holdt til råde med dem og kun anvendt dem ved festlige lejligheder, medens man hos folk i almindelighed til daglig vel nøjedes med halm. I det 16. århundrede derimod var i det mindste i Danmark denne forskel mellem fest- og hverdag brudt; selv hos jævne borgerfolk betragtedes bænkedynen nu som et nødvendigt, dagligt tilbehør. Brugte man dynen i sengene om natten, måtte man også have dem på bænken om dagen. I så henseende var Danmark endog videre fremskreden end England. Her brugtes nemlig hynderne endnu kun til stads, så at det spøgende kunne påstås, at da de vide pludderhoser ved århundredets midte kom i mode, benyttede mange dette folderige skjul til at bære en indsyet sædepude derunder.²⁰⁷ I Danmark behøvedes ikke slige forsigtighedsregler; her kunne man roligt gå ud fra, at selv til daglig lå puden på sin plads, et tilbehør til bænken og ikke til manden. Noget anderledes har vistnok forholdet stillet sig i Sverige og Norge, hvor hyppigt skind og ikke puder udgjorde bænkenes dække.

I reglen bestod bænkedynerne af to sæt, et indre til nytte, et ydre til stads. Det indre dannedes gerne af en aflang læderpose fyldt med fjer; gamle læderlagener egnede sig fortræffeligt til dette brug.²⁰⁸ Overtrækket bestod af to sammensyede stykker, et af kostbart stof beregnet til at vende opad, et andet ringere, der nedadvendt skulle tage mod bænkenes slid. Hvor rigdommen tillod det, kunne bænkedynens opside være yderst pragtfuld, gyldenstykke,

vævet silke, flamske tøjler, atlask og fløjl, ofte med ejerens våben indsyet med guld- og sølvtråd. Et ganske eget stof til overtræk, som især Gustav Vasa synes at have yndet, var katolske messehagler;²⁰⁹ kostelige skrud, der tilforn havde skjolddækket kirkens myndige prælater, måtte nu næsegrus udstrakt tjene til sæde for den kongelige herre. Et par eksempler vil vise os, hvor almindeligt det var at have kostbare bænkedyner: på Kronborg fandtes røde bænkedyner til flere af værelserne, for en del af rød-blommet fløjl med guld-atlask;²¹⁰ Peder Oxe ejede ikke få flamske bænkedyner vævet af silke med fløjl under;²¹¹ på Nyköbing Slot i Sverige var såvel „kongemakket“ som fruerstuen fuldstændigt udstyret med fløjlsbænkedyner,²¹² og på Gripsholm fandtes der den anselige forsyning af 25 fløjls, 9 flamske og 7 gyldenlæders bænkedyner.²¹³ Betydningen af disse tal vokser i en ikke ringe grad, når man hører om disse dyners størrelse. Bredden var naturligvis den samme, imellem tre kvarter og en alen, men længden var, alt efter bænkenes størrelse, sjældent under tre alen, oftest fem, seks, ja indtil ni og en halv alen.²¹⁴

Som det var gået med sengene, således gik det også med bænke. Vi har ovenfor set, at næppe fik man underdyner i sengene, førend begærligheden voksede, og man indså nødvendigheden af at have en ekstrapude under lænderne. En ganske lignende vej, men med langt større indre nødvendighed, var udviklingen gået med hensyn til bænkenes dække. Hvad hjalp det bløde sæde, når man dog ikke kunne læne ryggen tilbage uden at støde imod det hårde panel? Så opstod da en ny forbedring af sædet: rygpuden. Datidens sprogbrug på dette område var forskellig fra vor: det bløde sæde kaldtes som ovenfor meldt altid bænkedyne, rygpuden derimod „hynde“.²¹⁵ Sproget har siden da foretaget forandringer med disse to benævnelser, idet det har udskudt ordet bænkedyne og ladet ordet hynde rykke ned til at betegne det udstoppede, løse sæde.

Når *hynderne* er opstået, er vanskeligt at sige. I det 16. århundrede blev de almindelige og udkrævedes snart overalt, hvor bænkedyner fandtes. Kun i kirken synes man ikke at have anset dem for passende.²¹⁶ I modsætning til bænkedynerne lader de til at have været korte, vel kun en alen i firkant, så at enhver siddende kunne underbygge sin ryg, som han selv lystede. Til 9 flamske bænkedyner på Gripsholm svarede 33 flamske hynder.²¹⁷ At brugen

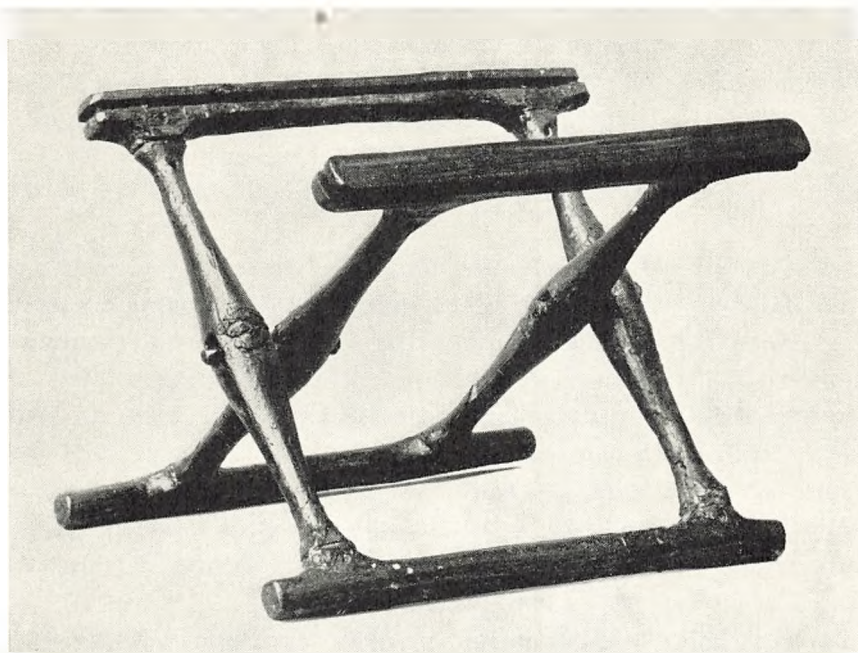
af hynder trængte stærkt igennem kan ses af, at der år 1577 på Ålholm Slot kunne være tale om „15 gamle hynder til svende og arbejdsfolk“. ²¹⁸

De faste bænkes værd som siddepladser var indlysende nok; de ydede alt, hvad man med billighed kunne kræve både i retning af det bekvemme og det pragtfulde. Og den plads i stuen, som de indtog, var så naturlig, på en gang let tilgængelig og dog så af vejen, at her ikke skulle synes at være nogen udsigt til, at løse møbler ville opstå. Omkring bordet til måltiderne, således som i nutiden, behøvedes de ikke. Bordet stod jo langs bænken, og gammel skik krævede, at den mod stuen vendte side enten var helt ubesat og tilgængelig for de opvartende, eller, når de spiseses tal var for stort hertil, så kun dækket med en lille løs bæk, måske lavet i hast af et bræt på et par fjerdinge, i hvert fald en lille gesvindt tingest, der, når måltidet var omme, kunne stilles af vejen.

I virkeligheden blev også dette det område, hvor den i tiden liggende trang til dannelsen af møbler senest kom til udbrud. *Stolene* blev da det sidst skabte møbel, det eneste, hvis oprindelse selv hos de fornemste ikke lader sig forfølge tilbage før år 1500, ²¹⁹ det eneste, hvis mangfoldiggørelse det 16. århundrede ikke oplevede ret at gennemføre.

Her som så ofte gælder det dog naturligvis om ikke ved ensidig misforståelse at overdrive en sandhed til en latterlig usandhed. Stole havde naturligvis været kendt og anvendt årtusinder tilbage. Trangen til en magelig stol synes lige så oprindelig og naturgiven som tilbøjeligheden til træt at hvile sig på en flad sten eller en fældet træstamme.

Og dog, når man ser nøjere til, viser udviklingen sig langt mere bugtet og uregelret, end den ved første blik skulle antages. Det giver allerede en nutids-europæer stof til eftertanke, når han lægger mærke til, at trangen til hvile egentlig blot i det lille Europa, og her endda kun hos de „dannede“, tilfredsstilles om dagen ved at støtte bagen på et sæde, anbragt så højt fra jorden, at foden kan berøre denne. Intet folk i hele Asien med undtagelse af kineserne, bruger eller kender til stol. I Amerika sidder indianerne på hug, og selv nordamerikaneren befrier sig delvis fra sin europæiske fordom ved siddende at lægge fødderne op på nærmeste bord eller

Den ældste bevarede stol i Danmark stammer fra ældre bronzealder og blev fundet sammen med andet gravgods i Guldhøj ved Vamdrup. Den er udført i asketræ og har efter bevarede rester at dømmes haft flettet odderskindssæde. Småstykker fundet andre steder viser, at sådanne stole brugtes i hvert fald i Holsten, Danmark og Sverige. Det var ikke nogen nordisk nyskabelse – tværtimod. Forbillederne til disse klapstole er at finde i Middelhavsområdet, og de synes at have deres oprindelse i Ægypten. (Nationalmuseet fot.).

stol. At sidde på stol synes da efter alt dette ikke at være en fælles naturlig, men en ad kunstig vej opdrættet form for hvilende stilling.

Dette bekræftes yderligere ved, hvad vi kan se og slutte af udviklingens historie. Stol synes lige fra første færd at have været udtryk ikke for træthedens afhjælp, men for herskerhøjhed, den fornemstes enlige sæde. Ad denne vej synes stole at have fundet indpas hos de højere klasser i Ægypten, en oprindelig forfængeligheds-sag, hvor den mødige i erstatning for hvile fik tronsat ære.

I hvert fald var det dette, der gentog sig, da stole fra Ægypten

førtes til Grækenland og til Rom. Stole holdtes her i ære både som konge- og dommersæde. I hjemmet angav de husfaderens eller husfruens æresplads. Men til hvile brugtes de ikke, hertil krævedes løjbænk. End ikke ved måltider opgav man denne, man lå til bords, støttet på venstre albu, en stilling, mod hvilken enhver, der er barnevant til stol, straks ville indvende, at den tvang til at „synke skævt“.

Det forandrede ikke stolens vilkår, at den romerske republik gik under, og kejserdømmet blev indført; eller at kristendommen blev statskirke og afløste hedenskabet; eller at nye folkestammer nordfra trængte ind og til sidst opløste hele Romerriget. Stol var og blev ikke hvileplads, men betegnelse for stilling, rang og æressæde. Hvad enten den stod på formandspladsen i senatet eller som trone i kejserpaladset, som bispestol i kirkekor eller som kongesæde foran brynjeklædte hirdmænd, så var og blev dens væsen og styrke, at den stod ene. Stole til hver især var lige så selvmodsigende som krone, scepter og bispestav til hvermand.

Således holdt forholdene sig temmelig uforandrede middelalderen igennem ned til det 16. århundrede. Bænken var sidde- og hvilepladsen. Og den var som skabt dertil. Man kunne sidde mange sammen derpå, når det kneb med plads ved bordet ved måltid, hvor jo enhver skulle kunne lange til fadet. Og man kunne strække sig på den, når måltidet var endt, og det gjaldt om at indtage den sande hvilende stilling, den liggende. Bænken var i hjemmet på en måde „stol“ tillige, idet hæderspladsen på den, „højsædet“, var afgrænset fra resten som æressæde for hjemmets øverste.

Netop fordi „stol“ for den almindelige bevidsthed således angav noget enestående og fornemt, anvendtes navnet, med en lidt højtidelig biklang, på mangt og meget uden at vildlede. Man talte om „korstole“ og „stolestader“, skønt man godt vidste, at begge stod fast og egentlig blot var afdelte bænke. Ligeså hædrede man i „gilder“ medlemmere med navnet „stolbrødre“, skønt de kun sad på bæk sammen. Lidt efter lidt gled navnet „stol“ over til at betegne det sikre, det faststående. Man kaldte i regnskaber grundkapitalen for „hovedstol“. Man talte om „prædikestol“, „væverstol“, „bogstol“ (fast pult eller reol) og „kandestol“ (vistnok bänkens skabliggende afkom, på hvis øverste del man stillede drikkekar).

Således var forholdene, da i det 16. århundrede trangen til nye

I den nu nedrevne Grund kirke på Island stod to stormandsstole, hvis hjørnestolper løber op i skråt stillede, gabende dyrehoveder. Omtrent således afbildede man i den ældre middelalder de højsæder, hvorpå bisper og abbeder tog plads. Stilhistorisk er stolene fra Grund da også romanske; men de blev udført så sent som o. 1550. Den her gengivne tilhørte stormanden Are Jonsson, en søn af den sidste katolske biskop på Hóla Jon Aresson, der på reformationstiden kæmpede for den gamle kirkes opretholdelse og Islands selvstyre. Den findes på Nationalmuseet i København, medens den anden stol er overdraget til Nationalmuseet i Reykjavik. (Nationalmuseet fot.).

og flere siddepladser som erstatning for bänkens frigjorte kister og skabe gjorde sig gældende. Trangen ytrede sig naturligvis først hos samfundets øverste, konger og adel. Her var den skete indskrænkning føleligst og lod sig ikke afhjælpe som hos menigmand til fest blot ved i hast, når det kneb, at lave nye siddepladser af et løst bræt

over et par bukke eller fjerdinge. Spørgsmålet var nu: under hvilken form ville det nye krav til bohavets „mobilisering“ trænge sig frem? Hvad ville det nye møbel komme til at hedde? Og hvem ville det slægte på?

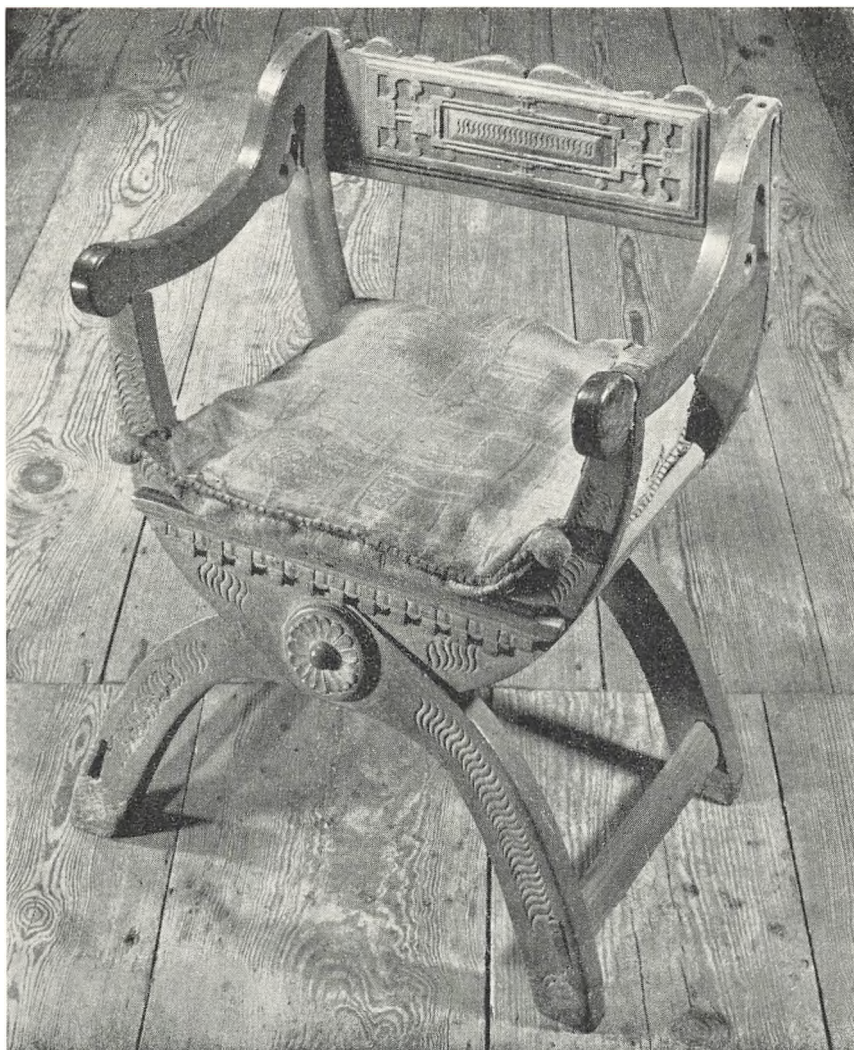
Der kunne næppe være nogen tvivl om, at man ville forgribe sig på navnet „stol“. At en sådan betegnede noget, der kun tilkom den enkelte ypperste, gjorde navnet kun dobbelt attråværdigt. Og at sprogbrug senere havde omgærdet det ved at lade det betegne det faststående, var heller ikke nok til at hindre dets kække anvendelse nu til netop at betegne et flytteligt møbel. Begge dele var kun hindringer i navneløbet, der ikke formåede at standse, men blot at gøre strømmen strid.

Vanskeligere var det at afgøre: hvem ville det nye møbel komme til at slægte på? Skulle de ældgamle former for tronstol sejre? Eller var sindene bundet af det skønhedsindtryk, som man endnu, trods kirkeforandringen, hver søndag modtog fra korstolene oppe ved alteret? Eller kunne måske ny tid og trang være i stand til at skabe nye selvstændige former? Eller endelig – skulle virkelig den gamle lurendrejer i kroen, bænken, der tavst så til, også denne gang ligesom med kisten og med skabet være i stand til at trække alle efter sig?

Udfaldet blev kort og godt dette: alle de anførte kappedes. Bænken sejrede.

Lige siden den ægyptiske oldtid havde stolen med de krydslugte ben været kendt. Hos grækerne og romerne synes den at have gjort særlig lykke. Stolen med de krydslugte ben blev kejserstol og senere kongestol hos de indvandrede folk. Middelalderen igennem bevarede den sin værdighed. At den mødte ved stævnet, da det i Norden gjaldt om formen for det nye møbel, kan ses af, at den siden da endnu spredt har holdt sig hos Nordens landbefolkning. Billedet side 451 viser en sådan udløber af det gamle begreb om fornem stol.

Men den sejrede ikke. Skønt man længe efter vedblev at anvende krydsstillede ben til borde, må denne form vist have forekommet datiden upassende løs og usikker for et så ædelt møbel som en stol. De to danske benævnelser for slige stole, den gamle en „foldestol“ og den nyere en „feltstol“, har heller ikke for nutids-øren nogen rigtig solid klang. En ret høj militær grad i Norden nåede dog de krydsbenede stole ved at antages som stel for de runde trommer,

Stolen fra Birket kirke på Lolland – nu i Nationalmuseet – har gamle aner. I princippet er den – ligesom stolen fra Guldhøj – en feltstol eller foldestol, om end den er blevet stiv og ikke længere lader sig klappe sammen. Feltstolen tjente som højsæde for embedsmænd i oldtidens Etrurien, og herfra overtog romerne den. Kuruliske embedsmænd var sådanne, der sad på „kurul-stole“. Romerne formidlede typen videre til det middelalderlige Europa, hvor kurulstolene stadig fandt anvendelse som højsæder. I nyere tid finder man dem i danske bøndergårde, men kun få i tal. (Lennart Larsen fot.).

der afløste „kedeltrommerne“ og udmærkede sig fremfor disse ved at have trommehinder for begge ender. I Frankrig derimod gjorde „foldestolen“ en slags lykke og opnåede, om end ad tvivlsom vej, høj rang. Navnet „foldestol“ var her vistnok kendt siden normannernes dage. Da den oprindelige betydning af det gamle ord *faudestuel* helt var gået i glemme, sneg det sig til i det 18. århundrede at blive navn på den polstrede lænestol *fauteuil*. Men hermed forsvor det hele sin fortid. Det ville nu være nedrigt mere at klappe sammen.

Den anden deltager i kapløbet om at afgive form for de nye stole var de kirkelige korstole. De havde et fast tag i folks begreber om skønt og højtideligt. I mangt et hjem havde de halvt ubevidst afgivet forbilledet for, hvorledes et ret anseligt højsæde burde se ud.

De holdt sig endnu i mangan kirke, selv efter at lutherdommen var blevet indført. Og som de stod dér, et udtryk for gammeldags pragt, viste de tillige, hvor ypperligt de havde vidst at følge med tiderne, og hvor hensigtsmæssigt de egentlig var indrettede. I Herlufsholms Kirke f. eks. kunne man se, hvorledes klerkene snildt havde ladet sæderne indrette som klapsæder, så at man uden spild af plads skiftevis kunne stå oprejst og atter sætte sig ned. Løsnet fra sin bænkerække måtte hver enkelt sådan korstol kunne afgive en ypperlig stol af den nye verdslige slags, som tiden nu ønskede.

Men manglen ved dem var, at de dog var alt for højtidelige. Egentlig krævede disse korstole ikke blot så højt et rygstykke, at det dækkede en stående, men tillige en himmel eller dog en hue foroven, der værnede om værdigheden. Det kunne måske gå at fjerne huetøjet. Men skulle også hele bagstykket falde, så var dette så ryggesløs en behandling, at man uvilkårligt vægrede sig derved. Af lutter agtelse antog man da ikke korstolene til det nye embede. Derimod gav man dem afslaget i den mest hensynsfulde og hædrende form. De blev med alt tilbehør af højt rygstykke, himmel, skammel osv. forbilledet for den rette tronstol. Fast og sikker, nu, da alt andet slog sig løs, opgav denne den fordægtige „kryds“- eller „foldestol“ og vendte tilbage til den solide grundtanke: en stol er et hus med tag, vægge og gulv. Foruden æren fik dog også de ærværdige korstole en lille fornøjelse: de blev forbilledet for de nymodens bærestole og opnåede herved for første gang ferie, lov til løsnet fra væggen frit at færdes på gaderne og se på livet.

Forbillederne, både de fyrstelige og de kirkelige, for det nye møbel „en stol“ var kasserede. Der syntes da ikke andet for end at begynde forfra på bar bund. Hvad var det, man ønskede? En flyttelig siddeplads. Men en sådan kunne det da ikke være så svært at finde på. Den havde man jo i umindelige tider lavet sig så let som noget. Når ved højtid det kneb med plads om bordet, og husrum ikke fuldt kunne spænde med hjerterum, hvordan havde man så ikke så mangan gang båret sig ad! Under latter havde de unge slæbt et favnestykke ind og en af dem sat sig derpå. Selv om man lønligt i spøg sparkede dertil, sad han måske fuldt så fast på sin fodstol („pedestal“) som en hel række på en løsbænk, hvis blot en af dem vrikkede, eller man bagfra puffede til. Eller også havde man ikke så meget som gået ud i gård eller vedskjul efter et favnestykke. Man havde simpelt hen taget den trebenede skammel, den oversete tingest, som til daglig mest var børnenes legetøj og kun i ny og næ blev taget til nåde af en voksen, når det gjaldt om en lysplads ved præsen. Den havde man så sat i et hul mellem forbænkene for en af de sidst ankomne. Derfor behøvede denne ikke at føle sig tilovers ved bordet. Havde han unge øjne og var let på hånden, kunne han også herfra spidde det bedste stykke i hele sulefadet, mens gamle gubben lige overfor måske kun fangede en gåsegump eller en skindkrås.

Hvad var der i vejen for nu, da der trængtes, at ty til favnestykket og til den trebenede skammel og byde dem blivende plads ved bordet! Naturligvis måtte de nu som indbudne møde i festdragt, fikses op til sømmeligt møbel. Forsøget gjordes. Så vidt man kan se, var det Norge, der gik i spidsen. Her var jo også nok af nemt træ, snittekunsten hvermands, og netop disse former for selvhjælp i en snæver vending måske bedst kendt. Heraf fremgik de to nye møbler: „kubestolen“ og den trebenede stol.

Kubestolen var en klodset, men gemytlig, tykmavet tingest. Den lignede en munk i sin kutte. Det var måske herfor, at den i egnen omkring Kristiansand endnu den dag i dag bærer navnet „munkestol“. Den ældste kubestol, der kendes, er vistnok den, som findes i Nationalmuseet i København og som skal have tilhørt Tycho Brahe. Dette kunne godt stemme med dens norske oprindelse, da Tycho Brahe 1578–86 var forlenet med Nordfjord Len i Norge. Denne stol er lavet af løntræ. Anbragt i en af stuerne på Uranienborg,

hvor den blev set af mange godtfolk som gæster, måtte den være vel stillet i kampen om forrang som den nye slags stol.

Mindre gunstigt stillet var den trebenede stol. Den blev kun set og påagtet af dem, der færdedes på landbygderne i Norge, og det var næppe dem, der ville komme til at give tonen an.

Hvad var det også for stole, kubestolen og den trebenede! Nutiden ville med et mildt navn måske have kaldt dem „naturstole“. Datiden var vistnok hårdere i sine udtryk. I hvert fald kunne det forudses, at slig en klumpfod og springgås muligt egnede sig til løjer i en borgestue, men ikke til for alvor at få foretræde i en riddersal. Den utvetydige dom kom til at lyde: gement pak.

Under alt dette stod den gamle bæk langs væggen og lo så lunt. Nu da alt andet var prøvet, endte man atter ved den, hvorfra man var gået ud. Det var den, der skulle erstattes, fordi dens børn – kister og skabe – begyndte at tage pladsen op. Men hvorfor kunne man ikke bære sig ad ganske som ved disse, lade også stolen være et frigjort stykke bæk. Den tanke var simpel, klar og følgerigtig. Den blev den sejrende.

Den første „bænkestol“ bar endnu spor af sin herkomst. Det gav den noget tungt og uhåndterligt, at den, skønt flyttelig, dog slæbte hele sit nedre gemmested samt sædelåg med sig. I denne form egnede den sig ikke fuldt til dagtjeneste. Anvendelig var den dog naturligtvis. I udviklingens løb sank den hos godtfolk ned til „natstol“. Som dagstol nåede bænkestolens afkom først sin rette udvikling, da man gjorde sædet fast og afskaffede gemmet fornedet, så at der blev fri plads til også at trække sine fødder ind under sig. I denne form har stolen holdt sig indtil vore dage.

Datiden havde som regel kun et ufuldkomment overblik over den udvikling, som foregik med siddepladserne. Man befandt sig jo selv midt i den. Først eftertiden kan klart udtrykke det simple faktum: bæk afløstes efterhånden af stol. Men dog var der også dengang enkelte, der med åbent øje og skarp iagttagelsessevne fulgte med. Det er således interessant at lægge mærke til, hvorledes datidens billedskærere på deres altertavler gengav de sæder, hvorpå de – som sædvanligt ud fra egne forhold – tænkte sig Kristus og apostlene siddende ved skærtorsdags-måltidet.

På en altertavle fra det 17. århundrede, der findes i Horsens Kirke, fremstiller kunstneren alle de forsamlede siddende på bænke,

Den såkaldte „Tycho Brahes stol“ på Nationalmuseet er en kubestol eller knobstol. Denne type havde i ældre tid særdeles stor udbredelse i Nord-europa; men fra dansk område er der kun bevareret få. De lodrette afstribninger og de vandrette tøndebånds-lignende ornamenter på „Tycho Brahes stol“ antyder, at man har efterlignet stole udført i bødkereteknik – altså som tøndes. I det træfattige Jylland lavede man tilsvarende stole af halmløb – se side 253. (Lennart Larsen fot.).

Den trebenede stol synes ikke at have vundet almindelig udbredelse i Norden. Der findes dog en bemærkelsesværdig lille gruppe fra Danmark. De bevarede eksemplarer er ikke særlig gamle; men typen udviser en så påfaldende lighed med italienske stole fra det 15. århundrede, at man næppe kan afvise en forbindelse. (Nationalmuseet fot.).

således som på hans tid endnu var skik. Men på en senere altertavle, der nu gemmes på Berritsgård på Lolland, viser det sig, at billedskæreren, påvirket af den begyndende udvikling, som han meget rigtigt har lagt mærke til, befinder sig i vånde. At lade de forreste apostle sidde på bænke går ikke længer an. Han anbringer dem derfor på en slags stole, der nu er ukendte. Måske har der været sådanne overgangsformer mellem bæk og stol. Måske er de blot fri fantasi, udtryk for det fine møbel, som han såvel som hans samtid famlende søgte at fremstille.

Endelig viser en altertavle, fra lidt efter 1650 i Nakskov Kirke, udviklingen som da fuldbyrdet og synlig for enhver, der havde øjnene med sig. Kunstneren har her anbragt alle deltagerne på stole med tremmerygge, ikke meget forskellige fra nutids.

Stole fandt i det 16. århundrede kun indpas hos de allerfornemste. På Erik XIV's tid fandtes på Stockholm Slot kun ti stole.²²⁰ Blandt Peder Oxes efterladenskaber, mellem hvilke der opregnes 44 kister og skrin, omtales kun fire stole.²²¹ I „det tyske kancelli“ på Kronborg havdes tre himmelsenge og tre slagbænke, men kun én stol. I kongens og dronningens værelser sammesteds var der slet ingen, og på dronningen af Skotlands kammer, der besad ikke mindre end syv bænke, fandtes kun en eneste stol.²²² At ikke desto mindre stolenes tid var nær, gav dog det samme Kronborg vidnesbyrd om. Oppe på „dronningens gang“, hvor kister fyldt med alskens herligheder stod opstillet, og kostelige skabe, lysekroner samt to opsatte jernkakkellovne gav til kende, at gæster, hvem den store sal blev for trang, også her var velkomne – herude, hvor gammel skik forbød at have bænke langs væggen som inde i salen, stod til gengæld fremtidens fortrav opmarcheret: 55 små „wandstole“ (uden ryg) og 50 med klæde på ryg og sæde, vistnok det største antal stole, som noget slot i Norden dengang kunne opvise. En luende flok, der, først enkeltvis indladt til et tavlebord og en kande vin, til sidst brød ind i sluttet trop og fortrængte bænkene fra deres gamle plads.²²³ Kampens udfald lader sig aflæse i et lille træk som dette: Allerede år 1634 bestiltes der på en gang ikke mindre end 300 nye stole til Københavns Slot.²²⁴ Tydeligt for alle er det udtrykt på billedet side 462 af Karel v. Mander, der viser os både Christian IV og alle rådsherrerne siddende på stole.

Stolene var kun beregnet til sæde for en enkelt. Men bænken

Altartavle fra Vor Frelser kirke i Horsens skåret o. 1640. Medlens de senmiddelalderlige altartavler ofte synes at genspejle den samtidige virkelighed, arbejdede renæssancens billedskærere efter klassisk påvirkede forlæg, hvorved de bevidst lagde en vis afstand mellem beskueren og det gengivne sceneri. Det hindrer dog ikke, at f. eks. en nadverscene kan fremtræde med en blanding af antikke og moderne træk. Peder Jensen Kolding, der er mester for dette alter, har iført sine figurer løse klassiske gevandter, men møblementet og opdækningen hører hans egen tid til. (Kr. Hude fot.).

Nadverscene på altertavle fra Berritsgård. På stolen til højre foran bordet sidder Judas, der krammer sin pung med de tredive sølvpenninge og ligesom forsøger at holde den skjult for de andre. Altertavlen er udført i Maribo og blev opstillet i kapellet på Orebygård. (Kr. Hude fot.).

lod sig jo også frigøre i større stykker med plads til flere. Dette var vel for så vidt sket i de ovenomtalte løse småbænke eller skamler, der havde været brugt i umindelige tider; men disse kunne dog knap siges at have rang med møbler. Sin egentlige løsning fandt sagen først, da man frigjorde ikke tre brædder, men et stykke bæk med alle dens gemmer og bekvemmeligheder. Således opstod de „ryggede kister“ og bænkekisterne, de første kluntede forløbere for en senere tids sofaer. Datidens sprogbrug på dette område er ikke altid klar; medens „kistebænken“ betegner den faste bæk med gemme, skulle jo „bænkekisten“ betegne den løse kiste med sæde foroven. Men man synes undertiden, som let forklarligt er, at være løbet lidt sur i betegnelserne. Om „Ridderstuen“ på Kronborg hedder det således, at der var bænke omkring hele stuen, men desuagtet fandtes der en kistebæk,²²⁵ der altså må have stået frit.

Den fynske billedskærer Anders Sørensen fra Odense, der i 1657 udførte altertavlen til kirken i Nakskov, har præsteret et festligt sammensurium af klassisk oldtid og dansk sen-renæssance. Interiøret er – som Troels-Lund bemærker – samtidigt; men betjeningen ved bordet varetages af en herre, der synes kostumeret i romersk generals-gala. (Kr. Hude fot.).

Vi har betragtet bænkenes tjeneste ved nat og ved dag. Førend vi går over til at se dem i festdragt, skal vi blot kaste et flygtigt blik på deres tro ledsager, det lange *bord*. Vi kender dets plads langs bænken op mod et af stuens hjørner. Skønt altid indtagende samme

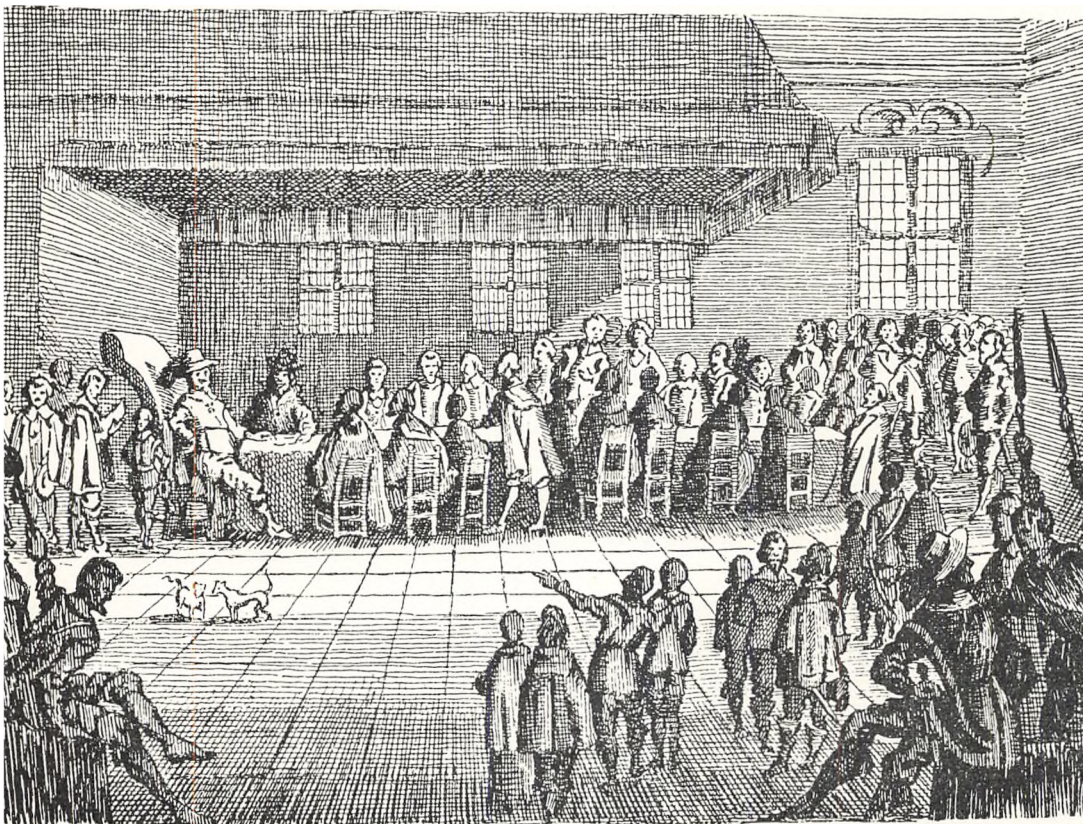
stilling, var dog også dette blevet løsnet fra sin gamle forbindelse med gulvet og udgjorde i det 16. århundrede vistnok i de allerfleste dagligstuer et frit møbel. Bordet side 464 viser en overgangsform, løst, men dog med fuld gulvplade. Synderligt bevægeligt var det frie bord dog ikke blevet, thi endnu som tilforn udmærkede det sig ofte ved sin ualmindelige sværhed og størrelse. Til bordet i borgestuen på Malmöhus i året 1579 medgik der således to egestammer på tolv alen hver og desuden til benene en seks alens egestolpe.²²⁶ Fra Norge hører vi endnu i en senere tid tale om et på ti alens længde, og halvanden alens bredde, gjort af en eneste planke.²²⁷ Det er sådanne borde, der havdes for øje, når sagnene beretter om, hvorledes en håndfast karl ved at lette pladen kunne klemme en ti tolv røvere fast mod væggen.²²⁸

For at råde bod på denne størrelse, der i mindre forhold kunne være ubekvem nok, var det, at man anvendte de såkaldte „foldaborde“ og „slagborde“,²²⁹ hvis plade lod sig slå sammen, hvorved til dagligt hold kunne spares den halve plads. Sjældnere brugte man vistnok, hvad dog vides at have fundet sted, at have lænker i bordpladen, så at den efter måltidet kunne fortøjes op på væggen.²³⁰

Men selv det største bord var ved gæstebud dog ikke stort nok. Det måtte forlænges, og sligt lod sig lettest gøre ved hjælp af mindre borde, der også ellers kunne være ret bekvemme til mangehånde sysler. Mindre borde opstod derfor tidligt. I modsætning til det store kaldtes disse gerne for *skiver*. For os er der ikke længer nogen størrelsesangivelse i disse benævnelser; anderledes vistnok for datiden. „Bord“ betød jo oprindeligt: planke, således som det endnu bruges på norsk, og hvorom mindet bevares i de gamle udtryk fælles for spisebord og skibsside: „om bord“, „over bord“ og „fra borde“. Betegnelsen „bord“ for spisestedet har da vistnok for hin tids øren indeholdt en angivelse af, at her var planken benyttet på langs, medens navnet „skive“ måske udtrykte de mindre runde brikker, der fremkom ved at skære stammen på tværs. Benævnelsen „disk“ brugtes derimod ikke om nogen slags bord; det var, som vi senere skal se, blot navnet på de første, rå, aflange trætallerkener.

Men hvad end ordet „skive“ oprindeligt må have indeholdt for oplysninger, vist er det, at i det 16. århundrede var de virkelige

„Herredagen“ var i det 16. århundrede og et stykke ind i det 17. rigets autoritative stormandsforsamling, der dog trådte sammen med lange mellemrum. Bl. a. havde herredagen betydning som rigets højeste domstol og var som sådan den umiddelbare forløber for højesteret. Hofmaleren Karel van Mander udførte dette billede af herredagen i dens egenskab af domstol under forsæde af Christian IV. Det stammer fra en trykt udgave af Jyske Lov.

skiver nået til en høj grad af udvikling. Man havde dem ikke længere blot runde – „trinde“, som datiden kaldte det – men firkantede, med skuffer under, ja „udtræksskiver“, på et eller flere ben, stundom med kosteligt indlagt arbejde på pladen. Ved en skive på Kronborg var fuldkommenheden drevet så vidt, at bordet ved hjælp af et indre urværk selv kunne bevæge sig og således skiftevis byde gæsterne sine gaver. Med rette indtog dette kunstværk en hædersplads i den store sal.²³¹

Hvis man kan gå ud fra, at enhver forbedring inden for det daglige livs område gennemløber de fire trin: opfindelsen – mangfoldiggørelsen – overdrivelsen – og den naturlige brug, så befandt skiverne sig ved det 16. århundredes slutning sikkert på det tredje udviklingstrin. Den overdrevne anvendelse af småborde falder dobbelt i øjnene ved siden af den påfaldende mangel på stole. På Kronborg fandtes således i „kong Jacob af Skotlands kammer“ fire skiver, de to endda „udtræksskiver“, i dronning Sophias tre, i Frederik II's fem (hvoriblandt en „udtræksskive“ og en lang „skænkeskive“), men i intet af disse værelser en eneste stol.²³² Ganske det samme var tilfældet i Sverige. På Nyköping Slot f. eks. fandtes år 1556 i kongens værelse i alt seks skiver, men ingen stol.²³³

Dengang som nu var det ingen let sag at bevare bordpladen. Til skærm såvel som til smykke trængte den i de fleste tilfælde til *bordtæppe*. Selv uden datidens talrige vidnesbyrd kunne vi, efter hvad vi alt har set, slutte os til, at bordet ret måtte være en tumleplads for tidens lyst til at ødsle med tæpper. Man gik her til en ejendommelig yderlighed. Når et bord var dækket, som det burde, skulle der findes ikke mindre end tre lag derover.²³⁴ Underst et mørkere tæppe, der nåede til gulvet, ovenover et kosteligt bordtæppe med iøjnefaldende farver, og øverst endelig, men ikke fuldt skjulende det mellemste, dugen, der, da den ikke godt kunne være andet end hvid, dog i det mindste måtte have spraglede silkesyninger på rand og hjørner. Fra stuens indre set, mod hvilken side der jo efter datidens skik ikke burde findes siddepladser ved bordet, fik man det fulde syn af denne rige pragt, der i mangefarvet fald gød sig ned mod gulvet.

Kunne her muligvis det spraglede virke alt for uroligt, så var det en lige så smagfuld som kostbar fordring, at bænken skulle være smykket med rygstykke af samme stof som bordtæppet. Det var selvfølgelig kun få, der havde råd til her at følge moden; det lange bord kunne allerede være svært nok at dække med tæpper, end sige da bænken. Og dog vil man forbavses over, hvad tiden i så henseende var i stand til. Vi kender tilfældigvis den danske enkedronning Dorotheas efterladenskab af bordtæpper. Skønt hun ikke kunne beskyldes for særlig pragtlyst og i hvert fald vistnok før sin død havde bortgivet mangt et godt stykke til sin søn Hans, der havde opfyldt hendes kæreste ønske og giftet sig, så efterlod hun sig dog

Tungt og klodset dominerede langbordet først overklassens, siden navnlig bøndernes stuer. Oprindeligt udgjordes benene af krydsstillede planker. Siden gik man over til det firbenede bord, hvor benene var forankret i en fodplade eller fodkasse. De drejede kugleben opstod i det 16. århundrede, men anvendtes langt ned i tiden. Bordet tjente flere formål. I den hule fodkasse var der et lunt vinterkvarter for gulerødder, sellerier og andre rodfrugter, der skulle udplantes med forårets komme. (Nationalmuseet fot.).

I Nederlandene opstod i senmiddelalderen en tekstilindustri, der forsyndede et stort europæisk marked. Den gengivne dug – i blå mønstervævning på naturfarvet hvid grund – er vævet i Courtrai 1614. Alle motiver er gentaget spejlvendt over dugens midterlinje. Det er fra oven: Evas skabelse af Adams ribben, kundskabens træ og udjagelsen af Paradis. (Nationalmuseet fot.).

følgende bordtæpper: to af guldmor (gyldent „bliant“), det ene 45 alen langt, det andet 35; et af sølvmor (sølver-„bliant“), der med rygstykke i alt var 24 alen langt, hertil et underbordtæppe af rødt fløjls på 34 alen; et spraglet fløjls på 32 alen, rygstykket hertil 30 alen; et rødt, stjerneformet fløjls-bordtæppe, 39 alen langt; to grønne fløjls, et på 34 og et på 17 alen; to sorte fløjls, hvert på 35 alen; et brunt fløjls på 20 alen; et rødt fløjls på 15 alen; et rødt silke-atlaskes med tilsvarende rygstykke, i alt 54 alen; to grønne damaskes på 26 og 20 alen, og endelig en del mindre skivetæpper. Af disse vurderedes de to guld- og sølvmors hvert til 32 kroner alen og alle bordtæpperne tilsammen til 6400 kroner, i nutiden svarende til en værdi af omkring 30.000 kroner.²³⁵ Et sådant eksempel fra oven viser os bedst, hvorledes tiden opfattede et mønster-udstyr.

På *væggen* dannede panelranden den skarpe grænse mellem oven og neden. Til daglig stod modsætningen alt for stærkt fremtrædende, idet den nøgne væg stak af mod panelets mørkladne linje. Men ved festlige lejligheder mildnedes det skarpe; grænsen var der, men kun som mødested for det, der skød op fra gulvet, og det, der hang ned fra loftet, betegnende stuens midterrand, hvor æskens sider og låg sluttede sammen.

Det var nemlig en skik fra oldtiden ved fester at behænge hal-lens nøgne vægge med tæpper, „tjælde“ den, som det kaldtes. Denne skik, der endnu har holdt sig i sin oprindelige form hos bønderne såvel i Sverige som i Norge,²³⁶ modtog i det 16. århundrede en betydelig udvidelse i Norden. Tidligere havde man i reglen nøjedes med tæpper med brogede syninger i rand og hjørner eller højt regnet af fuldt broderet arbejde. Det var de adelige kvinders syssel at tilvirke sådanne; årevis flid og høj grad af kunstfærdighed krævede disse tæpper, til gengæld kunne de slægter igennem inden for hjemmets vægge bevare mindet om den, der havde virket dem. Men nu brød med ét fem nye moder frem og bragte forøget liv i den gamle skik.

Der var først den nye opfindelse, som var gjort i Nederlandene i midten af det 15. århundrede: ikke længere at udføre broderierne med nålen, men at *væve* dem.²³⁷ På denne vis blev *tapeterne* til noget ganske anderledes holdbart og prægtigt end tilforn. De mest storartede og fint udførte figurstykker, strålende mønstre i rigere

Olaus Magnus understreger ivrigt, at kvinderne i Norden er dygtige til håndarbejde, og at de væver smukke billedtæpper; men han må dog samtidigt indrømme, at så pragtfulde tæpper, som dem, man kender i Sydeuropa, har nordboerne endnu ikke lært at fremstille. Dette billede viser to scenerier adskilt ved det delvis oprullede tæppe i midten. Til venstre ses en kvinde ved væven, til højre et malerværksted. Svenden i baggrunden river farver, medens mesteren maler et billede. Formentlig er der tale om en „patron“ – altså et malet forlæg for en væver, der skal gentage billedet i et tæppe eller tapet.

og ædlere stil, end nogen adelskvinde i Norden havde drømt om, førtes nu hertil med skipperne fra Holland og kunne fås af enhver, når han blot kunne betale. Dyre var de, men det fik ikke at hjælpe. Vi har set, hvorledes lysten til disse „flamske“ vævede tøjler til senge-omhæng, senge- og bordtæpper som en rus rev alle med sig i England og Skandinavien. Det samme gjaldt om dem til vægprydelse. Datiden gjorde nemlig ingen forskel i så henseende, et og samme stykke brugtes snart på den ene, snart på den anden måde; man

henregnede hyppigt tapeter og bordtæpper til sengeklæderne eller talte om bordtapeter og sengetapeter.²³⁸

Omtrent samtidig med de vævede flamske nåede en anden slags tapeter hertil, der ligeledes var, om ikke opfundet, så dog vakt til nyt liv i det 15. århundrede, det var de forgyldte *lædertapeter*. De forfærdigedes i Spanien, hvor maurerne jo havde drevet det vidt i tilvirkning af læder. Med store blomster på guldgrund eller gyldne mønstre på rød grund tog disse tapeter sig fortrinligt ud. I England trængte de stærkt igennem i Henrik VIII's tid.²³⁹ Det samme skulle man vente ville være blevet tilfældet i Skandinavien, men underligt nok blev deres modtagelse her højst forskellig i de forskellige lande. Medens man i Sverige særlig tiltaltes af dem²⁴⁰ og de snart blev udbredt her – på Gripsholm fandtes de allerede år 1529 og anvendtes både til sengetæpper og bænkedynner,²⁴¹ Pontus de la Gardie efterlod sig mindst 21 stykker lædertapeter,²⁴² og endnu kan de træffes i svenske bønderstuer²⁴³ – gik der et helt århundrede hen, førend man i Danmark lærte at sætte pris på dem. Det var først år 1600, at Christian IV lod forskrive et større parti forgyldt læder „med historier og trykværk på“;²⁴⁴ i Norge hører vi ikke om dem førend langt ind i det følgende århundrede.²⁴⁵

Men det var jo ulige nemmere at frembringe mønstrene og billederne ikke ved vævning eller trykning på læder, men simpelthen ved *maling på lærred*. Hine var kun efterligning af kunstværker, dette var kunstværket selv. Da nu tilmed sådanne malede tapeter vistnok kunne fås billigere end hine, var det intet under, at de blev almindelige. Allerede år 1528 hører vi en katolsk gejstlig forekaste

Af den rigdom på vævede vægtæpper eller tapeter, der ved festlige lejligheder dækkede væggene i det 16. århundredes slotte og herregårde, er der kun bevaret sparsomme levn. Selv i Frederik II's monumentale tapetrække med danske konger fra Kronborg er der gjort svære indhug; og man tager sikkert meget fejl, hvis man anser kongetapeterne for typiske. Det meste holdt sig på et jævner plan som dette billedtæppe fra o. 1575 forestillende kong David og den skønne Batseba. Den harpespillende konge – man genkender ham fra spillekortene – observerer Batseba i badet, og hans hæmningsløse attrå vækkes skønt Batseba i denne stærkt neddæmpede version af historien nøjes med at afsløre så meget, som man kan i et fodbad. (Nationalmuseet fot.).

lutheranerne i Norden, at deres huse vrimlede af sådanne maledes stykker, ofte forestillende letfærdige og ugudelige optrin.²⁴⁶ Århundredet igennem tales der om sådanne tapeter, *malede drætter*, som de kaldtes, og endnu år 1634 betegnede en rejsende slige malerier, der gik op til loftet, som en almindelig vægprydelse i Danmark.²⁴⁷ Ganske på samme vis lyder beretningerne fra England i det 16. århundrede, hvor især blomster- og dyrestykker synes at have været yndede.²⁴⁸

Tre nye moder på sligt et område skulle synes tilstrækkeligt, især når hertil kom, at de flamske tapeter snart trak tapeter af silke, fløjls og gyldenstykke efter sig. På Nyköbing Slot fandtes således år 1556 i „kongegemakket,, silkedrætter fra panel til loft,²⁴⁹ på Frederiksborg og Københavns Slot fandtes år 1564 fløjls og gyldenstykker,²⁵⁰ og til Koldinghus anskaffedes der i året 1593 silke- og fløjls-tapeter fra ny af.²⁵¹ Men ved siden heraf brød der to nye moder frem, der ikke som disse sidste holdt sig til slottene, men trængte ind i borgerfolks stuer og kappedes med de flamske og maledes „drætter“ om at drage sindene til sig. Hvad lå nærmere end nu, da hvert hus var forsynet med *duge* og *lagner*, at bruge også dem ved festlige lejligheder og drage hele stuen dermed? Det var et ganske eget, højtideligt indtryk, som man modtog af en stue, smykket på denne vis, især når det hvide dække droges ikke blot om væggene, men over hele loftet tillige. Hvor gjorde det ikke stuen høj og dagklar, når lysene tændtes og trommen kaldte til dans, og hvor kunne det ikke hæve sig vemodsfult og hvidligt-stille som dødsenglens hal, når munterheden var forstummet, og en enlig kiste stod midt på gulvet. Endnu i året 1588 smykkedes salen i Roskilde Bispegård således for at modtage Frederik II's lig, før begravelsen fandt sted.²⁵²

Men var først dragning med hvidt blevet almindelig, kunne enhver sige sig selv, at de andre farver måtte følge efter. Hvidt var nu engang så ensformigt, og der var heller ingen hæder ved at drage med sligt, som man i forvejen havde i huset. Så var klæde ganske anderledes kostbart. Hvor kunne ikke en rødklædt stue tage sig glødende ud ved fest, hvor tungt betagende kunne ikke en sortklædt syne ved ligfærd! Trods de uhyre udgifter veg man da ikke tilbage for at *overtrække* hele stuen, loft som vægge, med *engelsk klæde*. Allerede år 1528 måtte der i Danmark udstedes forbud mod

denne overdåd,²⁵³ men som sædvanlig i slige tilfælde vakte forbudet først lysten ret til live.

Så vidt vi kan skønne, har disse fem moder ikke hersket hver til sin tid, men århundredet igennem kæmpet indbyrdes om overmagten. Følgen blev en ganske overordentlig anspændelse af alle kræfter på dette område. Først og fremmest ytrede denne sig ved en bortødslen af summer, som nutiden ville finde utrolig. Allerede det at udstyre en datter sømmeligt med tapeter kunne være en hel kapital. Den svenske prinsesse Anna fik år 1563 til sit udstyr vævede tapeter til fire sale; det ene, der forestillede en dyrejagt, var alene 103 alen langt.²⁵⁴ Men også ædlere følger viste sig af denne kappestrid. Det er højst betegnende, at det først er på tapeternes område, at datiden tilkæmper sig en renere, mere udviklet smag; og det er lige så betydningsfuldt, at det just er her, at kunsten første gang tør give sig i lag med store fremstillinger af den nationale historie.

Hvad smagen angår, så gør det et tiltalende indtryk midt under tidens lyst til at stille skrigende og afstikkende farver sammen, her at møde vågnende sans for ensartet farvetone. Da Erik XIV år 1561 drog af sted på sit uheldige engelske friertogt, befalede han, at slotsværelserne ved hans hjemkomst skulle være dragne ikke på den gamle vis med spraglede tapeter, men hvert rum med sin farve.²⁵⁵ År 1574 lod Frederik II riddersalen på Skanderborg betække ikke som ellers almindeligt med rødt, men med grønt klæde, og befalede derhos, at tæpperne til de to store borde og rygstykkerne til bænkene skulle forfærdiges af grønt fløjl samt alle frynser af grønt silke,²⁵⁶ en lige så uvant som smagfuld ordning.

Tapeternes største folkevækkende betydning blev dog den, at de brød vej for behandlingen af nationale emner. Tidligere havde de flamske tapeter, når de ikke var vævet i mønstre eller forestillede jagtscener, gengivet optrin fra det gamle testamente eller af den romerske historie og gudelære. På Stockholm Slot fandtes således endnu i året 1584: Absalons historie, der fyldte otte tapeter; Susannas historie, et tapet; Venus og Vulkan, fem tapeter; Julius Cæsars historie, otte tapeter af tilsammen 461 alens længde; Augustus' historie, elleve tapeter; Trajans historie, otte tapeter, og den Trojanske krig, tretten tapeter.²⁵⁷ Frederik II lod også den fra Antwerpen indkaldte tapetvæver Hans Knieper udføre et storartet

tapet i tyve stykker, forestillende Daniels historie, på tilsammen 550 kvadrat-alen. En kort beskrivelse af hvert enkelt af disse tapetstykker er endnu bevaret: nr. 1 fremstillede Nebudkadnezars drøm. Nr. 2: „Han blev et bæst og gik i vildnis.“ Nr. 3: de tre personer i den glødende ovn osv.²⁵⁸

Men ved siden heraf fremstod omtrent ved århundredets midte krav på at se den hjemlige historie fremstillet på lignende måde. Vi ved ikke med sikkerhed, om det store, vævede tapet, der forestillede dronning Margrethe til hest og i lange tider har hængt på Koldinghus i det værelse, hvor Christian III døde år 1559, virkelig tør føres helt op til denne tid eller måske er en snes år yngre.²⁵⁹ Men vist er det, at Erik XIV alt inden år 1567 havde ladet udføre „den første kong Eriks historie“,²⁶⁰ der år 1584 blev forøget til „Gøthe-kongernes historie“.²⁶¹ Og i året 1581 lod endelig Frederik II foretage det største arbejde i så henseende, idet han hos den ovenomtalte Hans Knieper bestilte tapeter til salen på Kronborg, forestillende kongen selv og alle hans hundrede og elleve forgængere på Danmarks trone. Denne bestilling var ikke blot den største, der hidtil var gjort i Norden – tapeterne skulle dække væggene i en sal på omtrent 100 alens længde og 25 alens bredde, og Hans Knieper for sit arbejde have 36,000 kroner – men udførelsen blev foretaget med så megen kunstfærdighed, omhu og smag, kunstneren levede sig i den grad ind i sin opgave, at de endnu bevarede rester hører til det ypperste i deres art og afgiver den dag i dag en fortrinlig kilde til kundskab om Frederik II og hans tid. Det er et ubetydeligt, men meget talende bevis for kunstnerens omhyggelighed i behandlingen, at endogså grønsværet tåler en botanikers prøve: alle fremstillede blomster og urter hører til den danske planteverden.²⁶²

Som naturligt var, vakte dette Hans Kniepers arbejde, som det lykkedes ham at tilendebringe før sin død, stor opsigt i Danmark. Man kappedes om at få malede genparter deraf, og digtekunsten søgte på sin vis at forherlige det store værk.²⁶³ De følgende konger, især Christian IV og Christian V, fulgte det givne eksempel og lod de vigtigste begivenheder under deres regering afbilde på lignende vis.²⁶⁴

Af det her meddelte vil det noksom fremgå, at tapeterne var en af de væsentligste prydelser i datidens stuer. Så længe de bevarede

Nederländeren Hans Kniepers kongetapeter var den første illustrerede Danmarkshistorie. I serien indgik samtlige sagnkonger foruden alle historisk kendte. Deres gerninger anførtes i tyske vers foroven, medens billedfeltet var udfyldt med fremstillinger af personerne og situationer fra deres regering. Af uopklarede årsager forvekslede Knieper Hans og Christian I. Det gengivne tapet viser Hans, men han kaldes Christian I.

denne deres rang, holdtes udviklingen med nødvendighed inden for det gamle spor. Selv om møblerne til dagligt hold kunne godtgøre deres hensigtsmæssighed fremfor de faste bænke, så måtte al lyst til forandring forstumme, når stuen smykkedes til fest, og væg som bænke hylledes i højtidskrud. Foran dette stod hvert blottet møbel som i gabestokken, overvældet og prisgivet, en latterlig lille indsigelse mod århundreders hævd og hallens rige skønhedsfylde; bagved tåltes det kun, for så vidt det i et og alt rettede sig efter bænkenes former.

Det var dette nedarvede skønhedsbegreb, der bandt udviklingen. Derfor vedblev århundredet ud selv de rigeste at udstyre stuen på gammeldags vis med faste bænke langs væggen. Således indrettede Frederik II Kronborg,²⁶⁵ således istandsatte han Kalundborg Slot²⁶⁶ til sin søn Ulrik, og således udstyrede også Christian IV år 1606 sit lille lystslot uden for København, forløberen for Rosenborg.²⁶⁷ Endnu år 1634 bemærker en rejsende, efter at have beskrevet sit logi i Helsingør med dets faste bænke: jeg beskriver dette så nøjagtigt, fordi alle husene er således udstyret.²⁶⁸

Et *skønhedsbegreb* er kun sejrrikt, så længe det ved at skelne mellem hverdag og fest. Først når det sprænger også denne skranke og vil påtrykke hele livet sit præg, er det sin opløsning nær. Den tæppesmykkede hal var i det 16. århundrede netop lige ved denne skæbnesvangre overgang. Endnu droges stuen på gammeldags vis ikkun til fest. Derfor fandt man sig i at betale tapeterne så dyrt, og derfor kunne man ved lån for en kort stund opnå så meget. Selv kongerne undså sig ikke herved: såvel til Frederik II's som til Christian IV's kroning indbødes der en snes „dragefruer“, kvinder af landets mægtigste ætter, der selv måtte medbringe alt, hvad der hørte til stuernes dragning.²⁶⁹

Men den hele skik, at nedtage tæpperne efter hver fest, var egentlig forældet. Den skrev sig fra arneildens og røgovnens tid, da det ophængte ufejlbarligt måtte blive ødelagt ved længe at udsættes for røgen. Nu var disse forhold forandrede, skikken passede ikke længere. Af gammel vane nedtog man dog fremdeles de med stropper forsynede tapeter og „drætter“ samt duge og lagener; men det fastslåede klæde begyndte man allerede at lade blive siddende. Det sad til stadighed oppe i mange værelser på Kronborg;²⁷⁰ nedtoges

det, var det blot, fordi det skulle bruges andetsteds.²⁷¹ I det følgende århundrede gjorde man endelig skridtet fuldt ud og lod også tapeterne og drætterne vedblivende sidde oppe.

Men hermed vendte bladet sig, fortryllesen hævedes. Et nyt skønhedsbegreb brød frem, der længe havde dæmret. Den *tæppesmykkede hal* havde begejstret sindene fra oldtiden indtil det 16. århundrede. I det 17. århundrede begyndte dette ideal at blegne og at fortrænges af nutidens, det, hvoraf vi alle beherskes, men som vi kun dunkelt og ufuldkomment endnu kan udtrykke ved betegnelser som: det mangfoldigt sammensatte, levende væsens, organismens begreb eller lignende. For væggenes vedkommende ytrede de nye tider sig i, at de vævede tapeter fastgjordes og indrammedes som dele af væggen, de mønstrede stoffer forvandlede til trykt tapetpapir, de ensfarvede klæder til oliemalede vægge, og de malede „drætter“ til påhængte malerier. Medens tidligere væggen havde røvet alt til sig, kom nu vinduer, loft og gulv til deres ret. Men hovedforandringen bestod i, at trykket hævedes, så at de faste bænke fuldstændigt afløstes af møbler, og den ene stue gav plads for forskellige værelser, hvert med sit øjemed.

Vil vi overbevise os om sandheden af vort resultat, at det gamle skønhedsbegreb i det 16. århundrede på en gang stod i sin fuldeste kraft og dog nærmede sig sit fald, kan vi ligesom gøre prøve derpå ved at se, hvorledes det dels tillod sig selv uhørte *overgreb*, dels kun med møje var i stand til at dæmpe flere farlige *opstande*.

Det mærkeligste overgreb var forsøget på at omdanne alt bohavet i lighed med den tæppesmykkede hal. Det var jo lykkedes med himmelsengen, man prøvede nu at gennemføre det også for alt det øvrige vedkommende.

Det store bord lå her nærmest. Man anbragte en *himmel* derover og lod et folderigt gevandt hænge ned fra dette fremspringende tag. Spurgte nogen om hensigten med denne udstyrelse, svarede der, at det var for at hindre edderkopper fra at falde i maden.²⁷² Sådanne bordhimle var i det mindste hos fornemme folk almindelige henad år 1600. Frederik II lod år 1570 forskrive tyve alen grønt fløjl „til et omhæng og en himmel over et bord“ på Frederiksborg,²⁷³ Pontus de la Gardie ejede blandt andet en rød med gule kvaster,²⁷⁴ enkedronning Sophia efterlod sig mindst tre,²⁷⁵ under Christian IV fandtes de i mængde på Frederiksborg,²⁷⁶ og

da en fransk gesandt år 1635 besøgte to rigsråder i Sverige, følte han sig stødt over, at de vel havde en blå himmel over bordet, men ikke tillige tapet på væggene, en tarvelighed, som man formentlig måtte gå tilbage til romernes dage for at finde magen til.²⁷⁷

Men en stol kunne også tage sig godt ud med himmel over. Den fik derved en egen kongelig værdighed, og, hvad mere var, den nødtes ind mod væggen på sin rette plads. Den største stol-himmel, som vi kender, var den, der anbragtes på Kronborg over Frederik II's sæde. Himlen var ikke mindre end halvsvvende alen lang og halvfemte alen bred. Himlen, omhænget og rygstykket udførtes af Hans Knieper, som derfor fik 8000 kroner foruden det guld, der medgik til frynserne.²⁷⁸

Hele denne skik, at udstyre møblerne som småstuer med himmel over, nåede endelig sin latterligste yderlighed, da man udvidede den endogså til natstolene. På Christian IV's Frederiksborg fandtes ikke få sådanne, fløjlsklædte, foroven prydede med en „firkantet tophimmel“, der hang ned fra loftet, og med rygstykke af kosteligt silketapet, der i rige folder dannede baggrund.²⁷⁹

Men ved siden af disse overgreb fra det bestændes side viste sig andre tidernes tegn, der pegede i modsat retning. Tre opstande, der kun med nød dæmpedes, godtgjorde, at grunden alt var undermineret. Det var stuens undertrykte dele, vinduer, loft og gulv, der søgte at tilkæmpe sig frihed og selvstændighed. De sene, men utvivlsomme sejre, som det gamle skønhedsbegreb også på disse felter vandt, giver dog måske det tydeligste begreb om dets seje livskraft og styrke.

Svagest viste dets modstand sig i begyndelsen på *vinduernes* område. Glasruderne stod endnu for bevidstheden som et så stort og nyserhvervet gode, at man ikke blev det nøgne ved vinduesindfatningen var og bestemt vægrede sig ved at give afkald på den mindste del af lyset. Man kunne til nød gå ind på at anbringe en lille kappe oven over vinduet – hvis så skulle være, også derunder – men dække vinduet selv med noget, ville jo være lige så urimeligt som at skjule et smykke med klædebon. Ikke desto mindre viste sig dog alt i denne periode de første spor af den senere skik at udstyre vinduerne med *gardiner*.

Man tør knapt engang henregne hertil, hvad der fandtes i et par værelser på Gripsholm år 1548: to fordums gejstlige kirke-

Da Hans Knieper i 1585 havde afsluttet arbejdet med at fremstille tæpper til riddersalen på Kronborg, fik han bestilling på en bordhimmel og et rygstykke til kongens eget bord i salen. Begge dele blev senere bortført som svensk krigsbytte og befinder sig nu i Stockholm. Billedet forestiller rygstykket. I midten ses kong Frederiks og dronning Sofias våben. Bag disse står retfærdighedens gudinde flankeret af to kvindeskikkelser, der repræsenterer mådehold og styrke. Over dette tankevækkende sceneri står Frederik II's tyske valgprog: „Mit håb til Gud alene.“

skrud, der nu anvendtes til „fensterstykker“.²⁸⁰ Det samme gælder om, hvad en privatmand i Sverige fyrretyve år senere efterlod sig: en halv alen blå taft, „som er brugt oven for vinduet“, hvortil svarede et andet stykke, der var brugt nedenfor.²⁸¹ Første gang, vi med sikkerhed hører gardiner omtale, er – som det naturligt måtte være – ikke til pryd, men til dække: år 1591 anskaffedes der til Københavns Slot „18 blågarns duge, som skulle bruges [til at hænge] for køkkenvinduerne“.²⁸² Men hvor ringe stemning, der endnu var for den hele skik, kan bedst ses af, at enkedronning Sophia ved sin død 1631 kun efterlod sig i alt fire gardiner til vinduer,²⁸³ og at der år 1638 på Københavns Slot ikke fandtes mere end i det hele ni gardiner, heri endda indbefattet kirkegardinerne.²⁸⁴ Gardinernes senere overhåndtagen er udtrykket for, at vinduernes opstand mod skønhedsbegrebet, den tæppebehængte hal, lykkeligt blev dæmpet. Trods glasrudernes værdi og fristende gennemsigtighed blev de dog til sidst tvunget under åget. Selv efter at det gamle skønhedsbegreb i det 18. og 19. århundrede i den egentlige stue havde følt grunden vakle under sig, kæmpede det med ungdommelig kraft langs vinduessiden. Dets mest afgørende sejr blev, da i sidste halvdel af det 19. århundrede det i Danmark lykkedes at skjule vindueslyset på årets mørkeste tid med et dobbelt lag gardiner, inderst hvide, yderst tykke, mørke, sammenhæftede foroven, så at dagslyset kun faldt ind ad en smal vinkel, der endda kunne spærres ved rullegardinets falddør.

Der kunne i det 16. århundrede ikke være nogen tvivl om, at *loftet* med dets nøgne bjælker til dagligt tog sig fattigt ud. Men lige så sikkert var det, at man ved at råde bod herpå og gøre det til genstand for særlig udsmykning kom i strid med den grundregel, der krævede vægge og loft prydet alene med tæpper. Ikke desto mindre gik naturen også her over optugtelsen, og man indlod sig på en yderst farlig indrømmelse.

Man begyndte nemlig at smykke det på egen hånd. Her var en dobbelt vej at indslå. Man kunne enten skjule bjælkelaget ved hjælp af gips – „dønnike“ det, som det kaldtes – og derpå ved stukaturarbejde søge at bringe liv i denne store, hvide flade. Således var f. eks. flere værelser på Kronborg udstyret. Eller også kunne man netop beholde bjælkelaget, men videre uddanne det ved tværbånd, tavle loftet, og ved lister, udskårne blomster, maling og for-

gyldning frembringe et virkningsfuldt hele, hvor alt var forenet: tapetets rige mønster, træværkets fasthed og fremspring og gitterets gennemsigtige dybde. Første gang, vi hører tale om sligt, er under Erik XIV, der 1562 lod sit gemak i det nordre tårn på Kalmar Slot udstyre således og kort efter lod loftet i lysthuset på Stockholm Slot pryde med forgyldte roser.²⁸⁵ Men allerede en halv snes år efter ser vi en mand af borgerstanden følge med, idet Ole Bager i sin smukkeste gård i Odense lod loftet i den syv alen høje sal tavle med snitværk, i hvis fordybninger nedhængende, forgyldte granatæbler blev anbragt.²⁸⁶ Videst gik dog Johan III og Frederik II, der lod „kongegemakket“, „dronningegemakket“ og den daglige sal på Stockholm Slot samt den store og lille sal på Kronborg udstyre på denne kostbare vis.²⁸⁷ Især det mægtige, henved hundrede alen lange loft på Kronborg, båret af løvehovederne langs væggen, tavlet, rigt forgyldt og overstrøet med nihundrede roser, må kunne have taget sig prægtigt ud på en sommerdag, når det – sydvendt som salen lå – smilede blink på blink til bølgeskæret fra Sundet.

I denne sal mødtes fredeligt det gamle og det nye, tapeterne og det frigjorte loft. Men de samme tapeter, der her hang fredsommeligt på væggen, skulle i det følgende århundrede, mangen gang udspændt under et loft²⁸⁸ og kvælende dette, hjælpe med til at knuse hvert forsøg på frihed og selvstændighed.

Gulvet i købstadboligerne var ved det 16. århundredes begyndelse ubetinget den stedmoderligst behandlede del af stuen. I reglen kun lerstampet og ikke videre havde det så godt som intet fremskridt gjort i al den forløbne tid, og man kunne med rette være i tvivl om, hvorvidt det udgjorde en del af huset eller blot det jordsmon, hvorpå huset hvilede. Det er et malende udtryk for disse forhold, når det endnu 1595 fra Ribe hedder om en „klog kone“, at hun søgte at helbrede en syg kvinde ved at „grave noget ned i jorden ved hendes sengehoved“.²⁸⁹

På slotte og i meget rige boliger havde man gulvene stenbelagt.²⁹⁰ Men i almindelige købstadshuse indskrænkede de „stenpikkede“ rum sig sikkert til de to: stegers og badstue.

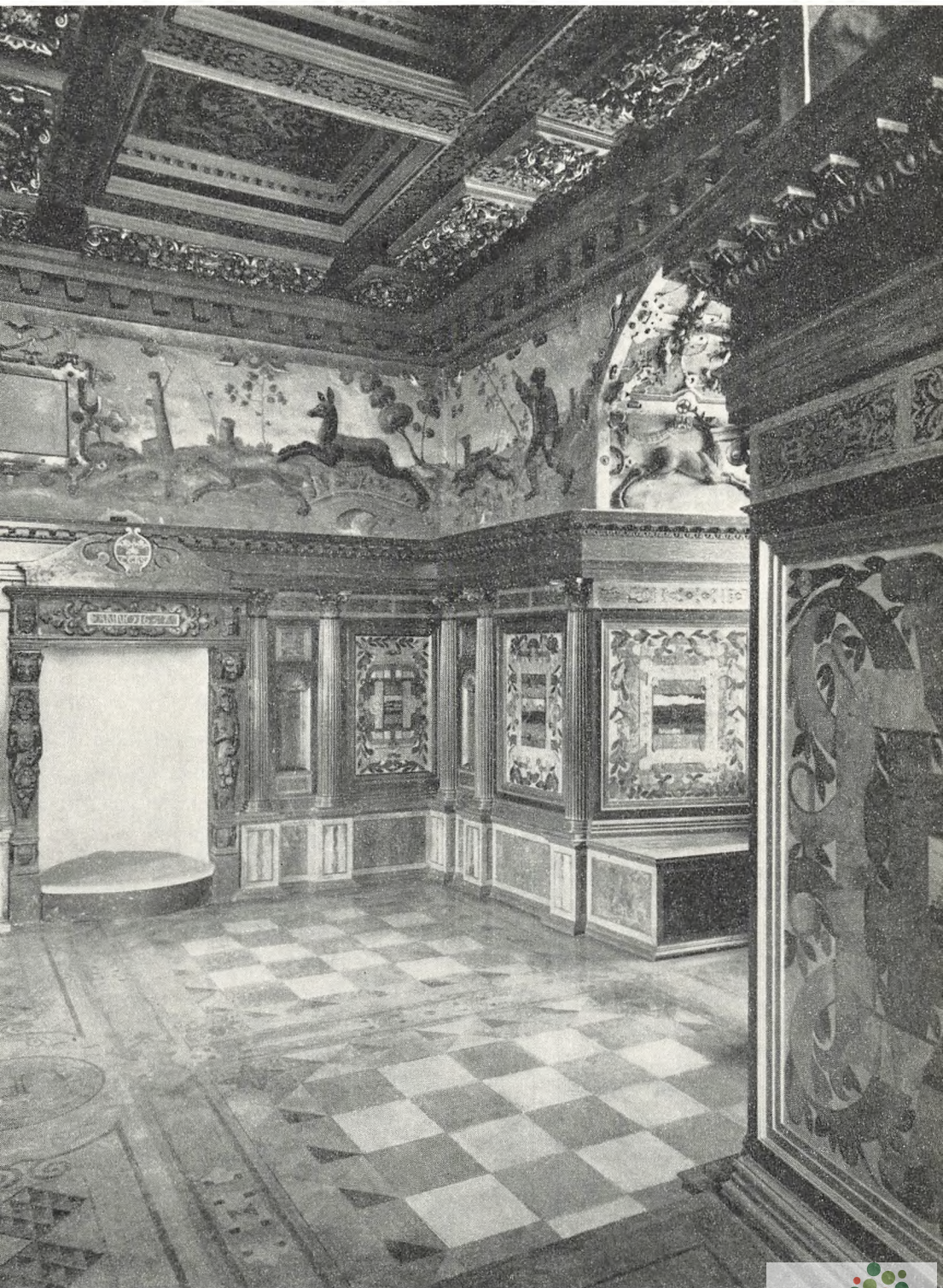
Disse fattige forhold havde været en nødvendighed, så længe stuens ildsted – arne eller ovn – havde været så brandfarligt, som det var. Men efter at ved århundredets begyndelse „kakkelovne“ var blevet bekendt, og især efter at ved dets midte „jernkakkelovne“

var kommet i brug, bortfaldt den strenge nødvendighed for at have gulvet blot af ler. Der var nu intet til hinder for at lægge „deler“ eller planker derpå, altså forvandle det til „tilje“ eller trægulv. Hos mange velstående skete dette også, og det både i stuen og i de øvre stovværk oven på de lerslagne lofter.²⁹¹

Hvad her foregik var for værelsernes vedkommende det samme, som i sin tid var foregået med gaden, dengang, da der var blevet lagt træbro på den. Nu havde hver enkelt stue også fået sine brofjæle. Men ude på gaden havde man jo netop i det 16. århundredes begyndelse forladt brofjælene og ladet dem afløse af stenbro. Ganske naturligt måtte man føle sig fristet til noget lignende inde i huset. Fristelsen ville måske endda ikke have været så stor, hvis her blot havde været tale om „stenbro“ i gammeldags forstand, stenkikkede gulve, som man kendte dem så godt fra stegers og badstue. Imod slige gulve var „tilje“ et fremskridt. Men just nu, hvor lerbrænding tog så stærkt et opsving og man fandt på de smukke, glaserede kakler til ovne, lykkedes det også at fremstille noget tilsvarende nyt og prægtigt for gulvflisers vedkommende. Stenbelagte gulve fik forspringet. Senest fra midten af det 16. århundrede blev de i Norden særkendet for pragtstuer.

Stenene, der anvendtes, var forskellige. I Sverige brugte man vistnok mest fliser fra landets, enten det egentlige Sveriges eller Finlands, egne stenbrud. At polere dem var en særlig kunst, som under Johan III ingen bedre forstod end Antonius Stenhugger i Finland.²⁹² I Danmark derimod anvendte man næsten altid de såkaldte „astrak“ (af det græske ord ἄστρακόν = lille potte eller blot skår af brændt ler), små, glaserede terninger, enten hvide, når de, hvad oftest var tilfældet, var af gips, eller mørkere, når de var af brændt ler. De brændtes oprindeligt ikke her, men forskrevs, så

Erik XIV's regeringstid blev kort – kun otte år. Hans lysende forstand sluktes i vanvid, og hans regering druknede i krige og voldshandlinger; men han var en af de mest bevidste fyrster, der nogen sinde har beklædt en trone i Norden, og i sine første, forholdsvis rolige år tilstræbte han på enhver måde at underbygge kongemagten politisk og fremhæve dens ydre glans. På Kalmar slot lod han indrette et pragtgemak dekoreret med farvestrålende paneler og bemalet stukkatur.

vidt vides, fra England og Holland. Ønskede man sig dem, gjorde man derfor bedst i at henvende sig til toldereren i Helsingør. Dog varede det naturligvis ikke længe, førend driftige danske lagde sig efter dem. Allerede 1551 kunne man få „astrak“ tilkøbs hos Johan Pottemager i København. Og 1586 leveredes astrak, brændt på Københavns teglgård.²⁹³ Til et enkelt gulv kunne der medgå mange, end sige da, når en hel bygning skulle forsynes. Til Halsted Kloster (nu Juellinge) på Lolland måtte der således år 1591, da gården skulle gøres i stand til enkedronning Sophia, forskrives ikke mindre end 25,000 astrak;²⁹⁴ i samme anledning forskreves der til Nyköping Slot et par år efter endogså 60,000.²⁹⁵ At de har været temmelig almindelig anvendt i Danmark og i Norge synes at fremgå af beretningerne. De fandtes f. eks. ikke blot på Bidstrup og på Roskildgård,²⁹⁶ men også i københavnske professorgårde og i Bergens skole. Selv i Sverige brugte man stundom navnet „astrak“, som fællesbenævnelse for gulvsten,²⁹⁷ endogså dem af virkelig sten. Men næppe har man dog i Norden drevet det så vidt som i England og Frankrig. Ifølge datidens beretninger var gulve, indlagt med glaseret gips og alabaster, overordentlig hyppige her,²⁹⁸ en hyppighed, der synes at have afsat mærke i selve sprogene, idet det samme ord, som på tysk betegner „brolægning“ (Pflaster), på fransk er navnet på „gips“ (*plâtre*), ligesom den franske benævnelse på „gulv“ (*parquet*) på engelsk betyder „gips“ (*parquet*).

Det var en selvfølge, at disse småfliser var lagt i figurer, men således var man, om end ad en hel anden vej, nået til samme resultat for gulvenes som for lofternes vedkommende: at have dem indlagt, tavlede. Herved synes man at være blevet stående, og ikke som ved lofterne at have indladt sig på at anvende forgyldning. Kun ét sådant tilfælde omtales, idet der fortælles om Jørgen Lykke, at han på sin gård, Overgård i Jylland, lod lægge forgyldt gulv og i den anledning stillede den fordring til sine gæster, at de enten skulle viske skoene af på en „krattebørste“ eller drage dem helt af, forinden de betrådte det. Efter sagnet skal Frederik II have vægret sig ved begge slags forberedelser og svaret: „Har du lyst til at lade gøre sådant gulv, så har jeg også lyst til at gå på det.“²⁹⁹ Fortællingen være nu sand eller ikke, så viser den i hvert fald, at forgyldt gulv i Norden ansås for noget så enestående mærkværdigt, at det ikke engang fandtes hos kongen.

Men selv om nu gulvene ikke forgyldtes, men nøjedes med den skønhed, som de tavlede mønstre kunne skænke dem, så var de alt herved langt ude over den beskedne plads, som stuens helhed efter gammel stil anviste dem. Gulvet havde ligesom loftet gjort opstand imod det gamle skønhedsbegreb. Det havde frigjort sig og dannede nu et selvstændigt led i det samlede hele.

Hvor ringe dog, når det virkelig kom til stykket, denne selvstændighed var, og hvor stærk en magt de årtusinder gamle indtryk endnu fremdeles øvede over sindene, gav sig på en mærkelig måde til kende. Ved visse lejligheder slog man en streg over hele udviklingen lige fra lerstampet, stenpikket gulv til tilje og astrak i mønstre. Man glemte det alt og tænkte og handlede som urbeboerne.

Hvad var gulvet andet end jorden, hvorpå man trådte? Til daglig gik det vel an at lade det være i sin simpleste form som jord, men ved fest måtte det iføres sin fejreste dragt, det blomsterklædte grønsvær. Om vinteren lod dette sig ganske vist kun ufuldkomment gøre, og man måtte da nøjes med et lag hø over gulvet. Men om sommeren var der nok af græs og løv og blomster, og intet hjem var så fattigt eller så rigt, at man jo strøede dets gulv, hver gang der var højtid.

Denne oldtidsskik holdt sig med utrolig sejhed og det ikke blot i Skandinavien, men hos alle de gotogermaniske nationer. Intet sted gik man dog så vidt hermed som i England. En hollandsk rejsende, der i det 16. århundrede besøgte London, er henrykt over den iver, hvormed man her passede at strø gulvene med friskt græs, bøge- og vinløv; ganske vist brugte man det samme i hans hjemstavn, men aldrig havde han set det gennemført som her. En franskmænd fremhæver ligeledes som noget mærkeligt ved England, at gulvene stedse er strøet med græs og hø.³⁰⁰ Man kan derfor ikke tvivle om sandheden, når Paul Hentzner, der i de første dage af september 1598 beså slottet i Greenwich på en søndag, da dronning Elisabeth gav audiens, beretter, at også gulvet i audienssalen var på engelsk vis dækket med hø.³⁰¹ Og det er let forståeligt, at Shakespeare, vant til disse forhold i sit hjemland, uden videre overfører dem også på andre lande. Han lader f. eks. Romeo beskrive et bal i Verona således: „De muntre svende med rappe fødder tumle gulvets halm.“³⁰²

I Skandinavien synes man at have indskrænket anvendelsen til

festlige lejligheder. Dog anbefaledes det under pest også at bestrø gulvet til daglig og endog fylde barnets vugge med blomster.³⁰³ Henrik Rantzaau, der her som oftere viser os den mest forfinede opfattelse, tilråder sine børn at lægge mærke til, hvilken slags duft der bekommer dem bedst, og så strø gulvet med de tilsvarende planter. Han henstiller til deres valg: pileblade, roser, violer, vindrueblade, merian, timian, lavendler samt pæreblade og gør dem opmærksom på, at når urterne er ved at visne, er det heldigt at stænke dem over med rosenvand, citronvand eller eddike.³⁰⁴

Som bekendt har skikken næsten helt tabt sig i Nordens byer, men i Norge og Sverige følger bønderne den endnu. „I stuerne var alting skuret og blankt, gulvene granbarstrøede; der skulle være fæsteøl,“ hedder det fra midten af det 19. århundrede.³⁰⁵ En lille rest af skikken turde muligt også have holdt sig i den til vor tid bevarede gamle sædvane, ved begravelser at strø gulvet om kisten med grønt.

Den uafhængighed, som gulvet i det 16. århundrede havde tilkæmpet sig, var da af en egen, svag art. Ved festlige lejligheder glemte man alle fremskridtene og behandlede tiljer og de fineste astrakgulve på oldtids vis, ganske som om de endnu var den bare jord: man skjulte dem med hø og grønt.

Lige så ringe modstandsevne viste de nye gulve sig i besiddelse af, da skønhedsbegrebet: den tæppesmykkede hal, ligesom steg ned og optog kampen. Det gik her ikke gulv bedre end vinduer og loft. Selv efter at skønhedsbegrebet var begyndt at blive aflægs, og tæpperne havde sat sig til ro på væggene som faste tapeter, ja var sunket ned til blot tapetpapir, viste det gamle skønhedsbegreb sig endnu ungdommelig flinkt til at kue opstandsforsøg. Det tilhyllede, som vi har set, de tavlede lofter på ny med tapeter. Det løb i det 19. århundrede langs vinduessiden og skjulte vinduesruderne med to tætte lag gardiner, der som en snæver teltåbning kneb sammen foroven. Samtidigt stillede det tykke portierer på vagt ved dørene, og tilhyllede for gulvets vedkommende hvert dets træk. Hvad enten så gulvet var blot blankskuret eller malet eller endog indlagt parketgulv, lige meget hjalp det, hele gulvet blev til sidst belået med et tykt gulvtæppe. Ja, nedad trapperne løb tæppet som lange løbere lige ned til porten. Så overmodigt var det gamle skønhedsbegreb, den tæppesmykte hal, endnu ved det 19. århundredes

slutning, at det i kådhed strøede en bunke klude ud over alt, hvad der fandtes i stuen, og tvang beboerne til at betegne dette som smukt.

Vi har betragtet dagligstuens udstyr i store træk, set den stille kamp, der her førtes mellem det gamle og det nye, renæssancens gennembrud i hjemmet. Lad os, inden vi forlader denne stue, endnu blot kaste et flygtigt blik på den lille, fredede plet, der var helliget til opstilling af nipssager. Man ville have ondt ved at betegne dette sted og dets indhold under ét, thi ikke to hjem udtrykte sig ens. Hvad man i et hus affandt sig med ved en sankt hansurt under bjælken, en håndfuld timian stukket ind et sted, krævede i et andet en hel tallerkenhylde langs loftet eller en kisteryg fyldt med allehånde sager for helt at komme til sin ret. Blandt herhen hørende genstande spillede festkruse, sparebøsser,³⁰⁶ balsambøsser, lugtedåser, „pommandre“, „kridthuse“ vistnok en hovedrolle. De fleste af disse indførtes uden tvivl fra Nürnberg. Kridthuse synes især at have været yndede og kunne leveres ret billigt. En handlende i Varbjerg år 1621 modtog således et parti „kridthuse“, der kostede ham 1½ mark dusinet for dem af blik, 1 daler dusinet for dem af messing.³⁰⁷ De brugtes vistnok mest til gemmesteg for erindringstegn; herfra talemåden: „At være i kridthuset hos en“.

Mærkeligt af alle disse prydelser og mere end blot til lyst var dog *timeglassene* og *sejrværkerne*. Tidligere havde disse kun været lidet kendte. Folk i almindelighed havde rettet sig efter hanegal, kirkeklokkerne, skyggernes fald og andre ufejlbarlige kendetegn, men det 16. århundrede bragte en betydelig forandring heri. Nu, da klosterklokkerne var forstummet, måtte hvermand se at hjælpe sig selv ved afgørelsen af, hvad „klokken“ var. Såvel folk som regering søgte at afhjælpe manglen.

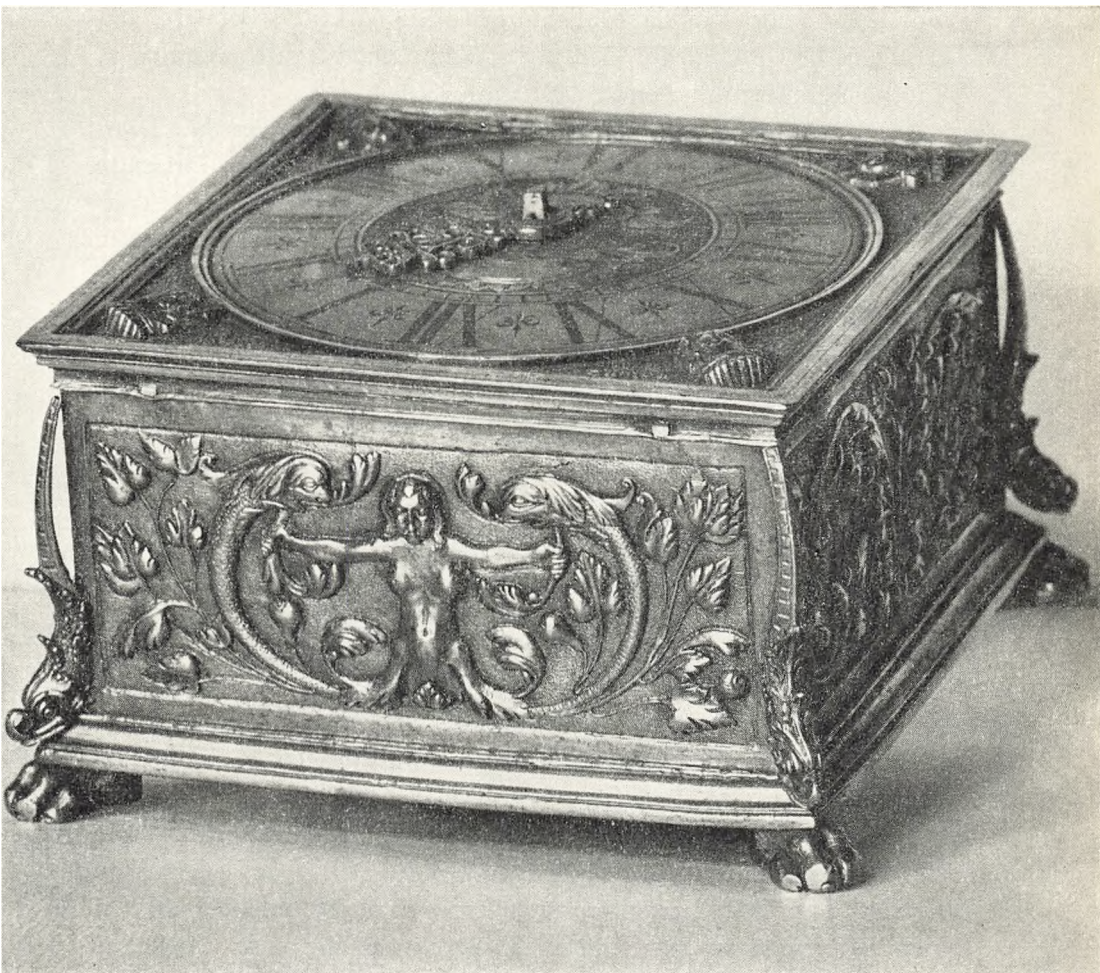
I hjemmet blev trangen til tidsmål som oftest afhjulpet ved et timeglas. Det ansås for et kosteligt stykke og anvistes også på grund af sin skrøbelighed en dækket hædersplads. Det var dog langt fra alle, der havde råd til at anskaffe sig et sådant. Skønt de indførtes fra Tyskland, hvor de vistnok lavedes så billigt, som man kunne, var de dog temmelig kostbare. I Stockholm år 1546 kostede de således over 2 kroner stykket.³⁰⁸ Til gengæld skænkede de da også den ejendommelige nydelse, lige tiltalende for gamle og unge, at kunne

tydeligt se, hvorledes tiden randt. Endnu ned i det 19. århundrede hedder det fra Nørrejylland: „Min oldemoder i *Torstrup* havde et timeglas, og det skulle a altid op at låne, hver gang min moder skulle bage, for at hun kunne se, hvor længe brødet skulle være i ovnen.“ „Vi havde kun et timeglas at rette os efter hjemme i *Ølgod*. Man havde en skure i vinduet for at se, når det var middag. Hos os var stregen ikke helt nøjagtig, skyggen af vinduessprossen skulle være over stregen, når klokken var tolv.“³⁰⁹

Langt kostbarere end timeglassene var sejrværkerne eller „saijerne“, som de kaldtes i Sverige.³¹⁰ Benævnelsen skrev sig enten fra det tyske „zeiger“, en viser, eller fra et udsagnsord „saje“, der betød at „synke langsomt“, hvilket jo passede både på sandet i glasset og på lodderne under urværkerne. Benævnelsen sejrværk fortrængtes senere både i Tyskland og i Norden af navnet „ur“, en fordrejet udtalelse af det latinske „hora“, en time. De fineste sejrværker var i det ydre temmelig forskellige fra en senere tids stueure. I reglen lå de ned, så at de ligesom et kompas måtte ses fra oven. Skønt lommeure alt var opfundet, forekom sådanne dog næppe hyppigt i Norden; de almindeligste sejrværker var sikkert store, firkantede kasser, der kun lidet egnede sig til at bæres. Frederik II bestilte således år 1583 i Tyskland tre „rejseure“, der skulle være firkantede og have den antagelige størrelse af halvanden kvarter eller til nød en halv alen i højden.³¹¹

I begyndelsen synes man ikke at have sondret klart mellem ure og astronomisk-mekaniske kunstværker i det hele. Det var således en yndet opgave at fremstille ikke blot tidens gang, men planeternes, solens og månens skiftende stillinger; naturligvis måtte solen her gå rundt omkring jorden. De to mest bekendte af sådanne arbejder i Norden var det berømte sejrværk, som en munk i Vadstena Kloster år 1406 havde lavet til byens domkirke,³¹² og det mærkelige ur, som Christian III lod forfærdige, og Frederik II siden brugte som gave til kejseren af Rusland. Denne var imidlertid endnu ikke nået til at forstå sig på sligt. Gesandtskabet vendte derfor tilbage med den besked: „At kongens venskab var ham kært, men som kristelig kejser, der troede på Gud og intet havde med planeter og tegn at skaffe, var gaven ham unyttig, hvorfor han sendte den tilbage.“³¹³ Uret overlodes nogen tid efter til Københavns Universitet, der på en finere måde syntes at udtrykke det samme, idet

Et sejrværk udført i 1561 af Steffen Brenner for Frederik II. En indskrift under urets bund fortæller, at kongen i 1584 skænkede det til sin søn prins Christian – den senere Christian IV. Skiven, der har cifre fra 1 til 12, er fornyet i det 18. århundrede. (Rosenborg fot.).

man her lod det forfalde, så at det var i en ubrugelig tilstand, da det endelig ødelagdes ved Københavns brand år 1728.³¹⁴

Ganske anderledes almenfattelige end disse lærde kunststykker var dog en forbedring ved sejrværkerne, der, så vidt vides, først blev bekendt i Norden i det 16. århundrede. Den bestod i at anbringe en vækkerindretning på dem, så at de til bestemt tid om

morgenen, endog før hanegal, kunne kalde på husets beboere. Det er meget betegnende for den virksomme enkedronning Sophia, at hun besad ikke mindre end tre sådanne.³¹⁵

Vigtigst af alt var det dog, at urene kunne slå. Det var ikke hvermand givet at kunne se på viserne, hvad klokken var. Man satte nemlig dengang timetallene på skiven anderledes end nu til dags og lod dem ofte være 24. Men tælle slagene kunne alle. Man satte derfor særlig pris på, at urene slog så tit og så højt som muligt. Da Frederik II år 1562 bestilte sig et ur hos en sejrmager i Odense, sikrede han sig slagets klang ved selv at levere klokkespillet.³¹⁶ De fleste ure, vi hører tale om, slog ikke blot hele og halve timer, men kvarter tillige; derimod var det en sjældenhed, at de, som et enkedronning Sophia ejede, kunne hvert kvarter give et skrig fra sig som et rådyr.³¹⁷

Hvad hjalp imidlertid alt dette, når sejrværkerne var så dyre, at man måtte have særligt godt råd for at kunne anskaffe dem? En 30 til 80 kroner for et ur³¹⁸ var en betydelig udskrivning, som mange med rette krympede sig ved. For at hjælpe alle sådanne lagde da i det mindste den danske regering ivrigt vind på at anbringe sejrværker, så vidt muligt med slagværk, på kirke- og slotstårne til hvermands gavn. Et af de sidste slotte, der udstyredes på denne måde, var Varbjerg, der først fik sit sejrværk år 1595.³¹⁹

Det mest bekendte af alle danske slagværker i det 16. århundrede var det, der fandtes i Roskilde Domkirke: „Per Døver og Kirsten Kimer“. Her slog Kirsten troligt hvert kvarter på sin lille klokke; men når timen var gået, hamrede Per løs på sin store, dog ikke førend Kirsten havde varet ham ad ved at slå sine fire kvarterslag. Det var et kunstværk, der dag ud og dag ind samlede beundrere og endnu et århundrede efter begejstrede digtere til sang. Kun rejsende, der havde været i Nederlandene og set det berømte klokkespil i Liège, kunne tale med om noget endnu mærkeligere. Her var der nemlig en ny mand og en ny klokke til hvert kvarterslag, og så så man tydeligt hvert af de hjul, der drev dem.

Det var ikke ringe udgifter, regeringen påtog sig ved anskaffelsen af sådanne slagværker. Dels var uret i og for sig dyrt; men hvad værre var, det kostede langt mere at holde vedlige. Der krævedes kyndige folk³²⁰ for at holde slaget i orden og få de store visere til hver eneste dag at gå rundt, måske tit i regn og slud imod vinden.

Og disse folk lod sig også betale. Jørgen Brenner fik således for at passe de små sejrværker, der stod på Kronborg, og daglig stille det store på tårnet, årlig 315 kroner og en hofklædning.³²¹ Lauritz Rørsack fra Göttingen fik i en lang årrække 235 kroner om året, fri bolig i Kongensgade samt en hofklædning hvert andet år for at holde et sejrværk på Københavns Slot vedlige. Da han seksten år efter sin ansættelse tillige fik det hverv at passe det store sejrværk på slottets Blåtårn, „der slår kvarter og stunder“, fik han herfor ekstra 32 kroner til om året.³²²

Dette kunne synes besynderligt; nærmere set var det dog fuldstændig i sin orden. En mangel besad nemlig disse sejrværker, den værste af alle, de gik yderst slet. Man kendte endnu ikke til ved hjælp af pendulet at gøre gangen jævn. Snart for de på, snart slentrede de langsomt; og selv om sejrmageren nok så ivrigt passede sin dont, var det dog lige så umuligt for ham at få flere ure til at gå ens, som dette ved århundredets midte havde været for den kejserlige aftægtsmand, Karl V i klosteret Sct. Yuste.

Vil man have et ydre bevis for denne urenes ufuldkommenhed, behøver man blot at lægge mærke til, hvorledes hin tid, trods alle solskivens mangler, dog ofte endnu tyede til denne gammeldags tidsmåler.

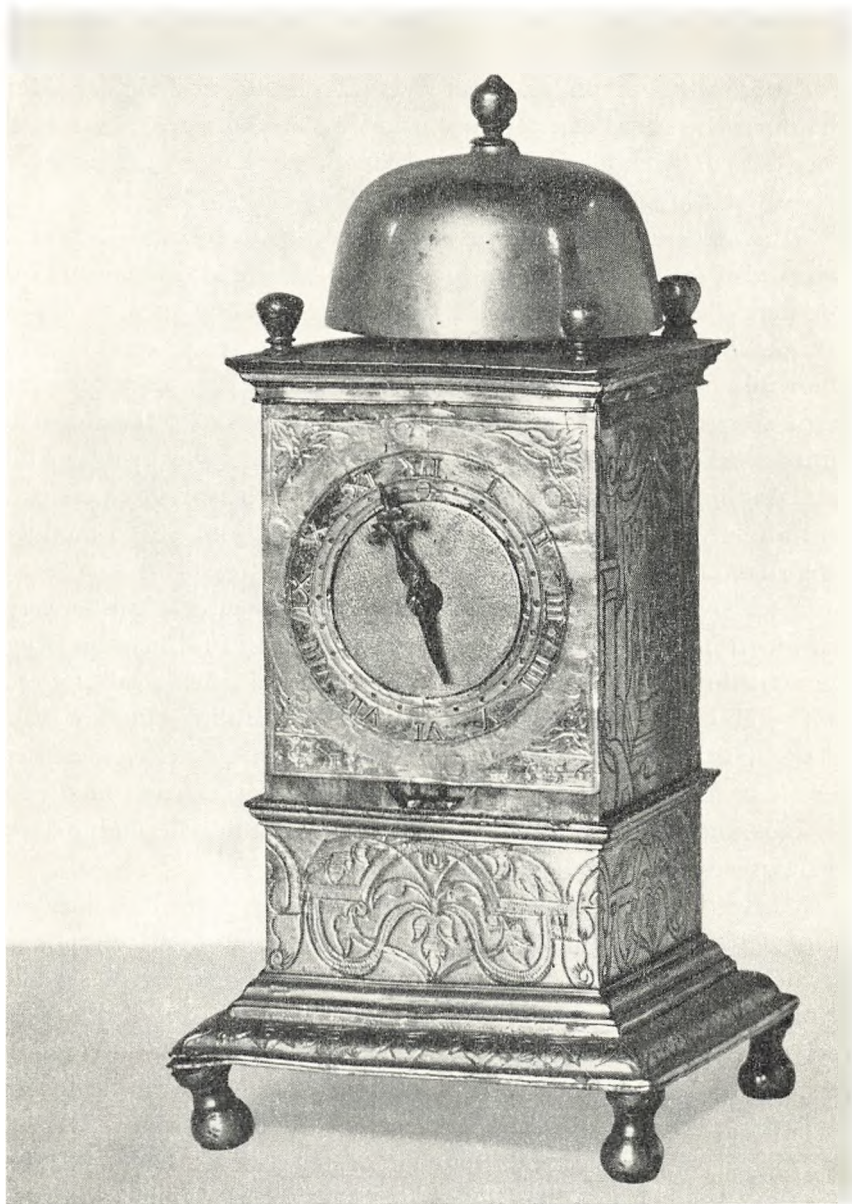
Solskiver benyttedes fremdeles såvel af høje som af lave. I dronningens kammer på Lundehave (nu Marienlyst) anbragtes der en ved århundredets slutning.³²³ I Grevinge Sogn på Sjælland gik man endnu videre. Efter at kirken nemlig år 1577 var blevet forsynet med tårnur, anskaffede man sig år 1581 desuden en solskive „til at stille klokken efter“.³²⁴

Først i det 19. århundrede blev stueure almindelige hos bønderne i Nørrejylland. Med stolthed mindedes de første lykkelige besiddere. „Ingen i *Ølgod* havde stueklokker.“ „En mand i *Ovnbøl* havde fået en, og den var stor.“ „Det første klokkeværk, der kom her til byen, det var i vor gård.“³²⁵ osv.

Bagved urenes langsomme fremtrængen siden det 16. århundrede er der blevet fuldbyrdet en forandring, afgørende og dog halvt umærkelig. Det var ikke tilfældigt, at urene til sidst fik navn efter „hora“, en time. Og det var heller ikke tilfældigt, at de første af dem havde 24 timetal på skiven. Thi gennem urene kom den virkelige time og døgnet som tidsmål først til sin ret. Tidligere havde

man delte tiden i dag og nat og hver af disse igen i vagter. Men selv om man aldrig så nøje havde bestemt vagternes afstand til og fra middag, da solen stod højst, så havde tidsinddelingen dengang slin-gret så vidt og forkert som ingen sinde senere. Solen, det store ur, hvorefter man rettede sig, viste nemlig kun en eneste stund ganske korrekt, det var middagsstunden, når den stod højst på himlen. Dag og nat, endsige vagter, var aldrig lige lange. Om sommeren blev dagen meget for lang og natten meget for kort; omvendt om vin-teren. Vagterne ligeså, morgenvagten f. eks. fra solopgang til halv-gåen middag var af højst forskellig længde en sommer- og en vin-terdag. Forgæves havde timeglas, som en røst i ørkenen, prædiket herimod. I al denne vekslende, forvirrede tidsinddeling kom der først klarhed, da man ved hjælp af det kunstige ur lærte at måle døg-net ærligt i 24 lige lange timer. Skridt for skridt ændredes nu folks tidsbegreber. Klokkeren om morgenen blev klokken 5, hvad enten det så havde været lyst siden 3, eller der endnu var lange tider til, at det skulle dages. Dronning Sophias piger måtte nu op, når rå-dyret i hendes ur skreg, at det var på tide. Og som det gik dem, gik det efterhånden skolebørn, forældre, alle. De kunstige ure har gjort døgnnet til fælles tidsmåler og timerne lige lange.

Storstuen indtog en ganske egen stilling. Den var på en gang dag-ligstuens tvillingbroder, idet den var udstyret som denne; men på samme tid var den ligesom dens bedre jeg, der, upåagtet og halv-vejs glemt til daglig, ved højtidelige lejligheder trådte frem og selvskreven førte an. Den afspejlede i så henseende ganske beboer-nes tankegang. Til daglig fandt man sig i alt det nyes indtrængen, man fulgte med tiden, og livet rørte sig i dagligstuen, medens him-melsengen inde i storstuen stod afklædt, en væltet kæmpeflue, der sov vintersøvn, og de nøgne vægge som kolde skyer lejrede sig over bænken. Kun sjældent drejedes nøglen om til denne stille verden; det var kun, når husmoderen så til de henlagte stadsestykker, min-derne fra forud, eller gemte nyt spind, nok et sæt lagener til dõt-renes vordende udstyr. Men næppe brød der en familiebegivenhed frem, et bryllup, et barsel eller blot en fornem gæst, der blev huset pålignet, førend alt med ét fik anden lyd. Så var det, som om der aldrig havde været andet rum end storstuen, alt ofredes på først og fremmest at smykke den, dagligstuen blev næsten til en blot forstue,

Bordur udført af Steffen Brenner for det danske hof i 1556, nu på Rosenborg. (Rosenborg fot.).

for hvis nymodens forvildelser der ligesom gjordes en undskyldning. Storstuens tilværelse bevægede sig altså mellem to yderligheder, snart var den under, snart over den givne virkelighed. Men hjemmets solsystem var lige så skuffende som det store. Skønt storstuen tilsyneladende gik ned og stod op, var den i virkeligheden det faste punkt, hvorom hele hjemmet uformærkt drejede sig.

Til storstuens tilbagetrukne stilling til daglig bidrog i høj grad den plads i huset, som det nu blev mere og mere almindeligt at anvise den. Tidligere havde den i reglen ligget i flugt med de øvrige rum og af den grund hyppigt været mindre, end man kunne ønske. Hvor der nu byggedes fra nyt og evnen tillod det, anbragte man gerne storstuen i det øvre stokværk, hvor mangel af skillerum ikke kunne svække bygningens styrke. Det er denne nye bygningskik i købstadhuse, lånt fra herregårde og slotte, som sprogbroen endnu minder om ved at betegne de øvre stokværk som „sal“ i modsætning til det nederste som „stue“.

Husets øvrige værelser havde, hvor mange de så end kunne være, kun liden interesse, idet de ikke var inddraget til fuldstændigt brug. De ventede endnu på at rykke op og tilbragte tiden med at tjene som gemmesteder, gæsteværelser i en snæver vending eller soverum til stadighed for husets bestand af krambodsbetjente eller håndværkerens svende og lærlinge. Derimod var der et eget rum, med ganske ejendommelig anvendelse, som det 16. århundrede endnu kunne opvise, og som vi sluttelig skal betragte.

Det var *badstuen*. Man ville meget fejle, hvis man af datidens mangel på morgenvask sluttede til manglende sans for renlighed i det hele. Sansen herfor var i fuldt mål til stede, men ytrede sig blot i former, afvigende fra en senere tids. Legemet, der ifølge gammel sædvane skiftevis kom i berøring med uldtøj, skindfelter og sengehalm, kunne hårdt have tvætning nødvendig. Det var derfor en oldtidsskik ikke blot i Norden, men hos alle de indvandrede, gotiske og germanske stammer hyppigt at tage varme bade. Middelalderen igennem ansås det for en udsøgt høflighed såvel i Frankrig som i Tyskland at byde den ankomne gæst senest dagen efter hans komme et varmt bad.³²⁶

I Skandinavien havde denne skik i tidernes løb udformet sig således, at ved det 16. århundredes begyndelse regnedes bade for næsten lige så væsentlig en livsfornødenhed som mad og drikke. Man

I langt den største del af Skandinavien forsvandt det regelmæssige badstuebad før eller senere. I Småland fastholdt man skikken endnu i slutningen af det 18. århundrede. Denne smålandske badstue – nu på Fri-landsmuseet – har i store træk bevaret form og indretning fra middelalderen; men i nyere tid mistede de smålandske badstuer næsten helt deres gamle funktion og blev i stedet anvendt som huse, hvor man tørrede hør, malt, korn osv. I det 19. århundrede nøjedes man med et enkelt årligt julebad, der kunne klares med en balje varmt vand. Se også næste billede. (Nationalmuseet fot.).

brugte i sit testamente at bortskænke så og så meget til fattiges bespisning, så og så meget til deres badning.³²⁷ Det ansås for en naturlig kærlighedsgerning i egen sorg at sørge for andres badning: da f. eks. kong Hans og dronning Kristina havde mistet deres søn Frants, lod de i den anledning fattige i Odense få gratis bad, „sjæle-

bad“, som det kaldtes.³²⁸ Selv det, vi nu forstår ved „drikkepenge“, kaldtes dengang hyppigt for „badstuepenge“.³²⁹ Som en følge heraf var badstuer, såvel offentlige som private, meget almindelige.³³⁰ Om de offentlige minder endnu de hist og her forekommende gadenavne: Badstuegade, Badstuestræde. Badstue i hjemmet fandtes hos enhver nogenlunde velstillet. Det regnedes derfor som en selvfølge, at der f. eks. i den påtænkte præstebolig til Københavns Frue Kirke indrettedes en sådan.³³¹ Og det er højst sandsynligt, at den så ofte forekommende betegnelse, „stenstuen“, netop har været navnet på badstuen.³³²

Til en badstues tilbehør hørte først og fremmest en ovn og en vandkedel. Vandet kogtes enten simpelt hen i denne, eller man lagde glødende sten deri og kastede vand på, indtil stuen stod i én damp. Et særskilt badekar synes ikke at have været aldeles nødvendigt, men fandtes dog vistnok ofte. Det fornødne antal ris turde derimod ikke mangle.³³³ Gulvet kunne ikke være af ler eller jord, da det i så fald hurtigt ville blive til et blot ælte; det måtte brolægges.³³⁴ Herfra skrev vistnok navnet „stenstue“ sig; måske det dog også sigtede til, at man tidlig af frygt for brandfaren ved den stærke opvedning havde anvendt sten og ikke træ i badstuens vægge. I slutningen af det 16. århundrede blev det skik på slotte at undgå ulemperne af varmen og fugtigheden ved at gøre gulv, vægge og loft, alt af tin. Således udstyrede vistnok Johan III badstuen på Stockholms Slot; i hvert fald lod Frederik II det gøre i de to prægtige badstuebygninger på Kronborg og Frederiksborg – med rette har den sidste tjent til model for slotte og herregårde – ligesom også Christian IV udstyrede badstuen på Rosenborg på samme vis.³³⁵ Vandet indlededes i alle disse badstuer fra vandkunsten i slotsgården; fra badekarret førte atter et afløb videre. Men det var sikkert en sjældenhed, når Johan III på Stockholm og Ulvsund Slot ikke nøjedes hermed, men lod sig indrette et helt svømmebassin under tag.³³⁶

Den almindelige måde at tage bad på var blot at fylde stuen med hede vanddampe og derved fremkalde en heftig sved. Badekar benyttedes langt fra altid, men desmere anvendtes piskning med ris og gnidning for ret at få varmen frem. Om Stockholm beretter en rejsende i det 17. århundrede, at man dér brugte foruden den stærke piskning og gnidning tillige at lade sig kopsætte med det samme

Frilandsmuseets smålandske badstue har bevaret sin primitive ovn – i realiteten en stor opstabling af sten, der blev ophedet til noget nær det rødguldende. Derefter slog man vand på stenene, hvorved rummet blev fyldt med damp. (Niels Elswing fot.).

for at fjerne det overflødige blod, som den alt for megen drik havde frembragt. De badende så derfor forfærdelige ud, idet blodet løb ned ad dem alle vegne.³³⁷ Havde samme rejsende levet i det 16. århundrede, ville han ikke have berettet dette om Stockholm ale-

ne. Thi det var dengang skik både i Schweiz, Tyskland og Danmark, at man af og til benyttede badningen til at lade sig og familie kopsætte med det samme. Badskæreren måtte forstå denne kunst og var derfor lidt af en læge tillige. Til at suge blodet frem, når såret var tilføjet, brugte man mod syd gerne runde, flade kopper. Meget betegnende kaldtes disse senere i Danmark ikke blodkopper, men „badekopper“. I Norden derimod anvendtes på gammeldags vis mest kohorn, hvilket gav de således kopsatte et højst besynderligt ydre.

Efter badets varme afdeling fulgte dets kolde. I byer nøjedes man vistnok i reglen med af og til at få slået en spand koldt vand over sig. På landet, hvor forholdene var friere, afsluttedes gerne badet med, at man løb ud og dukkede sig i rindende vand eller trillede sig i sneen. Hovedbunden var med rette genstand for samme omhu som det øvrige legeme; dog hørte det sikkert til undtagelserne, at man som Johan III under badet lod hovedet tvætte i rhinskvin.³³⁸ Derimod var det mere almindeligt efter endt rensning at indgnide legemet med pudder eller destillerede vande for at hvidne huden og tage smerten af strimerne.

Skulle et bad være, hvad det burde, kunne man ikke godt være alene om det, men måtte have tjenende ånder til hjælp. I private badstuer indrettede man sig, som man kunne bedst – „ifjor palmeaften var min hustru gangen på slottet og var i bad med fru Helvig, Erik Rosenkrantz' frue“, skriver Absalon Pedersøn i sin dagbog i Bergen;³³⁹ – i de offentlige badstuer anvendtes altid kvindelig betjening. Denne besynderlige skik³⁴⁰ stilles blot i skygge, men forklares egentlig ikke af den endnu mærkeligere: at mænd og kvinder brugte at bade sammen.

Allerede tidligt havde man i Norden haft øje for det stødende heri. År 1295 var der således blevet påbudt i Flensborg, at byens badstue skulle mandag og torsdag være åben alene for kvinder, og de øvrige dage alene for mænd; overtrådte nogen denne befaling, skulle han eller hun miste sine klæder.³⁴¹ Ikke desto mindre var det i det 16. århundrede almindeligt, at begge køn badede i fællesskab eller så godt som i fællesskab. Den landflygtige, svenske ærkebisp Olaus Magnus, der ved århundredets midte udgav i Rom en Nordens beskrivelse, søgte vel at benægte dette, der stred alt for meget mod italiensk skik. Han påstod, at man nok benyttede sam-

me badstue men ikke samme værelse, da badstuen var delt i to rum, et for hvert køn.³⁴² Men om dette end enkeltvis kan have fundet sted, så var det ikke det almindelige. Såvel fra Tyskland³⁴³ som fra Skandinavien hører vi uomstødelige vidnesbyrd om, at man endnu i det 16. århundrede plejede at bade i fællesskab.³⁴⁴ Oplysende i så henseende er en københavnsk retssag fra århundredets slutning. En af latinskolens lærere anklagedes for at have indgået en ulovlig forbindelse med sin værts pige. Omstændighederne omtales som ganske dagligdags. Læreren var beruset, og pigen var i karbad med værtens karl, men kunne ikke forliges med denne om badet, hvorfor hun kom løbende „stenstok nøgen“ op på lærerens kammer, rimeligvis for at hente ham som voldgiftsmand i deres trætte.³⁴⁵ For Sveriges vedkommende har vi et endnu senere vidnesbyrd fra en fransk rejsende, der besøgte Stockholm år 1635 og med nogle kammerater gæstede byens badstue for med egne øjne at overbevise sig om sandheden. Han fortæller, hvorledes kvinder og mænd færdedes sammen herinde i den ulidelige hede, kvinderne blot iført særk, mændenes hele beklædning bestående i en lille ris-kost.³⁴⁶ Ingen syntes at finde noget anstødeligt heri. Familier som enkelte havde nok at gøre med at rise sveden ud eller gnides og overøses af de flinke badepiger.³⁴⁷ Gik det således til i Stockholm endnu i det 17. århundrede, er det sandsynligt, at det er samme skik, der antydes i Bergen, når det år 1563 hedder: „Dette luftsyn blev set af Christen Ulf, provst, og en guldsmed og begge deres kvinder og tjenestefolk, da de ginge af bybadstuen.“³⁴⁸

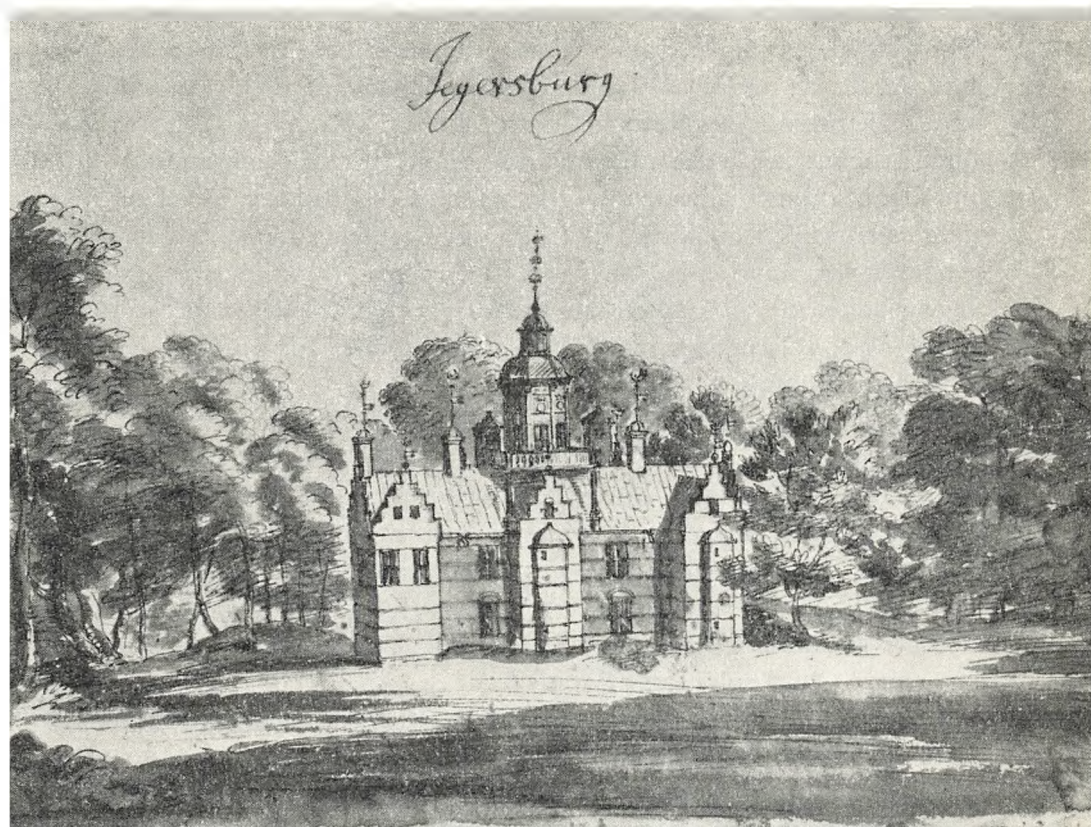
I og for sig var det jo egentlig også ganske naturligt, at de samme, der ikke undså sig ved at klæde sig helt af og på aften og morgen i hverandres påsyn og om natten nøgne at dele leje sammen, heller ikke fandt noget anstødeligt i at mødes dog delvis påklædt i en tåget badstue. I Schweiz, der i det 16. århundrede dog vistnok var videre fremskredet i kultur end Norden, brugte man dengang fællesbad for begge køn i det frie ved landets berømte badesteder. Den fælles badning ville for så vidt kunne have holdt sig længe, førend nogen for alvor havde taget forargelse. Men det, der gjorde, at man netop på dette punkt tidligt vågnede til klarhed, var en uundgåelig, men højst uheldig udvikling, som forholdene tog. Enhver, der kunne, holdt vel badstue i hjemmet, men i længden blev det kedeligt at bade sig kun med sin familie. På den offentlige bad-

stue kunne man træffe venner og bekendte, høre nyt og dertil få sig en kande øl og et slag terninger. Det var jo nemlig ikke så, at de offentlige badstuer blot søgtes af fattigfolk og hospitalslemmer. Blandt andet var de fleste rejsende henvist til dem, og kom der fine besøgende, skulle badstueværten nok sørge for at få „sjælebadsgæsterne til side. Således blev da de offentlige badstuer lidt efter lidt til fælles samlingssteder, en slags klubber, de første forløbere for en senere tids offentlige forlystelsesanstalter. Men dette drog vide følger efter sig.

Vil vi have en målestok for, hvor vidt man var kommet i det 16. århundrede, behøver vi ikke at holde os til vidnesbyrd på anden hånd som det gamle mundheld: „Der kommer altid nyt fra badskærrhus og badstue,“ eller et fromt ønske som dette: „Gud give menneskene ville til alle tider, både i gæstebud og i badstue, tale om helvede“!³⁴⁹ Vi kan få ganske anderledes nøje oplysninger. I århundredets begyndelse søgtes de offentlige badstuer af høje og lave. Om det så var kong Hans, så synes han på rejser ikke at have kunnet modstå fristelsen. Skønt der selvfølgelig må have været en privat badstue i den borgers hus, hvor han overnattede, vides han at have besøgt den offentlige både i Nyborg og i Århus. Og mærkeligt er det, at der ved slige lejligheder altid vågnede trang til øl. I badstuen i Århus blev der endog af kongen og hans følge drukket en hel tønne.³⁵⁰ Om Christian IV hedder det ved århundredets slutning under hans ophold i Bergen: „Den 8. juli gik kongen med sine adelsmænd til badstuen og skød til skive. Derpå gik han ind i badstuen, hvor han spillede skak, og derefter hjem igen til slottet.“³⁵¹ Her synes badstuen at betragtes som et blot forlystelsessted, hvor badning var en biting. Det samme gælder om en angivelse som denne: „Da borgerne var færdige med nedrivningsarbejdet, fik de for deres umage et fad øl, som de drak op i badstuerne.“³⁵²

Drik og lystighed hørte da med til badstuens glæder, i så henseende gav den ikke vinkælderen noget efter. Men lystigheden antog et eget sving, når legemet fornyet af badet ligesom trængte til idræt. Det er næppe tilfældigt, at vi forholdsvis ofte hører om ulykkestilfælde i badstuer hidført ved kåde og ubændige legemsøvelser: „Den 3. juli var Niels Skriver, som tjener på Bergenhus, i badstuen med nogle af slotssvendene, legede og var lystige, og ved at springe ned af bordet brak han benene.“³⁵³ „Den 3. februar var

Jægersborg

Af Frederik II' Frederiksborg er der ikke levnet meget, men „badstuen“ i parken – i virkeligheden en kombination af et havehus og en badstue – eksisterer dog endnu, om end ikke helt i sin oprindelige skikkelse. En akvarel i Den kongelige Kobberstiksamling viser huset, som det så ud i det 17. århundrede. Midt på taget red en lanterne prydet med et spir, og omkring lanternen var anbragt en balkon. Hele dette arrangement – sikkert anbragt for udsigtens skyld – synes at have været af træ. En senere påskrift angiver, at billedet forestiller Jægersborg; det er fejlagtigt.

Hans Skræder, en dansk, gift karl, i badstuen og drak sig drukken i Hamburger-Øl, faldt og brød benet.“³⁵⁴ Om det så var de ovenomtalte franskmænd, der undersøgte badstuen i Stockholm, så udøvede badet sine virkninger på dem. I kådhed slog de koldt vand på hinanden, hvorved den ene snublede og slog hovedet alvorligt.³⁵⁵

Dette fik nu alt være, hvad det var. Langt større var den fare, der

lå i, at her mænd ikke som i vinkælderen, var aleue, men at begge køn færdedes sammen under yderst ubundne former. Med rette hævede der sig derfor advarende røster mod badstuerne og deres i sædelig henseende fordærlige indflydelse. En tysk andagtsbog fra denne tid anfører betegnende nok som grund til Dinas fald, at hun imod forældrenes vidende var gået på offentlig badstue.³⁵⁶ I lige grad modbydeligt og samfundsfarligt blev det hele uvæsen, når en vindesyg vært var i ledtog med utugtigt tyende. Denne udartning blev grunden til, at de offentlige badstuer for en stor del måtte ophæves såvel i Frankrig som i Tyskland.³⁵⁷ Ondet forplantede sig ligeledes til Danmark.

Da den uhyggelige sygdom, som siden har fået andet navn, men ved sin ankomst til Norden kaldtes for „pokker“, begyndte at gribe om sig og viste sig i høj grad smitsom,³⁵⁸ måtte ifølge biskop Peder Palladius' beretning de offentlige badstuer i Danmark lukkes. Mange af dem åbnedes ikke senere.³⁵⁹ I Sverige og Norge derimod synes man ikke at have grebet til så kraftige forholdsregler; som ovenfor set blomstrede i det mindste længe efter offentlige badstuer såvel i Stockholm som i Bergen.

Det er højst sandsynligt, at disse ulemper ved de offentlige badstuer for en del har tvunget befolkningen tilbage til den fordums brug af badstuen i hjemmet. Badningen i og for sig aftog derfor næppe synderligt, om end mangan offentlig badstue i Danmark blev lukket. I England, hvor, forunderligt nok, den gamle nordiske tradition om dampbades værd næsten havde tabt sig, tog brugen af bade endog et stærkt opsving i det 16. århundrede, og en mængde private badstuer byggedes, som den samtidige beretter udtrykker sig: „Ikke for at spise i som hos tyskerne, men for at svede i.“³⁶⁰ Men det, der skulle give badstuerne i Norden deres egentlige knæk, var alt oppe og gjorde sig fra slutningen af det 16. århundrede gældende med stedse stigende styrke. Det var en tilsyneladende fjernliggende årsag, men mangfoldigt indgribende på alle områder lige fra klædedragten til moralen: den stærkt tiltagende brug af linned. Da vilkårene var forandrede, så at legemet, der tidligere var kommet i berøring med alt muligt, nu bestandigt omgaves af linned, om dagen i form af skjorte, om natten i form af lagener, der alt kunne skiftes og således holdes rent, slog man om og foretrak at vaske legemets omgivelser i stedet for dette selv. Ansigt og hænder blev

nu de eneste, der trængte til tvætning, resten forudsattes at være ren.

Så forsvandt da lidt efter lidt og halvt umærkeligt badstuerne og den gammeldags badning. Vi kan svagt forfølge de flygtende spor. Først ophørte badningen i Danmark; her er nu til dags alle minder om den forsvundet hos almuen. I Sverige og Norge holdt den længere ud, i samfund med læderlagene ydede den hårdnakket modstand. Endnu i året 1635 var det, som ovenfor set, skik i Stockholm at bade i offentlig badstue på gammel vis, familier til sammen. Lidt efter lidt veg dog også her skikken fra byerne, men holdt sig hos bønderne såvel i Sverige som i Norge. Endnu i slutningen af det 18. århundrede beredte man sig i Småland til julefesten ved, at samtlige gårdens beboere tog et dampbad i badstuen.³⁶¹ Kun ét sted i Skandinavien har skikken holdt sig til vore dage i hele sin gammeldags troskyldighed, det er hos de i det 16. århundrede indvandrede finlændere i de sydlige grænseegne mellem Norge og Sverige. På oldtids vis iler her endnu om lørdagen hvert køn og alder ind i den ophedede badstue og styrter sig atter i broget blanding i den forbiløbende elv.³⁶²

Afskaffelsen af bade var et overdrevent udslag af en i andre måder heldbringende forbedring. Da i det 19. århundrede dampbadet genoptoges i Norden, var forbindelsen med fortiden i den grad afbrudt, at det indførtes under det fremmede navn „russisk dampbad“, en betegnelse, der kun uklart udtrykte, at man i Finland bestandig var blevet skikken tro.

Udgiverens note.

Første bind af „Dagligt Liv“ udsendes 1879 under titlen *Danmarks og Norges Historie i Slutningen af det 16de Aarhundrede*. Først fra og med anden del (Boligen, 1880) blev hovedtitlen den nu kendte *Dagligt Liv i Norden*. De tidligste bind udsendes på Reitzels Forlag, de senere hos Gyldendal. Det 14. og sidste bind (Livsafslutning) fremkom 1901.

Anden udgave, kaldet „Folkeudgave“, fremkom 1903-04 (Kbhvn. og Kristiania). Tredje udgave – den første gennemillustrerede – udkom 1908-10 (Kbhvn. og Kristiania). Fjerde udgave (1914-15) var et stort set uændret optryk heraf. Med femte udgave ved *Knud Fabricius* ændrede man værkets format og inddeling og øgede billedstoffet stærkt. De fire bind udsendes 1929-31. En norsk udgave – også i fire bind – fulgte under samme titel ved *Haakon Shetelig* (Oslo, 1939-41), medens en svensk udgave med titlen *Dagligt liv i Norden under 1500-talet* fremkom 1931-45 (Stockholm).

Bindet om „Livsbelysning“ tryktes i flere separate udgaver på dansk efter dets første fremkomst. Under titlen „*Himmelsbild und Weltanschauung im Wandel der Zeiten*“ udsendes det i fem tyske oplag, det første 1899 (Leipzig), det sidste 1929 (Berlin). Samme bind foreligger også på svensk, *Livs-belysning, några Drag ur Mänsklighe-*

tens Utvecklingshistorie (Stockholm 1902), og på finsk (Helsinki 1908 og 1920). På tysk findes endvidere *Das tägliche Leben in Skandinavien während des 16. Jahrhunderts. Eine kulturhistorische Studie über die Entwicklung und Einrichtung der Wohnungen* (Kbhvn. 1882). Uddrag af værket er ydermere fremkommet i skolebogsform.

Udover *Dagligt Liv* bør af Troels-Lunds forfatterskab anføres hans første større arbejde *Historiske Skitser* fra 1876 (Kbhvn.), *Mogens Heinesøn* (Kbhvn. 1877), biografien *Peder Oxe. Et historisk Billed* (Kbhvn. 1907) samt skildringen af rigsrådsstyret under Christian IV's mindreårighed *Christian IV's Skib på Skanderborg Sø* (I-II, Kbhvn. 1893). *Historiske Fortællinger. Tider og Tanker* (I-IV, Kbhvn. og Kristiania 1910-12) er genoptryk af arbejder fra forfatterens tidligere år. I slægt med *Dagligt Liv* er *Sundhedsbegreber i Norden i det 16. Aarhundrede* (Kbhvn. 1900). Af det uafsluttede kulturfilosofiske værk *Bakkehus og Solbjerg* udkom tre bind (Kbhvn. 1920-22). Erindringsbogen *Et Liv* omfattende barndom og tidligste ungdom udsendes 1924 (Kbhvn.). Polemikken mod Dietrich Schäfer fremkom under titlen *Om Kulturhistorie* (Kbhvn. 1891), og brugtes som indledning til senere udgaver af *Dagligt Liv*. Til den her bragte skitse af forfat-

terens liv er brugt utrykt materiale fra hans privatarkiv i Det kongelige Bibliotek. Hovedkilden er dog en lille biografi udsendt af vennen Knud Fabricius: *Troels-Lund* (Kbhvn. 1921) samt erindringsbogen *Et Liv*. Endvidere kan henvises til artiklen i *Dansk Biografisk Leksikon* (med yderligere litteraturhenvisninger) samt Erik Bach: *Danske Historieskrivere* i serien „Vi og vor Fortid“ (Kbhvn. 1942). Om dansk historieskrivning i almindelighed, se Ellen Jørgensen: *Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede* (Kbhvn. 1943). Træk af folkelivsforskningens historie findes i *Dansk Folkemuseum and Frilandsmuseet. History and Activities* (Kbhvn. 1966).

Dietrich Schäfers angreb på Troels-Lund fremkom i *Das eigentliche Arbeitsgebiet der Geschichte* (Jena 1888) og *Geschichte und Kulturgeschichte* (Jena 1891). Schäfers placering og striden mellem kulturhistorikere og statshistorikere i Tyskland er skildret af James Westfall Thompson: *A History of historical Writing*, vol. II side 422 ff. (New York 1942). Om renæssancebegrebets udvikling handler Wallace K. Ferguson: *The Renaissance in Historical Thought* (Cambridge Massachusetts 1948). Jacob Burckhardts *Die Geschichte der Renaissance in Italien* findes i mangfoldige tyske udgaver og en enkelt på dansk *Renæssancens Historie i Italien*.

HENVISNINGER OG ANMÆRKNINGER

Forkortelser:

CCD II – Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558–1660, udg. ved V. A. Secher II. (Corpus Constitutionem Daniæ II)

G. K. S. – Gammel Kongelig Samling. Store Kongelige Bibliotek i København.

KD II og IV – Københavns Diplomatarium II og IV udg. af O. Nielsen.

KB – Kancelliets Brevbøger 1551 – 1602. 1885 – 1913.

N. K. S. – Ny Kongelige Samling, København.

N. R. A. – Norske Rigsarkiv i Oslo.

S. K. A. – Svenske Kammerarkiv i Stockholm.

S. R. A. – Svenske Rigsarkiv i Stockholm.

Første bog

LAND OG FOLK

LAND (s. 63–120)

1. Dette tal fremkommer ved til Danmarks 700 kvadratmil at føje Sønderjyllands 160, Skånes 199, Hallands 89, Blekinges 53, Gotlands 58, Ösels 45 og for stifterne Wieck og Kurland med et rundt tal 100 kvadratmil.
  2. Nemlig: Norge 5,750, Island 1.870, Færøerne 24, Härjedalen og Jämtland 900 og Bohuslän 90 kvadratmil.
  3. Danske Magazin 3. Række IV 329.
- Arennt Berntsen: Danmarckis og Norgis Fruchtbar-Herlighed. Kbhvn. 1656. s. 164.
  4. Braun: theatrum urbium IV, Dania. Ny kongelig samling 4to no 649 s. 100. Suhms Samlinger I 2, 63. Danske Samlinger 2. Række IV 11.
  5. Slange: Kong Christian den Fjerdes Historie 4: Part s. 788.
  6. C. C. Andresen: Om Klitformationen og Klittens Behandling og Bestyrelse Kbhvn. 1861. s. 68–73; 222; 234. De følgende oplysninger er, hvor ingen anden kilde angives, hentet fra dette skrift.
  7. N. Juul i Naturhistorisk Tidsskrift, udg. af Henrik Krøyer LI 69 og 225–26.
  8. J. C. Hald: Ringkiøbing Amt. Kbhvn. 1833. s. 36.
  9. C. C. Andresen: Om Klitformation og Klittens Behandling og Bestyrelse. Kbhvn. 1861. s. 68–73; 222; 234. Johannes Steenstrup af modsat mening. Hist. Tidsskr. VIII 1, 153.
  10. P. Adler: Efterretninger angaaende Byen Ribe. 1842. s. 37 C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie. Kbhvn. 1870 IV 1, 83–85.
  11. H. Rantzau: Cimbricæ chersonesi descriptio (Westphalen: monumenta inedita. Tom. 1 pag. 3 og col. 77). Rantzau siger, at det var halvøen Kegnæs på Als, der kunne føde 18.000 svin. Vaupell (De danske

- Skove s. 11) drager med rette dette i tvivl, efterdi skovene på Kegnæs ikke kunne udgøre mere end 2.000 tønder land. Jeg antager, at Rantzau har indskrænket til Kegnæs, hvad der gjaldt en større skovstrækning på den og i dens nærhed; som ivrig godsejer har R. næppe taget fejl i tallet på svinene.
12. Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden. Kbhvn. 1867. s. 32; 44; 105; 122.
13. Dalgas: anf. Skr. s. 44; 113. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun I 350; II 111; III 342; og 2. række IV 16 og 76. Hald: Ringkiøbing Amt. 1833 s. 213-14. T. A. Beckers Samlinger (Skove) Ny kongelig Samling 4to no. 868 l.
14. Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden s. 88; 93; 99; 101; 102; Vaupell: De danske Skove: Kbhvn. 1863. s. 33 og 296-308. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. s. 80. Den Danske Atlas. Kbhvn. 1768 IV 481.
15. Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden, s. 31-38.
16. Om skovene i *Agger* sogn meddeles T. A. Becker, at de blev nedhugget 1669-84. Beckers Samlinger (Skove) Ny kongelig Samling 4to no. 868 l. - Ved Holstebro: Danske Samlinger 2. Række IV 16. - *Viborg*, Vaupell: De danske Skove. s. 306-8. Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 325. - *Lysgaard* herred, Blicher: Topographie over Vium Præstekald s. 80; Den Danske Atlas IV 481. - *Ringkøbing*, Hald: Ringkiøbing Amt s. 215 Anm. - *Lundenæs* og *Lindeballe*, Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden s. 101 og 124. - *Gjerndrup*, Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun IV 94.
17. C. Nyrop: Dansk Jern, historisk tidsskrift 4. række VI 143 C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 81-82.
18. Secher: Danske Herregaarde XVIII Dueholm Kloster. Blicher: Topographie over Vium Præstekald s. 47. - *Fur* betegnes som „*sylvis superba*“. Westphalen: Monumenta inedita Tom. 1 col. 79.
19. Den Danske Atlas V 406; 407; 481; 493; 505; 507.
20. Gaardboe i Samlinger til jydsk Historie og Topografi VI 112.
21. Vaupell: De danske Skove. s. 296. Saml. til jydsk Historie og Topografi III 36; VI 107-21. Om skovene ved Børglum, Sejlstrup, Vrejlv, Åstrup og Halsmark se: Optegnelser om Ved til Fyrlampen Aar 1564 i Rigsarkivets „Danske Samlinger, Stranding“, no 653.
22. Kancelliets Brevbøger 1593-96: 288.
23. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun I 136-37.
24. Besigtelse af Vorgaard af 28. februar 1578: Rigsarkivet, Kancelliets aflevering, Besigtelser no. 189 B 15.
25. Vaupell: De danske Skove s. 290.
26. Rigsarkivet: Topografisk Samling. Onsild Herred no. 2 og 3.
27. Læsø: KB 1588-92: 737-38. Bind IV s. 285-86. Westphalen: Monumenta inedita Tom I col. 78. Deichmann-Branth i Botanisk tidsskrift 2. række I 169. *Anholt*: KB 1561-65: 420. Bind VII s. 685. KB 1588-92: 556, 565. *Sprogø*: Danske Magazin 3. række III 75-76. *Amager*: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. s. 5-8. G. F. Lassen: Dokumenter og Actst. til Kbhvns. Befæstnings Historie s. 188.

28. Danske Kongers Historie 73ddddd: Forleningsbrev for Michel von Westensen med Gedser Kro. Datum mangler, 1591.
29. P. Friis Edvardsen: Schielschiør Kjøbstæds gamle og nuværende Tilstand, Sorø 1759, s. 191-200.
30. Hist. tidsskrift 4. række VI 334.
31. Vaupell: De danske Skove. s. 23.
32. Hälsingborg lensregnskab $\frac{1}{6}$ 1574- $\frac{1}{5}$ 1575. Rigsarkivet.
33. Chr. Lütken: Statistisk Beskrivelse af de danske Statsskove. København 1870 s. 1.
34. Borch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Christiania 1871. s. 548. I Chr. Lütkens fortjenstfulde skrift: Statistisk Beskr. af de danske Statsskove s. 1 har der indsneget sig den fejltagelse, at Norges skovareal er anslået til 2.200 kvadratmil i stedet for 1.200. Den herpå byggede høje værdsættelse af Norge som skovland må følgelig betydelig indskrænkes.
35. P. Chr. Asbjørnsen: Om Skovene og ordnet Skovbrug i Norge. Christiania 1855, s. 147.
36. P. Claussøn: Norriges Beskrivelse. Kbhvn. 1632. s. 38 (Samlede Skrifter udg. af G. Storm. s. 289.)
37. J. P. Barth: Om Skovene i deres Forhold til Nationaloeconomien. Christiania 1857. s. 91-97. Ifølge Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge 1871 s. 563 leveres for tiden årligt til Rørås Kobberværk ikke mindre end 10.000 læster trækul.
38. Broch: Stat. Årbog for Kongeriget Norge 1871. s. 561-68.
39. Gløersen: Indberetning om Skovundersøgelser i Søndre Bergenhus Amt. Christiania 1865. s. 4.
40. Forskellige indberetninger fra de ved Statens Forstvæsen ansatte funktionærer 1857-73. s. 426.
41. Beskrivelsen af naturforholdene støtter sig til forfatterens egne iagttagelser under rejser i 1878-1907.
42. Medens i Kristiania og Hamar stifter 36% af fladerummet er bevokset med skov, udgør i Bergen stift skovarealet kun 7%. Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. s. 548.
43. Indberetninger fra de ved Statens Forstvæsen ansatte funktionærer 1857-73. s. 426-35.
44. Norske Rigsregistrarer I 313-14; 432. II 492; 617.
45. Norske Rigsregistrarer II 565.
46. F. C. Schübler: Die Culturpflanzen Norwegens. Christiania 1862. s. 56.
47. Samme skrift s. 59-60.
48. Norske Rigsregistrarer I 357. II 346; 376; 684.
49. Samme skrift II 10. Peder Claussøn Friis erklærer dog, at på Jæderen ikke på hans tid mere findes skov. (Samlede Skrifter v. G. Storm s. 126).
50. Christiania Posten 1849. Nummer 367 og 369.
51. Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. 1871. s. 695.
52. Bevisstederne findes senere anført under „Klima“.
53. Danske Magazin 4. række I 134.
54. Danske Magazin IV 31.
55. Danske Cancelliregistrarer 1535-50: 54-55.
56. KB 1593-96: 369-70. Bind XVIII Blad 372-73.
57. Corpus: Constitutionem Daniæ II: 646-47.
58. Norske Rigsregistrarer II 257.
59. Tegnelser over alle lande 1. januar 1560, 5. maj 1562. 19. maj 1564.

60. Af stenkul indførtes i Danmark år 1874 for 11.700.000 kr. og udførtes for 1.429.000 kr. Forbruget i landet selv svarede altså til noget over 10 mill. kr. Af tømmer og træ indførtes i samme år for 23.178.000 kr. og udførtes for 1.800.000 kr. Falbe-Hansen og William Scharling: Danmarks Statistik. Kbhvn. 1878. III 515.
61. Statistisk Årbog for Danmark 1912 tabel 62.
62. Det var en undersøgelse værd, om ikke de sværeste fyrrestammer i nutiden, der fortrinsvis findes i Finmarken (F. C. Schübler: Die Culturpflanzen Norwegens Christiania 1862 s. 57), vokser under forhold, der kommer det 16. århundredes halve urskovstilstand nærmest. Det synes endnu ikke tilstrækkeligt undersøgt, om stammer, der vokser på afskovet grund, selv om de får den behørigt tid til at vokse, alligevel kan nå deres forgængeres førlighed.
63. Norske Rigsregistrarer II 714. Norske Samlinger. Christiania 1852. I 115-19. En „Palme“ regnes i Norge = 3,388 danske tommer.
64. Danske Magazin 4. række I 62. Norske Rigsregistrarer II 507.
65. P. Friis Edvardsen: En ringe Underretning om Schielschiør Kjøbstæds gamle og nuværende Tilstand. Sorøe 1759. s. 198-99.
66. Vaupell: De danske Skove. s. 20; 127-53.
67. Japetus Steenstrup: Tørvemosernes Bidrag til Kundskab om Landets forhistoriske Natur og Kultur. Kbhvn. 1870. s. 7-8. Samme forfatter: Geognostisk-geologisk Undersøgelse af Skovmoserne Vindesdam og Lillemose. Kbhvn. 1841. s. 69.
68. Ifølge Resen skal fyrreskoven på *Fur* være blevet omhugget i krigen 1625-29. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. s. 47 Smlg. Samlinger til jysk Historie og Topografi I 377. I skrivelse af 8. april 1564 til Jørgen Rosenkrantz hedder det, at kongen har forfaret, at der på *Anholt* skal ligge en gran- eller fyrreskov, som forhugges for at holde fyrlampen sammesteds ved magt. Dette forbydes. KB 1561-65: 420. Bind VII s. 685. Om *Læsø* fyrreskove se Deichmann-Branth: Botanisk tidskrift 2. række I 169.
69. Vaupell: De danske Skove. s. 219-92.
70. Samme skrift s. 105.
71. Om kampen mellem bøgen og egen se Vaupell: De danske Skove. s. 86-97 og 154-309.
72. Samme skrift s. 189.
73. Register til Trap: Stat. topogr. Beskrivelse af Kongeriget Danmark 2. udgave.
74. Johannes Steenstrup: Normannerne I 181-84.
75. Udvalgte danske Viser fra Middelalderen, udgivet af Abrahamson, Nyerup og Rahbek, Kbhvn. 1812-14. I 55; 64; 242; 243; 248; 250; 257; 277; 300; III 47; 53; 94; 99-100; 231; 232; 237; 319; 344; 372; 383; IV 1; 88; 92; 170; 227; 258.
76. Norske Rigsregistrarer: Søkysten i almindelighed: II 492; 617; 636. Bergenhus Len: I 313-14; 432. II 565. Lister: I 357. II 684. Nedenes: II 7; 316; 597-98; 672. Agdesiden i almindelighed: II 183. Brastberg: II 315; 542; 598. Akershus: II 315; 352. Bahu: næsten hver gang egetømmer omtales. Om Agdesiden se desuden: Norske Samlinger I 593-603. Om Nedenes: P. Claussøn: Norriges Beskriffelse. Kbhvn. 1632. s. 49 (Saml. Skrift v. G. Storm 301-5.)

77. Norske Samlinger I 594.
78. Om dette og det følgende se: J. B. Barth: Om Skovene i deres Forhold til Nationaløconomien. Christiania 1857. s. 152-68. Samme forfatter: De danske Heder og deres Dannelse. Forchhammers svar. Nordisk Universitets-tidsskrift 1. og 3. årgang. Glørsen: Indberetning om Skovundersøgelser i Stavanger Stift. Christiania 1865. s. 30-32. Ditto om Søndre Bergenshus Amt. s. 8-9. Vaupell: De danske Skove. s. 304. C. Olufsen: Oeconomiske Annaler. Kbhvn. 1802. III 105. -
79. Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Meilgaard.
80. C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. s. 244-45.
81. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 19.
82. Danske Magazin IV 286-87.
83. C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. s. 74-77.
84. Om dette tal, der fremkommer ved at multiplicere byens takserede væbning 335 mand (Nyt historisk Tidsskrift I 201) med 8, se nærmere under købstædernes størrelse.
85. KB 1593-96: 75-76.
86. Samlinger til jydsk Historie og Topografi V. 75.
87. Samme sted. KB 1593-96: 206, 234.
88. KB 1593-96: 75-76.
89. Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 39-48. V 151-55. -
90. Rigsarkivets Topogr. Samling. Ålborg f. 1. no. 35. Trap Stat.-topog. Beskrivelse af Danmark 2. udg. V 53 og 55. C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. s. 222.
91. Erich Pontoppidan: Kirchen Historie des Reichs Dänemarck. Kopenhagen 1747. s. 433. Trap: Stat.-topog. Beskrivelse af Danmark, 2. udg. V 96.
92. „Anno 1582: Hunne Sogn er nu fast mestendels fordærvet af Sand.“ Rigsarkivets topogr. Samling. Vendelbo Stift no. 6. Den kgl. befaling om at omtaksere de skadelidte egne er af 17. maj 1584. Topog. Sml. Ålborg f. 1. no. 35. Trap: Stat.-topog. Beskrivelse af Danmark. 2. udg. V 98.
93. C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. s. 222-24. Jydske Tegnelser 24. marts 1592 og 26. maj 1593.
94. Danske Magazin VI 319-20. Den Danske Atlas, Kbhvn. 1769. Tomus V 406; 407; 481; 493; 505; 507; L. Esmarch: Hist. Efterretning om Sandflugten i Nørrejylland. Kbhvn. 1817. s. 63. H. Rantzau: Cimbricæ chersonesi descriptio. (Westphalen: Monumenta inedita Tom 1 col. 67-68): loca ista (Thy) nunc arboribus nudata. olim densissimis instructa.
95. C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. s. 235-36. Samlinger til jydsk Hist. og Topog. II 306-9.
96. KB 1593-96: 154.
97. KB 1593-96: 605.
98. C. C. Andresen: Om Klitformationen. s. 244-45.
99. KB 1588-92: 755.
100. KB 1588-92: 737-38. Viborg kapitels skove på Læsø er blevet utilbørligt forhugget. „Derved kan forårsages, at landet i fremtiden kunne fordærves og af sand ødelægges, som en part deraf allerede skal være begyndt og daglig formedelst sådan mærkelig skovhugst videre kan formodes at skulle fremgang fange.“
101. C. C. Andresen: Om Klitformationen s. 245-47.

102. C. E. Secher: Om Agerbruget i Sjælland i det 17. Aarhundrede. Ugeskrift for Landmænd 5. række II 275 1597 Gjerslev, Ferslev og en del af Øvre-Draaby i Horns Herred. 1603 Melby Sogn på Halsnæs.
103. C. C. Andresen: Om Klitformationen. s. 248-50.
104. Rigsarkivets topog. Saml. Tranevær no. 22. År 1580 Ristinge by i Humle sogn.
105. Om sandflugten i Sjælland i begyndelsen af det 17. århundrede se: Rigsarkivets: Kancelliets Aflevering. 39. skab. pakke 120.
106. KB 1588-92: 665-68.
107. CCD II: 671-72.
108. Præsterelationer af 1624. Suhms Samlinger I, 1, 108.
109. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497-1536. IV 1, 76-77.
110. C. C. Andresen: Om Klitformationen. s. 78-79. L. Esmarch: Historisk Efterretning om Sandflugten i Nørre-Jylland. Kbhvn. 1817. s. 29-41.
111. Norske Magazin I 360 og 440-41.
112. Peder Claussøn: Norriges Beskrivelse. Kbhvn. 1632. s. 111-13. (Sml. Skrifter v. G. Storm. s. 379) Smlg.: Norske Magazin I 110 Broch: Kongeriget Norge. Kristiania 1876. s. 12.
113. Nye danske Magazin V 124.
114. Nyt historisk Tidsskrift IV 289; 290 og 294.
115. Tycho Brahes meteorologiske Dagbog holdt på Uraniborg for Arene 1582-97. Kbhvn. 1876.
116. Poul la Cour: Sammendrag af Vejr-Iagttagelserne i Tycho Brahes meteorologiske Dagbog. s. XL-XLII.
117. Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. Fol. s. 74. Anm. 7.
118. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun V 51.
119. Tycho Brahes meteorologiske Dagbog. s. 121-22.
120. Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Ny udg. Kbhvn. 1824. s. 343.
121. C. Paludan-Müller: Kort Fremstilling af det kirkelige Kalendervæsen. Odense 1847. s. 46-52; 74-76.
122. Poul la Cour: Sammendrag af Vejr-Iagttagelser i Tycho Brahes meteorologiske Dagbog. s. X.
123. Samme skrift. s. IX.
124. Samme Skrift. s. VII.
125. Gløersen: Indberetning om de i 1864 anstillede Skovundersøgelser i Stavanger Amt. Christiania 1865. s. 13-14. Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. s. 471. P. C. Asbjørnsen: Om Skovene og et ordnet Skovbrug i Norge. Christiania 1855. s. 23.
126. Gløersen: Anførte Skrift. s. 14.
127. Poul la Cour: Sammendrag af Vejr-Iagttagelser i Tycho Brahes meteorologiske Dagbog. s. XXXIX-XLII: Ved benyttelsen af den på figuren (s. XLI) givne grafiske fremstilling iagttage man vel forfatterens vink om, at de tvende kurver ikke betegne det samme: ellers ville forskellen mellem dengang og nu blive overordentlig stor.
128. Samme Skrift. s. XLIII.
129. J. B. Barth: Om Skovene i deres Forhold til Nationaloeconomien. Christiania 1857. s. 147.
130. Oratio de vita et obitu Grundith ab Andrea Severino Welleio. pag. 0.4.
131. Krag: Christian den Tredies Historie (dansk oversættelse) s. 537.
132. Norsk hist. Tidsskrift II 327-28.
133. Saxo Grammaticus, ed. P. E. Müller p. 247-48.
134. A. S. Vedel: ovenanførte sted.

- Westphalen: Monumenta inedita. Tom. I pag. 4. Ny kgl. Samling 4to no. 649. pag. 311.
135. Braun: theatrum urbium. IV. Dania.
136. Slange: Christian den Fjerdes Historie IVde Part s. 694-95.
137. Samlinger til jydsk Historie og Topografi; I 142-50; IV 261-62; 268. V 38; 160-61. Ed. Erslev: Om de glubende Dyrs Undergang i Nørrejylland. Kbhvn. 1871. s. 8-25.
138. Westphalen: Monumenta inedita, Tom. I pag. 4. Ny kgl. Samling 4to no. 649. pag. 311. (Suhms Nye Samlinger III 176).
139. Dansk historisk Almanak for Aaret 1773, udg. af det kgl. Videnskabernes Societet. Den 9. november.
140. Ed. Erslev: Om de glubende Dyrs Undergang i Nørrejylland. s. 27-28.
141. KB 1588-92: 241-42, 479.
142. Jonas Koldingensis: Daniae descriptio. Francofurti ad Moenum 1594. pag. 78.
143. Ed. Erslev: anf. skr. s. 29.
144. KB 1561-65: 152. Danske Kongers Historie 73 dd. den 9. december 1589.
145. Tagebuch Christian des Jüngerer, Fürst zu Anhalt. Leipzig 1858. s. 98.
146. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun. V 54-55.
147. KB 1588-92: 241-42.
148. Rigsarkivets topografiske samling. Silkeborg no. 16.
149. Jonas Koldingensis: Daniae descriptio. Francofurti ad Moenum 1549. pag. 78.
150. CCD II: 234-35.
151. Tagebuch Christian des Jüngerer, Fürst zu Anhalt. s. 90.
152. Thura: Beskrivelse over den li-
den Ø Amager. Kbhvn. 1758. s. 9.
153. Brehm: Pattedyrenes Liv. 2. udg. 1881. s. 380-83. Tauber.
154. Broch: Statistisk Arbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. s. 603.
155. Tagebuch Christian des Jüngerer, Fürst zu Anhalt. s. 90.
156. Samme skrift. s. 103. Ved en Svanejagt den 26. juli 1692 på Gedser skød kongen og dronningen 420 sva-
ner. Dansk hist. Almanak for Aaret 1773.
157. Die Reisen des Samuel Kiechel, herausgegeben von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart. 1866. s. 54.
158. Braun: theatrum urbium IV. Dania.
159. Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter udg. af Gustav Storm. Kristiania 1877. I s. 19 og 22. De følgende meddelelser om Norges Dyreliv er, hvor ingen anden kilde anføres, alle hentet fra dette skrift.
160. Samme skrift. s. 377.
161. Peder Claussøn: Samlede Skrifter. s. 16 E. Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 27.
162. P. Claussøn: Norriges Bescriffelse s. 112 (Saml. Skrift. s. 376.)
163. E. Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 26.
164. Samme sted.
165. Olaus Magnus: Historia de rebus Septentrionalibus. (Romæ 1555). pag. 621.
166. Eilert Sundt: Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. Christiania 1852. s. 152 flg. Hans Strøm: Beskrivelse over Fogderiet Søndmør. Sorøe 1762. I 387.
167. Broch: Statistisk Arbog for Kongeriget Norge, Kristiania 1871. s. 607.
168. „Agdesiden“: Nedenes, Mandals

- og Lister Len. „Den kaldis Agde, for den strecker sig langs ved Haffuit. P. Claussøn Friis: Saml. Skrifter v. G. Storm. s. 301.
169. Norske Rigsregistrarer II 103-4.
170. Om Rensdyrjagt se P. Chr. Asbjørnsen: Norske Huldre-Eventyr og Folkesagn. Christiania 1870. Rensdyrjagt på Ronderne. s. 171.
171. Norske Rigsregistrarer II 351.
172. Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. s. 608-9.
173. Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter. Kristiania 1877. s. 34.
174. Broch: ovenn. skrift s. 605.
175. P. Claussøn: Norriges Bescriffelse. Kbhvn. 1632. s. 84-85.
176. Norske Rigsregistrarer I 238. Brevet om hundene er, så vidt vides, ikke trykt i Norske Rigsregistrarer. Det findes i Rigsarkivet. KB 1556-60: 388: Fr. II til Erik Rosenkrantz og Eskild Gøye, dat. Emkloster den 16. april 1560.
177. Norske Rigsregistrarer II 122.
178. Tegnelser over alle Lande den 28. juli 1563.
179. Danske Magazin VI 226. (1 Timber = 40).
180. Olaus Magnus: Historia de rebus Septentrionalibus. (Romæ 1555) p. 614.
181. Hans Forsell: Sveriges inre Hist. II. Sthlm. 1875. Nr. II. Tabeller öfver utförseln.
182. Westphalen: Monumenta inedita. Tom 1 pag. 4.
183. Erich Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 42. Joh. Michael Lund: Forsøg til Beskrivelse over Øvre-Tellemarken i Norge. Kbhvn. 1785. s. 35-39.
184. Hans Forsell: Sveriges inre Historia. Andra Delen. Stokholm. 1875.
- Nr. II. Tabeller öfver utförseln. - Jon Olafssons Oplevelser som Ostindiefarer. Kbhvn. 1907. s. 65.

FOLK (s. 121-158)

1. Forsell: Statistik över Sverige. 4. Upplagen. Stockholm 1844. s. 115; for Danmarks og Norges vedkommende se de følgende henvisninger.
2. F. Hammerich i Historisk Tidsskrift 3. række II 28-44. Joh. Grundtvig: Meddelelser fra Rentekammerarkivet 1872: s. 208-14. Trods disse to forfatters noget afvigende resultater anser jeg dog de af dem fremdragne vidnesbyrd for at være ret vel samstemmende. Det ringere slutningstal hos Grundtvig fremkommer ved, at landbefolkningen på Sjælland, Møn, Falster og Lolland år 1645 antages for, i overensstemmelse med forholdene 1769-1870, at have udgjort 27 procent af Danmarks samlede befolkning. Så høj en procentværdi tør jeg imidlertid ikke tillægge befolkningen i disse egne ved året 1645, da netop disse egne led under Vornedskabets hele tryk, medens Jylland endnu ikke ganske havde tabt sin tidligere flor.
3. Aschehoug i Langes Norske Tidsskrift for Videnskab og Literatur. Christiania 1842. II 305-407.
4. Velschow i Historisk Tidsskrift IV, 7.
5. Ifølge registre og mandtal på madskatterne af 1580 og 1583 for Malmöhus Len (Bilag til Malmöhus lensregnskaber af samme år, Rigsarkivet) udgjorde antallet af bønderne i Lenet år 1580: 3,835 mand, og år 1583: 4,139 mand, hvilke tal endda ikke

- angiver den fulde forøgelse, idet Børing Birk 1580 regnedes med til lenet, men ikke 1583, og fru Tale Ulfstand i mellemtiden havde gjort 30 lejevønder til sine ugedagsmænd, så at disse heller ikke forekommer i regnskabet af 1583.
6. Statistisk Årbog for Danmark 1912. Tabel 148.
  7. Carlson: Sveriges Historia under Konungarne af Phalziska Huset. Stklm. 1856.
  8. Encyclopædia Britannica 9. og 8. udgave, artiklerne „England“ og „Skotland“. England med Wales talte år 1650: 5.450.000 indb. (having probably risen less than half a million during the lapse of a century); år 1750: 6.400.000 indb.; år 1801: 8.892.000 indb.; år 1874: 23.500.000 indb. Skotlands folkemængde var år 1707: 1.050.000 indb.; år 1755: 1.265.000 indb. og år 1874: 3.500.000 indb.
  9. I Christiania og Hamar stifter er 36 procent af fladerummet bevokset med skov, i Bergens stift kun 7 procent. I Jarlsberg og Laurvigs, Smålenenes og Akershus' Amter findes Norges tætteste befolkning, nemlig 2041, 1245 og 1138 mennesker på hver (geografisk) kvadratmil. I det Vestenfjeldske har de tættest befolkede egne, Stavanger og Søndre Bergenhus Amter, ikke mere end 630 og 424 indbyggere på hver kvadratmil. (O. J. Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. s. 28-29 og 548). I Jylland er kun 2,50 procent af arealet bevokset med skov, på den fynske øgruppe er 5,87, på den sjællandske 9,71 procent. (Lütken: De danske Statsskove s. 3) I Jylland bor der 1,748 mennesker på hver kvadratmil, i Fyn 3,722 og i Sjælland 4,762. På Jyllands vestkyst er i Thisted Amt kun 0,02 procent af fladerummet skovbevokset, i Ringkøbing Amt 0,44 procent, i Ribe amt 0,57 procent. På østkysten er i Århus amt 7,26 procent af arealet bevokset med skov. (Samme skrift. s. 3) I Ringkøbing amt bor 902 mennesker på hver kvadratmil, i Århus amt 2.785.
  10. Som eksempel på befolkningens forskellige tilvækst i Norges østlige og vestlige egne i tidsrummet 1665-1801 kan anføres, at tilvæksten alene hos landbefolkningen i denne tid har været: i Hedemarken 227 procent, i Buskerud 213 procent, i Christiania amt 171 og i Akershus 166 procent, medens den i intet af de vesten- og nordenfjeldske amter er nået til 84 procent, i Lister og Mandal endog har indskrænket sig til 39 procent. (T. H. Aschehoug i Norsk Tidsskrift for Videnskab og Literatur, udg. af Lange. Christiania 1842. 2. årgang. s. 403-4).
  11. Falkman: Om Svenska skogarnas nuvarande tillstånd. Stockholm 1852. s. 119-24.
  12. O. Nielsen: Historiske Efterretninger om Skadst Herred. s. 227.
  13. Samlinger til jydsk historie og topografi V 267.
  14. Scriptorum rerum Danicarum. III 280-81.
  15. Danske Magazin II 209.
  16. Jens Kraft: Topog-Stat. Beskrivelse over Kongeriget Norge VI 524-25.
  17. Christiania Posten 1849 no. 367 og 369.
  18. Broch: Kongeriget Norge og det Norske Folk. Kristiania 1876. s. 19. - Norge i det 19. Aarhundrede I 200.

19. Fr. II anslag antallet af bosiddende bønder i Danmark til noget over 100.000 (P. V. Jacobsen: *Det danske Skattevæsen* under Chr. III og Fr. II. s. 194). Fradrages den til Skåne, Halland og Blekinges svarende del, vil resten blive omtrent 70.000. I året 1873 udgjorde antallet af bøndergårde på 1 til 12 tdr. hartkorn i det egentlige Danmark: 70.959. Medens antallet i året 1860 var 66.094, altså ikke synderlig afvigende, var i de samme 13 år antallet af huse med 1 tdr. hartkorn eller derunder tiltaget i en meget betydelig grad fra 136.925 til 162.415. (Statistisk Tabelværk 3. række 32. bind s. XXXIX. Kbhvn. 1877).
20. Jeg går ligesom Kinch (Ribe Bys Historie s. 505) ud fra, at byernes indbyggerantal i det 16. århundrede findes ved at multiplicere væbningsens antal med 8. Kun for Bergens vedkommende gør jeg en undtagelse, da jo som bekendt tyskerne på bryggen skulle være ugifte; ganske vist omgik man efter evne denne bestemmelse, men under disse forhold bør dog vistnok her væbningsens antal næppe multipliceres med et højere tal end 5. Bergens væbning angives i Danske Magazin 4. række II 403 (Sigvard Grubbes Dagbog) til år 1599 at have udgjort 3000 mand. Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. Bergen 1824. s. 716 har det fejlagtige tal 300. I håndskriftet (Kgl. Bibl. Uldallske Smlg. no. 449 4to s. 113), der er den fælles kilde, står „ter mille“.
21. Nyt Historisk Tidsskrift I 199. Borgervæbningen 1641. Joh. Grundtvigs resultat er langt lavere, idet han (meddelelser fra rentekammerarkivet 1872 s. 213) antager, at København år 1645 kun har haft 10.867 indb. Fr. Hammerich (*Historisk Tidsskrift* 4. række II 50-51) mener derimod, at København i midten af det 17. århundrede har haft lidt over 40.000 og i slutningen af det 16. århundrede 25.000 indbyggere. Dette sidste tal når han ved at multiplicere borgervæbningens antal: 1641 med 15.
22. Henrik Rantzau anslår antallet af borgerne (numerus civium) i Flensborg til 1.134. Ved cives må her forstås enten de skatteydende eller medlemmerne af væbningen, ikke beboerne i almindelighed (mænd, kvinder og børn), da tallet i så fald ville være meget for lavt, når Flensborg betegnes som Sønderjyllands største by. Westphalen: monumenta inedita tom I col. 54.
23. Westphalen: monumenta inedita tom 1 col. 56-57.
24. Hans Forsell: Sveriges inre Historia. Stockholm 1875. II 81. De skatteydendes antal: 890.
25. Nyt historisk tidsskrift II 201. Malmös borgervæbning 681.
26. Kinch: Ribe Bys Historie. Ribe 1869. s. 505.
27. Danske Magazin 3. række II 183-84.
28. Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter v. G. Storm. s. 322. Broch: Kongeriget Norge og det norske Folk. Kristiania 1876. s. 120.
29. Ludvig Daae (Norsk hist. tidsskrift III 1,252) betegner Peder Claussøns angivelse af Stavangers størrelse som overdreven og har måske ret heri. Men L. D. begår en lignende overdrivelse blot i modsat retning ved at påstå, at Stavanger „var i Virkeligheden kun en lille Biskopsflække“. Hans eneste støtte herfor, at dette

- var tilfældet med – Hamar, beviser intet.
30. Nyt historisk Tidsskrift II 199–201. At Roskilde var større end Køge fremgår af Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III 102–3 og H. Rørdam: Københavns Universitets Historie II 432. Anm. 2. Om Nakskov se tillige Nyt historisk Tidsskrift V 191.
31. Historisk Tidsskrift V 2–34.
32. Statistisk Aarvog for Danmark 1912 Tabel 3.
33. Suhm: Samlinger til den danske Historie II 2, 133.
34. Danske Magazin 3. række II 183.
35. Norske Magazin I 273–74.
36. Den anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse. Aalborg 1757. s. 246.
37. Terpager: Ripæ cimbricæ. pag. 729.
38. Suhm: Samlinger til den danske Historie II 3, 2.
39. Se f. eks. Rørdam: Københavns Universitets Historie IV 152.
40. Troels-Lund: Sundhedsbegreber i Norden i det 16. Aarhundrede. 20 Cap.
41. Ferdinand Lund: Udkast til en Indledning til Tabellerne over Vielser, Fødsler og Dødsfald i Kongeriget Danmark. Kbhvn. 1873. s. XIX og XXXIII.
42. Historisk Tidsskrift 4. række 6. bind. Literatur s. 162–65.
43. Historisk Tidsskrift III 30 og 37.
44. Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. Folio udgave. s. 96–97.
45. Samme skrift s. 215. Anm. 12.
46. Rørdam: Københavns Universitets Historie III 613.
47. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun V 277–78; 280; 283–88; 290; 292.
48. Norsk Tidsskrift for Videnskab og Literatur udg. af Lange. 1848. 2. årgang. s. 314; 317–321; 325–28; 330–31; 334; 336–37; 341–42; 355–57.
49. Die Reisen des Samuel Kiechel, herausgegeben von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. pag. 52.
50. Om det følgende se P. Claussøn: Norriges Bescriffuelse. Kbhvn. 1632, s. 129–30. (Sml. skrifter. s. 399.) Den norske Sou. Norske Magazin II 20. Indberetningerne 1590–1600 fra de i Nordlandene og Finmarken ansatte Embedsmænd: Dansk rigsark. Svenske Jordebøger no. 219.
51. Norsk Historisk Tidsskrift IV 164–212.
52. Kraft: Top. stat. Beskrivelse over Kongeriget Norge. VI 521.
53. Danske Magazin 4. række 2. bind s. 396.
54. Samme bog s. 397.
55. Samme bog. s. 399–400.
56. Historisk Tidsskrift 4. række VI 242–45. Anm.
57. Danske Magazin V 223–24. Ny Kirkehistoriske Samlinger IV 234–41.
58. Rigsarkivet. Sjællandske Tegnelser 3. og 22. Maj 1580.
59. Preussische Sammlung. Danzig 1747. I 710–12.
60. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497–1536. Kbhvn. 1865 2. bind s. 288–93.
61. Thura: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. s. 16–17. –
62. Hvitfeld (Christian den Andens Historie s. 43. 4to) siger, at disse hollandske familier først havde nedsat sig på Sprogø, men derfra var udvandrede til Bøtø, alt sammen under Christian II's regering. Om denne første bosættelse på Sprogø vides intet. Udvandringen til Bøtø

- synes ikke at være foregået før under Christian III. Se nedenfor samt: Den Danske Atlas III 371.
63. KB 1551-55: 168-69.
64. Den Danske Atlas III 373.
65. Danske Kongers Historie 73.ddddd. 26. august 1590 og D. K. H. dddd. 26. maj 1591. Rigsarkivet.
66. Thura: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. s. 17; 25-27.
67. Die Reisen des Samuel Kichel, herausgegeben von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. s. 54. Danske Magazin 3. række III 75-76. -
68. Saml. t. jydsk Hist. og Top. VIII: 149.
69. Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Daniaë. Kiøbenhaffn 1654. s. 365. Trap: Statist.-topogr. Beskrivelse af Kongeriget Danmark. 2. udg. III 159-60. Rigsarkivet. Kancelliets aflevering 89. Skab 14. Pakke 22.
70. Jens Kraft: Topogr.-Statist. Beskrivelse over Kongeriget Norge I 501-5; 599-600. Eilert Sundt: Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. 2. oplag. Christiania 1852. s. 191-213. Sturzen-Becker: Over Sundet. København 1864. s. 211-22.
71. Den følgende fremstilling støtter sig helt igennem til Eilert Sundts ovenanførte skrift samt til F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk i Danmark. Kbhvn. 1872.
72. Årsberetninger fra Geheimearchivet I 52-53.
73. Nyt historisk Tidsskrift VI 582.
74. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 4 binds 1. afdeling. s. 281-82.
75. Olai Petri Svenska Krønika. Stockholm 1860. udg. af G. E. Klemming. s. 305: ..... 1512 ..... kom ..... Tatare hijt i landet, och til Stockholm, förra hadhe the aldrih her warit.
76. Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme IV 170. N. Krag: Christian den Tredies Historie (Dansk oversættelse) I 508.
77. Brevet er aftrykt blandt bilag til F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk s. 366-67.
78. Danske Magazin VI 56.
79. Brevet er trykt blandt bilag til F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk s. 368-69.
80. Samme skrift s. 294.
81. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 292-93.
82. Norske Rigsregistrarer II 563-64.
83. F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. s. 294.
84. Norske Rigsregistrarer II 563-64.
85. For Danmarks vedkommende udstedt den 31. maj 1589, trykt i samlingen Forordninger København 1590, for Norges vedkommende udstedt den 1. aug. 1589, omtalt i Norske Rigsregistrarer III 66 og Eilert Sundt: Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. s. 74.
86. F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. s. 297-98.
87. Samme skrift, s. 314.
88. Eilert Sundt: anførte skrift s. 25.
89. F. Dyrlund: anførte skrift s. 13.
90. Bloch: Den fyenske Geistligheds Historie. s. 43.
91. Norske Magazin I 372-73.
92. F. Dyrlund: anførte skrift s. 313.
93. Saml. t. jydsk Hist. og Top. VIII: 164.
94. Eilert Sundt: Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. s. 118-23.
95. F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. s. 326-30.

REJSE I NORDEN (s. 159-203)

1. Ny kirkehistoriske Samlinger V 384-93.
2. Die Reisen des Samuel Kiechel, herausgegeben von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. pag. 53-55.
3. Om kørsels almindelighed se: Tagebuch Christian des Jüngereren, Fürst zu Anhalt. Leipzig 1858. s. 91.
4. Odin Wolff: Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab. Tredie bind 1801. s. 253. Weiss: Kostümkunde. Stuttgart 1872. II 906.
5. Om rustvognene og deres betjening se f. eks. Rentemester Regnskab af 1588. Rigsarkivet.
6. Nye Danske Magazin I 365; 367-68.
7. Danske Magazin V 124-25.
8. Nyt historisk Tidsskrift III 286.
9. Agedyner med læderbetræk omtales bl. a. i Malmöhus lensregnskab af 1541. Rigsarkivet.
10. Fensmarks Kirkes Regnskabsbog 1624-25. Rigsarkivet.
11. KB 1561-65; 165. Rørdam: Københavns Universitets Historie III 324.
12. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun V 160.
13. Smlgn. t. eks. afbildningen i Neuw jag Vnnd Weydwerck Buch. Frankfurt 1582 s. 44.
14. Se f. eks. Vedel Simonsen: De danske Ruder I 100.
15. Danske Magazin II 29.
16. Danske Magazin 4. række I 3. Krag: Christian den II's Historie (dansk oversættelse) s. 267.
17. Nye danske Magazin I 365 og 367-68.
18. Norske Magasin I 444.
19. Knud Rud omtaler at have mistet to „bespærde Vogne“ i grevefejden (Vedel Simonsen: De danske Ruder I 100); Peder Oxe ejede i det mindste spærklæder til to. (Danske Samlinger 2. række VI 182).
20. Klevenfeld: Optegnelser angaaende den holstenske Adel. Rigsarkivet.
21. Weiss: Kostümkunde II 498.
22. Danske Samlinger 2. række II 174.
23. Rentemester Regnskab 1588. Rigsarkivet.
24. Odin Wolff: Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab. 3. bind 1801. s. 255-56.
25. Nye danske Magazin I 367.
26. Rigsarkivet. Ausländische Registrant 12. Juli 1554.
27. KB 1593-96: 321. KB 1593-96: 522.
28. Weiss: Kostümkunde II 915-16 antager, sikkert med urette, at opfindelsen er sket i Frankrig. Ramée: Historie des chars, carosses, omnibus et voitures de tous genres. Paris 1856. pag. 73. henfører den til Italien. Smlgn. også Wolff: Journal for Politik, Natur- etc. 3. bind s. 254. Angående ophængningsmåden følger jeg Karl. v. Weber: Die Churfürstin Anna zu Sachsen. Leipzig 1865. s. 356-57. Ramée i ovennævnte skrift benytter ikke de i hans kilder givne vink om forskellen mellem coche og carrosse. At denne er til stede, kan ses af et sted som dette: Le 24. juin 1584 ... dans le cortège se voyait la reine, femme d'Henri III, „sénat seule en un caroché couvert de tanné, et elle aussi vêtue de tanné, après laquelle suivoient huit coches plains de dames vestues en noir à leur ordinaire.“ C'est pour la première fois que nous avons trouvé le mot de carroche qui est le même que carrosse (pag. 71). Giovanni Gozzadini's skrift: della antiche carrozze e segnamente di due Veronese,

- Bologna 1862, har jeg ikke haft lejlighed til at benytte.
29. Chr. H. Brasch: Gamle Ejere af Bregentved. København 1873. s. 66–67.
  30. Karl von Weber: Die Churfürstinn Anna zu Sachsen. s. 357–58.
  31. Anførte skrift s. 357.
  32. Rigsarkivet. Ausländische Registrant 29. August 1582. Nye Danske Magazin IV 250 anm. 1.
  33. Ausländische Registrant 29. August 1582.
  34. Nye Danske Magazin IV 250 anm. 1 og 254.
  35. Odin Wolff: Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab 3. bind 1801. s. 253.
  36. Troels-Lund: Christian IV's Skib paa Skanderborg Sø I 40.
  37. Rentemester-Regnskaberne for 1588 og 1589. Rigsarkivet.
  38. Danske Kongers Historie 73. dd 9. August 1589. Rigsarkivet.
  39. Ramée: historie des chars. pag. 78. Weiss: Kostümkunde II 918.
  40. Dalin: Svea Rikes Historia. Stockholm 1760–61. III 1 498 og 514.
  41. Danmarks gamle Kjempeviser, udgivne af Svend Grundtvig III 231–232.
  42. Norsk historisk Tidsskrift IV 240–41.
  43. Henrik Rantzau siger om Fr. II: Vias publicas aperuit et refecit. Westphalen: monumenta inedita. Tom. I col. 118.
  44. KB 1561–65: 165.
  45. Danske Kongers Historie 73. dddd. 20. September 1591.
  46. KB 1584–88: 366.
  47. KB 1566–70: 3.
  48. KB 1593–96: 261–62.
  49. KB 1593–96: 641–42.
  50. KB 1576–79: 247.
  51. KB 1593–96: 347.
  52. KB 1561–65: 165.
  53. Helsingørs Thingbog 16. Januar 1581 og 3. December 1582. Rigsarkivet.
  54. Die Reisen des Samuel Kiechel, Stuttgart 1866 pag. 52.
  55. Nyt historisk Tidsskrift III 293.
  56. Christian den Fjerdes danske Stillebog, brev 413, dateret Frederiksborg 6. Marts 1589.
  57. Westphalen: Monumenta inedita. Tomus I pag. 3.
  58. KB 1588–92: 725–26. Helsingørs Thingbog 8. November 1585. Frankfurtsches Archiv für ältere deutsche Literatur und Geschichte. Frankfurt 1812. II 174.
  59. KB 1588–92: 725–26.
  60. Suhm: Nye Samlinger III 103. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun 2. række I 301–02.
  61. Historisk Tidsskrift 4. række VI 336.
  62. Norsk Historisk Tidsskrift IV 243.
  63. Smstds. s. 225–26.
  64. Smstds. s. 224 og 227.
  65. Smstds. s. 224.
  66. Samme skrift s. 241–42. Norske Magazin II 144.
  67. KB 1593–96: 5.
  68. KB 1566–70: 68–69 (Bind IX s. 3).
  69. P. Palladius: En Nøttelig Bog om St. Peders Skib. Kbhvn. 1554. Aii.
  70. Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe II nr. 252.
  71. Takst for færgefarten her findes i KB 1566–70: 131–32.
  72. Danske Samlinger II 55–59.
  73. G. L. Baden: Afhandlinger i Fædrenelandets Historie. Kbhvn. 1820. I 216 Norsk Historisk Tidsskrift IV 232.
  74. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun IV 354–57.

75. CCD II: 644 ff.
76. G. L. Baden: anf. skrift s. 217.
77. KB 1588-92: 775-76.
78. Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. s. 9 . fl. steder. Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. s. 59.
79. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 123 anm.
80. Om hofsinderne, der forgæves må ride på gaderne: Helsingørs Thingbog 5. September 1580. Borgere, der nedrive deres stalde: KB 1561-65: 93. Uvillighed i København trods løfte om betaling. KD IV: 574-75.
81. KB 1576-79: 24.
82. Vedel Simonsen: Odense Bys Historie II 2. 170-171. KB 1580-83: 554. KB 1561-65: 93.
83. KB 1588-92: 724-25.
84. Kongelige kro ved Frederiksborg: KB 1561-65; 364, i Lundegaard for Kronborg; KB 1584-88: 484; ved Skanderborg; B 1593-96: 90.
85. KB 1576-79: 24.
86. KB 1571-75: 477-78.
87. Tagebuch Christian des Jüngerer, Fürst zu Anhalt. Leipzig 1858. s. 90.
88. Suhms Samlinger II 2, 115.
89. Suhms ny Samlinger III 115-16.
90. KB 1561-65: 393 (Bind VII s. 636). Becker: Danske Herregaarde XII Schelenborg.
91. KB 1571-75: 68.
92. Danske Magazin 3. række III 75-76.
93. Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. s. 53-54.
94. Danske Magazin 3. række III 75-76.
95. Historisk Tidsskrift 4. række VI 334.
96. Rigsarkivet. Danske Samlinger. Kroer. no. 557a. Hans Kiön fik den frit og kvit på livstid 27. november 1571.
97. KB 1588-92: 8-9. Danske Kongers Historie 73. dddd. den 13. Marts 1590.
98. KB 1584-88: 584.
99. Historisk Tidsskrift III 66-67.
100. Danske Kongers Historie 73. dddd. den 5. og 29. April 1589.
101. 1588 var han i Braunschweig med to „skydeheste“ til hertugen. Rentemester Regnskab for 1588.
102. Rentemester Regnskab 1588: 20 Daler til Mathis Røver Enspænder for at hente Jomfru Polita fra Mecklenburg.
103. Danske Kongers Historie 73. dddd. 3. Juni 1590.
104. Danske Kongers Historie dddd. (Datum mangler, vistnok september) 1591.
105. År 1623 var i Bergen omtrent 400 kroer og ølaftapningssteder. Norsk Hist. Tidsskrift IV 239.
106. Forekommer oftere i Helsingørs Thingbøger.
107. Norske Magazin I 472. Københavns Diplomatarium I 460-61.
108. Danske Samlinger 2. række I 344.
109. KD IV: 714-15.
110. Se f. eks. Rentemester Regnskab for 1591. Værten i Oksekoppen får kun betaling for, hvad de mecklenburgske kuske og kuskvognheste har fortæret; gesandterne selv, de mecklenburgske som de svenske og franske have boet andetsteds. KB 1593-96: 619.
111. Dansk Samlinger 2. række I 344.
112. Norsk historisk Tidsskrift IV 231-32. Yngvar Nielsen: Rejsehaandbog over Norge. „Nystuen“.
113. Peder Claussøn Friis: Saml. Skrifter v. G. Storm. s. 361-62.
114. Norsk Turistforenings Aarboeg 1874. s. 78.
115. Regning for to af Oluf Parsbergs

- Folk 1628. Den norske Turistfor-
enings Aarboeg for 1874.
116. Peder Claussøn Friis: Saml. Skrif-
ter v. G. Storm. s. 290 og 361.
117. Norges gamle Love III 136.
118. Norsk Turistforenings Aarboeg
1874. s. 78-79.
119. Sammesteds.
120. Norsk historisk Tidsskrift IV 235.
121. Norsk historisk Tidsskrift IV 235
og 237.
122. Norske Magazin I 96.
123. Norsk hist. Tidsskrift IV 236.
124. P. M. Stolpe: Dagspressen i Dan-
mark. Kbhvn. 1878. I 121.
125. Tegnelser over alle Lande 17.
April 1561. Sjællandske Tegnelser
8. Februar 1582.
126. KB 1561-65; 278-79. CCD II:
236 ff. 1582. Edvardsen Friis: Skjel-
skør. s. 486-88. Die Reisen des
Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. s.
53.
127. Kjøbenhavns Diplomatarium I
464-65. Danske Magazin IV 104-6.
Meddelelser fra det norske Rigsar-
kiv I 299.
128. CCD II: 236 ff.
129. Hyppige eksempler i Helsingørs
Thingbøger.
130. Danske Magazin IV 104-06.
131. Danske Magazin 3. række VI
302-3. KB 1561-65: 310-11.
132. Kjøbenhavns Diplomatarium I
464.
133. KD IV: 668-69.
- ningsformer. (Herlufsholms skole-
program). Næstved 1869 s. 29-30.
3. Danske Samlinger, udg. af Chr.
Bruun. Kbhvn. 1870. V, 376. Sam-
linger til jysk Hist. og Topog. VII
85.
4. Danske Samlinger, udg. af Chr.
Bruun III 291.
5. Sjöborg: Skånes Historia och Be-
skrifning. III. Lund 1812. s. 24. -
(Carl Linné: Skånska Resa. Stock-
holm 1751. s. 59).
6. Blicher: Topographie over Vium
Præstekald. Viborg 1795. s. 132-33.
7. Saml. til jysk Hist. og Topogr. VI
301. Samlinger til jysk Historie og
Topografi VI s. 3, 4, 7, 9, 10. R. A.
Kancelliets Aflevering. Besigtelser
no. 189. B. 18, 24 og 38.
8. Holinshed: Description of Britaine
(edit. 1587) p. 187. Paul Hentzner:
Itinerarium (Noribergæ 1612) p.
156.
9. N. Nicolaysen i Norsk Historisk
Tidsskrift I, 168-174. - Eilert Sundt
i Folkevennen 10. årg. 1861. s.
302-7. 335. - Hyltén Cavallius:
Wärend och Wirdarne. Stockholm
1868. II 178. - Die Reisen des Sa-
muel Kiechel. Stuttgart 1866. s. 81. -
Det i året 1454 omtalte vindue i en
bondegård i Thune herred må for-
stås som en sådan lille glug. Nye
Danske Magazin VI 42.
10. Historisk Tidsskrift 5. række I.
435-48.
11. Hyltén Cavallius: Wärend och
Wirdarne. II. s. 172-73.
12. H. Hoff: Om Oldtidens Bygnings-
former. Næstved 1869. s. 20. Eilert
Sundt: Folkevennen 10. årg. Kristia-
nia 1861. s. 449. „Udskud“ omtales i
beskrivelsen af udhusene til gårdene
Hundsæk (Saml. til jysk Hist. og
Topogr. VI. 10), og Vreilev Kloster

*Anden bog***BØNDER- OG KØBSTADBOLIGER**

BØNDERBOLIGER (s. 209-272)

1. Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess
resa i Sverige 1634. Stockholm 1828.
2. H. Hoff: Om Oldtidens Byg-

- (R. A. Kancelliets Aflevering no. 189. Besigtelser. A. 42); under den sjællandske benævnelse „lude“ omtales det ved Rygård (smstds. no. 6). I Norge kaldes det „skut“, i Nord-England: Out-shot (Molbech: Dialekt Lexikon: „Udskud“).
13. Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur. 3. årg. Christiania 1849. s. 304–5. Hyltén Cavallius: Wärend och Wirdarne. II, 174. Hoff: Om Oldtidens Bygningsformer. s. 20–22. I det østlige Norge anvendes åstag endnu (Nicolaysen i Norsk Tidsskrift ovenanførte sted). Anders Sandvig: De Sandvigske Samlinger. Kristiania 1907. s. 36.
  14. Et af de bedst bevarede åstager i Danmark findes i Frandum i Sevel sogn ved Holstebro. Her hviler mønsåsen ikke på gavlene, men på tre svære stolper, en for hver ende og en i midten af bygningen. (Efter en mig af herredsfoged O. Lund velvilligst meddelt tegning). Samlinger til jysk Hist. o. Topografi IX 340.
  15. Evald Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 19–25.
  16. Græstørv til tagbeklædning endog i købstad omtales i Sml. til jysk Hist. og Topogr. II 132. – I Blekinge brugtes græstørv: Die Reisen des Samuel Kiechel. s. 81. – Lyng, og Lyng med Langhalm: Suhms nye Samlinger III 186.
  17. „Tag“: Sml. til jysk Hist. og Top. VI 4.
  18. Mønningstørv omtales i Sml. til jysk Hist. og Topogr. II 138.
  19. Die Reisen des Samuel Kiechel. s. 81. – Olaus Magnus: de gentium septentrionalium conditionibus lib. XII cap. II–III. – P. D. Huetius: commentarius de rebus ad eum pertinentibus. Amstelodami 1718 p. 100. – Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 174.
  20. Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter. Kristiania 1881. s. 136–37.
  21. O. Lund: Forsøg paa en Beskrivelse af Bygningsmaaden m. m. af de vestjyske Bøndergaarde. 1878. s. 32. Håndskrift. (Som svar på adskillige forespørgsler har hr. herredsfoged O. Lund vist mig den velvilje at tilstille mig denne omfangsrige fremstilling, ledsaget af tegninger. Da den indeholder mange oplysninger, som vanskeligt ad anden vej kan samles, men forfatteren ikke agter at offentliggøre den, er den med hans samtykke efter benyttelsen bleven indlemmet i det store kgl. Biblioteks håndskrift-samling).
  22. Die Reisen des Samuel Kiechel. s. 81. – P. D. Huetius: commentarius de rebus ad eum pertinentibus, p. 100.
  23. Huetius: ovnn. sted. – Olaus Magnus ovenn. sted.
  24. Hyltén Cavallius: Wärend och Wirdarne. II 172. – Norsk Hist. Tidsskrift I, 163. – Samme skik er endnu fremherskende i Vestjylland. O. Lund: De vestjyske Bøndergaarde. s. 47–49. Hdskt.
  25. Norsk Hist. Tidsskrift I, 163.
  26. Die Reisen des Samuel Kiechel. s. 81.
  27. Hoff: Om Oldtidens Bygningsformer. s. 18–19. – Norsk Hist. Tidsskr. I, 160.
  28. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. II 173.
  29. Eilert Sundt i Folkevennen 10. årg. 1861. 303–4.
  30. Molbech: Dansk Dialect Lexikon: „Lyre“. – H. F. Feilberg: Ordbog over jyske Almuesmål: „Lyre“. –

- Ivar Aasen: Ordbog over det norske Folkesprog: „Ljøør“.
31. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. II 177.
32. Die Reisen des Samuel Kiechel. s. 81. – Pontoppidan (Norges Naturlige Historie 1752–53. II 442) siger: saa stor som et maadeligt Vindue.
33. Om lyrens indretning se: R. Keyser: Efterladte Skrifter. II. Christiania 1867. s. 42. – Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. II 177.
34. H. Horrebow: Efterretninger om Island. København 1752. s. 311 og 314. – E. Olafsen: Rejse gennem Island. Kbhvn. 1752. s. 53 og 966.
35. Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II (Kbhvn. 1753) s. 442–43. Hertzberg i Budstikken. 2. årg. 1820–1821. s. 748–49.
36. Folkevennen. 10. årg. 1861. s. 305–6.
37. Folkevennen. 10. årg. 1861. s. 301.
38. Scriptores rerum Svecicarum I (Uppsala 1818) 1, 201. – Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 177 og 205. – Folkevennen. 10. årg. 1861. s. 171. – L. Daae: Norske Bygdesagn. Christiania 1870. s. 68.
39. Nyt historisk Tidsskr. III 295–96.
40. Hr. professor dr. Vilhelm Thomsen har velvilligt gjort mig opmærksom på, at det nordiske ord „arne“, „are“ og det latinske „Ara“ ikke kan antages at komme af samme rod. I så fald bortfalder den verbale overensstemmelse, men det vil ses, at den reale alligevel bliver tilbage: ildstedets form og dets plads midt i huset.
41. Om brugen i det 10. årh. se Folkevennen. 10. årg. 1861. s. 421 fg.
42. Gjellebøl i Topografisk Journal. 26. hæfte. Christiania 1800. s. 47.
43. Folkevennen. 10. årg. 1861. s. 421 fg.
44. Samuel Kiechel (Reisen. s. 82) siger til disse ildsteder, når han siger: an statt des ofens brauchen sie denn bachofenn.
45. Folkevennen. 10. årg. 1861. s. 301. – (H. Arntz:) Beskrivelse over Stavanger Amt. Kbhvn. 1779. s. 19–20.
46. Linné: Skånska Resa. s. 114.
47. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. s. 134.
48. Linné: Skånska Resa. s. 113.
49. Tranlamper med plantevæge omtales endnu af Linné og Blicher som brugelige i Bohuslän og Jylland. Wästgöta Resa. s. 184. Vium Præstekald. s. 47 og 61. – Fyrrepinde omtales meget hyppigt som belysningsmiddel i det 16. årh. Selv i Jylland har brugen af dem endnu ikke tabt sig. (Sml. til jysk Hist. og Top. IV 14).
50. Tiden for skorstenens opfindelse lader sig næppe med nøjagtighed bestemme. Overgangen er vistnok sket gradvis fra romernes bikubeformede køkkentage med hul i midten til den rørformede forlængelse af dette. Først i middelalderen synes man at have anvendt kaminer. (Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture. „cuisine“. „cheminée“. – Hudson Turner: Some account of domestic architecture in England. Oxford 1851. passim. Se dog om kaminers tidligere brug: Zeitschrift d. Berliner Ges. für Anthropol. Ethnologie u. Urgeschichte, elfter Jahrgang. 1879. s. 262.) – Hvad skorstenens indførelse i Norden angår, slutter jeg mig ganske til Eilert Sundt og N. Nicolaysen, der i modsætning til den tidligere op-

- fattelse hævder, at Olaf Kyrres forbedring af ildstedet bestod i indførelsen af ovnen, men ikke af skorstenen. Folkevennen. 10. årg. 1861. s. 435 fg. – Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet. – 3. Skoletrin. 2. oplag. Kristiania 1865. s. 296–97.
51. Diplomatarium Flensborgense II 574.
52. Folkevennen. 10. årg. 1861. s. 29–37.
53. R. Mejborg: Borgerlige Huse. s. 32.
54. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 1–47.
55. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 10.
56. Mejborg: Borgerlige Huse. s. 33.
57. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 177.
58. Paludan: Beskrivelse over Møen II (Kbhvn. 1824) 342.
59. Suhms nye Samlinger III 186.
60. Brasch: Vemmetoftes Historie II (Kbhvn. 1860) 76.
61. Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 443.
62. Videnskabernes Selskabs Ordbog: „Lyre“.
63. Blicher: Vium Præstekald s. 133–34.
64. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 10 og 12.
65. Linné: Westgöta Resa. s. 18.
66. Linné: Skånska Resa. s. 113–14.
67. Hofberg: Genom Sveriges Bygder. Örebro 1872. s. 205.
68. Samme skrift s. 182–83. 210 og 342.
69. Norsk Historisk Tidsskrift. 2. række II 295.
70. Folkevennen. 10. årg. 1861. s. 327.
71. Det kgl. Norske Videnskabselskabs Skrifter i den 19. årh. I 464.
72. De la Martiniere: voyage des pays septentrionaux, Paris 1672, p. 7.
73. Folkevennen 10. årg. 1861. s. 293–328, 331.
74. Norsk Hist. Tidsskrift I, 168.
75. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 1–47.
76. R. Mejborg: Gamle Danske Hjem. s. 81.
77. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 1–17.
78. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 29–45. – H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 37.
79. Die Reisen des Samuel Kiechel. s. 81.
80. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 1–48.
81. Se f. eks. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 180.
82. R. Mejborg: Gamle Danske Hjem. s. 85.
83. Dette og det foregående om lergulve er hentet fra E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 17–30.
84. Norsk Hist. Tidsskrift I 150 fg. – Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1872. s. 275 fg.
85. Norsk Hist. Tidsskrift I 167. – Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 182. – O. Lund: De vestjyske Bøndergaardene. s. 89. Håndskrift.
86. Hyltén-Cavallius ovenanf. sted. – Die Reisen des Samuel Kiechel. s. 82.
87. Smstds.
88. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 39–41.
89. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 59.
90. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 28.
91. På rejsen fra Hälsingborg til Stockholm og tilbage kørte den tyske rejsende Samuel Kiechel i vin-

- teren 1586 omtrent daglig fejl af vejen. Rejsen o.s.v. p. 58-84.
92. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 181. – Die Reisen des Samuel Kiechel. s. 58 og 82.
93. Lignell: Beskrifning öfver Grefskabet Dal. I. Stockholm 1851, p. 93.
94. Die Reisen des Samuel Kiechel. s. 82. – Linné: Skånska resa. s. 18.
95. Die Reisen des Samuel Kiechel. s. 58 og 82.
96. Smstds.
97. Linné: Skånska resa. s. 38.
98. Budstikken. 2. årg. 1820-21. s. 73²-33.
99. Norsk Historisk Tidsskrift I, 174 fg. – Folkevennen. 10. årg. 1861. s. 224.
100. Folkevennen. 10. årg. 1861. s. 6 fg. – Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet. 2. Oplag. Tredie Skoletrin. Kristiania 1865. s. 297. – Mandelgren: Atlas til Sveriges Oldings Historia Pl. VII. Fig. 58.
101. Folkevennen. 10. årg. 1861. s. 218-20. – Rietz: Svenskt Dial. Lex. 1867 afleder Barfred af „bæria“ = slå og fred, altså = værn mod slag eller kast.
102. Danske Samlinger, udg. af Chr. Bruun I, 58.
103. Kjøbenhavns Diplomatarium I, 334, 335 og 337.
104. Danske Samlinger, udg. af Chr. Bruun. I, 55-59.
105. Folkevennen, 10. årg. 1861, s. 217-22, 602. – Ihre: Svenskt Dialect-Lexicon. Uppsala 1766. Barfrid.
106. L. Dietrichson: Vore Fædres Værk (Kristiania og Kjøbenhavn 1906) s. 122.
107. Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter. Kristiania 1881.
108. Folkevennen. 10. årg. 1861, s. 169 fg.
109. N. Nicolaysen: Norske Fornlevninger. Kristiania 1862-66. s. 388-89. Arsberetning for 1854 fra Foreningen til norske Fortidsm. Bev. Plan VIII. – Folkevennen 10. årg. 1861. s. 181.
110. Beskrivelser af Ornäs grunder sig på forfatterens egne iagttagelser på en rejse i Dalarne i sommeren 1879. – C. G. Brunius: Kunstanteckningar under en resa år 1849. s. 361-64. – Stockholms Magazin I (Stockholm 1780). s. 10-13, 51-53. – Fr. Barfod: Reise i Dalarne, Kbhvn. 1863. s. 57-69.

KØBSTADBOLIGER (s. 273-322)

1. Nye Danske Magazin II 177-79. – Danske Magazin 4. Række IV 148-49.
2. KB 1561-65: 243.
3. KB 1556-60: 353-54, KB 1561-65: 348 og KB 1561-65: 416-17. R. A.
4. KB 1556-60: 316 (39 læs:) og KB 1566-70: 30.
5. Malmö s. bl. a. Braun: theatrum urbium IV. – Malmöhus Lehnsgesamtskaber. R. A.
6. Danske Magazin 3. Række VI 303.
7. Holberg: Jacob von Thybo II akt, 2. scene.
8. O. Nielsen: Kjøbenhavn paa Holbergs Tid. s. 21-26.
9. W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings. I (London 1845) 139.
10. Gehejmearchivets Aarsberetninger V 33. – Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love 303. – Danske Samlinger IV 343.
11. Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 123-25.

12. O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen. Kbhvn. 1877. 310–11.
13. O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen. s. 302. – Hvor fremmelig Kjøbenhavn var, kan ses af, at man først år 1533 begyndte at stenbrolægge London. Pictor. hist. of England. Lib. VI cap. 4.
14. Norske Magazin I, 120. – Hvor sent dog arbejdet gik selv i Bergen, fremgår af, at: „1558 lod Valkendorf det sumpige strøg fra domkirken til rådstuen brolægge ved hjælp af sten fra den nedbrudte Allehelgens Kirke; 1570 blev Øvregaden brolagt af de tyske fra Mariakirken og rundt til stranden“ N. Nicolaysen. Norsk hist. Tidsskr. III 1, 355.
15. Danske Magazin 4. Række 1, 345.
16. Nationaltidende 1879 Mandagen d. 8. September: „Fortaa, fortaag eller fortov“? Artiklens forfatter hidleder navnet af „For-toft“. – O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen. s. 303, holder på „for-taa“. – Skrivemåden „fortaa“ eller „for-thaa“ er efter min erfaring den hyppigste i det 16. årh.
17. Danske Magazin 3. Række II 221–53.
18. Schou: Register over de Kongelige Forordninger I 106–7. – Allerede år 1651 blev det påbudt Oluf Stenvinkel som stadskonduktør i Kjøbenhavn at passe på, at fortovene ikke belemredes med udbygninger, og at tagrenderne var i orden. Kbhvns. Diplomat III 370–71.
19. Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. Bergen 1824. s. 347.
20. Så vidt vides, var Christenbernikov-stræde den sidste.
21. Skrivelse fra Kjøbenhavns Magistrat til overbygningsdirektionen i Højbrostrædes omlægning . . . „samt at der indrettes trottoirs, som allerede er sket paa Østergade“ . . . „de dertil behøvende hugne sten, afvisere“ . . . N. K. S. folio no. 370 f.
22. Tegnelser over alle Lande 22. Februar 1566. R.A.
23. Nye Danske Magazin I, 285.
24. Danske Magazin 3. Række II 221–23.
25. Helsingørs Tingbog 5. November 1577. R.A.: „Og må den ene nabo straks begynde at brolægge, når hans nabo er færdig, at gaden overalt vorder jævn.“
26. KD II: 437–39. R.A. Først i året 1764 befalede det for Kjøbenhavns vedkommende, at gaderne skulle brolægges under ét og udgifterne fordeles på husejerne. L. Holst: Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder for omtrent hundrede Aar siden. s. 17.
27. Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie II 2, 166. Kbhvns. Diplom. I 436–37.
28. KD IV: 686 og KB 1593–96: 647.
29. KD II: 437–39. R. A.
30. Danske Magazin 3. Række II 221.
31. Kjøbenhavns Diplomatarium I 174.
32. Kjøbenhavns Diplomatarium II 215–16.
33. Allen: De tre nordiske Rigers Historie III 2, 27. – Kbhvns. Diplomatarium II 215–16.
34. Danske Magazin 4. Række I 345. – Kbhvns. Diplom. II 410. III 29. – KB 1561–65: 139–40. R.A. – Saml. til jysk Hist. og Topogr. II 131.
35. Historisk Tidsskrift 4. Række VI 290.
36. Helsingørs Thingbog 11. Oktober 1574. R. A.
37. Samme bog 12. Marts 1576. – 18. Maj 1579. – 22. Februar 1582. – 11. Januar 1591. R. A.

38. Danske Magazin 4. Række I, 307.
39. P. Edwardsen Friis: Skjelskør. s. 122.
40. Kbhvns. Diplom. I 542.
41. N. Jacobsens optegnelser på Det kgl. Bibl. efter en tilskrift i: Nicol. Helvaderi Tract. physico theol. Havniæ 1632. fol. B 3.
42. O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen. s. 318.
43. Borgervennen 1819. s. 222. – Et ganske eget barrikade-system anvendte jomfru Magdalene Povisk, der i det 16. århundrede bosatte sig i Vejle. For at folk ikke skulle se ind ad vinduerne til hende „eller og føre urenlighed saa nær til hendes hus“, inddrog hun uden videre et stykke af torvet udenfor og omsatte det med plankeværk. Regeringsråderne gav hende lov til dette selvforsvar mod en skriftlig tilståelse om, at grunden ikke tilhørte hende. KB 1593–96: 287. R. A.
44. Danske Magazin 3. Række VI 248. Bortkørslen kostede 24 skilling. Prisen for at køre et læs mursten, en af de dyreste byrder, var 1 skilling læsset. Kbhvns. Diplom. II 216.
45. KB 1588–92: 525. R. A.
46. Nye Danske Magazin I, 178. – Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Bys Historie II 2, 166. – Saml. til jysk Hist. og Topogr. II 161.
47. Die Reisen des Samuel Kiechel. s. 66.
48. Kbhvns. Diplom. I 434–35.
49. Kbhvns. Diplom. I 462–63.
50. Kbhvns. Diplom. I 548–49.
51. Kbhvns. Diplom. I 549–50 og II 429–30.
52. Nye Danske Magazin I 178.
53. Saml. til jysk Hist. og Topogr. II 161.
54. Helsingørs Thingbog 30. Oktober 1581 og 29. November 1585. R. A. Lignende skarnkister omtales i København, men synes dog ikke her at have tjent til svinestier tillige. Kbhvns. Diplom. IV 760.
55. Helsingørs Thingbog 5. Februar 1571. R. A.
56. Denne scene omtales i Helsingørs Thingbøger i begyndelsen af Kronborgs opførelse; jeg har ikke noteret mig år og datum.
57. Helsingørs Thingbog den 4. Juni 1576. – R. A.
58. Helsingørs Thingbog 4. Februar 1577. R. A.
59. Smstds.
60. Helsingørs Thingbog 1. Juni 1579 og 18. April 1580. R. A.
61. Smstds.
62. Helsingørs Thingbog 30. oktober 1581. R. A.
63. Danske Samlinger 2. Række VI 345.
64. Helsingørs Thingbog 29. November 1585. R. A.
65. Helsingørs Thingbog 19. Marts 1604. R. A.
66. KB 1580–83: 192–94. R. A.
67. Helsingørs Thingbog 19. Juni 1581. R. A.
68. Helsingørs Thingbog 8. Februar 1580. R. A.
69. Om løse hunde i København se f. eks. Kbhvns. Diplom. IV 606.
70. Helsingørs Thingbog 8. Februar 1580. R. A.
71. Helsingørs Thingbog 17. Februar 1578. R. A. – Danske Magazin 3. Række II 202. – Helsingørs Thingbog 10. Februar 1584. R. A.
72. Danske Magazin 3. Række II 202.
73. Helsingørs Thingbog 10. Februar 1584. R. A.
74. Først i året 1583 blev de for Kø-

- benhavns vedkommende lagt uden for voldene. Kbhvns. Diplom. I 542. Befaling herom udstedtes allerede 1577. s. 467.
75. Mejborg: Borgerlige Huse. s. 45.
76. Luthers Werke (J. K. Irmischer) 60, 314, 61, 113.
77. O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen. s. 211–12.
78. Die Reisen des Samuel Kiechel. s. 66–67.
79. Se f. eks. dette rum på Ornäs, ligesom også den endnu bevarede bygningsskik.
80. Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love V 558. – Meddelelser fra det norske Rigsarkiv I 300–301.
81. Helsingørs Thingbog 14. juni 1583. R. A.
82. Kjøbenhavns Diplomatarium III 280–81.
83. Mejborg: Borgerlige Huse. s. 47.
84. Smstds.
85. Kjøbenhavns Diplomatarium I, 434–35.
86. Rørdam: Kbhvns. Universitets Hist. IV 120–21.
87. Danske Samlinger 2. Række VI 345–46.
88. Peder Plades Visitatsbog udg. af Sv. Grundtvig. s. 7–8.
89. En samtidig påstår, at ingen anden kirke var så overmalet med gamle våbenskjolde som Hålsingborgs, særlig den nordre væg. Braun: theatrum urbium IV. Hålsingborg.
90. „Den tyske kirke (i Helsingør), der hvor kongens skytslader forarbejdes“. Helsingørs Thingbog 19. Juni 1581. R. A.
91. Danske Magazin VI 247. – KB 1556–60: 469–70.
92. Nyt Historisk Tidsskrift VI 61.
93. H. Rørdam: Kbhvns. Universitets Hist. I, 682.
94. Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af gamle danske Domme II 178–79.
95. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun. I 58.
96. Nyt. Hist. Tidsskrift V 157.
97. Absalon Pedersen: Dagbog over Begivenheder i Bergen. s. 24. (Norske Mag. I, 208).
98. Samme skrift, s. 125 (Norske Mag. I, 309).
99. Vedel Simonsen: Odense Byes Historie II 2, 117.
100. Absalon Pedersen: Dagbog over Begivenheder i Bergen. s. 93. (Norske Mag. I, 277).
101. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 152. – Varwich anbefaler under pest på katolsk vis at bruge røgelse i kirkerne. Von der Pestilenz Kopenhagen 1577. p. J.
102. Kbhvns. Diplom. I 347. – Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 2, 174.
103. Danske Magazin 4. Række II 81.
104. Schlegel: Sammlung zur Dänischen Gesch. II 1, 109.
105. Henr. Rantzau: de conservanda valetudine. Lipsiæ 1573. p. 24. – I året 1621 forbyder Christian IV strengelig at lade børnene i tugthuset i København drikke vand. Brøndene skulle øjeblikkelig lukkes i lås, straks efter at de ere brugte, på det børnene „ikke skal faae tilfeld deraf at drikke“. Kbhvns. Diplom. II 658–59. – Denne forsigtighedsregel var højst fornøden, thi vandet til børnehuset indledes fra stadsgraven. Kbhvns. Diplom. IV 773.
106. Varwich finder det nødvendigt i sin bog om midlerne mod pest at minde om, at maden bør koges i rent vand og ikke in faulen, unreinen Wasser. Joh. Varwich: Von

- der Pestilentz. Kopenhagen 1577. p. Dij.
107. Som „vandkunstnere“ optræder allerede i 1554 i Sverige Jacob Essel med tvende ledsagere. (Handl. rörande Skandnaviens Hist. XXVI, 2-3) og 1558 i Danmark ingenieuren Hans von Diskov (Mansa: Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedsplejens Hist. i Danmark. s. 187).
108. Pontoppidan: Origines Hafnien-sis. p. 345.
109. Mansa: Bidrag til Folkesygdom-menes og Sundhedsplejens Historie i Danmark. Kbhvn. 1873. s. 186-87.
110. Samme skrift. s. 240.
111. Om Helsingørs vandlednings hi-storie se: Helsingørs Thingbog i ok-tober 1576. R. A. - Danske Magazin 3. Række II 197 og 217. - Friis: Sam-linger til Dansk Bygnings- og Kunst-historie. s. 324-25. - Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearkiv IV. Til-læg s. 21-23.
112. KB 1576-79: 374 og KB 1580-83: 57 - Kjøbenhavns Diplomatarium I 478.
113. 1. juli 1579 „en stor nøgle, hvor-med man omskruer kobberhanen på compten, når vandet ikke skal løbe“. Anton Petersens Saml. N.K.S. 4to. no. 868 kb.
114. KD IV: 670-71.
115. Kjøbenhavns Diplomatarium II 475.
116. Braun: theatrum urbium. IV. Malmogia. - Samlinger til Fyns Hi-storie og Topographie II 144. - Ve-del Simonsen: Bidrag til Odense Hist. III 15, 29 og 32. - KB 1593-96: 253-54.
117. Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjuk-doms Historia. II Helsingfors 1849. s. 85. - I. Mankell: Stockholm i fordna dagar. s. 21-22.
118. Norske Magazin II 645. - Rud-beck: Sveriges Städer. Stockholm 1855. I, 16.
119. Mansa: Bidrag til Folkesygds. Hist. i Danmark. s. 153-61. - Stepha-nius: Christian III's Historie. s. 362. - Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun. I 165-66; III 69-71. P. Tide-mands fortale til overs. af Luthers Postille 1564. Danske Magazin V 346.
120. Mansa: Bidrag til Folkesygds. Hist. s. 190-204. - Absalon Peder-søns Dagbog udg. af Nicolaysen. s. 88. (Norske Saml. I 272.) - Resen: Frederick den Andens Krønike. s. 156.
121. E. Pontoppidan. Den danske At-las III 271.
122. Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjuk-doms-Historia II 85-86, 112.
123. Resen: Frederick den Andens Krønike. s. 212.
124. Suhm. Samlinger til den Danske Historie II 3,3. Jeg anser det som en uagtsomhedsfejl af forf., når det samme gentages på næste side om året 1569.
125. Mansa: Bidrag til Folkesygds. Hist. i Danmark. s. 205-6.
126. Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjuk-doms-Historia II 95.
127. Mansa: Bidr. til Folkesygds. Hist. i Danmark. s. 210-14. Om Varwicks bestemmelse af sygdommens kende-tegn se dog Mansas bemærkninger. s. 212. - Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms-Historia II 98-100.
128. Nye Kirkehistoriske Samlinger V 370.
129. Mansa: Bidrag til Folkesygds. Hist. s. 217.
130. Heimreich: Nord-Fresische Chro-nik. Schleszwich 1666. s. 423-24.
131. Nye Kirkehistoriske Samlinger V 374.

132. Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms-Historia II 111-12. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 128 Anm. 2.
133. Mansa: Bidrag til Folkesygds. Hist. s. 220-225.
134. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 226, IV 318.
135. KB 1580-83: 718-19. (Mansa: Folkesygds. Hist. i Danmark s. 221.)
136. Westphalen: Monumenta inedita III col 1672 og 1673. Pontoppidan: Den danske Atlas VII 380.
137. Joh. Svaningii chronologia Danica. p. 102.
138. Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 2, 16.
139. Pontoppidan: Marmora Danica II 78. - KB 1584-88: 199.
140. KB 1584-88: 105.
141. Mansa: Folkesygds. Hist i Danmark. s. 225.
142. Norske Rigsregistrarer II 661. Først efter tekstens trykning er jeg blevet opmærksom på, at pesten allerede i årene 1583 og 1584 var oprådt med heftighed i Norge. Norsk historisk Tidsskrift IV 497-98.
143. KB 1584-88: 280-81.
144. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 224.
145. Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms-Historia II 118-19.
146. Daae: Norske Bygdesagn. Første Samling. s. 60.
147. Slange: Christian IV's Historie I, 62.
148. Mansa: Folkesygds. Hist. i Danmark. s. 246-48.
149. Herholdt og Mansa, Saml. t. den danske Medicinal-Hist. I: 19 f. (Mansa: Folkesygs. Hist. s. 248.)
150. KD IV: 712 f. (Mansa s. 247.)
151. Norske Rigsregistrarer III 398-99.
152. Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms-Historia II 123-26.
153. Slange: Christian IV's Historie I, 155.
154. Kjøbenhavns Diplomatarium I, 178.
155. Christian III's Historie ved Stephanus. s. 385.
156. Den 8. Marts 1556 betalt Hans Thuesen borger udi Kjøbenhavn for 155 pd. lys, som han havde kjøbt udi byen og blev opbrændt udi de lygter, som var udhængte for dørene, da hertugindens bryllup stod i Kjøbenhavn = 32½ mk." G. F. Lassens Samlinger. „Adskilligt“. N.K.S. 4to. no. 868 k.
157. O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. I, 86-97.
158. At hornlygter har været det almindelige den gang, er uden for al tvivl. De omtales atter og atter i dattidens inventarier (Historisk Tidsskrift 5. Række I, 447. - H. Forsell: Sveriges inre Historia II 24. - Iblandt varer, indførte til en købmand i Varbjerg 1621 fra Tyskland, omtales: 1 dusin hornlygter. Svenske Handlinger. Varbjerg 1621. R. A.), medens glaslygter kun meget sjældent forekommer. Den første af disse, jeg mindes at have set omtalt, er en, der fandtes på Lindholm år 1534. (Danske Magazin 4. Række II 12.) Endnu i året 1567 brugte den svenske kongefamilie hornlygter: „Den 27. November 1562 til at købe horn for til at lade bøde Kgl. Majs. lygte med = 3 mk.“ (Räntekammar böcker 1562. Joenn Personns Utgiftt 1562. S.K.A.) - „Den 8. November 1567 er givet Matthias Overskjærer paa Norrmalm for en horn-

- lygte til Hs. fyrstl. Naades (o: Hertug Carl, senere Carl den 9.s) Behov = 10 mk." (Hertug Carls Ræntekammer Räkninger 1526-81. S. K. A.) – Først år 1591 blev i den store messinglygte på Christian IV's livskib Gideon hornet ombyttet med glaseruder. Rentemester Regnskab 1591. R. A.
159. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 257.
160. Danske Magazin. Række I 115.
161. Om vagtvæsenet se Nyt historisk Tidsskrift I 227-36. – I Bergen holdtes i det 16. århundrede en lønnet vagtstyrke på 24 mand. I begyndelsen af det 17. århundrede overtoges vagtholdet af selve borgerskabet. Yngvar Nielsen: Bergen. s. 308-9.
162. Kjøbenhavns Diplomatarium II 331-32.
163. Kjøbenhavns Diplomatarium I 178. – Nyt historisk Tidsskrift I 231-32.
164. Nyt historisk Tidsskrift I 230.
165. Helsingørs Thingbog 15. Juni 1579. R.A.
166. Nyt historisk Tidsskrift I 232.
167. Saml. til jydsk Historie og Topografi. I 280.
168. Helsingørs Thingbog 5. November 1582. R.A. (Nyt historisk Tidsskrift I 230).
169. Nyt historisk Tidsskrift I 229.
170. Danske Samlinger 2. række VI 327 og 339. – Absalon Pedersøns Dagbog udg. af Nicolaysen. s. 203. (Norske Mag. I 387).
171. Nyt historisk Tidsskrift I 230.
172. Saml. til jydsk Historie og Topografi I 280.
173. Danske Samlinger 2. Række VI 341.
174. Saml. til jydsk Historie og Topografi I 281.
175. KB 1593-96: 12-13 – Saml. til jydsk Historie og Topografi I 252.
176. Kjøbenhavns Diplomatarium I 178. – Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 335.
177. Kjøbenhavns Diplomatarium I 178.
178. Helsingørs Thingbog 27. Januar 1584. R.A. – Nyt historisk Tidsskrift I 232-34.
179. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 284-85.

KØBSTADBOLIGERNES YDRE

(s. 323-373).

1. Ar. Huitfeldt: Danmarckis Rigis Krønike 4to. P. VI. pag. 106. (Aar 1492). Danske Magazin 3. Række II 191.
2. Kjøbenhavns Diplomatarium I 459 og II 410.
3. Se f. eks. Henrik Rantzaus hus i Kiel. Braun: theatrum urbium IV.
4. Architekten, Meddelelser fra Akademisk Arkitektforening. 8. årgang 1906 no. 26. Chr. Ax. Jensen: Ejler Rønnovs Gaard i Odense.
5. Spor af denne slags bindingsværk forekommer endnu i ældre bøndergårde i Danmark og bygningsmåden, der særligt passer for ler i tavlene, kaldes „den gamle“. – L. Holst: Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder for omtr. hundrede Aar siden. s. 23.
6. O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I 98. – Om andre teglværker se Hist. Tidsskrift 5. Række I 471.
7. Kjøbenhavns Diplomatarium I 257.
8. Kjøbenhavns Diplomatarium I 304.
9. Kjøbenhavns Diplomatarium II 282.
10. Danske Magazin 3. Række VI 7.

11. Danske Magazin 3. Række IV 5-18.
12. 1 tønnde dobbelt øl, tømmerfolkernes „Rejsetønnde“: Danske Magazin 3. Række VI 12. – „Rejsetønnde, som tømmermænd pleje at få når de sammenhugget noget hus og rejst det“: Samme bog s. 252.
13. S. Grundtvig: Gamle danske Minder II 106. – Carl Linnæus: Skånska Resa. s. 300-302.
14. O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I 305.
15. Kjøbenhavns Diplomatarium II 352.
16. Saml. til jydsk Hist. og Topogr. VI 200.
17. W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating I, 139.
18. Schou: Register over de Kongl. Forordninger I 106-7.
19. KB 1561-65: 334.
20. KB 1580-83: 542 og KB 1580-83: 575-76.
21. Rørdam, Kbhvns. Universitets Hist. IV: 405, 406-09.
22. Tegninger af ældre nordisk Architectur 3. Række.
23. Se f. eks. de forskellige udtalelser om Anders Sørensen Vedels gård „Liliebjerger“ i Ribe. C. F. Wegener: Hist. Efterretn. om A. S. Vedel fol. s. 124. Anm. 21, s. 266-67 og 270. Anm. 24. Samlinger til Fyens Hist. og Topogr. II 149. Anm. 2.
24. Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660. Udarbejdede efter de bevarede Regnskaber over Øresundstolden. I-II.
25. L. Holst: Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder for omtrent 100 Aar siden. s. 23.
26. Edvardsen Friis: Skjelskør. S. 357.
27. Kall-Rasmussen: Hist. topogr. Efterretn. om Musse Herred. s. 17
28. Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter. Kristiania 1881. s. 132. – Norske Magasin II 47 (Suhm: Saml. til den Danske Historie II 1, 30). – Norske Samlinger 116-17 og 19-20. – Braun: theatrum urbium IV. Bergen. Se også L. Daae: Det gl. Christiania (Christiania 1871). s. 16. – De få undtagelser, der bekræfter reglen, findes anført af: N. Nicolaysen i Norsk hist. Tidsskr. III 1, 386-89.
29. Jeg skylder hr. dr. phil Ingvald Undset tak for vejvisning i sommeren 1879 blandt disse fortidslevninger.
30. N. Nicolaysen i Norsk historisk Tidsskrift III I, 392.
31. Norske Magasin 72 og 85.
32. Silfverstolpe: Hist. Bibliothek II 48 Anm. 1 og s. 107 og 152. –
33. Samme skrift II 182.
34. Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. s. 13.
35. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 150.
36. Rudbeck: Sveriges Städer I (Stockholm 1855) S. 16. – I. Mankell: Stockholm i fornda dagar (Stockholm 1874). s. 21.
37. I slutningen af Gustav I's og Erik XIV's tid omtales stenhuse i Stockholm endnu som noget usædvanligt: Handlingar ur v. Brinkmanska Archivet på Trolle-Ljungby, utg. af Gust. Andersson. I (Ørebro 1859). s. 4-5.
38. Historiskt Bibliothek. utg. af C. Silfverstolpe I 236.
39. I. Mankell: Stockholm i fornda dagar. s. 26. – Historiskt Bibliothek utg. af C. Silfverstolpe I 228, II 214, 216 Anm.

40. Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 81.
41. W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings I (London 1845) 138. – Holinshed: Description of Britaine (edit. 1587) p. 187. – Paul Hentzner: Itinerarium (Nori-bergæ 1612) p. 156.
42. Peder Clausøvn Friis: Samlede Skrifter (Kristiania 1881). S. 136. – Braun: theatrum urbium IV Bergen – Norske Magasin II 47. (Suhm: Saml. til den Danske Historie II 1, 26 og 30.) – Olaus Magnus: De gentium septentrionalium variis conditionibus lib. XII. cap. II. – Pet. Dan. Huetius: Commentarius de rebus ad eum pertinentibus. Amstelodami 1718. p. 99–101.
43. Smstds.
44. P. A. Munch: Det norske Folks Historie III 606–9.
45. N. Nicolaysen i Norsk hist. Tidskr. III 1, 401–2. – Efter Norske Magasin I 226–27 og II 70–71 er det måske ikke ganske klart, hvorledes der i 1566–67 blev lagt tørv. Der er også tale om, at Jørgen lægger tagsten på. Jeg følger her N. Nicolaysen, der antager, at „det gamle taarn“ blev tækket med tørv, „det nye“ med tagsten.
46. Også andetsteds er Johan d. II's opfordringer til at indføre tegltage meget spagfærdige. s. f. eks. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 132–33.
47. I. Mankell: Stockholm i fornda dagar. s. 26.
48. Huetius' ovenn. skrift p. 101: Potentiorum ædes, inprimis regium palatium, æreis laminis sunt contexta. – Olaus Magnus: De gent. septentrion lib. XII cap. II.
49. Saml. til jydsk Historie og Topografi II 132 og 138.
50. Topografisk Saml. Viborg no. 4. R. A.
51. Topografisk Saml. Viborg no. 29. Brev af 19. Mai 1569. R. A.
52. Den 25. August 1579. Topografisk Samling Viborg no. 39. R. A.
53. Den 4. Mai 1579. Topografisk Saml. Viborg R. A.
54. T. A. Beckers Saml. (Byer). N.K.S. 4to. no 868. 1.
55. Hüberts: Aktstykker vedkommande Staden og Stiftet Aarhus. I 139.
56. KB 1561–65: 82–83.
57. Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Bys Historie II 2, 126.
58. Topogr. Saml. Odense. no. 12. R. A.
59. Helsingørs Thingbog 21. Marts 1580. R. A.
60. Helsingørs Thingbog 19. Juni 1581. R. A.
61. P. Resens Efterretninger om Kjøbenhavns Raadhuse. Meddelt af O. Nielsen s. 9.
62. J. Kinch: Ribe Bys Historie II 175 og 597.
63. Venø: Danske Samlinger 2. Række IV 18. – Resen: Topografisk Saml. Resen no. 2. R. A. – J. Kinch: Ribe Bys Historie II 175. –
64. Strengnäs: Brunius: Kunstanteckningar under en resa år 1849. S. 334. – Westerås: Rudbeck: Sveriges Städer I 168. – Linköping: Samme skrift II 10.
65. A. Kall-Rasmussen: Hist. top. Efterr. om Musse Herred (Kjøbenhavn 1866). s. 18.
66. P. N. Frost: Beskrivelse over Købstaden Ringkjøbing (Borris ved Ringkjøbing 1817). s. 48.
67. L. Holst: Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder for omtr. 100 Aar siden. s. 22.

68. Kall-Rasmussen: Musse Herred. s. 18.
69. Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus I 133–34.
70. Rudbeck: Sveriges Städer I 120.
71. Danske Magazin 4. Række I 137.
72. Samme bog s. 192.
73. Samme bog s. 249.
74. Rudbeck: Sveriges Städer II 6.
75. Danske Magazin 4. Række IV 166.
76. Kall-Rasmussen: Musse Herred. s. 355.
77. I. Mankell: Stockholm i fornda dagar. s. 21 og 23.
78. Rudbeck: Sveriges Städer I 148.
79. Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus I 159.
80. Nye kirkehistoriske Samlinger V 351.
81. Norske Rigsregistrarer I 335–41.
82. Suhm: Saml. til Dansk Hist. II 3, 3. – Topogr. Saml. Viborg. no. 28 a, 103, 172 og 173. R. A.
83. Rudbeck: Sveriges Städer I 187.
84. Samme skrift s. 199.
85. Samme skrift s. 166.
86. Vedel Simonsen: Bidrag til Ruggaards Historie II 8.
87. Rudbeck: Sveriges Städer I 166.
88. Samme skrift s. 136.
89. Samme bog s. 120. – Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 253.
90. Vedel Simonsen: Bidrag til Ruggaards Historie II 30–33. Jeg antager, at byen har haft to store ildebrande: 1570 og 1575. For den første taler den af V. S. s. 8 anførte indskrift, for den sidste de s. 31 og 33 anførte vidnesbyrd.
91. Terpager: Ripæ Cimbricæ descriptio p. 730–33.
92. Norske Rigsregistrarer II 460. – Norske Magazin II 47.
93. Norske Rigsregistrarer II 523. – Norske Magazin II 47.
94. Danske Magazin VI 279.
95. Norske Rigsregistrarer II 693.
96. Norske Rigsregistrarer II 111–12.
97. KB 1588–92: 552.
98. KB 1593–96: 492.
99. KB 1593–96: 650. – Kall-Rasmussen: Musse Herred. s. 355.
100. Norske Rigsregistrarer II 557. – Norske Samlinger II 495.
101. Trap: Kongeriget Danmark 2. Udg. III 127.
102. Nyt historisk Tidsskrift I 229. – Det eneste sted, hvor jeg har set sprøjter omtalte i det 16. årh., er i Friis: Saml. t. dansk Bygningshist. S. 323–24, hvor det meddeles, at Frederik II år 1584 har bestilt i Tyskland 100 messing-brandsprøjter til brug på de kongelige slotte. Dette har næppe været andet end håndsprøjter.
103. Nyt historisk Tidsskrift I 229.
104. Smstds.
105. Kjøbenhavns Diplomatarium II 281.
106. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. II 130.
107. Smstds.
108. Kjøbenhavns Diplomatarium II 281.
109. Saml. til jydsk Hist. og Topogr. II 130.
110. Norske Magazin I 564.
111. Danske Magazin 3. Række VI 302–3. – KB 1561–65: 310–11. KB 1584–88: 115–17. – Helsingørs Thingbog 4. August 1584. R. A. Smlgn. Johan d. III's udtryk: Uppsala Slott åhr igenom en hoop dieffuuls ledemot och mordbränneres tilschynden wordet afbränt. Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 255.
112. Kjøbenhavns Diplomatarium II 281–82.
113. Danske Magazin 3. Række VI 314.

114. Norske Rigsregistrarer I 336-41.
115. Yngvar Nielsen: Bergen S. 316.
116. Samme skrift S. 317-18. - Norske Magasin II 48.
117. Norske Rigsregistr. II 693.
118. Norske Rigsregistr. III. 558.
119. Kraft: Top.-statist. Beskr. over Kgr. Norge V 323.
120. C. Nyrop i Hist. Tidsskr. 5. Række I 445-48.
121. Scriptores rerum Danicarum I 195.
122. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 389.
123. Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Hist. II 1, 108 og 119. - I Helsingborgs Kärna findes intet spor af vinduskarme, derimod gemmes en gammel luge, der synes at skrive sig fra bygningens ældste tid. Brunius: Beskrifning öfver Helsingborgs Kärna. s. 37.
124. Friis: Saml. t. dansk Bygningshistorie. S. 191.
125. Rørdam: Kbhvns. Univ. Hist. IV 335.
126. Kolderup Rosenvinge: Udv. af Gl. Danske Domme IV 294 og 296. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. I 278. - Carl Bryske, der om aftenen den 6. april 1589 befandt sig i en særlig glad stemning, rimeligvis ovenpå en bryllupsfest, slog med sine ledsagere ikke mindre end 54 rudere ind hos Hans Mule i Odense, huggede derhos i vindueskarmene med spyd og sværd og slog til sidst sten ind i huset, hvorved Hans Mule, der lå i sengen, blev såret. KB 1588-92: 164-65.
127. Danske Samlinger 2. Række VI 360. - I året 1582 blev der i alt ituslået 400 rudere paa Malmöhus. Malmöhus Lensregnskab. R. A.
128. Historisk Tidsskrift 5. Række I 448.
129. W. Bernan: the history and art of warming and ventilating I 141.
130. Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Hist. II 1, 89, 102, 144. Hver rude betales med 1 Mk. Regnes skillingen = 18-19 øre, bliver dette = 3 kroner i nutids penge.
131. Norsk hist. Tidsskr. II 2, 119-20.
132. Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660. Udarbejdet efter de bevarede Regnskaber over Øresundstolden. I-II.
133. Holinshed: Discription of Brittain (1587). p. 187. (Bernan ovenn. skrift I 143.)
134. Hist. Tidsskr. 5. Række I 490. - Glasset til ruderne på Nykøbing slot lavedes i Danmark. KB 1588-92: 279-80.
135. Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 277-78. - De af Erik XIV indkaldte to venetianske glasmagere Andreas og Rochus synes kun at have tilvirket drikkeglas. Se Råntekammar Böckerne for 1561, 1562, 1563 og 1564. S.K.A.
136. Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 217. - „Fransk glas“ omtales stadigt i Øresundstold-regnskaberne som det fineste glas. Det beregnedes i „kurve“. Af 4 kurve skulle år 1571 betales en halv gammel daler i lastpenge. Vinduesglas i Stockholm beregnedes i toldregnskaberne smstds. 1556-60 i „kister“ (Forssell: Sveriges inre historia II 21), måske et udtryk for, at man dér dengang endnu kun fik sit glas fra Tyskland.
137. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 234.
138. Saml. til jydsk Hist. og Topogr. I 227.

139. Bergens Raadhus' Protokol d. 15. Juli 1592. N.R.A.
140. En hel del eksempler på omtale af slige ruder findes samlet af C. Nyrop: Hist. Tidsskr. 5. Række I 442 anm. 7. Her skal endnu tilføjes: Danske Magazin 3. Række VI 249. – Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Domme III 220-22. – Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 747. – „For en ny glastavle med maling i lysthuset = 12 Mk.“ Räntekammar böcker 1565. Hans Joenszons Utgift. S.K.A.
141. Vedel Simonsen: Bidrag til Ruugaards Historie II 88. – Det første sted, hvor jeg har set den skik at bruge glaseruder som gave omtalt, er i en luksusforordning af 1478 for Lübeck. Zeitschr. d. Vereins für Lüb. Gesch. II 527-28.
142. Valdemar Atterdags Haandfæstning 1326. Aarsberetn. f. d. Kongl. Geheimearchiv II 13.
143. Norske Magazin I 272.
144. KB 1593-96: 231-32.
145. Schou: Register over de Kongl. Forordn. I 107.
146. Chr. Ax. Jensen i „Arkiv og Museum“ I (1899-1902) om bindingsværk.
147. Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II 1, 112.
148. Om gadenavne se f. eks. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse. s. 506-87. – Fyhn: Efterretn. om Kolding. s. 8-12. – Kbhvns. Diplom. o. fl.
149. L. Holst: Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder for omtrent hundrede Aar siden s. 27-28.
150. Samme skrift. s. 25.
151. Vedel Simonsen: Bidr. til Ruugaards Hist. II 8.
152. Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Historie III 106.
153. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. I 184.
154. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. I 182-86. – Fyhn: Efterr. om Kolding. s. 8. – Tegninger af ældre nordisk Architectur. 3. Række – o. fl.
155. Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Historie II 110.

KØBSTADBOLIGERNES INDRE

(s. 374-501).

1. Schlegel: Sammlung zur Dänischen Geschichte II 1, 92.
2. Ifølge Hübertz' aktstykker til Aarhus' Historie I 125 synes dørhamre i det mindste endnu i året 1533 at have været en sjældenhed.
3. Halvdøre m. m.: Terpager: Ripæ Cimbricæ descriptio, p. 550. Helsingørs Thingbog 22. Juli 1577. 14. April 1589, o. fl. st. R. A. Rørdam: Københavns Universitets Historie IV 414. Fra gaden råbes: „Dorthe! låner mig nøglen til eders gadedør!“
4. Terpager: Ripæ Cimbricæ descriptio. p. 550.
5. Se f. eks. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. I 259.
6. Terpager: Ripæ Cimbricæ descriptio. p. 550.
7. Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Historie II, 1, 116, smlg. f. s. 106.
8. Kbhvns. Diplom. II 495-96. – Diplom. Flensburg. II 845-46. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. II 131. – Befaling om estersyn forekommer meget hyppigt i Helsingørs Thingbøger. R. A. – Historisk Tidsskrift I 454. – Nicolovius: Folkflifwet i Skytts Härad i Skåne. s. 54-58.
9. Som eksempel blandt mange kan

- anføres: Joh. Taube fik år 1577 til-ladelse til på Søborg eller Gurre at bryde så mange sten, som han til skorstene i sit hus (i Helsingør) måtte behøve. KB 1576-79: 261.
10. Mejborg: *Borgerlige Huse*. s. 33.
  11. J. Kinch: *Ribe Bys Historie II* 597.
  12. Fortegnelse over køkkentøj fore-kommer i en mængde af datidens inventarier. Sjældnest har jeg truffet „trefødder“ omtalt. Dog lånte f. eks. Frederik II år 1560 tolv sådanne af borgerne i Svendborg, Kerteminde og Assens. (KB 1556-60: 422).
  13. Joh. Mathesii Erklarung und Aus-legung Syrachs. Leipzig 1586. P. II fol. 4: Mange oprette en lille handel med ebler, perer, pebernødder og „Schwefel-Holtzlein“.
  14. Peder Claussøn Friis: *Samlede Skrifter*. Kristiania 1881. s. 137-38.
  15. *Danske Magazin* 3. Rekke VI 51.
  16. Tegnelser over alle Lande 18. Ja-nuar og 18. Oktober 1563. R. A.
  17. KB 1566-70: 9. – Om kulsvidning i Jylland se f. eks.: KB 1556-60: 382.
  18. KB 1593-96: 690.
  19. *Danske Magazin* 4. Rekke I 134.
  20. W. Bernan: *On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings*. I (London 1845) 137.
  21. Pustere omtales stundom. Se f. eks. *Danske Samlinger* 2. Rekke VI 183. – *Danske Magazin* II 81. De findes oftere afmalet i kirkelige kalkmale-rier.
  22. *Nye danske Magazin* I 308.
  23. Se f. eks.: (Helsingør) KB 1593-96: 312. – (Vordingborg) KB 1593-96: 356-57.
  24. I Helsingborgs Lensregnskab 1574-75. R. A. angives prisen for egetre til indholt i lensmandens skib til 1 MK. (hvoraf 3 pa daleren) lasset; priserne pa brend sel er lidt billigere.
  25. Dette skrift I 40-50.
  26. Rørdam: *Kbhvns. Universit. Hist. II* 660-61. – *Danske Magazin* 4. Rekke I 31-32. – *Jydske Registre*, to breve af 13. januar 1591. R. A.
  27. *Danske Kongers Historie* 73 ddd. 8. September 1588 R. A.
  28. *Danske Kongers Historie* 73 ddddd. 4. juni 1590. R. A.
  29. Om brug af torv til brend sel se f. eks.: *Historisk Tidsskrift* I 307. KB 1556-60: 368. – KB 1593-96: 313. – Lensmanden skal selge torv til Helsingørs borgere KB 1593-96: 312. – Ingen god torv eller lyng til Lydumgaard. Kancelliets Aflevering. Besigtelser no. 189. A. 44 R. A. – N.K.S. 4to 649. p. 92.
  30. Det eneste sted, hvor jeg har truf-fet stenkul omtalt pa en sadan made, at der muligt kunne vare sig-tet til husholdningsbrug, er KB 1593-96: 428. R. A., hvor det befales lensmanden pa Frederiksborg frem-tidig at bruge trekul fra skovene i stedet for stenkul, der kun med møje lod sig bringe fra Helsingør.
  31. W. Bernan: *On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings*. I (London 1845) 137.
  32. At „lane Ild“ omtales oftere i de helsingørske Thingbøger. R. A. El-lers se f. eks.: *Danske Magazin* II 3. Rekke I 63.
  33. *Nye danske Magazin* II 270.
  34. E. Tang Kristensen: *Det jyske al-mueliv III* 32-33.
  35. Se f. eks. *Danske Magazin* II 50 og 4. Rekke II 10.

36. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 179-84.
37. „Grave noget ned i jorden ved sengehovedet.“ Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. III 198. – Danske Magazin 3. Række VI 7. – Kjøbenhavns Diplomatarium II 282. – Lignende forholdsregler i England af lignende grunde. Holinshed: Description of Britaine (edit. 1587) p. 187.
38. E. Tang Kristensen: Det jydsk almuoliv III 37.
39. J. Kinch: Ribe Bys Historie II 647-49.
40. At navnet „Skorsten“ som benævnelse for „Spisel“ eller det senere „Kamin“ var trængt ind i Sverige kan ses af steder som: Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 190-91, 202-3, 205-6, II 212 anm. i slutn., 216 anm. og 227. – (Navnet Pesel i Sønderjylland om stadsestuen er med flid vildledende; denne er jo netop ikke forsynet med ildsted).
41. Danske Samlinger II 141, 144, 149 og 2. Række VI 183. – Danske Magazin II 81 og 4. Række II 9. – Dokumenter til Klevenfelds stamtavler (Mus) 7. august 1560. R. A. – F. R. Friis: Saml. til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 351-57.
42. Schlegel: Samlung z. Dänischen Geschichte II 3, 82.
43. Danske Samlinger 2. Række VI 183.
44. Historisk Tidsskrift III 309.
45. H. Rantzau: de conservanda valedudine. Lipsiæ 1573. p. 93-94.
46. Samme skrift s. 23-24. – Varwich: Von der Pestilenz. Kopenhagen 1577. p. Hiiij.
47. Almennyttige Samlinger XV 405. – Hauck: Kong Frederik II og Oluf Bagger. Odense 1837. S. 5. – V. Simonsen: Bidrag til Odense Hist. III 104.
48. Ifølge velvillig meddelelse af hr. kammerherre Worsaae.
49. Vedel Simonsen: Bidrag t. Odense Hist. II 1, 108. „1 Mk. gaff jeg two karlle, fore thee upsatte myn frues kakkelloven igen; 11 sk. fore ler, (som) kom till kakkellovnen“. Smlgn. samme skrift s. 104 og 106.
50. Huitfeld-Kaas: Norske Regnsk. og Jordebøger I 142, 146-47, 291-94. – N. Nicolaysen i Norsk historisk Tidsskrift II 3, 119. III 1, 388 og 397.
51. J. Kinch: Ribe Bys Historie II 598.
52. E. Tang Kristensen: Det jyske almuoliv III 36.
53. Norske Samlinger I 20.
54. På begge disse måder brugtes „pottekakkelovnene“ endnu i begyndelsen af det 19. århundrede i Jylland. Efter hr. C. A. Thyregods beskrivelse og tegning velvilligt meddelt mig af hr. cand. C. Nyrop. Smlgn. Hist. Tidsskr. 5. Række I 475.
55. Til en kakkellovn på Malmöhus 1579 gik 69 kakkelpotter (50 små, 19 store). Malmöhus Lensregnskab. R. A. – Til en anden sammesteds 1582: 74 kakkelpotter. Malmöhus Lensregnskab. R. A. – Til en kakkellovn i Roskilde 1567: 91 kakkelpotter. Hist. Tidsskr. 5. Række I 474. – Til en ditto på Hälsingborg 1574: 93 kakkelpotter. Hälsingb. Lensregnskab. R. A. – Til en ditto på Københavns slot 1600: 3 kaker. Anton Petersens Collectanea. N.K.S.
56. I datidens penge, efter 1572: 2 alb. – 1 sk., – 4 alb. – 2 sk., – 3 sk. for stykket.
57. Ifølge hr. C. A. Thyregods ovenomtalte meddelelser.

58. Forskellige lensregnskaber. R. A.
59. Råntekammar böcker 1562. – Joen Personns Utgift 1562. S.K.A.
60. Malmöhus Lensregnskab 1579 R. A.
61. Malmöhus Lensregnskab 1582: ½ pd. isenfarve til at stryge på kakkelovnen = 1½ Mk. R. A. – Friis: Saml. t. Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. s. 35.
62. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 50–51.
63. E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 33 fg. – H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 50. – Om mangleterne ved kakkelovne se Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. s. 135–36, og C. A. Thyregods ovenomtalte meddelelser. Som bevis for, i hvilken grad „kakkel“ovnene er forsvundet, kan tjene, at det først i foråret 1880 lykkedes at finde endnu et eksemplar i behold. Nu (1903) findes bl. a. en i „Dansk Folkemuseum“.
64. Malmöhus Lensregnskaber 1541–1582. R. A.
65. Jeg går ud fra som noget i sagens natur givet, at man først fandt på pansringen (jernkakkelovne) – om denne i sin oprindelse se E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III. s. 36 no. 97 – og bagefter på at anbringe dør til stuen og rør til skorstenen („vindjernovne“). KB 1584–88: 459, 487. – „For en røgpibe til jernkakkelovnen: ½ Mk.“ Malmöhus Lensregnskab 1582. R. A. – Ved århundredets slutning var de oprindeligt forskellige arter vistnok smeltet sammen i én: „Jernkakkelovne“ på Kronborg havde både dør og spjæld. Friis: Saml. til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. s. 339–40. s. 357 gøres her udtrykkeligt opmærksom på, at en enkelt jernkakkelovn mangler dør, hvad enten dette nu skal betegne en gammel-dags konstruktion eller blot en tilfældig mangel.
66. KB 1556–60: 249. – Aarsberetn. fra Geheimearch. I 93–94. – Friis: Saml. t. Dansk Bygnings- og Kunsthist. s. 210.
67. Aarsberetn. f. d. kgl. Geheimearch. I 93–94.
68. Norske Samlinger I 17.
69. Norske Magazin I 226 Anm. II 70.
70. Friis: Saml. til Dansk Bygnings- og Kunsthist. s. 210.
71. 100 daler. Aktstykker til Bornholms Hist. s. 486.
72. Malmöhus Lensregnskab 1582. R. A.
73. Friis: Saml. t. Dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 351–57. – Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497–1660. Udarbejdet efter de bevarede Regnskaber over Øresundstolden I–II.
74. „Den 14. December 1562 betalt Hans Krukkemager paa Norrmalm for en kakkelovn, han havde gjort udi i Kgl. Majs. badstue 35 Mk.“ Råntekammar böcker 1562. Joen Personns Utgift. S. K. A. – Silfverstolpe: Historisk Bibliotek I 218, II 216 Anm.
75. Moth: Kakkelovn kaldes og i gemeentale en jernovn. G. K. S. – Grunden hvorfor navnet „jernovn“ ikke trængte igennem, var måske den, at man oprindeligt dermed havde forbundet noget simpelt og uprydet, den blotte jernkasse indeni jernkakkelovnen. I en lang tid var det også brugt at forene begge arter ved at opsætte en kakkelovn på en jernovn. Om en sådan år 1603 se Repholtz: Beskrivelse over Baroniet

- Stampenborg. Kbhvn. 1820. s. 163.
76. „Potovne“ 1679 i universitets-professorernes residenser. Engelstoft: Universitets- og Skole-Annaler 1811. II 38. – „Grydekakkelovne“ C. A. Thyregod ovenn. medd.
77. E. Tang Kristensen: Det jyske almuoliv III 36–39.
78. Henrik Rantzau fraråder sine børn brugen af slige fodvarmere (hypocaustæ). Henrik Rantzau: de conservanda valetudine. Lipsiæ 1573. s. 25. – På Salsta i Uppland fandtes år 1563 ikke mindre end syv kobberkulgryder. Klinspor och Schlegel: Upplands Herregårdar. Häftet 5. Salsta. Bilag.
79. W. Bernan: the history and art of warming and ventilating I 135. – Om kostbare franske slotskaminer se: Paul Hentzner: Itinerarium. (Norinbergæ 1612). p. 104.
80. Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497–1660. Udarbejdet efter de bevarede Regnskaber over Øresundstolden. I–II. Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthist. s. 358. – Også i den lille sal på Kronborg var en alabastkamin, hvorpå var anbragt forgyldte billeder. Frankfurtsches Archiv für ältere deutsche Litteratur und Geschichte. (Frkft. 1812) II 178.
81. Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthist. s. 9.
82. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 190–91, 202–3, 205–6.
83. Samme skrift II 216 Anm.
84. Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. (Viborg 1787.) s. 118.
85. Uddrag af bilag no. 62–87 til amtsregnskaberne (Frederiksborg) i A. Petersens Collectanea. nr. 868 kb. N. K. S.
86. C. G. Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. (Lund 1851). s. 741–42.
87. Forfatterens egne iagttagelser. – Efter tegningerne i Dahlbergs: Svecia antiqua et hodierna at dømmes har kaminerne været anbragt i ydervæg på Örbyhus, Mörby og Svartsjö slot i Uppland, på Bråborg og Kungs-Norrby i Östergötland o. fl. st. – Endnu i år 1644 byggedes Marsvinsholm i Skåne således. (Linnæus: Skånske resa s. 253.) I Danmark synes man mest at have anbragt dem blot i gavlvæg.
88. W. Bernan: the history and art of warming and ventilating I 132–34.
89. Pet. Dan. Huetii commentarius de rebus ad eum pertinentibus. (Amstelodami 1718). pag. 101–3.
90. Samme sted.
91. Facob Falke: Die Kunst im Hause. Wien 1871. s. 124–27.
92. Weiss: Kostümkunde II (Stuttgart 1872) 895.
93. Bergens Rådhusprotokol 16. Mai 1593. N. R. A. – Panelede senge: Friis: Saml. t. Dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 351–57. – Vedel Simonson: Bidr. t. Odense Hist. II 1, 112. – Dokum. t. Klevenfelds stamtavler. Axel Rosenkrantz' Efterladenskaber 7. Februar 1564. R. A. – Danske Samlinger VI 371 og 2. Række VI 186. – Danske Magazin 3. Række II 219–20.
94. C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling. Kbhvn. 1879. s. 62.
95. P. Winstrup: Ligprædiken over H. Ulfstand. Kbhvn. 1595. Blad Cij.
96. Da fremstillingen her og oftere må støtte sig til en mængde forskellige inventarer, som pladsen ikke tillader enkeltvis at opregne, skal jeg kun anføre nogle af de vigtigste: Peder Oxes (Danske Samlinger 2. Række

- VI 168). Albrit Oxes (Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. Oxe. 6. Marts 1577. R. A.). Axel Rosenkrantz (Sammesteds. Rosenkrantz 7. Februar 1564). – Enkedronning Dorotheas (Glücksborgske arkiv pakke 1. b. R. A.) – Knud Ruds (V. Simonsen: De danske Ruder I 100–102). – Pontus de la Gardies af 1586. S. R. A. – Ture Bjelkes på Salsta 1563. – Inventarium på Ekholm 1585 – et ditto på Sjø. (Klingspor och Schlegel: Upplands Herregårdar II. V og IX) o. s. v.
97. Hans Herold i København. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 397.
98. KB 1556–60: 302–03.
99. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Rosenkrantz) Inventarium af Mandag næst efter Kyndelmisse 1564. R. A.
100. Vtgifft på Konung Mattz Disentyg 1559. Blandt: Räkenskaper rörande Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552–73. S. R. A.
101. Glücksborgske arkiv pakke I b. R. A.
102. Partzeler, som Pfalzgreffuinen haffuer bekommit til sitt Bröllup 62 S. R. A. – Regnskab over frøkernes udstyr 1590. R. A.
103. Efter at spærlagener er omtalt, anføres iblandt Pontus de la Gardies efterladenskaber bl. a.: „Eett öfrlåth till een seng, af gult attlask besatt medh fiolbrunt sammeth och hiutt attlask, så och én himmell där till af samme slag. Ock neden om kring sengen af samme slag wäll én alen bredt“. Acta historica. S. R. A.
104. Holinshed: Description of England. (edit. 1587). p. 188. col. 2.
105. (Vild timian) omtales i Henrik Smiths urtegård blandt de ypperste lægende planter.
106. C. Hansteen: Reise-Erindringer. Christiania 1859. s. 21.
107. Om læderlagernes størrelse se f. eks. beholdningen på Nyköping slot i Sverige år 1556: 1 nyt læderlagen 6 alen langt, 4 alen bredt. 1 nyt læderlagen 5 alen langt, $3\frac{1}{4}$ alen bredt. Räkningar för Nyköping Slott 1556–77. S. K. A. – Læderlagener til at knappe: Nye læderlaakan forbremade medtt wttskorit röllesk och medtt 4 gulskindzknappar huart ther. Handlinger rörande Skandinaviens Historia XXXVII, 14.
108. Samme skrift XXXVII, 53–54.
109. Eilert Sundt: Bygdeskikke. Folkevennen 1858. s. 209.
110. Viollet lé Duc: Diction. raison. d. mobil. „lit“. – Weiss: Kostümkunde II (Stuttg. 1872) 895–98.
111. Danske Magazin 4. Række II 12.
112. Vedel Simonsen: Familie-Efterretn. om de danske Ruders Adelslægt I 101.
113. V. Simonsen: Saml. t. Hagenskov Slots Hist. s. 46. – Danske Samlinger 2. Række VI 180. – „Svendedyner“ omtales vel allerede år 1500 (Danske Mag. IV 320), men har dengang næppe været almindelige. Underdyner til „arbejdsfolk“: Suhm: Nye Saml. t. Dansk Historie III 308. – Inventarium over Albrit Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Oxe) R. A.
114. Vadmel- og „boldavits“ dyner se de ovenanførte steder.
115. Malmöhus Lensregnskab 1541. R. A.
116. KB 1556–60: 302–03. – Danske Samlinger. Klædedragt no. 377. R. A.
117. Sengene, der låntes til Christian IV's kroning. KB 1593–96: 698–99.

118. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun II 144.
119. Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 94. – Til Kronborg bestiltes år 1556 ikke mindre end 1820 alen dynevår og 38 skipfund fjer. KB 1584-88: 459.
120. Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXXVII, 5-7.
121. Det første eksempel, jeg har truffet, på denne skik i Danmark, er fra 1524 (Kjøbenhavns Diplomatarium IV 397), men KB 1556-60: 302-03 og Danske Samlinger Klæde- dragt no. 377 R. A. viser noksom, at skikken år 1559 endnu ikke var almindelig.
122. Danske Magazin IV 319-20 (urigtigt gengivet for lagenernes vedkommende i Ljunggren: Skånska Herregårdar VI Bollerup).
123. Danske Magazin II 51 og 4. Række II 11-12. – Suhm. Nye Samlinger til Dansk Historie III 397. – V. Simonsen: Familie-Efterr. om de danske Ruder I 101.
124. F. eks. hos Peder Oxe. Danske Samlinger 2. Række VI 179.
125. Om hjemmevævede lærreder se f. eks. følgende: Fru Anne Tinhus, Frans Brockenhuuses hustru, fik den 27. Marts 1564 kvittering for at have leveret på Københavns Slot 680 alen hørgarns lærred og 320 alen blårgarns lærred, tilsammen 1000 alen, som hun til kongens behov har ladet spinde og væve. (Dokum. til Klevenfelds Stamtavler. Brockenhuus). – Om jomfruerne i Maribo kloster se: A. Kall Rasmussen: Hist. top. Efterretn. om Musseherred. Kbhvn. 1866. s. 165.
126. Hofmann: Fundationer VII 579.
127. Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 16. – Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXXVII, 15-18. – Klingspor och Schlegel: Upplands Herregårdar. II Sjö og V. Salsta. Bilagene.
128. Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXXVII, 14. 52-56.
129. Räkningar för Nyköping Slott 1566-77. S. K. A. Af de fire i året 1556 betegnes de to som nye; af de tolv 1566 betegnes de tre som gode, de fire som halvslidte.
130. Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXVII, 2.
131. „Item een Brisiliansk Säng af Bomullgarn“ . . . „Lederlaken Tw.“ Inventarium af 13. Januar 1586 öfver Hr. Ponti de la Gardie ägedeler på Räfte Slot. Acta historica. S.R.A.
132. Om sengetæpper se alle de ovenanførte inventarier. De nøjagtigst beskrevne er uden tvivl de flamske, der opregnes i Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXXVII, 9-11.
133. Vespenø's Regnskab Juni 1586-Maj 1587. R. A.
134. 1598. England: Tegumenta lectorum sunt *tapetia* etiam apud rusticos. Paul Hentzner: Itinerarium (Norinbergæ 1612) p. 156.
135. Handl. rör. Skandin. Hist. XXXVII, 10.
136. Suhm: Nye Saml. til Dansk Historie II 311. – Danske Magazin II 81.
137. KB 1556-60: 249.
138. Danske Samlinger 2. Række VI 179-80.
139. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler. (Gøye) d. 2. august 1566. R. A.
140. Alle skrivelserne til købstæderne om at låne senge findes KB 1593-96: 698-99. Om tæpperne siges udtrykkeligt, at de er til at brede over sengene o: over dynen, som skik

- var. – Om skikken at ligge med dyne se: Schlegel: Saml. z. Dänisch. Gesch. II. 1. 94.
141. Handl. rör. Skandin. Historia XXXVII, 5–13.
142. Inventarium over prinsesse Elisabeths udstyr af 6. Juni 1581. Kongl. Hofvet. S. R. A. – Tæpper og skindfelder i mængde, men ingen overdyner, se inventarlisterne i Klingspor och Schlegel: Upplands Herregårdar II Sjö, V Salsta og IX Ekholmen. Bilagene.
143. E. Eggleston: Verdens Ende. Aalborg 1879. s. 25.
144. KB 1593–96: 695–96.
145. Schlegel: Samlung z. Dän. Gesch. II 4, 168–69.
146. Weiss: Kostümkunde II 895–98. – Seng med skammel på hver side: Friis: Saml. t. dansk Bygn. og Kunsthist. s. 354. – Senge med trappetrin benyttes endnu af bønderne i Norge. I Telemarken har jeg i sommeren 1879 truffet dem såvel på Haugen i Morgedal som i Mogene og Ny-lænd.
147. Paulus Hentzner: Itinerarium (Norinbergæ 1612) p. 150. Beskrivelsen af slottet Windsor.
148. Se f. eks. sengene fra det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede i nationalmuseerne i København og Stockholm, hr. købmand Simonsens samling i Kristiania, de på den kunstindustrielle udstilling i København 1879 samlede o. fl.
149. Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 94.
150. Eksempler på hele familier i samme seng findes oftere i de helsingørske thingbøger. – I „børnehuset“ lå i det følgende århundrede fem i samme seng. Suhm: Nye Samlinger III 214.
151. Kinchs meddelelser i Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. I 130–31. Hübertz: Aktstykker vedkommende Aarhus. II 194. Antallet af kvinder i Århus stift, der straffedes for at have ligget børn ihjel, haves opgivet for de tre år 1648, 1649 og 1651 og var 27, 51 og 37. Efter bødernes samlede sum at dømme, synes antallet i de følgende år at have været omtrent lignende.
152. Danske Samlinger 2. Række VI 339. – I året 1594 forekom en vanskelig sag i Bohuslän, idet en mand havde trolovet sig med en pige, til hvem hans broder påstodes tidligere at have stået i forhold. Denne kunne imidlertid ikke give videre forklaring, end at det måske var den samme, „thi der havde ligget to eller tre søstre i samme seng som han om natten, og han havde haft sin handel med en af dem, men han vidste ikke hvilken“. Liber visitationis Joh. Nicolai. Thott. Saml. no. 1583. 4to. Store kgl. Biblioth. København. – Mand og to kvinder i samme seng: Strängnäs Stads Tänkebog 1590, utg. af Isak Fehr. Strängnäs 1903. s. 17. Mænd og kvinder i samme soveværelse. Rørdam: Anders Arrebos Levned og Skrifter I 98.
153. Olaus Theophilus: paræneses de vitæ ac studiorum honesta formatione. Hafniæ 1573. fol. o.
154. „Først skal man begynde med at ligge på den højre side, have lægerne sagt; den anden søvn skal være på den venstre side, og i denne skal søvnen til ende bringes.“ Henrik Rantzau: de conservanda valetudine p. 52.
155. Peder Palladius: Visitatsbog udg. af Grundtvig. s. 89.
156. Nørager sognevidne af 28. Maj

- 1579 indoptaget i dom af 10. Novbr. 1586. R. A. – Et udtryk som: „da opstod hendes madmoder i særken og lukkede Hans Bartskeer ind“, må vistnok forstås således, at hun først iførte sig dette klædningsstykke. Norske Magazin I 236. – Bevissteder for, at det i middelalderen var almindelig skik i Europa at sove nøgen, findes samlede i Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879) 168 anm. 4. – Som bevis for, at der i det 16. århundrede begyndte hos adelen i Norden at vågne en svag tilbøjelighed til natdragt, kan anføres, at der mellem Ture Bjelkes klæder på Salsta 1563 foruden sytten mere eller mindre kosteligt udstyrede skjorter dog fandtes én „nat-skjorte“. Klingspor och Schlegel: Upplands Herregårdar. V Salsta. Bilag.
157. Historisk Tidsskrift III 308.
158. E. Tang Kristensen: det jyske almuoliv II 43 fgg.
159. Se f. eks. Christoffer Hansteen: Reise-Erindringer. Christiania 1859. s. 36.
160. Danske Magazin II 81.
161. Her Ponti de la Gardie ägedeler på Räfte Slott. Januar 1586. Acta historica. S. R. A.
162. Danske Samlinger 2. Række VI 177 og 182. – Ture Bjelke på Salsta havde seks Natmössar. (Klingspor och Schlegel: Upplands Herregårdar V Salsta. Bilag).
163. H. Rantzau: de conservanda valetudine. p. 52-63.
164. Harald Haarderaades Saga 654. 57.
165. Räkningar för Nyköping Slott 1556-77. S.K.A.
166. KB 1584-88: 459.
167. Schlegel: Sammlung zur Dänischen Geschichte II 4, 167.
168. Hyppige eksempler i de ovennævnte inventarielister.
169. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 59.
170. E. Tang Kristensen: Det jyske almuoliv II 38.
171. Se f. eks. Norsk hist. Tidsskr. II 2, 299: „I Molling af Messing vog 12 Mark“.
172. Handlingar rör. Sveriges Historia XXXVII 49-51. – På herregården Sjö i Uppland fandtes noget senere: 2 „Muløger“ af messing, 1 af kobber og 4 håndfade af kobber. Klingspor och Schlegel: Upplands Herregårdar II Sjö. Bilag.
173. Danske Samlinger 2. Række VI 173 og 184. – Schlegel: Sammlung zur Dänischen Geschichte II 4, 167 og 171. – Pontus de la Gardies Efterladenskaber. Inventarium af januar 1586. Acta historica. S. R. A. – Albrit Oxen efterlod sig en sølv-vandkande på 235 lod og et håndfad på 167 lod. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler. R. A. – Enkedronning Dorothea efterlod sig to sølvgydekander, 3 sølvbækkener og 1 sølvhåndfad, hvert vejende 70-95 lod. Glücksborgske Arkiv. Pakke 1. b. R. A.
174. 20. Februar 1628. G. F. Lassens Samlinger no. 868 k. 4to. N. K. S.. – Kun et eneste eksemplar på hyppig brug af „håndfade“ i det 16. århundrede er kommet mig for øje, det er den komisk overdrevne bestemmelse, at hver jomfru, der optoges i Maribo Kloster, skulle møde med 4, siger og skriver fire, „muluwer“. Den er imidlertid så enestående, at den kun kan betegne en stedlig besynderlighed. A. Kall-Ras-

- mussen: Hist. topgr. Efterr. om Musse Herred. s. 165.
175. Shakespeare: Henrik IV 2. akt. 1. scene. Lembckes oversættelse.
176. Meddelt i Brantômes, „Recueil des Dames“. – At velstillede børn i Frankrig 1563 ikke benyttede sengepotte, kan ses af den ideale skoledrengs morgenvirksomhed . . . j'ai descendu en bas et j'ai pissé contre la muraille. A. Franklin: Les soins de toilette. Paris 1887. p. 4.
177. H. Rantzau: de conservanda valetudine. p. 53.
178. Nyt historisk Tidsskrift IV 254.
179. Niels Hemmingsens Postille overs. af R. H. Reravius. København 1576. p. 42.
180. E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 28, 41 og 45.
181. E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 46.
182. Danske Magazin II 81.
183. Friis: Saml. t. dansk Bygn. og Kunsth. s. 355–56.
184. Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthistorie. s. 356.
185. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 397.
186. Danske Magazin II 82.
187. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsth. s. 354. – Danske Saml. 2. Række VI 186.
188. 28. Marts 1615. Anton Petersens Samlinger. no. 968 kb. 4to. N. K. S.
189. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsth. s. 60–79. – På Skanderborg slot fandtes 1645 i kongens gemak en kurveseng. Orion, Qvartalskrift red. af T. A. Becker II 212.
190. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsth. s. 61, 65 og 68.
191. Samme skrift. s. 355.
192. Kister med ryg eller med fødder: Danske Samlinger 2. Række VI 185.
- Kjøbenhavns Diplomatarium II 362. – Skrin: Smstds. – Saml. t. jysk Hist. og Topogr. VI 161. Se også senere under „Cypresskrin“. – Arke: Kjøbenhavns Diplomatarium IV 397–98. – Danske Magazin 4. Række II 12. – Noahs Ark: Inventarium over Mogens Bildes Gods af 1538. – Danske Adelsbreve Fasc. 6. Kongl. Bibl. – Æsker og lader: Danske Saml. 2. Række VI 185. – Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4. 164–72.
193. Danske Samlinger 2. Række VI 185. – Danske Adelsbreve Fasc. 6. Inventarium over Mogens Bildes Gods 1538. Kongl. Bibl. – Inventarium efter Albrit Oxen. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler 6. Marts 1577. R. A. – Friis: Sml. t. dansk Bygn.- og Kunsth. s. 60–79. – Schlegel: Saml. z. Dänisch. Gesch. II 4, 164–72. – V. Simonsen: Bidr. t. Rugaards Hist. II 61. – C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling s. 61. o. s. v.
194. Foruden ovenn. steder: KB 1561–65: 433–34. – Inventarium öfver Pontus de la Gardies ägedeler 1586. Acta historica. S. R. A. – Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun. II 141.
195. Danske Magazin II 81–82. – Danske Adelsbreve Fasc. 6. Mogens Bildes Gods 1583. Store kgl. Bibl.
196. Jeg har ændret min opfattelse af dette møbels navn, idet jeg antager det for en ligefrem gengivelse af trésoir. Danske Saml. 2. Række VI 186. – C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling s. 58.
197. Friis: Saml. t. dansk Bygn. og Kunsth. s. 352. – Danske Magazin II 81. – Dokum. til Klevenfelds Stamtavler. Inventarium over Albrit Oxes efterladte Gods. R. A.

198. Efter fornyede undersøgelser tiltræder jeg Nyrops mening (ovenanf. skrift), at min i Danske Saml. 2. Række VI 186 udtalte opfattelse af trésorets ydre ikke lader sig bevise, men kun er en, måske ret sandsynlig, gisning.
199. Foruden de ovenn. steder i Kbhvns. Diplom. IV 397.
200. Kbhvns. Diplom. II 362.
201. Danske Samlinger 2. Række VI 185.
202. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. Inventarium over Albrit Oxes efterl. Gods. R. A.
203. Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4. 164-72.
204. Hans Forssell: Sveriges inre historia II 22. - C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling s. 60.
205. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 353.
206. W. Bernan: History and art of warming and ventilating rooms and buildings. I 145.
207. Samme Skrift. I 144.
208. Handl. rör. Skandinaviens Historia XXXVII, 31, 29 o. s. v.
209. Handl. rör. Skandinaviens Historia XXXVII, 29, 31, 33.
210. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 351 fg.
211. Danske Saml. 2. Række VI 179.
212. Räkningar för Nyköping Slot 1556-77. - Inventarium af 1556. S. K. A.
213. Handl. rör. Skandinaviens Hist. XXXVII, 30-32.
214. De to sidstnævnte steder.
215. At „hynderne“ har tjent som rygpuder kan ses af, at de oftere betegnes som „oprette“, således f. eks. i den ovennævnte Nyköping Slots inventarium. At de har været brugte i forening med bænkedysterne kan ses af, at de meget hyppigt svarer til hinanden i stof og farve.
216. Se f. eks. kongens og dronningens stol i kirken på Kronborg. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 356.
217. Handl. rör. Skandinav. Hist. XXXVII, 29 og 32.
218. Dokumenter t. Klevenfelds Stamtavler. Inventarium efter Alb. Oxe. R. A.
219. C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling. s. 59-60.
220. Ahlqvist: Karin Månsdotter. Stockholm 1874. s. 6.
221. Danske Samlinger 2. Række VI 185-86.
222. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 354-55.
223. Samme skrift s. 352.
224. C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling s. 59.
225. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 357.
226. Malmö Lehnregnskab 1579. R. A.
227. L. Daae: Norske Bygdesagn. 2. Saml. s. 30.
228. Røverne i Vissenberg o. fl.
229. Kbhvns. Diplom. IV 397. - O. Nielsen: Kbhvns. Hist. og Beskrivelse. I, 300. - Danske Saml. 2. Række VI 186.
230. N. Nicolaysen: Norske Fornlevninger. Kristiania 1862-66. s. 103, 151, 580, 667, 780.
231. Skive indlagt med allehånde løvværk „og instrumenter“ omtales i Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 353. Eksempler på de øvrige arter af skiver i samme fortegnelse. Bordet med urværk til at bevæge sig selv omtales også af den tyske rejsende Dav. Wunderer 1589. (Frankfurtisches Archiv für ältere

- deutsche Litteratur und Gesch. Frankf. 1812 II 178).
232. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 353-55.
233. Nemlig: to malede skiver, to skænkeskiver og to hvide skiver. Räkningar för Nyköpings Slott 1556-57. S.K.A.
234. Dette punkt vil nærmere blive behandlet i et følgende bind under „anretning“, hvor også kilderne vil blive anført.
235. Skiftet efter enkedronning Dorothea af 10. marts 1572. Glücksburgske Arkiv. Pakke 1, b. R. A. Bordtæppernes samlede værdi = 1595 daler.
236. Skandinavisk-Etnografiska Samlingen, Stockholm. – Folkevennen. Kristiania 1861. s. 17. 44-45.
237. I. G. Burman Becker: Forsøg til en Beskrivelse af og Efterretninger om vævede Tapeter i Danmark. 2. Udg. Kbhvn. 1878. s. 3-4.
238. Benævnelsen „sengeklæder“ for bordtæpper se f. eks.: Danske Samlinger 2. Række VI 178. – „Tapet over et bord“, „Tapet til en seng“. Glücksburgske Arkiv. Pakke 1. b. R. A.
239. Bernan: The history and art of warming and ventilating. I 146.
240. Jacob Falke: Die Kunst im Hause. Wien 1871. s. 110-11.
241. Handl. rör. Skandin. Historie XXXVII, 1. 12. 32. – Lidt senere omtales de i mængde på flere Upplandske herregårde, se Klingspor och Schlegel: Upplands Herregårdar II Sjö; V Salsta. Bilagene.
242. Pontus de la Gardies ägedeler. Acta historica. S. R. A.
243. I. Falke: Die Kunst im Hause. s. 111.
244. KB 1596-1602: 473-74.
245. Norske Samlinger I 646.
246. Poul Eliensens danske Skrifter I 281-82.
247. Schlegel: Saml. dänisch. Gesch. II 1, 91.
248. Holinshed: The discription of England (London 1587) p. 187. Bernan: The history and art of warming and ventilating I 141. Om tapeters og idrætters brug i England giver Shakespeares stykker gode oplysninger. De toges ned efter endt fest:
Ak gode gamle York, hvad venter dig
Vel der? kun tomme haller, nøgne vægge.
Richard II 1. akt 2. scene.
Der var plads nok til, at et menneske kunne skjule sig mellem dem og væggen. Hamlet dræber Polonius, der bag tapetet belurer hans og dronningens samtale. 3. akt. 4. scene.
De gik rimeligvis ofte ned ikke blot til panelranden, men til gulvet. Da Falstaff (Henrik IV, I, 2. akt 4. scene) har gemt sig bag tapetet, ligger han og falder i søvn derinde o.s.v.
249. Räkningar för Nyköpings Slott 155-77. S. K. A.
250. KB 1561-65: 528.
251. KB 1593-96: 129. R. A.
252. KB 1588-92: 1-2.
253. Danske Magazin V 76. – I anledning af Frederik II's begravelse blev endog i gæstekamrene på slottene, hvor fremmede kom, væggene overdraget med sort klæde. KB 1588-92: 5.
254. Loenbom: Upplýsningari i Svenska Historien II. Stockholm 1769. s. 23.
255. Handl. rörande Skandinav. Hist. XXXVII, 2-3.
256. Topogr. Saml. Skanderborg no. 14. R. A.

257. Inventarium Register opå konungl. majts, husradz partzeler anno 1584. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. De fleste af disse tapeter nævnes allerede under Erik XIV (Ahlqvist: Karin Månsdotter. s. 5).
258. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 307-8.
259. Burman-Becker: Forsøg til en Beskrivelse af og Efterretn. om vævede Tapeter i Danmark. 2. Udg. 1878. s. 18.
260. Ahlqvist: Karin Månsdotter. s. 5.
261. Inventarium Register opå konungl. majts. husradz partzeler anno 1584. Kgl. Hofvet no. 2. S.R.A.
262. Om Hans Kniepers Tapeter se Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660. Udarbejdet efter de bevarede Regnskaber over Øresundstolden I-II. - Burman-Beckers ovenanførte skrift. - Nye danske Magazin II 98-103. - Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 307 fg. og 343 fg. - De bevarede tapeter findes nu i Nationalmuseet i København. To stykker vistnok af Hans Kniepers arbejde og udført for Frederik II, men ikke af denne række, haves i Nationalmuseet i Stockholm. Oplysningen om den botaniske pålidelighed støtter sig på velvillig, mundtlig meddelelse. - For nutidens natur-troskab taler også et lille træk som dette: Da Fred. II's maler (måske Hans Knieper) år 1585 skulle male slaget på Falkenberg hede, sendtes han til stedet selv omtrent på samme årstid, som slaget havde stået, for at han kunne studere naturforholdene. KB 1584-88: 424-25.
263. Af malede genparter, der var i omløb, haves endnu følgende fire på det store kgl. bibl. i København: Thottske Saml. no. 795 fol. Ny kgl. Saml. no. 586 fol. Gl. kgl. Saml. no. 812 fol. og no. 2427 i 4to. Rimene alene N.K.S. no. 930 b. 4to. og G.K.S. no. 2431 4to. I Stockholm haves Karen Skrams eksemplar. Hist. Tidsskr. IV 135. - Tycho Brahe fik 1585 løfte om kopier til et påtænkt skrift. Danske Saml. V 172. - Trykt fremstilling udkom i Magdeburg 1597. - Om de original-billeder, hvorefter Hans Knieper har udført sit arbejde, haves følgende oplysninger, der viser både hvor tidligt Fr. II har fattet planen, og hvor han har henvendt sig for at få portrætter af sine forgængere. „Den 7. September 1574 givet Antonius Samfleet Contrafejer 40 gl. daler og 50 mk. på regnskab af, hvad han har tjent på 117 kongers kontrafej af Danmark, han med farve havde afsat på godt lærred.“ Rentemester-Regnskab. R. A. - Den 12. decbr. 1584 skrev Henrik Rantzau til Fr. II og bad om efter afbenyttelsen at få sin bog tilbage, hvori alle die Konnigh vonn Denemarckenn abgemallett sein. H. R. havde vorschienner Zeitt tilstillet Kongens Kansler den, og kongen havde ladet darnach Tapetzerreyenn machen Und wirckenn. R.A.
264. Burman-Becker: Vævede Tapeter i Danmark, 2. Udg. 1878. s. 25-26 og 36.
265. Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsth. s. 351-57.
266. Nye Danske Magazin IV 163.
267. Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthist. s. 11.
268. Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 1, 91.
269. KB 1556-90: 265 og KB 1593-96: 632-33.

270. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 353-57.
271. F. eks. KB 1561-65: 560.
272. Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. s. 25.
273. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 210.
274. Framlidne Hr. Pontus de la Gardies ägedeler 1586. Acta historica. S.R.A.
275. Schlegel: Saml. z. dänische. Gesch. II 4, 168 fg.
276. Danske Saml. udg. af Chr. Bruun. II 118-235.
277. Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige. s. 25.
278. Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthist. s. 344-45. Findes nu i Nationalmuseet i Stockholm.
279. Danske Samlinger udg. af C. Bruun. II 165, 189 og 196.
280. Handl. rör. Skandinav. Hist. XXXVII, 40.
281. Framlidne Hr. Pontus de la Gardies ägedeler 1586. Acta historica. S.R.A. Lignende omtales 1563 på Salsta i Uppland. (Klingspor och Schlegel: Upplands Herregårdar. V. Salsta. Bilag).
282. Rentemester-Regnskab 1591. R.A.
283. Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4, 168.
284. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 75.
285. August Hahr. Studier i Johan II's Renässans. Uppsala 1907. S. 97-113. - „For 7 runde roser forgyldte til lysthuset 84 mk.“ „For ... svarfvede roser 19 mk.“ Räntekammar böcker 1565. Hans Joensons Utgift. S.K.A.
286. Saml. t. Fyens Hist. og Topogr II 149
287. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 190 fg. 217-18. - Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660. Udarbejdede efter de bevarede Regnskaber. I-II. - Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthist. S. 304-5. - Danske Samlinger V 146.
288. Burman-Becker: Forsøg til Beskr. af og Efterretn. om vævede Tæpper i Danmark. 2. Udg. s. 29-30.
289. Saml. t. jysk Hist. og Top. III 198.
290. Om bræddegulv ovenpå flisegulv på Linköping slot se Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 52. - Trægulv i konungsmaket paa Stockholm Slot. Samme skrift II 215 anm.
291. Mejborg: Borgerlige Huse s. 35.
292. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 190-91. 193.
293. Mejborg: Borgerlige Huse. s. 20.
294. KB 1588-92: 695.
295. KB 1593-96: 8.
296. KB 1593-96: 578. R. A. Kgl. befaling til at belægge alle gulvene på Svenstrup (på Sjælland) med astrak KB 1584-88: 234. - Et gulv af denne slags blev „for nogle år siden“ (skrevet 1840) fundet på herregården Egeskov i Fyn, da man opgravede grunde, hvor Hollænderibygningen skulle opføres. Orion, månedsskrift udg. af T. Becker III 336. - Et lignende på Hjortholm. Orion kvartalskrift II 120. - Om astraks hyp-pige anvendelse på Kronborg: Danske Samlinger V 168-169. 176. På jyske slotte 1645: Orion. kvartalskrift II 189, 191, 196, 198, 211, 232 241, 555. - Om astrak tilhugget i Danmark se Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 339 - Mejborg: Borgerlige Huse s. 35. - Norske Samlinger I 17.
297. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 193. Muligt var det samme

- tilfældet i Norge. Norske Samlinger I 17.
298. Holinshed: Description of England. (London 1587). p. 187.
299. Suhm. Saml. t. d. danske Hist. I 2, 110.
300. Bernan: History and art of warming and ventilating. London 1845. I 140-41.
301. Paul Hentzner: Itinerarium (Norrinbergø 1612) p. 135.
302. Skikken forekommer hyppigt hos Shakespeare. F. eks.: Henrik IV 2. del 5. akt 5. scene: Første tjener: „Flere siv! Flere siv!“ (: til at bestrø med). – Richard 2., 1. akt 3. scene: „Betragt sangfuglene som spillemænd, det græs, du går på, som et sivstrøet salsgulv!“ – I Romeo og Julie overfører Shakespeare skikken uden videre også på Italien: (1. akt 4. scene). – Om skikken i Tyskland og Frankrig i Middelalderen se: A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. (Leipzig 1879). I 64-65.
303. Varwich: Von der Pestilentz. Kopenh. 1577. Gijj.
304. H. Rantzau: De conservanda valetudine. s. 14-22.
305. Østergaard: En Fjeldbygd. Billeder fra Østerdalen. 4. Oplag. Christiania 1873. S. 239. – I Småland brugte man endnu i det 18. århundrede ved julefesten at strø gulvet med halm. C. Linnæi Skånska Resa (1751) p. 38.
306. En ret ejendommelig sparebøsse af messing fra begyndelsen af det 17. årh. findes i Nationalmuseet i København.
307. Svenske Handlinger. Varbjerg 1621. R. A.
308. Hans Forssell: Sveriges inre historia II 21.
309. E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 38-39.
310. H. Forssell: Sveriges inre hist. II 21.
311. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 321.
312. C. G. Brunius: Kunstteckningar under en Resa År 1849 S. 111-12, hvor kilderne findes samlede. – Om lignende andetsteds se Viollet-le-Duc; Dictionnaire raisonné de l'architecture. VI horloge.
313. Gesandtskabs-beretningen findes i pergamentsbreve. Rusland no. 3. a. R. A. – Hvad der vides om uret selv findes samlet hos Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 194-99.
314. Friis: ovenn. skr. s. 199.
315. Schlegel: Saml. zu dänisch. Gesch. II 4, 167-68.
316. KB 1561-65: 95.
317. Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4, 167-68. – Et ur på Uranienborg kunne af sig selv spille salmer. Frankfurtsches Archiv f. ältere deutsche Lit. u. Gesch. II 175.
318. Priser på ure: Stockholm 1558: 46 Mk; 1561: 36 Mk. og 30 Mk. København 1590: 8 daler; 1591: 20 daler. Forssell: Sveriges inre Hist. II 21. – Rentemester-Regnskaber 1590 og 91. R. A.
319. KB 1593-96: 443-44.
320. Norske Samlinger I 18.
321. Danske Samlinger V 171. – Som betegnende udgifter til det store sejrværk på Kronborg kan anføres: 1½ Skpd. Bly til lod og 140 Favne grove Tove. Samme skrift. s. 154.
322. KB 1576-79: 435, KB 1588-92: 648, KB 1593-96: 418.
323. Friis: Samt. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 347.
324. N. Jacobsens håndskrevne sam-

- linger. Kgl. Bibl. i Kbhvn. (efter Grevinge Kirkes Regnskabs Bog, Consistoriums Archiv no. 121. fol. 1581).
325. E. Tang Kristensen: Det jyske almuoliv III 38–39.
326. Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. Leipzig 1879. I 169.
327. Danske Magazin VI 126. 187.
328. V. Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II 1, 123. – „Sjælebad“: Mølbech: Nordisk Tidsskrift I 450. – O. Nielsen. Kbhvns. Hist. og Beskr. I 292–95.
329. Danske Magazin 3. Række VI 7. 13. 14.
330. Olaus Magnus: Historia de gentibus septentrionalibus. Liber XV cap. 35.
331. Rørdam: Kbhvn. Univ. Hist. I 681.
332. Kinch i Saml. t. jydsk Hist. og Top. VI 201 fg.
333. Billedet i Olaus Magnus: Historia de gentibus septentrionalibus. Lib. XV cap. 35. (Romæ 1555). – Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II 1, 119. – Danske Magazin 3. Række I 83.
334. Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II 1, 119.
335. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 215 anm. – Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. s. 215, 340 og 135. – Tagebuch Christ. d. Jüngern. Herausg. v. G. Krause. Lpz. 1858. p. 95. – I beskrivelsen af Kronborg i Brauns theatrum urbium IV berettes der, at alt i badstuen var af sølv. – Den tyske rejsende Wunderer, der besøgte Kronborg 1589, påstår endog, at redskaberne dér var af sølv og guld (Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Litteratur und Geschichte II 178).
336. Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 187.
337. Caroli Ogerii Ephemerides sive iter Danicum, Suecicum, Polonicum. Lutetiæ Parisiorum 1656 p. 236–37. Om kopsætningen hedder det: Pleurique ibidem se cucurbitulis fere totos contegi jubent, ut sangvinem, quem ex nimio potu contrahunt, exsudent totique cruenti sunt, spectacula visu horrenda. Hele dette stykke om badning er oversprunget i den senere svenske oversættelse.
338. 20. Aug. 1573: I Badstuen til at tvætte kongl. Majs. Hoved med: Rinskvind 1 kande 2 quarter. Suen Staffannsonns rekenskap på winn 1573 i Saml. Räkenskaper rör. Guld, Silfver o.s.v. 1553–73 S.R.A.
339. Norske Magasin I 255.
340. I Middelalderen var det almindeligt i Europa, at kvinderne betjente ridderne i badet, vaskede dem, rakte dem håndklædet o.s.v. Eksempler findes samlede hos Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. (I Lpzg. 1879) 170.
341. Corp. Statut. Slesvic. Tom. II (Schleswig 1795.) p. 225. – Diplom. Flensborg. II 887.
342. Olaus Magnus: Hist. de gentibus septentr. Lib. XV cap. 35.
343. Es ist billich zu verwunden ... dasz die Teutschen sich also können im Zaum halten, ob wol Mann und Weib in einer Badstuben, darzu neben ein ander auf der Bank sitzen, bey nahe gar nackt und bloß, dasz doch kein Leichtfertigkeit vermercket wird (hvilket ingen sydbo vil kunne forstå). Hans Wilden: Reysbuch. (Nürnberg 1613) II 115.
344. For Frankrigs vedkommende kan

- skikken forfølges til slutningen af det 15. årh. I en kodex af Valerius Maximus skrevet omkring år 1470 for Anton af Burgund (findes nu i Breslau-Stadsbibl.) ses et miniaturebillede af en fransk badescene. I en stor sal er to rækker badekar opstillede. Mænd og kvinder sidder hver i sit kar lige over for hinanden. Mellem hvert par er anbragt et bræt med forfriskninger. Mændene er iført svømmebenklæder. Kvindernes dragt indskrænker sig til hovedpynt og halskæder. Alwin Schultz: *Das höfische Leben z. Zeit der Minnesinger*. I. (Lpz. 1879) 171.
345. Nye kirkehistoriske Samlinger V 73.
346. d'Ogier betegner disse som *virgularum fasciculi*. I Tyskland kaldtes de *Badeqweste* (Alwin Schultz: *Das höfische Leben z. Zeit der Minnesinger* I 170). Mon ikke hånsnavnet for lübeckerne „badekwast“ skulle stå i forbindelse hermed og ikke blot betegne badekost? (Allen: *De tre nordiske Rigers Historie 1497-1536*. I, 683 Anm. 73).
347. Carolus Ogerius: *Ephemerides sive iter Dan. Svecic. Polon.* Paris 1656. 6. 236-37.
348. Norske Magazin I 256.
349. Peder Syvs Ordsprog. Kbhvn. 1688. II 242. Alb. Raffn: *Den Himmelske Herredag*. Kbhvn. 1633. Bl. Nn. iij.
350. Danske Magazin 4. Række I 66. 78. 86. 89.
351. Norske Magazin II 176.
352. Norske Magazin II 179.
353. Norske Magazin I 285.
354. Norske Magazin I 354.
355. Carol. Ogerius: *Ephemerides sive iter Dan. Svecic. Polon.* Paris 1656. p. 237.
356. Joh. Mathesii *Erklerung und Auslegung Syrach*. Leipzig 1586. P. 1. Bl. 14 b.
357. Heffner: *Über die Badezunft im Mittelalter*. (Archiv d. hist. Vereins v. Unterfranken und Aschaffenburg XVII (1865) p. 155 fg).
358. Allen: *De tre nordiske Rigers Historie 1497-1536*. IV I, 265-68.
359. En Formaning oc Atuarsel om den lappede oc forkludede *Hosedieffuel*. Kbhvn. 1556. Bl. E.
360. Holinshed: *Description of England* (London 1587) p. 187.
361. Samuel L. Ödmann: *Hågkomster från Hembygden och Skolan*. 4 Uppl. Örebro 1861. s. 19.
362. *Nærværende skrift* (2. udg.) I, 72.
- De fleste af de i dette og det følgende bind meddelte iagttagelser fra stedet selv, opmålinger og deslige er samlet på en rejse, som forfatteren med understøttelse af den Letterstedske Forening foretog i dette øjeblik med i sommeren 1879.

SUPPLERENDE LITTERATURFORTEGNELSE

ved Lilli Friis.

- Side 60. *Kort*. Ib Kejlbø: Historisk kartografi, Kbh. 1966.
- Side 60. *Landenes form*. Artiklen „Ni-veauforandring“ i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, XII, Kbh. 1967.
- Side 62. *Limfjorden*. Hugo Matthiesen: Limfjorden, II udg. Kbh. 1941 og Holger Rasmussen: Vel kaldes det tilsammen Limfjorden, i: Skalk 1966, nr. 5 s. 18–27.
- Side 62. 1634. M. H. Nielsen: Stormfloden 1634 og dens Virkninger paa Sønderjyllands Vestkyst, i: Sønderjydske Aarbøger 1900, s. 253–292 og 1901, s. 56–103.
- Side 62. *Nørrejyllands vestkyst*. Danmark Før og Nu, Jylland, bind III, Kbh. 1954, s. 23 ff.
- Side 62. *Det er bevisligt, at Vesterhavet* – Udregninger er taget fra værk af C. C. Andresen 1861, om nyere synspunkter se Carl Klitgaard: Forandring af Vendsyssels Vestkyst, i: Festskrift til Knud Fabricius (red.: Chr. A. Jensen o. a.), Kbh. 1945, s. 1–9.
- Side 66. *Saltsydning og skovs forsvinden*. Skalk 1965, nr. 6 s. 9. H. Grüner Nielsen: Læsøfolk i gamle dage, Kbh. 1924, s. 18 ff. Emil Madsen: Jylland i det 16. Aarhundrede, Kbh. 1914, s. 200 ff; deri også ang. andre metoder end at uddrage salt af tørvejord.
- Side 66. *Oldenår*. Chr. Gandil: Om Oldensvin, i: Dansk Skovforenings Tidsskrift XXII, Kbh. 1937, s. 273–98.
- Side 66. *Den hele strækning* – – *oversået med skove*. Ikke storskov de nærmeste kilometer langs vesterhavs-kyst; løvskov har ikke kunnet trives i havgus, og nåletræer fandtes ikke her i middelalderen.
- Side 66. *Heder*. De danske Heder, red. af Erich Struckmann o. a., I, Kbh. 1943.
- Side 66. *Stednavnene*. Kristian Hald: Vore Stednavne, Kbh. 1950.
- Side 67. *Jernudsmeltning*. Større udbredelse end her nævnt, også sidenhen. Rasmus Mortensen: Jysk Jærn, i: Samlinger til jydsk Hist. og Top., 5. rk., IV, 2 halvbind, 1939–40, s. 91–213.
- Side 68. *Thy*. Har antagelig også tidligere været skovfattig.
- Side 72. *Orlogsskibs bygning*. P. Chr. Nielsen: Skibets krav til skoven, i: Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, årb. 1960, s. 169–204.
- Side 73. *Læsø*. Til omkr. 1800 levninger af fyrreskove. P. Lorenzen: Furskoven paa Læsø, i: Dansk Skovforenings Tidsskrift 1928.
- Side 74. *Bøgen*. Bøgen kan fortrænge eg, hvor der holdes svin på olden; svin får lettere fat på agern end på bog, og idet de roder frøene ned i

- jorden, kultiveres den, og der skabes gode betingelser for bøgeskoven opvækst.
- Side 79. *Sandflugten*. Viggo Hansen: Sandflugten i Thy og dens indflydelse på kulturlandskabet, i: *Geografisk Tidsskrift*, bind 56, Kbh. 1957.
- Avlet af ødsle fortidsvaner*. Klimatiske årsager må ikke udelukkes; om vandrende parabelklitter o. a., se ovennævnte.
- Side 79. *Det 16. århundrede*. Naturlige forudsætninger tidligere, se ovennævnte og Viggo Hansen: *Landskab og bebyggelse i Vendsyssel*, Kbh. 1964; men endnu i midten af 1500 kun svage tilløb til ødelæggelse af dyrkede marker.
- Side 79. *Sjælland*. Jens Brüel: Sandflugten i Nordsjælland, Kbh. 1917. H. C. Terslin: Sandflugten ved Nordsjællands Kyst, i: *Fra det gamle Gilleleje VIII* 1940, s. 14-21. G. Knudsen: Om Sandflugten i Rørvig Sogn, i: *Fra Holbæk Amt, VII* binds II årg., Holbæk 1931, s. 67-76.
- Side 81. *Skagen*. C. Klitgaard: Skagen Bys Historie indtil ca. 1870, Skagen 1928, s. 25 ff: i 1500 årene stridigheder mellem Skagens beboere og nybyggere på Skagens marker. Denne ekspansion falder i tid sammen med beretninger om stormflod og tilsanding; antagelig sammenhæng herimellem: oppløjning af flyvesandarealer, overgræsning af får. Men beboeres udnyttelse af skove og øvrige vegetation kun sekundær betydning, også naturlige årsager, se Klitgaard s. 206 og Viggo Hansen: *Landskab og Bebyggelse*, s. 75; Skagens kirkeruin beliggende i parabelklit.
- Side 82. *Gårde -- ødelagte*. Sandflug-
- ten betød ikke så stor økonomisk katastrofe, som den ville have været for et agerbrug. Kvægavl var dominerende brugsform (ifl. tiendeafgifter på smør og unge husdyr), i realiteten medførte sandflugt derfor kun flytning af bygninger til andre græsningsområder, ifl. Viggo Hansen: *Landskab og Bebyggelse*, s. 131.
- Side 82. *Hune*. Oscar Marseen: Det forbandede sand, i: *Skalk* 1958, nr. 4, s. 3-7 (ang. hus forladt i 15-1600 årene). Hune ødelagt af parabelklit, startet ca. 1380.
- Side 84. *Bornholm*. M. K. Zarhtmann: Sandflugten paa Bornholm og Peder Jespersen, i: *Bornholmske Samlinger XI* 1917, s. 26-106.
- Side 85. *Klima*. Artiklen *Klimat* i *Kulturhist. leks. f. nord. middelalder, VIII*, Kbh. 1963, bl. a. om undersøgelser 1962.
- Side 85. *Golfstrømmen*. Har haft sydligere kurs, se ovenn. art. m. litt. henv.
- Side 86. *Tidsregningen*. *Nordisk Kultur XXI, Tidsregning*, Sth. 1934.
- Side 89. *Rusland*. *Juliansk kalender indtil februar 1918, derefter gregoriansk*.
- Side 95. *Dyreliv*. C. Weismann: *Vildtets og Jagtens Historie i Danmark*, Kbh. 1931.
- Side 95. *Ulv*. F. Storgaard-Pedersen: *Ulves Forekomst i Jylland*, i: *Hardsyssel Aarbog* 1907, s. 109-126.
- Side 97. *Kongen*. Emil Madsen: *De kongelige Jagter og Fiskerier i det 16. Aarhundrede*, i: *Fra Arkiv og Museum* 4, Kbh. 1909, s. 487-533.
- Side 102. *Fugleflokke*. Poul Lorensen: *Vilde fugle i sogn og tro*, Kbh. 1960.
- Side 102. *Sælhunden*. I 1579 forordning om fredningstid. Meget jagt ved Anholt, ifl. Emil Madsen: *Jyl-*

- land i det 16. Aarhundrede, Kbh. 1914, s. 199 f.
- Side 102. *Befolkningens faste tro*. Bengt Holbek og Jørn Piø: Fabeldyr og Sagnfolk, Kbh. 1967.
- Side 103. *Norges dyreliv*. Nordisk Kultur XI–XII A, Fångst, Jakt och Fiske, Oslo 1955.
- Side 104. *Bjørnens forkærlighed for bihonning* (i billedtekst). Billedet viser også redskaber til bjørnefangst. A. Hämäläinen: Bjørnklubban i den primitiva biskötelsens tjänst, i: *Fataburen* 1935, Sth. 1935, s. 131–140, og Gösta Berg: Bjørnklubban. Boktryckarmärke och verklighet, i: *Kulturspeglingar. Studier tillägnade Sam Owen Jansson* 19. marts 1966, Karlshamn 1966, s. 41–54.
- Side 108. *Indspørelsen af bøsser*. Alm. som jagtvåben omkr. 1500, med hjul-lås el. lign. Bedre præcision med spiralflede piber fra midten af 1500. Dog kun haglgevær mod stående el. siddende dyr. evt. svømmende fugle; først fra midten af 1600 flint-lås og bedre støtte mod skulder, derefter mulighed for flugtskydning. J. Alm: *Litet om jagtgevären före 1600*, i: *Våbenhistoriske Arbejder*, Kbh. 1948, s. 310–332.
- Side 110. *Ulven – – folketroen* (i billedtekst). Ella Odstedt: *Varulven i svensk folketradition*, Uppsala 1943. Nils Lid: *Til varulvens historie, i samme: Trolldom*, Oslo 1950, s. 82–108.
- Side 112. *I Sverige*. Sven Ekman: *Norrlands Jakt och Fiske*, Upps. og Sth. 1910, samt tidl. nævnte *Nordisk Kultur XI–XII A*, Oslo 1935.
- Side 112. *Elsdyr – – husdyr*. Uno Wilers: *Ålgen som husdjur – en kulturhistorisk kuriositet*, i: *Rig* 24, Sth. 1941, s. 117–123.
- Side 113. *Elsdyr – – trækdyr*. Troels Lunds kilde hertil er sikkert Olaus Magnus, 11. bog, 36. kapt. Der kan være det virkelighedsgrundlag for O. M.s beretning, at en stormand tæmmede en elg, hvilket vakte sensation. I øvrigt findes sagnene om eldsdyr til ridning og kørsel specielt i områder, hvor hest og ren mødes som ridedyr, ifl. John Granlund: *Olaus Magnus*, 5. del, Sth. 1951, s. 264 f.
- Side 113. *Rensdyr*. *Nordisk Kultur X*, Sth. 1947, s. 62–85.
- Side 118. *Bæver*. I Danmark antagelig uddød i vikingetid.
- Side 120. *Eventyrlige væsener*. C. W. von Sydow: *Övernaturliga Väsen*, i: *Nordisk Kultur XIX*, Oslo 1935, s. 95–159. Jean Anker og Svend Dahl: *Fabeldyr og andre Fabelvæsener i Fortid og Nutid*, Kbh. 1948. Bengt Holbek og Jørn Piø: *Fabeldyr og Sagnfolk*, Kbh. 1967.
- Side 120. *Olaus Magnus*. *Historia om de nordiska folken*, 5. del, kommentar af John Granlund, Sth. 1960. Samme: *Syn och sanning hos Olaus Magnus*, i: *Fataburen* 1946, Sth. 1946, s. 119–132, og: *Olaus Magnus som folklivsforskare*, i: *Saga och Sed* 1949, Uppsala 1950, s. 1–16.
- Side 121. *Folkemængde*. *Nordisk Kultur II*, *Befolkningen i middelalderen*, Oslo 1938; for Danmark enkelte skattemændtal fra det 16. årh., s. 42 f. Aksel Lassen: *Befolkningsudviklingen i Danmark 1660–1769*, i: *Jydske Samlinger*, Ny række V, 2, 1960, s. 172–197. Aksel Lassen: *Fart og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960*, Aarhus 1965; s. 20 ang. den ældre opfattelse.
- Side 125. *Finmarken*. Halvor Vreim:

- The ancient settlements in Finmark, Norway. Cabins and tents. Folk-Liv I, Sth. 1937, s. 169-204.
- Side 126. *Bybefolkning*. Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid, Aarhus 1932. Hans H. Fussing: Bybefolkningen 1600-1660, Aarhus 1957.
- Side 127. *Byerne i Norden*. Nordisk Kultur XVIII, Byer og Bybebyggelse, Oslo 1933. Nye synspunkter og litt.henv. i Erik Levin Nielsen: Det ældste Viborg, i: Fra Viborg Amt 1965, s. 137-174.
- Side 127. *De enkelte byers størrelse*. Andre beregninger i de her nævnte bøger.
- Side 127. *København*. H. U. Ramsing: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, I-III, Kbh. 1940.
- Side 127. *Bergen*. Bernt Lorentsen: Gård og grunn i Bergen i middelalderen, Bergen 1952.
- Side 135. *Samfundets øvre lag*. Svend Aage Hansen: Adelsvældens Grundlag Kbh. 1964, s. 248 ff: Dødelighedsforhold.
- Side 135. *Indvandring*. Også tidligere, ifl. Nordisk Kultur II, Oslo 1938, s. 22 ff og 49 ff.
- Side 137. *Finner*. Ørnulf Vorren og Ernst Manker: Samekulturen, Tromsø 1957 (om materiel og åndelig kultur, kulturkontakter o. a., med litt.henv.).
- Side 138. *Gammer o. a. om finners bolig*. Sigurd Erixon: Svensk byggnadskultur, Sth. 1947, s. 21-86 (med litt.henv.).
- Side 142. *Indvandring*. Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid, Aarhus 1932.
- Side 144. *Købstædernes håndværkerbefolkning*. C. Klitgaard: Fremmedelementet i de nordjyske Købstæder i det 16. og 17. Aarh., i: Personalhistorisk Tidsskrift, 10 r. II, Kbh. 1935, s. 48-71.
- Side 144. *Bergen*. Flere årsager til tyskernes tilbagegang, bl. a. konkurrence fra hollændere. Johan Schreiner: Hanseaterne og Norge i det 16. Århundrede, Oslo 1941.
- Side 145. *Nederlandene*. Holland-Danmark I-II, Kbh. 1945.
- Side 147. *Dele af Finlands kraftige befolkning*. Albert Hämäläinen: Bostads- och byggnadsskik hos skogsfinnarna i Mellan-Skandinavien, i: Nordiska Museets handlingar, 23, Sth. 1945.
- Side 148. *Taternes*. Erik D. Bartels and Gudrun Brun: Gipsies in Denmark, Kbh. 1943. H. P. Hansen: Natmændsfolk og Kjeltringer I-II, Kbh. 1921-22. Allan Etzler: Zigenarna och deres Avkomlingar i Sverige, Sth. - Upps. 1944. Af samme art. i Rig, Sth. 1940, s. 1-21. (Troels-Lunds kilder - Dyrlands disputats og Eilert Sundts skrift - regnes stadig for grundlæggende arbejder).
- Side 149. *Svedjebrug* (i billedtekst). Axel Steensberg: Med bragende flammer, brændingskulturens metoder i fortid og nutid, i: Kuml 1955, Aarhus 1955, s. 65-130.
- Side 160. *Danmarkskort*. N. C. Nørlund: Danmarks Kortlægning. En historisk Fremstilling. I, Kbh. 1942 (Geodætisk Instituts Publikationer IV). Ib Kejlbø: Historisk Kartografi, Kbh. 1966.
- Side 161. *Rejseberetninger af fremmede*. Harald Iisøe: Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700. Bibliografisk fortegnelse, Kbh. 1963.
- Side 169. *Vogne*. Troels-Lund har misforstået konstruktionen af det 16. århundredes hængende vogne, idet

- han opfatter dem således, at vognkassen var ophængt i taget. Den rigtige konstruktion fremgår af billederne side 168 og 171. Ophængningen er fastgjort ved vognkassens bund. Der er følgelig heller intet brud i udviklingen, idet man i det 17. og 18. århundrede videreførte denne konstruktionsform – fra slutningen af det 18. årh. suppleret med stålfjedre.
- Side 174. *Sverige*. Gösta Berg: Sledges and wheeled vehicles. Uppsala 1935.
- Side 176. *Veje*. Torben Topsøe-Jensen: Ad hjulspor og landeveje, Kbh. 1966. Danske Veje, Turistforeningen for Danmark, Arb. 1964. Også om vadesteder og broer, færger og kroer.
- Side 178. *Datidens mangel på evne til at beregne (afstande)*. David Yde-Andersen: To hodometre fra renaissance, i: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1952, s. 72–78.
- Side 179. *Norge*. Sverre Steen: Veiene og leden i Norge, i: Nordisk Kultur XVI, Kbh. 1934, s. 217–228.
- Side 182. *Store Bælt*. Mogens Lebeck og N. C. D. Johnsen: Store Bælt, Kbh. 1965.
- Side 184. *Sverige*. Adolf Schuck: Sveriges vägar och sjöleder under forntid och medeltid, i: Nordisk Kultur XVI, Kbh. 1934, s. 229–255.
- Side 185. *Ved præstegården*. H. Zangenberg: Gamle Præstegaarde, Kbh. 1932, s. 13 f.
- Side 194. „*Store Lækkerbisknen*“. Kendt fra 1607. Bering Liisberg: Kongens Gæstegaarde og Stadens Værtshuse, i: Hist. Medd. om Kbh., 7. b., Kbh. 1919–20, s. 81–109.
- Side 207. *Udviklingen*. Hilmar Stigum: The study of man. Evolutions-tanken og det historiske forløb, i: By og Bygd IV, Oslo 1946, s. 25–58.
- Side 209. *Bønderboligen*. Om bøndernes økonomi og andre forudsætninger for boligbyggeri, se f. eks. H. H. Fussing: Herremand og fæstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600, Kbh. 1942. Poul Meyer: Danske bylag. En fremstilling af det danske landsbystyre på baggrund af retshistoriske studier over jordfællesskabets hovedproblemer, Kbh. 1949. Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774, Kbh. 1957. F. Skrubbeltrang: Husmand og inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660–1800, Kbh. 1940.
- Side 209. *Bønderboliger, alment*. Nordisk Kultur XIV, Från trä til stål, Kbh. 1953. Samme XVII, Byggnadskultur, Oslo 1953. Samme XVIII, Landbrug og bebyggelse, Sth. 1956. Bjarne Stoklund: Bondehuse, i: Budstikken 1964, s. 5–26, m. litt. henv.
- Side 209. *Forbilledet for det 16. århundredes bønderboliger*. Troels-Lund slutter bagud fra de mest primitive bondehuse i hans egen tid. Om det historiske forløb populær oversigt i Axel Steensberg: Den danske Bondegård. Fra Jordhuset til den moderne Bondebolig, Kbh. 1942.
- Side 209. *Præstegårdene*. T.-L. har kun haft en enkelt kilde, som der er generaliseret ud fra. H. Zangenberg: Gamle Præstegaarde, Kbh. 1932. Sigurd Erixon: Svensk Byggnadskultur, Sth. 1947; s. 738–751 oversigt over historisk udvikling i 1500 årene, om præsteboliger s. 743–747.
- Side 211. *Af træ. I Sverige*. Sigurd Erixon: Svensk Byggnadskultur, Sth. 1947. Om andre synspunkter end

- heri ang. huse helt af træ contra bindingsværk, se f. eks. Albert Sandklef: Hallandsgårdar, Sth. 1953, s. 103.
- Side 211. *Af træ. I Norge.* Halvor Vreim: Norsk Træarkitektur, Oslo 1947.
- Side 211. *I Danmark.* H. Zangenbergs Danske Bøndergårde, Kbh. 1925. Svend Jespersens artikler om bondegården og dens rum i Håndbog for danske lokalhistorikere, Kbh. 1946 og fotografisk genoptryk 1965.
- Side 211. *Bulhuse.* M. Clemmensen: Bulhuse I-II, Kbh. 1937.
- Side 211. *Forbød – – bjælkehuse.* Forbudet gjaldt bønderns brug af fjæletømmer el. bulvægge, altså bulhuse, ikke bjælkehuse, hvorved må forstås blokhuse.
- Side 211. *Regeringen.* Konger bestiller selv bulhuse til forsendelse; Fr. II: 1 bulhus fra Skåne 1572, Chr. IV: 3 bulhuse fra Laholm til Kbh. 1623, ifl. Ax. Steensberg i Kulturhist. leks. f. nord. middelalder II, Kbh. 1957, sp. 359.
- Side 211. *Manglen på vinduer.* Ved påvirkning fra borgerstand en vis udbredelse i det 16. årh. F. eks. nævnes glasvindue fra veludstyret hjem ifl. Zangenbergs: En lollandsk Gaards Inventar i 1505, i: Loll-Falsters Aarvog XVI, 1928, s. 46.
- Side 214. *Näs* (i billedtekst). Albert Eskeröd: Kring Näsgårderna och deras människor, i: Folkeliv og Kulturlevn. Studier tilegnet Kai Uldall, Kbh.-Odense 1960, s. 146-157.
- Side 214. *Udskud.* Dannes af mellemrum mellem højremsstolper og ydervægge i et højremshus eller kan være lave udbygninger på andre konstruktionsformer. Om højremshus: D. Yde-Andersen: Danmarks ældste Bondegaard, i: Festskrift til H. P. Hansen, Kbh. 1941, s. 174-186.
- Side 215. *Astager.* Ikke ældste form. Beskrivelsen her gælder norske og svenske huse af nåletræ.
- Side 215. *Rygåsbjælke.* I Troels-Lunds tekst kan det virke, som om rygåsbjælken var en på dette tidspunkt nyudviklet konstruktion. Se Nordisk Kultur XVII, Oslo 1953, register: rygås.
- Side 215. *Hvor heller ikke denne – – –* Følgende linier angår tag i sulehus. I beskrivelsen af åstag og suler har T.-L. ikke skilt den nordskandinaviske byggetradition ud fra den sydskandinaviske (nåletræsområde contra løvtræsområde).
- Side 215. *Suler.* H. Zangenbergs: Danske Bøndergårde, Kbh. 1925. Chr. Axel Jensen: Stolper og Suler, i: Fortid og Nutid I, 1914, s. 60-77 og af samme: artiklen Sulehus i Håndbog for danske Lokalhistorikere, Kbh. 1965.
- Side 215. *Astageret – – i Gudbrandsdalen.* De bevarede huse med ås er ikke fra det 16. årh. Om problemer med datering bl. a. Roar Hauglid: Maihaugens to årestuer i: Foreningen til norske Fortidsminnesmærkers Bevaring 1962, Oslo 1963, s. 109-140.
- Side 215. *Astager – – i Nørrejylland.* Også andre steder, ifl. tidl. nævnte henv. samt Alfred Kaae: Med åse og suler. Lidt om forekomster af sulebyggede huse i Ulfborg-Hing herred omkring 1800, i: Hardsyssel årb. LVI 1962, s. 178-192.
- Side 215. *Spare på bjælker.* I det flg. beskrivelse af sydskandinavisk byggeskik, løvtræsområder. Bindingsværket gav dog ikke altid besparelse af træ, da der til stolper og fyldtømmer undertiden brugtes mere end til

- tynde bulvægge, ifl. Grith Lerche: *Bøndernes boliger*, i: *Dagligliv i Danmark i det 17. og 18. årh.*, red. af Axel Steensberg, I, Kbh. 1969.
- Side 215. *Spærttag*. David Yde-Andersen: *Gullevhuset*. En studie i dansk bygningshistorie, i: *Fortid og Nutid* 17, 1948, s. 45-65.
- Side 216. *Gården fra Pebringe* (i billedtekst). Martin A. Hansen: *Tanker i en skorsten*, Kbh. 1948, s. 59-65. Axel Steensberg: *Bondehuse og vandmøller i Danmark gennem 2000 år*, Kbh. 1952, s. 197-256.
- Side 217. *Trykket – på gavlene*. Her må underforstås et kort hus, hvis tag bæres af en sule i hver gavl.
- Side 217. *Tagbeklædning af strå*. Alan Hjort Rasmussen: *Stråtage*, Kbh. 1966. (Om andre materialer, se deri under *Historisk tilbageblik*, s. 45 ff).
- Side 217. *Som endnu på Læsø*. Bjarne Stoklund: *Tækket med tang*, i: *Skalk* 1960, nr. 3, s. 12-14 (om nutidig tækning). Også sen forekomst på Endelave, se Peter Michelsen: *Det sidste tangtag på Endelave*, i: *Folkeliv og kulturlevn, studier tilægnet K. Uldall*, Kbh. 1960, s. 125-33.
- Side 217. *Tang*. Ang. ældre tækning, se H. E. Engquist: *Læsø byggeskik*, i: *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, Kbh. 1944, s. 49-60 og Bjarne Stoklund: *Læsøgården på Frilandsmuseet*, Kbh. 1962.
- Side 218. *I Sverige – tagbeklædning*. Også stråtage. Karl Matthisson: *Det sydsvenska halmtaket*, Lund 1961.
- Side 218. *Stedlige forhold*. Halvor Vreim: *Houses with gables looking on the valley. Influence of the terrain on the placement of buildings*, i: *Folk-Liv II*, Sth. 1938, s. 295-315.
- Side 218. *Stue*. Artiklerne *Stuehus i Håndbog for danske Lokalhistorikere*, Kbh. 1965, og *Eldhus i Kulturhistorisk leks. f. nord. middelalder*, III, Kbh. 1958.
- Side 220. *Sahsiske gård*. Også kaldet den nedersachsiske gårdtype, fra området *Nieder-Sachsen* (ikke hertugdømmet *Sachsen*). R. Mejborg: *Nordiske Bøndergaarde I*, Slesvig, Kbh. 1892, s. 25-42. Klaus Thiede: *Bauernhäuser in Schleswig-Holstein*, Heide 1963 (II udg.).
- Side 221. *Ingen udviklingsmulighed*. Også i det 16. årh. gårdkomplekser med mindre bygninger ved nedersachsisk gårdtype, bl. a. ifl. titl. nævnte Thiede samt Karl Baumgarten: *Das Bauernhaus in Mecklenburg*, Berlin 1965, s. 31.
- Side 222. *Frilandsmuseet* (i billedtekst). Kai Uldall: *Frilandsmuseet*, i: *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1958, s. 93-106. Holger Rasmussen: *Dansk Folkemuseum og interiørprincippet*, Kbh. 1960. Peter Michelsen: *The origin and aim of the Open-Air Museum*, i: *Dansk Folkemuseum og Frilandsmuseet. History and Activities*, Kbh. 1966, s. 227-44.
- Side 223. *Stuens evne til udvikling*. Hilmar Stigum: *The study of man. Evolusjonstanken og det historiske forløb*, i: *By og Bygd IV*, Oslo 1946; s. 42 ff. oversigt over forsk. forskeres syn på det historiske forløb. Eks. på danske stuehuse i Axel Steensberg: *Den danske Bondegaard*, Kbh. 1942, s. 65 (Aså), s. 68 (Pebringe) og s. 72 (Heininge) samt udførligere i sammen: *Bondehuse og vandmøller i Danmark gennem 2000 år*, Kbh. 1952. Troels-Lunds plan viser nord-skandinavisk blokhus. (Gårde med flere længer omtales i næste bind).
- Side 224. „*Frammers*“. Synes i middel-

- alderen at betegne køkken (forstue-køkken). Frammers med ildsteder påvist ved udgravninger af middelalderlige stuelænger. Art. m. litt.-henv. i Kulturhist. leks. f. nord. middelalder IV, Kbh. 1959 sp 558.
- Side 224. *Nordisk bondehus*. T-L beskriver her nordskandinavisk bondehus.
- Side 224. *Døren*. Per Gjærder: Norske pryddører fra middelalderen, Bergen 1952. Flere henv. ang. døre s. 374.
- Side 224. *Dørtrinnet højt*. Dørtrinnet er en del af sylden, der ikke må svækkes ved overskæring.
- Side 225. *Forstue*. Se „framers“ s. 224 og henv. ang. de forsk. nordiske landes bygningskultur. Troels-Lund har her og flere andre steder kun haft materiale fra Hyltén-Cavallius. Herom i: Nils-Arvid Bringéus: Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, Lund 1966.
- Side 225. *Hullet i taget -- i Danmark*. „Lyre“ ikke fundet omtalt i danske middelalderlige kilder. I nyere tid kun kendt i nordlige Jylland. Tidligere belæg fra andre egne for røghul i gavl, som i saksisk gård. Ifl. Axel Steensberg, art. Ljore i Kulturhist. leks. f. nord. middelalder, X, Kbh. 1965.
- Norge*. Nævnte art. el. Robert Kloster: Ildstedform og ljoretype, i: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Oslo 1946, s. 77–96.
- Side 227. *Eilert Sundt*. H. O. Christophersen: Eilert Sundt. En dikter i kjensgerninger, Oslo 1962.
- Side 229. *Arnen – midt på gulvet*. Ikke altid denne placering, se f. eks. artiklen Ildsted i Kulturhist. leksikon f. nord. middelalder VII, Kbh. 1962.
- Side 230. *Lyren i taget*. Eller – ved bindingsværk – røghul i gavl. *Norge*. Visted og Stigum: Vår gamle Bondekultur I, Oslo 1951, s. 69 ff. *Sverige*. Sig. Erixon: Ugn, härd och kök, i: Svensk Byggnadskultur, Sth. 1947, s. 401 ff.
- Side 230. *Bænkene på langvæggene*. Axel Steensberg i Nordisk Kultur XVII, Oslo 1953, s. 388: „Når høj-sædet i høvdinghallerne ifl. sagaerne fandtes på den ene langside, tværs over for langilden, må dette ikke uden videre overføres til også at gælde bondens bolig. Bondens boligrum var ikke nogen hal, hvor bålvarmen væsentlig samlede sig om midtpartiet.“
- Side 230. *Ny form*. Røgovnen synes tidligere udviklet i Østeuropa, hvor den var kendt fra omkr. vor tidsregnings begyndelse, bl. a. ifl. Nordisk Kultur XVII s. 311.
- Side 230. „Ovn“. Ildstedets udvikling er ikke publiceret separat, men en god oversigt gives i Nygård-Nilssen: Norsk Jernskulptur I, Oslo 1944, s. 57 ff: Fra arne til ovn.
- Side 232. *Arne foran ovnen*. Fundbetretninger i Axel Steensberg: Bondehuse og Vandmøller, Kbh. 1952. Om middelalderlig ovn, udstillet i Nationalmuseets III afd., bondestand, se samme: Store Valby, i: Nationalmuseets Arbejdsmark, Kbh. 1953, s. 44–54.
- Side 232. *Sveriges berømteste naturforsker*. Linné rejste i Sveriges særlig traditionsbundne områder; næst efter Olaus Magnus den bedste beskriver indtil Hyltén-Cavallius' og Hazelius' tid. Sigfrid Svensson: Linné som „antiquarius“, i: Rig 43, Sth. 1960, s. 1–14.
- Side 232. *Kvælende os*. Ingen røg med

- tørt brænde i gennemvarmet ovn; ved fyring med friskt el. vådt brænde en klart afgrænset røgsøjle, ifl. efterlignende eksperiment med røgovn. Svend Nielsen: Eksperiment, i: Skalk 1966, nr. 3, s. 19.
- Side 233. *Hårdnakket holdt sig*. Trods muligheden for opførelse af skorsten foretrak man måske røgovn, fordi den optrækkende røg virkede konserverende på lagret korn, ifl. Nordisk Kultur XVII, Oslo 1953, s. 329. Desuden kunne skorsten med sod i piben give større brandfare end mangel på skorsten, se Harald Langberg: Skorstenspiber, Kbh. 1968, s. 18.
- Side 233. *Det løsen var endnu ikke fundet* – – Fjælle-esser se s. 236, i Danmark.
- Side 233. *Skorsten*. Art. Skorsten i Håndbog f. danske lokalhist., Kbh. 1965. Nygård-Nilssen, tidl. anf., s. 60 f. Harald Langberg: Skorstenspiber, Kbh. 1968.
- Side 233. *Pejs*. Roar Hauglid: Peisens innføring på bygdene i Norge. Et problem og en hypotese, i: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, årbok 1951-52, Oslo 1952, s. 71-114. Samme: Mer om hus, peis og billedvev, anf. skrift, årbok 1955, Oslo 1956, s. 27-94. Anmeldelse i Rig 41, Sth. 1958 s. 57-58.
- Side 235. *Færøerne* (i billedtekst). Bjarne Stoklund: Røgstue og glasstue, i: Nationalmuseets Arbejdsmark 1966, Kbh. 1966, s. 21-32.
- Side 236. *Oven af vådt ler*. Fund fra renæssancen af ovn bygget over grenskelet i Axel Steensberg: Bondehuse og vandmøller, Kbh. 1952, s. 142.
- Skabelon af tøv*. Metoden brugt op til nutiden, se H. P. Hansen: Bondens Brød, Kbh. 1954, s. 65 ff.
- Side 237. *Datids penge*. J. Wilcke: Renæssancens Mønt- og Pengeforhold 1481-1588, Kbh. 1950. *Efter nutidsforhold*. Kapt. VII i ovenn.: Pristal 1872-1948, Renæssancetidens Mønter set i Forhold til Nutiden.
- Side 238. *Skåne*. Anders W. Mårtensson: Eldstäder i Skåne, i: Kulturen 1963, Lund 1964, s. 43-71; ang. ældre ovntypers udbredelse og stadige forekomst p. gr. a. sociale og økonomiske vilkår.
- Side 238. *Halland*. Albert Sandklef: Hallandsgårdar. Bebyggelse på gårdar och torp före 1900, Sth. 1953 (Nordiske Museets Handlingar 45). Samme: Spiskåpa och ugn i Halland i: Varberg Museums Årsbok 1959, s. 52-62.
- Side 240. *Eilert Sundt* (i billedtekst). Om fortegninger til dette billede, se Helge Refsum: Eilert Sundt og bygningsskikken, i: Forening til norske fortidsminnesmerkers bevaring 1942, Oslo 1944, s. 105-128.
- Side 241. *I brug endnu*. Om røgovne i brug til 1956: Ola Øgar Svendsen: Tvensberget i Grue, og Per Martin Tvensberg: Finsk byggeskik i Grue, i: Forening til norske fortidsminnesmerkers bevaring, henholdsvis 1959, s. 81-92 og 1961, s. 121-145.
- Side 241. „*Arnestue*“. Det norske ord årestue, d.v.s. arnestue, er en nyskabelse af Eilert Sundt. Ildhus var den sædvanlige betegnelse for beboelseshus med arne.
- Side 241. *Dampbadstue*. Svigtende bevismateriale. Se flg. sider.
- Side 241. „*Frammers*“. Også ildstue adskilt fra stuen før røgovn el. skorstens indførelse, se f. eks. artiklen Frammers i Kulturhist. leks. f. nord. middelalder IV, Kbh. 1959, el. ar-

- tiklen Stuehus i Håndbog f. danske lokalhist., Kbh. 1965, også ang. egnsforskelle og kulturpåvirkninger.
- Side 243. *Ildhus*. Samt i øvre Dalarna og i vestre Härjedal, ifl. Nordisk Kultur XVII, s. 308.
- Side 243. *Badstue*. Imod Troels-Lunds hypotese om badstue med damp på landet: A. Sandklef: Om torkhus i Syd- och Väst-Sverige, Göteborg 1933. Ilmar Talve: Bastu och Torkhus i Nordeuropa, Sth. 1960. Andre meninger i Andreas Ropeid: Den norske tradisjonen om badstua, i: Norweg IX, Oslo 1962, s. 181–194. Senere udbredelse af „bastu“ i Atlas över svensk folkkultur I, Uddevalla 1957, s. 48–49, med kommenteret litt. Ang. badstue i byer, se Troels-Lund s. 492.
- Side 245. *Kun de ræste krav*. Dog eksempel på stort indbo i bondehjem, men måske møller, ifl. H. Zangenberg: En lollandsk Gaards Inventar i 1505, i: Loll.-Falsters Aarb. XVI, Nyk. F. 1928, s. 36–50.
- Side 246. *Gulvet*. Jord el. ler; så vidt det kan sluttes ud fra undersøgte tomter med tyndere lerlag end i jernalderen; sjældent stenbrolægning.
- Side 247. *Ulstrup* (i billedtekst). Axel Steensberg: Et husmandshjem paa Røsnæs, Kulturminster 1952, s. 58–89.
- Side 248. *Husets firbenede befolkning*. Gösta v. Schoultz: En sydsvensk bostadsvana i etnologisk belysning, i: Folk-Liv VII-VIII, Sth. 1944, s. 38–55.
- Side 249. *Ænder*. Tamme ænder sjældne i 1500 årene, ifl. art. Fjerkræ i Kulturhist. leks. f. nord. middelalder IV, sp. 287 ff. Dog belæg for 10 ænder ifl. H. Zangenberg: En lollandsk Gaards Inventar i 1505, i: Lolland-Falsters Aarbog XVI, 1928, s. 43.
- Side 250. *Bordet var en svær plade*. Anden mening, se. f. eks. Sigurd Erixon: Folklig möbelkultur i svenska bygder, Sth. 1938, s. 86 ff (også om andet end svenske forhold).
- Side 250. *Langvæggen*. Se note til s. 230, bænkenene på langvæggen.
- Side 250. *Senge*. Axel Steensberg: Danske Bondemøbler, Kbh. 1964, s. 103 ff. Sigurd Erixon: Folklig möbelkultur i svenska bygder, 1938, s. 17 ff. Manne Eriksson: Hjäll och tarre, Uppsala 1943. Visted og Stigum: Vår gamle bondekultur I, Oslo 1951.
- Side 252. *Sengehalm, der sjældent fornyedes*. Dette ved man intet om vedr. 16. årh. Folkelivsskildringerne fra 1800 årene er ikke alment gyldige.
- Side 253. *Frilandsmuseet* (i billedtekst). Hanne Frøsig: Senge på Frilandsmuseet, i: Nationalmuseets Arbejdsmark 1965, Kbh. 1965, s. 39–50.
- Side 257. *Overmalede på de sodede bjælker*. Troels-Lunds kilde er en præsts beskrivelser af bøndernes levevis i Hardanger omkr. 1820; i røgstuerne blev der malet på de stokke, der var over de siddendes hoveder, men ikke højere end til hvor stokke sværtedes af røgen. Om sen brug af dette, se Aslaug Arnoldus: Krotting – to dekorerte stuer i Hardanger, i: By og Bygd 1945, Oslo 1944, s. 101–126. Om det historiske grundlag, se Robert Kloster: Billedvev og ildsted, i: Bergens Museums Årbok 1934, Hist. ant. rekke nr. 1.
- Side 259. *Nydannelse*. Morastugans bostadstyp och dess förhållande till allmänt västerländska husarter, i: Erik Lundberg: Herremannens Bo-

- stad I, Sth. 1935, s. 231–243; med oversigt over forsk. forskeres antagelser vedr. stuens deling, lofter o. a.
- Side 259. *Nydannelse – – at forlænge og leddele stuen*. 3-delt grundplan fra yngre middelalder.
- Side 261. *Ny slags bygning*. Sig. Erixon: Svensk byggnadskultur, Sth. 1947, s. 230–346: högloftstugor, parstugor. Samme o. a.: Atlas över svensk folkkultur I, Uddevalla 1957, s. 42–45: stolpbod och högloftstuga, loftsbodar med svålgang.
- Side 261. „*Ramloftstuer*“. Om senere opførelse end tidligere antaget, se nævnte skrifter af Roar Hauglid.
- Side 261. „*Barfred*“. Også Norge. Per Gjærder: Norske sove- og forråds-hus sett i europæisk belysning, i: Universitetet i Bergen, årbok 1952, hist. ant. række nr. 5, Bergen 1954.
- Side 262. *Solidt tårn*. Diskussion om kirker som bevidste, fortifikatoriske støttestruer el. nødtvungent tilflugtssted, M. Mackeprang: Vore Landsbykirker. Kbh. 1944, s. 53 f, m. henv. Kirketårnet er ikke altid solidt, ifl. Elna Møller: Tømrede Klokkehuse. Kbh. 1960, s. 11; i samme s. 15 antagelser om tømrede klokkehuses mulige funktion som forsvarstårn. Om inspiration til barfred, se tidl. henv.
- Side 262. *Ved præstegårde*. H. Zangenberg: Gamle Præstegaarde, Kbh. 1932, s. 13 f.
- Side 263. „*Barfrøstuer*“ – – *til nutiden*. Også senere byggede; om barfrøstue fra ca. 1800: Halvor Vreim: En barfrøstue som er reddet. Nystu-Unset i Øvre Rendal, i Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring 1934, Oslo 1936, 53–58.
- Side 264. *Bod*. Om delvis bevaret bod fra 1500 årene: John Granlund: Cecilia's bod, i Fataburen 1960, Sth. 1960, s. 117–134.
- Side 264. *Stolper*. Bevarede bure fra middelalderen er måske senere sat på stolper, ifl. art. Bur i Kulturhist. leks. f. nord. middelalder II, Kbh. 1957.
- Side 265. *Loftshus*. Bjarne Stoklund: Loftboden fra Småland, i: Budstikken 1961, s. 7–30.
- Side 269. „*Finne*“ på Voss. Arne Berg: Finnesloftet på Voss. Til gjestebod el. gilde? i: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring 1949, Oslo 1951, s. 3–34.
- Side 274. *Slutte sig sammen i byer*. Adolf Schücke: Det svenska stads-väsandets uppkomst, Sth. 1926. Gunnar Olsen: De danske Købstæder gennem Tiderne, Kbh. 1943. Disputats om bydannelse og dens forudsætninger: Björn Helmfrid: Norrköpings stads historia 1568–1719, Sth. 1963. Se endv. henv. fra s. 127.
- Side 274. *Forsvarsanstalterne*. Vilh. Lorenzen: Vore Byer I, Kbh. 1947. Kapt. 4: Rigets Fæstningsforsvar og Byerne. Kapt. 11: Befæstningsanlæg.
- Side 279. *Torv*. Hugo Matthiessen: Torv og Hærstræde, Kbh. 1922.
- Side 279. *Gader*. Samme: Gamle Gader. Studier i Navnenes Kulturhistorie, Kbh. 1917.
- Side 282. *Offentlige anordninger*. Vilh. Lorenzen: Vore Byer I, Kbh. 1947. Kapt. 5: Retsregler for bygning og deres efterlevelse.
- Side 282. *Brolægge*. Samme, kapt. 2, s. 139 f.
- Side 293. *Den af samfundet udstødte bøddel*. Hugo Matthiessen: Bøddel og Galgefugl, Kbh. 1962.
- Side 295. „*Hemmeligt hus*“. Sigurd Grieg: Hemmelighet, i: Maihaugen

- 1953-56, De sandvigske Samlingers årbok, s. 151-188.
- Side 298. *Lade alt forblive i gården.* Danske Museer IV, Kbh. 1953-54, s. 89 f ang. latrinkule, forhøjet.
- Side 299. *Den besynderlige, verdslige brug.* Kai Uldall: Kirkens Profanbenyttelse i ældre Tid, i: Fortid og Nutid, bind 9, 1931-32, s. 119-140, 218-242.
- Side 304. *København.* Georg Nørregård: Københavns vandforsyning i ældre tid, i: Københavns vandforsynings historie, Kbh. 1959, s. 11-117.
- Side 306. *Caritas* (i billedtekst). Flemming Teisen: Vandkunst og vandalisme, i: Politiken 24.11.1966, kronik
- Side 314. *Besefret af mørket.* Hugo Matthiessen: Natten, Kbh. 1914.
- Side 318. *Så vidt vides, blot København.* Lønnede vægtere også i andre byer, se anf. s. 41-44.
- Side 319. *Henrettelser - - kagstrygning* (i billedtekst). Ake Ohlmarks: Forbrydelse og verdslig strafferet i de kristne, vestlige lande fra kejser Justinian til Ludvig XIV, og Stig Juul: Den gamle danske strafferet og dens udvikling indtil slutningen af det 18. århundrede, begge i: Kampen mod forbrydelsen I, Kbh. 1951, s. 153-294.
- Side 324. *Gavlen mod gaden.* Ældre købstadsgårde med hovedlænge parallelt med gade; senere tysk påvirkning til gavl mod gade. Harald Langberg: Danmarks Bygningskultur I, Kbh. 1955, s. 110-120 og 173 ff. Eksempel på bindingsværkshus, parallelt med gade, fra 1200 årene, i R. Blomqvist: Lunds historia, med deltiden, Lund 1951, s. 343 ff.
- Side 324. *Husrækken på Gammeltorv.* Flere huse havde her falske gavle mod gaden, iflg. ovennævnte af Langberg, s. 176.
- Side 325. *Jens Bang* (i billedtekst). Villh. Lorenzen: Jens Bangs Stenhus, Kbh. 1947.
- Side 327. *Bindingsværksbygninger.* Chr. A. Jensen: Dansk Bindingsværk fra Renaissancetiden, Kbh. 1933.
- Side 330. *Ole Baggers bygninger.* Svend Larsen og Eigil Hansen: Myten om Overgade 11, i: Fynske Minder III, Odense 1960, s. 107-132. Niels Oxenvad: Løveapoteket og Stalius v. Düren, i: Fynske Minder V, Odense 1966, s. 184-202.
- Side 330. *Ribe.* Hugo Matthiessen: Gamle huse i Ribe, Kbh. 1966.
- Side 330. *Særlig iver i Ribe.* Efter brand 1580 mulighed for bebyggelse på større arealer og ikke så meget pladsmangel som i byens tidligere blomstringstid, se anf. s. 12.
- Side 330. *„Borchs gård“.* Et gavlhuse med kort vinkelbygning, se ang. Herman Reimings gård i: Harald Langberg: Danmarks Bygningskultur I, Kbh. 1955, s. 178-180.
- Side 330. *„Povel Pops hus“.* Peter Holm: Den gamle By i Aarhus, Aarhus 1951, s. 240-243.
- Side 335. *Den gamle skik.* Se henv. fra s. 324.
- Side 335. *Underklassen.* Rækkehusboder almindelige, se f. eks. Hugo Matthiessen: Gamle huse i Ribe, Kbh. 1966, s. 30 f.
- Side 336. *Udhuse i firkant.* Hugo Matthiessen og Christian Elling: Gamle Købmandsgårde. Kbh. 1951.
- Side 336. *Undtagelser.* Nils Gösta Sandblad: Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur inntill 1658, Lund 1949. Alf Collett og Harry Fett: Bindingsværkshuse i Kristiania,

- i: Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring 1911, Christiania 1912, s. 61–80.
- Side 336. *Det fortrinlige tømmer*. De bedst byggede huse har haft størst mulighed for bevarelse til vor tid, men udfra de bevarede kan der ikke sluttes alment om byggemåde.
- Side 337. *Overgang fra bjælkehusene* – Se henv. fra s. 211. I bulkonstruktion er træplanker indsat i noter, hvorimod bindingsværk har afbundet træskelet. „Træstammer lagt oven på hinanden“ henviser til en tredje byggeskik, blokhuset i det nordskandinaviske område.
- Side 338. *Løsholt*. Eller sidebånd over flere fag.
- Side 338. *Skråstivere*. Fra omkring midten af det 16. århundrede skråstivere inden for enkelte tavl, tidligere længere „ranker“.
- Side 338. *Brugen af mursten*. Fra slutningen af middelalderen kan der påvises stenhuse, hvor eftertiden kun formåede at bygge bindingsværk. Nordisk Kultur XVIII, Oslo 1933, s. 61. Tidligere betydelig teglværksproduktion, ofte ved klostre og bispesæder; forfaldt efter reformationen, nye forsøg mislykkedes; import. Axel Nielsen: Industriens Historie i Danmark III, 1944, s. 162 ff.
- Side 339. *Emnets krav*. I huse på to stokværk kan „højstolper“ være tilstrækkelige, men ved højere bygninger anvendtes konstruktion på udkrægning, bl. a. i tyske byer; dette kan have virket som inspiration i dansk købstadsbyggeri, også for lavere bygninger.
- Side 340. *Ind mod gården kunne en svalegang naturligt anbringes*. Bagsiden på toetages huse normalt uden fremspring, med stolper fra fodrem til tagrem; først i det 17. årh. selvstændige stolper i hver etage og udragende bjælkefag som støtte for svale. Denne konstruktion dog kendt fra slutningen af det 16. årh. i Århus og lidt senere i Randers, men i landets øvrige byer først alm. efter 1640. Ifl. Poul Strømstad: Borgerens by og gård i: Dagligliv i Danmark i det 17. og 18. årh., I, red. af Ax. Steensberg, Kbh. 1969.
- Side 342. *Forskelligt udseende*. Også m.h.t. bemaling. Mogens Clemmensen: Udvendig Murbehandling i Renæssancetiden, i: Architekten XX, Kbh. 1918, s. 428–432, 437–440.
- Side 345. *Stockholm*. Nils Ahnlund: Stockholms historie före Gustav Vasa, Sth. 1953.
- Side 354. *Slukningsmidler og Brandforsikring*. Arthur G. Hassø: Københavns Brandvæsens Historie, Kbh. 1931. J. O. Bro-Jørgensen: Forsikringsvæsenets Historie i Danmark, Kbh. 1935, især kapt. I, s. 16–122. Troels Dahlerup: Bidrag til tryglebrevinstitutionens historie i 17. århundrede, i: Bol og By 4, Tingbogsstudier, Kbh. 1963, s. 7–23.
- Side 357. *Vinduer*. Axel G. Jørgensen: Af vinduets Historie i Danmark i: Villy Hansen (red.): Døre og Vinduer, Kbh. 1945, s. 373 ff.
- Side 358. *Ikke at gå langt tilbage*. Dog tidlige middelalderlige belæg for vinduesglas, bl. a. i privathus i Oslo 1343 ifl. Sig. Grieg: Middelalderke Byfund fra Bergen og Oslo, Oslo 1933 s. 75.
- Side 358. *Vinduesruderne – af papir*. Olieret papir, bl. a. herom af Bernhard Olsen: Glas og Bly i Vinduer, i: Tidsskrift for Kunstindustri 1892,

- s. 54-62. Antagelig i forsatsrammer, bag træluger.
- Side 360. *Priserne*. J. Wilcke: Renæssancens Mønt- og Pengeforhold 1481-1588, Kbh. 1950.
- Side 360. *Tilvirket i landet*. Også tidligere. Peter Riismøller: Mester Trebings glashytter, i: Skalk 1964, nr. 6, s. 3-7.
- Side 360. *Tilvirkning af -- i Sverige*. Antagelig fra midten af det 16. årh. Kulturen 1953, Lund 1954, s. 80 ff.
- Side 361. *Forskelligtfarvet glas*. H. Søgaard: Glasmalerier fra Renaissance, i: Den gamle Bys Aarbog, Aarhus 1941, s. 14-35. Mogens Bencard: Ribes ruder, i: Skalk 1968, nr. 2, s. 12-18. Einar Lexow: Norske glassmalerier fra laugstiden, Oslo 1938. Aron Andersson, Carl Axel Nordman, Sigrid Marie Christie, Aage Rousell: Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien, Sth. 1964.
- Side 361. *Ruder som gaver*. Bengt G. Söderberg: Fönstergavor och fönstergillen, i: Gotländskt Arkiv XXVI, Visby 1954, s. 55-72.
- Side 364. *Endestykker af sten*. Chr. Axel Jensen: Bevarede danske Bislagssten, i Festskrift til Hugo Matthiessen, red. Chr. Elling, Kbh. 1941.
- Side 365. *Svale*. Se note til s. 340.
- Side 366. *Ydre opgangsmåde -- i de ældste stenhuse*. F. eks. Mogens Tuesøns hus i Næstved, Spøttrup og Gl. Estrup; også ligeløbende, indvendige trapper, se Harald Langberg: Danmarks Bygningskultur I, Kbh. 1955, s. 123.
- Side 369. *Gadenavn*. Hugo Matthiessen: Gamle Gader. Studier i Navnes Kulturhistorie. Kbh. 1917.
- Side 370. *Indskrifter*. Anders Bæksted: Danske indskrifter. En indledning til studiet af dansk epigrafik, Kbh. 1968.
- Side 374. *Gadedøren*. Hans H. Engquist: Af Dørens Historie i Danmark, i: Willy Hansen (red.): Døre og Vinduer, Kbh. 1945, s. 191 ff, og R. Mejborg: Bidrag til Portenes og Dørens Historie, i: Tidsskrift for Kunstindustri, 1892, s. 172 ff.
- Side 374. *Hammer*. *Låse*. Brynolf Hellner: Järnsmidet i vasatidens dekorativa konst, Sth. 1948, s. 156-192. Brynolf Hellner och Sune Rooth: Konstsmide, historia och teknik, Sth. 1960, s. 63-68, 119-123.
- Side 376. *Handelen -- gennem vinduet*. Usikkerhed om hvorvidt dette kan gælde i nordiske lande. Troels-Lund har draget konklusioner ud fra sydligere billedmateriale. Men eksempel på murværk med rester af bodeåbning ifl. Iwar Anderson: Ett varuhus från Vasatiden, i: Fornvännen 1964, Sth. 1964, s. 249-275.
- Side 377. *Skorsten*. Se henvendelse fra s. 233.
- Side 380. *Gryder, lavbenede*. Også højbenede gryder, til at sætte direkte på arnen, se f. eks. Sven T. Kjellberg: Malmgrytan med tre ben, i: Kulturen 1946, Lund 1947, s. 124-140.
- Side 388. *Møbler*. Tove Clemmensen: Danske Møbler, Kbh. 1960. Tove Clemmensen, Georg Nørregaard og Helge Søgaard: Københavns Snedkerlaug gennem fire hundrede år 1554-1954, Kbh. 1954. Chr. Axel Jensen: Snedkere og Billedsnidere i Danmark 1536-1666, i: Tidsskrift for Industri 1909, s. 97-124 og 1910, s. 31-58, 149-172, 241-269. Axel Steensberg: Danske bondemøbler, Kbh. 1964. Ole Wanscher: Møbelkunsten, Kbh. 1955, s. 185-246.
- Side 394. *Ældste ovne*. Nygård-Nilsen: Norsk Jernskulptur I, Oslo

1944. Også om andre landes ovnfabrikation. Bemærk s. 288, note 5: Jernplade i stuens bagvæg mod køkkenen a.h.t. varmfordeling, måske sammenhæng med videre udbygning til bilægger. Afbildning af en sådan jernplade i J. Olrik: Gamle Jærnovne fra Tiden 1550-1800, i: Tidskrift for Industri XIII, 1912, s. 179-223. Kort oversigt over emnet af Anders W. Mårtensson: Eldstæder i Skåne, i: Kulturen 1963, Lund 1964, s. 43-71.
- Side 394. *Kakler*. Foruden tagsten: først rundbuede kakkelpotter, i middelalderen kendt i Norden gennem nordtyske hansestæder. Derefter i senmiddelalder reliefprydede pladetakler med bagudrettet krave til støtte for opmuring, kendt i Danmark fra 1400 årene hos velstående. Fra anden halvdel af 1500 årene kombineret med jærnovne, efter midten af 1600 årene forladt til fordel for ovne helt af jern. Men efter figurkaklernes periode fortsattes produktion af kakkelpotter af middelalderlig type indtil midten af 1800 årene.
- Chr. Axel Jensen: Et københavnsk Fund af Kakkelforme, i: Nationalmuseets Arbejdsmark 1935, s. 52-58. Peter Linde: Gamle Kakel-Forme, i: Danske Museer II, Kbh. 1951, s. 83-91. Peter Bang Thersmandsen: Et Kakelfund i Aarhus, i: Den gamle By's Aarbog 1947, s. 27-31. Kai Uldall: Et Tilløb til dansk fajancefremstilling i Renaissancetiden, i: Nationalmuseets Arbejdsmark 1934, s. 44-54. Ragnar Blomqvist: Kakel och Kakeltilverkning i Lund under dansk tid, i: Kulturen 1936, Lund 1937, s. 180-218.
- Side 402. *Pansrede kakkellovnen* indre. Ifl. Troels-Lunds note 75, s. 406, har han selv været opmærksom på anden brug af kakler end i hans følgende hypotese. Jernkakkellovne kan have haft underbygning af støbte jernplader og overbygning af kakler. Ældste bevarede jærnovne er formede som bilægger, men med stor, firkantet udskæring foroven, rimeligvis til kakkelhætte over jernkassen. Se tidl. anf. litt. og Chr. Axel Jensen: Om Jernkakkellovne, i: Fra Arkiv og Museum III, Kbh. 1905-08, s. 375-76 og s. 451.
- Side 406. *I Sverige*. William Karlsson: Kakelugnar, i: Kulturen 1951, Lund 1952, s. 112-48.
- Side 409. *Skindforede klæder*. Brugtes også senere. Hanne Frøsig: I skindkjortel, vadmel og fløj, i: Dagligliv i Danmark i det 17. og 18. årh., red. af Axel Steensberg, I, Kbh. 1969.
- Side 410. *Bohave*. Se henv. fra s. 388.
- Side 412. *Lærred*. Se flg. henv.
- Side 414. *Lærredslagener*. Linned mere alm. end hidtil antaget. I ældre middelalder fortrængtes linned delvis af uld i Norden. Artiklerne Lin og Handel med hør i: Kulturhist. leks. f. nord. middelalder X, Kbh. 1965, sp. 578-594.
- Side 425. *Ældgammel skik*. Ifl. tidligere middelalderlige kilder ligger folk påklædt i sengen, men i senmiddelalder nøgne. Måske ændret skik p. gr. a. bedre opvarmning.
- Side 428. *Håndklæde*. Ellen Andersen: Lidt om håndklæder, i: Budstikken 1963, s. 63-80; bl. a. andre begrundelser for håndklæders længde.
- Side 429. *Sengepotter*. Peder Riismøller: En lübsk tinkande i Ålborg, i: Arv og Eje 1960, Odense 1960, s. 24-30.
- Side 430. *Lommetørklæder*. Märtha

- Lindström: Näsduk, i: *Kulturen* 1959, Lund 1960, s. 171-178.
- Side 437. *Kister*. Se henv. fra s. 388, desuden: Gösta V. Schoultz: En grupp nordiska medeltidskistor och deras paralleller, i: *Rig* 32, Sth. 1949, s. 112-121. Samme: *Kistor*, Sth. 1949. William Karlson: *Kistor*, i: *Kulturen* 1958, Lund 1959, s. 48-64. Sigurd Grieg: *Kirkekister og brudekister*, i: *Maihaugen årbok* 1950-52, s. 102-256.
- Side 444. *Bænkedyner*. Hanne Frøsig: *Agehynder og bænkedyner*, i: *Budstikken* 1959, s. 71-101.
- Side 445. *Rygpuden (haldtes) hynde*. Hynder ikke altid rygpuder, siddehynder tidligt kendte, se anf. st. s. 93-94.
- Side 446. *Stolene*. Stephan Tschudi Madsen, Carsten Hopstock: *Stoler og Stiler*, Oslo 1955.
- Side 450. *Stolen med de krydslagte ben*. Sigurd Grieg: *Klappstolens vandringer fra Nilen til Mjøsa*, i: *By og Bygd* 1962, Oslo 1963, s. 51-74.
- Side 453. *Kubestol*. Også i andre lande; kendt før det 16. årh. Sig. Erixon: *West European Connections and Culture Relations*, i: *Folk-liv* 1938, Sth. 1938, s. 137-172. Sune Lindqvist och Ebba Hult De Geer: *Kubbstolen från Sauland*, i: *Fataburen* 1939, Sth. 1939, s. 99-130.
- Side 461. *Foldebord*. Herved kan forstås magasinbord, f. eks. var der i præstegård 1536 „ett tomt folleboer“ og i 16. årh. opbevarede Kbh.s byarkiv i et foldebord. Artiklen *Foldebord* i *Kulturhist. leks. f. nord. middelalder IV*, Kbh. 1959.
- Side 461. *Lænker i bordpladen*. Med ringe til ophængning på væg, se Roar Hauglid: *Gildebord og høi-sete, middelalderens ringbord*, i: *Foreningen til norske fortidsminnesmærkers bevaring* 1941, Oslo 1943, s. 45-66.
- Side 463. *Dugen*. Georg Garde: *Danske silkebroderede lærredsduge fra 16. og 17. århundrede*. Med særligt henblik på de grafiske forbilleder, Kbh. 1961. Samme: *Silkebroderede lærredsduge fra 16. og 17. århundrede i Nationalmuseet*, Kbh. 1962.
- Side 466. „*Tjælde*“. Elisabeth Strömberg: *Folkliga textilier i Norden med förhistoriska eller medeltida traditioner*, i: *Nordisk Kultur XV A*, Kbh. 1953, s. 91-112. Emilie v. Walterstorff: *Stugans dragning*, i: *Svenska Kulturbilder* 4, Sth. 1931.
- Side 466. *Sverige*. Ingegerd Henschen: *Dukagångsdrätten i Skåne*, i: *Kulturen* 1936, Lund 1937, s. 219-257 (m. litt. henv. ang. andre egne).
- Side 466. *Norge*. Thor B. Kielland: *Norsk Billedvev 1550-1800, I*, Oslo 1955.
- Side 466. *Figurstykker* — — fra *Holland*. Også fra andre lande. Georg Garde: *Dansk Billedvævning ca. 1500-1800*, Kbh. 1949.
- Side 467. *Olaus Magnus* (i billedtekst). R. Josephson: *Olaus Magnus om den nordiska konsten*, i: *Kulturminder* 1940-41, Kbh. 1941, s. 7-19.
- Side 467. *Vægprydelse*. Gösta Selling: *Hur gammal är stoftapeten?* i: *Rig* 19, Sth. 1936, s. 297-305.
- Side 470. *Maledede drætter*. Papirstape-ter kendt fra 1300 årene. Ingemar Tunander: *Tapeter*, Sth. 1955.
- Side 472. *Kronborg*. M. Mackeprang og S. Flamand Christensen: *Kronborgtapeterne*, Kbh. 1950.
- Side 475. *Bordhimle*. Rigmor Krarup og E. Lassen: *Frederik II's Bordhimmel paa Kronborg*, i: *Kunstmu-*

- seets Aarskrift XXXIII–XXXIV, Kbh. 1947, s. 105–123.
- Side 476. *Gardiner* (i Sverige). Gunnell Hazelius-Berg: *Gardiner*, Sth. 1962.
- Side 485. *Balsambøsser, lugtedåser, „pommandre“*. Chr. A. Bøje: *Balsambøsser og Hovedvandsæg*, Kbh. 1950.
- Side 485. *Sparebøsser*. Victor Hermansen: *Sparebøssen*, Hillerød 1943. Mats Rehnberg: *Sparbössor*, i: *Fataburen* 1946, Sth. 1946, s. 49–66.
- Side 485. *Timeglassene og sejrværkerne*. Christian Waagepetersen: *Gamle ure i Danmark*, Kbh. 1964. Samme: *Et „lidet seyerwerck“ fra 1562*, i: *Fynske Minder V*, Odense 1966, s. 115–127. C. G. Lekholm: *Tidmätning*, i: *Kulturen* 1954, Lund 1955, s. 9–54.
- Side 489. *Solskiver*. Axel V. Nielsen: *Soluret – den sollyse dags tidsmåler*, i: *Den gamle Bys Aarbog* 1953, Aarhus 1953, s. 16–52.
- Side 490. *Tidsmål*. Nordisk Kultur XXI: *Tidsregning*, Sth. 1934.
- Side 492. *Badstuen*. Lizzie Carlsson: *Bad och badstugor i äldre tid*, i: *Rig 30*, Sth. 1947, s. 113–139 (m. litt. henv.).
Se endv. henv. fra s. 243.
- Side 496. *Badskærereren – læge*. Fr. Wulff: *Det kjøbenhavnske Barberlavs Historie*, Kbh. 1906, s. 42 ff.
- Side 496. *Blodkopper*. Fund fra middelalder af små lerkrukker med rund bund, antagelig blodkopper, ifl. Vilhelm Møller-Christensen: *Middelalderens Lægekunst i Danmark*, Kbh. 1944, s. 107–108 og 134–135.
- Side 496. *Kohorn*. I brug endnu omkr. 1910, ifl. foto i Carl-Herman Tillhagen: *Folklig Läkekunst*, Sth. 1962, s. 83.
- Side 499. *Frederiksborg* (i billedtekst). Slotte og Herregårde, bind 1, Kbh. 1963, s. 83–130. Jan Steenberg: *Christian IV's Frederiksborg*, Hillerød 1950.
- Side 500. *„Pokker“*. Edv. Gottfredsen: *Medicinens historie*, Kbh. 1964, s. 159 ff.

BIND 1
LAND OG FOLK
BØNDER- OG
KØBSTADBOLIGER